

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

**Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα,
1946-1973: Η Πολιτική Οικονομία της Εξωτερικής
Μετανάστευσης Εργασίας**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Βασίλης Χ. Αργυρίου

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Καθηγητής Διονύσης Ν. Γράβαρης(Επόπτης)

Καθηγητής Βασίλης Καρδάσης

Καθηγητής Νίκος Παπαδάκης

Ρέθυμνο, 2015

Copyright © Βασίλης Χ. Αργυρίου, 2015.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πανεπιστήμιο Κρήτης δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

...στη Μούσα Μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
Α΄ ΜΕΡΟΣ	
Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ	
ΕΝΟΤΗΤΑ Ι	
Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	
1.1 Βασικές έννοιες της μετανάστευσης	23
1.2 Η συγκρότηση της μεταναστευτικής θεωρίας: οι «νόμοι» του Ravenstein	25
1.3 Το αμιγές μεταναστευτικό πράττειν: η διαδικασία, τα ατομικά κίνητρα και ο όγκος της μετανάστευσης, μέσα από την κοινωνιολογική θεωρία έλξης – απώθησης	28
1.4 Το πραγματικό μεταναστευτικό πράττειν: οι οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί της εσωτερικής και της εξωτερικής μετανάστευσης	31
1.4.1 Η εσωτερική μετανάστευση	31
1.4.2 Η εξωτερική μετανάστευση	33
1.5 Ο Μαρξ και ο «Γενικός Νόμος της Κεφαλαιοκρατικής Συσσώρευσης»	34
1.5.1 Η μετακίνηση του εργατικού πληθυσμού στον καπιταλισμό: η συσσώρευση, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, οι επιδράσεις στη ζήτηση εργασίας και η δημιουργία του σχετικού υπερπληθυσμού	34
1.5.2 Η ουσία του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ή η λειτουργία του «απόλυτου γενικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης»: οι μορφές υπερπληθυσμού	37
1.6 Οι εμπνεόμενες από τη μαρξική θεωρία προσεγγίσεις: οι απόψεις του Λένιν για τη μετανάστευση και το σχήμα Κέντρο – Περιφέρεια	39
1.7 Οι Θεωρίες της διεθνούς οικονομικής μετανάστευσης	40
1.7.1 Η Νεοκλασική Θεωρία	40
1.7.2 Η Θεωρία των Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης Εργασίας	42
1.7.3 Η Θεωρία της Αναδικής Αγοράς Εργασίας	45
1.7.4 Η Θεωρία των Παγκοσμίων Συστημάτων	47
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	
2.1 Η προσέγγιση «κόστους – οφέλους»	52
2.2 Οι «αισιόδοξοι» της μετανάστευσης: οι νεοκλασικές υποθέσεις και οι παραδοχές της Θεωρίας της Ισόρροπης Ανάπτυξης	56
2.2.1 Μετανάστευση και αναλογία κεφαλαίου – εργασίας	56
2.2.2 Μετανάστευση και εμπόριο	59
2.2.3 Η Θεωρία της Ισόρροπης Ανάπτυξης	61
2.3 Οι «απαισιόδοξοι» της μετανάστευσης: οι παραδοχές εξάρτησης και Ασύμμετρης Ανάπτυξης μέσα από το σχήμα Κέντρο – Περιφέρεια και τη Θεωρία της Σωρευτικής Αιτιότητας	62
2.3.1 Οι εμπειρικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στις χώρες προέλευσης: ο κριτικός αναπροσδιορισμός «κόστους – οφέλους»	63

2.3.2Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης μέσα από το σχήμα Κέντρο – Περιφέρεια και τη Θεωρία Σωρευτικής Αιτιότητας	66
2.3.3Η μαρξιστική αξιολόγηση του φαινομένου της εξωτερικής μετανάστευσης	68
2.4Η αναθεωρητική αναπτυξιακή οπτική των Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης Εργασίας	69
2.4.1Οι μακροοικονομικές επιδράσεις της μετανάστευσης: οι υποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη των χωρών προέλευσης	70
2.4.2Οι μικροοικονομικές επιδράσεις της μετανάστευσης: οι επιπτώσεις στις τοπικές οικονομίες	71

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΩΝ ΕΜΒΑΣΜΑΤΩΝ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	74
3.1Εννοιολογικές παράμετροι των εμβασμάτων	76
3.2Παράγοντες καθορισμού της εμβασματικής συμπεριφοράς των μεταναστών και του όγκου των εμβασμάτων: μακροοικονομικά αίτια και μικροοικονομικά κίνητρα των εμβασματικών εισροών	78
3.2.1 Οι θεωρίες πάνω στα αίτια αποστολής των εμβασμάτων	79
3.2.1.1Τα μικροοικονομικά κίνητρα έμβασης	80
3.2.1.2Η εμπειρική ανάλυση των αιτίων των εμβασμάτων: η «ενδογενή προσέγγιση» και η «προσέγγιση χαρτοφυλακίου»	83
3.2.1.3Εμβάσματα και εμβασματική συμπεριφορά υπό το πρίσμα της «μόνιμης» και της «προσωρινής» μετανάστευσης	87
3.3Οι θεωρήσεις των επιδράσεων των μεταναστευτικών εμβασμάτων στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών προέλευσης	88
3.3.1Η αρνητική θεώρηση: η οπτική του «μεταναστευτικού συνδρόμου»	90
3.3.2Η θετική θεώρηση: η οπτική των αναπτυξιολόγων των Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης Εργασίας	91
3.4Τα μακροοικονομικά των μεταναστευτικών εμβασμάτων	93
3.4.1Η σταθερότητα και αξιοπιστία των διεθνών εμβασμάτων ως πηγών χρηματοδότησης: οι διαφορές με τις άλλες κεφαλαιακές ροές	94
3.4.2Εμβάσματα, ισοζύγιο πληρωμών και ανάπτυξη	96
3.4.3Οι βραχυπρόθεσμες μακροοικονομικές επιδράσεις των εμβασμάτων	97
3.4.3.1Το πρότυπο της μακροοικονομικής θεωρίας	98
3.4.3.2Εμπόριο, σχετικές τιμές και ευημερία	99
3.4.3.3.Εμβάσματα, πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία και η επίδραση της «Ολλανδικής Ασθένειας»	100
3.4.4Οι μακροπρόθεσμες μακροοικονομικές επιδράσεις των εμβασμάτων	103
3.4.4.1.Οι επιπτώσεις των εμβασμάτων στην αποταμίευση στην κατανάλωση και στην επένδυση	103
3.4.4.2Η επιλεκτικότητα της διεθνούς μετανάστευσης και οι επιπτώσεις των εμβασμάτων στη εισοδηματική ανισότητα και τη φτώχεια	106
3.4.4.3Οι επιδράσεις της μετανάστευσης και των εμβασμάτων στην αγορά εργασίας των χωρών προέλευσης	107
3.4.4.4Εμβάσματα, χρηματοοικονομική ανάπτυξη και οικονομική μεγέθυνση	110

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙ	113
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	
ΟΙ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΕΛΞΗΣ – ΑΠΩΘΗΣΗΣ	
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΡΕΥΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ	
ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	115
1.1 Οι μακροοικονομικοί παράγοντες απώθησης	115
1.1.1 Απασχόληση, υποαπασχόληση και ανεργία	115
1.1.2 Το χαμηλό εισόδημα και η άνιση κατανομή του	118
1.1.3 Τα διαρθρωτικά προβλήματα του αγροτικού τομέα	120
1.1.4 Άλλα βασικά προβλήματα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας	124
1.2 Παράγοντες προσέλκυσης στο εξωτερικό: οι οικονομικοί και δημογραφικοί παράγοντες που εξηγούν την απασχόληση αλλοδαπών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και η πολιτική των κυβερνήσεων και των επιχειρήσεων των χωρών υποδοχής	125
1.3 Τα κίνητρα των ελλήνων μεταναστών: οι μικροοικονομικοί παράγοντες έλξης – απώθησης	127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ	
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	129
2.1 Οι επιπτώσεις της εξωτερικής μετανάστευσης στην ανεργία και στη διάρθρωση της απασχόλησης	130
2.2 Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στον ενεργό πληθυσμό	132
2.3 Το μέγεθος, η χρήση και οι επιπτώσεις των μεταναστευτικών εμβασμάτων	133
2.4 Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στον πρωτογενή τομέα: μετανάστευση, αγροτική παραγωγή και αγροτικό εισόδημα	138
2.5 Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στην επαγγελματική κατάρτιση και εκπαίδευση	140
2.6 Οι δημογραφικές επιδράσεις της μετανάστευσης	145
2.6.1 Οι επιδράσεις της μεταναστευτικής κίνησης στο μέγεθος και τη διάρθρωση του ελληνικού πληθυσμού	146
2.6.2 Οι επιδράσεις της μεταναστευτικής κίνησης στα άλλα δημογραφικά φαινόμενα: δημογραφική γήρανση και ποιότητα του ελληνικού πληθυσμού	148
Β΄ ΜΕΡΟΣ	
Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ	151
ΕΝΟΤΗΤΑ Ι	
Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΟΥΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1944-1952	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ	155
1.1 Τα χαρακτηριστικά της ξένης επέμβασης	156
1.1.1 Τα ποιοτικά και ποσοτικά μεγέθη της ξένης οικονομικής βοήθειας	156
1.1.2 Το καθεστώς του ξένου ελέγχου: από την Ελληνοβρετανική Συμφωνία στο Δόγμα Τρούμαν και στο Σχέδιο Μάρσαλ	160
1.2 Η πολιτική ανασυγκρότηση	163
1.2.1 Η θεσμική ανασυγκρότηση	164
1.2.1.1 Η απόπειρα νομιμοποίησης της μεταπολεμικής εξουσίας και το Σύνταγμα του 1952	164
1.2.1.2 Το Στέμμα	166

1.2.1.3 Η αναδιαμόρφωση του κομματικού συστήματος	166
1.2.1.4 Στρατός και πολιτική εξουσία: η μεταπολεμική κατοχύρωση της θεσμικής ανεξαρτησίας	168
1.2.1.5 Η ανασυγκρότηση της αστικής τάξης	170
1.3 Η οικονομική ανασυγκρότηση	172
1.3.1Η σταθεροποίηση της οικονομίας: νομισματική και δημοσιονομική πολιτική	173
1.3.1.1Οι προτάσεις Βαρβαρέσου και Ζολώτα	174
1.3.1.2Η πρώτη απόπειρα σταθεροποίησης: η νομισματική μεταρρύθμιση του Νοεμβρίου 1944 και τα κυβερνητικά μέτρα Βαρβαρέσου	176
1.3.1.3Η Ελληνοβρετανική Συμφωνία και η σταθεροποίηση της οικονομίας	179
1.3.1.4Η αμερικανική πολιτική: η Έκθεση Porter, το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ	182
1.3.1.5Η μεταβατική περίοδος: η σταδιακή αμερικανική απεμπλοκή και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1951-52	190
1.3.2 Η ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού και των υποδομών	194
1.3.2.1Η ανάκαμψη της γεωργίας	194
1.3.2.2Η ανάκαμψη της βιομηχανίας	196
1.3.2.3Η ανασυγκρότηση των υποδομών	199
1.3.3Το ζήτημα της εκβιομηχάνισης	200
1.3.3.1Μελέτες και προγράμματα βιομηχανικής ανάπτυξης: η έκθεση Porter και το Τετραετές Πρόγραμμα, 1948-1952	200
1.3.3.2Η εφαρμογή του επενδυτικού - βιομηχανικού προγράμματος	203
1.3.3.3Η βιομηχανική πολιτική υπό το πρίσμα της νομισματικής πολιτικής	205
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ	
2.1Η πολιτική ενσωμάτωση	210
2.1.1Οι φορείς της αστικής ενσωμάτωσης	211
2.1.1.1Ο σχηματισμός των ταξικών συμμαχιών και η ελληνική άρχουσα τάξη	211
2.1.1.2Ο στρατός ως κεντρικός άξονας του συστήματος εξουσίας	213
2.1.2Το καθεστώς εκτάκτου ανάγκης: ελευθερίες και καταστολή υπό το πρίσμα του Εμφυλίου	214
2.2Η οικονομική ενσωμάτωση: οι προτάσεις Βαρβαρέσου - Ζολώτα και ο ξένος παράγοντας	217
2.3Επισημάνσεις για το ρόλο των ξένων και των εγχώριων παραγόντων στην οικονομική και πολιτική ενσωμάτωση	219
2.3.1Μεταξύ κράτους και αγοράς: τα χαρακτηριστικά του οικονομικού συστήματος	220
2.3.2Μεταξύ συναίνεσης και καταστολής: τα χαρακτηριστικά του πολιτικού συστήματος	228
ΕΝΟΤΗΤΑ II	
ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	
ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, 1953-1973	
235	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
ΠΡΟΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ	
237	
1.1Διεθνείς εξελίξεις και εθνική οικονομική ανάπτυξη: η αλλαγή των προσανατολισμών	237
1.2Αμερικανική απεμπλοκή και αυτοδύναμη ανάπτυξη: η έκθεση Βαρβαρέσου	239

1.2.1Οι κατευθύνσεις της νομισματικής ισορροπίας: δημοσιονομική και νομισματική πολιτική	240
1.2.2Οι κατευθύνσεις της νομισματικής σταθερότητας: η πολιτική του ισοζυγίου πληρωμών	241
1.2.3Το αναπτυξιακό ζήτημα: η σύγκρουση Βαρβαρέσου - Ζολώτα	243

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ

2.1Το πλαίσιο της πολιτικής σταθερότητας	248
2.1.1Οι ελευθερίες υπό το Σύνταγμα του 1952: η κατοχύρωση της «παρασυνταγματικής» νομοθεσίας	249
2.1.2Η εφαρμογή του «παρασυντάγματος»: οι διώξεις των ηγετικών στελεχών του Κ.Κ.Ε. και η χειραγώγηση των μαζών και του συνδικαλιστικού κινήματος	251
2.2Το πλαίσιο της οικονομικής σταθερότητας	254
2.2.1Η επίτευξη της νομισματικής ισορροπίας: δημοσιονομική και νομισματική πολιτική	256
2.2.1.1Η δημοσιονομική πολιτική	258
2.2.1.2 Η νομισματική πολιτική: επιτόκια και προσφορά χρήματος	262
2.2.1.3Τα αποτελέσματα της νομισματικής πολιτικής: σταθερότητα τιμών και ρευστότητα της οικονομίας	267
2.2.1.4Η αποκατάσταση της νομισματικής σταθερότητας: η πολιτική εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών	271
2.2.2Το διακηρυχθέν μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης: εκβιομηχάνιση με μικτή οικονομία και ξένα κεφάλαια	278
2.2.2.1Κράτος και αγορά: ο διαχειριστικός κρατισμός	279
2.2.2.2Κράτος και αγορά: ο αναπτυξιακός κρατισμός	280
2.2.2.3Οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις Βαρβαρέσου	282
2.2.2.4Η έμμεση μορφή κρατικής παρέμβασης: η θέσπιση κινήτρων και αντικινήτρων και η δασμολογική, φορολογική και πιστωτική πολιτική	283
2.2.2.5Η άμεση μορφή κρατικής παρέμβασης: τράπεζες, οργανισμοί και επιχειρήσεις	285
2.2.2.6 Η πολιτική προσέλκυσης ξένων επενδύσεων	288
2.2.3Η χρηματοδότηση των επενδύσεων οικονομικής ανάπτυξης: η πιστωτική πολιτική	289
2.2.3.1Οι πηγές της εξωτερικής χρηματοδότησης: κρατική βοήθεια, ιδιωτικά κεφάλαια και δανεισμός	290
2.2.3.2Οι πηγές της εσωτερικής χρηματοδότησης: η επίσημη και η ανεπίσημη αγορά χρήματος	291
2.2.3.3Η πιστωτική πολιτική: η χρηματοδότηση της γεωργίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου και των κατασκευών	295
2.2.4 Η εξέλιξη και η διάρθρωση των επενδύσεων οικονομικής ανάπτυξης	303
2.2.4.1Οι δημόσιες επενδύσεις	304
2.2.4.2Οι ιδιωτικές βιομηχανικές επενδύσεις: το ξένο κεφάλαιο	307
2.5Η εξέλιξη, η διάρθρωση και η κατανομή του εθνικού εισοδήματος: η αγροτική και η βιομηχανική παραγωγή	312
2.5.1Τα χαρακτηριστικά του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος	312
2.5.2Η πρωτογενής παραγωγή: η εξέλιξη της γεωργικής παραγωγής, η έκταση και η διάρθρωση των καλλιεργειών και τα διαρθρωτικά προβλήματα της γεωργίας	315

2.5.3Η βιομηχανική παραγωγή: τα διαρθρωτικά προβλήματα του δευτερογενούς τομέα	320
2.6Η κοινωνική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: σχέσεις παραγωγής και τομείς απασχόλησης	324
2.7Ανιση περιφερειακή ανάπτυξη: οι διαστάσεις της αστικής ανάπτυξης	326
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄ ΜΕΡΟΥΣ	
ΤΑ ΠΟΣΟΤΙΚΑ ΜΕΓΕΘΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ	
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	
1.Η οργάνωση και ο χαρακτήρας της μεταπολεμικής εξωτερικής μετανάστευσης	329
1.1Οι διμερείς συμβάσεις και πολυμερείς συμβάσεις: το έργο της Δ.Ε.Μ.Ε. για τη μετανάστευση	330
1.2Η μονιμότητα και προσωρινότητα της μετανάστευσης	332
2.Η εξέλιξη της μεταπολεμικής εξωτερικής μετανάστευσης και παλιννόστησης	333
2.1Η έξαρση και η ύφεση της μετανάστευσης και της παλιννόστησης	333
2.2Η εξέλιξη της μετανάστευσης και της παλιννόστησης κατά την περίοδο 1941-1954	334
2.3Η εξέλιξη της μετανάστευσης και της παλιννόστησης κατά την περίοδο 1955-1977	335
2.4Καθαρή μετανάστευση και καθαρή παλιννόστηση	338
3.Η διάρθρωση της μεταπολεμικής εξωτερικής μετανάστευσης	339
3.1Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά φύλο	339
3.2Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά ηλικία	341
3.3Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά οικογενειακή κατάσταση	342
3.4Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά τόπο προέλευσης	343
3.5Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά χώρα προορισμού: η κατεύθυνση της μετανάστευσης	346
3.6Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά επίπεδο εκπαίδευσης του μετανάστη: η σύνθεση του μεταναστευτικού ρεύματος	347
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ:	
ΜΕΡΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ	
ΑΚΟΛΟΥΘΟΥΜΕΝΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ	
1.1Ο «σχετικός» και ο «απόλυτος» αγροτικός υπερπληθυσμός	351
1.2Εξωτερική μετανάστευση και οικονομικοπολιτικές ελίτ	353
1.3Οι διαστάσεις της μεταναστευτικής πολιτικής	355
1.4Η εξωτερική μετανάστευση ως υποκατάστατο της οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής σταθερότητας	361
1.4.1Μεταναστευτική πολιτική και ισοζύγιο πληρωμών: μακροοικονομικές και αναπτυξιακές όψεις	361
1.4.2Εξωτερική μετανάστευση και κοινωνικοπολιτική σταθερότητα	367
1.5Η διεθνής πολιτική οικονομία της ελληνικής εξωτερικής μετανάστευσης	370
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
ΟΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ: Η	
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ	
ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	
	373

1.1Οι μετεμφυλιακές αναπτυξιακές προκλήσεις: απασχόληση και ισοζύγιο πληρωμών	373
1.2Η πρόταση Βαρβαρέσου και το παραγωγικό κεφάλαιο: η συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο	375
1.3Η πρόταση Ζολώτα και το εφοπλιστικό-χρηματιστικό κεφάλαιο: η επίφαση της βιομηχανικής ανάπτυξης και η ρύθμιση της αγροτικής εξόδου	380
1.4Εξωτερική μετανάστευση και νομισματική σταθερότητα: η μεταναστευτική πολιτική ως υποκατάστατο της μακροοικονομικής πολιτικής	383
1.4.1Η καταπολέμηση του πληθωρισμού και η επίτευξη του σκοπού της νομισματικής ισορροπίας	383
1.4.2Η πολιτική εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών και η επίτευξη του σκοπού της νομισματικής σταθερότητας	388
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ	399
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	417

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Α.Ε.Π.: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
- Α.Σ.Ε.Α.: Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Άμυνας
- Α.Τ.Ε.: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος
- Γ.Σ.Ε.Ε.: Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
- Δ.Γ.Ε.: Διεθνές Γραφείο Εργασίας
- Δ.Ε.Ε.: Διοίκηση Εξωτερικού Εμπορίου
- Δ.Ε.Η.: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού
- Δ.Ε.Μ.Ε.: Διακυβερνητική Επιτροπή Μεταναστεύσεως εξ Ευρώπης
- Δ.Ν.Τ.: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
- Ε.Α.Μ.: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
- Ε.Δ.Α.: Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
- Ε.Κ.: Ένωση Κέντρου
- ΕΛ.ΤΑ: Ελληνικά Ταχυδρομεία
- Ε.Ο.Κ.: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
- Ε.Ο.Τ.: Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
- Ε.Ρ.Ε.: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
- Ε.Σ.Σ.Δ.: Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
- Ε.Σ.Υ.Ε.: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
- Ε.Τ.Β.Α.: Εθνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως
- Ε.Τ.Ε.: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
- Η.Π.Α.: Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής
- Ι.Δ.Ε.Α.: Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών
- Ι.Κ.Α.: Ίδρυμα Κοινωνικής Ασφάλισης
- Κ.Ε.Π.Ε.: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
- Κ.Κ.Ε.: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
- Κ.Υ.Π.: Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών
- Ν.Ε.: Νομισματική Επιτροπή
- Ν.Ο.Μ.Ε.: Νέα Οικονομικά της Μετανάστευσης Εργασίας
- Ν.Π.Δ.Δ.: Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
- Ο.Α.Α.Α.: Οργανισμός Απασχολήσεως και Ασφάλισης της Ανεργίας
- Ο.Α.Ε.Δ.: Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού
- Ο.Β.Α.: Οργανισμός Βιομηχανικής Ανάπτυξης
- Ο.Γ.Α.: Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων
- Ο.Λ.Π.: Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς
- Ο.Ο.Σ.Α.: Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
- Ο.Τ.Ε.: Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος
- Ο.Χ.Ο.Α.: Οργανισμός Χρηματοδότησης Οικονομικής Αναπτύξεως
- Σ.Ε.Β.: Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων
- Τ.Ε.: Τράπεζα της Ελλάδος
- Υ.Π.Α.: Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης
- Α.Μ.Α.Γ.: American Mission for Aid Greece
- Β.Μ.Α.: British Military Authority Pound
- C.I.A.: Central Intelligence Agency
- Ε.Σ.Α.: Economic Cooperation Administration
- F.A.O.: Food and Agriculture Organization
- J.U.S.M.A.P.G.: Joint United States Military Advisory And Planning Group
- Μ.Σ.Α.: Mutual Security Agency
- Ν.Α.Τ.Ο.: North Atlantic Treaty Organization
- Ο.Ε.Ε.Κ.: Organization of European Economic Cooperation
- Ο.Σ.Ρ.: Office of the Special Representative
- U.N.R.R.A.: United Nations Relief Rehabilitation Administration

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ελλάδα βίωσε δύο μαζικά ρεύματα αποδημίας, κατά την διάρκεια της σύγχρονης ιστορίας της: αυτό που κατευθύνθηκε, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κυρίως, προς τις Η.Π.Α. και το μεταπολεμικό μεταναστευτικό ρεύμα με κύριο προορισμό τις ευρωπαϊκές χώρες και ειδικά τη Δυτική Γερμανία. Στο μεταξύ, πέραν αυτών των μαζικών εκροών του εργατικού δυναμικού της, η χώρα, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, βρέθηκε στην ανάγκη να διαχειριστεί και να ενσωματώσει τη μαζική εισροή των προσφύγων της Μ. Ασίας η αναγκαστική μετανάστευση των οποίων σφράγισε καθοριστικά την ελληνική κοινωνία και όχι μόνο.

Απώτερος σκοπός της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι η διερεύνηση του φαινομένου της μαζικής εξωτερικής μετανάστευσης εργασίας, κατά την μεταπολεμική περίοδο, ώστε, αφενός, να περιγράψει την εξέλιξή του, αφετέρου, κυρίως, να το εξηγήσει αποτυπώνοντας τα αίτια και τις επιπτώσεις του, μέσω της πολιτικής που το συνόδευσε.

Δεδομένου ότι, γενικότερα, η μετανάστευση είναι ένα σύνθετο και πολύπλοκο φαινόμενο, με οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις, η έρευνα προϋπέθετε τη συνδρομή όλων σχεδόν των κοινωνικών επιστημών – της ιστορίας, των οικονομικών και της κοινωνιολογίας – προκειμένου, στο πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης, να παρουσιάσει μια ολιστική εικόνα, ανάλυσης και σύνθεσης, των δεδομένων και των χαρακτηριστικών της ελληνικής αποδημίας.

Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε και η βιβλιογραφική έρευνα του συγγραφέα ο οποίος κλήθηκε να διαχειριστεί έναν ευρύ όγκο πληροφοριών που σχετίζεται με την υπάρχουσα βιβλιογραφία τόσο για τη μετανάστευση, γενικά, και την ελληνική μετανάστευση, ειδικότερα, όσο και με ορισμένες θεμελιώδεις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές όψεις της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Η φιλόδοξη αυτή απόπειρα αποτυπώνεται στον τίτλο της διατριβής - *«Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα, 1946-1973: Η Πολιτική Οικονομία της Εξωτερικής Μετανάστευσης Εργασίας»* - με αφορμή τον οποίο θα προσπαθήσουμε να αποδώσουμε, στη συνέχεια, μια όσο το δυνατόν συνοπτική εικόνα των πτυχών της παρούσας εργασίας.

Αναλυτικότερα, η διατριβή διαχωρίζεται σε τρία μέρη εκ των οποίων τα δύο πρώτα συνιστούν το αναλυτικό κομμάτι του πονήματος και το τρίτο το συνθετικό. Το αναλυτικό κομμάτι διακρίνεται στο θεωρητικό και στο εμπειρικό μέρος η σύνθεση των οποίων παρατίθεται στο τρίτο μέρος των *«συμπερασμάτων»*.

Ειδικότερα, το πρώτο μέρος, το θεωρητικό, διακρίνεται σε δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα εμπεριέχει τρία κεφάλαια όπου παρατίθενται οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις, πάνω στο μεταναστευτικό φαινόμενο, με το βάρος να δίνεται στην παράθεση των αιτίων και των επιπτώσεων της εξωτερικής ή διεθνούς μετανάστευσης, για τις χώρες αποστολής εργασίας. Έτσι, στο πρώτο κεφάλαιο, ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να κατανοήσει τις βασικές έννοιες που σχετίζονται με τη μετανάστευση, τη διαδικασία εντός της οποίας λαμβάνεται η ατομική απόφαση προς αποδημία, καθώς και τις διάφορες θεωρίες και προσεγγίσεις οι οποίες αποπειρώνται να εξηγήσουν το μεταναστευτικό φαινόμενο και ειδικά την εξωτερική μετανάστευση εργασίας. Το περιεχόμενο αυτού του κεφαλαίου παρέχει και το ερέθισμα για την ερμηνεία της τρέχουσας εξωτερικής μετανάστευσης που βιώνει σήμερα η χώρα, με τη διαφορά ότι αυτή δεν αφορά την αποδημία ανειδίκευτων εργαζομένων, όπως στο παρελθόν, αλλά τη λεγόμενη μετανάστευση-διαρροή εγκεφάλων (*«brain drain»*). Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο αναγνώστης έχει την ευχέρεια να αποκτήσει μια συνολική

εικόνα για τις θετικές και αρνητικές επιπτώσεις και επιδράσεις της εξωτερικής μετανάστευσης, με την έμφαση να δίνεται στο πως η εξαγωγή εργασίας συμβάλλει, λιγότερο ή περισσότερο, στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών προέλευσης. Στο τρίτο κεφάλαιο, η παράθεση εστιάζεται στην δεσπόζουσα επίπτωση της εξωτερικής μετανάστευσης, δηλαδή στα μεταναστευτικά εμβάσματα, και πως αυτά επιδρούν στις οικονομίες των χωρών αποστολής εργασίας. Αυτός ο διαχωρισμός έγινε, αφενός, διότι ο υποφαινόμενος ακολουθεί τις εξελίξεις που παρατηρούνται στη σχετική βιβλιογραφία των τελευταίων ετών, αφετέρου, κυρίως, επειδή το υλικό αυτού του κεφαλαίου αποτελεί το υπόβαθρο για την τεκμηρίωση της θεμελιώδους υπόθεσης της παρούσας διατριβής για το περιεχόμενο της οποίας θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Η δεύτερη ενότητα, του πρώτου μέρους, αποτυπώνει ποια ήταν τα αίτια της ελληνικής μεταπολεμικής μετανάστευσης, ποια ήταν τα κίνητρα των ελλήνων μεταναστών που τους οδήγησαν στο εξωτερικό, καθώς και ποιες ήταν οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της μαζικής αποδημίας. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο της ενότητας, παρατίθενται τα μακροοικονομικά αίτια και τα μικροοικονομικά κίνητρα, στην περίπτωση της ελληνικής μεταπολεμικής αποδημίας, μέσα από την προσέγγιση έλξης - απώθησης, η οποία ενσωματώνει και τους παράγοντες οι οποίοι εξηγούν την εισαγωγή εργατικού δυναμικού στις χώρες υποδοχής. Σε αυτό το σημείο, ο συγγραφέας ζητάει την κατανόηση του αναγνώστη διότι δεν κινήθηκε ερευνητικά - για αντικειμενικούς λόγους - πέραν της υπάρχουσας βιβλιογραφίας προκειμένου να ενσωματώσει τα πορίσματα μιας ποιοτικής έρευνας, πάνω στα κίνητρα των ελλήνων μεταναστών, η οποία, ενδεχομένως, θα εμπλούτιζε τις υποθέσεις τόσο της Νεοκλασικής Θεωρίας όσο και των Ν.Ο.Μ.Ε.. Στο δεύτερο κεφάλαιο, αποτυπώνονται οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της αποδημίας. Εδώ, οι εμπειρικές επιπτώσεις της εξωτερικής μετανάστευσης διαχέονται σε ένα ευρύ φάσμα παραμέτρων που συσχετίζονται με την απασχόληση και τον ενεργό πληθυσμό, τα εισρέοντα μεταναστευτικά εμβάσματα, την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση των αποδημησάντων και των παλιννοστούντων, το μέγεθος και τη διάρθρωση του πληθυσμού.

Στο δεύτερο μέρος του συγγράμματος, το εμπειρικό, ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να μνηθεί σε ορισμένες πλευρές της μεταπολεμικής πολιτικής και οικονομικής εξέλιξης της χώρας, προκειμένου να κατανοήσει το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η εξωτερική μετανάστευση.

Η πρώτη ενότητα, αποτυπώνει την οικονομική και πολιτική ανασυγκρότηση της χώρας, κατά την περίοδο 1944-52. Από αυτή τη διαδικασία απέρρευσαν και οι συσχετισμοί οι οποίοι διαμόρφωσαν, αντίστοιχα, το οικονομικό και πολιτικό τοπίο της μετεμφυλιακής περιόδου, μέχρι την πτώση της δικτατορίας. Έτσι, τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο κεφάλαιο, αποτυπώνεται η κυοφορία των μετεμφυλιακού πολιτικοοικονομικού πλαισίου εντός του οποίου εξελίσσεται, τελικά, η μετανάστευση και η μεταναστευτική πολιτική που τη συνόδευσε. Εδώ, ο αναγνώστης έχει, μεταξύ άλλων, τη δυνατότητα να παρακολουθήσει μια σειρά υποθέσεων για μια πτυχή της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και των διεθνών σχέσεων η οποία δεν έχει συμπεριληφθεί στην υπάρχουσα βιβλιογραφία: την αποβρετανοποίηση του οικονομικού και πολιτικού συστήματος από τον αμερικανικό παράγοντα.

Στη δεύτερη ενότητα, το πρώτο κεφάλαιο, έχει ως επίκεντρο τη σύγκρουση Βαρβαρέσου - Ζολώτα πάνω στο αναπτυξιακό ζήτημα, μετά την ολοκλήρωση του Σχεδίου Μάρσαλ, προς επίλυση των ακανθωδών προβλημάτων του ισοζυγίου πληρωμών και της ανεργίας - υποαπασχόλησης. Η σύγκρουση, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως ένας είδος ενδοαστικού εμφυλίου, αποτελεί τον πυρήνα του εμπειρικού μέρους της διατριβής το αποτέλεσμα της οποίας - η επικράτηση του

μοντέλου Ζολώτα - σε συνδυασμό με το θεωρητικό μέρος της, επιβεβαιώνει την θεμελιώδη υπόθεση εργασίας του συγγράμματος δηλαδή ότι η ακολουθούμενη μεταναστευτική πολιτική αποτέλεσε υποκατάστατο της επιχειρούμενης, κατά την μετεμφυλιακή περίοδο, οικονομικής και πολιτικής σταθερότητας. Ειδικότερα, η πολιτική της άμεσης και έμμεσης ενθάρρυνσης της μετανάστευσης προς το εξωτερικό λειτούργησε ως κοινωνική βαλβίδα ασφαλείας η οποία ανέστειλε, μέσω της εξαγωγής της ανεργίας, ενδεχόμενες κοινωνικές εντάσεις και πολιτικές συγκρούσεις, ενώ, ταυτόχρονα, λειτούργησε ως υποκατάστατο του μετεμφυλιακού μοντέλου μακροοικονομικής παρέμβασης το οποίο εδραζόταν στην επίτευξη του στόχου της νομισματικής σταθερότητας – εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών μέσω «ξένου συναλλάγματος», υπό τη μορφή των άδηλων πόρων (μεταναστευτικά εμβάσματα, ναυτιλιακό συνάλλαγμα, τουριστικό συνάλλαγμα). Η αποδοχή των αντιλήψεων Ζολώτα από την ελληνική άρχουσα τάξη, και ειδικότερα από τη μερίδα που συγκροτούσε το εφοπλιστικό-χρηματιστικό κεφάλαιο, μας επέτρεψε να συσχετίζουμε την πολιτική της εξωτερικής μετανάστευσης με το κοινωνικοπολιτικό σύστημα της εποχής, καθώς ως πολιτική επιλογή αποτέλεσε έκφραση κοινωνικοπολιτικών σχέσεων που αναδύθηκαν από το δεδομένο πολιτικό πλαίσιο και τον συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων που επικράτησαν στην μετεμφυλιακή Ελλάδα, για αυτό και η εξήγηση του ελληνικού μεταναστευτικού φαινομένου εστιάστηκε στις κοινωνικοοικονομικές αποφάσεις των εγχώριων οικονομικοπολιτικών ελίτ και, ειδικά, στο πώς αυτές οι αποφάσεις επηρέασαν τις μεταναστευτικές εκροές.

Οι τελευταίες επισημάνσεις μας δίνουν τη δυνατότητα να τεκμηριώσουμε και τον τίτλο της διδακτορικής διατριβής, κινούμενοι γύρω από τα χρονολογικό εύρος της. Πιο συγκεκριμένα, εκφραστής των εγχώριων πολιτικοοικονομικών ελίτ αποτέλεσε ένα θεσμικό όργανο το οποίο καθόρισε, με την πολιτική του, την μεταπολεμική οικονομική φυσιογνωμία και πορεία της χώρας: η Ν.Ε..Η ίδρυσή της, το 1946, αποτελεί το άξονα γύρω από τον οποίο μπορούμε να προσανατολιστούμε προκειμένου να κατανοήσουμε τόσο την εφαρμοστέα «μεταναστευτική πολιτική» όσο και την «πολιτική οικονομία» που την καθόρισε.

Για το πολιτικοοικονομικό πλαίσιο, εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η μετανάστευση και η μεταναστευτική πολιτική, ο αναγνώστης έχει την ευχέρεια να παρακολουθήσει, στο δεύτερο κεφάλαιο, της δεύτερης ενότητας, την εξέλιξη των μακροοικονομικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας όπως αυτά πλαισιώθηκαν από το πολιτικό-θεσμικό χαρακτήρα του μετεμφυλιακού καθεστώτος.

Τα ποσοτικά αποτελέσματα αυτής της μεταναστευτικής πολιτικής αποτυπώνονται στο «παράρτημα», του δεύτερου μέρους, όπου παρατίθεται μια συνολική εικόνα της εξελικτικής πορείας, των μεγεθών και της διάρθρωσης της μετανάστευσης, κατά την υπό εξέταση περίοδο, οι οποίες τεκμηριώνουν, μεταξύ άλλων, το χαρακτηρισμό της ως μαζικής.

Πέραν των προβλημάτων που αναδεικνύονται στη βιβλιογραφία, σχετικά με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία της μετανάστευσης και της παλιννόστησης, ενδιαφέρον θα είχε για τον μελλοντικό ερευνητή η απόπειρα επίλυσης ενός άλλου «προβλήματος» που σχετίζεται με το σκέλος της διάρθρωσής της και, ειδικότερα, τη διερεύνηση του πόσοι από τους αποδημήσαντες ήταν γηγενείς και πόσοι πρόσφυγες από τη Μ.Ασία. Αυτή η πτυχή προβληματισμού αναδύεται από μια άλλη υπόθεση εργασίας, του συγγραφέα, η οποία συσχετίζεται με μια παράμετρο της διεθνούς «πολιτικής οικονομίας» της ελληνικής εξωτερικής μετανάστευσης, με ευθεία αναφορά στο πεδίο των διεθνών σχέσεων. Πιο συγκεκριμένα, όπως έχει ήδη επισημανθεί, η μεταπολεμική μετανάστευση, προς τη Δυτική Ευρώπη, τροφοδοτήθηκε, κατά κύριο λόγο, από κατοίκους περιοχών που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος, κατά τον

20^ο αιώνα - αυτές οι περιοχές, οι οποίες επλήγησαν, ιδιαίτερα, από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, είχαν υποστεί, εντονότερα, τις συνέπειες της αγροτικής μεταρρύθμισης του Μεσοπολέμου, ενώ είχαν αποτελέσει και σημαντικότερο τόπο εγκατάστασης προσφυγικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία. Ως προς την τελευταία μεταβλητή, και δεδομένης της σημαντικής επιρροής του Κ.Κ.Ε. και, ευρύτερα, της Αριστεράς στο προσφυγικό στοιχείο, θα πρέπει να εξεταστεί η συσχέτιση της μεταναστευτικής πολιτικής, υπό το πλαίσιο της ψυχροπολεμικής πολιτικής των Η.Π.Α., με το ΝΑΤΟϊκό σχέδιο «*Κόκκινη Προβιά*». Γενικότερα, ο ρόλος των Η.Π.Α. στις επιλογές που έγιναν, για το υπό εξέταση θέμα μας, θα μπορούσαν να ειπωθούν υπό το πρίσμα της «*διεθνούς πολιτικής οικονομίας της ελληνικής εξωτερικής μετανάστευσης*», έτσι όπως παρατίθεται στα «*συμπεράσματα*», έχοντας πάντα υπόψη και τα κληροδοτήματα του Σχεδίου Μάρσαλ - αποτροπή εκβιομηχάνισης της Ελλάδας - που συνδέονταν με τη θέση που επιφυλασσόταν στην ελληνική οικονομία εντός του ευρωπαϊκού καταμερισμού εργασίας.

Αν, τελικά, το μοντέλο μακροοικονομικής παρέμβασης, που επιβλήθηκε από τη Ν.Ε., εξηγεί τα δύο πρώτα στάδια του μεταναστευτικού κύκλου – την αποδημία και την εγκατάσταση στο εξωτερικό - η πρόκληση της πετρελαϊκής κρίσης, το 1973, και η παγκόσμια οικονομική ύφεση που τη συνόδευσε ερμηνεύει το τέλος της μεταναστευτικής διαδικασίας, μεταξύ των χωρών αποστολής και υποδοχής, στο εύρος που εξελίχθηκε τα προηγούμενα χρόνια και την ολοκλήρωση του μεταναστευτικού κύκλου, με την παλιννόστηση των ελλήνων μεταναστών και την επανένταξή τους στην Ελλάδα.

Εν κατακλείδι, στο τρίτο μέρος, περιέχονται τα «*συμπεράσματα*» της διδακτορικής διατριβής. Εδώ, ο αναγνώστης έχει να δυνατότητα, μέσα από τα δύο κεφάλαια που παρατίθενται, να κατανοήσει, συνολικά, το ελληνικό μεταναστευτικό φαινόμενο μέσα από τις παραδοχές του συγγραφέα οι οποίες αποτελούν το απαύγασμα της σύζευξης του εμπειρικού και θεωρητικού υλικού που είχε στη διάθεσή του. Οι «*θεωρητικές αποτυπώσεις του εμπειρικού υλικού*» όπως και οι «*εμπειρικές αποτυπώσεις του θεωρητικού υλικού*» τεκμηριώνονται, μεταξύ άλλων, από μια δεσπόζουσα παραδοχή: ότι το δομικό στοιχείο εξήγησης της εξωτερικής μετανάστευσης εργασίας, κατά την υπό εξέταση περίοδο, προκύπτει από τις προσδοκώμενες (μακρο) επιπτώσεις της οι οποίες δημιούργησαν τα αντικειμενικά (μακρο)αίτια και τα υποκειμενικά (μικρο) κίνητρα των 1.000.000 περίπου Ελλήνων να αφήσουν την πατρίδα τους.

Α΄ ΜΕΡΟΣ
Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι
Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

1.1 Βασικές έννοιες της μετανάστευσης

Δημογράφοι, οικονομολόγοι και κοινωνιολόγοι, ανάλογα με τα χρησιμοποιούμενα κριτήρια, και τον τρόπο προσέγγισης, δίνουν διαφορετικούς ορισμούς της μετανάστευσης.¹

Κατ' αρχήν, ένας γενικός ορισμός δίδεται από τον Senior όπου ορίζει τη μετανάστευση ως μετακίνηση ενός ατόμου ή ατόμων, με συνέπεια την μόνιμη αλλαγή διαμονής.²

Κατά το δημογράφο Sauvy μετανάστευση σημαίνει κάθε μετακίνηση μεγάλου αριθμού ατόμων – εκτός των στρατιωτικών μονάδων – ανεξάρτητα από τους λόγους και τα κίνητρα που την προκάλεσαν.³

Ο Lee ορίζει τη μετανάστευση – ανεξάρτητα από την απόσταση της μετακίνησης και την εθελοντική ή εξαναγκαστική φύση της πράξης - ως μια μόνιμη ή ημι-μόνιμη αλλαγή διαμονής. Από αυτή την οριοθέτηση, αποκλείει τις συνεχείς μετακινήσεις των νομάδων και των μεταναστευόντων εργατών, για τους οποίους δεν υφίσταται μακροπρόθεσμη διαμονή, και τις προσωρινές μετακινήσεις, όπως π.χ. τις εποχικές.⁴

Ο κοινωνιολόγος Eisenstadt ορίζει τη μετανάστευση ως τη φυσική μετάβαση ενός ατόμου ή μιας ομάδας, από μία κοινωνία σε μια άλλη, με αυτή τη μετάβαση, να συνεπάγεται, συνήθως, την εγκατάλειψη ενός κοινωνικού περιβάλλοντος και την εγκατάσταση σε ένα διαφορετικό.⁵

Οι, επίσης, κοινωνιολόγοι Castles και Kosack αναφέρουν ότι ο όρος μετανάστευση σημαίνει, κυρίως, τη μεταφορά ενός πολύτιμου οικονομικού μέσου, της ανθρώπινης εργατικής δύναμης, από τις φτωχές προς τις πλούσιες χώρες.⁶

Οικονομικό ορισμό της μετανάστευσης δίνει ο οικονομολόγος Bohning, υποστηρίζοντας ότι η μετανάστευση συνεπάγεται την μετακίνηση του συντελεστή παραγωγής, εργασία, από την περιοχή αναχώρησης προς την περιοχή άφιξης.⁷

Στον Καβουριάρη, ο οποίος είναι επηρεασμένος από τη μαρξιστική σκέψη, καθοριστικό στοιχείο είναι, ομοίως, η κινητικότητα της εργασίας. Έτσι, ορίζει ως μετανάστευση οποιαδήποτε μεταφορά εργατικής δύναμης, είτε στο εσωτερικό της χώρας είτε προς το εξωτερικό.⁸

Το Δημογραφικό Λεξικό, που εκδόθηκε από τη Διεθνή Ένωση για την Επιστημονική Μελέτη του Πληθυσμού, περιλαμβάνει, στον ορισμό της μετανάστευσης, το σύνολο των μετακινήσεων που έχουν ως αποτέλεσμα την αλλαγή διαμονής, από τον τόπο καταγωγής ή τον τόπο αναχώρησης προς τον τόπο προορισμού ή άφιξης.⁹

Η μετανάστευση (migration) διαχωρίζεται σε εσωτερική και εξωτερική ή διεθνή. Η μετανάστευση είναι εσωτερική, όταν η μετακίνηση, ατόμων ή ομάδων, λαμβάνει χώρα εντός των εθνικών συνόρων, με άλλα λόγια όταν η περιοχή προέλευσης και η

¹ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλινοόησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ, 1986,σελ.19,21

² G. Beijer, «Modern Patterns of International Migratory Movements», *Migration*, J.A. Jackson(edit.), Cambridge at the University Press,1969,pp.13(υποσημείωση)

³ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.19-20

⁴ Everett S. Lee, «A Theory of Migration», *Demography*, Vol. 3,No.1(1966),pp.49

⁵ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.20

⁶ Ο.π.

⁷ Ο.π.

⁸ Ο.π.

⁹ Ο.π.,σελ.21

περιοχή προορισμού βρίσκονται στα όρια της ίδιας επικράτειας. Όταν η μετακίνηση πραγματοποιείται διαμέσου των εθνικών συνόρων η μετανάστευση είναι εξωτερική ή διεθνής, δηλαδή πραγματοποιείται από τη μία επικράτεια προς την άλλη. Η εξωτερική ή διεθνής μετανάστευση διακρίνεται σε μετανάστευση στο εξωτερικό ή αποδημία(emigration),¹⁰ δηλαδή μετακίνηση ατόμων ή ομάδων διαμέσου των εθνικών τους συνόρων, και σε μετανάστευση από το εξωτερικό ή είσοδο μεταναστών(immigration), δηλαδή μετακίνηση διαμέσου εθνικών συνόρων, στο εσωτερικό - άφιξη ατόμων ή ομάδων από το εξωτερικό για να εγκατασταθούν σε μια χώρα.¹¹

Από τους παραπάνω ορισμούς, της μετανάστευσης, συνάγεται και το περιεχόμενο της έννοιας του μετανάστη. Έτσι, κατά τον Senior, ο μετανάστης(migrant) ορίζεται, γενικά, ως ένα άτομο το οποίο αλλάζει την διαμονή του, κατά τη διάρκεια είτε της εσωτερικής(internal) είτε της εξωτερικής ή διεθνούς μετανάστευσης(emigration, immigration).¹²

Όταν η απόφαση μετακίνησης εξαρτάται από το ίδιο το άτομο η μετανάστευση θεωρείται «αυτόνομη», σε αντίθεση με την «εξαρτημένη» μετανάστευση που συσχετίζεται με τη μετακίνηση οικογενειακών μελών, όπως παιδιών και συζύγων.¹³

Επιπλέον, όταν η απόφαση προς μετανάστευση λαμβάνεται από το ίδιο το άτομο, έστω και αν υπόκειται σε κοινωνικούς καταναγκασμούς ή στους περιορισμούς που θέτουν οι χώρες υποδοχής, η μετανάστευση θεωρείται «ελεύθερη»(εκούσια), ενώ στις περιπτώσεις πολιτικών μεταναστεύσεων και επαναπατρισμών, που πραγματοποιεί η δημόσια εξουσία, όπου δεν λαμβάνεται υπόψη η θέληση των ατόμων ή των ομάδων, η μετανάστευση θεωρείται ως «αναγκαστική».¹⁴

Ο όρος της «σύγχρονης μετανάστευσης», περιγράφει τη χωρική κινητικότητα ατόμων ή κοινωνικών ομάδων, που παρατηρείται εντός της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής. Έτσι, κατά τη διαδικασία της σύγχρονης μετανάστευσης, οι μετανάστες μετακινούνται μεταξύ περιοχών που βρίσκονται σε διάφορα επίπεδα κοινωνικο – οικονομικής ανάπτυξης: από τις λιγότερο προς τις περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές, από το χωριό στην πόλη, από τη γεωργική στη βιομηχανική παραγωγή. Εδώ, εντάσσεται και ο όρος της «νεωτερικής μετανάστευσης» ο οποίος είναι συνάρτηση της κοινωνικο – οικονομικής ανάπτυξης, που συνεπάγεται η εκβιομηχάνιση, και ταυτίζεται με την μεταβολή του τόπου εγκατάστασης του εργατικού δυναμικού.¹⁵

Εντούτοις, αν και η νεωτερική μετανάστευση είναι σύγχρονη, δεν ισχύει η αντίστροφη σχέση. Η κύρια μεταβλητή, μέσα από την οποία στηρίζεται η παραπάνω παραδοχή, έγκειται στο ό,τι η νεωτερική μετανάστευση έχει ως άμεσο πλαίσιο αναφοράς το καπιταλιστικό βιομηχανικό σύστημα, τόσο ως τύπο κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης όσο και ως τύπο πολιτισμικής οργάνωσης.

¹⁰ Η Ε.Σ.Υ.Ε., ορίζοντας ως μετανάστευση κάθε μετακίνηση μιας ορισμένης διάρκειας στο εξωτερικό - εκτός των τουριστικών ταξιδιών – προβαίνει και σε μια διάκριση ανάμεσα σε «μόνιμους» και «προσωρινούς» μεταναστεύοντες. «Μόνιμοι» μετανάστες χαρακτηρίζονται εκείνοι, που ενώ έχουν μόνιμη διαμονή στην Ελλάδα, μεταβαίνουν για να εγκατασταθούν στο εξωτερικό, για ένα χρονικό διάστημα, τουλάχιστον, ενός έτους. Αντίθετα οι «προσωρινοί» μετανάστες έχουν μόνιμη διαμονή, στην Ελλάδα, και μεταβαίνουν, στο εξωτερικό, είτε ως ναυτικοί, είτε για να εργαστούν, για χρονικό διάστημα μικρότερο του έτους. Ο.π.,σελ.20

¹¹ Ο.π.,σελ.21 και G. Beijer,ό.π.(υποσημείωση)

¹² G. Beijer,ό.π.(υποσημείωση)

¹³ Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.24

¹⁴ Ο.π.,σελ.24-25

¹⁵ Λουκία Μ. Μουσοπούρου, *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg,2003,σελ.16-17

Συνεπώς, καθώς η νεωτερική μετανάστευση λαμβάνει χώρα υπό καθεστώς «αγοραίας ελευθερίας», γίνεται για λόγους οικονομικούς, και όχι πολιτικούς (π.χ. οι ανταλλαγές πληθυσμών και τα προσφυγικά ρεύματα), και έχει εκούσιο¹⁶ χαρακτήρα, καθώς δεν περιλαμβάνει την αναγκαστική μετακίνηση (π.χ. για την κάλυψη των αναγκών της παραγωγής).¹⁷ Συνοψίζοντας, «νεωτερική είναι εκείνη η μετανάστευση που όχι μόνο συμβαίνει κατά τη σύγχρονη βιομηχανική εποχή αλλά: γίνεται για οικονομικούς λόγους, είναι εκούσια, συνδέεται με τη βιομηχανική ανάπτυξη και εντάσσει τους μετακινούμενους στον συγκεκριμένο τρόπο ζωής των βιομηχανικά ανεπτυγμένων καπιταλιστικών¹⁸ κοινωνιών».¹⁹

1.2 Η συγκρότηση της μεταναστευτικής θεωρίας: οι «νόμοι» του Ravenstein

Έμελλε η δημογραφική ανάλυση ενός άγγλου γεωγράφου, της «εποχής των αυτοκρατοριών», να θεωρείται η πρώτη απόπειρα συγκρότησης μεταναστευτικής θεωρίας.²⁰ Ο E.G. Ravenstein, με δυο άρθρα με τους κοινούς τίτλους «Οι Νόμοι της Μετανάστευσης» (1885 και 1889),²¹ όχι μόνο θεμελίωσε τις κύριες υποθέσεις της νεοκλασικής θεωρίας, πάνω στο μεταναστευτικό φαινόμενο, αλλά και έθεσε τις βάσεις της κοινωνιολογικής προσέγγισης έλξης – απώθησης.²²

Οι μηχανισμοί της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης, έτσι όπως συνδυάζονται από τους «νόμους της μετανάστευσης», για τον Ηνωμένο Βασίλειο (1885), και τα «γενικά συμπεράσματα», για τη διεθνή μετανάστευση (1889), αποκαλύπτουν, κατά τον Ravenstein, τα εξής:

α) Τη συσχέτιση μετανάστευσης και απόστασης.

---«Το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών διανύει μόνο μικρές αποστάσεις».

¹⁶ Όταν οι λόγοι μιας μετακίνησης πληθυσμού δεν είναι οικονομικοί, υπονοείται ότι αυτή η μετανάστευση είναι αναγκαστική (θρησκευτικές και πολιτικές διώξεις ή ο φόβος τέτοιων διώξεων). Αυτές οι μη εκούσιες, σύγχρονες μεταναστεύσεις - εφόσον συμβαίνουν κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα - δεν είναι νεωτερικές. Ωστόσο, εκούσιες δεν είναι, οπωσδήποτε, όλες οι οικονομικές μεταναστεύσεις, καθώς, για παράδειγμα, η έλλειψη εξαναγκασμού, με τη μορφή διώξεων, δεν σημαίνει και έλλειψη εξώθησης, προς μετανάστευση, από τις επικρατούσες κοινωνικο – οικονομικές συνθήκες. Εδώ, ένα βασικό ζήτημα είναι ο προσδιορισμός του, συχνά, ανεπαίσθητου ορίου μεταξύ μιας εκούσιας και μιας επιβαλλόμενης, από τις συνθήκες, μετανάστευσης, διότι η μετανάστευση μπορεί να επιβάλλεται όχι μόνον αντικειμενικά αλλά και υποκειμενικά. Για παράδειγμα, η μεταπολεμική ελληνική μετανάστευση, προς τη Γερμανία, συνδέθηκε, ασφαλώς, με τις υπάρχουσες, στην χώρα, αντικειμενικές συνθήκες, αλλά ήταν αποτέλεσμα της απόφασης κάποιων να μεταναστεύσουν, όχι γιατί δεν μπορούσαν να επιβιώσουν αλλά γιατί θεωρούσαν ότι με την μετανάστευσή τους θα επιτύχουν την υπέρβαση των αντίξοων συνθηκών. Επομένως, η εκούσια μετανάστευση είναι σαφώς προσδιοριζόμενη μόνον όταν αντιπαράκειται προς την αναγκαστική – αλλά, καθ' αυτή, παραπέμπει σε μια αρκετά ευρεία κλίμακα εξώθησης ή και εξαναγκασμού, προς μετανάστευση. Ο.π.,σελ.19-20

¹⁷ Ο.π.,σελ.17-19

¹⁸ Οι μετακινήσεις εργατικού δυναμικού, στις σοσιαλιστικές χώρες, δεν ήταν αποτέλεσμα οικονομικών διαδικασιών, αλλά πολιτικής: η αγορά δεν υφίστατο και άρα δεν μπορούσε να διαδραματίσει κανένα ρόλο στην κοινωνικο-οικονομική οργάνωση και τα κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα που συνδέονταν με αυτήν. Συνεπώς, τη θέση της αγοράς, ως κύριου παράγοντα διαμόρφωσης της κοινωνικο – οικονομικής πραγματικότητας και της δυναμικής της, είχε καταλάβει το κράτος. Η μετακίνηση πληθυσμών, στο πλαίσιο της σύγχρονης βιομηχανικής σοσιαλιστικής κοινωνίας και της ανάπτυξής της, δεν ήταν ούτε οικονομική ούτε εκούσια μετανάστευση, καθώς ενέτασσε τους μετακινούμενους σε ένα τρόπο ζωής διαφορετικό από εκείνον των καπιταλιστικών βιομηχανικών κοινωνιών. Ο.π.,σελ.18-19

¹⁹ Ο.π.,σελ.17-18

²⁰ Βλ. Everett Lee,ό.π.,σελ.47 και J.A. Jackson, «Migration – Editorial Introduction», *Migration*, J.A. Jackson(επιμ.),Cambridge at the University Press,1969,pp.6

²¹ E.G. Ravenstein, «The Laws of Migration», *Journal of the Statistical Society of London*,Vol.48, No2(Jun.,1885),p.p.167-235 και, του ίδιου, «The Laws of Migration», *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol.52,No.2(Jun.,1889),pp.241-305

²² Λουκία Μ. Μουσούρου,ό.π.,σελ.67-68 (υποσημείωση)

---«τοπικός μετανάστης», «μετανάστης μικρής διαδρομής», «μετανάστης μεγάλης διαδρομής»

---«Οι μετανάστες που διανύουν μεγάλες αποστάσεις προτιμούν, γενικότερα, να πάνε σε ένα από τα μεγάλα κέντρα του εμπορίου και της βιομηχανίας».

---«Αν τα παραπάνω έχουν βάση ο κύριος όγκος των μεταναστών θα πρέπει να διανύσει μόνο βραχείες αποστάσεις.(...)Οι εξωτερικοί μετανάστες, στο μεγαλύτερο τμήμα τους, είναι πρόθυμοι να πάνε όχι μακρύτερα από την κοντινότερη ξένη περιοχή ή το πιο βολικό κέντρο απορρόφησης. Αν εκθέσουμε, σε ένα χάρτη, το κύμα των μεταναστών, το οποίο περνάει από χώρα σε χώρα, θα φανεί, ξεκάθαρα, η απώλεια δύναμης της ροής, σε αναλογία με την απόστασή της, από την πηγή τροφοδότησης».

β)Τα στάδια της μεταναστευτικής διαδικασίας.

«Οι κάτοικοι, της χώρας, περιβάλλουν, αμέσως, μια πόλη με ταχεία ανάπτυξη, συρρέοντας μέσα σε αυτή, και, έτσι, τα κενά που αφήνουν, στον αγροτικό πληθυσμό, συμπληρώνονται με μετανάστες, από τις περισσότερο απομακρυσμένες περιοχές, έως ότου η ελκυστική δύναμη μιας από τις, ραγδαία αναπτυσσόμενες, πόλεις κάνει αισθητή την επιρροή της, βήμα με βήμα, στις περισσότερο απομακρυσμένες γωνίες του βασιλείου».

---«Η έλλειψη(εργασίας) θα τροφοδοτηθεί από τις κοντινές γειτονιές και η επίδρασή της θα ταξιδέψει από επαρχία σε επαρχία μέχρι να γίνει αισθητή στις πιο απομακρυσμένες μεταξύ αυτών. Υπό κανονικές συνθήκες η μεταναστευτική κίνηση θα είναι σταδιακή, θα συνεχίζεται βήμα με βήμα και θα μεταδίδεται από περιοχή σε περιοχή».

γ)Τη συσχέτιση μετανάστευσης και οικονομικής ανάπτυξης.

---«...Συνεπώς λαμβάνει χώρα μια γενική μετακίνηση ή μετατόπιση του πληθυσμού, η οποία παράγει ‘μεταναστευτικές ροές’ προς την κατεύθυνση των μεγάλων κέντρων του εμπορίου και της βιομηχανίας, τα οποία απορροφούν τους μετανάστες».

---«Το ερώτημα του κατά πόσο οι μεγάλες πόλεις μεγαλώνουν σε βάρος των αγροτικών περιοχών, της χώρας, ακόμη και στο σημείο να παράγουν υπο-πληθυσμό, στις αγροτικές περιοχές, έχει ήδη, πρόσφατα, αντιμετωπιστεί με ικανό τρόπο. (...)Θα είμαστε πολύ ασφαλείς στο να υποστηρίξουμε ότι οι μισοί κάτοικοι, των μεγάλων πόλεων, δεν είναι γηγενείς της πόλης στην οποία διαβιούν. (...)Αλλά, αν και οι μετανάστες, μακράς διαδρομής, κινούνται, με προτίμηση, προς τις μεγάλες πόλεις, ακόμη και αυτό το μεγαλύτερο μερίδιο της προσαύξησης εξαρτάται από την εισροή του περιβάλλοντος αγροτικού πληθυσμού(...)Τα τοπικά ρεύματα, τα οποία φέρνουν τον αγροτικό πληθυσμό στις μεγάλες πόλεις, είναι, μερικές φορές, αρκετά ανεξάρτητα από τα μεγαλύτερα ρεύματα της (διεθνούς) μετανάστευσης, αλλά, γενικότερα, συγχωνεύονται με αυτά».

---«Όποτε ήμουν σε θέση να κάνω έναν υπολογισμό έβρισκα ότι η αύξηση στα μέσα μετακίνησης και η ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου οδηγούν στην αύξηση της μετανάστευσης».

---«Οι γηγενείς των πόλεων μεταναστεύουν λιγότερο σε σχέση με αυτούς των αγροτικών περιοχών της χώρας»

δ)Τα ρεύματα της μετανάστευσης και της παλιννόστησης.

---«Κάθε κύρια μεταναστευτική ροή παράγει μια αντισταθμιστική αντι-ροή»

---«Η διαδικασία διασποράς είναι αντίστροφη αυτής της απορρόφησης, επιδεικνύοντας παρόμοια χαρακτηριστικά».

ε)Το ανδρικό και το γυναικείο φύλο.

---«Οι γυναίκες μεταναστεύουν περισσότερο σε σχέση με τους άνδρες»

---«Οι γυναίκες εμφανίζονται να υπερισχύουν μεταξύ των μεταναστών βραχείας διαδρομής. Από την άλλη μεριά, οι μετανάστριες, μακράς διαδρομής, εμφανίζονται να υπερισχύουν μεταξύ των γυναικών που γεννήθηκαν σε μεγάλες πόλεις...»²³

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι «νόμοι» του Ravenstein αποτυπώνουν τη διαδικασία της μετανάστευσης μέσα από δημογραφικές-γεωγραφικές, οικονομικές και ανθρωπολογικές μεταβλητές, όπως η απόσταση, η οικονομική ανάπτυξη και το φύλο. Ωστόσο, αν «οι νόμοι της μετανάστευσης» αποτυπώνουν τον «τρόπο» μετακίνησης του εργατικού δυναμικού η αιτιώδης εξήγηση, αυτής της επιλογής μετακίνησης, οδηγεί, τον άγγλο γεωγράφο, στο συμπέρασμα ότι, η απόφαση, προς μετανάστευση, οφείλεται στην «έμφυτη επιθυμία των περισσότερων ανθρώπων να 'βελτιώσουν', υλικά, τον εαυτό τους, από όλες τις πλευρές», που σημαίνει ότι η προτεραιότητα του οικονομικού κινήτρου κατευθύνει τα άτομα σε περιοχές ή χώρες, με έλλειψη εργατικών χεριών και προσφορά κεφαλαίων, οι οποίες προσδίδουν «μεγαλύτερη υπόσχεση επικερδούς εργασίας».²⁴ «Χωρίς αμφιβολία η ζήτηση εργασίας, στα κέντρα της βιομηχανίας και του εμπορίου, είναι η κύρια αιτία αυτών των ροών της μετανάστευσης(...) Αν για αυτό μιλάμε, κατά κάποιο τρόπο, παράτολμα για 'νόμους της μετανάστευσης' μπορούμε να αναφερθούμε, μόνο, στον τρόπο με τον οποίο η έλλειψη χεριών, σε ένα μέρος της χώρας, εφοδιάζεται από άλλα μέρη, όπου ο πληθυσμός πλεονάζει(...) Και όταν εξετάσουμε τα κίνητρα, τα οποία οδήγησαν αυτούς τους μετανάστες να αφήσουν τα σπίτια τους, θα βρεθεί ότι υπάρχει ποικιλία από αυτά. Στις περισσότερες περιπτώσεις θα βρεθεί ότι αναζητούσαν πιο κερδοφόρα ή ελκυστική εργασία, από αυτή που τους προσφέρονταν στο μέρος όπου γεννήθηκαν.»²⁵

Αν στις παραπάνω παραδοχές εντάξουμε, τις μεταβλητές της απόστασης, που προσδιορίζει και τον μετανάστη («τοπικός μετανάστης», μετανάστης μικρής διαδρομής», κλπ.), και της ανάπτυξης των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας (τεχνολογία), που συμβαδίζει με την οικονομική ανάπτυξη,²⁶ και οι οποίες σχετίζονται, άμεσα, με τα κόστη της μετανάστευσης (ατομικός υπολογισμός κόστους – οφέλους), τότε μπορούμε να πούμε ότι, ο άγγλος γεωγράφος, εκφράζει τις βασικές υποθέσεις της νεοκλασικής θεωρίας, τις οποίες θα εκθέσουμε εκτενέστερα στη συνέχεια.

Επιπλέον, από την ανάλυση του Ravenstein, και ειδικά από το δεύτερο άρθρο του, απορρέουν και οι θεωρητικές υποθέσεις οι οποίες έθεσαν τις βάσεις για τη συγκρότηση μια άλλης προσέγγισης, πάνω στο μεταναστευτικό φαινόμενο, της κοινωνιολογικής θεωρίας έλξης – απώθησης. Αν, για τον Ravenstein, η προτεραιότητα του οικονομικού κινήτρου, στους υποκειμενικούς παράγοντες έλξης – απώθησης, είναι αδιαμφισβήτητη, εξίσου αδιαμφισβήτητοι, ως προς το οικονομικό τους υπόβαθρο, είναι και οι αντικειμενικοί παράγοντες, των περιοχών αποστολής και υποδοχής, που συσχετίζονται με τις ανισοροπίες της αγοράς εργασίας (υπερπληθυσμός, έλλειψη εργασίας), παρά με την παρουσία κάποιων άλλων παραγόντων απώθησης(φορολογία, κλίμα, κοινωνικό περιβάλλον, κλπ.).²⁷ «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κυριότερη αιτία, για τη μετανάστευση, αν και δεν είναι η μόνη, πρέπει να αναζητηθεί στον υπερπληθυσμό, στο ένα μέρος της χώρας, ενώ υπάρχουν, αλλού, αναξιοποίητες πηγές οι οποίες δίνουν μεγαλύτερη υπόσχεση επικερδούς εργασίας. Οι κακοί ή καταπιεστικοί νόμοι, η βαριά φορολογία, το αποκρουστικό κλίμα,

²³ E.G. Ravenstein, (1885),ό.π.,σελ.198-199 – του ιδίου,(1889),ό.π.,σελ.286-288 και Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.112

²⁴ E.G. Ravenstein,(1885),ό.π.,σελ.181,198 και του ιδίου,(1889),ό.π.,σελ.286

²⁵ E.G. Ravenstein,(1885),ό.π.,σελ.181,198

²⁶ E.G. Ravenstein,(1885),ό.π.,σελ.181-183 και του ιδίου,(1889),ό.π.,σελ.288

²⁷ E.G. Ravenstein,(1889),ό.π.,σελ.286

το δυσάρεστο κοινωνικό περιβάλλον, ακόμη και ο εξαναγκασμός (δουλεμπόριο, εξορία), έχουν παράγει, και συνεχίζουν να παράγουν, μεταναστευτικές ροές αλλά καμία από αυτές, τις ροές, δεν μπορεί να συγκριθεί, σε ένταση, με αυτή που αναδύεται από την έμφυτη επιθυμία των περισσότερων ανθρώπων να 'βελτιώσουν' υλικά τον εαυτό τους, από όλες τις πλευρές. Έτσι, με αυτό τον τρόπο, ο πλεονάζων πληθυσμός, από το ένα μέρος της χώρας, κινείται σε ένα άλλο μέρος, όπου η ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου ή η πιθανότητα προσπορισμού γόνιμης γης, ακόμη και σε φυσική κατάσταση, απαιτεί περισσότερα εργατικά χέρια...»²⁸

1.3 Το αμιγές μεταναστευτικό πράττειν: η διαδικασία, τα ατομικά κίνητρα και ο όγκος της μετανάστευσης, μέσα από την κοινωνιολογική θεωρία έλξης – απόθησης

Η διαδικασία, της μετανάστευσης, τα ατομικά κίνητρα, στη διαδικασία λήψης απόφασης, προς μετανάστευση, και ο όγκος,²⁹ της μετανάστευσης, αποτυπώνονται, αρχικά, σε ένα αφηρημένο επίπεδο, από τη «θεωρία της μετανάστευσης» του E.S.Lee.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Lee, η διαδικασία της μετανάστευσης – ανεξαρτήτως μεγέθους και δυσκολίας – περιλαμβάνει μια προέλευση, έναν προορισμό και μια σειρά παρεμβαλλόμενων εμποδίων, από τα οποία μια μόνιμη παρουσία έχει η απόσταση.³⁰

Η διαδικασία της μετανάστευσης, σε συνδυασμό με τους παράγοντες (ατομικής) επιλογής ή απόφασης, συνοψίζουν την ανάλυση του μεταναστευτικού πράττειν ως εξής:

- α) στους παράγοντες που σχετίζονται με την περιοχή προέλευσης.
- β) στους παράγοντες που σχετίζονται με την περιοχή προορισμού.
- γ) στα παρεμβαλλόμενα εμπόδια.
- δ) στους προσωπικούς παράγοντες.³¹

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον Lee, σε κάθε περιοχή, προέλευσης ή προορισμού, υφίστανται, για τους ανθρώπους, ένα σύνολο θετικών παραγόντων, έλξης, ένα σύνολο αρνητικών παραγόντων, απόθησης, και ένα σύνολο ουδέτερων παραγόντων οι οποίοι, αν και ορίζονται διαφορετικά, από κάθε επίδοξο μετανάστη, μπορούν να οδηγήσουν σε κατηγοριοποιήσεις οι οποίες ανάγονται σε μια κοινή, κατά μέσο όρο, αντίδραση στο ίδιο σύνολο παραγόντων (αντικειμενικοί παράγοντες).³²

Ειδικότερα, δύο στοιχεία υπεισέρχονται στην αξιολόγηση του συνόλου των παραγόντων έλξης – απόθησης, σε σχέση με τις περιοχές προέλευσης και προορισμού: Το πρώτο, έχει να κάνει με το εύρος των πληροφοριών που διατίθενται -

²⁸ Ο.π.

²⁹ Ο Lee προβαίνει σε μια θεωρητική αποτύπωση και εξήγηση των μεγεθών της μετανάστευσης, χρησιμοποιώντας, γεωοικονομικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπολογικές, μεταβλητές. Πιο συγκεκριμένα: α) «Ο όγκος της μετανάστευσης, μέσα σε μια συγκεκριμένη επικράτεια, διαφέρει ανάλογα με το βαθμό διαφοροποίησης των περιοχών που περιλαμβάνονται σε αυτή την επικράτεια» (π.χ. επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης). β) «Ο όγκος της μετανάστευσης διαφέρει ανάλογα με τη διαφοροποίηση των ανθρώπων» (φυλή, εθνική καταγωγή, εκπαίδευση, εισόδημα). γ) «Ο όγκος της μετανάστευσης συσχετίζεται με τη δυσκολία υπερπήδησης των παρεμβαλλόμενων εμποδίων» (π.χ. τείχος του Βερολίνου). δ) «Ο όγκος της μετανάστευσης ανάλογα με τις διακυμάνσεις της οικονομίας» (π.χ. οι οικονομικοί κύκλοι). ε) «Αν δεν παρεμβάλλονται αποτρεπτικά εμπόδια, τόσο ο όγκος όσο και ο ρυθμός της μετανάστευσης τείνουν να αυξάνουν, με την πάροδο του χρόνου» (π.χ. ανάπτυξη τεχνολογίας στις μεταφορές και τις επικοινωνίες). στ) «Ο όγκος και ο ρυθμός της μετανάστευσης διαφέρει ανάλογα με την κατάσταση προόδου σε μια χώρα ή περιοχή» (υψηλοί ρυθμοί εσωτερικής και εισερχόμενης μετανάστευσης, στις ανεπτυγμένες χώρες). Everett S. Lee, ό.π., σελ. 52-54

³⁰ Ο.π., σελ. 49

³¹ Ο.π., σελ. 49-50

³² Ο.π., σελ. 50

για τις περιοχές προέλευσης οι άνθρωποι είναι, συνήθως, σε θέση να προβαίνουν σε νηφάλιες κρίσεις, ενώ για τις περιοχές προορισμού υφίσταται, πάντα, ένα στοιχείο άγνοιας ή αβεβαιότητας. Το δεύτερο στοιχείο, αναφέρεται στο ευρύτερο περιβάλλον των περιοχών προέλευσης και προορισμού - στις πρώτες, η εξοικείωση των ανθρώπων δημιουργεί μια υπερεκτίμηση των θετικών τους στοιχείων, ενώ, στις δεύτερες, οι δυσχέρειες προσαρμογής, του νεοαφιχθέντα μετανάστη, δημιουργούν μια αντίθετη αλλά, εξίσου, λανθασμένη εκτίμηση των θετικών και αρνητικών παραγόντων.³³

Ο υπολογισμός των θετικών και αρνητικών παραγόντων, στην προέλευση και τον προορισμό, πλαισιώνεται από τα παρεμβαλλόμενα εμπόδια τα οποία, είτε είναι αδύναμα είτε ανυπέρβλητα, καθορίζουν, σημαντικά, τη μεταναστευτική διαδικασία. Έτσι, εμπόδια όπως η απόσταση, μεταξύ των περιοχών προέλευσης και προορισμού, οι μεταναστευτικοί νόμοι, ή φυσικά εμπόδια (π.χ. τείχος του Βερολίνου) μπορούν να παρεμβληθούν και να περιορίσουν την μετακίνηση.³⁴

Κατά τον Lee, καθώς διαφορετικοί άνθρωποι επηρεάζονται με διαφορετικό τρόπο, από το ίδιο σύνολο εμποδίων (π.χ. για ορισμένους μετανάστες, που μεταφέρουν την οικογένειά τους, οι δυσχέρειες υπέρβασης των εμποδίων αυξάνονται, σε σχέση με κάποιον άλλο), υφίστανται παρά πολλοί προσωπικοί παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν το άτομο και διευκολύνουν ή εμποδίζουν τη μετανάστευση. Το περιεχόμενο αυτών των προσωπικών παραγόντων αναφέρεται, από τη μια, σε ευαισθησίες, νοημοσύνη, προσωπικές επαφές και πηγές πληροφοριών, οι οποίες υπεισέρχονται στην αποτίμηση της κατάστασης, στην προέλευση και τον προορισμό, και, από την άλλη, στα στάδια του κύκλου της ζωής ενός ατόμου. Έτσι, διαφορετικές προσωπικότητες, εφήμερα συναισθήματα, πνευματικές διαταραχές, ατυχή συμβάντα και μεταβολές πληροφοριών, αποδεικνύουν ότι η απόφαση προς μετανάστευση δεν είναι ποτέ απολύτως ορθολογική (ακριβής υπολογισμός κόστους – οφέλους) - γεγονός που εξηγείται από την ποικιλία των μεγεθών των συνολικών μεταναστεύσεων - ενώ οι σφοδρές διακυμάνσεις, που συνοδεύουν την αλλαγή σταδίου στον κύκλο ζωής ενός ατόμου (παύση εκπαίδευσης, είσοδος στο εργατικό δυναμικό, συνταξιοδότηση, γάμος, διαζύγιο, κλπ), αποδεικνύουν ότι μπορούν να μειώσουν, κατά πολύ, τη διατήρηση ενός ατόμου, σε μια περιοχή, και να αυξήσουν την ελκυστικότητα άλλων ή αντίστροφα.³⁵

Με λίγα λόγια, το μεταναστευτικό πράττειν παραμένει εξαρτημένο τόσο από αντικειμενικούς όσο και από υποκειμενικούς παράγοντες.³⁶ Άλλωστε, το αναλυτικό πλαίσιο του Lee, ταυτίζεται, ευθέως, με τις θεμελιώδεις υποθέσεις της προσέγγισης έλξης – απώθησης, όπου συγκρίνονται οι οικονομικές, κοινωνικές, και δημογραφικές συνθήκες στις χώρες προέλευσης (παράγοντες απώθησης) και στις χώρες υποδοχής (παράγοντες έλξης), προκειμένου να εξηγηθούν και τα αίτια και τα κίνητρα της μετανάστευσης.³⁷

³³ Ο.π.,σελ.50-51

³⁴ Ο.π.,σελ.51

³⁵ Ο.π.,σελ.51-52. Βλ. και J.A. Jackson, ό.π.,σελ.7

³⁶ J.A. Jackson, ό.π.

³⁷ Δημογράφοι και κοινωνιολόγοι συγκρίνουν τις οικονομικές, κοινωνικές και δημογραφικές συνθήκες, της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής, και χρησιμοποιούν την κοινωνιολογική θεωρία της έλξης – απώθησης για να εξηγήσουν τα αίτια και τα κίνητρα της μετανάστευσης. Δηλαδή, αναζητούν τους παράγοντες έλξης, στις χώρες υποδοχής, και απώθησης, στις χώρες προέλευσης, στους οποίους συγκαταλέγονται οικονομικοί και μη οικονομικοί. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως ο γάλλος δημογράφος A. Sauvy, που διακρίνει τη μετανάστευση σε εκούσια και αναγκαστική, παρατηρεί ότι, στην πρώτη, τα άτομα αποφασίζουν να μεταναστεύσουν για οικονομικούς λόγους: είτε γιατί το εισόδημά τους είναι πολύ χαμηλό, είτε γιατί δεν υπάρχουν ευκαιρίες απασχόλησης, είτε γιατί έλκονται από τις δυνατότητες

Στην θεωρητική προσέγγιση έλξης – απώθησης, ο διαχωρισμός αιτίων και κινήτρων γίνεται διότι, τα δεύτερα, τα οποία διαφέρουν από περίπτωση σε περίπτωση, ανάγονται στην υποκειμενική εκτίμηση των συνθηκών, που ωθούν το άτομο στην μόνιμη ή προσωρινή εγκατάλειψη του τόπου προέλευσής του, την παραμονή του σε μια ξένη χώρα ή την παλιννόστησή του. Συνεπώς, ο υπονήπιος, για μετανάστευση, με στοιχεία που έχει στη διάθεσή του, πριν πάρει την απόφασή του, υπολογίζει τα κόστη και τα οφέλη, τόσο στη χώρα υποδοχής όσο και στη χώρα προέλευσης.³⁸

Αν ο οικονομικός παράγοντας θεωρείται ως ένας από τους περισσότερο σημαντικούς, στην εθελούσια μετανάστευση, σε πολλές μελέτες κινήτρων βρέθηκαν τέσσερις παράγοντες, οι οποίοι γενικεύονται ως εξής: 1) Φιλοδοξία, καλύτερες ευκαιρίες για εργασία. 2) Ελπίδα, καλύτερο μέλλον για τα παιδιά. 3) Θάρος, για ένα νέο ξεκίνημα, ή όρεξη για περιπέτεια. 4) Καλύτερες οικονομικές ευκαιρίες.³⁹

Συνολικά, η ποικιλία των παραγόντων που επηρεάζουν την απόφαση του μετανάστη, προς εξωτερική μετανάστευση, συσχετίζονται με:

α) Την επιλογή της χώρας υποδοχής.

για μεγάλα κέρδη, χωρίς να απωθούνται από οικονομικά αίτια, στη χώρα προέλευσης. Τα μη οικονομικά αίτια μπορεί να είναι κοινωνικά, πολιτικά, φυλετικά, θρησκευτικά, ενώ κίνητρο αποδημίας μπορεί να αποτελέσει ακόμα και το φυσικό περιβάλλον ή οι επιδημίες. Ο αμερικανός δημογράφος D. Bogue αναφέρεται σε τρεις κατηγορίες μεταβλητών, που επιδρούν στην απόφαση του μετανάστη: α) οι οικονομικές συνθήκες, που επηρεάζουν τη μετανάστευση: οι μεγάλες επενδύσεις κεφαλαίου, οι τεχνολογικές μεταβολές, η οργάνωση της μετανάστευσης, οι κοινωνικές παροχές. β) καταστάσεις που παρακινούν τη μετανάστευση, όπως η απόκτηση πτυχίου, ο γάμος, η προσφορά απασχόλησης, οι φυσικές καταστροφές και γ) βασικοί παράγοντες που συνδέονται με την επιλογή του τόπου προορισμού, όπως τα έξοδα μετακίνησης, η παρουσία συγγενών ή και φίλων ειδικές ευκαιρίες απασχόλησης, πληροφορίες που έλαβαν οι υπονήπιοι μετανάστες. Εξετάζοντας τη μεταπολεμική ευρωπαϊκή μετανάστευση, οι Castles και Kosack θεωρούν σαν παράγοντες προσέλκυσης την οικονομική ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης, τη δυσμενή δημογραφική εξέλιξη, στις χώρες υποδοχής μεταναστών, την «κάθετη κινητικότητα» των ντόπιων εργατών, ενώ σαν βασικούς παράγοντες αποδημίας εργατών θεωρούν την ανεργία και υποαπασχόληση, τη φτώχεια και τη βραδύτητα εκβιομηχάνισης, των χωρών προέλευσης. Οι Kosinski και Prothero αναφέρουν ως παράγοντες απώθησης την απώλεια της εργασίας, φυλετικές, θρησκευτικές και πολιτικές διώξεις, κοινωνική, πολιτιστική ή προσωπική αλλοτρίωση από την κοινωνία, κοινωνικές ή φυσικές καταστροφές και ως παράγοντες προσέλκυσης τις πληροφορίες που μπορούν να πείσουν ένα άτομο, ευχαριστημένο από την τωρινή του κατάσταση, για νέες και ελκυστικές ευκαιρίες που προσφέρονται αλλού, π.χ. καλύτερες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ευκαιρίες και περισσότερες ανέσεις. Αμερικανοί κοινωνιολόγοι θεωρούν την απόσταση, από τον τόπο προέλευσης στον τόπο υποδοχής, σαν ένα από τους βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν τον αριθμό και τα χαρακτηριστικά των μεταναστών, συνδέουν την απόσταση με την κοινωνικο – οικονομική κατάσταση των μεταναστών, υιοθετώντας την υπόθεση ότι άτομα υψηλότερης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης διανύουν μεγαλύτερη απόσταση αναζητώντας καλύτερες ευκαιρίες απασχόλησης, ενώ τονίζουν ότι στη μαζική μετανάστευση βασική αιτία είναι η προηγούμενη αποδημία. Τέλος, ο δημογράφος N. Πολύζος, χρησιμοποιώντας τη θεωρία έλξης – απώθησης, για να εξηγήσει τα αίτια της μετανάστευσης, εξετάζει πολιτικούς, δημογραφικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, καθώς και τη γεωργική πυκνότητα. Αναφέρει ως δεσπόζων αίτιο την αναζήτηση ικανοποιητικής και σταθερής απασχόλησης, στον αστικό χώρο, που ανοίγει τους ορίζοντες για μορφωτική άνοδο, αλλά και τη μίμηση, τον εύκολο πλουτισμό, και την κοινωνική ανάδειξη, προσθέτοντας ότι οι μετανάστες κινούνται, περισσότερο, από απωθητικούς παράγοντες, του τόπου τους, ενώ ελκύνονται από αστάθμητα κίνητρα. Προσθέτει, επίσης, πως ενώ για το εξωτερικό πηγή ενημέρωσης είναι οι συγγενείς και τα επιτεύγματα των ζενιτεμένων, στο εσωτερικό τη μόνιμη μετακίνηση υποδαυλίζει η αστάθεια του γεωργικού εισοδήματος, οι χαμηλές κοινωνικές παροχές και οι ποικίλες ευκαιρίες που προσφέρει η πόλη. Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.122-125. Για την κοινωνιολογική θεωρητική προσέγγιση έλξης – απώθησης, βλέπε και Λουκία Μ. Μουσούρου, ό.π.,σελ.82-85

³⁸ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.208

³⁹ G. Beijer,ό.π.,σελ.48

β)Τη στάση της συζύγου και των φίλων, πάνω στα σχέδια για εξωτερική μετανάστευση.

γ)Την επιρροή των γονέων (ή των πεθερικών του) στην απόφαση προς μετανάστευση.

δ)Την κατάσταση απασχόλησης, στο εσωτερικό.

ε)Τη γνώση μιας συγκεκριμένης γλώσσας.

στ)Τις πληροφορίες που αντλούνται για τη χώρα υποδοχής, μέσω φίλων, εντόπων και υπηρεσιών.

ζ)Την επιθυμία για κοινωνική πρόοδο και, ενδεχόμενη, αυτοαπασχόληση.⁴⁰

Συνοψίζοντας, οι παράγοντες έλξης – απώθησης, που καθορίζουν την απόφαση για μετανάστευση, μπορούν, σχηματικά, να αποδοθούν ως εξής:

1) *Μικροοικονομικοί παράγοντες*: Οικονομικοί παράγοντες, όπως η σταθερή και μόνιμη απασχόληση, η καλύτερη αμοιβή εργασίας, οι κοινωνικές παροχές που αποτελούν ουσιώδες συμπλήρωμα της αμοιβής, οι δυνατότητες αποταμίευσης επηρεάζουν τον υποψήφιο μετανάστη στην απόφασή του να μετακινηθεί.

2) *Μικροκοινωνιολογικοί παράγοντες*: Οι μικροκοινωνιολογικοί είναι οι κοινωνικοί παράγοντες που αποτελούν κίνητρο μετανάστευσης (π.χ. οικογενειακοί λόγοι, λόγοι υγείας, σπουδές και ανατροφή παιδιών).

3) *Ψυχολογικοί παράγοντες*: Οι ψυχολογικοί παράγοντες είναι απόρροια κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων και παίζουν επιταχυντικό ρόλο στην αποδημία (π.χ. απογοήτευση από τη ζωή της υπαίθρου, έλξη της ζωής των πόλεων και δυνατότητες κοινωνικής ανόδου).

4) *Άλλοι παράγοντες*. Εδώ περιλαμβάνονται η γειτνίαση χωρών υποδοχής – προέλευσης, η δημιουργία κοινοτήτων, στις χώρες υποδοχής, η επαφή των μεταναστών με συγγενείς και φίλους, η τάση για περιπέτεια.⁴¹

1.4 Το πραγματικό μεταναστευτικό πράττειν: οι οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί της εσωτερικής και της εξωτερικής μετανάστευσης

Η εσωτερική και η διεθνής μετανάστευση, υποβάλλονται στις ίδιες βασικές διαδικασίες κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού και ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, κάθε βιομηχανικός μετασχηματισμός συνοδεύεται από την αστικοποίηση που λαμβάνει χώρα, σχεδόν αποκλειστικά, μέσω της αγροτικής – αστικής μετανάστευσης. Σε αυτή την εξέλιξη, οι εσωτερικοί μετανάστες, ανταποκρινόμενοι στην προοπτική της οικονομικής βελτίωσης, αυξάνουν την παραγωγικότητα στις αναδύμενες αστικές περιοχές ενώ, παράλληλα, η οποία μετανάστευση στο εξωτερικό καθίσταται αναπόφευκτη, καθώς κάποιοι αναζητούν μεγαλύτερες ευκαιρίες διεθνώς, σε περισσότερο δυναμικές οικονομίες.⁴²

1.4.1 Η εσωτερική μετανάστευση

Στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης τα κράτη μεταμορφώνονται από αγροτικές κοινωνίες μικρής κλίμακας θεσμών, σταθερών κοινωνικών δομών και περιορισμένων αγορών, σε αστικοποιημένες βιομηχανικές κοινωνίες, που κυριαρχούνται από μεγάλους γραφειοκρατικούς θεσμούς, ρευστές κοινωνικές οργανώσεις και σταθερές, ολοκληρωμένες, αγορές. Αυτή η διαδικασία μετασχηματισμού, που είναι έντονα διαλυτική καθώς εκτοπίζει πολλούς ανθρώπους από την ύπαιθρο και τον παραδοσιακό τρόπο ζωής, οφείλεται σε τρεις, αμοιβαία συνεπικουρούμενες, εξελίξεις: την υποκατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο, την

⁴⁰Ο.π.,σελ.56

⁴¹Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.215-235

⁴²Douglas S. Massey, «Economic Development and International Migration in Comparative Perspective», *Population and Development Review*, Vol.14, No. 3(Sep., 1988),pp.384,390

ιδιωτικοποίηση και την ενοποίηση της εκμισθωμένης γης και τη δημιουργία των αγορών.⁴³

Αναλυτικότερα, η οικονομική ανάπτυξη, με την απαίτηση του κεφαλαίου να αυξήσει την ανθρώπινη παραγωγικότητα, μέσω της παρείσφρησής του στην γεωργική παραγωγή - μηχανοποίηση, νέες καλλιέργειες, βελτιωμένοι σπόροι, εντομοκτόνα, αρδεύσεις - έχει ως αποσταθεροποιητική συνέπεια την εξοικονόμηση εργασίας, με αποτέλεσμα οι εκμισθωμένοι αγρεργάτες να μένουν, σταδιακά, άνεργοι, αφού πλεονάζουν σε σχέση με την γεωργική παραγωγή - μείωση της ζήτησης εργασίας.⁴⁴

Η περίφραξη και ενοποίηση της γεωργικής γης συνοδεύει την απαίτηση του κεφαλαίου, καθώς οι μηχανές και οι μαζικές τεχνικές παραγωγής είναι περισσότερο αποτελεσματικές όταν εφαρμόζονται σε μεγάλες ιδιωτικές εκτάσεις, δημιουργώντας, έτσι, ισχυρά κίνητρα στις τοπικές ελίτ να απαιτήσουν, με οικονομικά και πολιτικά μέσα, την ενοποίηση της εκμισθωμένης γης υπό ιδιωτικές αιγίδες - οι αγρότες, εκμισθωτές γης, είναι οργανωμένοι σε κοινοτικές ή συγγενικές βάσεις, όπου η γη ελέγχεται από κοινού, από όλα τα μέλη της γεωργικής κοινότητας, με τις οικογένειες είτε να λαμβάνουν εδαφικά δικαιώματα χρησικτησίας είτε να κρατούν, άμεσα, μικρά κομμάτια γης.⁴⁵

Η περίφραξη της αγροτικής γης και η χρήση της για εντατική καπιταλιστική παραγωγή, εκχρηματισμένων καλλιεργειών, συντελούν στην τρίτη εξέλιξη, μέσα από την οποία υπονομεύονται οι αγροτικές κοινότητες: τη δημιουργία των αγορών. Χωρίς πρόσβαση στην κοινοτική γη, οι αγρότες αναγκάζονται να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη, είτε ως κολλήγοι είτε ως μεροκαματιάρηδες εργάτες. Η πώληση της εργατικής δύναμης υπονομεύει, επίσης, το αγροτικό κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, το οποίο αντιλαμβάνεται την εργασία ως μέρος ενός σύνθετου πλέγματος δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και, έτσι, με την πάροδο του χρόνου, οι άκαμπτες κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, οι οποίες θα εμπόδιζαν τη συμμετοχή στην περισσότερο ασταθή οργάνωση του βιομηχανικού κόσμου, αραιώνουν. Με την ανάδυση των αγορών οι κοινωνικές σχέσεις διαχωρίζονται, όλο και περισσότερο, από τις οικονομικές σχέσεις, με την ορθολογική επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος και του προσωπικού κέρδους να παραγκωνίζουν, σταδιακά, την προσκόλλησή στις προσδιορισμένες κοινωνικές νόρμες, ως βάσεων για την ανθρώπινη δράση. Σε αυτή τη διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού, τα νοικοκυριά μετατοπίζουν τον προσανατολισμό τους από τη γεωργική συντήρηση προς την αγοραία παραγωγή και οι οικογενειακοί εργάτες πουλούν, όλο και περισσότερο, την εργατική τους δύναμη σε τρίτους, παρά στο νοικοκυριό. Με την πάροδο του χρόνου αναδύονται μια ποικιλία από αγορές - αγορές γης, ειδών, κεφαλαίου, εργασίας, τροφίμων, καταναλωτικών αγαθών - οι οποίες, σταδιακά αλλά συστηματικά, εξαλείφουν την αγροτική πολιτική οικονομία.⁴⁶

Συνολικά, λοιπόν, οι εξελίξεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης - υποκατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο - των περιφράξεων και της δημιουργίας της αγοράς, αποδυναμώνουν τα άτομα, με τους κοινωνικούς και οικονομικούς δεσμούς των αγροτικών κοινοτήτων, και κάνουν πιθανή τη μετανάστευση, σε μεγάλη κλίμακα. Η τελευταία, προκαλείται από τις γεωγραφικές ανωμαλίες, στην οικονομική ανάπτυξη, καθώς η αποτελεσματική χρήση του κεφαλαίου προϋποθέτει τη συγκέντρωσή του στο χώρο(αστικές περιοχές), γεγονός που επιτρέπει υψηλά επίπεδα εξοικονόμησης, διαμέσου οικονομικών κλίμακας και συσσώρευσης, που επαυξάνουν την

⁴³ Ο.π.,σελ.383-384,391

⁴⁴ Ο.π.,σελ.391

⁴⁵ Ο.π.,σελ.391-392

⁴⁶ Ο.π.,σελ.392

παραγωγικότητα της εργασίας, στα εργοστάσια και τις υπηρεσίες. Οι γεωγραφικές διαφορές, στην οριακή παραγωγικότητα της εργασίας, αντανακλώνται στις μισθολογικές διαφορές των αγροτικών έναντι των αστικών περιοχών, εξασφαλίζοντας ισχυρά κίνητρα για την αγροτική – αστική μετανάστευση, τα οποία δυναμώνουν την αστικοποίηση και προωθούν την οικονομική ανάπτυξη.⁴⁷

1.4.2 Η εξωτερική μετανάστευση

Όπως έδειξε η εμπειρία, οι αστικές περιοχές, των εκβιομηχανιζόμενων χωρών, δεν απορρόφησαν όλους τους μετανάστες, των αγροτικών περιοχών, αφού ένα σημαντικό ποσοστό, των μετατοπιζόμενων της υπαίθρου, μετανάστευσε στο εξωτερικό. Αυτή η εξωτερική μετανάστευση ήταν φυσικό αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης, υπό την οικονομία της αγοράς, και απέρρευσε από τρία χαρακτηριστικά της.⁴⁸

Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό, και η θεμελιώδης αιτία της διεθνούς μετανάστευσης, από πλευράς τροφοδότησης, είναι η κυκλική φύση της οικονομικής ανάπτυξης. Η κυκλική φύση της βιομηχανικής επέκτασης, στις αστικές περιοχές, συνδυάζεται με συνεχείς πιέσεις για μεταναστευτική έξοδο, από τις αγροτικές περιοχές, δημιουργώντας ένα ενδεχόμενο, για εξωτερική μετανάστευση, που είναι δομικά ενσωματωμένο στην αναπτυξιακή διαδικασία. Αυτό που απαιτείται, για την πραγματοποίησή του, είναι η ζήτηση για εργαζόμενους μετανάστες, σε μια ξένη χώρα, και μια σαφής μισθολογική διαφορά, που να καλύπτει τα κόστη της μεταφοράς.⁴⁹

Το δεύτερο χαρακτηριστικό της οικονομικής ανάπτυξης, που εξηγεί τη γενίκευση της εξωτερικής μετανάστευσης, είναι η άνιση γεωγραφική κατανομή της. Ο ρυθμός της οικονομικής ανάπτυξης διαφέρει όχι μόνο μεταξύ περιοχών, εντός της χώρας, αλλά και μεταξύ χωρών – διαφορετικά κληροδοτήματα πόρων, πληθυσμού, φυσικού και ανθρωπίνου κεφαλαίου, θεσμών, παραδόσεων και πολιτιστικών συμβάσεων – και επομένως, καθώς η αναπτυσσόμενη οικονομία εισέρχεται σε έναν υφεσιακό κύκλο, είναι, σχεδόν, πάντα πιθανή η μετανάστευση, προς έναν προορισμό με ζήτηση εργασίας και υψηλότερους μισθούς.⁵⁰

Το τρίτο χαρακτηριστικό, της οικονομικής ανάπτυξης, που προκαλεί εξωτερική μετανάστευση, είναι η μείωση των πραγματικών κοστών στις μεταφορές και τις επικοινωνίες - σιδηροδρομικές γραμμές, δίκτυα δρόμων, βελτίωση ταχυδρομικών υπηρεσιών, εγκατάσταση τηλεφωνικών, ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών επικοινωνιών. Με λίγα λόγια, η ανάπτυξη κάνει τη διεθνή μετανάστευση ευκολότερη, φθηνότερη και, περισσότερο, σίγουρη, μειώνοντας, παράλληλα, σημαντικά το κόστος πληροφόρησης, σχετικά με τις ευκαιρίες, στο εξωτερικό.⁵¹

Συνοψίζοντας, η διεθνής μετανάστευση αιτιολογείται μέσα από τους ίδιους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς, όπως και η εσωτερική μετανάστευση: η ανάπτυξη – διαμέσου της υποκατάστασης της εργασίας από το κεφάλαιο, των περιφράξεων, και της δημιουργίας αγορών - παράγει μια δεξαμενή μετατοπιζόμενων εργατών, οι οποίοι ανταποκρίνονται στις υψηλότερες αμοιβές, που υφίστανται στις αναπτυσσόμενες αστικές οικονομίες, αλλά οι κυκλικές συστολές, στον αστικό τομέα, σε συνδυασμό με τις διεθνείς διαφορές στους ρυθμούς των μισθών και της πτώσης των κοστών των μεταφορών και των επικοινωνιών - που εμφανίζονται για να υπηρετήσουν τις επεκτεινόμενες αγορές που δημιουργήθηκαν

⁴⁷ Ο.π.,σελ.392-393

⁴⁸ Ο.π.,σελ.393

⁴⁹ Ο.π.

⁵⁰ Ο.π.,σελ.393-394

⁵¹ Ο.π.,σελ.394

από την ανάπτυξη - δημιουργούν εξωτερική μετανάστευση, μέσα στη δομή και το ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης.⁵²

1.5 Ο Μαρξ και ο «Γενικός Νόμος της Κεφαλαιοκρατικής Συσσώρευσης»

Οι συνέπειες της αύξησης του κεφαλαίου, πάνω στην εργατική τάξη, με επίκεντρο διερεύνησης τη σύνθεση του κεφαλαίου, και τις αλλαγές που αυτό υφίσταται στην πορεία της διαδικασίας συσσώρευσης, αποτελούν την αφετηρία στην ανάλυση του Μαρξ. Ταυτόχρονα, όμως, μέσα από τη λειτουργία του «Γενικού Νόμου της Κεφαλαιοκρατικής Συσσώρευσης», υποστηρίζεται ότι μας παρέχεται και η διαδικασία μετακίνησης του εργατικού πληθυσμού καθώς, σύμφωνα με τον Μαρξ, κάθε ιδιαίτερος ιστορικός τρόπος παραγωγής(π.χ. καπιταλιστικός) έχει τον δικό του ιδιαίτερο, με ιστορική ισχύ, νόμο κίνησης του πληθυσμού.⁵³

Ιστορική είναι και η μορφή της σχέσης εξάρτησης που εκφράζεται, εντός της ειδικά κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, μέσα από την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, δηλαδή την αναλογία της αξίας των μέσων παραγωγής(σταθερό κεφάλαιο) προς την αξία της εργατικής δύναμης ή άθροισμα των μισθών (μεταβλητό κεφάλαιο). Αυτή η σχέση εξάρτησης, έχει και το υλικό της περιεχόμενο, που εκφράζεται μέσα από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, δηλαδή την αναλογία της μάζας των μέσων παραγωγής προς τη μάζα εργασίας (ζωντανή εργατική δύναμη) που τα κινεί (ποσότητα εργασίας).⁵⁴

Η αφετηρία αυτής της κοινωνικής σχέσης ανάγεται στη λειτουργία του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος προϋπέθετε, ως όρους, για να λειτουργήσει - σε συνδυασμό με την τεχνολογία των μέσων παραγωγής - τη συσσώρευση κεφαλαίου, στα χέρια ατομικών εμπορευματο-παραγωγών (πρωταρχική συσσώρευση), και, για τις εναλλασσόμενες ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, την ύπαρξη ενός εκμεταλλεύσιμου ανθρώπινου υλικού, τον εργατικό υπερπληθυσμό.⁵⁵

Κατά τον Μαρξ, η αναπαραγωγή του κεφαλαίου συνεπάγεται, από τη μια, περισσότερους κεφαλαιοκράτες και, από την άλλη, περισσότερους μισθωτούς εργάτες. Συνεπώς, η συσσώρευση, ως βαθμιαία αύξηση του κεφαλαίου με την αναπαραγωγή, παρουσιάζεται σαν αυξανόμενη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και της εξουσίας πάνω στην εργασία.⁵⁶

Τελικά, η φύση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης αποκλείει κάθε ελάττωση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας ή κάθε αύξηση της τιμής της εργασίας, που θα μπορούσε να απειλήσει σοβαρά τη διαρκή αναπαραγωγή της σχέσης του κεφαλαίου και την αναπαραγωγή του σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα.⁵⁷

1.5.1 Η μετακίνηση του εργατικού πληθυσμού στον καπιταλισμό: η συσσώρευση, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, οι επιδράσεις στη ζήτηση εργασίας και η δημιουργία του σχετικού υπερπληθυσμού

Έχοντας υπόψη το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, η κίνηση της συσσώρευσης, με τις αλλαγές που επιφέρει, στην οργανική σύνθεση του κοινωνικού κεφαλαίου, επηρεάζει,

⁵² Ο.π.,σελ.394,396

⁵³Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Παναγιώτης Μαυρομάτης(μτφ), Τόμος Α΄, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή,2009,σελ.634,654-655

⁵⁴ Ο.π.,σελ.634

⁵⁵ Ο.π.,σελ.647,655

⁵⁶ Ο.π.,σελ.635,648,650

⁵⁷ Ο.π.,σελ.643

κατά τον Μαρξ με διάφορους τρόπους τη ζήτηση εργασίας, στις επιμέρους σφαίρες παραγωγής.⁵⁸

α) *Η ζήτηση εργατικής δύναμης με αμετάβλητη τη σύνθεση του κεφαλαίου.* Αυτή η περίπτωση προσιδιάζει, περισσότερο, με την «παιδική» περίοδο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, όπου η σύνθεση του κεφαλαίου μεταβαλλόταν με πολύ αργό ρυθμό και στη συσσώρευσή του αντιστοιχούσε, συνολικά, μια αναλογική αύξηση της ζήτησης εργασίας. Έτσι, με την αύξηση του κεφαλαίου, πάνω στη δοσμένη τεχνική του βάση, η σχέση εξάρτησης των εργατών, από το κεφάλαιο, γινόταν πιο εκτατική, δηλαδή η σφαίρα εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, του κεφαλαίου, επεκτεινόταν μόνο όσο αύξανε το δικό του μέγεθος και ο αριθμός των εργατών που απασχολούσε.⁵⁹

β) *Η ζήτηση εργατικής δύναμης με μεταβαλλόμενη τη σύνθεση του κεφαλαίου.* Σε αυτή την περίπτωση η ανάπτυξη του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, επέφερε ποιοτική αλλαγή στη σύνθεση του κεφαλαίου, και επηρέασε τη ζήτηση εργασίας, εξαιτίας της επίδρασης δύο παραγόντων στην πορεία της συσσώρευσης: Πρώτον, της ανάπτυξης της παραγωγικότητας της κοινωνικής εργασίας,⁶⁰ εξέλιξη που φανερώθηκε στην ελάττωση της μάζας της εργασίας σχετικά με τη μάζα των μέσων παραγωγής που κινεί ή στη μείωση του μεγέθους του υποκειμενικού παράγοντα, της διαδικασίας της εργασίας, σε σύγκριση με τους αντικειμενικούς παράγοντες. Εδώ, τονίζεται, από τον Μαρξ, πως η αξία των μέσων παραγωγής αυξάνει απόλυτα, όχι όμως στην ίδια αναλογία που αυξάνει ο όγκος τους, παρά το γεγονός ότι η αλλαγή στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, με την αύξηση της μάζας των μέσων παραγωγής, σε σύγκριση με τη μάζα εργασίας που τα κινεί, αντικαθρεπτίζεται στην αξιακή του σύνθεση, με την αύξηση του σταθερού συστατικού της αξίας του κεφαλαίου σε βάρος του μεταβλητού της συστατικού.⁶¹ Έτσι, η αύξηση της διαφοράς ανάμεσα στο σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο είναι πολύ μικρότερη από την αύξηση της διαφοράς ανάμεσα στη μάζα των μέσων παραγωγής, στα οποία μετατρέπεται το σταθερό κεφάλαιο, και στη μάζα της εργατικής δύναμης, στην οποία μετατρέπεται το μεταβλητό κεφάλαιο.⁶²

Δεύτερον, εξαιτίας της διαδικασίας της συγκεντροποίησης (zentralisation),⁶³ η οποία συμπληρώνοντας το έργο της συσσώρευσης, διευρύνει και επιταχύνει εκείνες τις ανατροπές στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, που αυξάνουν το σταθερό του μέρος, σε βάρος του μεταβλητού του μέρους, με αποτέλεσμα τη μείωση της σχετικής ζήτησης εργασίας.⁶⁴

Συνεπώς, κατά τον Μαρξ, καθώς όλες οι μέθοδοι για το ανέβασμα της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας είναι, ταυτόχρονα, μέθοδοι αύξησης της παραγωγής υπεραξίας, το πρόσθετο κεφάλαιο, που σχηματίζεται στην πορεία της

⁵⁸ Ο.π.,σελ.653-654

⁵⁹ Ο.π.,σελ.639,653,656

⁶⁰ «Ο κοινωνικός βαθμός της παραγωγικότητας της εργασίας εκφράζεται στη σχετική ποσοτική έκταση των μέσων παραγωγής που ένας εργάτης τα μετατρέπει σε προϊόν στη διάρκεια καθορισμένου χρόνου και με την ίδια ένταση της εργατικής δύναμης. Η μάζα των μέσων παραγωγής που με αυτά εργάζεται ο εργάτης, αυξάνει μαζί με την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας του». Ο.π.,σελ.644

⁶¹ «Αν λ.χ. υποθέσουμε πως από ένα κεφάλαιο ξοδεύονται στην αρχή τα 50% για μέσα παραγωγής και τα 50% για εργατική δύναμη, αργότερα, με την ανάπτυξη του βαθμού παραγωγικότητας της εργασίας, θα ξοδεύονται τα 80% για τα μέσα παραγωγής και τα 20% για εργατική δύναμη κ.ο.κ.» Ο.π.,σελ.646

⁶² Ο.π.,σελ.644-646

⁶³ Η συγκεντροποίηση «δεν είναι απλή, ταυτόσημη με τη συσσώρευση, συγκέντρωση μέσων παραγωγής και εξουσίας πάνω σε εργασία. Είναι συγκέντρωση σχηματισμένων πια κεφαλαίων, κατάργηση της οικονομικής τους αυτοτέλειας, απαλλοτρίωση ενός κεφαλαιοκράτη από άλλον, μετατροπή πολλών μικρών κεφαλαίων σε λίγα μεγάλα». Ο.π.,σελ.648-649

⁶⁴ Ο.π.,σελ.649-651

συσσώρευσης, προσελκύει, ανάλογα με το μέγεθός του, ολοένα λιγότερους εργάτες - τεχνική ανατροπή πρόσθετου κεφαλαίου με εφευρέσεις και βιομηχανικές τελειοποιήσεις - και το παλιό κεφάλαιο, που αναπαράγεται περιοδικά με νέα σύνθεση - ανανέωση κεφαλαίου με τελειοποιημένη τεχνική μορφή - απωθεί ολοένα και περισσότερους από τους εργάτες που απασχολεί - απόλυτη μείωση ζήτησης εργασίας.⁶⁵

Εντούτοις, αν η πρόοδος της συσσώρευσης μειώνει το σχετικό μέγεθος του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου, αυτό δεν σημαίνει καθόλου πως αποκλείει την αύξηση του απόλυτου μεγέθους του.⁶⁶

γ) *Η δημιουργία του υπερπληθυσμού.* Σύμφωνα με τον Μαρξ, καθώς η ζήτηση εργασίας δεν καθορίζεται από το μέγεθος του συνολικού κεφαλαίου, αλλά από το μέγεθος του μεταβλητού συστατικού του μέρους, η ζήτηση εργασίας πέφτει, προοδευτικά, όταν αυξάνει το συνολικό κεφάλαιο, αντί να αυξάνει στην ίδια αναλογία με την αύξησή του. Βέβαια, με την αύξηση του συνολικού κεφαλαίου αυξάνει και το μεταβλητό του συστατικό, αυξάνει, όμως, σε διαρκώς φθίνουσα αναλογία. Αυτή η σχετική μείωση του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου, που επιταχύνεται με την αύξηση του συνολικού κεφαλαίου, και, μάλιστα, με ρυθμό πιο γοργό από τη δική του αύξηση, εμφανίζεται, αντίστροφα, σαν διαρκώς πιο γρήγορη απόλυτη αύξηση του εργατικού πληθυσμού, από την αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου ή των μέσων απασχόλησης του εργατικού πληθυσμού.⁶⁷ «Επομένως, ο εργατικός πληθυσμός, παράγοντας ο ίδιος τη συσσώρευση του κεφαλαίου, παράγει ταυτόχρονα σε αυξανόμενη έκταση τα μέσα που τον κάνουν σχετικά υπεράριθμο».⁶⁸

Ωστόσο, μια αύξηση (ή μείωση) του μεταβλητού κεφαλαίου δεν μεταφράζεται σε αντίστοιχη αύξηση (ή μείωση) του αριθμού των απασχολούμενων εργατών, εξαιτίας της παροχής περισσότερης εργασίας, από μέρους των ατομικών εργατών. Εδώ, μια αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου γίνεται δείκτης περισσότερης εργασίας, όχι όμως και περισσότερων απασχολούμενων εργατών. Με άλλα λόγια, στην πορεία της συσσώρευσης, από τη μια μεριά, ένα μεγαλύτερο μεταβλητό κεφάλαιο κινητοποιεί περισσότερη εργασία, χωρίς να στρατολογεί περισσότερους εργάτες, και από την άλλη, μεταβλητό κεφάλαιο του ίδιου μεγέθους κινητοποιεί περισσότερη εργασία με την ίδια μάζα εργατικής δύναμης και, τέλος, εκτοπίζοντας ανώτερες εργατικές δυνάμεις, κινητοποιεί περισσότερες κατώτερες εργατικές δυνάμεις.⁶⁹

Έτσι, η δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού ή η ελευθέρωση εργατών προχωρεί ακόμα πιο γρήγορα από ότι προχωρεί η τεχνική ανατροπή του προτσές παραγωγής, και η αντίστοιχη αναλογική μείωση του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου, σε σύγκριση με το σταθερό, δηλαδή το κεφάλαιο αυξάνει πιο γρήγορα την προσφορά εργασίας από ότι η ζήτηση εργατών από μέρους του. Με λίγα λόγια, η καταδίκη ενός μέρους της εργατικής τάξης σε αναγκαστική αργία εξαιτίας της υπερβολικής εργασίας του άλλου μέρους, και αντίστροφα, μετατρέπεται σε μέσο πλουτισμού του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη και επιταχύνει, ταυτόχρονα, τη

⁶⁵ Ο.π.,σελ.647,651

⁶⁶ Ο.π.,σελ.646. «Ας υποθέσουμε πως μια κεφαλαιακή αξία διασπάται στην αρχή σε 50% σταθερό και σε 50% μεταβλητό κεφάλαιο και αργότερα σε 80% σταθερό και 20% μεταβλητό. Αν στο μεταξύ το αρχικό κεφάλαιο, που ήταν λ.χ. 6.000 λίρες έχει αυξηθεί σε 18.000 λίρες, το μεταβλητό του συστατικό θα έχει επίσης αυξηθεί κατά 1/5. Ήταν 3.000 λίρες και είναι τώρα 3.600 λίρες. Εκεί όμως που προηγούμενα θα αρκούσε μια αύξηση του κεφαλαίου κατά 20%, για να ανεβάσει τη ζήτηση εργασίας κατά 20%, τώρα για να γίνει αυτό χρειάζεται τριπλασιασμός του αρχικού κεφαλαίου». Ο.π.,σελ.646-647

⁶⁷ Ο.π.,σελ.652-653

⁶⁸ Ο.π.,σελ.654

⁶⁹ Ο.π.,σελ.658-659

δημιουργία του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού σε κλίμακα που να ανταποκρίνεται στην πρόοδο της κοινωνικής συσσώρευσης.⁷⁰

Αν ο εργατικός υπερπληθυσμός είναι αναγκαίο προϊόν της συσσώρευσης, αντίστροφα, αυτός ο υπερπληθυσμός γίνεται, με τη σειρά του, μοχλός της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης ή, ακόμα, και όρος ύπαρξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, καθώς αποτελεί το «*πάντα έτοιμο εκμεταλλεύσιμο ανθρώπινο υλικό, ανεξάρτητα από τα όρια της πραγματικής αύξησης του πληθυσμού*» (διεύρυνση αγοράς). Σύμφωνα με τον Μαρξ, στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν αρκεί καθόλου η ποσότητα της διαθέσιμης εργατικής δύναμης, που προσφέρει η φυσική αύξηση του πληθυσμού, μιας και η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, για να κινείται ελεύθερα, χρειάζεται έναν εφεδρικό βιομηχανικό στρατό ανεξάρτητο από αυτά τα φυσικά όρια.⁷¹

Επομένως, η όλη μορφή κίνησης της σύγχρονης βιομηχανίας προκύπτει από τη διαρκή μετατροπή ενός μέρους του εργατικού πληθυσμού σε μη απασχολούμενα ή μισοαπασχολούμενα χέρια. Άρα, όρος ζωής της σύγχρονης βιομηχανίας είναι η δημιουργία ενός περίσσιου υπερπληθυσμού, δηλαδή σχετικού σε σχέση με τη μέση ανάγκη αξιοποίησης του κεφαλαίου.⁷²

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τον Μαρξ, ο μηχανισμός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής φροντίζει να μη συνοδεύεται η απόλυτη αύξηση του κεφαλαίου από αντίστοιχη αύξηση της γενικής ζήτησης εργασίας. Έτσι, η ζήτηση εργασίας δεν είναι ταυτόσημη με την αύξηση του κεφαλαίου, η προσφορά εργασίας δεν είναι ταυτόσημη με την αύξηση της εργατικής τάξης, έτσι που να αλληλοεπηρεάζονται, εδώ, δύο ανεξάρτητες, η μία από την άλλη, δυνάμεις. Το κεφάλαιο ενεργεί, ταυτόχρονα, και προς τις δύο κατευθύνσεις: αν η συσσώρευσή του αυξάνει, από τη μια μεριά, τη ζήτηση εργασίας, από την άλλη, αυξάνει την προσφορά εργατών με την «*ελευθέρωσή*» τους, ενώ, ταυτόχρονα, η πίεση των ανέργων εξαναγκάζει τους εργαζόμενους να κινητοποιούν περισσότερη εργασία, δηλαδή ως ένα βαθμό κάνει την προσφορά εργασίας ανεξάρτητη από την προσφορά εργατών.⁷³

1.5.2 Η ουσία του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ή η λειτουργία του «απόλυτου γενικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης»: οι μορφές υπερπληθυσμού

Σύμφωνα με τον Μαρξ, ο σχετικός υπερπληθυσμός υπάρχει σε όλες τις πιθανές αποχρώσεις και κάθε εργάτης ανήκει σε αυτόν, στο χρονικό διάστημα που τον μισοαπασχολούν ή που μένει, τελείως, χωρίς δουλειά. Ο σχετικός υπερπληθυσμός παρουσιάζεται, πάντα, με τρεις μορφές: τη «*ρευστή*», τη «*λανθάνουσα*» και τη «*στάσιμη*».⁷⁴

Ο «*ρευστός υπερπληθυσμός*» εκφράζει την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, στο χώρο της βιομηχανίας, ενώ η μορφή του εξαρτάται από δύο παράγοντες: Πρώτον, από την οικονομική συγκυρία, κατά κλάδο βιομηχανικής δραστηριότητας. Εδώ, η άνοδος ή η πτώση της βιομηχανικής παραγωγής οδηγεί, βραχυχρόνια, στη δημιουργία βιομηχανικού εφεδρικού στρατού χωρίς, όμως, να επηρεάζει με σταθερό τρόπο το επίπεδο της απασχόλησης. Επιτρέπει, κατά βάση, την αναδιάρθρωση του εργατικού δυναμικού, με την απόλυση των παλαιότερων και την πρόσληψη νέων εργατών. Δεύτερον, από την παραγωγικότητα της εργασίας -

⁷⁰ Ο.π.,σελ.659

⁷¹ Ο.π.,σελ.655,658

⁷² Ο.π.,σελ.656

⁷³ Ο.π.,σελ.663

⁷⁴ Ο.π.,σελ.664

μηχανοποίηση, βελτίωση μεθόδων παραγωγής - η οποία όταν αυξάνεται έχουμε μείωση της απασχόλησης, στον αντίστοιχο κλάδο. Εδώ, η πτώση του γενικού επιπέδου απασχόλησης, λόγω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, οδηγεί σε μόνιμη ανεργία ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού.⁷⁵ «Στα κέντρα της σύγχρονης βιομηχανίας – εργοστάσια, μανουφακτούρες, χυτήρια, και μεταλλεία κλπ. – οι εργάτες πότε απωθούνται και πότε πάλι προσελκύνονται σε μεγαλύτερο αριθμό, έτσι που γενικά ο αριθμός των εργαζομένων αυξάνει, αν και σε διαρκώς φθίνουσα αναλογία, σε σύγκριση με την κλίμακα της παραγωγής. Ο υπερπληθυσμός υπάρχει εδώ σε ρευστή μορφή. Τόσο στα καθεαυτό εργοστάσια, όσο και σε όλα τα μεγάλα εργαστήρια, όπου χρησιμοποιούνται μηχανές ή όπου εφαρμόζεται τουλάχιστο ο σύγχρονος καταμερισμός της εργασίας, δε χρησιμοποιούν κατά μάζες άνδρες εργάτες παρά μόνο όσο είναι ακόμα νέοι. Όταν ενηλικιωθούν, μόνο ένα πολύ μικρό μέρος από αυτούς βρίσκουν απασχόληση στους ίδιους κλάδους, ενώ κατά κανόνα στην πλειοψηφία τους απολύονται. Οι απολυόμενοι αποτελούν στοιχείο του ρευστού υπερπληθυσμού που μεγαλώνει, όσο μεγαλώνουν οι διαστάσεις της βιομηχανίας. Ένα μέρος από αυτούς μεταναστεύει και στην πραγματικότητα ακολουθεί το μεταναστεύον κεφάλαιο».⁷⁶

Ο «λανθάνων υπερπληθυσμός», οφείλεται στην καπιταλιστική οργάνωση της γεωργίας όπου η αύξηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου και η μηχανοποίηση της γεωργικής παραγωγής μειώνει, αντίστοιχα, την ζήτηση εργασίας. Αυτός ο υπερπληθυσμός ονομάζεται λανθάνων διότι φανερώνεται όταν γίνει δυνατή η μετακίνηση του πληθυσμού από τη γεωργία προς την πόλη και τη βιομηχανία.⁷⁷ «Όταν η κεφαλαιοκρατική παραγωγή κατακτήσει τη γεωργία, ή στο βαθμό που την έχει κατακτήσει, παράλληλα με τη συσσώρευση του κεφαλαίου που λειτουργεί σε αυτό τον τομέα ελαττώνεται απόλυτα η ζήτηση εργατών γης, χωρίς η απόθεση αυτών των εργατών να συμπληρώνεται από μια μεγαλύτερη προσέλευσή τους, όπως γίνεται στη μη γεωργική βιομηχανία. Για αυτό, ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού είναι πάντα έτοιμο να μετατραπεί σε προλεταριάτο της πόλης ή της μανουφακτούρας και παραδοκεί να βρει τους κατάλληλους όρους για αυτή τη μετατροπή. (...) Η μόνιμη όμως ροή της προς τις πόλεις προϋποθέτει πως στο χωριό το ίδιο υπάρχει ένας μόνιμος λανθάνων υπερπληθυσμός που οι διαστάσεις του φανερώνονται μόλις οι αποχετευτικοί αγωγοί ανοίξουν διάπλατα. Για αυτό περιορίζουν τον εργάτη γης στο ελάχιστο όριο μεροκάματου, έτσι που βρίσκεται πάντα με το ένα πόδι στο βάλτο της εξαθλίωσης».⁷⁸

Ο «στάσιμος υπερπληθυσμός», οφείλεται στην αύξηση και την ένταση της συσσώρευσης, η οποία δημιουργεί ένα υπεράριθμο εργατικό δυναμικό. Αυτό το υπεράριθμο εργατικό δυναμικό δεν έχει την δυνατότητα να επιτελέσει την αναγκαία εργασία και αποδέχεται το ανώτατο όριο χρόνου εργασίας με το κατώτατο όριο αποδοχών. Αποτελεί, έτσι, αντικείμενο σκληρής εκμετάλλευσης και έχει μεγάλες πιθανότητες μετακίνησης, στο χώρο, προκειμένου να εξασφαλίσει την αναγκαία του εργασία.⁷⁹ «...Ο στάσιμος υπερπληθυσμός, αποτελεί τμήμα του εν ενεργεία εργατικού στρατού, αλλά με τελείως άτακτη απασχόληση. Η κατηγορία αυτή προσφέρει έτσι στο κεφάλαιο μια ανεξάντλητη παρακαταθήκη διαθέσιμης εργατικής δύναμης. Το επίπεδο ζωής της πέφτει κάτω από το μέσο κανονικό επίπεδο της εργαζόμενης τάξης και ακριβώς αυτό το γεγονός τη μετατρέπει σε πλατιά βάση κλάδων ιδιαίτερης

⁷⁵Ε. Καβουριάρης, «Μερικές Σκέψεις για τις Αιτίες και τις Συνέπειες της Μετανάστευσης», στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος(επιμ.), Αθήνα, Κάλβος, 1974, σελ.38-39

⁷⁶ Καρλ Μαρξ, ό.π., σελ.664

⁷⁷ Λουκία Μ.Μουσούρου, ό.π., σελ.58

⁷⁸ Καρλ Μαρξ, ό.π., σελ.665-666

⁷⁹ Λουκία Μ.Μουσούρου, ό.π.

κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης. Χαρακτηριστικό για την κατηγορία αυτή είναι το ανώτατο όριο του χρόνου εργασίας και το ελάχιστο όριο μισθού. Στρατολογεί διαρκώς τους ανθρώπους της από τους υπεράριθμους της μεγάλης βιομηχανίας, όπου η χειροτεχνική παραγωγή υποκύπτει στη μανουφρακτουρική και η μανουφρακτουρική στην μηχανική. Η έκτασή της αυξάνει στο μέτρο που με την αύξηση και την ένταση της συσσώρευσης προχωρεί η “δημιουργία υπεράριθμων”. Ταυτόχρονα όμως αποτελεί ένα αυτοαναπαραγόμενο και αυτοδιαιωριζόμενο στοιχείο της εργατικής τάξης, που συμμετέχει στη συνολική αύξησή της σε σχετικά μεγαλύτερη αναλογία από ότι τα υπόλοιπα στοιχεία.»⁸⁰

Η ουσία της λειτουργίας του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, φανερώνεται, κατά την εκτίμηση μας, στην τέταρτη μορφή του σχετικού υπερπληθυσμού, δηλαδή την έσχατη εξαθλίωση («παουπερισμός»). «Τέλος, το κατώτατο κατακάθισμα του σχετικού υπερπληθυσμού έχει το ενδιαίτημά του στη σφαίρα του παουπερισμού.⁸¹ (...) Η δημιουργία του συμπεριλαμβάνεται στη δημιουργία του σχετικού υπερπληθυσμού, η αναγκαιότητά του στην αναγκαιότητα του υπερπληθυσμού αυτού’ μαζί με το σχετικό υπερπληθυσμό, ο παουπερισμός αποτελεί όρο ύπαρξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και ανάπτυξης του πλούτου.»⁸²

1.6 Οι εμπνεόμενες από τη μαρξική θεωρία προσεγγίσεις: οι απόψεις του Λένιν για τη μετανάστευση και το σχήμα Κέντρο – Περιφέρεια

Στο νόμο για την ανισομερή οικονομική και πολιτική ανάπτυξη, του Λένιν, βρίσκονται οι απόψεις του για τη μετανάστευση. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται πως στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού η οικονομική ανάπτυξη συντελείται αλματωδώς και ανισομερώς, με τα μονοπώλια να επιτείνουν την ανισομερή της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Παράλληλα, παρουσιάζονται τεράστιες διαφοροποιήσεις στους κλάδους της παραγωγής, καθώς με την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας εμφανίζονται νέοι κλάδοι οι οποίοι αναπτύσσονται πολύ πιο γρήγορα από τους παλαιούς. Έτσι, στις χώρες όπου οι νέοι κλάδοι παίζουν μεγάλο ρόλο, υποσκελίζουν, στην παγκόσμια αγορά, τις χώρες οι οποίες δεν αναδιάρθρωσαν την οικονομία τους, και σαν αποτέλεσμα της ανισομερούς ανάπτυξης αλλάζει, απότομα, ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες.⁸³

Η ανισομερή οικονομική ανάπτυξη συνδέεται, στενά, με την ανισομερή πολιτική ανάπτυξη. Ο ιμπεριαλισμός επιδρά και σε ένα κομμάτι της εργατικής τάξης, που θεωρεί ότι τα συμφέροντά του είναι δεμένα με τα ιμπεριαλιστικά, διαμορφώνοντας μια, έντονη, διαίρεση μέσα στην εργατική τάξη των ιμπεριαλιστικών χωρών: από τη μια, ένα στρώμα προνομιούχων εργατών, με σχετικά υψηλούς μισθούς, που αποτελεί την εργατική αριστοκρατία και, από την άλλη, η

⁸⁰ Καρλ Μαρξ, ό.π., σελ. 666

⁸¹ «Αν αφήσουμε κατά μέρος τους αλήτες, τους εγκληματίες, τις πόρνες, με δύο λόγια το καθαυτό λούμπεν προλεταριάτο, το κοινωνικό αυτό στρώμα αποτελείται από τρεις κατηγορίες. Πρώτα, από τους ικανούς προς εργασία. Η μάζα τους αυξάνει κάθε φορά που υπάρχει κρίση και ελαττώνεται κάθε φορά που αναζωογονούνται οι δουλειές. Δεύτερο: από τα ορφανά και τα παιδιά των εξαθλιωμένων. Τα παιδιά αυτά είναι υποψήφιοι του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού και σε περιόδους μεγάλης βιομηχανικής ανόδου (...), τα εντάσσουν, στα γρήγορα και κατά μάζες στις γραμμές του ενεργού εργατικού στρατού. Τρίτο: από τους ξεπεσμένους, εξαθλιωμένους, ανίκανους προς εργασία. Είναι κυρίως άτομα που αφανίζονται εξαιτίας της δυσκαμψίας τους, που προκλήθηκε από τον καταμερισμό της εργασίας, είναι ακόμα αυτοί που ζουν περισσότερα χρόνια από όσα ζουν κανονικά οι εργάτες, τέλος από τα θύματα της βιομηχανίας που ο αριθμός τους αυξάνει όσο αυξάνουν οι επικίνδυνες μηχανές, τα ορυχεία, τα χημικά εργοστάσια είναι οι ακρωτηριασμένοι, οι άρρωστοι, οι χήρες, κλπ.» Ό.π., σελ. 666-667

⁸² Ό.π., σελ. 666-667

⁸³ Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 118-119

μάζα των μη προνομιούχων εργατών, το πιο πολυάριθμο τμήμα, που η κατάσταση του παραμένει άθλια. Το μη προνομιούχο κομμάτι του προλεταριάτου ενισχύεται, συχνά, από ξένους εργάτες που, συνήθως, είναι οι πιο κακοπληρωμένοι και χρησιμοποιούνται, από τον καπιταλισμό, σαν στοιχείο διάσπασης - οι ξένοι επανδρώνουν τις πιο κακοπληρωμένες δουλειές ενώ οι ντόπιοι έχουν την πιο μεγάλη αναλογία σε επιστάτες και εργάτες που εκτελούν τις καλύτερα αμειβόμενες εργασίες.⁸⁴

Σύγχρονη διατύπωση των απόψεων του Λένιν αποτελεί η επιχειρηματολογία που αντανακλάται στο σχήμα Κέντρο – Περιφέρεια.⁸⁵ Στο σχήμα Κέντρο – Περιφέρεια, αλλά και στην μαρξιστική θεώρηση, η μετανάστευση εξηγείται ως συνδυασμός της λειτουργίας του νόμου της ανισομερούς ανάπτυξης, κατά περιοχές ή χώρες, τομείς και κλάδους, και του γενικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Η λειτουργία του τελευταίου οδηγεί στη δημιουργία του υπερπληθυσμού, ενώ η λειτουργία του νόμου της ανισομερούς ανάπτυξης ενισχύει το γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης προσφέροντας, στους υπό ανάπτυξη τομείς, το απαραίτητο εργατικό δυναμικό, για τη διεύρυνση της παραγωγής τους. Έτσι, με τη διεθνοποίηση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, ο υπερπληθυσμός γεννιέται και αναπαράγεται, σε όλες τις χώρες που κυριαρχούνται από αυτές τις σχέσεις και, με τη διεθνή μετανάστευση, ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός, των εξαρτημένων οικονομιών (χώρες αποστολής), διατίθεται, προς εκμετάλλευση, στα κέντρα των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών (χώρες υποδοχής).⁸⁶

Εν κατακλείδι, η προσέγγιση Κέντρο – Περιφέρεια αντιλαμβάνεται την εξωτερική μετανάστευση ως αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών, στις περισσότερο ανεπτυγμένες, με την διαδικασία της ενσωμάτωσης να επαυξάνει την ανισορροπία, μεταξύ των χωρών, και να κάνει την εξωτερική μετανάστευση ένα αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης.⁸⁷ Συνεπώς, οι διεθνείς μεταναστευτικές ροές εργασίας, θεωρούνται ως ένα δομικό συστατικό εργαλείο της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομίας και εκφράζουν την διείσδυση της χώρας αποστολής στην παγκόσμια οικονομία, μέσω της ενσωμάτωσής της σ' αυτήν.⁸⁸ Με λίγα λόγια, η εξωτερική μετανάστευση γίνεται ένα συστατικό μέρος για την προοδευτική υπαγωγή των αναπτυσσόμενων στις ανεπτυγμένες χώρες και λειτουργεί ως μέσο για την επιπρόσθετη απόσπαση πλεονασμάτων, από τις χώρες του Κέντρου.⁸⁹

1.7 Οι Θεωρίες της διεθνούς οικονομικής μετανάστευσης

1.7.1 Η Νεοκλασική Θεωρία

Η Νεοκλασική Θεωρία αναπτύχθηκε, αρχικά, για να εξηγήσει τη μετανάστευση εργασίας υπό τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Βάση της είναι η λειτουργία της αγοράς εργασίας (προσφορά και ζήτηση εργασίας), εστιάζοντας την ανάλυσή της τόσο στις μισθολογικές διαφορές και στους ρυθμούς απασχόλησης, μεταξύ των

⁸⁴ Ο.π.,σελ.119

⁸⁵ Ο.π.,σελ.250

⁸⁶ Ε. Καβουριάρης, ό.π.,σελ.59-60

⁸⁷ Demetrios G. Papademetriou, «Emigration and Return in the Mediterranean Littoral», *Comparative Politics*, Vol.18, No.1, (Oct.,1985),pp.22-23

⁸⁸ Demetrios G. Papademetriou, «Illusions and Reality in International Migration: Migration and Development in post World War II Greece», *International Migration*, 23:2(1985),pp.212

⁸⁹ Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...»,ό.π.,σελ.23

χωρών, όσο και στα κόστη της μετανάστευσης.⁹⁰ Η μετακίνηση συλλαμβάνεται, γενικά, ως μια ατομική απόφαση, για τη μεγιστοποίηση του εισοδήματος.⁹¹

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με την νεοκλασική μακροθεωρία, η διεθνής μετανάστευση – και η ομολογή της εσωτερική – προκαλείται από τις διαφορές στην προσφορά και στη ζήτηση εργασίας και τις ανάλογες μισθολογικές διαφορές που επιφέρει η λειτουργία της. Έτσι, οι χώρες με μεγάλο κληροδότημα εργασίας, συγκριτικά προς το κεφάλαιο – όπου, δηλαδή, το εργατικό δυναμικό είναι περισσότερο από τις ανάγκες της παραγωγής – έχουν χαμηλό επίπεδο ισορροπίας αγοραίων μισθών, ενώ οι χώρες με περιορισμένο κληροδότημα εργασίας, συγκριτικά προς το κεφάλαιο – όπου, δηλαδή, το εργατικό δυναμικό δεν επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών της παραγωγής – χαρακτηρίζονται από υψηλούς μισθούς. Η προκύπτουσα διαφορά, στους μισθούς, έχει ως συνέπεια τη μετανάστευση του εργατικού δυναμικού, από τη χώρα με τους χαμηλούς μισθούς προς τη χώρα με τους υψηλούς μισθούς. Ως αποτέλεσμα αυτής της μετανάστευσης, στη χώρα με ανεπαρκή κεφάλαια, η προσφορά εργασίας μειώνεται και οι μισθοί ανεβαίνουν ενώ, στη χώρα με επαρκή κεφάλαια, η προσφορά εργασίας αυξάνεται και οι μισθοί πέφτουν, οδηγώντας σε ισορροπία τη διεθνή μισθολογική διαφορά, που τερματίζει, έτσι, τη μετανάστευση εργατικού δυναμικού.⁹²

Αντίστοιχο στο μακροοικονομικό μοντέλο, είναι το μοντέλο της ατομικής επιλογής, μια και οι αποφάσεις προς μετανάστευση θεωρείται πως διαμορφώνονται από τα δυνάμει προσδοκώμενα εισοδήματα, που είναι αποτέλεσμα των διαφορών στους ρυθμούς όχι μόνο των εισοδημάτων αλλά και της απασχόλησης⁹³ – αντίθετα, το μακροοικονομικό μοντέλο προϋπέθετε πλήρη απασχόληση.⁹⁴

⁹⁰ Οι περισσότεροι σύγχρονοι νεοκλασικοί μελετητές αντιμετωπίζουν το μεταναστευτικό φαινόμενο στο πλαίσιο μιας μικρής και συνοπτικής σειράς μεταβλητών όπως είναι για την περιοχή αποστολής, η ανεργία, η υποαπασχόληση, το χαμηλό εισόδημα, το μεταναστευτικό ιστορικό του πληθυσμού, ενώ για τις περιοχές υποδοχής η αυξημένη ζήτηση εργασίας (κυρίως στη βιομηχανία) και οι ικανοποιητικοί όροι απασχόλησης. Εκείνοι που αποπειρώνται να μελετήσουν το μεταναστευτικό φαινόμενο σε περισσότερο βάθος λαμβάνουν, επιπλέον, υπόψη μια μεγαλύτερη ποικιλία μεταβλητών, οι οποίες διαφοροποιούνται σημαντικά ανάλογα με το κατά πόσον αφορούν την περιοχή αποστολής (επίδραση στην προσφορά εργασίας) ή την περιοχή υποδοχής (επίδραση στη ζήτηση εργασίας). Όσο μεγαλύτερη είναι η διαφοροποίηση τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να είναι αυξημένο το μεταναστευτικό ρεύμα, από την πρώτη προς τη δεύτερη (Λουκία Μουσούρου, ό.π., σελ.70). Ειδικότερα, οι μεταβλητές που επηρεάζουν την προσφορά εργατικού δυναμικού, στις χώρες προέλευσης μεταναστών, είναι: η φυσική κίνηση του πληθυσμού, η διάρκεια της υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης, η επαγγελματική εκπαίδευση και μετεκπαίδευση, η αναλογία των γυναικών, στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, ο βαθμός εκβιομηχάνισης, η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα, με τη δημιουργία απασχολήσεων στις δημόσιες και ιδιωτικές υπηρεσίες, το ποσοστό αύξησης της παραγωγικότητας, η επιστροφή των οικονομικά ενεργών μεταναστών και η ενσωμάτωσή τους στην επαγγελματική ζωή. Από την άλλη μεριά, οι παράγοντες που επηρεάζουν τη ζήτηση εργατικού δυναμικού, στις χώρες υποδοχής μεταναστών, είναι: η φυσική κίνηση του πληθυσμού, η πολιτική σχολικής φοίτησης και επαγγελματικής εκπαίδευσης, η αναλογία των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, η ενσωμάτωση των μεταναστών πρώτης και δεύτερης γενιάς, η πολιτική αποζημίωσης της ανεργίας, η ικανότητα γεωγραφικής και επαγγελματικής κινητικότητας, ο αριθμός των ωρών εργασίας που πραγματοποιήθηκαν κατά κατηγορίες δραστηριότητας (προβλήματα συνταξιοδότησης, αδειών, απουσιών) οι κοινωνικές εντάσεις και οι πολιτικές επιλογές. (Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ.113)

⁹¹ Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor, «Theories of International Migration: A Review and Appraisal», *Population and Development Review*, Vol.19, No. 3 (Sep., 1993), pp.432-433

⁹² Ο.π., σελ.433-434

⁹³ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, ο Todaro, προκειμένου να εξηγήσει την εσωτερική μετανάστευση, δίνει έμφαση στη διαφοροποίηση του «προσδοκώμενου» εισοδήματος, μεταξύ αστικού – αγροτικού τομέα, συνδέοντάς το με δύο, κύριες, μεταβλητές, πάνω στην απόφαση προς μετανάστευση: Πρώτον, την πραγματική εισοδηματική διαφοροποίηση αστικού – αγροτικού τομέα και δεύτερον την πιθανότητα

Σε αυτό το σχήμα, οι ορθολογικά σκεπτόμενοι ατομικοί δρώντες⁹⁵ αποφασίζουν να μετακινηθούν διότι ο υπολογισμός κόστους – οφέλους τους οδηγεί στο να προσδοκούν, από τη μετανάστευση, ένα καθαρό κέρδος, κατά βάση χρηματικό. Συνεπώς, οι δυνάμει μετανάστες οδηγούμενοι, ενδεχομένως, από επαρκή πληροφόρηση, και υπολογίζοντας τα κόστη και τα οφέλη της μετακίνησης σε εναλλακτικούς διεθνείς προορισμούς, μεταναστεύουν εκεί όπου τα προσδοκώμενα, καθαρά, κέρδη είναι τα μεγαλύτερα.⁹⁶

Στα κόστη της μετανάστευσης - χρηματικά και ψυχικά - περιλαμβάνονται το υλικό κόστος του ταξιδιού, το κόστος συντήρησης, κατά τη διάρκεια αναζήτησης εργασίας, η προσπάθεια εκμάθησης μιας ξένης γλώσσας και κουλτούρας, οι δυσκολίες προσαρμογής, σε μια ξένη αγορά εργασίας, και το ψυχολογικό κόστος της παύσης των παλαιών δεσμών και της σφυρηλάτησης νέων.⁹⁷ Από την άλλη μεριά, καθώς η διεθνής μετανάστευση θεωρείται ως μια μορφή επένδυσης ανθρωπίνου κεφαλαίου, τα άτομα επιλέγουν να μετακινηθούν προσφέροντας τις ικανότητές τους εκεί όπου μπορούν να είναι περισσότερο παραγωγικοί, ώστε να κατακτήσουν εκείνους τους υψηλούς μισθούς που συνδέονται με τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα της εργασίας. Τα ατομικά κεφαλαιουχικά χαρακτηριστικά(π.χ. μόρφωση, εμπειρία, εκπαίδευση, γλωσσικές ικανότητες), τα οποία αυξάνουν το ενδεχόμενο εύρος της αμοιβής ή την πιθανότητα απασχόλησης, στον προορισμό, σε σχέση με τη χώρα προέλευσης, και οι κοινωνικές συνθήκες ή οι τεχνολογίες, που μειώνουν τα κόστη της μετανάστευσης, αυξάνουν τα καθαρά κέρδη της μετανάστευσης και για αυτό αυξάνουν την πιθανότητα της διεθνούς μετακίνησης.⁹⁸

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τη Νεοκλασική Θεωρία, οι αποφάσεις προς μετανάστευση απορρέουν, αποκλειστικά, από την αστάθεια ή τις ασυνέχειες μεταξύ των αγορών εργασίας, ενώ η μετανάστευση θα λαμβάνει χώρα μέχρι τα προσδοκώμενα εισοδήματα(κίνητρα) – το αποτέλεσμα των ρυθμών εισοδημάτων και απασχόλησης – εξισορροπηθούν διεθνώς, καθαρά από τα κόστη της μετακίνησης.⁹⁹

1.7.2 Η Θεωρία των Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης Εργασίας

Η προσέγγιση των Ν.Ο.Μ.Ε. μετατοπίζει την εστίαση, της μεταναστευτικής θεωρίας, από την ατομική ανεξαρτησία προς την αμοιβαία αλληλεξάρτηση, καθώς μονάδα ανάλυσης, στη διαδικασία απόφασης για μετανάστευση, θεωρείται η οικογένεια.

απόκτησης ενός αστικού επαγγέλματος(επαγγελματικές ευκαιρίες). Βλ. Michael P. Todaro, «A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries», *The American Economic Review*, Vol.59,No.1 (1969),pp.138-139

⁹⁴ Douglas S. Massey et al., ό.π.,σελ.434-435

⁹⁵ Σύμφωνα με τους Harris και Todaro, η μετανάστευση θεωρείται ως μια «ορθολογική οικονομική επιλογή από μέρος του μετανάστη». John R. Harris and Michael P. Torado, «Migration, Unemployment and Development: A Two Sector Analysis», *The American Economic Review*, Vol. 60, No.1,1970,pp.127. Βλέπε και Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...»,ό.π.,σελ.23

⁹⁶ Douglas S. Massey et al.,ό.π.,σελ.434

⁹⁷ Τα ιδιωτικά κόστη της μετανάστευσης διαχωρίζονται σε χρηματικά (δαπάνες μεταφοράς, τροφής, καταλύματος) και σε μη χρηματικά κόστη. Η πρώτη μορφή, μη χρηματικών κοστών, είναι τα κόστη ευκαιρίας – τα προεξοφλημένα εισοδήματα ενώ ταξιδεύουν, αναζητούν και μαθαίνουν ένα νέο επάγγελμα - ενώ η δεύτερη μορφή, μη χρηματικών κοστών, είναι τα ψυχικά(αποχωρισμός οικογένειας, φίλων, κλπ). Από την άλλη μεριά, τα ιδιωτικά κέρδη της μετανάστευσης διαχωρίζονται σε μη χρηματικά κέρδη(π.χ. κλίμα) και σε χρηματικά κέρδη. Για περισσότερα βλέπε Larry A. Sjaastad, «The Costs and Returns of Human Capital Migration», *The Journal of Political Economy*, Vol.70,No.5, (Oct., 1962),pp.83-91

⁹⁸ Douglas S. Massey et al.,ό.π.,σελ.434-435

⁹⁹ Ο.π.,σελ.434-435

Εδώ, ο μετανάστης και οικογένειά του, μέσω ενός σιωπηρού συμβολιακού διακανονισμού, διαμοιράζονται τα κόστη και τα οφέλη της μετακίνησης.¹⁰⁰

Αναλυτικότερα, σε αντίθεση με τη Νεοκλασική Θεωρία, που εστιάζει μόνο στην αγορά εργασίας, τα Ν.Ο.Μ.Ε. λαμβάνουν υπόψη τις συνθήκες σε μια ποικιλία αγορών, θεωρώντας τη μετανάστευση ως μια οικοκυρική απόφαση που λαμβάνεται για να ελαχιστοποιήσει τους κινδύνους του οικογενειακού εισοδήματος ή να υπερβεί τους κεφαλαιακούς περιορισμούς, των οικογενειακών παραγωγικών δραστηριοτήτων.¹⁰¹

Άλλωστε, το κλειδί σε αυτή την προσέγγιση είναι ότι οι αποφάσεις, προς μετανάστευση, δεν λαμβάνονται από απομονωμένους ατομικούς δρώντες αλλά από μεγαλύτερες μονάδες συσχετιζόμενων ανθρώπων –οικογένειες ή νοικοκυριά – που δρουν συλλογικά όχι, μόνο, για να μεγιστοποιήσουν τα προσδοκώμενα εισοδήματα αλλά και για να ελαχιστοποιήσουν τους κινδύνους και να απαλύνουν τους περιορισμούς, που σχετίζονται με μια ποικιλία ανεπαρκειών της αγοράς, πέραν αυτών της αγοράς εργασίας.¹⁰² Έτσι, σε αυτό το μοντέλο, η θεμελιώδης αιτία της διεθνούς μετανάστευσης είναι οι ανεπάρκειες των αγορών πίστωσης και κινδύνου – και όχι η χαμηλή μισθολογική ισορροπία, στις αγορές εργασίας αποστολής μεταναστών.¹⁰³

Σε αντίθεση με τα άτομα, τα νοικοκυριά είναι σε θέση να ελέγχουν τους κινδύνους, της οικονομικής τους ευημερίας, με το να διαφοροποιούν την κατανομή των οικοκυρικών πόρων, όπως είναι η οικογενειακή εργασία. Ενώ σε μερικά οικογενειακά μέλη μπορούν να ανατεθούν οικονομικές δραστηριότητες, στην τοπική οικονομία, άλλα μέλη ενδέχεται να σταλούν σε αλλοδαπές αγορές εργασίας, με καλύτερα επίπεδα μισθών και συνθηκών απασχόλησης. Έτσι, στην περίπτωση που οι τοπικές συνθήκες απασχόλησης χειροτερεύσουν και οι δραστηριότητες αποτύχουν να αποφέρουν ένα επαρκές εισόδημα, το νοικοκυριό μπορεί να βασιστεί στην στήριξη των μεταναστευτικών εμβασμάτων.¹⁰⁴

Στις ανεπτυγμένες χώρες οι κίνδυνοι του οικοκυρικού εισοδήματος είναι, γενικά, ελαχιστοποιημένοι, μέσω των αγορών ιδιωτικής ασφάλισης¹⁰⁵ ή κυβερνητικών προγραμμάτων,¹⁰⁶ ενώ στις αναπτυσσόμενες χώρες αυτοί οι θεσμικοί μηχανισμοί

¹⁰⁰ Oded Stark and David E. Bloom, «The New Economics of Labor Migration», *American Economic Review*, Vol.75, No.2, May 1985, pp.174-175

¹⁰¹ Douglas S. Massey et al., ό.π., σελ.432

¹⁰² Ό.π., σελ.436

¹⁰³ J. Edward Taylor, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Douglas S. Massey and Adela Pellegrino, «International Migration and Community Development», *Population Index*, 62(3), Fall 1996, pp.405

¹⁰⁴ Douglas S. Massey et al., ό.π.

¹⁰⁵ Στις ανεπτυγμένες χώρες λειτουργούν δημόσιες ή ιδιωτικές εταιρείες ασφάλισης των μελλοντικών σοδειών («αγορές ασφάλισης σοδειάς») όπου, μέσα από τυπικές ασφαλιστικές συμφωνίες, προστατεύουν το αγροτικό εισόδημα, από τη σπορά μέχρι τη συγκομιδή, από φυσικά ή ανθρώπινα φαινόμενα - φυσικές καταστροφές, αποτυχίες νεωτερικών μεθόδων καλλιεργειών (νέοι σπόροι, τεχνολογία). Αν η ασφάλεια σοδειάς απουσιάζει, οι οικογένειες έχουν κίνητρο να αυτοασφαλιστούν οικονομικά με το να στείλουν ένα ή περισσότερα μέλη τους στο εξωτερικό (εμβάσματα). Επιπλέον, στις ανεπτυγμένες χώρες, η ύπαρξη «προθεσμιακών αγορών» διασφαλίζει μια καθορισμένη τιμή για τις αγροτικές σοδειές, καθώς επιτρέπει στους αγρότες να πουλήσουν μέρος ή σύνολο της σοδειάς τους για μελλοντική παράδοση και σε εγγυημένη τιμή. Η απουσία αυτών των προθεσμιακών αγορών, στις αναπτυσσόμενες χώρες, έχει ως αποτέλεσμα η μετανάστευση να προσφέρει ένα μηχανισμό μέσα από τον οποίο οι αγροτικές οικογένειες μπορούν να αυτοασφαλιστούν, από τους εισοδηματικούς κινδύνους που αναδύονται από τις διακυμάνσεις στην τιμή των σοδειών. Ό.π., σελ.436-437

¹⁰⁶ Σε αντίθεση με τις ανεπτυγμένες χώρες, στις αναπτυσσόμενες χώρες, δεν υφίστανται επαρκή προγράμματα ασφάλισης, έναντι της ανεργίας, και έτσι αυτός ο κίνδυνος, έναντι του οικοκυρικού εισοδήματος, δίνει, στις οικογένειες, το κίνητρο να αυτοασφαλιστούν οικονομικά – δια μέσου των εμβασμάτων - στέλνοντας ένα ή περισσότερα μέλη στο εξωτερικό. Ό.π., σελ.437-438

διαχείρισης των κινδύνων είναι ατελείς, απόντες ή απρόσιτοι, για τις φτωχές οικογένειες, δίνοντάς τες τα κίνητρα ώστε να διαφοροποιήσουν τους κινδύνους (αυτασφάλιση νοικοκυριού) διαμέσου της μετανάστευσης και των εισρεόντων εμβασμάτων. Επιπλέον, στις ανεπτυγμένες χώρες, οι αγορές κεφαλαίου¹⁰⁷ είναι, σχετικά, καλά ανεπτυγμένες, επιτρέποντας, στις οικογένειες, τη χρηματοδότηση νέων σχεδίων (π.χ. αποδοχή νέας τεχνολογίας παραγωγής) ενώ, αντίθετα, στις περισσότερες αναπτυσσόμενες περιοχές, συνήθως, δεν διατίθενται πιστώσεις ή παρέχονται μόνο με υψηλό κόστος. Έτσι, με την απουσία μιας προσιτής δημόσιας ή ιδιωτικής ασφάλισης και πιστωτικών προγραμμάτων, οι ανεπάρκειες των αγορών δημιουργούν ισχυρές πιέσεις(κίνητρα) για διεθνή μετακίνηση. Άλλωστε, η ύπαρξη ενός ρητού ή άρρητου διακανονισμού ασφάλειας και η επιθυμία απόκτησής της μπορεί να είναι το πρωταρχικό οικονομικό κίνητρο, του νοικοκυριού, ώστε να συμμετάσχει στη διεθνή μετανάστευση.¹⁰⁸

Τέλος, η εν λόγω θεωρία, υποστηρίζει πως ισχυρό κίνητρο, προς μετανάστευση, δεν αποτελεί μόνο η βελτίωση του εισοδήματος, σε απόλυτους όρους, αλλά, επίσης, η αύξηση του εισοδήματος συγκριτικά με άλλα, παρόμοια, νοικοκυριά, έτσι ώστε να μειωθεί η σχετική τους αποστέρηση.¹⁰⁹

Η θεωρία της σχετικής αποστέρησης ασχολείται με τα αισθήματα που αναδύονται από τις ενδοομαδικές ανισότητες. Η υπόθεση της σχετικής αποστέρησης, για τη διεθνή μετανάστευση, είναι ότι ρυθμίζοντας τα προσδοκώμενα εισοδηματικά κέρδη του νοικοκυριού, από τη μετανάστευση, η απόφαση, από ένα νοικοκυριό, να αποστείλει μετανάστες, στις ξένες αγορές εργασίας, επηρεάζεται από την αρχικά αντιλαμβανόμενη σχετική αποστέρηση εντός της ομάδας αναφοράς. Έτσι, δοθέντος του αρχικού απόλυτου εισοδήματος του νοικοκυριού, από τη μετανάστευση, τα περισσότερα, σχετικά στερημένα, νοικοκυριά είναι περισσότερο πιθανό να στείλουν μετανάστες, προς τις ξένες αγορές εργασίας, σε σχέση με τα λιγότερο σχετικά αποστερημένα νοικοκυριά.¹¹⁰

Γενικότερα, ένα άτομο, περισσότερο αποστερημένο, μπορεί να αναμένεται να έχει ισχυρότερο κίνητρο να μεταναστεύσει, σε σχέση με ένα άτομο που είναι, σχετικά, λιγότερο αποστερημένο. Επιπλέον, μια ομάδα αναφοράς που χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη εισοδηματική ανισότητα, είναι πιθανό να δημιουργήσει μεγαλύτερη σχετική αποστέρηση και υψηλότερες τάσεις προς μετανάστευση.¹¹¹

Συνοψίζοντας, τα Ν.Ο.Μ.Ε. υποστηρίζουν ότι οι οικογένειες και τα νοικοκυριά είναι οι κατάλληλες μονάδες ανάλυσης για τη μελέτη της μετανάστευσης – όχι το αυτόνομο άτομο. Σε αυτό το πλαίσιο, η μισθολογική διαφορά δεν είναι απαραίτητη συνθήκη ώστε να λάβει χώρα η διεθνής μετανάστευση, καθώς τα νοικοκυριά μπορεί

¹⁰⁷ Η αντιθέσεις ανεπτυγμένων – αναπτυσσόμενων χωρών μεταφέρονται τόσο στη λειτουργία όσο και στην αξιοπιστία του τραπεζικού συστήματος, καθώς, στις τελευταίες, δεν ικανοποιούνται οι γενικές πιστωτικές ανάγκες των οικονομιών τους - βελτίωση καλλιεργειών και εκμηχάνιση γεωργίας, στήριξη επιχειρήσεων, χρηματοδότηση νοικοκυριών για εκπαιδευτικούς σκοπούς – ενώ, παράλληλα, η έλλειψη πιστώσεων αποτελεί κίνδυνο για το επίπεδο κατανάλωσης του νοικοκυριού, στην περίπτωση που το εισόδημα είναι ευμετάβλητο. Συνεπώς, για τις φτωχές χώρες, η απουσία τραπεζικών πιστώσεων, σε συνδυασμό με την παρουσία της τοκογλυφίας, δημιουργεί το κίνητρο, στο νοικοκυριό, να αποστείλει μέλη του στο εξωτερικό, καθώς η μετανάστευση γίνεται ελκυστική, ως μια εναλλακτική πηγή κεφαλαίου, με τη μορφή εμβασμάτων, τόσο για τη χρηματοδότηση βελτιώσεων στην παραγωγικότητα (γεωργία, επιχειρήσεις) όσο και για την διασφάλιση της σταθερότητας, στο επίπεδο της κατανάλωσης του. Ο.π.,σελ.438

¹⁰⁸ Ο.π.,σελ.436-438

¹⁰⁹ Ο.π.,σελ.438

¹¹⁰ Oded Stark and J. Edward Taylor, «Relative Deprivation and International Migration», *Demography*, Vol.26, No.1,February 1989,pp.2,4

¹¹¹ Oded Stark and David E. Bloom,ό.π.,σελ.173-174

να έχουν ισχυρά κίνητρα για να διαφοροποιήσουν τους κινδύνους (αυτοασφάλιση), διαμέσου της υπερεθνικής μετακίνησης, αν οι υπόλοιπες αγορές, εντός των χωρών αποστολής, είναι απύσυχες, ατελείς ή ασταθείς. Άλλωστε, διεθνής μετανάστευση και τοπική απασχόληση δεν είναι αλληλοαναιρούμενα ενδεχόμενα, δηλαδή η οικονομική ανάπτυξη, στις χώρες αποστολής, δεν αποκλείει τη μείωση των πιέσεων για διεθνή μετανάστευση. Μάλιστα, υφίστανται ισχυρά οικοκυρικά κίνητρα για την, εξίσου, ενασχόληση τόσο με τη μετανάστευση όσο και με τις τοπικές δραστηριότητες, καθώς, στην πραγματικότητα, μια αύξηση των κερδών στις τοπικές οικονομικές δραστηριότητες μπορεί να επιτείνει την ελκυστικότητα της μετανάστευσης, ως μέσου υπέρβασης των περιορισμών του κεφαλαίου, και των κινδύνων που επενδύονται σε αυτές τις δραστηριότητες. Ωστόσο, τα ίδια προσδοκώμενα κέρδη, στο εισόδημα, δεν θα έχουν την ίδια επίδραση στην πιθανότητα για μετανάστευση για τα νοικοκυριά που βρίσκονται σε διαφορετικά σημεία της διανομής του εισοδήματος ή μεταξύ αυτών που τοποθετούνται σε κοινότητες με διαφορετική διανομή εισοδήματος.¹¹²

1.7.3 Η Θεωρία της Δυναμικής Αγοράς Εργασίας

Η Θεωρία της Δυναμικής Αγοράς Εργασίας, παίρνοντας αποστάσεις τόσο από τα μοντέλα της ορθολογικής επιλογής όσο και από τις αποφάσεις που λαμβάνονται από άτομα, υποστηρίζει ότι η διεθνής μετανάστευση απορρέει από τις δομικές αξιώσεις εργασίας των μοντέρνων βιομηχανικών κοινωνιών και της οικονομικής δομής που τις περικλείει. Ο Piore, ως ο κύριος εκφραστής αυτής της θεωρίας, πιστεύει ότι η μετανάστευση δεν προκαλείται από τους απωθητικούς παράγοντες, στις χώρες αποστολής - χαμηλοί μισθοί, υψηλή ανεργία - αλλά από τους ελκυστικούς παράγοντες, των χωρών υποδοχής - μια χρόνια και αναπόφευκτη ανάγκη για ξένους εργάτες.¹¹³

Αυτή η ζήτηση, μεταναστευτικής εργασίας, απορρέει από τέσσερα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών και των οικονομιών τους: του «δομικού πληθωρισμού», των «προβλημάτων κινήτρων», του «οικονομικού δυαδισμού» και της «δημογραφίας της εργασίας».¹¹⁴

Το ζήτημα του «δομικού πληθωρισμού» αναφέρεται στη σύζευξη του επιπέδου των μισθών με τις κοινωνικές προσδοκίες (status, γόητρο), που περιβάλλουν κάθε επάγγελμα, έτσι όπως εκφράζονται μέσα από κοινωνικά καθορισμένες επαγγελματικές ιεραρχίες, που συνδέουν status και αμοιβή, στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μισθοί που προσφέρονται από τους εργοδότες δεν ανταποκρίνονται, απόλυτα, στις μεταβολές της προσφοράς των εργαζομένων, καθώς μια ποικιλία από άτυπες κοινωνικές προσδοκίες και τυπικούς θεσμικούς μηχανισμούς - συλλογικές συμβάσεις, γραφειοκρατικές ρυθμίσεις, εταιρικές ιεραρχίες θέσεων - διασφαλίζουν ότι οι μισθοί ανταποκρίνονται, αναλογικά, στις ιεραρχίες του γοήτρου και του status που αναμένουν οι άνθρωποι. Έτσι, αν οι εργοδότες ζητούν ανειδίκευτους εργαζόμενους, από τη βάση της επαγγελματικής ιεραρχίας, δεν μπορούν, απλά, να αυξήσουν τους μισθούς διότι διαταράσσεται η κοινωνικά καθορισμένη σχέση μεταξύ status και αμοιβής. Συνεπώς, μιας και η προσέλευση εγχώριων εργαζομένων, διαμέσου της αύξησης των μισθών, σε περιόδους έλλειψης εργασίας, είναι δαπανηρή, τους παρέχεται ισχυρό κίνητρο να αναζητήσουν φθηνότερες λύσεις, όπως η εισαγωγή μεταναστών εργατών που θα αποδεχτούν τους χαμηλούς μισθούς.¹¹⁵

¹¹² Douglas S. Massey et al.,ό.π.,σελ.439-440

¹¹³Ο.π.,σελ.440-441

¹¹⁴Ο.π.,σελ.441

¹¹⁵Ο.π.

Συνακόλουθο του δομικού πληθωρισμού (επαγγελματικές ιεραρχίες) είναι τα «προβλήματα κινήτρων», που τον συνοδεύουν. Καθώς οι εργοδότες απαιτούν εργαζόμενους οι οποίοι αντιμετωπίζουν τα κατώτερου επιπέδου επαγγέλματα ως απλά μέσα απόκτησης χρημάτων – χωρίς απαιτήσεις για status και γόητρο – για διάφορους λόγους, οι μετανάστες ικανοποιούν αυτή την απαίτηση, τουλάχιστον στην αρχή, διότι αναζητούν να κερδίσουν χρήματα για έναν συγκεκριμένο σκοπό και ο οποίος θα βελτιώσει το status ή την ευημερία τους, στις χώρες προέλευσής τους – χτίσιμο σπιτιών, αγορά γης, απόκτηση καταναλωτικών αγαθών, δαπάνες εκπαίδευσης. Σε αυτή την εξέλιξη συμβάλλουν η διαφορά στα επίπεδα ζωής μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών – οι χαμηλοί μισθοί στο εξωτερικό εμφανίζονται υψηλοί σε σχέση με αυτούς των χωρών προέλευσης – και ο αυτοπροσδιορισμός του μετανάστη ως μέλους της κοινωνίας της χώρας αποστολής, μια που η εργασία του, στο εξωτερικό, και τα εμβάσματα του παρέχουν σημαντικό γόητρο και τιμή.¹¹⁶

Το τρίτο χαρακτηριστικό, στην εξέλιξη των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών και των οικονομιών τους, έχει να κάνει με το ό,τι ο έμφυτος διχασμός μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας επεκτείνεται στην εργατική δύναμη με τη μορφή τεμαχισμού της δομής της αγοράς εργασίας («οικονομικός δυαδισμός»). Χαμηλοί μισθοί, ασταθείς συνθήκες και έλλειψη προοπτικής, για κινητικότητα, κάνουν δύσκολη την έλξη γηγενών εργαζομένων στους τομείς έντασης εργασίας,¹¹⁷ οι οποίοι, αντίθετα, κατευθύνονται στους τομείς έντασης κεφαλαίου,¹¹⁸ όπου οι μισθοί είναι υψηλότεροι, οι δουλειές πιο ασφαλείς και υφίσταται δυνατότητα για επαγγελματική ανέλιξη. Έτσι, προς συμπλήρωση των κενών, στους τομείς έντασης εργασίας,¹¹⁹ οι εργοδότες στρέφονται στους μετανάστες.¹²⁰

Τα προβλήματα των κινήτρων και του δομικού πληθωρισμού, που είναι σύμφυτα με τις σύγχρονες επαγγελματικές ιεραρχίες, σε συνδυασμό με την δυαδικότητα των οικονομιών της αγοράς, δημιουργούν μια μόνιμη ζήτηση, για εργαζόμενους, που προτίθενται να εργαστούν υπό δυσάρεστες συνθήκες, με χαμηλούς μισθούς, μεγάλη αστάθεια και χωρίς ευκαιρίες ανέλιξης. Αν και στο παρελθόν αυτή ζήτηση ικανοποιήθηκε από δύο ομάδες, τις γυναίκες και τους εφήβους, τα χαρακτηριστικά

¹¹⁶ Ο.π.,σελ.441-442

¹¹⁷ Στους τομείς έντασης εργασίας οι εργαζόμενοι κάνουν ασταθείς, ανειδίκευτες, εργασίες, ενώ κατά τη διάρκεια στάσιμων περιόδων μπορούν να απολυθούν, οποιαδήποτε στιγμή, χωρίς αποζημίωση. Ως αποτέλεσμα οι εργοδότες εξαναγκάζουν τους εργαζόμενους να αναλάβουν τα κόστη της ανεργίας τους. Έτσι, παραμένουν ένας μεταβλητός παράγοντας της παραγωγής και, επομένως, είναι αναλώσιμοι. Ο.π.,σελ.442

¹¹⁸ Στους τομείς έντασης κεφαλαίου, οι εργαζόμενοι έχουν σταθερά, ειδικευμένα επαγγέλματα, οι δουλειές τους είναι περίπλοκες και απαιτούν αξιοσημείωτη γνώση και εμπειρία και για αυτό χρησιμοποιούν τον καλύτερο εξοπλισμό και εργαλεία. Έτσι, οι εργοδότες επενδύουν, σε αυτούς τους εργαζόμενους, παρέχοντάς τους εκπαίδευση και κατάρτιση, γεγονός που, σε συνδυασμό με το υψηλό κόστος των αποζημιώσεων ανεργίας, λόγω της συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργαζομένων, κάνει την απόλυση τους μη συμφέρουσα, για την επιχείρηση. Ο.π.

¹¹⁹ Ορισμένες υποθέσεις της Θεωρίας της Δυαδικής Αγοράς Εργασίας επιβεβαιώνονται και από τον C.P.Kindleberger ο οποίος προβαίνει στην συγκριτική περιγραφή των μεταναστευτικών ροών του 19^{ου} (Η.Π.Α.) και του 20^{ου} αιώνα (μεταπολεμική μετανάστευση στη Δυτική Ευρώπη). Πιο συγκεκριμένα, ο Kindleberger διαπιστώνει: Πρώτον, ότι το επιταχυνόμενο κύμα μεταναστών κατευθύνθηκε σε «βρώμικες εργασίες» – ανθρακωρυχεία, κατασκευές, εργοστάσια(άνδρες), και οικιακές εργασίες(γυναίκες). Δεύτερον, ότι οι ανειδίκευτες εργασίες παραδόθηκαν, σχεδόν, στους μετανάστες. Τρίτον, ότι η ενασχόληση των μεταναστών με την εκτέλεση «δυσάρεστων» εργασιών, οδήγησε σε μια ανύψωση του status των γηγενών εργαζομένων στο επίπεδο μίας, κατά κάποιο τρόπο, εργατικής αριστοκρατίας. Για περισσότερα βλέπε C.P. Kindleberger, «Mass Migration, Then and Now», *Foreign Affairs*, XLIII,1965,pp.648

¹²⁰ Douglas S. Massey et al.,ό.π.,σελ.442-443

και το status των οποίων συσχετιζόνταν με αυτού του είδους τα επαγγέλματα, στην εξέλιξη των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών, οι δύο αυτές πηγές εγχώριων εργαζομένων συρρικνώθηκαν, εξαιτίας τριών θεμελιωδών κοινωνικοδημογραφικών εξελίξεων: της ανάδυσης της γυναικείας συμμετοχής στην εργατική δύναμη, που μεταμόρφωσε τη γυναικεία εργασία προς την κατεύθυνση της επιδίωξης καριέρας για status και εισόδημα, της αύξησης του ρυθμού των διαζυγίων, που μεταμόρφωσε τα γυναικεία επαγγέλματα σε μια πηγή πρωταρχικής εισοδηματικής στήριξης, και της μείωσης του ρυθμού γεννητικότητας και της επέκτασης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, που είχαν ως αποτέλεσμα την μικρότερη εισδοχή των εφήβων στην εργατική δύναμη. Αυτή η ανισορροπία μεταξύ της δομικής ζήτησης, για εγχώριους εργαζομένους, και της περιορισμένης προσφοράς, για αυτού του είδους τους εργαζομένους, αύξησε τη βαθύτερη μακροπρόθεσμη ζήτηση για μετανάστες.¹²¹

Συνοψίζοντας, η Θεωρία της Δυναμικής Αγοράς Εργασίας υποστηρίζει ότι η διεθνής μετανάστευση εργασίας βασίζεται, κατά μεγάλο μέρος, στη ζήτηση και ξεκινά από στρατολογήσεις εργοδοτών ή από τις κυβερνήσεις των ανεπτυγμένων κοινωνιών που δρουν εκ μέρους τους. Συνεπώς, οι μισθολογικές διαφορές δεν είναι απαραίτητη ούτε επαρκής συνθήκη, ώστε να λάβει χώρα η διεθνής μετανάστευση, αφού οι εργοδότες έχουν ισχυρά κίνητρα να στρατολογήσουν εργάτες, ενώ κρατούν τους μισθούς σταθερούς. Επιπλέον, οι χαμηλού επιπέδου μισθοί, στις χώρες υποδοχής, δεν ανυψώνονται εξαιτίας της μείωσης της προσφοράς, καθώς δεν ανταποκρίνονται ελεύθερα στην μεταβολή της προσφοράς και της ζήτησης, αλλά κρατιούνται χαμηλά από κοινωνικούς και θεσμικούς μηχανισμούς. Εντούτοις, ως αποτέλεσμα της αύξησης στην προσφορά μεταναστών εργατών, οι χαμηλού επιπέδου μισθοί μπορεί να πέσουν, καθώς οι κοινωνικοί και θεσμικοί έλεγχοι, που προηγούμενα εμπόδιζαν την ανύψωσή τους, επιτρέπουν την πτώση τους.¹²²

1.7.4 Η Θεωρία των Παγκοσμίων Συστημάτων

Ορμώμενη από το έργο του Wallerstein, μια προσέγγιση με περισσότερο κριτικό χαρακτήρα, πάνω στο μεταναστευτικό φαινόμενο, απορρέει μέσα από την αποδοχή μιας ιστορικής – δομικής άποψης, όπου η εξωτερική μετανάστευση αντιμετωπίζεται, στο πλαίσιο της δομής της παγκόσμιας αγοράς, έτσι όπως αυτή αναπτύχθηκε από το 16^ο αιώνα.¹²³ Σε αυτό το σχήμα η διείσδυση των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων στις περιφερειακές μη καπιταλιστικές οικονομίες δημιουργεί έναν ευκίνητο πληθυσμό ο οποίος έχει την τάση να μεταναστεύσει στο εξωτερικό.¹²⁴

Αναλυτικότερα, η μετανάστευση θεωρείται φυσικό αποτέλεσμα της αποσύνθεσης και της εξάρθρωσης που επιφέρει η διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Έτσι, η διείσδυση των καπιταλιστικών επιχειρήσεων, του Κέντρου, στις φτωχές χώρες, της Περιφέρειας, προς αναζήτηση και έλεγχο γης,¹²⁵ πρώτων υλών,¹²⁶

¹²¹ Ο.π.,σελ.443

¹²² Ο.π.,σελ.444

¹²³ Οι Hatton και Williamson, αναγνωρίζουν τρία ιστορικά οικονομικά αίτια της παγκόσμιας μετανάστευσης: Πρώτον, τα ευρεία μισθολογικά κενά μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Δεύτερον, τα υψηλά, αλλά υπό πτώση, κόστη της μετανάστευσης, σε σχέση προς τα χαμηλά εισοδήματα, στις αναπτυσσόμενες χώρες. Τρίτον, το μέγεθος του υπάρχοντος μεταναστευτικού αποθέματος, στις χώρες υποδοχής, το οποίο επηρεάζει την έκταση της εισροής, φίλων και συγγενών, μέσω της οικογενειακής επανένωσης. Dilip Ratha, «Worker's Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance», *The Repository at St. Cloud State University: Department of Economics - Economic Seminar Series Paper 9,2005*,pp.169

¹²⁴ Douglas S. Massey et al.,ό.π.,σελ.444

¹²⁵ Με σκοπό να επιτύχουν μεγαλύτερο κέρδος, από τους υπάρχοντες αγροτικούς πόρους, και ανταγωνιστικότητα, μέσα στις παγκόσμιες αγορές εμπορευμάτων, οι καπιταλιστές αγρότες της

εργασίας¹²⁷ και νέων καταναλωτικών αγορών, ενσωματώνει ακόμα μεγαλύτερα τμήματα της υδρογείου και αυξανόμενα μερίδια του ανθρώπινου πληθυσμού στην οικονομία της παγκόσμιας αγοράς και παράγει, αναπόφευκτα, μεταναστευτικές ροές, μερικές από τις οποίες κινούνται, πάντοτε, προς το εξωτερικό.¹²⁸

Οι ίδιες κεφαλαιοκρατικές διαδικασίες οι οποίες δημιουργούν μετανάστες, στις περιφερειακές περιοχές, τους έλκουν, ταυτόχρονα, στις ανεπτυγμένες χώρες. Έτσι, από τη διαδικασία διείσδυσης της αγοράς, στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες, αν και ορισμένοι μετακινούνται στις πόλεις, ηγούμενοι της αστικοποίησης, πολλοί, αναπόφευκτα, οδηγούνται στο εξωτερικό, επειδή η παγκοσμιοποίηση δημιουργεί υλικές¹²⁹ και ιδεολογικές¹³⁰ συνδέσεις, με τις περιοχές προέλευσης του κεφαλαίου, οι

Περιφέρειας επιχειρούν να ενοποιήσουν τις αγροτικές ιδιοκτησίες, να εκμηχανίσουν την παραγωγή, να εκχρηματίσουν τις καλλιέργειές τους, και να χρησιμοποιήσουν λιπάσματα, εντομοκτόνα και υψηλής απόδοσης σπόρους. Η ενοποίηση της γης καταστρέφει τα παραδοσιακά συστήματα εκμίσθωσης γης, βασισμένα στην κληρονομιά και στα κοινά δικαιώματα χρήσης. Ο εκμηχανισμός μειώνει την ανάγκη για χειρωνακτική εργασία και κάνει πολλούς αγρεργάτες υπεράριθμους, ως προς την παραγωγή. Η υποκατάσταση των κύριων, βασικών, προϊόντων με εκχρηματισμένες καλλιέργειες υπονομεύει τις παραδοσιακές κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, που βασίζονταν στη συντήρηση, και η χρήση σύγχρονων δεδομένων παράγει υψηλές αποδόσεις καλλιεργειών, σε χαμηλές τιμές ανά μονάδα, το οποίο οδηγεί τους μικρούς μη καπιταλιστές αγρότες έξω από τις τοπικές αγορές. Όλες αυτές οι δυνάμεις, συντελούν στη δημιουργία μιας ευκίνητης εργατικής δύναμης που μετατοπίζεται από τη γη, με αδύναμη προσκόλληση στις τοπικές αγροτικές κοινότητες. Ο.π.,σελ.445

¹²⁶ Η εξαγωγή πρώτων υλών, στις παγκόσμιες αγορές, απαιτεί βιομηχανικές μεθόδους, οι οποίες βασίζονται στη μισθωτή εργασία. Η προσφορά μισθών, στους πρώην αγρότες, υπονομεύει τους παραδοσιακούς τύπους των κοινωνικών και οικονομικών οργανώσεων, βασισμένων σε συστήματα αμοιβαιότητας και σταθερών κοινωνικών σχέσεων, και δημιουργεί αναδυόμενες αγορές εργασίας, που βασίζονται σε νέες αντιλήψεις ατομικισμού, ιδιωτικού κέρδους και κοινωνικής αλλαγής. Αυτές οι τάσεις, στις αναπτυσσόμενες χώρες, προάγουν την γεωγραφική κινητικότητα της εργασίας, συχνά, με διεθνείς διαχύσεις. Ο.π.

¹²⁷ Με το πλεονέκτημα των χαμηλών μισθών, η διείσδυση των επιχειρήσεων, στις αναπτυσσόμενες χώρες, και η ζήτηση για βιομηχανικούς εργάτες, ενδυναμώνει τις τοπικές αγορές εργασίας και αποδυναμώνει τις παραδοσιακές παραγωγικές σχέσεις. Ωστόσο, αρκετή από τη ζητούμενη εργατική δύναμη είναι γυναίκες, με αποτέλεσμα η θηλυκοποίηση της εργατικής δύναμης να περιορίζει τις ευκαιρίες για τους άνδρες. Έτσι, η προσθήκη εργοστασίων ξένης ιδιοκτησίας, στις περιφερειακές περιοχές, υπονομεύει την αγροτική οικονομία, με την παραγωγή προϊόντων τα οποία ανταγωνίζονται αυτά που παράγονται τοπικά, με το να θηλυκοποιείται η εργατική δύναμη, χωρίς να παρέχονται ευκαιρίες για τους άνδρες, στην βάση της βιομηχανικής απασχόλησης, και με το να κοινωνικοποιούνται οι γυναίκες για βιομηχανική εργασία και σύγχρονη κατανάλωση, χωρίς να παρέχεται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους ένα επαρκές εισόδημα, για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ενός πληθυσμού ο οποίος είναι οικονομικά και κοινωνικά ξεριζωμένος και επιρρεπής στην μετανάστευση. Ο.π.,σελ.445-446

¹²⁸ Ο.π.,σελ.444-445

¹²⁹ Επενδύσεις και παγκοσμιοποίηση συνοδεύονται, αναπόφευκτα, από τη συγκέντρωση της υποδομής, των μεταφορών και των επικοινωνιών, που διευκολύνουν τη μετακίνηση αγαθών, πληροφοριών και κεφαλαίων και παράγουν, ταυτόχρονα, την μετακίνηση, εξαιτίας της μείωσης στα κόστη συγκεκριμένων διεθνών διαδρομών. Συνεπώς, η διεθνής μετακίνηση, εργατικού δυναμικού, ακολουθεί, γενικότερα, τη διεθνή μετακίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίου, προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ο.π.,σελ.446

¹³⁰ Η διαδικασία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης δημιουργεί πολιτιστικούς συνδέσμους, μεταξύ των καπιταλιστικών χωρών του Κέντρου και της Περιφέρειας. Αυτές οι ιδεολογικές συνδέσεις ενισχύονται από τα Μ.Μ.Ε. και τις διαφημιστικές εκστρατείες των χωρών του Κέντρου, με κυρίαρχο παράδειγμα από της τηλεόρασης (πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο και το επίπεδο ζωής, στον ανεπτυγμένο κόσμο, εμπορικές διαφημίσεις, που ενσταλάζουν σύγχρονα καταναλωτικά πρότυπα στους ανθρώπους της περιφέρειας, κλπ). Έτσι, η διάχυση των γλωσσικών και πολιτιστικών προτύπων, των χωρών του Κέντρου, και η εξάπλωση των σύγχρονων προτύπων κατανάλωσης, αλληλεπιδρά με την ανάδυση της μεταφορικής – επικοινωνιακής υποδομής, προς τη διεξοδο της διεθνούς μετανάστευσης σε συγκεκριμένες χώρες του Κέντρου. Ο.π.,σελ.446-447

οποίες παρέχουν πληροφορίες και μειώνουν τα κόστη της μετακίνησης. Για την πραγματοποίηση της μετανάστευσης συμβάλει και το γεγονός ότι οι ξένες επενδύσεις, οι οποίες καθοδηγούν την οικονομική παγκοσμιοποίηση, διευθύνονται από μικρό αριθμό παγκόσμιων πόλεων (Νέα Υόρκη, Φρανκφούρτη, Τόκιο, Σύδνεϋ, κλπ.) τα δομικά χαρακτηριστικά των οποίων δημιουργούν ισχυρή ζήτηση για μεταναστευτική εργασία.¹³¹

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τη Θεωρία των Παγκοσμίων Συστημάτων, η διεθνής μετανάστευση είναι φυσική συνέπεια του σχηματισμού της καπιταλιστικής αγοράς, στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Η διείσδυση της παγκόσμιας οικονομίας, μέσω των καπιταλιστικών επενδύσεων, στις περιφερειακές χώρες, υποδαυλίζει αλλαγές οι οποίες δημιουργούν έναν ξεριζωμένο, ευκίνητο πληθυσμό ενώ, ταυτόχρονα, σφυρηλατεί ισχυρές υλικές και ιδεολογικές συνδέσεις, με τις χώρες του Κέντρου, που οδηγούν στην υπερεθνική μετακίνηση. Η τελευταία, σε τελική ανάλυση, προκύπτει από το δυναμισμό της δημιουργίας της αγοράς και τη δομή της παγκόσμιας οικονομίας.¹³²

---

¹³¹ Ο.π.,σελ.446-447

¹³² Ο.π.,σελ.447-448

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Τις προηγούμενες πέντε δεκαετίες οι επιπτώσεις της μετανάστευσης, στην ανάπτυξη των περιοχών και των χωρών αποστολής εργασίας, έγινε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ «αισιόδοξων» και «απαισιόδοξων». Αυτή η διαμάχη αντανακλά βαθύτερες διαιρέσεις στην κοινωνική και στην αναπτυξιακή θεωρία – αντίστοιχα, λειτουργιστών έναντι δομιστών και ισόρροπης έναντι ασύμμετρης ανάπτυξης – όπως και τις ιδεολογικές διαιρέσεις μεταξύ νεοφιλελεύθερων και κρατιστών.¹

Αναλυτικότερα, τις δεκαετίες του 1950 και 1960, πολιτικοί και ακαδημαϊκοί αντιμετώπιζαν τη μετανάστευση στο πλαίσιο της προσέγγισης «κόστους – οφέλους».² Αυτή η προσέγγιση αποβλέπει στην επισήμανση των κερδών και των ζημιών της μετανάστευσης, για τις χώρες αποστολής (και υποδοχής), με τελικό στόχο τον προσδιορισμό του θετικού ή αρνητικού αποτελέσματός της.³

Τα κόστη και τα οφέλη που προκαλούνται, σε μια οικονομία, μέσω της μετανάστευσης, της εργατικής δύναμης, συνθέτονται, κατά βάση, ως: α) τα κόστη ευκαιρίας, αυτής της εργατικής δύναμης (π.χ. η χαμένη αξία της παραγωγής τους, εξαιτίας της αναχώρησής τους), β) η αξία των εμβασμάτων για την εγχώρια οικονομία και γ) το πρόσθετο ανθρώπινο κεφάλαιο που αποκτήθηκε, στο εξωτερικό, και επανήλθε μέσω των παλιννοστούντων.⁴

Άλλωστε, οι δύο κύριες παράμετροι που απασχόλησαν, θεωρητικά και εμπειρικά, τη σχετική βιβλιογραφία των οικονομικών επιπτώσεων της εξωτερικής μετανάστευσης αφορούν: Πρώτον, την επίδραση της μετανάστευσης στη δομή του πληθυσμού και το συνολικό ανθρώπινο κεφάλαιο, και για το πώς αυτή επιδρά στην οικονομική ανάπτυξη, της χώρας αποστολής. Δεύτερον, στην επίδραση των μεταναστευτικών εμβασμάτων και των αποταμιεύσεων, στη διανομή του εισοδήματος και στην μεγέθυνση της παραγωγής, της χώρας προέλευσης.⁵

Πολλοί συγγραφείς υποστήριξαν, ήδη από τα αρχικά στάδια της εξωτερικής μετανάστευσης, από τη Μεσόγειο προς τη Δυτική Ευρώπη, ότι η προσφορά εργασίας, από αυτές τις χώρες, θα ισοσταθμιστεί, όχι μόνο με τη μορφή των αποταμιεύσεων και των εμβασμάτων, σε ξένο νόμισμα, αλλά και με τη μορφή του κέρδους σε ανθρώπινο κεφάλαιο, εξαιτίας της εκπαίδευσης και των ικανοτήτων που θα αποκτούσαν, οι μετανάστες, κατά τη διάρκεια της αστικής – βιομηχανικής διαμονής τους στο εξωτερικό. Η σιωπηρή υπόθεση αυτής της άποψης, περί ανθρωπίνου κεφαλαίου, ήταν ότι η συνεισφορά των σύγχρονων εργασιακών ικανοτήτων, από τους παλιννοστούντες μετανάστες, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ζωτική δύναμη στη διαδικασία μεταμόρφωσης των, αγροτικής βάσης, οικονομιών σε αστικές βιομηχανικές κοινωνίες.⁶

¹Hein De Haas, «Migration and Development: A Theoretical Perspective», *International Migration Review*, Volume 44, Number 1 (Spring 2010), pp.229

²Βλ. Theodore P. Lianos, «Factors Determinating Migrant Remittances: The Case of Greece», *International Migration Review*, Vol.31, No.1, (Spring, 1997), pp.72

³Λουκία Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σελ.71

⁴Beatrice Knerr, «Economic Crisis and International Labor Migration: Costs and Benefits in Germany», *Migracion y Desarrollo*, No.8, 2007, pp.33

⁵Alessandra Venturini, *Post Migration in Southern Europe, 1950-2000: An Economic Analysis*, Cambridge University Press, 2004, pp.6

⁶Elizabeth McLean Petras and Maria Kousis, «Returning Migrant Characteristics and Labour Market Demand in Greece», *International Migration Review*, Vol. 22, No.4 (November, 1988), pp.586

Άλλοι συγγραφείς αντιμετώπισαν αυτή τη θέση ως, σχεδόν, λανθασμένη, διότι μεγάλο ποσοστό των μεταναστών απασχολούνταν σε ανειδίκευτες εργασίες του εξωτερικού, κατά τη στιγμή της παλιννόστησης, ενώ οι επαγγελματικές δεξιότητες, που μεταδόθηκαν σε ορισμένους μετανάστες, δεν ταίριαζαν, απαραίτητα, με αυτές που απαιτούνταν στο εσωτερικό.⁷

Συνολικά, ως «κέρδη», για τις χώρες προέλευσης, θεωρήθηκαν: η μείωση της ανεργίας και των πιέσεων που αυτή δημιουργεί στην αγορά εργασίας, η, συνδεδεμένη με το προηγούμενο, αποτροπή των κοινωνικών εντάσεων, άρα και των πολιτικών συγκρούσεων, η εισροή κεφαλαίων με τη μορφή εμβασμάτων, ο περιορισμός της κατανάλωσης και οι θετικές επιπτώσεις αυτού του περιορισμού – σε συνδυασμό με την εισροή εμβασμάτων – στο ισοζύγιο πληρωμών, η μετατροπή των μεταναστών, κατά βάση αγροτικής προέλευσης, σε βιομηχανικούς εργάτες, η δυνατότητα αύξησης του γεωργικού κλήρου, εκσυγχρονισμού των καλλιεργειών και αναδιάρθρωσης της αγροτικής παραγωγής.⁸

Από την άλλη μεριά, η επισήμανση των «ζημιών», των χωρών αποστολής, συσχετίστηκε με τις αρνητικές διαστάσεις της εξωτερικής μετανάστευσης και ειδικότερα, αφενός, με τις άμεσες και απώτερες δυσμενέστετες δημογραφικές επιπτώσεις (μεταβολές στη δημογραφική πυραμίδα και των δυνατοτήτων του πληθυσμού, πτώση της γεννητικότητας, γήρανση, κλπ.) αφετέρου, με την αναμφισβήτητη οικονομική απώλεια που αντιπροσωπεύει, για τη χώρα αποστολής, η αναχώρηση μιας εργατικής δύναμης, της οποίας το ύψος του ανθρωπίνου κεφαλαίου είναι δύσκολο να προσδιοριστεί.⁹

Βέβαια, με την εξέλιξη και την εμπειρία της μεταπολεμικής μετανάστευσης επισημάνθηκαν κάποιες αντιφάσεις, αναφορικά με την τυπολογία κερδών – ζημιών, καθώς κάποια, άμεσα ή βραχυπρόθεσμα, κέρδη λειτούργησαν, μακροπρόθεσμα, ως ζημιές. Έτσι, το κέρδος από τη μείωση της πίεσης που δημιουργήσε η ανεργία, στην αγορά εργασίας, αντισταθμίστηκε από τη στενότητα εργασίας, ιδιαίτερα σε κάποιους κλάδους εργασίας – πολλοί, από τους μετανάστες, δεν ήταν ούτε άνεργοι ούτε, σχεδόν, στο σύνολό τους, οι περισσότερο ανειδίκευτοι, και ως εκ τούτου, με την αναχώρησή τους, δυσχεράνθηκε η εκβιομηχάνιση της χώρας τους. Ακολούθως, η άνοδος των αμοιβών εργασίας, ως αποτέλεσμα της μείωσης της ανεργίας (όφελος για όσους δεν μετανάστευσαν), μείωσε την προθυμία επένδυσης ξένων κεφαλαίων, στην αναπτυσσόμενη οικονομία – απώθηση ξένων κεφαλαίων λόγω του υψηλού κόστους εργασίας.¹⁰

Μεταξύ των παραπάνω, η βιβλιογραφία ανέδειξε και διάφορες επιπρόσθετες, θετικές και αρνητικές, οικονομικές επιδράσεις, της εξωτερικής μετανάστευσης, στις χώρες προέλευσης. Οι θετικές οικονομικές επιδράσεις αφορούν την παροχή ευκαιριών στους εργαζόμενους, που δεν διατίθενται στη χώρα προέλευσης, τις αυξανόμενες εμπορικές ροές μεταξύ των χωρών αποστολής και υποδοχής, την ώθηση, προς επένδυση, στην εγχώρια εκπαίδευση και σε επενδύσεις ανθρωπίνου κεφαλαίου, και τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες, της διασποράς, που μπορούν να βοηθήσουν την τοπική κοινοτική ανάπτυξη. Από την άλλη μεριά, οι αρνητικές οικονομικές επιδράσεις συνδέονται με τη μείωση των αποδόσεων από τις δημόσιες

⁷ Ο.π.,σελ.586-587

⁸ Λουκία Μ. Μουσούρου,ό.π.,σελ.72

⁹ Ο.π.

¹⁰ Ο.π.,σελ.73. Για τα κέρδη και τις ζημιές των χωρών αποστολής βλέπε και Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ,1986,σελ.240-247 και Η. Werner, «Post – War Labour Migration in Western Europe: An Overview», *International Migration*, 24:3,(1986),pp.545

επενδύσεις, στη δημόσια εκπαίδευση, τις αυξανόμενες διαφοροποιήσεις στα εισοδήματα, της χώρας προέλευσης, εξαιτίας της επιλεκτικής μετανάστευσης, την απώλεια των δημοσιονομικών εσόδων, από τη φορολόγηση των εργαζομένων, το πληθωριστικό ενδεχόμενο των εμβασμάτων, ειδικά στα ακίνητα, την εξάλειψη των εμβασμάτων, με την πάροδο του χρόνου, και μια «*κουλτούρα*» μετανάστευσης, που αποτελεί αντικίνητρο για τοπική επένδυση.¹¹

Από τη δεκαετία του 1980 η σχετική βιβλιογραφία άρχισε να δίνει έμφαση στα μεταναστευτικά εμβάσματα, το μέγεθος και τη χρήση τους, καθώς αποτελούσαν κεντρικό σημείο αναφοράς σχετικά με τα οφέλη και, έτσι, τις επιπτώσεις της μετανάστευσης. Επίσης, μια άλλη τάση προσεγγίσεων, με σχετικά λίγες έρευνες, ασχολείται με τους παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν το μέγεθος των εμβασμάτων.¹²

Πιο συγκεκριμένα, ορισμένοι ερευνητές εξετάζουν την επίπτωση των εμβασμάτων ως αντισταθμιστικού παράγοντα για τις απώλειες του ανθρωπίνου κεφαλαίου, το οποίο είναι επενδυμένο στους αποδημήσαντες, ή, σε ένα γενικότερο πλαίσιο, ως παραμέτρου στη συνολική επίπτωση της μετανάστευσης. Άλλοι ερευνητές εξετάζουν τις επιδράσεις των εμβασμάτων, καθ' αυτών, ξέχωρα από την επίπτωση των μεταναστευτικών ροών.¹³

Από μεθοδολογική άποψη κάποιες, από τις θεωρητικές αναλύσεις, λειτουργούν με μακροοικονομικούς όρους και βασίζονται στο μοντέλο των εμπορεύσιμων και μη εμπορεύσιμων αγαθών, στο οποίο η εργασία ανταλλάσσεται με εμβάσματα, εκεί όπου το κεφάλαιο είναι αμετακίνητο. Άλλοι συγγραφείς, εξετάζουν τις επιπτώσεις των εμβασμάτων, στην ευημερία καθαυτή, ή μαζί με τις συνολικές επιπτώσεις της μετανάστευσης.¹⁴

2.1 Η προσέγγιση «κόστους – οφέλους»

Ως πρωτοπόρος της ανάλυσης, «κόστους – οφέλους», θεωρείται ο C.P. Kindleberger, ο οποίος μελέτησε τα οφέλη και τις ζημιές, της μετανάστευσης, εξετάζοντας την εμπειρία των μεσογειακών χωρών. Πιο συγκεκριμένα, θεώρησε ως πλεονεκτήματα, για τις χώρες προέλευσης μεταναστών, τη μείωση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, την εισροή κεφαλαίου με την μορφή εμβασμάτων, τον περιορισμό της κατανάλωσης, τις θετικές επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών, τη μετατροπή των μεταναστών σε βιομηχανικούς εργάτες - υπό την προϋπόθεση ότι οι μετανάστες επαναπατρίζονται, μετά από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα - και την αποτροπή κοινωνικών εντάσεων και πολιτικών συγκρούσεων.¹⁵

Ο Ξ. Ζολώτας, στηριζόμενος στην ανάλυση του Kindleberger,¹⁶ προβαίνει σε μια θεωρητική αποτίμηση των οικονομικών επιπτώσεων της μετανάστευσης, για τις χώρες αποστολής, συγκροτώντας την ακόλουθη τυπολογία κερδών – ζημιών.¹⁷

¹¹Dhananjayan Srisankarajah, «Migration and Development», *A Paper Prepared for the Policy Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration*, September 2005,σελ.5(πίνακας)

¹²Theodore P. Lianos,ό.π.,σελ.72-73

¹³Nicholas P. Glytsos, «Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece», *Economic Development and Cultural Change*,Vol.42,No.1,(Oct. 1993),pp.131

¹⁴Ο.π.

¹⁵Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.241

¹⁶Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών,1966,σελ.12

¹⁷Βλ.Ο.π.

ΚΕΡΔΗ

1. Εμβάσματα
2. Μείωση κατανάλωσης
3. Εκπαίδευση εργατικού δυναμικού
4. Διαμόρφωση τιμών ισορροπίας
5. Ισομερής ανάπτυξη

ΖΗΜΙΕΣ

1. Διαφυγούσα παραγωγή
2. Κάμψη επενδύσεων
3. Έκροση ανθρώπινου κεφαλαίου
4. Κίνδυνος αναγκαστικού και μαζικού επαναπατρισμού των μεταναστών
5. Δημογραφικές συνέπειες

(1) Εμβάσματα, μείωση της κατανάλωσης – Διαφυγούσα παραγωγή, κάμψη επενδύσεων
 Κατά τον Ζολώτα, τα μεταναστευτικά εμβάσματα είναι το σημαντικότερο άμεσο όφελος της μετανάστευσης, καθώς αποτελούν ουσιώδη πηγή συναλλαγματικών εισπράξεων, ενισχύουν τα εισοδήματα των οικονομικά ασθενέστερων συμβάλλοντας, επιπλέον, στη αύξηση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης. Η άμεση επίδραση των εμβασμάτων, στην εισροή συναλλάγματος, και η έμμεση, στις αποταμιεύσεις και στον σχηματισμό κεφαλαίου, στη χώρα εξαγωγής, συνοδεύεται από τη μείωση της εγχώριας κατανάλωσης, λόγω της αποχώρησης των μεταναστών. Εντούτοις, υποστηρίζει, πως το εύρος της εισροής των μεταναστευτικών εμβασμάτων – αν η μετανάστευση δεν συνεχίζεται απεριόριστα – είναι ασταθές, ιδιαίτερα στην περίπτωση όπου οι μετανάστες συνοδεύονται από τις οικογένειές τους και, γενικότερα, εφόσον χαλαρώνουν οι δεσμοί με την πατρίδα τους.¹⁸

Για το Ζολώτα, η αύξηση της εισροής συναλλάγματος, των αποταμιεύσεων και των επενδύσεων αποτελεί καθαρό κέρδος, για τη χώρα εξαγωγής, μόνον όταν η μετανάστευση, του ενεργού πληθυσμού, δεν προκαλεί μείωση της παραγωγής και των κινήτρων για επένδυση.¹⁹

Η παραπάνω υπόθεση ισχύει, «στατικά», από τη στιγμή που υφίσταται εκτεταμένη ανεργία και υποαπασχόληση και το οριακό προϊόν της εργασίας ισούται με μηδέν. Αυτό, πρακτικά, μεταφράζεται στο ό,τι εφόσον υπάρχει απορρόφηση ανέργων και εργαζομένων, οι οποίοι αντικαθίστανται από άλλους, δεν έχουμε μείωση της παραγωγής και του εισοδήματος, από τη μετανάστευση. Έτσι, κατά τον Ζολώτα, η χώρα εξαγωγής θα πρέπει να διαθέτει μεγάλα αποθέματα πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, ειδικευμένου και ανειδίκευτου, στους περισσότερους κλάδους της οικονομίας - καθώς η εργασία δεν είναι ομοιογενής αποτελεί συνηθισμένο φαινόμενο, για τις χώρες εξαγωγής, η ύπαρξη πλεονάζοντος ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, ενώ, ταυτόχρονα, υφίσταται στενότητα προσφοράς εργασίας σε πολλές κατηγορίες ειδικευμένων εργατών. Με άλλα λόγια θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η συμπληρωματικότητα των διαφόρων ειδικοτήτων, στην παραγωγική διαδικασία, διότι είναι δυνατόν να έχουμε μείωση της παραγωγής και, ταυτόχρονα, αύξηση της ανεργίας. Μόνο μακροπρόθεσμα, και με την εκπαίδευση εργαζομένων σε ειδικότητες που βρίσκονται σε στενότητα, η μετανάστευση θα μπορούσε να γίνει ανεκτή, μέχρι του σημείου όπου η ανεργία να μειωθεί στο ελάχιστο. Πέρα απ' αυτό το σημείο, δηλαδή όταν η μετανάστευση απορροφά απασχολούμενους εργάτες, θα παρατηρείται μείωση της παραγωγής και του εισοδήματος, για μια χώρα, και υπονόμηση των δυνατοτήτων ανάπτυξής της.²⁰

¹⁸ Ο.π.,σελ.13

¹⁹ Ο.π.,σελ.14

²⁰ Ο.π.,σελ.14-15

«Δυναμικά», η αποφυγή μείωσης της παραγωγής και του εισοδήματος, από τη μετανάστευση, ισχύει, εφόσον η αύξηση της αναλογίας του κεφαλαίου, προς την εργασία, και η επιτάχυνση της διαδικασίας σχηματισμού κεφαλαίου αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας, με τέτοιο τρόπο, ώστε να αντισταθμίζονται οι επιπτώσεις από τη μετανάστευση, μέρους του εργατικού δυναμικού. Πρακτικά, όμως, η αύξηση της αναλογίας του κεφαλαίου προς την εργασία είναι δύσκολο να συμβεί διότι, σε μια αναπτυσσόμενη χώρα, η πολιτική άσκησης έντασης κεφαλαίου στηρίζεται στην υπόθεση ότι, αυτές οι χώρες, διαθέτουν άφθονο κεφάλαιο ώστε να μπορούν να αντικαταστήσουν, με αυτό, την εργασία, προκειμένου να αποφύγουν μείωση του συνολικού προϊόντος. Η «παράδοξη» αυτή υπόθεση ισχύει, μόνο, στις περιπτώσεις όπου η μετανάστευση αφεθεί να δημιουργήσει, στις αναπτυσσόμενες χώρες, έλλειψη εργασίας, σχετικά, μεγαλύτερη από την έλλειψη κεφαλαίου.²¹

Όσον αφορά τις επιπτώσεις της μετανάστευσης, στο ρυθμό σχηματισμού κεφαλαίου, υποστηρίζεται πως τα εμβάσματα και η μείωση της κατανάλωσης μπορούν να συμβάλλουν, σημαντικά, στην ενίσχυση των αποταμιεύσεων και των επενδύσεων, εφόσον η μείωση της κατανάλωσης δεν συνοδεύεται από, ανάλογη και μεγαλύτερη, μείωση της παραγωγής. Διότι, πολύ συχνά, σημαντικό μέρος του αυξημένου εισοδήματος των προσώπων, τα οποία παραμένουν στη χώρα, διατίθενται στην κατανάλωση, ενώ, πέρα από αυτό, η αύξηση της αποταμίευσης δεν χρηματοδοτεί, συνήθως, παραγωγικές επενδύσεις.²²

Η ανάλυση σχετικά με τις επιπτώσεις της μετανάστευσης, στην ροπή για επένδυση, υποστηρίζει πως όπου δημιουργείται έλλειψη εργατικού δυναμικού και τα πραγματικά ημερομίσθια τείνουν να αυξηθούν - συχνά πέρα από την αύξηση της παραγωγικότητας - η οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου μειώνεται. Θεωρητικά, είναι δυνατόν, κατά το Ζολώτα, να αποτραπεί η μείωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου αν η αύξηση της συνολικής παραγωγικότητας είναι ίση ή υπερβαίνει την αύξηση των πραγματικών ημερομισθίων. Για να συμβεί αυτό, υποστηρίζεται πως είναι αναγκαίο είτε να περισταλεί η αυξητική τάση στην αμοιβή της εργασίας είτε να ενσωματώνονται, στις νέες επενδύσεις, τεχνολογικές βελτιώσεις που να καθιστούν δυνατή την ταχύτατη άνοδο της παραγωγικότητας, στο σύνολο. Εντούτοις, σε συνθήκες μαζικής εξόδου εργατικού δυναμικού κάτι τέτοιο είναι δύσκολο για δύο λόγους: Πρώτον, είναι δυσχερές να περιοριστούν τα αιτήματα για αύξηση της αμοιβής της εργασίας σε λογικά όρια. Συνεπώς, η μετανάστευση, με τη δημιουργία έλλειψης εργατικού δυναμικού, μπορεί, όχι μόνο να επηρεάζει, δυσμενώς, τη ροπή προς επένδυση – και ως εκ τούτου την προοπτική ανάπτυξης της χώρας εξαγωγής – αλλά και να θέσει σε κίνδυνο τη νομισματική ισορροπία, της χώρας εξαγωγής, μέσα από την πρόκληση μιας διαδικασίας πληθωρισμού κόστους. Δεύτερον, στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες, η ενσωμάτωση σύγχρονων τεχνολογικών μεθόδων, στις νέες επενδύσεις, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εισροή ξένου κεφαλαίου και επιχειρηματικού δυναμικού. Ωστόσο, η μετανάστευση εξουδετερώνει, μερικώς ή ολικώς, τα κίνητρα που ωθούν τους ξένους επιχειρηματίες να επενδύσουν, στη χώρα εξαγωγής, αφενός, με την μείωση της αποδοτικότητας των επενδύσεων, στη χώρα εξαγωγής εργατών, αφετέρου, με τη βελτίωση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου και των σχετικών αποδόσεων, στις βιομηχανικές χώρες υποδοχής εργατών.²³

²¹ Ο.π.,σελ.15

²² Ο.π.,σελ.16

²³ Ο.π.,σελ.16-17

(2) Εκπαίδευση – Εκροή ανθρώπινου δυναμικού

Κατά τον Ζολώτα, οι χώρες εξαγωγής μεταναστών μπορούν να αποκομίσουν σημαντικά οφέλη από την εκπαίδευση των μεταναστών, στις σύγχρονες μεθόδους παραγωγής, και από την προσαρμογή τους στο περιβάλλον του εργοστασίου, υπό τρεις προϋποθέσεις: Πρώτον, ότι οι μετανάστες θα επαναπατριστούν σχετικά σύντομα. Εδώ, ο επαναπατρισμός θα πρέπει να λαμβάνει χώρα σε κλίμακα αντιστοιχούσα προς την απορροφητική ικανότητα για ειδικευμένους εργάτες. Δεύτερον, ότι οι μετανάστες θα αποκομίσουν τις ειδικότητες και τις εμπειρίες οι οποίες είναι ικανές να συμβάλλουν στη διαδικασία ανάπτυξης, της πατρίδας τους. Τρίτον, ότι οι επαναπατριζόμενοι θα χρησιμοποιηθούν παραγωγικά με τρόπο ώστε να συμβάλλουν στην προσφορά ειδικευμένου εργατικού δυναμικού και να μεταφυτεύσουν στο περιβάλλον τους τη νοοτροπία του βιομηχανικού εργάτη.²⁴

Τέλος, και αναφορικά με τις ζημιές σε ανθρώπινο κεφάλαιο, εξαιτίας της μετανάστευσης ειδικευμένου και επιστημονικού προσωπικού, θεωρεί αυτονόητο ότι οι προοπτικές της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, μιας χώρας, υπονομεύονται σε σοβαρό βαθμό.²⁵

(3) Διαμόρφωση τιμών ισορροπίας – ισόρροπη ανάπτυξη

Ο Ζολώτας θεωρεί αδύναμο το επιχείρημα ότι η μετανάστευση συμβάλλει στην διαμόρφωση τιμών ισορροπίας για τους συντελεστές της παραγωγής – γενικότερα υποστηρίζεται, ότι η εξάλειψη του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού ενδέχεται να μεταβάλει το μηχανισμό καθορισμού των τιμών, των συντελεστών παραγωγής, με τρόπο ώστε η αμοιβή της εργασίας να καθορίζεται βάσει του οριακού και όχι του μέσου προϊόντος - και αυτό διότι, αυτός ο ισχυρισμός ισχύει, μόνο, σε περιπτώσεις ύπαρξης υπερπληθώρας εργατικού δυναμικού και αφορά, κυρίως, τον αγροτικό τομέα. Αντίθετα, όταν εμφανίζεται έλλειψη εργατικού δυναμικού, η μετανάστευση συμβάλλει στην κακή λειτουργία του μηχανισμού διαμόρφωσης των συντελεστών παραγωγής, καθώς εντείνονται οι πιέσεις για αυξήσεις ημερομισθίων, πέραν των αντίστοιχων οριακών προϊόντων.²⁶

(4) Αναγκαστικός επαναπατρισμός – Δημογραφικές συνέπειες

Εδώ υποστηρίζεται πως η θέση των ξένων εργατών, σε περίπτωση ύφεσης της οικονομίας, των χωρών υποδοχής, είναι επισφαλής, μιας και ενδέχεται να αποτελέσουν τους πρώτους απολυόμενους. Παράλληλα, υφίσταται, κατά τον Ζολώτα, απειλή και για την κοινωνικοοικονομική σταθερότητα, των χωρών εξαγωγής, στην περίπτωση που οι μετανάστες υποχρεωθούν σε απότομο και μαζικό επαναπατρισμό, καθώς, σε μια τέτοια περίπτωση, οι χώρες εξαγωγής δεν θα μπορούν να είναι σε θέση να δεχτούν και να απορροφήσουν παραγωγικά, τους παλιννοστούντες μετανάστες, με αποτέλεσμα την κοινωνικοοικονομική τους αναστάτωση.²⁷

Τέλος, τα δημογραφικά προβλήματα, που συνδέονται με πιέσεις υπερπληθυσμού, μπορούν, κατά τον Ζολώτα, να λάβουν την αντίθετη μορφή του φθίνοντος πληθυσμού και εξαρτημένων κοινωνιών ανηλίκων και ηλικιωμένων ατόμων. Συνεπώς, η μαζική έξοδος μεταναστών, σε συνδυασμό με το χαμηλό ρυθμό γεννήσεων μπορεί να οδηγήσει, γρήγορα, σε στασιμότητα ή και σε απόλυτη μείωση του πληθυσμού.²⁸

²⁴ Ο.π.,σελ.17-20

²⁵ Ο.π.,σελ.20

²⁶ Ο.π.,σελ.20-21

²⁷ Ο.π.,σελ.21-22

²⁸ Ο.π.,σελ.22

2.2 Οι «αισιόδοξοι» της μετανάστευσης: οι νεοκλασικές υποθέσεις και οι παραδοχές της Θεωρίας της Ισορροπίας Ανάπτυξης

Καθώς οι νεοκλασικοί αντιλαμβάνονται την εξωτερική μετανάστευση ως μια εθελοντική, ορθολογική και υπολογισμένη απόφαση από άτομα που, ενδεχομένως, από επαρκή πληροφόρηση, μετακινούνται σε μέρη όπου υπάρχει προσφορά κεφαλαίου και άλλων πόρων, και έλλειψη εργασίας, αυτά τα άτομα, επιδιώκοντας το συμφέρον τους, βοηθούν, εκουσίως, στην αποκατάσταση των πόρων και των συντελεστών παραγωγής οι οποίοι, συνήθως, είναι άνισα διασκορπισμένοι στο χώρο.²⁹ Άλλωστε, στη βάση μια αμιγούς νεοκλασικής οπτικής ο αναπτυξιακός ρόλος της μετανάστευσης γίνεται εξ' ολοκλήρου αντιληπτός μέσω της ισορροπίας των τιμών των συντελεστών.³⁰

Συνεπώς, η Νεοκλασική Θεωρία, αντιλαμβάνεται τη μετανάστευση ως μια μορφή της βέλτιστης κατανομής των παραγωγικών συντελεστών, προς όφελος τόσο των χωρών αποστολής όσο και των χωρών υποδοχής. Υπό αυτή την προοπτική της «ισορροπίας ανάπτυξης» η επανακατανομή της εργασίας, από τις αγροτικές περιοχές προς τους αστικούς βιομηχανικούς τομείς (εντός και εκτός συνόρων), θεωρείται ως αναγκαία προϋπόθεση για την οικονομική μεγέθυνση και, έτσι, ως συστατικό μέρος της συνολικής αναπτυξιακής διαδικασίας. Η ελεύθερη μετακίνηση εργασίας αναμένεται, τελικά, να οδηγήσει σε αυξανόμενη έλλειψη εργασίας, η οποία θα οδηγήσει σε υψηλότερη οριακή παραγωγικότητα της εργασίας και αυξανόμενα επίπεδα μισθών, στις χώρες αποστολής μεταναστών. Οι κεφαλαιακές ροές αναμένεται να κινηθούν στην εντελώς αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή από τις χώρες με έλλειψη εργασίας προς τις χώρες με έλλειψη κεφαλαίου. Τελικά, αυτή η διαδικασία της εξισορρόπησης της τιμής των συντελεστών (μοντέλο Heckscher – Ohlin)³¹ προβλέπει ότι η μετανάστευση σταματά, από τη στιγμή που τα επίπεδα των μισθών στην προέλευση και τον προορισμό συγκλίνουν.³²

2.2.1 Μετανάστευση και αναλογία κεφαλαίου – εργασίας

Μέχρι πρόσφατα, η οικονομική έρευνα δεν εστίαζε στις αναπτυξιακές επιδράσεις της διεθνούς μετανάστευσης, καθ' αυτής, αλλά στην εσωτερική μετανάστευση, ως οχήματος για την κινητοποίηση του πλεονάζοντος αγροτικού εργατικού δυναμικού, προς υποστήριξη της ανάπτυξης του σύγχρονου βιομηχανικού τομέα, ή ως ενός μηχανισμού εξισορρόπησης των αγροτικών και αστικών αγορών εργασίας. Παρά την έλλειψη διεθνούς ή αναπτυξιακής εστίασης, από τα ευρήματά της απορρέουν συγκεκριμένες επιδράσεις της μετανάστευσης, στις περιοχές αποστολής, οι οποίες παρέχουν το αρχικό σημείο για την κατανόηση των αλληλεπιδράσεων μετανάστευσης και ανάπτυξης.³³

²⁹ Demetrios G. Papademetriou, «Emigration and Return in the Mediterranean Littoral», *Comparative Politics*, Vol.18, No.1, (Oct., 1985), pp.22

³⁰ Hein De Haas, «Migration...», ό.π., σελ.231

³¹ Επειδή το θεώρημα των Heckscher – Ohlin δίνει έμφαση στην αλληλεπίδραση μεταξύ των αναλογιών με τις οποίες οι διάφοροι συντελεστές παραγωγής είναι διαθέσιμοι σε διάφορες χώρες και των αναλογιών με τις οποίες χρησιμοποιούνται στην παραγωγή διαφόρων αγαθών, είναι γνωστή και ως θεωρία των αναλογιών των συντελεστών παραγωγής. Paul Krugman - Maurice Obstfeld, *Διεθνής Οικονομική: Θεωρία και Πολιτική*, Γιάννης Δουφλής – Στέλιος Πανταζίδης (μτφ.), Αθήνα, Κριτική, 1995, σελ.114

³² Hein De Haas, «Migration...», ό.π., σελ.230-231

³³ J. Edward Taylor, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Douglas S. Massey and Adela Pellegrino, «International Migration and Community Development», *Population Index*, 62(3), Fall 1996, pp.398

Η νεοκλασική υπόθεση περί πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, στο μέρος προέλευσης, υποστηρίζει πως το κόστος ευκαιρίας, της μετανάστευσης, με όρους παραγωγής, είναι μηδενικό. Έτσι, το πλεονάζων εργατικό δυναμικό μπορεί να μεταφερθεί από τη δεξαμενή αγρεργασίας, όπου το οριακό προϊόν είναι κοντά στο μηδέν, προς τον επεκτεινόμενο σύγχρονο αστικό τομέα, όπου το οριακό προϊόν είναι θετικό.³⁴

Η υπόθεση της μηδενικής οριακής παραγωγικότητας της εργασίας, στον αγροτικό τομέα, σημαίνει ότι η γεωργική παραγωγή, που απαιτείται να συντηρήσει την αναπτυσσόμενη αστική εργατική δύναμη, δεν μειώνεται, ως αποτέλεσμα της αγροτικής – αστικής μετανάστευσης. Επίσης, η μηδενική οριακή παραγωγικότητα των αγρεργατών συνεπάγεται ότι η προσφορά εργασίας, στον σύγχρονο τομέα, είναι υψηλή, αν όχι απόλυτα ελαστική. Ως αποτέλεσμα, ο σύγχρονος τομέας επεκτείνει και αυξάνει την ζήτησή του, για εργασία, χωρίς να ασκείται καμία ανοδική πίεση στους αστικούς μισθούς. Θεωρητικά, αυτή η κατάσταση εξασφαλίζει ένα μεγάλο αυξανόμενο μερίδιο κέρδους, στο σύγχρονο τομέα, το οποίο μπορεί, στη συνέχεια, να επενδυθεί σε νέες δραστηριότητες.³⁵

Αυτές οι κλασικές υποθέσεις ισχύουν μέχρι το πλεόνασμα εργασίας, στους τομείς που προσφέρουν μετανάστες, εξαφανιστεί, σημείο, όπου το κόστος ευκαιρίας, της μετανάστευσης – το οριακό προϊόν της εργασίας – γίνεται θετικό. Από τη στιγμή που το οριακό προϊόν της εργασίας, στον αγροτικό τομέα, εξισωθεί με αυτό του σύγχρονου τομέα, η ανάλυση γίνεται νεοκλασική.³⁶

Αν υποκαταστήσουμε τη «χώρα αποστολής», με τον «αγροτικό τομέα», και τη «χώρα προορισμού», με τον «σύγχρονο τομέα», το νεοκλασικό μοντέλο (Lewis) διατυπώνεται, εκ νέου, για να ταιριάζει στην περίπτωση της διεθνούς μετανάστευσης. Σε αυτό το γενικό πλαίσιο η νεοκλασική θεωρία προβλέπει ότι η μετανάστευση θα συνεχιστεί έως ότου οι ανερχόμενοι μισθοί, στη χώρα αποστολής, γίνουν ίσοι με τους μειωμένους μισθούς, στη χώρα υποδοχής.³⁷

Επιπλέον, αν υφίσταται πλεόνασμα εργασίας, στη χώρα αποστολής, αυτή η απώλεια εργασίας, έχει μηδενικό κόστος ευκαιρίας, καθώς αυτή μπορεί να θυσιάσει εργαζόμενους, προς μετανάστευση, χωρίς να υποφέρει απώλειες στην παραγωγή. Από την άλλη μεριά, αν υφίσταται έλλειψη εργασίας, στη χώρα αποστολής, αυτοί που μετανάστευσαν, θα είχαν πραγματοποιήσει μια θετική συνεισφορά στην παραγωγή τους μέρους προέλευσης.³⁸

Επιπρόσθετα, αν αυτοί που μετανάστευσαν πήραν μαζί τους κεφάλαιο – χρηματικό ή ανθρώπινο – το απόθεμα του κεφαλαίου, στις περιοχές αποστολής μεταναστών, πέφτει, μειώνοντας την παραγωγικότητα άλλων συμπληρωματικών εισροών, συμπεριλαμβανομένης της εργασίας.³⁹

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω απωλειών, εργασίας και κεφαλαίου, εξαιτίας της μετανάστευσης, η οικονομική μεγέθυνση, στις περιοχές ή χώρες αποστολής μεταναστών εμποδίζεται.⁴⁰

Σε αυτή την οπτική, η μετανάστευση εργασίας θα έχει βέβαιες μικροοικονομικές επιδράσεις, στις περιοχές αποστολής, αλλά θα είναι περιορισμένες σε σχέση με τις

³⁴ Ο.π.

³⁵ Ο.π.

³⁶ Ο.π.

³⁷ Ο.π.

³⁸ J.Edward Taylor, «The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process», *International Migration*, Vol.37(1),1999,pp.67

³⁹ Ο.π.

⁴⁰ Ο.π.

επιδράσεις της προσφοράς εργασίας, βραχυπρόθεσμα, και σε σχέση με τις τεχνολογικές αλλαγές και τα μείγματα παραγωγής, για την ανταπόκριση των αυξανόμενων κοστών εργασίας, μακροπρόθεσμα. Έτσι, στην περιοχή προέλευσης, η διεθνής μετανάστευση αυξάνει τους τοπικούς μισθούς - σε έναν νεοκλασικό κόσμο χωρίς εργατικά πλεονάσματα - και οι υψηλότεροι μισθοί, με τη σειρά τους, επιφέρουν τεχνολογικές αλλαγές εξοικονόμησης εργασίας ή, μακροπρόθεσμα, μια μεταβολή με σκοπό την παραγωγή αγαθών τα οποία είναι λιγότερο έντασης εργασίας.⁴¹

Όσον αφορά τις διανεμητικές επιδράσεις της μετανάστευσης (επιδράσεις στην ευημερία των παραμενόντων κατοίκων), σε έναν, απόλυτα, ανταγωνιστικό νεοκλασικό κόσμο, χωρίς πλεονάσματα εργασίας ή άλλες αγοραίες ατέλειες, ο εργαζόμενος πληρώνεται την οριακή αξία αυτού που παράγει, πριν να μεταναστεύσει. Βασίζόμενοι σε αυτή την υπόθεση, οι πρώιμοι θεωρητικοί υποστήριξαν ότι η εξωτερική μετανάστευση μπορεί να έχει ουδέτερη επίδραση στην οικονομική ευημερία των μη μεταναστών:⁴² οποιαδήποτε μείωση της τοπικής παραγωγής, που αναλογεί προς την απώλεια εργασίας, μέσω της εξωτερικής μετανάστευσης, θα εξισώσει τους μισθούς τους οποίους οι εργαζόμενοι λάμβαναν πριν την αποδημία. Αν και η τοπική παραγωγή μπορεί να μειωθεί, από ένα ποσό ίσο προς το οριακό προϊόν του μετανάστη ο οποίος αναχώρησε, το μέγεθος της οικονομικής πίτας, που διατίθεται σε αυτούς που δεν μεταναστεύουν, είναι ακριβώς το ίδιο με πριν.⁴³

Συνεπώς, με βάση την πρώιμη νεοκλασική θεωρία η εξωτερική μετανάστευση δεν αυξάνει ούτε τους μισθούς αυτών που παραμένουν πίσω, ούτε μειώνει την παραγωγικότητα των συμπληρωματικών συντελεστών, όπως η γη ή το κεφάλαιο. Εντούτοις, με την απουσία πλεονάσματος εργασίας, η απώλεια της εργασίας, μέσω της εξωτερικής μετανάστευσης, αποφέρει απώλεια παραγωγής, στην περιοχή αποστολής, και μια μεταβολή στη λειτουργική διανομή του εισοδήματος, προς όφελος των μισθών.⁴⁴

Ωστόσο, τόσο ο Johnson όσο και οι Berry and Soligo υποστηρίζουν ότι η επίδραση της μετανάστευσης, στην οικονομική ευημερία, των χωρών αποστολής, εξαρτάται από το πώς η εξωτερική μετανάστευση επηρεάζει το εσωτερικό απόθεμα κεφαλαίου, δηλαδή από το πόσο κεφάλαιο παίρνουν οι μετανάστες μαζί τους. Αν οι μετανάστες κατέχουν κεφάλαιο, το οποίο παίρνουν μαζί τους στο εξωτερικό, τότε η εξωτερική μετανάστευση θα έχει αρνητική επίδραση, στο τοπικό απόθεμα κεφαλαίου.⁴⁵

Ειδικότερα, οι Berry και Soligo επιχειρηματολογούν ότι, η διεθνής μετανάστευση εργασίας προκαλεί ζημιά, για τον παραμένοντα πληθυσμό, ως σύνολο, εκτός αν α) οι αποδημήσαντες κατέχουν ένα δυσανάλογα μεγάλο μερίδιο του αποθέματος κεφαλαίου και, β) αφήνουν, στη χώρα τους, όταν αποδημούν, ολόκληρο ή μέρος

⁴¹ J. Edward Taylor et al., «International Migration and Community...»,ό.π.σελ.398-399

⁴² Η πρώιμη Νεοκλασική Θεωρία απέκλειε την πιθανότητα κέρδους, για τους μη μετανάστες, και, επομένως, δεν είχε θέση για τις ροές των εμβασμάτων, στις χώρες προέλευσης. Η Νεοκλασική Θεωρία τείνει να βλέπει τους μετανάστες ως ωφελμιστικά άτομα, αγνοώντας άλλα μεταναστευτικά κίνητρα, όπως επίσης και ότι ο μετανάστης ανήκει σε κοινωνικές ομάδες όπως νοικοκυριά, οικογένειες, κοινότητες, κλπ. Hein de Haas, «Migration...»,ό.π.,σελ.231

⁴³ J. Edward Taylor, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Douglas S. Massey and Adela Pellegrino, «International Migration and National Development, *Population Index*, Vol.62, No.2, (Summer, 1996), pp.183-184

⁴⁴ Ο.π.,σελ.185

⁴⁵ Ο.π.

αυτού του κεφαλαίου.⁴⁶ Αν αυτές οι προϋποθέσεις διατηρηθούν, η εξωτερική μετανάστευση αυξάνει την αναλογία μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας, για αυτούς που δεν αποδημούν, και ως εκ τούτου αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας και τους μισθούς.⁴⁷

Ωστόσο, ακόμα και στο πρώιμο νεοκλασικό μοντέλο του Lewis, υποστηρίζεται πως αν οι πλεονάζοντες εργαζόμενοι, που μεταναστεύουν, μετακινούν κεφάλαιο το οποίο, σε άλλη περίπτωση, θα εισερχόταν στην παραγωγική λειτουργία της χώρας αποστολής, τότε το οριακό προϊόν της εργασίας μειώνεται, για αυτούς που παραμένουν. Η συνεπαγόμενη μείωση του οριακού προϊόντος μειώνει το μέγεθος της εργατικής δύναμης, δια της οποίας η εργασία γίνεται πλεονάζουσα, θέτοντας πιθανό ένα στάδιο για ένα νέο γύρο εξωτερικής μετανάστευσης. Επίσης, μειώνει το μέσο προϊόν που είναι διαθέσιμο για τους μη μετανάστες.⁴⁸

Συνοψίζοντας, με βάση τις παραπάνω υποθέσεις, δύο καθαρά συμπεράσματα αναδύονται από τις πρώιμες θεωρητικές έρευνες, πάνω στη διεθνή μετανάστευση: Πρώτον, οι επιδράσεις της εξωτερικής μετανάστευσης εργασίας εξαρτώνται από το πώς επηρεάζει την αναλογία κεφαλαίου-εργασίας, μεταξύ των μη μεταναστών. Δεύτερον, οι διανεμητικές επιδράσεις, της εξωτερικής μετανάστευσης, είναι πιθανό να είναι άνισες κατά μήκος των κοινωνικοοικονομικών ομάδων.⁴⁹

2.2.2 Μετανάστευση και εμπόριο

Οι αρχές που διέπουν τη διεθνή κίνηση των συντελεστών παραγωγής δεν διαφέρουν, ουσιαστικά, από εκείνες που καθορίζουν το διεθνές εμπόριο αγαθών.⁵⁰ Τόσο ο διεθνής δανεισμός όσο και η διεθνής μετανάστευση εργασίας μπορούν να θεωρηθούν ως ανάλογα φαινόμενα, όσον αφορά τις αιτίες και τα αποτελέσματά τους, με την κίνηση των αγαθών.⁵¹

Οι περισσότερες θεωρητικές εργασίες, για τη σύνδεση εμπορίου-μετανάστευσης, αντιμετωπίζουν τη διεθνή κινητικότητα εργασίας ως πανομοιότυπη προς τη διεθνή κινητικότητα του κεφαλαίου.⁵²

Στο πλαίσιο της νεοκλασικής θεωρίας, του εμπορίου, η μετανάστευση αντιμετωπίζεται ως μια πραγματική ρύθμιση συντελεστή.⁵³ Δύο κλασσικά άρθρα, στη

⁴⁶ R. Albert Berry and Ronald Soligo, «Some Welfare Aspects of International Migration», *The Journal of Political Economy*, Vol.77, No.5, Sep. – Oct.1969, pp.792

⁴⁷ J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...», ό.π.

⁴⁸ Ο.π.

⁴⁹ Ο.π., σελ.186

⁵⁰ Μια χώρα που έχει μεγάλο απόθεμα ενός συντελεστή, σε σύγκριση με άλλους, έχει αφθονία αυτού του συντελεστή. Μια χώρα θα έχει την τάση να παράγει, σχετικά, μεγαλύτερες ποσότητες των αγαθών που χρησιμοποιούν τους εν αφθονία πόρους της εντατικότερα. Το αποτέλεσμα είναι η βασική θεωρία Heckscher – Ohlin για το εμπόριο. Οι χώρες έχουν την τάση να εξάγουν αγαθά που είναι έντασης των συντελεστών παραγωγής που έχουν σε αφθονία. Επειδή οι μεταβολές στις σχετικές τιμές των αγαθών έχουν πολύ ισχυρές επιδράσεις στα σχετικά εισοδήματα των συντελεστών, και επειδή το διεθνές εμπόριο μεταβάλλει τις σχετικές τιμές, το διεθνές εμπόριο έχει ισχυρές επιδράσεις στη διανομή του εισοδήματος. Οι κάτοχοι των άφθονων συντελεστών παραγωγής μιας χώρας ωφελούνται από το εμπόριο, ενώ οι κάτοχοι των σπάνιων συντελεστών παραγωγής ζημιώνονται. Σε ένα εξειδικευμένο υπόδειγμα, το διεθνές εμπόριο θα οδηγούσε πραγματικά στην εξίσωση των τιμών των συντελεστών παραγωγής, όπως η εργασία και το κεφάλαιο, μεταξύ των χωρών. Στην πραγματικότητα, δεν παρατηρείται απόλυτη εξίσωση των τιμών των συντελεστών παραγωγής, λόγω των μεγάλων διαφορών στους πόρους, των εμποδίων στο εμπόριο και των διεθνών διαφορών στην τεχνολογία. Paul Krugman - Maurice Obstfeld, ό.π., σελ.134

⁵¹ Ο.π., σελ.229

⁵² Peter H. Egger, Maximilian Von Ehrlich and Douglas R. Nelson, «Migration and Trade», *CESifo Working Paper No. 3467*, May 2011, pp.3

βιβλιογραφία, είναι του Mundell και του Markusen. Ο Mundell χρησιμοποιεί το σχήμα Heckscher – Ohlin για να δείξει ότι το διεθνές εμπόριο και η μετακίνηση συντελεστή είναι «υποκατάστατα»,⁵⁴ δηλαδή η ελεύθερη μετακίνηση των συντελεστών μπορεί να υποκαταστήσει την ελεύθερη μετακίνηση εμπορευμάτων (π.χ. από τη στιγμή που η τιμή συντελεστή είναι ισορροπημένη, οι τιμές των εμπορευμάτων θα ισορροπήσουν).⁵⁵

Πιο συγκεκριμένα, ο Mundell, βασιζόμενος στο μοντέλο Heckscher – Ohlin, δείχνει ότι: μια αύξηση των εμποδίων του εμπορίου μειώνει το εμπόριο και αυξάνει τη μετανάστευση, ενώ μια αύξηση των εμποδίων της μετανάστευσης, μειώνει τη μετανάστευση και αυξάνει το εμπόριο. Υποθέτοντας ότι ο Νότος είναι άφθονος σε εργασία, θα εξάγει το προϊόν έντασης εργασίας και θα εισάγει το προϊόν έντασης κεφαλαίου. Μια αύξηση στο εμπόδια εμπορίου, στο Νότο, θα αυξήσει την τιμή του εισαγόμενου αγαθού έντασης κεφαλαίου – και σύμφωνα με το θεώρημα Stolper – Samuelson – θα αυξήσει την τιμή ενοικίασης του κεφαλαίου και θα μειώσει την μισθολογική τιμή, προκαλώντας μια αύξηση της μετανάστευσης. Ομοίως μια αύξηση στα εμπόδια εμπορίου, στο Βορρά, μειώνει την τιμή του εξαγωγικού τομέα, του Νότου, μειώνει τους ρυθμούς του εμπορίου και του μισθού και, έτσι, αυξάνει τη μετανάστευση. Έτσι, εμπόριο και μετανάστευση είναι υποκατάστατα. Το ίδιο αποτέλεσμα εξασφαλίζεται υπό την κινητικότητα του κεφαλαίου ή υπό την κινητικότητα τόσο της εργασίας όσο και του κεφαλαίου. Και στις δυο περιπτώσεις οι δασμοί αυξάνουν το ποσοστό εσόδων, που απορρέουν από το κεφάλαιο, στο Νότο, με αποτέλεσμα να έχουμε μια αύξηση στην κίνηση του κεφαλαίου. Έτσι, εμπόριο και μετακίνηση του κεφαλαίου είναι υποκατάστατα.⁵⁶

Από την άλλη μεριά, ο Markusen παρουσιάζει πέντε μοντέλα, για τα οποία υποθέτει πανομοιότυπα σχετικά κληροδοτήματα, και αλλάζοντας κάθε μία από τις διαδοχικές υποθέσεις του μοντέλου Heckscher – Ohlin - πανομοιότυπες τεχνολογίες, σταθερές αποδόσεις κλίμακας, τέλει ανταγωνισμό, απουσία εγχώριων στρεβλώσεων και ταυτόσημες προτιμήσεις - αποκομίζει «συμπληρωματικότητα» μεταξύ εμπορίου και μετακίνησης συντελεστή, σε κάθε ένα από τα μοντέλα του.⁵⁷

Πιο συγκεκριμένα, ο Markusen δείχνει ότι το εμπόριο και η μετακίνηση του συντελεστή είναι συμπληρώματα, σε κάθε ένα από τα πέντε μοντέλα που παρουσιάζει. Αυτό μπορεί εύκολα να εξηγηθεί αλλάζοντας την πρώτη υπόθεση των πανομοιότυπων τεχνολογιών και υποθέτοντας ότι μια χώρα, συμβολισμένη με C1, έχει τεχνολογικό πλεονέκτημα σε ένα τομέα X, σε σχέση προς την άλλη χώρα C2, και ότι και οι δύο έχουν την ίδια τεχνολογία, στον άλλο τομέα Y. Σε αυτή την περίπτωση το εμπόριο οφείλεται στις τεχνολογικές διαφορές παρά στα κληροδοτήματα. Αν οι τεχνολογίες ήταν πανομοιότυπες δεν θα υπήρχε καθόλου εμπόριο διότι οι χώρες θα ήταν πανομοιότυπες, όπως και οι τιμές των προϊόντων και των συντελεστών. Υποθέτουμε, τώρα, ότι η C1 ωφελείται από την τεχνολογική βελτίωση στον X. Το εμπόριο λαμβάνει χώρα, με την C1 να εξάγει X και να εισάγει Y. Υποθέτοντας, αυθαιρέτως, ότι ο X είναι έντασης εργασίας, έπεται ότι η μισθολογική τιμή W1, στην

⁵³ Η κλασική θεωρία για τη μετανάστευση εντάσσεται στη γενικότερη θεωρία μετακίνησης των συντελεστών παραγωγής, μεταξύ χωρών, και συνδέεται με τη θεωρία του συγκριτικού κόστους του διεθνούς εμπορίου. Νικόλαος Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και Εμπειρική Ανάλυση της Μεταναστευτικής Κίνησης και της Ροής των Εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1991, σελ.29

⁵⁴ Maurice Schiff, «Migration, Investment and Trade: Substitutes or Complements?», *Migration and Development: Mutual Benefits?*, Proceedings of the AFD – EUDN Conference, 2006, pp.44

⁵⁵ Peter H. Egger et al., ό.π., σελ.3

⁵⁶ Maurice Schiff, ό.π., σελ.45

⁵⁷ Ο.π., σελ.44,46

C1, είναι τώρα υψηλότερη σε σχέση με τον W2 στην C2. Αυτό οδηγεί σε μετανάστευση από τη C2 προς την C1. Η αύξηση της προσφοράς εργασίας, στην C1, αποφέρει μια αύξηση στην παραγωγή του X, μια μείωση σε αυτή του Y και, επομένως, μια αύξηση στο εμπόριο. Έτσι, μετανάστευση και εμπόριο είναι συμπληρώματα.⁵⁸

2.2.3 Η Θεωρία της Ισόρροπης Ανάπτυξης

Η κλασική φιλελεύθερη σχολή επικρότησε τη συνολική διαδικασία της μετανάστευσης, καθώς αναμενόταν να επιφέρει, για τις χώρες αποστολής, σημαντική ανακούφιση από την ανεργία, μείωση της συνολικής ζήτησης, τόσο για τα εσωτερικώς παραγόμενα προϊόντα όσο και για τα εισαγόμενα καταναλωτικά αγαθά, μείωση του κόστους της κοινωνικής πρόνοιας, και μια αισθητή συμβολή στην αύξηση των αποθεμάτων ξένου νομίσματος(εμβάσματα) και στη μείωση των σημαντικών εμπορικών τους ελλειμμάτων.⁵⁹

Άλλωστε, η θεωρία της ισόρροπης ανάπτυξης τονίζει τη θετική επίπτωση της μετανάστευσης στο ισοζύγιο πληρωμών, στην αύξηση των εγχώριων επενδύσεων και τη συνεπαγόμενη οικονομική μεγέθυνση. Μέσω αυτών της εξελίξεων η προσέγγιση της ισόρροπης ανάπτυξης υποθέτει ότι οι ανισότητες, μεταξύ των αναπτυσσόμενων και των ανεπτυγμένων χωρών, θα εξαφανιστούν. Η βαθύτερη υπόθεση του μοντέλου είναι πως η εξαγωγή της πλεονασματικής εργασίας βοηθά τη χώρα αποστολής να προφτάσει, οικονομικά, τη χώρα υποδοχής, καθώς αυτοί που αποδημούν είναι άνεργοι και, συνεπώς, η διαδικασία της εξωτερικής μετανάστευσης δεν αποφέρει μείωση στην παραγωγή.⁶⁰

Η εξωτερική μετανάστευση θεωρήθηκε, επίσης, ότι ενθαρρύνει την οικονομική ανάπτυξη. Με την μετακίνηση της ανειδίκευτης εργασίας, από την οικονομία, η κατά κεφαλήν παραγωγικότητα και το εισόδημα θα ενισχυθούν, ακόμη και με σταθερό επίπεδο πληθυσμού. Αυτό σημαίνει ότι η μετανάστευση, των ανειδίκευτων και των ανέργων, θα έχει μια θετική επίπτωση στην οικονομία, καθώς η αναλογία του κεφαλαίου προς την εργασία βελτιώνεται, τα προβλήματα της ανεργίας υποχωρούν και οι αποταμιεύσεις αυξάνουν.⁶¹

Αυτές οι αισιόδοξες θεωρήσεις προήλθαν από πρώιμες μελέτες, πάνω στην αγροτική – αστική μετανάστευση, εντός της Ευρώπης και των Η.Π.Α., οι οποίες αντανάκλυσαν τις απόψεις οι οποίες κυριάρχησαν στην αναπτυξιακή θεωρία, κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Σύμφωνα με αυτές, οι αναπτυσσόμενες χώρες αναμενόταν να ακολουθήσουν το ίδιο μονοπάτι εκσυγχρονισμού, εκβιομηχάνισης και ταχείας οικονομικής ανάπτυξης, όπως πολλές δυτικές χώρες. Υποθέτοντας ότι οι κεφαλαιακοί περιορισμοί συγκροτούσαν το κύριο πρόβλημα αυτών των χωρών, τέθηκε ως αναπτυξιακό αξίωμα ότι μέσω κεφαλαιακών μεταβιβάσεων μεγάλης κλίμακας (π.χ. δάνεια, βοήθεια και εμβάσματα) οι φτωχές χώρες θα ήταν σε θέση να πραγματοποιήσουν την ταχεία οικονομική ανάπτυξη και την εκβιομηχάνιση. Η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση εργασίας αντιμετωπίστηκαν ως αναπόσπαστα μέρη αυτής της διαδικασίας, συνεισφέροντας σε μια περισσότερο βέλτιστη χωρική κατανομή των συντελεστών παραγωγής και, έτσι, σε καλύτερα συνολικά αποτελέσματα.⁶²

⁵⁸ Ο.π.,σελ.47

⁵⁹ Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...»,ό.π.

⁶⁰ Ismet Koc and Isil Onan, «International Migrant's Remittances and Welfare Status of the Left-Behind Families in Turkey», *International Migration Review*, Vol.38, No.1, Spring 2004, pp.83

⁶¹ Ο.π.,σελ.83-84

⁶² Hein De Haas, «Migration...»,ό.π.,σελ.231-232

Παράλληλα, οι παλιννοστούντες μετανάστες θεωρούνταν ως σημαντικοί δρώντες αλλαγής και καινοτομίας. Οι μετανάστες αναμενόταν ότι δεν θα έφερναν μόνο χρήματα αλλά, επίσης, νέες ιδέες, γνώση και επιχειρηματικές στάσεις. Με αυτό τον τρόπο οι μετανάστες, σε συνδυασμό με τον σημαντικό ρόλο των εμβασμάτων, αναμενόταν να παίξουν θετικό ρόλο στην ανάπτυξη.⁶³

2.3 Οι «απαισιόδοξοι» της μετανάστευσης: οι παραδοχές εξάρτησης και Ασύμμετρης Ανάπτυξης μέσα από το σχήμα Κέντρο – Περιφέρεια και τη Θεωρία της Σωρευτικής Αιτιότητας

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 – και σε συνδυασμό με την πετρελαϊκή κρίση, του 1973, και την οικονομική πτώση που ακολούθησε – άρχισαν να αμφισβητούνται οι θεωρήσεις των «απαισιόδοξων» για τη σχέση μετανάστευσης και ανάπτυξης.⁶⁴ Οι νέες θεωρήσεις αντέστρεψαν το επιχείρημα των νεοκλασικών αναπτυξιακών προσεγγίσεων υποστηρίζοντας πως η μετανάστευση, αντί να μειώνει, αυξάνει τις χωρικές διαφορές στα αναπτυξιακά επίπεδα(εσωτερικά και διεθνώς).⁶⁵

Το συμπέρασμα αυτής της γραμμής επιχειρηματολογίας είναι ότι η μετανάστευση εργασίας και εμβάσματα: α) Δεν μειώνουν το κενό, μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών, αλλά, μάλλον, το διευρύνουν. β) Οι εξαγωγείς εργασίας δεν αποζημιώνονται ποτέ, πραγματικά, για τα επενδυτικά κόστη της εξαγόμενης εργασίας. γ) Πρέπει να ασχοληθούν με τις αποφέρουσες δυσχέρειες της παραγωγής. δ) Βιώνουν πληθωρισμό και αυξανόμενες εισαγωγές, λόγω των εμβασμάτων. ε) Αντιμετωπίζουν το έργο της ενσωμάτωσης των παλιννοστούντων μεταναστών.⁶⁶

Έτσι, το δομικό – ιστορικό παράδειγμα, πάνω στην ανάπτυξη, βλέπει τη μετανάστευση ως μια «φυγή από τη μιζέρια» που προκαλείται από την παγκόσμια καπιταλιστική επέκταση, και η οποία είναι έμφυτα ανίκανη να επιλύσει τις δομικές συνθήκες που προκαλούν τη μετανάστευση⁶⁷ – αυξανόμενη εξάρτηση του αναπτυσσόμενου κόσμου από τα παγκόσμια πολιτικοοικονομικά συστήματα που κυριαρχούνται από τα ισχυρά δυτικά κράτη. Συνεπώς, ως φυσική απόφυση της καπιταλιστικής διείσδυσης, η μετανάστευση γίνεται αντιληπτή ως επιδείνωση των προβλημάτων της υπανάπτυξης, δηλαδή ως να καταστρέφει τις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες, με το να υπονομεύει τις οικονομίες τους και να ξεριζώνει τους πληθυσμούς τους.⁶⁸

Τα παραπάνω συνδυάστηκαν με την αυξανόμενη ανησυχία σχετικά με τη διαρροή του ανθρωπίνου κεφαλαίου – αποδόμηση οικονομιών αποστολής - καθώς οι φτωχές χώρες στερούνταν τις υπό έλλειψη ειδικευμένες και επαγγελματικές εργατικές πηγές, στις οποίες επένδυσαν πολλά χρόνια εκπαίδευσης.⁶⁹ Παράλληλα, η μαζική αναχώρηση των νέων, ικανών προς εργασία, ανδρών και γυναικών, από τις αγροτικές περιοχές, κατακρίθηκε για την πρόκληση κρίσιμης έλλειψης, αγροτικής και μη, εργασίας, στερώντας ολόκληρες περιοχές από την πιο πολύτιμη εργατική τους δύναμη - απώλεια περιορισμένων αποθεμάτων ειδικευμένης εργατικής δύναμης και

⁶³ Ο.π.,σελ.231

⁶⁴ Hein De Haas, «Remittances, Migration and Social Development: A Conceptual Review of the Literature», *United Nations Research Institute for Social Development: Social Policy and Development Programme Paper Number 34*, October 2007, pp.4

⁶⁵ Hein De Haas, «Migration...»,ό.π.,σελ.233

⁶⁶ Charles B. Keely and Bao Nga Tran, «Remittances From Labor Migration: Evaluations, Performance and Implications», *International Migration Review*, Vol.23, No.3, Autumn 1989, pp.503

⁶⁷ Hein De Haas, «Migration...»,ό.π.,σελ.233

⁶⁸ Hein De Haas, «Remittances...»,ό.π.,σελ.5

⁶⁹ Hein De Haas, «Migration...»,ό.π.

των πιο υγιών, δυναμικών και παραγωγικών μελών του πληθυσμού.⁷⁰ Επιπλέον, η αναπτυξιακή συνεισφορά της μετανάστευσης και των εμβασμάτων έγινε αντιληπτή αντίστροφα: τα εμβάσματα αυξάνουν την κατανάλωση και τον πληθωρισμό, στις περιοχές προέλευσης, ενώ οι μετανάστες, σπανίως, επενδύουν τα χρήματά τους σε παραγωγικές επιχειρήσεις. Συνεπώς, η μετανάστευση, αντί να συνεισφέρει στην ανάπτυξη την υπονομεύει.⁷¹

2.3.1 Οι εμπειρικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στις χώρες προέλευσης: ο κριτικός αναπροσδιορισμός «κόστους – οφέλους»

Με σκοπό την ταχεία κοινωνικοοικονομική τους ανάπτυξη, οι χώρες αποστολής μεταναστών πήραν μέρος στη μεταναστευτική διαδικασία και αντιμετώπισαν την προσφορά, των βιομηχανικών κοινωνιών, για μια ρυθμιζόμενη εξωτερική μετανάστευση, των ημι-απασχολούμενων και των ανέργων εργαζομένων τους, ως μια απόλυτη ευλογία.⁷²

Όμως, όπως έδειξε η εμπειρία της διεθνούς μεταπολεμικής μετανάστευσης, στην Ευρώπη (δεκαετίες 1960 και 1970), αυτό που δεν προσδοκούσαν οι χώρες αποστολής ήταν: η εκροή των, ήδη, ανεπαρκών αποθεμάτων ειδικευμένου εργατικού δυναμικού και των περισσότερο υγιών, δυναμικών και παραγωγικών μελών των πληθυσμών τους,⁷³ στενά συνδεδεμένο με το προηγούμενο, τις μη επιδιωκόμενες δημογραφικές⁷⁴ και, συνεπώς, κοινωνικοοικονομικές επιδράσεις⁷⁵ της εξωτερικής μετανάστευσης.

⁷⁰ Hein De Haas, «Remittances...»,ό.π.

⁷¹ Hein de Haas, «Migration...»,ό.π.

⁷² Demetrios, G. Papademetriou, «Emigration...»,ό.π.,σελ.21-22

⁷³ Όπως έδειξε η εμπειρία, οι προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες στρατολόγησαν το πιο δυναμικό, υγιές, παραγωγικό και καλύτερα εκπαιδευμένο και ικανό μέρος των υποψηφίων μεταναστών των ευρωπαϊκών χωρών αποστολής. Επιπλέον, μέσα από τις διαδικασίες «επιλογής – απόρριψης», και μετά από ένα αρχικό έτος στο εξωτερικό, οι εισαγωγείς εργασίας ανανέωναν τα συμβόλαια μόνο των «καλύτερων» των ξένων εργαζομένων (π.χ. αυτών που επεδείκνυαν, τουλάχιστον, την στοιχειώδη ικανότητα για κοινωνική και επαγγελματική προσαρμογή). Αυτή η «επιλεκτικότητα» των εισαγωγέων εργασίας προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στις χώρες προέλευσης: Πρώτον, οι ικανοί εργαζόμενοι ήταν παρά πολύ αναγκαίοι και σε κρίσιμη σπανιότητα. Δεύτερον, οι χώρες αποστολής είχαν πραγματοποιήσει μια πολύ ουσιαστική επένδυση στην ανατροφή και στην εκπαίδευση των ικανών εργαζομένων, από την οποία δεν βρήκαν καμία ανταπόδοση. Τρίτον, εξαιτίας του ότι η προσφορά ήταν περιορισμένη, κάποιες από τις θέσεις που κατέχονταν από καταρτισμένους εργαζόμενους, που μετανάστευσαν, ήταν πιθανό να καλυφθούν από λιγότερο καταρτισμένους εργαζόμενους. Τέταρτον, η αιμορραγία του καταρτισμένου προσωπικού συνοδεύτηκε από το γεγονός ότι οι παλινοστούντες εργαζόμενοι, στο μεγαλύτερο μέρος τους, ήταν με τις λιγότερες ικανότητες. Demetrios G. Papademetriou, «European Labor Migration: Consequences for the Countries of the Worker Origin», *International Studies Quarterly*, Vol.22, No.3, (Sep., 1978), pp.384-385

⁷⁴ Ένα σημαντικό πεδίο δυσμενών επιπτώσεων, της εξωτερικής μετανάστευσης, συνδέεται με τη δημογραφική διάβρωση του πληθυσμού, που μειώνεται και γερνάει επιταχυνόμενα, με αποτέλεσμα την ουσιαστική μείωση του καθαρού ενεργού πληθυσμού. Συνεπώς, οι περιφερειακές δημογραφικές ανισορροπίες οι οποίες ευνοούν τα νέα παιδιά, τις γυναίκες και τους ηλικιωμένους, αναπτύσσουν και ενθαρρύνουν την περαιτέρω μείωση του πληθυσμού της υπαίθρου και συντελούν στην περιφερειακή οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική παρακμή των χωρών αποστολής. Ό.π.,σελ.391

⁷⁵ Μια σημαντικά αυξανόμενη κοινωνική, οικονομική και πολιτική συνέπεια της μετανάστευσης αναδύθηκε από τις τυπικές διατάξεις που περιλαμβάνονταν στις περισσότερες διμερείς συμφωνίες, υπό τις οποίες η χώρα αποστολής ήταν υποχρεωμένη να αποδεχτεί, χωρίς καμία εναλλακτική επιλογή, όλους τους παλινοστούντες μετανάστες, άσχετα από το λόγο της απόλυσής τους (π.χ. η πολιτική της Γερμανίας κατά τη διάρκεια της ύφεσης του 1966-67). Τέτοιου είδους όροι αύξαναν τους φόβους, των χωρών αποστολής, για μαζικό επαναπατρισμό των μεταναστών τους, την λιγότερο κατάλληλη στιγμή γι' αυτές, καθώς θα πίεζαν την κοινωνική, οικονομική και πολιτική δομή τους - εξαγωγής ανεργίας των χωρών αποστολής. Από τις προηγούμενες παρατηρήσεις αναδεικνύεται και μια άλλη πιθανή συνέπεια που συσχετίζεται με την αποσταθεροποιητική επιρροή των παλινοστούντων εξαιτίας της δυνάμει ριζοσπαστικοποίησης της εγχώριας εργατικής δύναμης, από τις εισαγόμενες οργανωσιακές

και, τελικά, τα μάλλον οριακά κοινωνικοοικονομικά κέρδη από τις δεξιότητες και τα εμβάσματα των εξωτερικών μεταναστών.⁷⁶

Έτσι, το σύστημα της μεταπολεμικής εξωτερικής μετανάστευσης ανέδειξε την ανάγκη επανεκτίμησης της όλης διαδικασίας, διότι δεν μετέβαλλε κάποιες από τις δομικές συνθήκες οι οποίες προξένησαν, αρχικά, το φαινόμενο.⁷⁷ Έχοντας, λοιπόν, ως σημείο εκκίνησης, για τον αναπροσδιορισμό των κοστών και των ωφελειών, την αποτυχία της εξωτερικής μετανάστευσης εργασίας να μεταφέρει πολλά από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, στην ανάπτυξη των χωρών προέλευσης,⁷⁸ η ανάλυση που θα ακολουθήσει εστιάζεται σε τρία, κατά βάση, ζητήματα: στο ρόλο των εξαγωγών εργασίας, στην ανακούφιση από την ανεργία, στη συνεισφορά των εμβασμάτων, στην οικονομική μεγέθυνση ή στη συσσώρευση κεφαλαίου, και στη χρήση των αποκτημένων ικανοτήτων των μεταναστών, κατά την παλιννόστηση.⁷⁹

Η εξωτερική μετανάστευση όχι μόνο βοήθησε στην ανακούφιση μερικών σοβαρών συστημικών προβλημάτων ανεργίας και υποαπασχόλησης - οι χώρες αποστολής πραγματοποίησαν σημαντική εξοικονόμηση από το κόστος συντήρησης ορισμένων από τους ανέργους τους και από τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και, γενικότερα, ανακουφίστηκαν από ορισμένες πιέσεις στην αγορά εργασίας και στις υποδομές της κοινωνικής πρόνοιας - αλλά λειτούργησε, επίσης, ως κοινωνική βαλβίδα ασφαλείας η οποία επέτρεπε σε μερικά από τα πιο κινητικά μέλη της να αποδημήσουν εκουσίως.⁸⁰

Εντούτοις, τα στοιχεία δείχνουν πως η επίδραση της εξωτερικής μετανάστευσης, στη μείωση της ανεργίας, δεν ήταν αυτή που αναμενόταν. Μάλιστα, αρκετές οικονομικές μελέτες έδειξαν ότι δεν υφίσταται σημαντική συσχέτιση μεταξύ εξωτερικής μετανάστευσης και απασχόλησης,⁸¹ ότι οι επίδοξοι μετανάστες είναι λιγότερο πιθανό να είναι άνεργοι και ότι μπορούν να αντικατασταθούν, αποτελεσματικά, μόνο από μια άλλη «επίλεκτη» ομάδα εργαζομένων, το απόθεμα της οποίας σπανίζει στις χώρες αποστολής.⁸²

Ως παράλληλο, επικουρικό, πλεονέκτημα, της εξωτερικής μετανάστευσης, αναδείχτηκε η ουσιαστική, αν και προσωρινή, αναστολή μερικών κοινωνικοπολιτικών πιέσεων, στις χώρες αποστολής. Το κοινωνικοδημογραφικό προφίλ των μεταναστών έχει δείξει, κατ' εξακολούθηση, ότι η πλειοψηφία τους περιλαμβάνει αυτούς που, συνήθως, αναγνωρίζονται ως οι πιο κινητοποιημένοι πολίτες, των αναπτυσσόμενων κρατών, καθώς είναι νέοι και καλύτερα εκπαιδευμένοι, σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Έτσι, από τη στιγμή που η ηλικιακή ομάδα με τις υψηλότερες δυσχέρειες απασχόλησης είναι τα νέα άτομα, που προσπαθούν να εισέλθουν στην αγορά εργασίας - και αυτή η ομάδα είναι καλύτερα εφοδιασμένη και

ιδέες (συνδικαλισμός), οι οποίες θα μπορούσαν να εντείνουν την πίεση στις κοινωνικοπολιτικές δομές των αναπτυσσόμενων κρατών.Ο.π.,σελ.389,391. Βλέπε και H. Werner, ό.π.,σελ.547

⁷⁶ Demetrios, G. Papademetriou, «Emigration...»,ό.π.,σελ.22. Βλέπε και Sackia Sassen – Koob, «The International Circulation of Recourses and Development: The Case of Migrant Labour», *Development and Change*, Vol.9,1978,pp.539-540

⁷⁷ Demetrios G. Papademetriou, «Illusions and Reality in International Migration: Migration and Developoment in post World War II Greece», *International Migration*,23:2(1985),pp.211-212

⁷⁸ Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...»,ό.π.,σελ.25

⁷⁹ Sackia Sassen – Koob,ό.π.,σελ.538

⁸⁰ Demetrios G. Papademetriou, «European...»,ό.π.,σελ.378,392

⁸¹ Σύμφωνα με την Koob δεν υπάρχει σημαντική συσχέτιση μεταξύ των εξαγωγών εργασίας και μείωσης της ανεργίας, αντίθετα, οι εξαγωγές εργασίας μπορεί να μεγεθύνουν την ανεργία με το να συρρικνώνουν την οικονομική βάση μιας περιοχής ή ενός τομέα της οικονομίας. Sackia Sassen – Koob,ό.π.

⁸² Demetrios G. Papademetriou, «European...»,ό.π.,σελ.393

έχει την υψηλότερη πιθανότητα για κοινωνικοπολιτική αποσύνθεση⁸³ - η εξωτερική μετανάστευση είτε τους ελκύει άμεσα, είτε, ελκύνοντας άλλες ομάδες, επαυξάνει τις ευκαιρίες απασχόλησής τους.⁸⁴

Ως προς τα μεταναστευτικά εμβάσματα, αν και υπήρχε μια, αναντίρρητη, θετική επίδραση στο ισοζύγιο πληρωμών, ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν δεν συνέβαλλε, μακροπρόθεσμα, στην οικονομική ανάπτυξη, των χωρών αποστολής. Συνήθως, τα εμβάσματα, δεν κατευθύνθηκαν προς παραγωγικές επενδύσεις αλλά στην αγορά ακινήτων και καταναλωτικών αγαθών, με τα τελευταία να αντισταθμίζουν τις θετικές επιδράσεις των εμβασμάτων, στο ισοζύγιο πληρωμών,⁸⁵ στην περίπτωση που εισάγονταν.⁸⁶

Πέραν της μέτριας επίδρασης των εμβασμάτων και των μεταβιβαζόμενων αποταμιεύσεων, στην οικονομική ανάπτυξη, αυτά έτειναν να συσταλούν όταν οι περιορισμοί στην οικογενειακή μετανάστευση είτε χαλάρωναν είτε ματαιώνονταν και όταν οι χώρες αποστολής αποτύγχαναν να διευκολύνουν τη μεταφορά τους - αστάθεια εμβασμάτων ως πηγών εθνικού εισοδήματος.⁸⁷

Σχετικά με τη χρήση βιομηχανικών δεξιοτήτων, που αποκτήθηκαν στη χώρα υποδοχής, τα αποτελέσματα – όπως και στην περίπτωση των εμβασμάτων – ήταν λιγότερο ικανοποιητικά απ' ό,τι αναμενόταν.⁸⁸ Το όραμα ότι μεγάλα τμήματα των εκπαιδευμένων εξωτερικών μεταναστών, επιστρέφοντας, μετά από μικρές, σχετικά, περιόδους στο εξωτερικό, θα προθυμοποιούνταν να εφαρμόσουν τις δεξιότητές τους ώστε να αποτελέσουν και την αιχμή του δόρατος για την οικονομική μεταμόρφωση των χωρών τους, αποδείχτηκε ότι ήταν χιμαιρικό. Στην πραγματικότητα η συντριπτική πλειοψηφία των παλιννοστούντων όχι μόνο απέτυχε να αποκτήσει οποιεσδήποτε νέες δεξιότητες αλλά, στις περιπτώσεις αυτών που ήταν καταρτισμένοι πριν από τη μετανάστευσή τους, κατά τη διάρκεια της παραμονής τους, στο εξωτερικό, απασχολήθηκαν μόνο σε χαμηλών δεξιοτήτων επαναλαμβανόμενες εργασίες, χάνοντας, έτσι, τις αρχικές τους δεξιότητες ή απέκτησαν δεξιότητες οι οποίες ήταν άσχετες με αυτές των χωρών προέλευσης. Εδώ, πρέπει να τονιστεί ότι οι περισσότεροι από αυτούς που επέστρεψαν, μετά από μια μικρή παραμονή στο εξωτερικό, ανήκαν στην κατηγορία του Cerase, «επιστροφή της αποτυχίας», γεγονός που εμπόδισε, αποτελεσματικά, την εξάπλωση των καινοτόμων οικονομικών και πολιτισμικών προτύπων, από μέρους τους.⁸⁹

Γενικότερα, οι παλιννοστούντες, ανήμποροι να ενσωματωθούν στη βιομηχανική εργασία, δεν επέστρεψαν στη γεωργία, αλλά προσπάθησαν να δημιουργήσουν τις

⁸³ Πολλά κράτη θεώρησαν την εξωτερική μετανάστευση ως βαλβίδα ασφαλείας για την ανεργία, τη φτώχεια και την πολιτική αναταραχή, και ως μία διέξοδο στην πίεση για εσωτερικές μεταρρυθμίσεις. Hein De Haas, «Remittances...»,ό.π.,σελ.23

⁸⁴ Demetrios G. Papademetriou, «European...»,ό.π.,σελ.392-393

⁸⁵ Ένα προσδοκώμενο κέρδος, της εξωτερικής μετανάστευσης, εμφανίζεται να έχει αμφισβητούμενη βάση, καθώς υποστηρίζεται ότι η εξωτερική μετανάστευση αποφέρει μείωση της κατανάλωσης και χαλάρωση των πληθωριστικών πιέσεων. Η αξιολόγηση αυτού του ισχυρισμού απαιτεί μια διάκριση μεταξύ βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων επιδράσεων. Βραχυπρόθεσμα η εξωτερική μετανάστευση τείνει να μειώσει τη συνολική ζήτηση, και υπό την προϋπόθεση ότι υφίσταται άφθονη προσφορά εργασίας που δεν αυξάνει τους μισθούς στο εσωτερικό. Μακροπρόθεσμα, εντούτοις, τα εμβάσματα τείνουν να αυξήσουν τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά και είδη πολυτελείας - πολλά από τα οποία εισάγονται - ενώ ορισμένες επαγγελματικές ελλείψεις (περιφερειακές, εποχιακές) έχουν μια πληθωριστική επίδραση στους μισθούς. Ό.π.,σελ.392

⁸⁶ H. Werner, ό.π.,σελ.546

⁸⁷ Demetrios G. Papademetriou, «European...»,ό.π.,σελ.392

⁸⁸ H. Werner, ό.π.,σελ.547

⁸⁹ Demetrios G. Papademetriou, «European...»,ό.π.,σελ.386,393-394

δικές τους μικρές επιχειρήσεις,⁹⁰ οι οποίες, συχνά, αποτύγχαναν.⁹¹ Έτσι, μεγάλο τμήμα τους επέλεξε περιθωριακές δραστηριότητες στον τριτογενή τομέα, των μεγάλων αστικών κέντρων, επιβαρύνοντας την ήδη σοβαρή δομική και τομεακή παραμόρφωση, των χωρών αποστολής. Άλλοι, πτοημένοι από τους χαμηλούς μισθούς και την κοινωνική υπόληψη που εναρμονιζόταν, ακόμη, με τα βιομηχανικά επαγγέλματα, και συχνά απορριπτόμενοι από τους εργοδότες που προτιμούσαν τοπικούς εργαζόμενους, αναγκάστηκαν είτε να πλαισιώσουν περιθωριακές δραστηριότητες είτε να ξαναμεταναστεύσουν.⁹²

Τέλος, οι εξαγωγείς εργασίας έπρεπε να απορροφήσουν μια σειρά από δευτερεύουσες αλλά, εξίσου, ενοχλητικές οικονομικές απώλειες, που εκτείνονταν από το κόστος των διοικητικών υπηρεσιών, προς αρωγή, και των επίδοξων μεταναστών και των δυνάμει παλιννοστούντων, μέχρι τη μείωση του παρά πολύ αναγκαίου ξένου κεφαλαίου - και τη συνοδευτική αποθαρρυντική επίδραση στην επιχειρηματικότητα - από τη στιγμή που η μετανάστευση θεωρήθηκε, από τις χώρες υποδοχής, ως μια μορφή αναπτυξιακής βοήθειας, που απέκλειε, για αυτό το λόγο, τις χώρες προέλευσης από το να λαμβάνουν μια τέτοια βοήθεια.⁹³

2.3.2 Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης μέσα από το σχήμα Κέντρο – Περιφέρεια και τη Θεωρία Σωρευτικής Αιτιότητας

Όπως τα αίτια, που δημιουργούν τη μετανάστευση, έτσι και οι επιπτώσεις της, εντάσσονται στα πλαίσια των διαδικασιών εξάρτησης της Περιφέρειας από το Κέντρο.⁹⁴

Αυτή η προοπτική, που μπορεί να αποκληθεί προοπτική της «σύγκρουσης», αντιμετωπίζει την ανάπτυξη και την υπανάπτυξη ως μέρη μιας αναπόσπαστης ολότητας – την παγκόσμια κεφαλαιοκρατική οικονομία - η οποία, ταυτόχρονα, εξαρτάται και αναδημιουργεί τις συνθήκες για παγκόσμια οικονομική ανισότητα. Πιο συγκεκριμένα, από τη στιγμή που οι χώρες του Κέντρου ελέγχουν τις πηγές κεφαλαίου επηρεάζουν τις επιλογές ανάπτυξης των χωρών της Περιφέρειας, που αντιμετωπίζουν έλλειψη κεφαλαίων, και, έτσι, η αναπτυξιακή ασυμμετρία μεταξύ κοινωνιών αποστολής και υποδοχής παραμένει κατά πολύ ανεπηρέαστη, αν όχι ενισχυόμενη, από τη μεταναστευτική διαδικασία.⁹⁵

Συνεπώς, με βάση το μοντέλο Κέντρο – Περιφέρεια - όπως και με τις παραδοχές της νεομαρξιστικής αναπτυξιακής θεωρίας - η μετανάστευση αναμένεται να υπονομεύσει τις περιφερειακές και εθνικές οικονομίες αποστερώντας τις από τους πολύτιμους ανθρώπινους και υλικούς κεφαλαιακούς πόρους, οι οποίοι γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης - φθηνή εργατική δύναμη - προς όφελος των βιομηχανικών χωρών (διεθνής μετανάστευση) και των αστικών καπιταλιστικών ελίτ, εντός των αναπτυσσόμενων χωρών (εσωτερική μετανάστευση). Η μετανάστευση υπονομεύσει, επίσης, τις περιφερειακές και τοπικές οικονομίες αποστερώντας, τις κοινότητες, από την πιο πολύτιμη εργατική δύναμη, αυξάνοντας την εξάρτηση, από τις χώρες του Κέντρου, και ενθαρρύνοντας περισσότερη μετανάστευση. Με αυτό τον τρόπο η παραγωγικές δομές, στην προέλευση, φθείρονται, προοδευτικά, συντελώντας

⁹⁰ Οι παλιννοστούντες μετανάστες ανέπτυξαν, συχνά, μια έντονη επιθυμία για αυτοαπασχόληση (μικρές επιχειρήσεις, ταξί). Έτσι, οι νέες επιχειρήσεις υπηρεσιών και εμποροκαταστημάτων άρχισαν να ανταγωνίζονται με τις ήδη υπάρχουσες, με αποτέλεσμα τη μακροπρόθεσμη παραγωγή ενός είδους οικονομίας με «επιχειρήσεις» ελάχιστα βιώσιμων και οριακών. H. Werner, ό.π., σελ.546

⁹¹ Ο.π., σελ.547

⁹² Demetrios G. Papademetriou, «European...», ό.π., σελ.386-387

⁹³ Ο.π., σελ.386

⁹⁴ Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ.250

⁹⁵ Demetrios G. Papademetriou, «Illusions...», ό.π., σελ.212-213

στην «*ασύμμετρη ανάπτυξη*»⁹⁶ – όπως υποτέθηκε στο νεοκλασικό μοντέλο ισορροπίας των τιμών των συντελεστών. Με τη σειρά της αυτή η εξαθλίωση φαίνεται σαν να ενθαρρύνει περισσότερη μετανάστευση.⁹⁷

Η παραπάνω θεώρηση φαίνεται να ταυτίζεται σε πολλά σημεία με τη Θεωρία της Σωρευτικής Αιτιότητας, του Myrdal. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω θεωρία υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη σημαδεύεται, αναπόφευκτα, από βαθύτερες χωρικές ανισότητες ευημερίας, καθώς από τη στιγμή που λάβει χώρα η διαφορεική ανάπτυξη οι εσωτερικές και εξωτερικές οικονομίες κλίμακας, διαιωνίζουν και βαθαίνουν το διπολικό πρότυπο που χαρακτηρίζεται από τους φαύλους κύκλους της φτώχειας, στην Περιφέρεια, και την επιταχυνόμενη μεγέθυνση των περιοχών του Κέντρου. Έτσι, οι οικονομικές δραστηριότητες σε περιοχές και χώρες, με ένα αρχικό πλεονέκτημα, διαρρέουν τις επενδύσεις και ενθαρρύνουν την εξωτερική μετανάστευση των περισσότερο ταλαντούχων, από τον πληθυσμό των περιφερειακών περιοχών και χωρών. Επίσης, αν και λαμβάνουν χώρα θετικές διαχεόμενες επιδράσεις – αυξανόμενη ζήτηση για αγροτικά προϊόντα και εμπόριο πρώτων υλών, από την Περιφέρεια – αυτές δεν είναι εφάμιλλες των αρνητικών επιδράσεων. Επομένως, ο Myrdal, υποστηρίζει ότι χωρίς ισχυρή κρατική πολιτική το καπιταλιστικό σύστημα υποδαυλίζει τις αυξανόμενες χωρικές ανισότητες.⁹⁸

Ο αρνητικός ανατροφοδοτικός μηχανισμός μέσω του οποίου η μετανάστευση αυξάνει, παρά μειώνει, τα προβλήματα υπανάπτυξης και βαθαίνει τις ανισότητες, μεταξύ των χωρών αποστολής και υποδοχής, αφορά τη διαρροή εγκεφάλων, την, σε μεγάλη κλίμακα, αναχώρηση των ικανών νέων ανδρών, από τις αγροτικές περιοχές – αυτή η επίδραση, της απώλειας εργασίας, υποστηρίζεται ότι ευθύνεται για την πρόκληση της έλλειψης αγροτικής εργατικής δύναμης – ενώ και άλλοι παραδοσιακοί βιομηχανικοί τομείς, της οικονομίας, αναμένεται να υποφέρουν από αυτήν την απώλεια εργασίας.⁹⁹

Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η μετανάστευση αυξάνει την ανισότητα εντός των κοινοτήτων αποστολής μεταναστών. Εξαιτίας του ότι οι (δυνάμει) μετανάστες είναι οι ήδη εργαζόμενοι, οι περισσότερο καινοτόμοι, επιχειρηματικά, οι ανοιχτόμυαλοι και οι, σχετικά, πιο καλά εκπαιδευμένοι, τα εμβάσματα, και τα άλλα οφέλη της μετανάστευσης, θα κατευθυνθούν, δυσανάλογα, σε αυτούς που ήδη είναι σε καλύτερη οικονομική κατάσταση. Επομένως, η μετανάστευση δεν συνεισφέρει στην ανακούφιση από τη φτώχεια, και έτσι η σταδιακή υπονόμηση των παραδοσιακών οικονομιών είναι περισσότερο πιθανό να αυξήσει την αποστέρηση, των μη μεταναστών, σε χειρότερο επίπεδο.¹⁰⁰

Τέλος, οι «*αντιπαραγωγικές*» δαπάνες των μεταναστών - μια διαδεδομένη υπόθεση είναι ότι οι μετανάστες και οι οικογένειές τους δεν επενδύουν τα χρήματά τους παραγωγικά αλλά τα δαπανούν σε «*επιδεικτική κατανάλωση*» (εισαγόμενα καταναλωτικά αγαθά) και στη στέγαση - θεωρούνται ότι αδυνατίζουν τις τοπικές και περιφερειακές οικονομίες και αυξάνουν την εξάρτηση, διότι: Πρώτον, η αυξανόμενη κατανάλωση και η αγορά γης, από τους μετανάστες, προκαλεί πληθωριστικές πιέσεις – από τις οποίες οι φτωχοί μη μετανάστες πλήττονται περισσότερο (αύξηση ανισότητας). Δεύτερον, καθώς τα εμπορεύσιμα είδη δεν παράγονται τοπικά θα πρέπει να εισαχθούν από αστικές περιοχές ή το εξωτερικό, προκαλώντας, από τη μία, πίεση

⁹⁶ Για τις υποθέσεις του μοντέλου της «*ασύμμετρης ανάπτυξης*» βλέπε και Ismet Koc and Isil Onan, ό.π., σελ. 83-85

⁹⁷ Hein De Haas, «*Migration...*», ό.π., σελ. 234

⁹⁸ Ο.π., σελ. 233-234

⁹⁹ Ο.π., σελ. 235-236

¹⁰⁰ Ο.π., σελ. 236

στην τοπική παραδοσιακή παραγωγή και, από την άλλη, ενίσχυση των οικονομιών των περιοχών του Κέντρου, που επιτείνει τη διαδικασία της ασύμμετρης ανάπτυξης και αυξάνει τις περιφερειακές διαφορές μεταξύ Κέντρου – Περιφέρειας. Τρίτον, οι όποιες παραγωγικές επενδύσεις, από τους μετανάστες, γίνονται, κατά βάση, στις αστικές περιοχές, έξω από τα χωριά ή την περιοχή προέλευσης, επιδεικνύοντας τις περιφερειακές διαφορές στην ευημερία.¹⁰¹

Συνοψίζοντας, η Θεωρία της Σωρευτικής Αιτιότητας υποστηρίζει ότι η μετανάστευση βαθιάει την υπανάπτυξη, στις κοινωνίες αποστολής μεταναστών, μέσω ποικίλων αρνητικών ανατροφοδοτούμενων μηχανισμών οι οποίοι, με τη σειρά τους, προκαλούν περισσότερη εξωτερική μετανάστευση και, επομένως, διαιωνίζουν το φαύλο κύκλο του «μεταναστευτικού συνδρόμου». Διατυπωμένο με νεομαρξιστικούς όρους, η μετανάστευση όχι μόνο αναπαράγει αλλά και ενισχύει το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, το οποίο βασίζεται στις ταξικές και χωρικές ανισότητες. Η μόνη θετική επίδραση, της μετανάστευσης, δηλαδή η αύξηση της οικογενειακής ευημερίας, υποτίθεται ότι είναι μόνο προσωρινή και, επομένως, τεχνητή. Η μονόπλευρη εξάρτηση, από τα μεταναστευτικά εμβάσματα, θεωρείται επικίνδυνη καθώς βασίζεται στην υπόθεση ότι θα μειωθούν γρήγορα, είτε κατά την παλιννόστηση είτε κατά τη διάρκεια ενσωμάτωσης στη χώρα υποδοχής - σταδιακή διακοπή δεσμών με τις κοινωνίες προέλευσης.¹⁰²

2.3.3 Η μαρξιστική αξιολόγηση του φαινομένου της εξωτερικής μετανάστευσης

Οι μαρξιστικές παραδοχές σχετικά με τη συνολική αξιολόγηση, του διεθνούς μεταναστευτικού φαινομένου, έχουν να κάνουν με τα εξής:

α) «Η μετανάστευση δεν αποτελεί μεμονωμένο εθνικό φαινόμενο ορισμένων χωρών» αλλά αφορά το γενικότερο πρόβλημα της υπανάπτυξης χωρών εξαιτίας, κυρίως, της ιστορικής σχέσης εξάρτησής τους από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και της θέσης που της αποδόθηκε, από αυτές, στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα καταμερισμού της εργασίας.¹⁰³

β) Η μετανάστευση «δεν είναι μεμονωμένο οικονομικό φαινόμενο», αλλά φαινόμενο πολυσύνθετο, που σχετίζεται με το κοινωνικοπολιτικό σύστημα των χωρών αποστολής. Αποτελεί έκφραση κοινωνικοπολιτικών σχέσεων όπου κάθε οικονομική λύση (π.χ. πρόβλημα ανεργίας) προσεγγίζεται, λογικά, μόνο στο δεδομένο πολιτικό πλαίσιο και στον συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων που επικρατούν την ώρα της πραγμάτωσής της.¹⁰⁴

γ) Η μετανάστευση «δεν είναι μεμονωμένο πρόβλημα εξαγωγής εργατικών δυνάμεων από μια χώρα» αλλά συναρτάται από τις οικονομικές και δημογραφικές εξελίξεις, στις χώρες υποδοχής εργατών - η καπιταλιστική ανάπτυξη, στη μεταπολεμική Δυτική Ευρώπη, ιδιαίτερα μετά το 1960, οδήγησε σε μια εντεινόμενη τάση διεθνοποίησης του κεφαλαίου με συνέπεια και τη διεθνοποίηση της εργατικής τάξης.¹⁰⁵

δ) Στο παραπάνω πλαίσιο ξεπροβάλλει και ο «εκμεταλλευτικός χαρακτήρας του μεταναστευτικού φαινομένου» σε ταξική βάση,¹⁰⁶ δηλαδή σε βάρος των μεταναστών -

¹⁰¹ Ο.π.,σελ.236-237

¹⁰² Ο.π.,σελ.238

¹⁰³ Μάριος Νικολινάκος, «Εισαγωγή στο Πρόβλημα της Μετανάστευσης» στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος (επιμ.),Αθήνα,Κάλβος,1974,σελ.16

¹⁰⁴ Ο.π.,σελ.16-17

¹⁰⁵ Ο.π.,σελ.17

¹⁰⁶ Επηρεασμένοι από τη μαρξιστική σκέψη οι κοινωνιολόγοι Castles και Kosack, συνδέουν κάθε όψη του φαινομένου της μετανάστευσης με τον ταξικό του χαρακτήρα. Η υποδεέστερη θέση των

θεσμοποίηση διακρίσεων, στις χώρες υποδοχής, μέσα από τους νόμους περί αλλοδαπών - και σε βάση εθνική-κρατική - διακρατικές συμφωνίες που επιτρέπουν την εκδίωξη εργατών σε περίπτωση οικονομικής κρίσης. Το μόνο θετικό αποτέλεσμα είναι η επίδραση των μεταναστευτικών εμβασμάτων, των εργατών, στο ισοζύγιο πληρωμών, των χωρών αποστολής.¹⁰⁷

ε) Συμπεραίνεται, από το προηγούμενο, «ο σταθεροποιητικός χαρακτήρας του μεταναστευτικού φαινομένου για το σύστημα», τόσο στις χώρες αποστολής όσο και στις χώρες υποδοχής μεταναστών. Η διευκόλυνση της μετανάστευσης, από τις κυβερνήσεις των χωρών αποστολής, στόχευε στην βραχυχρόνια αποφυγή κοινωνικοπολιτικών πιέσεων, μέσω της εξαγωγής της ανεργίας στο εξωτερικό.¹⁰⁸

στ) Το μεταναστευτικό φαινόμενο, στην μεταπολεμική Ευρώπη, υπόκειται στους ίδιους μηχανισμούς και νόμους που καθορίζουν το μεταναστευτικό ρεύμα, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όπως εκφράζεται ιστορικά από τον 18^ο αιώνα.¹⁰⁹

ζ) Το άτομο επιλέγει τη θέση του στη διεθνή αγορά εργασίας (εκούσια μετανάστευση) αλλά, ουσιαστικά, η επιλογή του καθορίζεται από τις συγκεκριμένες συνθήκες που έχει διαμορφώσει η σχέση Κέντρου-Περιφέρειας, δηλαδή η «εκούσια μετανάστευση» είναι καθορισμένη από το σύστημα, έτσι ώστε να καθίσταται αναπόφευκτη.¹¹⁰

Με άλλα λόγια αν και η καταφυγή στην εξωτερική μετανάστευση είναι αποτέλεσμα αποφάσεων από άτομα ή/και νοικοκυριά, οι πιθανές, επιλογές έχουν καθοριστεί από δομικούς παράγοντες.¹¹¹

2.4 Η αναθεωρητική αναπτυξιακή οπτική των Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης Εργασίας

Μέχρι πρόσφατα οι θεωρίες δεν εξέταζαν τους έμμεσους τρόπους με τους οποίους η διεθνής μετανάστευση μπορεί να επηρεάσει το οικονομικό status των νοικοκυριών, των κοινοτήτων και των εθνών - προώθηση της οικονομικής μεγέθυνσης και της εθνικής(κρατικής) ανάπτυξης.¹¹²

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1980 και 1990 τα Ν.Ο.Μ.Ε. αναδύθηκαν, κυρίως, εντός του αμερικανικού πλαισίου έρευνας, ως απάντηση στις αναπτυξιολογικές θεωρίες («αισιόδοξοι» της μετανάστευσης) και τη δομική θεωρία («απαισιόδοξοι» της μετανάστευσης).¹¹³

Πιο συγκεκριμένα, ο Stark αναπροσδιορίζοντας τη θεωρητική έρευνα, σχετικά με τη σχέση διεθνούς μετανάστευσης και ανάπτυξης, προσέγγισε, τη μετανάστευση, στο γενικό πλαίσιο των οικοκυρικών οικονομικών σχέσεων και τοποθέτησε το νοικοκυριό στο γενικό πλαίσιο των ατελών πιστωτικών αγορών και των αγορών κινδύνου, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις αναπτυσσόμενες χώρες, αποστολής μεταναστών.¹¹⁴

Αναλυτικότερα, ενώ οι πρώτοι θεωρητικοί διαχώριζαν τα αίτια από τις επιπτώσεις, της μετανάστευσης, στις περιοχές ή χώρες αποστολής, με τη θεωρία των Ν.Ο.Μ.Ε. σηματοδοτείται μια μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνεται και διαπλάθεται η σχέση μεταξύ μετανάστευσης και ανάπτυξης. Εδώ, η μετανάστευση

μεταναστών, στις χώρες υποδοχής, προκαλεί τα περισσότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, όπως προβλήματα κατοικίας, υγείας, εγκληματικότητας, κλπ. Ήρα Έμκε Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.250-251

¹⁰⁷ Μάριος Νικολινάκος,ό.π.,σελ.18

¹⁰⁸ Ο.π.,σελ.18-19

¹⁰⁹ Ο.π.,σελ.19

¹¹⁰ Λουκία Μ.Μουσούρου,ό.π.,σελ.61

¹¹¹ Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...»,ό.π.,σελ.23

¹¹² J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...»,ό.π.,σελ.181

¹¹³ Hein De Haas, «Remittances...»,ό.π.,σελ.6

¹¹⁴ J. Edward Taylor et al., «International Migration and Community...»,ό.π.σελ.403

θεωρείται ότι προέρχεται από την επιθυμία υπέρβασης των ανεπαρκειών των αγορών, που περιορίζουν την τοπική παραγωγή, ενώ, παράλληλα, υποστηρίζεται πως επιδρά θετικά στην παραγωγή των περιοχών αποστολής, καθώς τα εμβάσματα και τα σιωπηρά συμβόλαια κινδύνων, εντός των οικογενειών, επιτρέπουν στα νοικοκυριά να υπερβούν τις ανεπάρκειες των αγορών, προσφέροντας μια αναπτυξιακή δυναμική στις φτωχές αναπτυσσόμενες χώρες. Από αυτή την προοπτική απορρέουν μερικές υποθέσεις, σχετικά με την αμοιβαία σχέση μετανάστευσης και ανάπτυξης, οι οποίες επεκτείνονται πέρα από το πεδίο των νεοκλασικών οικονομικών.¹¹⁵

Ο Stark και τα N.O.M.E. ερμηνεύουν το ρόλο της μετανάστευσης ως μιας ενδιάμεσης επένδυσης, που διευκολύνει τη μετάβαση από την οικογενειακή στην εμπορική παραγωγή. Υποστηρίζουν πως παίζει αυτό το ρόλο εξασφαλίζοντας, στα αγροτικά νοικοκυριά, κεφάλαια και πόρους, μέσω διαφοροποιημένων πηγών εισοδήματος, προς μείωση των κινδύνων που αντιμετωπίζουν. Έτσι, με ελλιπή πρόσβαση σε πιστωτική και εισοδηματική ασφάλεια, εκτός του νοικοκυριού, τα τελευταία αυτοχρηματοδοτούν νέες παραγωγικές μεθόδους και αυτοασφαλιζονται, έναντι των διακρινόμενων κινδύνων, στο οικοκυρικό εισόδημα, με το να «επενδύουν», στη μετανάστευση, ένα ή περισσότερα οικογενειακά μέλη.¹¹⁶

Ενώ τα εμβάσματα αγνοούνται, στη νεοκλασική μεταναστευτική θεωρία, στα N.O.M.E γίνονται αντιληπτά ως ένα από τα πιο ουσιώδη κίνητρα μετανάστευσης. Αυτό, επίσης, υποδεικνύει ότι η αναπτυξιακή συνεισφορά των μεταναστών δεν συνδέεται, απαραίτητα, με την παλιννόστηση αλλά με τα εμβάσματα αυτών που είναι, ήδη, στο εξωτερικό, των μόνιμα εγκατεστημένων, κλπ..¹¹⁷

2.4.1 Οι μακροοικονομικές επιδράσεις της μετανάστευσης: οι υποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη των χωρών προέλευσης

Η εμπειρία, των χωρών εξαγωγής εργασίας, απέδειξε ότι η εξαγωγή εργασίας, ως κεντρικού στοιχείου των εθνικών αναπτυξιακών στρατηγικών, είναι, ενδεχομένως, λανθασμένη. Πολλές από τις συνθήκες που προήγαγαν τη μετανάστευση, όπως τα χαμηλά εισοδήματα και η χαμηλή παραγωγικότητα, στις περιοχές αποστολής μεταναστών, περιόρισαν, επίσης, την ωφελιμότητα των δυνάμει επενδύσεων. Έτσι, οι ανεπαρκείς μακροοικονομικές πολιτικές, όπως αυτές που παράγουν υψηλό πληθωρισμό και οικονομική αβεβαιότητα, ενθάρρυναν, τις οικογένειες, να επενδύσουν τα εμβάσματά τους σε ακίνητα(γη, σπίτια), παρά σε παραγωγικές δραστηριότητες που δημιουργούν νέα απασχόληση. Επιπλέον, οι περιοριστικές βιομηχανικές πολιτικές έκαναν δύσκολη ή αδύνατη, για τους μετανάστες, τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων. Συνεπώς, η ανεπαρκής υποδομή (δρόμοι, επικοινωνίες, άρδευση, εκπαίδευση και άλλες δημόσιες υπηρεσίες) έκανε τα κέρδη των τοπικών επενδύσεων χαμηλά και αβέβαια, για τα μεταναστευτικά νοικοκυριά, ώστε αυτά να επενδύσουν, τις αποταμιεύσεις τους, σε τοπικές παραγωγικές δραστηριότητες.¹¹⁸ Με λίγα λόγια, με την απουσία υγιών πολιτικών η εξωτερική μετανάστευση, από μόνη της, δεν μπορεί να οδηγήσει σε εθνική οικονομική ανάπτυξη.¹¹⁹

Εντούτοις, αν, με βάση τα N.O.M.E., οι εξαγωγές εργασίας δεν αποτελούν υποκατάστατο για υγιείς μακροοικονομικές πολιτικές και καλοσχεδιασμένες αναπτυξιακές στρατηγικές, ενδέχεται, σε μια χώρα, με μεγάλη προσφορά εργασίας,

¹¹⁵ Ο.π.,σελ.404

¹¹⁶ Ο.π.

¹¹⁷ Hein De Haas, «Migration...»,ό.π.,σελ.243

¹¹⁸ J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...»,ό.π.,σελ.202-203

¹¹⁹ J. Edward Taylor et al., «International Migration and Community...»,ό.π.σελ.397

να αποτελούν ένα χρήσιμο συμπλήρωμα για μια στιβαρή οικονομική στρατηγική. Εδώ, ένας υπόρρητος κίνδυνος είναι ότι η αποδημία, εξελισσόμενη σε μια επιλεκτική διαδικασία, μπορεί να προκαλέσει την απώλεια του, υπό έλλειψη, ανθρωπίνου κεφαλαίου, που απαιτείται για την ανάπτυξη. Αν η απώλεια, των υψηλά ειδικευμένων εργαζομένων, προκαλεί δυσχέρειες στην παραγωγή και μειώνει την παραγωγικότητα των υπολοίπων εργαζομένων, τότε η διεθνής μετανάστευση θα μπορούσε να υπονομεύσει την οικονομική μεγέθυνση, ειδικά αν η απώλεια του ανθρωπίνου κεφαλαίου δεν αντισταθμίζεται από σημαντικά εμβάσματα. Αν, όμως, η διεθνής μετανάστευση περιλάβει τη μετακίνηση της άφθονης εργασίας, παρά την έλλειψη ανθρωπίνου κεφαλαίου, είναι περισσότερο πιθανό να προκύψει ανάπτυξη, διότι τα μεταναστευτικά εμβάσματα, παρέχοντας εισοδήματα, ξένο συνάλλαγμα και εσωτερικές αποταμιεύσεις, δημιουργούν σημαντικούς εισοδηματικούς πολλαπλασιαστές, που μπορούν να ενθαρρύνουν την τοπική ζήτηση, για αγαθά και υπηρεσίες, και να βοηθήσουν στην υπέρβαση των τοπικών περιορισμών, προς ικανοποίηση αυτής της ζήτησης.¹²⁰

Η έκταση στην οποία η τοπική παραγωγή είναι σε θέση να επεκταθεί, ώστε να ικανοποιήσει τη ζήτηση, που προκλήθηκε από τα εμβάσματα, εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο οι κρατικές πολιτικές δημιουργούν ένα οικονομικό περιβάλλον το οποίο είναι συμβατό προς την τοπική επένδυση. Αν τα εμβάσματα είναι υψηλά αλλά η ανταπόκριση της τοπικής προσφοράς είναι χαμηλή, το εισόδημα, από τους μετανάστες, θα δημιουργήσει πληθωριστικές πιέσεις και θα ενισχύσει τη ζήτηση για εισαγωγές. Αν, όμως, οι οικονομικές πολιτικές και οι δημόσιες επενδύσεις ενθαρρύνουν τις τοπικές παραγωγικές δραστηριότητες η προσφορά μπορεί να αυξηθεί και να ανταποκριθεί στην αυξανόμενη ζήτηση, για αγαθά και υπηρεσίες, που προκλήθηκαν από τα εμβάσματα. Επομένως, τα εμβάσματα θα αποφέρουν πολλαπλασιαστές εισοδήματος και απασχόλησης.¹²¹

Γενικότερα, οι έρευνες από την Ασία προσφέρουν τις περισσότερες θετικές αξιολογήσεις για το ρόλο της εξωτερικής μετανάστευσης στην προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης, σε σχέση με άλλες έρευνες, από άλλες περιοχές. Αυτό οφείλεται σε τρεις παράγοντες: Πρώτον, δίνουν έμφαση στον προσδιορισμό των έμμεσων αποτελεσμάτων των εμβασμάτων, από το να εστιάζονται, αποκλειστικά, στα άμεσα αποτελέσματα (π.χ. αυτά καθ' αυτά τα εμβάσματα). Δεύτερον, πολλές ασιατικές χώρες εφαρμόζουν μακροοικονομικές πολιτικές που ευνοούν την ανάπτυξη της αγοράς, προσφέροντας ένα γενικό οικονομικό πλαίσιο που συνεισφέρει, περισσότερο, στην πραγματοποίηση παραγωγικών επενδύσεων, ενώ, παράλληλα, έχουν ενσωματώσει, άμεσα, τη μετανάστευση εργασίας, στα μακροοικονομικά τους πλάνα, χωρίς να τη θεωρούν ως πανάκεια για την ανάπτυξη. Τρίτον, πολλές ασιατικές κυβερνήσεις εγκαθίδρυσαν ειδικές πολιτικές ώστε, αφενός, να ενθαρρύνουν τον επαναπατρισμό των ξένων κερδών (επιτόκια, κλπ) και, αφετέρου, να δεσμεύσουν τα εμβάσματα για αναπτυξιακούς σκοπούς.¹²²

2.4.2 Οι μικροοικονομικές επιδράσεις της μετανάστευσης: οι επιπτώσεις στις τοπικές οικονομίες

Τα Ν.Ο.Μ.Ε. υποστηρίζουν την υπόθεση ότι μετανάστευση και εμβάσματα επηρεάζουν τις οικονομίες αποστολής, καθώς έχουν έμμεσες θετικές επιδράσεις, στα εισοδήματα των νοικοκυριών αποστολής μεταναστών, χαλαρώνοντας τους περιορισμούς κεφαλαίου και κινδύνου, στην τοπική παραγωγή. Εδώ, οι συνδέσεις

¹²⁰ J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...», ό.π., σελ.203

¹²¹ Ο.π.

¹²² J. Edward Taylor, «The New Economics...», ό.π., σελ.71

των αγορών μεταδίδουν τις επιπτώσεις, της μετανάστευσης, από τα μεταναστευτικά στα μη μεταναστευτικά νοικοκυριά, των οικονομιών αποστολής.¹²³

Αναλυτικότερα, για τα Ν.Ο.Μ.Ε., η εξωτερική μετανάστευση μπορεί να έχει ισχυρές ευδιάκριτες επιδράσεις στο εισόδημα, εντός των μεταναστευτικών νοικοκυριών. Κατ' αρχήν, όπως και στα «παλαιά οικονομικά της μετανάστευσης» (νεοκλασική θεωρία), υφίσταται η αλληλεπίδραση της απώλειας εργασίας: το νοικοκυριό θυσιάζει το οριακό προϊόν του αναχωρήσαντος μετανάστη, στην τοπική αγορά εργασίας, εντούτοις, από τη στιγμή που ο μετανάστης εγκατασταθεί στον προορισμό του και ξεκινήσει να αποστέλλει χρήματα, αυτά τα εμβάσματα έχουν μια σειρά από άμεσες και έμμεσες επιδράσεις, στο οικοκυρικό εισόδημα.¹²⁴

Τα χρήματα που εμβάζονται - μετά από την πληρωμή των κοστών, της μετανάστευσης, και της κάλυψης του απολεσθέντος οριακού προϊόντος, του αποχωρήσαντα μετανάστη - συνεισφέρουν άμεσα στο οικοκυρικό εισόδημα. Ωστόσο, με το να χαλαρώνουν οι οικονομικοί περιορισμοί, στις οικοκυρικές παραγωγικές δραστηριότητες, και με το να εξασφαλίζονται πόροι διασφάλισης, ενάντια στους εισοδηματικούς κινδύνους, η μετανάστευση παράγει και ένα πλήθος από έμμεσες επιδράσεις. Η σημασία αυτών των έμμεσων επιδράσεων εξαρτάται από την έκταση κατά την οποία κίνδυνος και έλλειψη κεφαλαίου περιορίζουν την παραγωγή, με την απουσία μετανάστευσης. Αν οι οικογένειες δεν αντιμετωπίζουν υποχρεώσεις ρευστότητας και περιορισμούς κινδύνου τότε οι έμμεσες επιδράσεις, της μετανάστευσης, στο οικοκυρικό εισόδημα, θα είναι μηδαμινές και η οικογένεια θα έχει μικρότερο κίνητρο να αποστείλει μέλη της στο εξωτερικό. Αν, όμως, οι περιορισμοί πίστωσης και κινδύνου είναι δεσμευτικοί, τα οικογενειακά κίνητρα, αποστολής μεταναστών στο εξωτερικό, με σκοπό την απόκτηση πρόσβασης σε ρευστότητα και εισοδηματική ασφάλεια, θα είναι ισχυρότερα και οι συνεπαγόμενες έμμεσες επιδράσεις, στα οικογενειακά εισοδήματα, μπορούν να είναι, αρκετά, μεγάλες. Εντούτοις, το μέγεθος και η κατεύθυνση των καθαρών επιπτώσεων, στο οικοκυρικό εισόδημα, είναι, εκ των προτέρων, ακαθόριστες.¹²⁵

Αν οι περιορισμοί, πίστωσης και κινδύνου, είναι σοβαροί, και η μετανάστευση επιτρέπει στις οικογένειες να τους υπερβούν, μετανάστευση και εμβάσματα μπορούν να έχουν μια θετική επίδραση στην τοπική παραγωγή. Οι έρευνες δείχνουν ότι, βραχυπρόθεσμα, η απώλεια εργασίας, από την εξωτερική μετανάστευση, μείωσε, αρχικά, την παραγωγή, στις περιοχές αποστολής, αλλά, μακροπρόθεσμα, η αγροτική παραγωγικότητα αυξήθηκε. Επίσης, δείχνουν πως η επίδραση των εμβασμάτων, πάνω στο συνολικό αγροτικό εισόδημα, που στηρίζεται στην τοπική παραγωγή, ήταν, βραχυπρόθεσμα, αρνητική, για τα νοικοκυριά που τα λάμβαναν, αλλά, σταδιακά, παρατηρήθηκε αύξηση του εισοδήματος, μέσω της τοπικής παραγωγής, εξαιτίας της εισροής τους. Όπως, σημειώνει, η θεωρία των Ν.Ο.Μ.Ε., η οριακή εισοδηματική επίδραση των εμβασμάτων ήταν μεγαλύτερη στα πιο περιορισμένα, από άποψη ρευστότητας, νοικοκυριά.¹²⁶

Αν τα εμβάσματα συνεισφέρουν θετικά στα ατομικά ή οικογενειακά εισοδήματα, μπορούν να έχουν και πολλαπλές επιδράσεις πάνω στα εισοδήματα, την απασχόληση και την παραγωγή, των οικονομιών αποστολής μεταναστών. Νοικοκυριά και επιχειρήσεις συνδέονται, μέσω των αγορών και, έτσι, οι συνδέσεις δαπανών μεταδίδουν τις επιπτώσεις, των εμβασμάτων, από τα νοικοκυριά, που λαμβάνουν

¹²³ Ο.π.,σελ.80

¹²⁴ J. Edward Taylor et al., «International Migration and Community...»,ό.π.,σελ.404

¹²⁵ Ο.π.

¹²⁶ J. Edward Taylor, «The New Economics...»,ό.π.,σελ.76

εμβάσματα, στα άλλα νοικοκυριά και στις παραγωγικές επιχειρήσεις της οικονομίας.¹²⁷

Οι δαπάνες των νοικοκυριών, σε αγαθά και υπηρεσίες, περιλαμβανομένων των επενδύσεων, διαμορφώνονται από τις παρούσες και μελλοντικές καταναλωτικές προτιμήσεις και περιορίζονται από τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα επιδρούν σε αυτές τις δαπάνες, με το να αυξάνουν τον οικογενειακό προϋπολογισμό, που, με τη σειρά του, αυξάνει τη ζήτηση του νοικοκυριού, για αγαθά. Οι συνδέσεις της αγοράς, μεταδίδουν τις επιπτώσεις των εμβασμάτων από τα νοικοκυριά που τα λαμβάνουν στα άλλα, στην τοπική, περιφερειακή ή εθνική οικονομία.¹²⁸

Συνεπώς, οι τοπικές επιπτώσεις της μετανάστευσης – αρνητικές και θετικές – διαμορφώνονται όχι μόνο από το μέγεθος, τη διανομή και τις επιδράσεις των εμβασμάτων, πάνω στο εισόδημα των νοικοκυριών που τα λαμβάνουν, αλλά, επίσης, από την έκταση στην οποία οι επιπτώσεις της μετανάστευσης μεταδίδονται μεταξύ των μεταναστευτικών νοικοκυριών, στην τοπική οικονομία.¹²⁹

Συνολικά, από τις μικροοικονομικές έρευνες απορρέουν τρία γενικά συμπεράσματα, αναφορικά με τις επιπτώσεις της μετανάστευσης και των εμβασμάτων, στις περιοχές αποστολής μεταναστών:

α) Τα μεταναστευτικά εμβάσματα δημιουργούν πολλαπλασιαστές εισοδήματος και απασχόλησης, στα χωριά και στις πόλεις αποστολής. Οι συνδέσεις εισοδηματικής αύξησης, μέσα στα χωριά, ήταν σημαντικές, σε μια ποικιλία οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών τοποθεσιών.

β) Όσο περισσότερο στενά ενσωματωμένες είναι οι πόλεις και τα χωριά, αποστολής μεταναστών, με τις εξωτερικές αγορές, τόσο λιγότερο οι πολλαπλασιαστές εισοδήματος, των πόλεων ή των χωριών, προκύπτουν, από τα μεταναστευτικά εμβάσματα. Μέσω του εμπορίου οι επιπτώσεις των εμβασμάτων, στις τοπικές οικονομίες, μεταδίδονται στα άλλα μέρη της χώρας. Επίσης, είναι πιθανό, μεγάλο μέρος των ωφελημάτων, από τη μετανάστευση, να συγκεντρωθεί στα περιφερειακά αστικά κέντρα, των χωρών αποστολής, ακόμη και αν τα εμβάσματα δεν κατευθύνονται, προς τα εκεί.

γ) Οι θετικές πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις, των εμβασμάτων, πάνω στα εισοδήματα, των περιοχών αποστολής, εμφανίζονται να εξαρτώνται, κρίσιμα, από την προσφορά που ανταποκρίνεται στις τοπικές παραγωγικές δραστηριότητες. Για παράδειγμα, στις αγροτικές περιοχές, οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις των εξωγενών αλλαγών, στα οικοκυρικά εισοδήματα (π.χ. εμβάσματα), είναι σημαντικά μικρότερη όταν η ανταπόκριση της γεωργικής προσφοράς είναι ανελαστική. Σε αυτό το πλαίσιο, έχουν σημασία οι πολιτικές που μεταβάλλουν τους τεχνολογικούς περιορισμούς της παραγωγής, προάγουν την ανάπτυξη και αναπτύσσουν τις αγορές, ως μέσα ώστε να γίνουν, τα εμβάσματα, πιο παραγωγικά, στις οικονομίες αποστολής μεταναστών.¹³⁰

¹²⁷ Ο.π.,σελ.69-70

¹²⁸ Ο.π.,σελ.71-72

¹²⁹ Ο.π.,σελ.77

¹³⁰ Ο.π.,σελ.77-78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΩΝ ΕΜΒΑΣΜΑΤΩΝ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ

Η επίπτωση των εργατικών μεταναστευτικών εμβασμάτων στην οικονομική δραστηριότητα, των χωρών προέλευσης, είχε επισκιαστεί, κατά πολύ, από την καταφανή θετική τους επίδραση στο ισοζύγιο πληρωμών. Μόνο σταδιακά αναγνωρίστηκε ότι, κρίσιμης σημασίας, για τις οικονομίες αποστολής μεταναστών, δεν είναι μόνο η κλίμακα των εμβασμάτων αλλά, επίσης, και ο τρόπος με τον οποίο αυτά χρησιμοποιούνται. Έτσι, οι επιδράσεις στην παραγωγή, στην απασχόληση, στον πληθωρισμό και στις εισαγωγές εξαρτώνται από το αν τα κεφάλαια χρησιμοποιούνται για την αγορά διαρκών ή μη διαρκών αγαθών, απαραίτητων ή μη απαραίτητων, εγχώριων ή εισαγομένων. Ένας κρίσιμος παράγοντας είναι η έκταση στην οποία η πρόσθετη ζήτηση, που προκαλείται από τα εμβάσματα, μπορεί να καλυφθεί από την εγχώρια παραγωγή. Η ευελιξία με την οποία η εγχώρια προσφορά αλληλεπιδρά στην πρόσθετη ζήτηση θα καθορίσει για το αν τα εμβάσματα θα έχουν θετικές επιδράσεις στην απασχόληση ή, αντίθετα, πληθωριστικές επιδράσεις και ενδεχόμενες πρόσθετες εισαγωγές.¹

Για τον μετανάστη, ως άτομο, τα εμβάσματα ενισχύουν τους δεσμούς με τη χώρα του και τον καθιστούν ικανό να αποπληρώσει χρηματικά και άλλα χρέη στη χώρα προέλευσης.²

Για τους λήπτες, τα εμβάσματα μεταφράζονται σε αυξανόμενα εισοδήματα, πρόσβαση προς αγαθά, που οι μετανάστες αποστέλλουν ή φέρνουν μαζί τους, ικανότητα χρηματοδότησης επενδύσεων, αυξανόμενου ανθρωπίνου κεφαλαίου (π.χ. εκπαίδευση οικογενειακών μελών), παροχή κεφαλαίων, για τους επιχειρηματίες, και παροχή ασφάλειας, ενάντια στον κίνδυνο.³

Συνεπώς, σε οικογενειακό-μικροοικονομικό επίπεδο, τα εμβάσματα είναι κρίσιμα για την προσωπική κατανάλωση και την κοινωνική ασφάλεια των ανθρώπων, των αναπτυσσόμενων χωρών - τα εμβάσματα επιτρέπουν, στα φτωχά νοικοκυριά, που τα λαμβάνουν, να αυξήσουν τις αποταμιεύσεις τους, να χρηματοδοτήσουν την κατανάλωση, την αγορά γης και σπιτιού, να δαπανήσουν περισσότερο σε ανθρώπινο κεφάλαιο και να καλύψουν τα κόστη της υγειονομικής τους περίθαλψης.⁴ Έχοντας μια κρίσιμη ασφαλιστική λειτουργία προστατεύουν, τους ανθρώπους, από τις ασταθείς επιδράσεις των απουσιαζόντων ή ατελών αγορών, των αποτυχημένων κρατικών πολιτικών και της έλλειψης κρατικής κοινωνικής ασφάλισης.⁵

Αναφορικά με τις αρνητικές τους επιπτώσεις, σε επίπεδο νοικοκυριού, αυτές συσχετίζονται με την εξάρτησή του από τα εμβάσματα, την παραμέληση των τοπικών

¹Thomas Straubhaar, «Migrant's Remittances and Economic Activity», *Intereconomics*, March/April 1985,pp.87

² Dhananjayan Sriskandarajah, «Migration and Development», *A Paper Prepared for the Policy Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration*, September 2005,pp.15(πίνακας)

³Ο.π.(πίνακας)

⁴ Denesh Kapur, «Remittances: The New Development Mantra», *Paper Prepared for the G-24 Technical Group Meeting*, August 2003,pp.13-14 - Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez, «The Development Impact of Remittances in Latin America», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez(edit.), The World Bank,2008,pp.2 και Tom De Bruyn and Johan Wets, «Remittances and Development», *Conference Report on Migration and Development: Position Paper Session VA*, March 2006,pp.3(πίνακας)

⁵Hein De Haas, «Migration and Development: A Theoretical Perspective», *International Migration Review*, Volume 44,Number 1(Spring 2010),pp.249

παραγωγικών δραστηριοτήτων – περισσότερος ελεύθερος χρόνος και μείωση συμμετοχής το εργατικό δυναμικό, εξαιτίας της εισροής εμβασμάτων - και στην μετά δυσκολίας χρήση τους για παραγωγικές επενδύσεις.⁶

Σε κοινοτικό – περιφερειακό επίπεδο, τα εμβάσματα, ενισχύουν την τοπική οικονομία και χρηματοδοτούν τοπικά αναπτυξιακά έργα, ωστόσο μπορεί να αυξήσουν την ανισότητα μεταξύ ληπτριών και μη οικογενειών, όπως και να προξενήσουν πληθωρισμό.⁷

Για τις λήπτριες χώρες, το ξένο συνάλλαγμα, υπό τις διάφορες μορφές του, επηρεάζει την οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση, μέσω των παραγόντων προσφοράς και ζήτησης. Οι επιδράσεις του εκδηλώνονται στις αλλαγές μεταβλητών όπως το Α.Ε.Π., η απασχόληση και η θέση του ισοζυγίου πληρωμών, με βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες, για την οικονομία.⁸

Πιο συγκεκριμένα, σε εθνικό επίπεδο, τα εμβάσματα των μεταναστών είναι μια, σχετικά, σταθερή εξωτερική πηγή χρηματοδότησης, έχοντας ποικίλες διαστάσεις στο εύρος των επιδράσεων, της οικονομικής ανάπτυξης, των χωρών προέλευσης: αποφέρουν ξένο συνάλλαγμα, είναι συμπλήρωμα των εθνικών αποταμιεύσεων, παρέχουν μια πηγή χρηματοδότησης για το σχηματισμό κεφαλαίου⁹ ενώ, παράλληλα, μπορούν να βελτιώσουν μερικά από τα προβλήματα, των αναπτυσσόμενων χωρών, όπως τις ανεπάρκειες των πιστωτικών αγορών, την εισοδηματική ανισότητα, την εισοδηματική αστάθεια και τη φτώχεια.¹⁰

Σε μακροοικονομικό επίπεδο, η οικονομική και κοινωνική συνεισφορά των εμβασμάτων (και της μετανάστευσης) ενδέχεται να είναι σημαντική, καθώς προσφέρουν μια σταθερή πηγή ξένου νομίσματος, που βοηθά στην αποτροπή κρίσεων στο ισοζύγιο πληρωμών.¹¹ Επιπλέον, τα εμβάσματα τείνουν να μειώνουν τη φτώχεια και τις ανισότητες, στις λήπτριες χώρες, ενώ αυξάνουν τη συνολική επένδυση και ανάπτυξη.¹² Τέλος, χάρη στην αντι-κυκλική τους συμπεριφορά μειώνουν, σημαντικά, την αναπτυξιακή αστάθεια και βοηθούν τις χώρες να προσαρμοστούν προς τα εξωτερικά σοκ και τα σοκ της μακροοικονομικής πολιτικής - τα εμβάσματα έχουν αποδειχτεί ότι είναι λιγότερο ασταθή, λιγότερο προ-κυκλικά και, επομένως, μια περισσότερο αξιόπιστη πηγή ξένου νομίσματος, σε σχέση με άλλες κεφαλαιακές ροές προς τις αναπτυσσόμενες χώρες, όπως οι άμεσες ξένες επενδύσεις και η αναπτυξιακή βοήθεια.¹³

Εντούτοις, κάποιες θεωρήσεις ισχυρίζονται ότι τα εμβάσματα αποτυγχάνουν να βοηθήσουν την οικονομία και μειώνουν την πιθανότητα μιας μελλοντικής οικονομικής βελτίωσης. Εδώ, υποστηρίζεται πως οι μεταβιβάσεις δημιουργούν

⁶Tom de Bruyn and Johan Wets,ό.π.(πίνακας) και Pablo Acosta, Cesar Calderon, Pablo Fainzylber, and Humberto Lopez, «Do Remittances Lower Poverty Levels in Latin America?», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez(edit.), The World Bank,2008,pp.158

⁷Tom de Bruyn and Johan Wets,ό.π.(πίνακας)

⁸Nicholas P. Glytsos, «The Role of Migrant Remittances in Development: Evidence From Mediterranean Countries», *International Migration*,Vol.40 (1),2002,pp.5

⁹Andres Solimano, «Remittances by Emigrants», *World Institute for Development Economies Research - Discussion Paper No.89*,December 2003,pp.1

¹⁰Ernesto Lopez - Cordova and Alexandra Olmedo, «International Remittances and Development: Existing Evidence, Policies and Recommendations», *G20 Workshop on Demographic Challenges and Migration*,2005,pp.237

¹¹Ο.π.

¹²Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez, ό.π.

¹³Hein De Haas, «Remittances, Migration and Social Development: A Conceptual Review of the Literature», *United Nations Research Institute for Social Development: Social Policy and Development Programme Paper Number 34*,October 2007,pp.8-9

εξάρτηση, μεταξύ των ληπτών, ενθαρρύνουν τη συνεχιζόμενη μετανάστευση, του ενεργού πληθυσμού, και μειώνουν την πιθανότητα επενδύσεων, εξαιτίας της ασταθούς εργατικής δύναμης. Επίσης, υποστηρίζεται πως αν δαπανώνται σε εισαγόμενα καταναλωτικά αγαθά, παρά σε τοπικά παραγόμενα προϊόντα, η πιθανή πολλαπλασιαστική τους επίδραση μπορεί να μειωθεί.¹⁴ Συνεπώς, τα εμβάσματα, ενδέχεται να αυξήσουν τα ελλείμματα του εμπορικού ισοζυγίου, μέσω της τόνωσης των εισαγωγών, καθώς και να προξενήσουν πληθωρισμό, εξαιτίας της προκαλούμενης αύξησης στη ζήτηση και της μη ανταποκρινόμενης προσφοράς. Τα εμβάσματα μπορούν, επίσης, να αυξήσουν τους μισθούς, είτε μέσω της αύξησης του ελεύθερου χρόνου, των ληπτών, μειώνοντας, έτσι, την προσφορά εργασίας, είτε αυξάνοντας τη ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες. Η αύξηση των μισθών, με τη σειρά τους, μπορεί να οδηγήσει σε αλλαγή της παραγωγής προς μη εμπορεύσιμα αγαθά και σε πλήξη της ανταγωνιστικότητας του εξαγωγικού τομέα.¹⁵

Άλλωστε, ένα πρωταρχικό ζήτημα, των μακροοικονομικών της διεθνούς μετανάστευσης, είναι η πιθανότητα κινητοποίησης των εμβασμάτων για εθνική οικονομική ανάπτυξη.¹⁶

Όπως έχει τονιστεί από πολλούς συγγραφείς, η βασική διαδικασία της ανάπτυξης συνδέεται με τον δομικό μετασχηματισμό μιας οικονομίας, ο συστατικός πυρήνας τους οποίου είναι η συγκέντρωση του ανθρώπινου και φυσικού κεφαλαίου, οι αλλαγές στη σύνθεση της ζήτησης του εμπορίου, της παραγωγής και της απασχόλησης, και της μακροπρόθεσμης αναλογίας των αποταμιεύσεων. Εδώ, το ξένο συνάλλαγμα θεωρείται ως αναγκαία προϋπόθεση για την επιδίωξη μεγαλύτερων δομικών αλλαγών οι οποίες προάγουν την ανάπτυξη και συνεισφέρουν στην αλλαγή από την παραγωγή μη-εμπορεύσιμων στην παραγωγή εμπορεύσιμων αγαθών (αύξηση ανταγωνιστικότητας).¹⁷

Ο δομικός μετασχηματισμός, που προκαλείται από τα εμβάσματα, έχει τόσο οικονομικές όσο και κοινωνικές συνέπειες, που συσχετίζονται με τη φτώχεια, τη διανομή του εισοδήματος και την οικονομική ευημερία, οι οποίες, με τη σειρά τους, επηρεάζουν τις μορφές κατανάλωσης και των αποταμιεύσεων, με επιπλέον συνέπειες στην ανάπτυξη, διαμέσου αλλαγών στην επένδυση και το εμπόριο.¹⁸

3.1 Εννοιολογικές παράμετροι των εμβασμάτων

Τα εμβάσματα θεωρούνται, γενικά, ως μέρος των εισοδημάτων των μεταναστών, τα οποία αποστέλλονται από την περιοχή ή χώρα απασχόλησης προς την περιοχή ή χώρα προέλευσης.¹⁹ Αν και τα εμβάσματα μπορούν να σταλούν σε είδος, ο όρος εμβάσματα αναφέρεται, συνήθως, μόνο στις χρηματικές μεταβιβάσεις. Στο μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας ο όρος περιορίζεται, περαιτέρω, και αναφέρεται σε μεταβιβάσεις μεταναστών εργαζομένων, δηλαδή στις μεταβιβάσεις μετρητών, από τους μετανάστες εργαζόμενους, προς τις οικογένειές τους και τις κοινότητες, στη χώρα προέλευσης – υπό έναν ευρύτερο ορισμό συμπεριλαμβάνονται οι μεταβιβάσεις

¹⁴ Ninna Nyberg Sorensen, «The Development Dimension of Migrant Transfers», *Danish Institute for International Studies Working Paper 16*, 2004, pp.27

¹⁵ Nicholas P. Glytsos, «The Role...», ό.π., σελ.18

¹⁶ J. Edward Taylor, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Douglas S. Massey, Adela Pellegrino, «International Migration and National Development, *Population Index*, Vol.62, No.2, (Summer, 1996), pp.182

¹⁷ Nicholas P. Glytsos, «The Role...», ό.π., σελ.16

¹⁸ Ο.π., σελ.17

¹⁹ S. Russel, «Migrant Remittances and Development», *International Migration*, 30(3-4), 1992, pp.267

από πρόσφυγες και άλλους μετανάστες, οι οποίοι δεν επωφελούνται από το νόμιμο status των μεταναστών εργαζομένων.²⁰

Αναλυτικότερα, τα εμβάσματα διαχωρίζονται σε ενδοκρατικά και διεθνή. Τα ενδοκρατικά εμβάσματα μεταβιβάζονται από άτομα τα οποία μεταναστεύουν εντός των χωρών τους, ενώ τα διεθνή εμβάσματα μεταβιβάζονται από μετανάστες που διασχίζουν τα διεθνή σύνορα.²¹

Ο κύριος όγκος των διεθνών εμβασμάτων είναι ατομικά-οικογενειακά εμβάσματα, τα οποία αποστέλλονται από ατομικούς μετανάστες. Ένα μικρότερο μέρος αποστέλλεται από ομάδες μεταναστών, μέσω κοινοτικών ή εκκλησιαστικών ομάδων, με τη μορφή των συλλογικών εμβασμάτων.²²

Τα χρηματικά εμβάσματα μεταβιβάζονται τόσο επίσημα όσο και ανεπίσημα. Τα επίσημα εμβάσματα στέλνονται μέσω τραπεζών, ταχυδρομείων, κλπ., ενώ το ύψος τους εκτιμάται μέσω του Δ.Ν.Τ. και των ετήσιων στατιστικών του, για το ισοζύγιο πληρωμών. Τα ανεπίσημα εμβάσματα μεταβιβάζονται δια χειρός - όταν προκύπτει επίσκεψη στη χώρα - ή μεταβιβάζονται από την οικογένεια, φίλους ή μεταφορείς χρημάτων.²³

Σχετικά με τα διεθνή εμβάσματα, το Δ.Ν.Τ. τα διαχωρίζει σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες - τα δεδομένα των οποίων είναι διαθέσιμα από τρία σημεία των αναφορών του ισοζυγίου πληρωμών, μιας χώρας:

α)«*Εμβάσματα εργαζομένων*» ή μεταβιβάσιμες νομισματικές αξίες που αποστέλλονται, στη χώρα προέλευσης, από εργαζομένους στο εξωτερικό, για περισσότερο από ένα χρόνο.

β)«*Αποζημιώσεις εργαζομένων*», δηλαδή τα ακαθάριστα εισοδήματα των αλλοδαπών, που διαμένουν στο εξωτερικό για λιγότερο από ένα χρόνο, περιλαμβανομένης της αξίας των κερδών σε είδος, όπως η στέγαση και οι φόροι μισθοδοσίας.

γ)«*Μεταβιβάσεις μεταναστών*» - για παράδειγμα η αξία των μετοχών που αποκτήθηκε από ένα μετανάστη ο οποίος μετακινείται από τη Γαλλία, προς τη Γερμανία, μεταφέρεται σε διεθνή λογαριασμό, από τη Γαλλία, προς τη Γερμανία.²⁴

Σε μια συνάντηση της Παγκόσμιας Τράπεζας(2005) οι Reinke και Patterson(Δ.Ν.Τ) όρισαν πως τα «*εμβάσματα των εργαζομένων*» καλύπτουν τρέχουσες μεταβιβάσεις από μετανάστες που απασχολούνται σε νέες οικονομίες και θεωρούνται ως κάτοικοι, εκεί. Έτσι, ο μετανάστης είναι ένα άτομο ο οποίος έρχεται σε μια οικονομία και παραμένει εκεί ή αναμένεται να παραμείνει για ένα χρόνο ή περισσότερο. Οι «*αποζημιώσεις υπαλλήλων*» περιλαμβάνουν μισθούς, αποδοχές και άλλα οφέλη που κερδήθηκαν από άτομα, σε άλλες οικονομίες από αυτές που είναι μόνιμοι κάτοικοι, για εργασία που εκτελέστηκε και πληρώθηκε από κάτοικο αυτών των οικονομιών, ενώ οι «*μεταβιβάσεις μεταναστών*» είναι αντισταθμιστικές εισροές στις ροές αγαθών και μεταβολές στις χρηματοοικονομικές κατηγορίες οι οποίες προκύπτουν από τη μετανάστευση ατόμων από μια οικονομία στην άλλη.²⁵

Βασίζόμενος στη χρήση και τη λειτουργία τους, ο Durand διακρίνει τρεις τύπους εμβασμάτων, που τους συσχετίζει με το προφίλ αυτών που συνδέονται με κάθε τύπο εμβασμάτων: Πρώτον, υπάρχουν τα εμβάσματα ως «*μισθοί ή αποδοχές*». Σύμφωνα με

²⁰ Ninna Nyberg Sorensen,ό.π.,σελ.7

²¹ Ο.π.,σελ.8

²² Ο.π.

²³ Ο.π.,σελ.8-9

²⁴ Andres Solimano,ό.π.,σελ.4 και J. Edward Taylor, «The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process», *International Migration*, Vol.37(1),1999,pp.67

²⁵ Salifu Issoufou, «Impact of Worker Remittances on Developing Countries Growth», *Carroll Round Proceedings*, Amy M. Osekowsky(edit.),Vol.II,2007,pp.217

τον Durand αυτά τα εμβάσματα αποστέλλονται από τους κυκλικούς μετανάστες ή παρεπίδημους, προς υποστήριξη των στενών συγγενών τους, που αφήνουν πίσω. Αυτοί οι μετανάστες τείνουν να προέρχονται από περιοχές που χαρακτηρίζονται από μονοπωλιακή ή χαμηλής απόδοσης γεωργία, που σημαίνει ότι έχουν περιορισμένες δυνατότητες για επένδυση. Δεύτερον, υπάρχουν τα εμβάσματα ως «επένδυση». Αυτά τα εμβάσματα μπορούν να αποσταλούν κατά τη διάρκεια ταξιδιού ή τα φέρνουν οι μετανάστες, κατά την παλιννόστηση. Συνδέονται με τους εργαζόμενους, με συγκεκριμένο σκοπό, οι οποίοι κάνουν μερικά ταξίδια ώστε να αποταμιεύσουν χρήματα για την αγορά γης ή το χτίσιμο κατοικίας. Τρίτον, υπάρχουν τα εμβάσματα ως «κεφάλαιο» που αποταμιεύονται, αποκλειστικά, για παραγωγική επένδυση. Τα εμβάσματα, ως κεφάλαιο, μπορούν να έχουν μια τοπικού επιπέδου αναπτυξιακή επίπτωση, στην έκταση που δημιουργούν απασχόληση και διαφοροποιούν την οικονομία (οικονομική δραστηριότητα).²⁶

3.2 Παράγοντες καθορισμού της εμβασματικής συμπεριφοράς των μεταναστών και του όγκου των εμβασμάτων: μακροοικονομικά αίτια και μικροοικονομικά κίνητρα των εμβασματικών εισροών

Το κοινοτικό-κοινωνικό περιβάλλον και το, σχετικό, οικονομικό και κοινωνικό status, μιας οικογένειας, ενός δυνάμει μετανάστη, έχουν σημαντική επιρροή στο μεταναστευτικό εισόδημα, στην απόφασή του να μεταναστεύσει και στα εμβάσματα που στέλνονται σε αυτούς που αφήνει πίσω. Οι μακροοικονομικές συνθήκες, της κοινότητας, επηρεάζουν το προ-μεταναστευτικό εισόδημα μέσω των επαγγελματικών και εισοδηματικών ευκαιριών, που προσφέρονται στους εργαζόμενους και τις οικογένειές τους, σε διαφορετικά επαγγέλματα(οικονομική επίδραση). Αυτές οι συνθήκες μπορούν, επίσης, να επηρεάσουν και το μετα-μεταναστευτικό εισόδημα, με το να διατίθεται ένα κοινωνικά ελάχιστο σύνολο εμβασμάτων, που θα καθιστούν την οικογένεια ικανή να προφτάσει αυτά των γειτόνων, ώστε να αιτιολογείται και η απόφαση προς αποδημία και το κοινωνικό status της μεταναστευτικής οικογένειας, μέσα στην κοινότητα (κοινωνική επίδραση).²⁷

Οι εισροές, σε μακρο-επίπεδο, μπορούν ιδωθούν ως το συνολικό αποτέλεσμα της συμπεριφοράς, σε μικρο-επίπεδο, αλλά έχουν, επίσης, μελετηθεί και σε αναφορά με τα αίτια, σε μακρο-επίπεδο, όπως τα επιτόκια και η εθνική οικονομική επίδοση.²⁸

Αρκετές οικονομικές μελέτες μικρο και μεσοεπίπεδου υποδεικνύουν πως οι μεταβλητές που επηρεάζουν τον όγκο και τον χαρακτήρα των εμβασματικών ροών είναι σύνθετες και ποικίλες, και εξαρτώνται από γενικούς παράγοντες όπως το νομικό status του μετανάστη, την επαγγελματική αγορά που, είναι διαθέσιμη στους μετανάστες, τα έξοδα διαβίωσης, στη χώρα προορισμού, και τον αριθμό και τη σχέση των εξαρτώμενων μελών στο εσωτερικό. Άλλοι επιπρόσθετοι παράγοντες είναι ο αριθμός των εργαζομένων, στο εξωτερικό, οι ρυθμοί των μισθών, η οικονομική δραστηριότητα, στις χώρες αποστολής και υποδοχής, η τιμή του συναλλάγματος, τα σχετικά επιτόκια, μεταξύ των χωρών προέλευσης και προορισμού, επισφαλείς πολιτικοί παράγοντες, διευκολύνσεις για τις μεταβιβάσεις κεφαλαίων, η σύνθεση των φύλων, στις οικογένειες των μεταναστών, στις χώρες προέλευσης και προορισμού, η

²⁶Luin Goldring, «Re-thinking Remittances: Social and Political Dimensions of Individual and Collective Remittances», *Cerlac Working Paper Series*, February 2003,pp.4

²⁷Nicholas P. Glytsos, «Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece», *Economic Development and Cultural Change*, Vol.42, No.1, (Oct. 1993), pp.134

²⁸Jorgen Carling, «The Determinants of Migrant Remittances», *Oxford Review of Economic Policy*, Volume 24, Number 3, 2008, pp.582

οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο εισοδήματος, του νοικοκυριού, το επαγγελματικό status και το επαγγελματικό επίπεδο των οικογενειακών μελών, στις χώρες αποστολής και υποδοχής, η διάρκεια της παραμονής, στο εξωτερικό, και το επαγγελματικό επίπεδο των μεταναστών.²⁹

Με τη σειρά τους αυτοί οι παράγοντες διαμορφώνουν τις προσωπικές αποφάσεις των μεταναστών και των οικογενειών τους αναφορικά με τα εμβάσματα: για το αν θα αποστείλουν χρήματα ή θα τα κρατήσουν στο εξωτερικό, πως θα τα εμβάσουν (επίσημα - ανεπίσημα κανάλια) και πως θα χρησιμοποιήσουν τα εμβαζόμενα εισοδήματα (κατανάλωση ή αποταμίευση και επένδυση).³⁰

3.2.1 Οι θεωρίες πάνω στα αίτια αποστολής των εμβασμάτων

Οι μελέτες, πάνω στα εμβάσματα, διαχωρίζονται σε δύο κύρια πεδία ανάλυσης: στο μικροοικονομικό και στο μακροοικονομικό επίπεδο κατανόησης των αιτιών, της χρήσης και των επιδράσεων των εμβασμάτων.³¹

Σύμφωνα με κάποιες θεωρητικές προσεγγίσεις, τα εμβάσματα καθορίζονται από μακροοικονομικούς χρηματοοικονομικούς παράγοντες, εντός μιας διαδικασίας λήψης απόφασης, επιλογής χαρτοφυλακίου. Υπό αυτό το πλαίσιο το επιτόκιο, στις χώρες αποστολής και υποδοχής, η τιμή του ξένου συναλλάγματος και ο ρυθμός πληθωρισμού, στη χώρα αποστολής, αποτελούν τις σχετικές μεταβλητές. Επίσης, οι ίδιες μεταβλητές επηρεάζουν και καθορίζουν την συμπεριφορά των αποστολέων, προς υποστήριξη των οικογενειών τους, στο εσωτερικό. Έτσι, η τιμή του ξένου συναλλάγματος υποτίθεται ότι έχει μια θετική ή αρνητική επίπτωση, στα εμβάσματα, που εξαρτάται από τη σχετική αγοραστική δύναμη, ενός εισοδήματος, και την επίδραση υποκατάστασης, και από το όριο των εμβασμάτων σε αγαθά της χώρας υποδοχής ή αποστολής.³²

Αντίθετα, κάποιες εναλλακτικές θεωρητικές προσεγγίσεις, αναφορικά με τον καθορισμό της εμβασματικής συμπεριφοράς, βρίσκουν την έκφρασή τους σε μια μικροοικονομική συμπεριφορική δομή. Εδώ, η αίσθηση του αλτρουϊσμού ή μια σιωπηρή συμφωνία, μεταξύ του μετανάστη και της οικογένειάς του, στο εσωτερικό, προτάσσονται ως κίνητρα για την αποστολή των εμβασμάτων.³³

Και στις δύο περιπτώσεις το μεταναστευτικό εισόδημα θεωρείται ως προφανές αίτιο των εμβασμάτων, καθώς εκφράζει την ικανότητα του μετανάστη να εμβάσει. Αντίθετα, το οικογενειακό εισόδημα, στη χώρα αποστολής, μπορεί να παράσχει εναλλακτικές θεωρητικές εξηγήσεις, ως αιτίου για τα εμβάσματα. Σύμφωνα με την αλτρουϊστική προσέγγιση, αυτή η μεταβλητή αναμένεται να είναι αρνητικά συσχετισμένη με τα εμβάσματα, ενώ σύμφωνα με την προσέγγιση του σιωπηρού συμβολαίου η σχέση θα είναι θετική.³⁴

Μια τρίτη, εναλλακτική, προσέγγιση, ως προς τα αίτια έμβασης, απορρέει από την προσπάθεια συγκερασμού των μικροοικονομικών και χρηματοοικονομικών μελετών και θεωρήσεων, δίνοντας, παράλληλα, έμφαση στο «μόνιμο» ή «προσωρινό» χαρακτήρα της μετανάστευσης. Εδώ, αναδεικνύεται το ζήτημα ότι τα κίνητρα για την αποστολή εμβασμάτων και οι απαιτήσεις των συγγενών, πάνω στο μεταναστευτικό εισόδημα, μπορούν να διαφέρουν ανάλογα με το σκοπό της μετανάστευσης, δηλαδή

²⁹ Ninna Nyberg Sorensen, ό.π.,σελ.25

³⁰ S. Russel, ό.π.,σελ.267

³¹ Salifu Issoufou, ό.π.,σελ.219

³² Nicholas P. Glytsos, «Remitting Behaviour of ‘‘Temporary’’ and ‘‘Permanent’’ Migrants: The Case of Greeks in Germany and Australia’’, *Labor*, 11(3),1997,pp.420

³³ Ο.π.

³⁴ Ο.π.

μια μετακίνηση για τη συγκέντρωση κεφαλαίου, προς χρησιμοποίηση στη χώρα προέλευσης, κατά την παλιννόστηση (προσωρινή μετανάστευση) ή για την έναρξη μιας νέας στη χώρα προορισμού (μόνιμη μετανάστευση).³⁵

3.2.1.1 Τα μικροοικονομικά κίνητρα έμβασης

Η σχετική βιβλιογραφία αναφέρει πέντε διαφορετικά κίνητρα προς έμβαση: τον αλτρουισμό, την ανταλλαγή, την ασφάλεια, την επένδυση και την κληρονομιά.³⁶

Αυτά τα κίνητρα απορρέουν από τις διάφορες θεωρήσεις εξήγησης της εμβασματικής συμπεριφοράς, που συσχετίζονται με:

α) τον «αμιγή αλτρουισμό» - ο μετανάστης νοιάζεται για αυτούς που αφήνει πίσω.

β) την «αμιγή ιδιοτέλεια» - η φιλοδοξία του μετανάστη να κληρονομήσει, καθώς και η επιθυμία του να επενδύσει στην περιοχή αποστολής, διασφαλίζοντας ότι η επένδυσή του βρίσκεται υπό τη μέριμνα αυτών που αφήνει πίσω.

(γ) τα κίνητρα των Ν.Ο.Μ.Ε. - ο μετανάστης, και το νοικοκυριό στην προέλευση, συνδέονται με αμοιβαία ωφελιμότητα και άτυπες συμβάσεις, περιλαμβανομένης μιας συμφωνίας παροχής εισοδηματικής ασφάλειας, του ενός προς τον άλλον.³⁷

Αναλυτικότερα, ο αμιγής αλτρουισμός³⁸ αναφέρεται σε καταστάσεις όπου ο μετανάστης στέλνει χρήματα, στο εσωτερικό, προς ικανοποίηση των αναγκών της οικογένειάς του, λαμβάνοντας ικανοποίηση από την κατά κεφαλή κατανάλωση των άλλων οικογενειακών μελών,³⁹ καθώς νοιάζεται για τη φτώχεια, τα πλήγματα, κλπ. της οικογένειάς του.⁴⁰ Σε αυτή την περίπτωση υφίσταται μια θετική σχέση μεταξύ των δυσμενών καταστάσεων του νοικοκυριού, που λαμβάνει εμβάσματα, και των εμβασμάτων που αποστέλλονται,⁴¹ με την μεταφορά, όμως, να μην συμπεριλαμβάνει καμία παρούσα ή μελλοντική απαίτηση, όπως και καμία αποπληρωμή κάποιου παρελθόντος χρέους.⁴² Το επίπεδο των εμβασμάτων, που αποστέλλονται, συσχετίζεται θετικά με το μισθό που κερδίζει ο μετανάστης, στη χώρα υποδοχής, και αρνητικά με το κατά κεφαλή εισόδημα της οικογένειας, στη χώρα υποδοχής - αυτό προϋποθέτει ότι τα οικογενειακά μέλη, στη χώρα προέλευσης, δεν μειώνουν την προσπάθεια εργασίας τους, προς ανταπόκριση των αυξανόμενων εξωγενών μεταβιβάσεων.⁴³ Τέλος, η κύρια πρόβλεψη του αλτρουιστικού μοντέλου είναι ότι τα

³⁵ Ο.π.,σελ.420-421,430

³⁶ Ernesto Lopez - Cordova and Alexandra Olmedo,ό.π.,σελ.244

³⁷ J. Edward Taylor, «The New Economics...»,ό.π.,σελ.75

³⁸ Σύμφωνα με τους Lucas και Stark, οι μετανάστες εργαζόμενοι μπορεί να καταταγούν ως αλτρουιστές αν τα εμβάσματά τους αυξάνουν, όταν πέφτει το οικογενειακό εισόδημα, στη χώρα προέλευσης, ενώ θεωρούν πως τα κίνητρα της αμιγούς ιδιοτέλειας κυριαρχούν αν τα εμβάσματα συσχετίζονται, θετικά, με το οικογενειακό εισόδημα, στη χώρα προέλευσης. Richard H. Adams Jr., «The Determinants of International Remittances in Developing Countries», *World Development*, Vol.37,No.1,2009,pp.93

³⁹ Andres Solimano,ό.π.,σελ.4 και Rick Chaney, «Macro Implications of Micro Emigrant Remittance Motivations: The Case of Portugal», *Universidade Nova De Lisboa Working Paper No.38*,Oct.1985, pp.4-5

⁴⁰ Σύμφωνα με την οπτική του αλτρουισμού, ένα άτομο μεταφέρει μέρος του εισοδήματός του, σε κάποιον άλλο, διότι, με αυτό τον τρόπο, αυξάνει τη δική του ωφέλεια. Δηλαδή, σε αυτή την περίπτωση μετανάστευσης, ο μετανάστης μεγιστοποιεί την ωφέλειά του με το να εμβάζει μέρος του εισοδήματός του σε μέλη της οικογένειάς του, στην περιοχή προέλευσης. Ωστόσο, είναι συζητήσιμο αν αυτή η συμπεριφορά μπορεί να θεωρηθεί ως αλτρουιστική, καθώς είναι, περισσότερο, ηθικά εγωιστική, ακόμα και όταν ενδέχεται να επωφεληθούν άλλοι από αυτή. Theodore P. Lianos, «Factors Determining Migrant Remittances: The Case of Greece», *International Migration Review*,Vol.31,No.1,(Spring, 1997),pp.74

⁴¹ Jessica Hagen Zanker and Melissa Siegel, «The Determinants of Remittances: A Review of the Literature», *Maastricht Graduate School of Governance Working Paper 003*,June 2007,pp.5

⁴² Ernesto Lopez - Cordova and Alexandra Olmedo,ό.π.

⁴³ Rick Chaney,ό.π.,σελ.5

εμβάσματα τείνουν να μειωθούν, με την πάροδο του χρόνου, καθώς η προσκόλληση προς την οικογένεια, σταδιακά, αποδυναμώνεται, όταν τα μέλη βρίσκονται σε διαφορετικές χώρες και για μακροχρόνιες περιόδους, ή αν ο μετανάστης σχεδιάσει να μείνει μόνιμα, μαζί με την οικογένειά του, στο εξωτερικό.⁴⁴

Από την άλλη μεριά, υφίστανται τρεις μορφές κινήτρων ιδιοτέλειας: Πρώτον, οι αποστολές εμβασμάτων μπορεί να ωθούνται από τη φιλοδοξία των μεταναστών να κληρονομήσουν. Αν αυτό είναι σημαντικό κίνητρο, τα εμβάσματα θα είναι θετικά συσχετιζόμενα με τα περιουσιακά στοιχεία των νοικοκυριών που λαμβάνουν εμβάσματα(κίνητρο κληρονομιάς). Δεύτερον, οι μετανάστες μπορεί να εμβάσουν χρήματα για την απόκτηση περιουσίας, στην περιοχή προέλευσης, και για να διασφαλίσουν τη συντήρησή της.⁴⁵ Εδώ, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα εμβάσματα «αγοράζουν» ποικίλους τύπους υπηρεσιών, όπως η προστασία των περιουσιακών στοιχείων του μετανάστη (π.χ. γη) ή των συγγενών του (παιδιά, γηραιότεροι γονείς), στη χώρα προέλευσης (κίνητρο ανταλλαγής). Τέτοια κίνητρα είναι, γενικότερα, το σήμα της προσωρινής μετανάστευσης και σήμα της πρόθεσης, του μετανάστη, να παλιννοστήσει.⁴⁶ Συνεπώς, το νοικοκυριό, μπορεί να είναι ένας έμπιστος και καλοπληρωμένος αντιπρόσωπος.⁴⁷ Τρίτον, τα εμβάσματα μπορεί να στέλλονται για την προετοιμασία της παλιννόστησης,⁴⁸ στην περιοχή προέλευσης.⁴⁹ Αυτές οι μεταβιβάσεις μπορούν να βοηθήσουν στην εγκαθίδρυση μιας βάσης φυσικού κεφαλαίου, στην αύξηση του κοινωνικού πρεστίτζ ή στην ενίσχυση των σχέσεων με συγγενείς και φίλους.⁵⁰

Οι μορφές κινήτρων των Ν.Ο.Μ.Ε. είναι αυτές που οι Lucas και Stark αποκαλούν «μετριασμένο αλτρουισμό» ή «καλώς εννοούμενο ατομικό συμφέρον».⁵¹ Κεντρική ιδέα αυτής της θεωρίας είναι ότι τα εμβάσματα μπορούν να ιδωθούν ως ένας συνεργατικός σιωπηρός συμβολαϊκός διακανονισμός, μεταξύ μετανάστη και νοικοκυριού, ο οποίος είναι, διαχρονικά, αμοιβαία επωφελής και αυτό-ενισχυόμενος.⁵²

Η δεσπόζουσα μεταβλητή, στη θεώρηση των εμβασμάτων ως ενός σιωπηρού οικογενειακού συμβολαίου, μεταξύ του μετανάστη και αυτών που παραμένουν πίσω, εδράζεται στην έννοια της διαφοροποίησης του κινδύνου. Σύμφωνα με τις υποθέσεις των Ν.Ο.Μ.Ε. οι ατελείς ασφαλιστικές και κεφαλαιακές αγορές, στον αναπτυσσόμενο κόσμο, δεν μπορούν να διαφοροποιήσουν τους κινδύνους εξαιτίας της απουσίας χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων, που περικλύπτουν τον κίνδυνο. Επιπρόσθετα, οι περιορισμοί δανεισμού, μειώνουν την ικανότητα ομαλής κατανάλωσης ή της χρηματοδότησης επενδύσεων.⁵³ Έτσι, η ύπαρξη πολλών

⁴⁴ Andres Solimano,ό.π.,σελ.4

⁴⁵ Jorgen Carling, «The Determinants...»,ό.π.,σελ.584

⁴⁶ Hillel Rapoport and Frederic Docquier, «The Economics of Migrants' Remittances», *IZA Discussion Paper No. 1531*, March 2005,pp.13

⁴⁷ Jessica Hagen Zanker and Melissa Siegel,ό.π.,σελ.6

⁴⁸ Κοινωνιολόγοι και ανθρωπολόγοι αναφέρονται στην «ιδεολογία της παλιννόστησης» η οποία καθοδηγεί τη συμπεριφορά των αποδημησάντων. Εδώ, ο εξωτερικός μετανάστης προσδοκά, εκ των προτέρων, μια τελική παλιννόστηση, στη χώρα προέλευσης, και σχεδιάζει αναλόγως - μορφή επενδύσεων στην αγορά ή σε δραστηριότητες, αναφορικά με το νοικοκυριό - αν και η παλιννόστηση μπορεί, τελικά, να μη λάβει χώρα. Για περισσότερα, βλέπε Rick Chaney,ό.π.,σελ.3

⁴⁹ Salifu Issoufou,ό.π.,σελ.220

⁵⁰ Jorgen Carling, «The Determinants...»,ό.π.

⁵¹ Ο.π.,σελ.585

⁵² Ο.π. - Theodore P. Lianos,ό.π.,σελ.73 και Oded Stark and Robert E. B. Lucas, «Migration, Remittances and the Family», *Economic Development and Cultural Change*, Vol.36,No.3,(Apr.,1988), pp.465

⁵³ Andres Solimano,ό.π.,σελ.5

κινδύνων στο περιβάλλον της οικογένειας (π.χ. στον αγροτικό χώρο, οι αποτυχίες των σοδειών, και η πτώση των τιμών) ενδέχεται να την εξαναγκάσουν στο κάνει διάχυση των κινδύνων στέλνοντας ένα μέλος της προς μετανάστευση. Η οικογένεια υποστηρίζει το μετανάστη, καλύπτοντάς του τα κόστη – μετακίνηση, συντήρηση ενώ αναζητεί εργασία, περίοδος ανεργίας στην αστική περιοχή – και, με την ίδια λογική, τα εμβάσματα ρέουν προς την οικογένεια, σε καιρούς ανάγκης (π.χ. αποτυχία σοδειάς).⁵⁴ Επομένως, ο μετανάστης, μπορεί να συντρέξει προς υποστήριξη της οικογένειάς του, σε δύσκολους καιρούς, στη χώρα προέλευσης, ενώ, αντίστοιχα, η ύπαρξη της οικογένειας, στη χώρα προέλευσης, είναι μια ασφάλιση ενάντια στις δύσκολες στιγμές που μπορούν, επίσης, να συμβούν στην ξένη χώρα. Σε αυτό το μοντέλο η εξωτερική μετανάστευση γίνεται μια στρατηγική αυτό-ασφάλισης, με τα εμβάσματα να παίζουν το ρόλο της ασφαλιστικής αξίωσης.⁵⁵

Στη θεωρία της αποπληρωμής δανείου, που αναπτύχθηκε από τον Poirine,⁵⁶ τα εμβάσματα αντιμετωπίζονται ως ένας σιωπηρός οικογενειακός δανειακός διακανονισμός, όπου η οικογένεια, ως δρώσα υπερεθνική επιχείρηση συγγένειας, επενδύει στην εκπαίδευση του εξωτερικού μετανάστη και, συνήθως, χρηματοδοτεί τα κόστη της μετανάστευσης.⁵⁷ Τα άτυπα δάνεια και η αποπληρωμή αυτών των δανείων,

⁵⁴ Theodore P. Lianos, ό.π., σελ.73 και Jorgen Carling, «The Determinants...», ό.π.

⁵⁵ Adres Solimano, ό.π. και Claudia M. Buch, Anja Kuckulenz and Marie – Helene Le Manchec, «Worker Remittances and Capital Flows», *Kiel Working Paper no.1130*, Jun.2002, pp.7

⁵⁶ Βλ. Claudia M. Buch et al., ό.π.

⁵⁷ Σύμφωνα με τα Ν.Ο.Μ.Ε. οι αποφάσεις για τη μετανάστευση, τα εμβάσματα και το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη, αλλά ανατροφοδοτούνται. Ειδικότερα, υποστηρίζεται, ότι υπάρχουν οι περιπτώσεις όπου χωρίς μετανάστευση δεν μπορούν να υπάρξουν εμβάσματα - δηλαδή η μετανάστευση προκαλεί τα εμβάσματα - όπως επίσης, ότι η απόφαση προς μετανάστευση μπορεί να επηρεαστεί αισθητά από τα κίνητρα προς έμβαση - δηλαδή τα εμβάσματα αιτιολογούν τη μετανάστευση. Παρομοίως, υποστηρίζεται, ότι υπάρχουν οι περιπτώσεις όπου το αποκτώμενο εκπαιδευτικό επίπεδο, ενός οικογενειακού μέλους, μπορεί να επηρεάσει την απόφασή του για μετανάστευση - δηλαδή το ανθρώπινο κεφάλαιο αιτιολογεί τη μετανάστευση - όπως και ότι οι ευκαιρίες μετανάστευσης μπορεί να επηρεάσουν μια ατομική απόφαση, σχετικά με την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο - δηλαδή η μετανάστευση προκαλεί ανθρώπινο κεφάλαιο. Με βάση τις παραπάνω υποθέσεις, υποστηρίζεται ότι υφίστανται δύο τρόποι με τους οποίους τα εμβάσματα μπορούν να επηρεάσουν την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο: Άμεσα, καθώς η διαθεσιμότητα των εμβασμάτων καθιστά ικανή την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, και η οποία δεν θα μπορούσε να συμβεί διαφορετικά - δηλαδή τα εμβάσματα προκαλούν επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Έμμεσα, όπου τα εμβάσματα εκκινούν τη μετανάστευση, κινητοποιώντας το νοικοκυριό ώστε να συσσωρεύσει περισσότερο ανθρώπινο κεφάλαιο - δηλαδή τα εμβάσματα προκαλούν τη μετανάστευση, η οποία προκαλεί επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Στις έρευνες των Ν.Ο.Μ.Ε. βρέθηκε ότι οι προοπτικές μετανάστευσης έχουν μια θετική και σημαντική επίδραση στην επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, στη χώρα αποστολής, αν και σημειώνεται ότι η παρουσία των εμβασμάτων δεν είναι απαραίτητη ούτε ικανή συνθήκη, για την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Κατά πρώτον, υπάρχει η περίπτωση η προοπτική απόκτησης εμβασμάτων να εξηγήει το κίνητρο, προς μετανάστευση, και όχι η πραγματική εισροή εμβασματικού εισοδήματος στο νοικοκυριό καθ' αυτό, που με τη σειρά του προκαλεί την απαίτηση του νοικοκυριού για επένδυση σε πρόσθετο ανθρώπινο κεφάλαιο. Από αυτή την προοπτική η παρουσία των εμβασμάτων δεν είναι επαρκής συνθήκη ώστε να λάβει χώρα επιπρόσθετη επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, όπως δεν είναι απαραίτητο όλα τα νοικοκυριά, που λαμβάνουν εμβάσματα, να έχουν κίνητρο να μεταναστεύσουν και να προκαλέσουν επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Κατά δεύτερον, η παρουσία εμβασμάτων δεν είναι, επίσης, μια απαραίτητη προϋπόθεση για επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, καθώς το νοικοκυριό, το οποίο σκοπεύει να επενδύσει σε ανθρώπινο κεφάλαιο, υπό την προοπτική απόκτησης εμβασμάτων, δεν χρειάζεται να λαμβάνει, ήδη, εμβάσματα. Σε αυτή την περίπτωση η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο μπορεί να γίνει με άλλα μέσα, πιθανόν, μέσω των τρεχόντων αποταμιεύσεων, του νοικοκυριού, από μη εμβασματικές πηγές, όπως δάνεια ή πώληση περιουσιακών στοιχείων, με την προσδοκία της αντιστάθμισης των κοστών της επένδυσης από τα μελλοντικά εμβάσματα. Richard PC Brown, «Interrelationships Between Remittances and Human

για την εκπαίδευση ή την μετανάστευση, εμφανίζονται ως εμβάσματα των οικογενειακών μελών, που εγκαθίστανται σε διαφορετικές χώρες.⁵⁸ Έτσι, το μέρος της αποπληρωμής έρχεται μετά την εγκατάσταση του μετανάστη, στο εξωτερικό, την αύξηση του εισοδηματικού του προφίλ, με την πάροδο του χρόνου, και την δυνατότητά του να αποπληρώνει το δάνειο, με τη μορφή εμβασμάτων,⁵⁹ προς την οικογένειά του.⁶⁰ Σε αυτή την περίπτωση το οικογενειακό σιωπηρό συμβόλαιο στοχεύει, μάλλον, στην αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος, παρά στη μείωση της αβεβαιότητας.⁶¹ Ο μετανάστης, μπορεί, ακόμη, να γίνει και δανειστής, με το να χρηματοδοτεί άλλα μεταναστευτικά μέλη,⁶² κάτι το οποίο αυξάνει τα συνολικά εμβάσματα.⁶³ Σε αυτό το μοντέλο τα εμβάσματα δεν απαιτείται να μειώνονται, με την πάροδο του χρόνου, όπως γίνεται στο αλτρουιστικό μοντέλο.⁶⁴

3.2.1.2 Η εμπειρική ανάλυση των αιτίων των εμβασμάτων: η «ενδογενή προσέγγιση» και η «προσέγγιση χαρτοφυλακίου»

Οι Elbadawi και Rocha συνόρισαν και κατηγοριοποίησαν την εμπειρική έρευνα, πάνω στα αίτια των εμβασμάτων, σε δύο κατηγορίες, οι οποίες είναι άμεσοι απόγονοι των συνδυαζόμενων θεωριών του αμιγούς αλτρουισμού, της αμιγούς ιδιοτέλειας και τους καλώς εννοούμενου ατομικού συμφέροντος: την «ενδογενή προσέγγιση» και την «προσέγγιση χαρτοφυλακίου».⁶⁵

Capital: Lessons From Pacific Island Remittances Surveys», *G20 Workshop on Demographic Challenges and Migration*, 2005, pp.278-279, 284-285

⁵⁸ Bernard Poirine, «A Theory of Remittances as an Implicit Family Loan Arrangement», *World Development*, Vol.25, No.4, 1997, pp.589

⁵⁹ Σύμφωνα με τον Poirine αν στα εμβάσματα, το «στοιχείο δανείου» είναι περισσότερο σημαντικό σε σχέση με τα στοιχεία της «ασφάλειας» και του «αλτρουισμού», θα ακολουθήσουν τρεις συνέπειες: Πρώτον, το στοιχείο δανείου, των εμβασμάτων, δεν θα χρησιμοποιηθεί για κεφαλαιακή επένδυση, από τη λήπτρια οικογένεια. Δεύτερον, θα είναι μια κανονική πληρωμή, χωρίς φθίνουσα τάση, με την πάροδο του χρόνου. Τρίτον, το σύνολό τους θα εξαρτάται από το μέγεθος του δανείου που ελήφθη κατά τη διάρκεια της προ-μεταναστευτικής περιόδου. Ο.π., σελ.590

⁶⁰ Andres Solimano, ό.π.

⁶¹ Hillel Rapoport and Frederic Docquier, «The Economics of Migrants' Remittances», *IZA Discussion Paper No. 1531*, March 2005, pp.28

⁶² Σύμφωνα με τις τον Poirine τα εμβάσματα αποτελούν, κυρίως, την αποπληρωμή ενός άτυπου σιωπηρού δανείου που ελήφθη, από τους εξωτερικούς μετανάστες, κατά τη διάρκεια της νεότητάς τους, με σκοπό τη διασφάλιση μιας καλύτερης εκπαίδευσης που θα τους επιτρέψει, αργότερα, να γίνουν πιο παραγωγικοί στο «σύγχρονο» τομέα. Σε ένα δεύτερο στάδιο, τα εμβάσματα είναι σιωπηρά δάνεια που πραγματοποιούνται από εξωτερικούς μετανάστες, για τα παιδιά και τους συγγενείς, προς χρηματοδότηση της εκπαίδευσής τους, στην περιοχή προέλευσης, μέχρι να είναι έτοιμοι να μεταναστεύσουν. Μετά, σε ένα τρίτο στάδιο, η επόμενη γενιά των εξωτερικών μεταναστών αποπληρώνει το δάνειο στους πρώην μετανάστες – δανειστές οι οποίοι μπορεί να έχουν αποσυρθεί, στον αγροτικό τομέα, της χώρας προέλευσης. Καθώς πλησιάζουν την ηλικία συνταξιοδότησης, οι γηραιότεροι εξωτερικοί μετανάστες μπορεί, επίσης, να στέλνουν εμβάσματα, προς τους συγγενείς τους, για να χτίσουν ένα σπίτι ή για να στήσουν μια μικρή επιχείρηση. Συνεπώς, τρία «κύματα» δανείων, αποπληρωμής δανείων, και αποταμιεύσεων, για την προετοιμασία της συνταξιοδότησης, που αποστέλλονται από τους εξωτερικούς μετανάστες, στους συγγενείς της οικογένειας, στη χώρα προέλευσης, συνθέτουν την εμβασματική ροή, κατά τη πάροδο του χρόνου. Bernard Poirine, ό.π., σελ.589-590

⁶³ Jessica Hagen Zanker and Melissa Siegel, ό.π., σελ.7

⁶⁴ Andres Solimano, ό.π.

⁶⁵ Salifu Issoufou, ό.π., σελ.220-221

Η πρώτη προσέγγιση, αντιμετωπίζει τα διεθνή εμβάσματα των εργαζομένων ως μια ενδογενή συνιστώσα, στη διαδικασία λήψης απόφασης, εντός της οικογένειας.⁶⁶ Σε αυτό το πλαίσιο τα αίτια των εμβασμάτων κυριαρχούνται από τις οικογενειακές σχέσεις και, μάλιστα, (τα εμβάσματα) δεν αποτελούν παραπροϊόν της μετανάστευσης αλλά αναπόσπαστο τμήμα αυτής της διαδικασίας.⁶⁷ Η δεύτερη προσέγγιση, προσεγγίζει τα εμβάσματα ως μια μεταβίβαση αποταμίευσης, από τη μια περιοχή στην άλλη, δίνοντας έμφαση σε ζητήματα χαρτοφυλακίου.⁶⁸

Πιο συγκεκριμένα, η ενδογενής προσέγγιση βασίζεται πάνω σε ένα εμπειρικό σχήμα το οποίο θεωρεί ότι οι οικονομικές και δημογραφικές συνθήκες, που αντιμετωπίζονται από τους μετανάστες και τις οικογένειές τους, επηρεάζουν την απόφαση προς έμβαση.⁶⁹

Στη βιβλιογραφία που ενδογενοποιεί την απόφαση μετανάστευσης, η ικανότητα έμβασης συνδέεται, ευθέως, μεταξύ άλλων παραγόντων, προς το μισθό που λαμβάνεται, στη χώρα υποδοχής, και την αποταμιευτική συμπεριφορά του μετανάστη. Αυτή προτάσσει μια διαδοχική διαδικασία λήψης απόφασης, όπου το συνολικό επίπεδο των αποταμιεύσεων καθορίζεται πριν από το μερίδιο που είναι προς έμβαση, στη χώρα προέλευσης.⁷⁰

Στα μοντέλα καθορισμού της αποταμιευτικής λειτουργίας, του μετανάστη εργαζομένου, ο μετανάστης αντιμετωπίζεται ως ο παραδοσιακός μακροοικονομικός αντιπρόσωπος που μεγιστοποιεί την διαχρονική ωφελιμότητα προς δημιουργία μιας πορείας αποταμιεύσεων – κατανάλωσης, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Ο προγραμματισμός του μετανάστη είναι περισσότερο σύνθετος, σε σχέση με τον συμβατικό αποταμιευτικό προγραμματισμό, από τη στιγμή που - εκτός από τη διάρκεια παραμονής στο εξωτερικό - απαιτείται πληροφόρηση αναφορικά με τις σχετικές τιμές του εξωτερικού και τους ρυθμούς μισθών και επιτοκίων.⁷¹

Υπάρχει μια άλλη τάξη μοντέλων που διατηρεί την ενδογενετικότητα, της απόφασης μετανάστευσης, αλλά αντιμετωπίζει τα εμβάσματα ως έναν διαχρονικό συμβολαϊκό διακανονισμό, μεταξύ του μετανάστη και της οικογένειάς του. Ο Stark, ως ο κύριος θεμελιωτής αυτής της τάσης της βιβλιογραφίας, θεωρεί το οικογενειακό συμβόλαιο ως μια συμφωνία διάχυσης του κινδύνου, μεταξύ του μετανάστη και της οικογένειάς του, το οποίο αντισταθμίζει την έλλειψη ασφαλιστικών αγορών, στις αναπτυσσόμενες χώρες, ειδικά στις αγροτικές περιοχές.⁷²

Μια από τις κύριες συνέπειες, αυτής, της δεύτερης προσέγγισης είναι ότι υπάρχει ένα ελάχιστο επίπεδο «απαιτούμενων» εμβασμάτων που καθορίζονται από τους όρους του συμβολαίου, μεταξύ του μετανάστη και της οικογένειάς του. Η εμπειρική απόδειξη δείχνει ότι αυτή η λειτουργία, των εμβασμάτων, πιθανόν να επηρεάζεται από τις πολιτικές κινήτρων, στη χώρα αποστολής εργατών, όπως είναι οι τιμές συναλλάγματος και τα επιτόκια, η προτίμηση διατήρησης λογαριασμών σε ξένο νόμισμα και οι διευθετήσεις για την αγορά γης.⁷³

⁶⁶Ibrahim A. Elbadawi and Robert De Rezende Rocha, «Determinants of Expatriate Workers Remittances in North Africa and Europe», *The World Bank - Policy Research Working Papers Series 1038*, Nov.1992, pp.3

⁶⁷N. Glytsos, «A Model of Remittance Determination Applied to Middle East and North Africa Countries», *Centre of Planning and Economic Research, No.73*, April 2002, pp.10

⁶⁸ Ibrahim A. Elbadawi and Robert De Rezende Rocha, ό.π.

⁶⁹ Salifu Issoufou, ό.π., σελ.221

⁷⁰ Ibrahim A. Elbadawi and Robert De Rezende Rocha, ό.π., σελ.3-4

⁷¹ Ο.π., σελ.4

⁷² Ο.π.

⁷³ Ο.π., σελ.5

Αρκετές μελέτες παρέχουν απόδειξη προς υποστήριξη των προαναφερθέντων υποθέσεων. Η σχετική βιβλιογραφία, των αποταμιεύσεων και των εμβασμάτων, τονίζει έναν αριθμό μεταβλητών, οι οποίες μπορούν να εξηγήσουν τη μεταβιβαστική συμπεριφορά, των μεταναστών: το επίπεδο του διαθέσιμου εισοδήματος, στη χώρα προέλευσης,⁷⁴ τα επίπεδα των μισθών, στη χώρα υποδοχής, το εισόδημα των μεταναστών,⁷⁵ τις εισοδηματικές αβεβαιότητες, τις προθέσεις παλιννόστησης,⁷⁶ το οικογενειακό υπόβαθρο (συζυγικό status, μέγεθος νοικοκυριού και σύνθεση νοικοκυριού, στη χώρα υποδοχής και αποστολής),⁷⁷ κοινωνικοοικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του μετανάστη (ηλικία, φύλο, εκπαίδευση, και εργασιακό status),⁷⁸ το ατομικό υπόβαθρο μετανάστη, τη διάρκεια παραμονής στο εξωτερικό, τον αριθμό των μεταναστών, το νομικό καθεστώς του μετανάστη, την εθνότητα και την εθνική καταγωγή,⁷⁹ και τις επιχειρηματικές⁸⁰ ευκαιρίες.⁸¹

Από την άλλη μεριά, η προσέγγιση χαρτοφυλακίου, των εμπειρικών αναλύσεων, των αιτίων των εμβασμάτων, περιστρέφεται γύρω από την απόφαση του μετανάστη

⁷⁴ Στη σχέση μεταξύ οικοκυρικού εισοδήματος και ληπτών εμβασμάτων έχει δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη βιβλιογραφία, εν μέρει εξαιτίας της υπόδειξης του βαθμού αλτρουισμού στη συμπεριφορά του αποστολέα. Υποστηρίζεται, ότι αν τα χαμηλού επιπέδου εισοδήματος νοικοκυριά είναι περισσότερο πιθανό να λαμβάνουν εμβάσματα, η μεταναστευτική συμπεριφορά είναι σύμφωνη με τον αλτρουισμό. Τα εμπειρικά ευρήματα διαφέρουν, σε αυτό το σημείο, ακόμα και όταν τα δεδομένα και η μεθοδολογία είναι σταθερά. Jorgen Carling, «The Determinants...», ό.π.,σελ.588

⁷⁵ Το μεταναστευτικό εισόδημα έχει βρεθεί ότι έχει είτε θετική επίδραση, στα εμβάσματα, είτε ότι δεν έχει καμία επίδραση. Η θετική επίδραση φαίνεται εύλογη, από τη στιγμή που το εισόδημα επηρεάζει ευθέως την ικανότητα προς έμβαση, εντούτοις, η έλλειψη μιας σχέσης δεν φαίνεται να προκαλεί έκπληξη. Ό.π.,σελ.587

⁷⁶ Αρκετές μελέτες βρήκαν ότι τα μελλοντικά μεταναστευτικά πλάνα επηρεάζουν την εμβασματική συμπεριφορά. Οι μετανάστες που σκοπεύουν να παλιννοστήσουν είναι, γενικότερα, περισσότερο πιθανό να εμβάσουν, και εμβάζουν περισσότερο ποσά. Οι μετανάστες που επισκέπτονται την κοινότητα προέλευσής τους είναι, επίσης, περισσότερο πιθανό να εμβάσουν. Όπως και τα σχέδια για παλιννόστηση, αυτό μπορεί να αντανάκλα μια υφιστάμενη προσκόλληση η οποία δίνει κίνητρο στον μετανάστη να εμβάσει. Επιπλέον, μια τέτοια κινητικότητα δίνει στους μετανάστες ένα κίνητρο ιδιοτέλειας ώστε να επενδύσουν σε κοινωνικές σχέσεις, στην κοινότητα προέλευσης. Ό.π.,σελ.590

⁷⁷ Έχει βρεθεί, ότι οι μετανάστες είναι περισσότερο πιθανό να εμβάσουν αν έχουν σύζυγο, παιδιά ή γονείς, στη χώρα προέλευσης. Αντιστρόφως, οι μετανάστες που συνοδεύονται από τη σύζυγο ή/και τα παιδιά τους, είναι λιγότερο πιθανό να εμβάσουν. Τα εμβάσματα, επίσης, τείνουν να είναι θετικά συσχετιζόμενα με το μέγεθος του νοικοκυριού, στην προέλευση, και αρνητικά συσχετιζόμενα με το μέγεθος του νοικοκυριού, στον προορισμό. Επίσης, στην περίπτωση της ατομικής μετανάστευσης, όπου ένα άτομο αφήνει το νοικοκυριό του ώστε, ενδεχομένως, να επιστρέφει σε ένα ύστερο στάδιο, οι συγγενικοί δεσμοί με αυτούς που έχουν μείνει πίσω, είναι πιθανό να επηρεάσουν την εμβασματική του συμπεριφορά. Τέλος, τα νοικοκυριά με επικεφαλής γυναίκες ενδέχεται να είναι περισσότερο πιθανό να λαμβάνουν εμβάσματα, σε σχέση με αυτά στα οποία επικεφαλής είναι άνδρες. Ό.π.,σελ.589-590

⁷⁸ Η πραγματοποίηση εκπαίδευσης δεν έχει σταθερές επιδράσεις, στην αποστολή εμβασμάτων, ενώ το νομικό καθεστώς του μετανάστη έχει αντιφατικές επιδράσεις, στην αποστολή εμβασμάτων. Οι διαφορές φύλου, στην εμβασματική συμπεριφορά, δεν είναι πάντα στατιστικά σημαντικές, αλλά όταν είναι, οι άνδρες είναι περισσότερο πιθανό να εμβάσουν, και εμβάζουν μεγαλύτερα ποσά – παρά τις εξαιρέσεις. Η ηλικία έχει μια περισσότερο διαρκή επίπτωση, στην αποστολή εμβασμάτων, καθώς τα εμβάσματα τείνουν να αυξάνουν μαζί με την ηλικία των μεταναστών. Ό.π.,σελ.588

⁷⁹ Οι μελέτες που καλύπτουν τύπους αποστολής εμβασμάτων, βρήκαν αρκετή ποικιλία ανά εθνότητα και εθνική καταγωγή. Αυτό αποδεικνύει τη σημασία των παραγόντων, του γενικού πλαισίου, και την ανικανότητα των οικονομικών και δημογραφικών μεταβλητών να εξηγήσουν, πλήρως, την εμβασματική συμπεριφορά. Ό.π.

⁸⁰ Η ιδιοκτησία περιουσιακών στοιχείων, από μέρους του μετανάστη, στην κοινότητα προέλευσης, μπορεί να είναι θετικά συσχετιζόμενη με τα εμβάσματα. Ό.π.,σελ.592

⁸¹ Ibrahim A. Elbadawi and Robert De Rezende Rocha, ό.π.,σελ.5-6 - Jorgen Carling, «The Determinants...», ό.π.,σελ.587-589 και Mathias Sinning, «Determinants of Savings and Remittances: Empirical Evidence from Immigrants to Germany», *Ruhr Economic Papers No.23*, August 2007, pp.8-9

τόσο να αποταμιεύσει ή να επενδύσει, στη χώρα υποδοχής, όσο και να εμβάσει, στη χώρα προέλευσης.⁸²

Το σχήμα των «επιθυμούμενων» εμβασμάτων είναι η βάση της προσέγγισης χαρτοφυλακίου. Τα επιθυμούμενα εμβάσματα αναδύονται ως αποτέλεσμα μιας ευρύτερης διαδικασίας της τοποθέτησης χαρτοφυλακίου, από τον μετανάστη εργαζόμενο, ο οποίος θα πρέπει να αποφασίσει για το αν θα διατηρήσει τις αποταμιεύσεις του, στη χώρα υποδοχής, ή θα τις εμβάσει, στο εσωτερικό, με τη μορφή χρηματικών ή πραγματικών περιουσιακών στοιχείων.⁸³

Αυτή η προσέγγιση, των μακροοικονομικών αιτίων, εστιάζει, συνήθως, στις τιμές συναλλαγματος και των σχετικών επιτοκίων, μεταξύ της χώρας αποστολής και υποδοχής, στους ρυθμούς πληθωρισμού, στον αριθμό των εργαζομένων, στους ρυθμούς των μισθών και την οικονομική κατάσταση, στη χώρα υποδοχής,⁸⁴ στην οικονομική κατάσταση, στη χώρα προέλευσης, στους πολιτικούς κινδύνους και στις διευκολύνσεις, για τη μεταβίβαση κεφαλαίων.⁸⁵

Ειδικότερα, το απόθεμα των μεταναστών εργαζομένων, στη χώρα υποδοχής, φαίνεται να είναι ένα προφανές αίτιο για τα εμβάσματα. Όσο μεγαλύτερος είναι ο όγκος των εργαζομένων τόσο μεγαλύτερος είναι ο όγκος των εμβασμάτων.⁸⁶

Επίσης, η οικονομική δραστηριότητα, στη χώρα υποδοχής, είναι σημαντική διότι οι βελτιωμένες οικονομικές συνθήκες επιτρέπουν τους μετανάστες να αυξήσουν την απασχόλησή τους και τις εισοδηματικές τους προσδοκίες, το οποίο, με τη σειρά του, τους επιτρέπει να αποστέλλουν περισσότερα χρήματα, στη χώρα προέλευσης.⁸⁷

Ομοίως, η κατάσταση της οικονομίας, στη χώρα προέλευσης, είναι σημαντική, από τη στιγμή που ενδεχόμενα αρνητικά σοκ μπορεί να αυξήσουν την ανάγκη για τα εμβάσματα που αποστέλλονται.⁸⁸

Επιπλέον, οι οικονομικές πολιτικές και οι θεσμοί, στη χώρα προέλευσης, όπως οι συναλλαγματικοί περιορισμοί και τα επιμίσθια της μαύρης αγοράς, μπορεί να αποθαρρύνουν την αποστολή εμβασμάτων, ενώ ενδέχεται να μετατοπίσουν τα εμβάσματα από τον επίσημο στον ανεπίσημο τομέα. Η μακροοικονομική αστάθεια, όπως ο υψηλός πληθωρισμός ή η υπερθέρμανση στην πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία, μπορεί να έχουν μια παρόμοια αρνητική επίδραση. Από την άλλη μεριά, η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα, μπορεί να ενθαρρύνει την εισροή τους.⁸⁹

Τέλος, γενικότεροι κίνδυνοι, στη χώρα προέλευσης, όπως η πολιτική αστάθεια ή τα χαμηλά επίπεδα νόμου και τάξης μπορούν να εμποδίσουν τα εμβάσματα, από τη στιγμή που ένα τέτοιο περιβάλλον δεν είναι συμβατό με επενδυτικούς σκοπούς. Άλλωστε, οι επενδυτικές ευκαιρίες, τόσο στη χώρα αποστολής όσο και στη χώρα υποδοχής, ενδέχεται να έχουν μια επίδραση στα εμβάσματα, καθώς μεγαλύτερες, αποδόσεις σε περιουσιακά στοιχεία, στη χώρα υποδοχής – όπως αντίστοιχα στη χώρα

⁸² Salifu Issoufou,ό.π.

⁸³ Ibrahim A. Elbadawi and Robert De Rezende Rocha,ό.π.,σελ.6

⁸⁴ Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας των Carlos Vargas – Silva and Peng Huang, («Macroeconomic Determinants of Workers' Remittances: Host vs Home Country's Economic Conditions», *Journal of International Trade and Economic Development*,15:1,2005,pp.1-27) τα εμβάσματα ανταποκρίνονται περισσότερο στις αλλαγές των μακροοικονομικών συνθηκών της χώρας υποδοχής παρά στις αλλαγές στις μακροοικονομικές συνθήκες της χώρας προέλευσης.

⁸⁵ Jessica Hagen Zanker and Melissa Siegel,ό.π.,σελ.8

⁸⁶ Ο.π.

⁸⁷ Ο.π.

⁸⁸ Ο.π.,σελ.9

⁸⁹ Ο.π.

αποστολής - μπορεί να ενθαρρύνουν τους μετανάστες να επενδύσουν σε αυτήν και να μειώσουν τα εμβάσματα για αναπτυξιακούς σκοπούς.⁹⁰

3.2.1.3 Εμβάσματα και εμβασματική συμπεριφορά υπό το πρίσμα της «μόνιμης» και της «προσωρινής» μετανάστευσης

Θεμελιώδης υπόθεση αυτής της προσέγγισης, πάνω στην εμβασματική συμπεριφορά των μεταναστών, είναι η διάκριση μεταξύ «μόνιμης» και «προσωρινής» μετανάστευσης. Σύμφωνα με τον Γλυτσό, τα διαφορετικά κίνητρα των μεταναστών, για την αποστολή εμβασμάτων, και οι διαφορετικές απαιτήσεις των ληπτών, πάνω στο μεταναστευτικό εισόδημα, εξαρτώνται από το αν η μετανάστευση είναι προσωρινή - μετακίνηση ατομικών εργαζομένων με σκοπό την συγκέντρωση ενός συνόλου αποταμιεύσεων, προς ύστερη χρησιμοποίηση, στη χώρα προέλευση - ή μόνιμη - μετατόπιση ολόκληρης της οικογένειας, στη χώρα υποδοχής, με σκοπό την επίδιωξη μιας καλύτερης ζωής, σε αυτήν.⁹¹

Πιο συγκεκριμένα, οι προσωρινοί μετανάστες αποφασίζουν να εργαστούν, σε μια ξένη χώρα, για να βελτιώσουν τη ζωή των οικογενειών τους, στο εσωτερικό, ενώ οι μόνιμοι μετανάστες κινητοποιούνται ώστε να προετοιμάσουν μια καλύτερη ζωή, για τις οικογένειές τους, στη χώρα υποδοχής. Οι συνέπειες των παραπάνω δράσεων είναι ότι οι μόνιμοι μετανάστες δίνουν προτεραιότητα στην απόλαυση των κόπων της εργασίας τους, και, στην προοπτική της μακράς ή μόνιμης διαμονής τους, είναι έτοιμοι να πληρώσουν τα απαιτούμενα κόστη, για τη σταδιακή, οικονομική και κοινωνική, ενσωμάτωσή τους, στη χώρα υποδοχής (π.χ. αγορά σπιτιού, εκμάθηση γλώσσας, κλπ). Τα εμβάσματα, από μέρους αυτών των μεταναστών, προς υποστήριξη των οικογενειών τους, στο εσωτερικό, είναι πολύ περιορισμένα, από τη στιγμή που τα οικογενειακά μέλη, αργά ή γρήγορα, θα ενωθούν με τους συγγενείς τους, στο εξωτερικό. Έτσι, τα οποιαδήποτε εμβάσματα, αυτών των μεταναστών, κατευθύνονται προς τους περισσότερο μακρινούς συγγενείς.⁹²

Οι προσωρινοί μετανάστες έχουν διαφορετική εμβασματική συμπεριφορά. Θέτουν ένα στόχο, για τη συγκέντρωση ενός συνόλου αποταμιεύσεων, με το να μειώνουν, όσο το δυνατό, τα τρέχοντα επίπεδα ζωής τους στη χώρα, με αποτέλεσμα να αναβάλλουν μέρος της τρέχουσας κατανάλωσής τους για το μέλλον. Ενώ προσπαθούν να σχηματίσουν τις αποταμιεύσεις τους, κινητοποιούμενοι από αλτρουϊσμό ή και ιδιοτέλεια, αυτοί οι μετανάστες αναλαμβάνουν την υποχρέωση να υποστηρίξουν τα μέλη των οικογενειών τους, τα οποία άφησαν πίσω. Οι προσωρινοί μετανάστες δεν ενδιαφέρονται να δημιουργήσουν τις απαραίτητες συνθήκες για μακροπρόθεσμη διαμονή, στη χώρα υποδοχής. Προετοιμάζονται να υποστούν, μόνο, τα ελάχιστα κόστη, σε χρόνο και χρήμα, τα οποία απαιτούνται για την επιβίωσή τους, αποταμιεύοντας οποιαδήποτε μη αναγκαία έξοδα, ώστε να μην μειωθούν οι συγκεντρωμένες αποταμιεύσεις τους.⁹³

Αφήνοντας, κατά μέρος, οποιαδήποτε εισοδήματα ή αποταμιεύσεις, η διάκριση των δύο τύπων μετανάστευσης, υποδεικνύει ότι τα εμβάσματα των μόνιμων μεταναστών είναι υποπροϊόν της μετανάστευσης, ενώ τα εμβάσματα των προσωρινών μεταναστών το κύριο προϊόν της μετανάστευσης.⁹⁴

Σε αυτό το πλαίσιο τα εμβάσματα των μόνιμων μεταναστών είναι, ουσιαστικά, «δώρα» και χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αυτονομίας, εκεί όπου τα εμβάσματα

⁹⁰ Ο.π.

⁹¹ Nicholas P. Glytsos, «Remitting...»,ό.π.,σελ.409-410

⁹² Ο.π.,σελ.421-422

⁹³ Ο.π.,σελ.422

⁹⁴ Ο.π.

των προσωρινών μεταναστών, ως υποχρεωτικών εισοδηματικών ροών, αναγκαία για την επιβίωση της οικογένειας, στο εσωτερικό, συνιστούν ένα σύνθηρες βάρος πάνω στο μετανάστη και μπορούν επομένως, να χαρακτηριστούν ως ενδογενές στοιχείο, στη μεταναστευτική διαδικασία λήψης απόφασης.⁹⁵ Αυτό το ενδογενές χαρακτηριστικό απαιτεί έναν όγκο αποταμιεύσεων αρκετά υψηλών ώστε να επιτευχθεί ο αποταμιευτικός στόχος, ενώ εγγυάται, επιπρόσθετα, ένα ελάχιστο εισόδημα, για την οικογένεια, στο εσωτερικό. Στην πραγματικότητα ο αποταμιευτικός στόχος είναι, συνήθως, ένας μετακινούμενος στόχος, που προσαρμόζεται σύμφωνα με τις επαγγελματικές ευκαιρίες των μεταναστών, τα επίπεδα εισοδήματος, τις μεταβαλλόμενες απόψεις τους, ως προς τα όρια αντίληψης της μετανάστευσης και των μεταβαλλόμενων οριζώντων τους, ως προς την παραμονή τους στο εξωτερικό, παράμετροι, που εξαρτώνται και από τις μεταναστευτικές πολιτικές των χωρών αποστολής και υποδοχής.⁹⁶

Σε αυτές τις συνθήκες, δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι μερικά εμβάσματα μπορούν να ρέουν με τη μορφή κεφαλαίου, προς επένδυση, στη χώρα προέλευσης, είτε κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης είτε κατά την παλιννόστηση των μεταναστών. Καθώς αυτό το μέρος των αποταμιευτικών ροών επηρεάζεται από τις επιβαλλόμενες ή ενδεχόμενες μακροοικονομικές συνθήκες, στη χώρα αποστολής, τα εμβάσματα μπορούν να διαιρεθούν στα «*απαιτούμενα*» και στα «*επιθυμούμενα*». Τα πρώτα αφορούν, κυρίως, τις υποχρεωτικές εισοδηματικές μεταφορές, των προσωρινών μεταναστών, εκεί όπου τα επιθυμούμενα εμβάσματα μπορούν να παρουσιαστούν ως χαρτοφυλάκιο που εμπεριέχει την επιλογή της κατάθεσής τους στη χώρα υποδοχής ή αποστολής, σύμφωνα με τη σχετική απόδοσή τους (κέρδος).⁹⁷

Έτσι, από τη στιγμή που τα εμβάσματα, και από τις δύο πηγές, δαπανηθούν, τελικά, στη χώρα αποστολής, οι εμβασματούχοι λαμβάνουν υπόψη την τοπική αγοραστική δύναμη του εισοδήματος ή των μεταφερόμενων αποταμιεύσεών τους, καθώς επηρεάζονται από μεταβλητές όπως τα επιτόκια των χωρών αποστολής και υποδοχής, την τιμή του ξένου συναλλάγματος και το ρυθμό πληθωρισμού.⁹⁸

3.3 Οι θεωρήσεις των επιδράσεων των μεταναστευτικών εμβασμάτων στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών προέλευσης

Αν και τα εμβάσματα είναι η πιο προφανής συνέπεια της διεθνούς μετανάστευσης, αντιπροσωπεύουν, μόνο, μια από τις ενδεχόμενες οικονομικές επιδράσεις της. Εκτός από την, μέσω των εμβασμάτων, άμεση επιρροή του εθνικού εισοδήματος, η διεθνής μετανάστευση μπορεί, επίσης, να επηρεάσει το εισόδημα έμμεσα μέσω των

⁹⁵Ο Γλυτσός, εξετάζοντας την περίπτωση της ελληνογερμανικής και ελληνοαυστραλιανής μετανάστευσης, και προβαίνοντας, στη διάκριση μεταξύ μόνιμης και προσωρινής μετανάστευσης, υποστηρίζει ότι τα εμβάσματα καθορίζονται, γενικά, από το εισόδημα του μετανάστη και τις ανάγκες της οικογένειας, στο εσωτερικό, και επηρεάζονται από τις οικονομικές αβεβαιότητες, στις χώρες αποστολής και υποδοχής, τις ευκαιρίες για κερδοφόρα επένδυση των μεταναστευτικών αποταμιεύσεων και τις πολιτικές που στοχεύουν στην προσέλκυσή τους. Επίσης, υποστηρίζει πως η σχετική επίδραση αυτών των παραγόντων διαφέρει ανάλογα με το μόνιμο ή προσωρινό χαρακτήρα της μετανάστευσης. Οι υπολογισμοί του δείχνουν ότι τα εμβάσματα, από τους προσωρινούς μετανάστες, ως υποχρέωση στη στενή οικογένεια, στο εσωτερικό, βαραίνουν περισσότερο πάνω στο μεταναστευτικό εισόδημα, σε σχέση με τα εμβάσματα της μόνιμης μετανάστευσης τα οποία θεωρούνται ως θελοντικά δώρα. Επιπλέον, τα ευρήματά του δείχνουν ότι τα εμβάσματα, από τους προσωρινούς μετανάστες, υποχωρούν, σημαντικά, από το οικογενειακό εισόδημα, στην προέλευση, και, επίσης, επιδεικνύουν μια ισχυρή τάση των μεταναστών, προς εξοικονόμηση εμβασμάτων, για το σκοπό της προστασίας των εισοδηματικών τους στόχων. Ό.π.,σελ.430

⁹⁶ Ό.π.,σελ.422

⁹⁷ Ό.π.,σελ.422-423

⁹⁸ Ό.π.,σελ.423

επενδύσεων, που πραγματοποιούν οι μετανάστες σε παραγωγικές δραστηριότητες, στο εσωτερικό της χώρας. Επίσης, η αποδημία μπορεί να επηρεάσει την οικονομική ανάπτυξη μέσω της απώλειας του σπανίου ανθρώπινου κεφαλαίου το οποίο απαιτείται για τη διατήρηση ή την αύξηση της παραγωγικότητας, στη χώρα αποστολής.⁹⁹

Σύμφωνα με τις νεοκλασικές παραδοχές οι κυβερνήσεις, των αναπτυσσόμενων χωρών, έχουν συμφέρον να προωθήσουν τη μετανάστευση μόνο στην έκταση όπου το οριακό προϊόν της μετανάστευσης εργασίας είναι λιγότερο σε σχέση με το μέσο προϊόν της εργασίας, της χώρας. Σε αυτή την περίπτωση η εξωτερική μετανάστευση δεν έχει κόστη ευκαιρίας και το μέσο προϊόν των εργαζομένων, που παραμένουν, είναι αυξανόμενο.¹⁰⁰

Εντούτοις, οι κυβερνήσεις των αναπτυσσόμενων χωρών συλλαμβάνουν την εξωτερική μετανάστευση όχι με τους όρους των επιδράσεων της απώλειας εργασίας, που μόλις περιγράφηκαν, αλλά ως ενδεχόμενη πηγή αποταμιεύσεων και ξένου συναλλάγματος. Συνεπώς, αν το κόστος ευκαιρίας, της χαμένης εργασίας, είναι θετικό αλλά χαμηλό, όπως στις περισσότερες λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, τότε οι αποδοχές που αποστέλλονται, από τους μετανάστες, στο εσωτερικό, είναι πιθανόν να υπερβαίνουν το εισόδημα που θα δημιουργούσαν οι μετανάστες, αν παρέμεναν στη χώρα τους.¹⁰¹

Συνολικά, τα μεταναστευτικά εμβάσματα, όπως και οι άλλοι τύποι εισοδήματος που μεταφέρονται, από το εξωτερικό, συνεισφέρουν στην οικονομία, της χώρας αποστολής, με, τουλάχιστον, δύο τρόπους: αφενός, αυξάνουν το εθνικό εισόδημα, άμεσα, αφετέρου αυξάνουν το εθνικό εισόδημα, έμμεσα, παρέχοντας ξένο συνάλλαγμα και αποταμιεύσεις. Ακόμα και αν τα μεταναστευτικά εμβάσματα δεν υπερβαίνουν την αξία της τοπικής παραγωγής, που χάνεται με την εξωτερική μετανάστευση, μπορεί να είναι προς το συμφέρον της αναπτυσσόμενης χώρας να προωθήσει την εξωτερική μετανάστευση, αν η αξία του ξένου συναλλάγματος είναι υψηλή. Σε αυτή την περίπτωση η διεθνής μετανάστευση μπορεί να είναι η καλύτερη οδός, για μια χώρα, να συμπληρώσει το συναλλαγματικό της κενό, ιδιαίτερα αν οι υπόλοιπες πηγές ξένου συναλλάγματος είναι περιορισμένες. Επιπρόσθετα, αν ένα σημαντικό μερίδιο των ξένων εισοδημάτων αποταμιεύονται στις τράπεζες, των χωρών αποστολής (εθνικές αποταμιεύσεις) ή τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποφέρουν ένα καθαρό εισοδηματικό κέρδος, μέσα στα νοικοκυριά, εκεί όπου τα επιτόκια καταθέσεων είναι θετικά, η εξαγωγή εργασίας θα παρέχει μια διέξοδο, για τις φτωχές χώρες, να προσαυξήσουν τα εισοδήματα. Συνεπώς, τα μεταναστευτικά εμβάσματα εκτελούν την ίδια λειτουργία όπως οι ξένες επενδύσεις και η διεθνής αναπτυξιακή βοήθεια, παρέχοντας το υπό έλλειψη ξένο συνάλλαγμα, καθώς και αποταμιεύσεις για την εθνική ανάπτυξη.¹⁰²

Ένα πρωταρχικό ζήτημα, των μακροοικονομικών της διεθνούς μετανάστευσης, είναι η πιθανότητα κινητοποίησης των εμβασμάτων για εθνική οικονομική ανάπτυξη.¹⁰³ Το πεδίο ανάλυσης των επιπτώσεων της αλληλεπίδρασης μεταξύ μετανάστευσης, εμβασμάτων και ανάπτυξης κινείται μεταξύ δύο άκρων, κάθε ένα από τα οποία έχει τις δικές του υποθέσεις για το πως η μετανάστευση και τα εμβάσματα επηρεάζουν τις περιοχές ή χώρες αποστολής μεταναστών.¹⁰⁴

⁹⁹ J. Edward Taylor et al, «International Migration and National...»,ό.π.,σελ.181-182

¹⁰⁰ Ό.π.,σελ.186

¹⁰¹ Ό.π.

¹⁰² Ό.π.

¹⁰³ Ό.π.,σελ.182

¹⁰⁴ J. Edward Taylor, «The New Economics...»,ό.π.,σελ.64

3.3.1 Η αρνητική θεώρηση: η οπτική του «μεταναστευτικού συνδρόμου»

Η αρνητική θεώρηση υποστηρίζει ότι η μετανάστευση αφαιμάζει τις περιοχές αποστολής μεταναστών, από την εργασία και το κεφάλαιό τους, πιέζοντας την τοπική παραγωγή εμπορεύσιμων αγαθών. Λόγω του ότι η μετανάστευση είναι μια αυτοδιαιωνιζόμενη διαδικασία υποστηρίζεται πως, με την πάροδο του χρόνου, χωριά, περιοχές και, σε ορισμένες περιπτώσεις, χώρες ειδικεύονται στη μετανάστευση.¹⁰⁵ Επίσης, υποστηρίζεται πως τα άτομα που λαμβάνουν εμβάσματα, γίνονται εξαρτημένα και μειώνουν την προσπάθεια εργασίας τους, ενώ η οικονομία επηρεάζεται αρνητικά από την έλλειψη εργασίας και τις μη παραγωγικές επενδύσεις, των εμβασμάτων, που καταπνίγουν την ανάπτυξη και προωθούν την εξάρτηση.¹⁰⁶

Πιο συγκεκριμένα, τα εμβάσματα και οι μεταβιβαζόμενες αποταμιεύσεις, αν και βελτίωσαν σημαντικά το επίπεδο ζωής, σε μεγάλες ομάδες πληθυσμού, τόσο άμεσα - οικογένειες των μεταναστών - όσο και έμμεσα - κάποια ανακούφιση στις υπηρεσίες πρόνοιας, αυξήσεις στις αγροτικές εκτάσεις, εξαιτίας τη συχνής εγκατάλειψης των καλλιεργειών, από τις οικογένειες των μεταναστών, θετικές επιδράσεις στην αγροτική ανεργία, και αυξήσεις στα ημερομίσθια της αγροτικής εργασίας - το γεγονός παραμένει ότι μερικές από τις συνέπειες ήταν αρνητικές. Αυτές οι αρνητικές συνέπειες απορρέουν τόσο από τις μορφές κατανάλωσης, των παλιννοστούντων μεταναστών ή των οικογενειών τους, που λαμβάνουν εμβάσματα, όσο και από την επιλογή τους για επένδυση.¹⁰⁷

Η επικρατούσα άποψη στη βιβλιογραφία είναι ότι η οριακή ροπή προς κατανάλωση, εξαιτίας των εμβασμάτων, είναι, γενικά, πολύ υψηλή. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι υψηλό ποσοστό των μεταναστευτικών εισοδημάτων κατευθύνονται για την υποστήριξη των οικογενειακών μελών, στο εσωτερικό, έχει κινητοποιήσει έναν αριθμό συγγραφέων να βλέπουν, συνολικά, τα εμβάσματα, ως καταναλωτική δαπάνη.¹⁰⁸

Άλλωστε, οι περισσότερες μελέτες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα εμβάσματα καταναλώνονται,¹⁰⁹ αντί να επενδύονται, καθώς δεν τοποθετούνται για παραγωγικούς σκοπούς, στις περιοχές αποστολής.¹¹⁰ Υποστηρίζεται ότι τα εμβάσματα, στην πλειοψηφία τους, δαπανώνται για βασικές ανάγκες συντήρησης - σίτιση, ένδυση, και υγειονομική περίθαλψη - και αποτελούν ένα σημαντικό μέρος του εισοδήματος αυτών των νοικοκυριών. Τα κεφάλαια δαπανώνται, επίσης, σε κατασκευές ή στεγαστικές βελτιώσεις, σε αγορά γης ή ζώων και σε αγορά καταναλωτικών αγαθών (πλυντήρια, τηλεοράσεις). Γενικότερα, μόνο ένα μικρό ποσοστό των εμβασμάτων κατευθύνεται προς αποταμίευση ή σε αυτό που αποκαλείται «παραγωγική επένδυση» (π.χ. δραστηριότητες που δημιουργούν

¹⁰⁵ Ο.π.

¹⁰⁶ Salifu Issoufou,ό.π.,σελ.223

¹⁰⁷ Demetrios G. Papademetriou, «European Labor Migration: Consequences for the Countries of the Worker Origin», *International Studies Quarterly*, Vol.22, No.3, (Sep., 1978), pp.387-388

¹⁰⁸ Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.142

¹⁰⁹ Αναφορικά με την επίδραση των εμβασμάτων, στην καταναλωτική συμπεριφορά των οικογενειών, υπάρχουν διάφορες απόψεις. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι η διάδοση πληροφοριών, αναφορικά με τα ξένα καταναλωτικά πρότυπα, μπορεί να επιφέρει δαπάνες σε διαρκή εισαγόμενα αγαθά. Αντίθετα, άλλοι υποστηρίζουν ότι από τη στιγμή που οι λήπτες εμβασμάτων είναι φτωχοί δαπανούν το επιπρόσθετο εισόδημά τους σε βασικά εγχώρια αγαθά ή στη στέγαση. Επίσης, άλλοι ισχυρίζονται ότι μέρος των εμβασμάτων μπορεί να καταναλωθεί με τη μορφή ελεύθερου χρόνου, ο οποίος, αν είναι μεγάλος, μπορεί να έχει ορισμένες αρνητικές επιδράσεις, στην αγροτική παραγωγή. Ο.π.,σελ.134

¹¹⁰ J. Edward Taylor, «The New Economics...»,ό.π.,σελ.72

εισόδημα και απασχόληση όπως η αγορά γης ή εργαλείων, έναρξη μιας επιχείρησης, και άλλες δραστηριότητες με πολλαπλασιαστικές επιδράσεις).¹¹¹

Έτσι, η έμφαση προς την ιδιοκατοίκηση είχε μια ουσιαστική πληθωριστική επίδραση, στην αγορά ακινήτων, ενώ η ζήτηση καταναλωτικών αγαθών, τα οποία, συνήθως, εισάγονταν, επιβάρυνε τον συνολικό πληθωρισμό και μείωνε, σημαντικά, τη ανακουφιστική επίδραση των εμβασμάτων στο ισοζύγιο πληρωμών, των χωρών αποστολής - αύξηση της πίεσης για πρόσθετες εισαγωγές προς ικανοποίηση της καταναλωτικής ζήτησης, τόσο των μεταναστευτικών όσο και των μη μεταναστευτικών νοικοκυριών, με τα δεύτερα να αυξάνουν το επίπεδο τους διαμέσου της εκδηλωμένης επίδρασης των εμβασμάτων. Επιπλέον, αυτή η αναπόφευκτη εξοικείωση των χωρών αποστολής με ξένα προϊόντα έτεινε να διογκώσει την οικονομική και ψυχολογική τους αξία, ενώ, ταυτόχρονα, προξένισε οικονομική βλάβη στα εγχώρια αγαθά. Συνολικά, λοιπόν, η εξωτερική μετανάστευση και τα εμβάσματα λειτούργησαν ως ανασχετικός παράγοντας στην οικονομική τους ανάπτυξη.¹¹²

3.3.2 Η θετική θεώρηση: η οπτική των αναπτυξιολόγων των Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης Εργασίας

Σύμφωνα με τη θεώρηση των Ν.Ο.Μ.Ε., τα εμβάσματα μπορούν να είναι ένας θετικός παράγοντας στην οικονομική ανάπτυξη. Ειδικότερα, υποστηρίζεται, ότι η μετανάστευση μπορεί να θέσει σε κίνηση μια αναπτυξιακή δυναμική, αφενός μειώνοντας τους παραγωγικούς και επενδυτικούς περιορισμούς, που αντιμετωπίζονται από τα νοικοκυριά, σε περιβάλλοντα ατελών αγορών, και, αφετέρου, δημιουργώντας συνδέσεις εισοδηματικής μεγέθυνσης.¹¹³

Εντούτοις, αναγνωρίζεται ότι η μετανάστευση δεν οδηγεί, αυτόματα, στην ανάπτυξη. Έτσι, αν η μετανάστευση και τα εμβάσματα μπορούν, ενδεχομένως, να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη, υποστηρίζεται πως είναι οι ειδικότερες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, τόσο στις χώρες υποδοχής όσο και στις χώρες αποστολής,¹¹⁴ που καθορίζουν την έκταση στην οποία αξιοποιείται αυτό το ενδεχόμενο.¹¹⁵

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα Ν.Ο.Μ.Ε., οι «συμβατικές» μελέτες πάνω στη χρήση των εμβασμάτων δεν παρέχουν πληροφορίες για τη συμβολή των εμβασμάτων στο συνολικό οικοκυρικό εισόδημα και, επομένως, στο πως διαφοροποιούνται οι δαπάνες. Η μετανάστευση, υποτίθεται, ότι έχει θετική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη, αν μεγάλο μερίδιο, από το εισόδημα εμβασμάτων, δαπανηθεί για παραγωγικές επενδύσεις. Εδώ, υφίσταται ένα ζήτημα, για τα Ν.Ο.Μ.Ε., ως προς στο τι ορίζεται ως παραγωγική επένδυση, καθώς εκτός πλαισίου θεωρούνται οι δαπάνες

¹¹¹ Ismet Koc and Isil Onan, «International Migrant's Remittances and Welfare Status of the Left-Behind Families in Turkey», *International Migration Review*, Vol.38, No.1, Spring 2004, pp.79

¹¹² Demetrios G. Papademetriou, «European...», ό.π., σελ.388-389

¹¹³ J. Edward Taylor, «The New Economics...», ό.π., σελ.63

¹¹⁴ Ειδικότερα, οι γενικοί αναπτυξιακοί περιορισμοί – κακή υποδομή, διαφθορά, έλλειψη μακροοικονομικής σταθερότητας, απουσία κατάλληλων δημοσίων πολιτικών (εκπαίδευση, υγεία), ανεπάρκειες των αγορών, δύσκολη πρόσβαση προς τις διεθνείς αγορές, έλλειψη νομικής ασφάλειας και έλλειψη εμπιστοσύνης σε κυβερνητικούς θεσμούς – είναι πιθανό να παίζουν ένα περιοριστικό ρόλο στις μεταβιβάσεις εμβασμάτων και μπορεί να αποτρέψουν τα μεταναστευτικά νοικοκυριά από το να αναλάβουν το ρίσκο να επενδύσουν κοινωνικά, πολιτικά και χρηματικά, στις χώρες προέλευσής τους, και να μειώσουν το κίνητρο, για παλιννόστηση. Hein de Haas, «International Migration, Remittances and Development: Myths and Facts», *Third World Quarterly*, Vol.26, No.8, 2005, pp.1275

¹¹⁵ Ο.π., σελ.1274. Βλέπε και J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...», ό.π., σελ.202-203

εκπαίδευσης και στέγασης,¹¹⁶ ενώ εντός ο εκμηχανισμός της γεωργίας, παρά τις αρνητικές επιπτώσεις του - υποκατάσταση της εργασίας και έτσι δημιουργία ανεργίας.¹¹⁷

Επιπλέον, ένα ακόμη ζήτημα, που αναδύθηκε από τη βιβλιογραφία, είναι πως οι ερευνητές διαφωνούν για το αν οι λήπτες των εμβασμάτων χρησιμοποιούν αυτές τις πηγές παραγωγικά και ορθολογικά ή τις σπαταλούν. Ορισμένοι ερευνητές κριτικάρουν τη χρήση των εμβασμάτων, για την κάλυψη βραχυπρόθεσμων, μόνο, αναγκών, και για τις ανεπαρκείς αποταμιεύσεις ή τις «*παραγωγικές επενδύσεις*», από τους λήπτες τους, επιχειρηματολογώντας ότι τα εμβάσματα θα πρέπει να κατευθύνονται αναπτυξιακά σε μικρές επιχειρήσεις και σχέδια που αυξάνουν την τοπική παραγωγή και το εισόδημα και μειώνουν την ανεργία. Σύμφωνα, όμως, με τα N.O.M.E. οι μετανάστες χρησιμοποιούν τα εμβάσματα πολύ ορθολογικά. Εδώ, επιχειρηματολογείται ότι η διοχέτευση των εμβασμάτων προς την τοπική ανάπτυξη εξαρτάται, κατά πολύ, από το τοπικό γενικό πλαίσιο και υποστηρίζεται πως η κριτική των καταναλωτικών προτύπων αγνοεί τόσο τις προσωπικές καταστάσεις, όσο και τις δομικές περιστάσεις (οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές), μέσα στις οποίες λαμβάνονται οι αποφάσεις. Επίσης, επιχειρηματολογούν, ότι οι κριτικές αγνοούν την ιδιωτική φύση των μεταβιβάσεων και τις περιορισμένες ευκαιρίες, για μικρής κλίμακας επενδύσεις, στην κοινότητα προέλευσης - άσχετα από την παρουσία των εμβασμάτων - και το κοινωνικό και χρηματικό κεφάλαιο που απαιτείται για μια νέα επιχείρηση. Συνεπώς, σύμφωνα τα N.O.M.E., δεδομένων των καταστάσεων, σε διάφορες χώρες (π.χ. έλλειψη πρόσβασης σε πίστωση, έλλειψη υποδομής), οι μετανάστες πραγματοποιούν ορθολογικές αποφάσεις, σχετικά με τη χρήση των εμβασμάτων, όταν προβαίνουν σε σταθερές επενδύσεις, όπως η αγορά ζώων ή στεγαστικές βελτιώσεις.¹¹⁸

Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τα N.O.M.E., οι παράγοντες που αποθαρρύνουν τους ανθρώπους, ώστε να μεταναστεύσουν, περιορίζουν, επίσης, την δυνητική παραγωγική χρήση των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Έτσι, η ανεπάρκεια των δημοσίων υπηρεσιών και των υποδομών περιορίζουν, σοβαρά, το ενδεχόμενο ώστε τα εμβάσματα να συμβάλλουν στην τοπική παραγωγή, καθώς οι περισσότερες κοινότητες αποστολής μεταναστών είναι αγροτικά χωριά, μακριά από τις φυσικές αγορές, και έχουν έλλειψη βασικής υποδομής, όπως δρόμων, ηλεκτρισμού, τρεχούμενου νερού, αποχετεύσεων, τηλεφώνων, ενώ πολλά έχουν ανεπαρκή ποιότητα γης, άνιση διανομή της, κλπ. Επομένως, είναι μη ρεαλιστικό το να αναμένεται ότι η μετανάστευση θα προωθήσει την ανάπτυξη όταν οι υποδομές, οι υπηρεσίες και οι οικολογικές συνθήκες είναι τόσο αρνητικές.¹¹⁹

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, η απαισιοδοξία που προέρχεται από πολλές έρευνες χρήσης των εμβασμάτων είναι αδικαιολόγητη, κατά τα N.O.M.E., καθώς υπό κατάλληλες συνθήκες, ένα σημαντικό ποσοστό των μεταναστευτικών εμβασμάτων και των αποταμιεύσεων μπορεί να αφιερωθεί σε παραγωγικές επιχειρήσεις. Επομένως, το συμπέρασμα ότι η μετανάστευση οδηγεί, αναπόφευκτα, στην εξάρτηση και στην έλλειψη ανάπτυξης είναι προτιμότερο να αντικατασταθεί από το ερώτημα

¹¹⁶ Για παράδειγμα, η σχολική εκπαίδευση δεν θεωρείται, συχνά, ως παραγωγική επένδυση. Αυτό, ίσως, διότι τα εκπαιδευμένα οικογενειακά μέλη, συνήθως, δεν δημιουργούν, ευθέως, άμεση απασχόληση και εισοδηματικές συνδέσεις εντός των οικονομικών αποστολής μεταναστών. Οι δαπάνες στέγασης είναι, επίσης, εκτός της λίστας των παραγωγικών επενδύσεων, σε πολλές μελέτες, παρά τις ενδεχόμενες σημαντικές επιδράσεις στην υγεία της οικογένειας και την άμεση ώθησή τους στην κατασκευαστική βιομηχανία. Ismet Koc and Isil Onan,ό.π.,σελ.109

¹¹⁷Taylor, J. Edward, «The New Economics...»,ό.π.,σελ.72-73

¹¹⁸Ismet Koc and Isil Onan,ό.π.,σελ.79-80

¹¹⁹J. Edward Taylor, «The New Economics...»,ό.π.,σελ.73

γιατί οι παραγωγικές επενδύσεις λαμβάνουν χώρα σε μερικές κοινότητες και όχι σε άλλες.¹²⁰

Άλλωστε, ορισμένες έρευνες έχουν παράγει, σχετικά, αισιόδοξα αποτελέσματα σχετικά με τις επιπτώσεις των εμβασμάτων – αν και εξαρτώνται από το πιο νοικοκυριό λαμβάνει τα εμβάσματα. Εδώ, τα ευρήματα αποδεικνύουν ότι τα εμβάσματα παρήγαγαν το μεγαλύτερο εισοδηματικό πολλαπλασιαστή όταν εισέρρεαν σε αγροτικά νοικοκυριά, των οποίων οι μορφές κατανάλωσης και δαπανών ευνοούσαν αγαθά που παράγονταν εγχώρια και με σχετικές τεχνολογίες παραγωγής έντασης εργασίας. Αντίθετα, όταν τα εμβάσματα κατευθύνονταν σε αστικά νοικοκυριά, τα χρήματα διέρρεαν, από τη χώρα, με τη μορφή ζήτησης εισαγωγών.¹²¹

Σε άλλες έρευνες, και στο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης, αποκαλύφθηκε ότι τα εμβάσματα δαπανήθηκαν, κυρίως, σε τρέχουσα κατανάλωση, ωστόσο, τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα αυτών των δαπανών επέκτειναν τη ζήτηση και δημιούργησαν θέσεις εργασίας.¹²² Η επίδραση των εμβασμάτων, στις εσωτερικές παραγωγικές δραστηριότητες, συνοψίζεται στο ότι τα υψηλότερα εισοδήματα, για τα νοικοκυριά που λαμβάνουν εμβάσματα, αυξάνουν τη ζήτηση, τόσο για αγροτικά προϊόντα όσο και για αστικά αγαθά και υπηρεσίες. Ως αποτέλεσμα, τα εμβάσματα, όχι μόνο αυξάνουν τα εισοδήματα στα νοικοκυριά που τα λαμβάνουν αλλά ενισχύουν και τα εισοδήματα των μη μεταναστευτικών νοικοκυριών.¹²³

Συνοψίζοντας, οι εν λόγω έρευνες όχι μόνο τονίζουν ότι η αποδημία έχει μια θετική επιρροή στο ξένο συνάλλαγμα και στο επίπεδο ζωής της οικογένειας αλλά, επίσης, διαπιστώνουν, μέσα από την ανάλυση των έμμεσων επιδράσεων της ότι τα εμβάσματα αποφέρουν σημαντικά οφέλη στο Α.Ε.Π., την παραγωγή, την απασχόληση και την επένδυση. Αυτά τα οφέλη λαμβάνουν χώρα εξαιτίας των εισοδηματικών συνδέσεων μεταξύ μεταναστευτικών και μη μεταναστευτικών νοικοκυριών, καθώς όταν ένα αγροτικό νοικοκυριό χρησιμοποιεί εμβάσματα για την αγορά βιομηχανικών προϊόντων, στον αστικό τομέα, οι δευτερογενείς εισοδηματικές πολλαπλασιαστικές επιδράσεις, των εμβασμάτων, μετακινούνται, προς τον αστικό τομέα. Συνεπώς, η διερεύνηση για τον πλήρη προσδιορισμό της επίδρασης των εμβασμάτων, στην οικονομία, της χώρας αποστολής, θα πρέπει να εστιαστεί και πέρα από τα νοικοκυριά τα οποία λαμβάνουν εμβάσματα και, επίσης, πέρα από τον κοινωνικοοικονομικό τομέα ή την περιοχή στην οποία τοποθετείται το νοικοκυριό.¹²⁴

3.4 Τα μακροοικονομικά των μεταναστευτικών εμβασμάτων

Τα εμβάσματα ενδέχεται να έχουν μια, ισχυρή, θετική επίδραση πάνω στον τρέχοντα λογαριασμό (του ισοζυγίου πληρωμών) αλλά, επίσης, μπορεί να έχουν λιγότερα οφέλημα χαρακτηριστικά όπως αυτά που οδηγούν στην επίδραση της «Ολλανδικής Ασθένειας». Με τα εμβάσματα μια οικονομία μπορεί να δαπανήσει περισσότερα απ' ότι παράγει, να εισάγει περισσότερα από όσα εξάγει ή να επενδύει περισσότερα από όσα αποταμιεύει. Συνεπώς, τα εμβάσματα έχουν θετική επίδραση πάνω στον τρέχοντα λογαριασμό καθώς αυξάνουν το εθνικό εισόδημα, με το να παρέχουν ξένο συνάλλαγμα, αυξάνουν τις εθνικές αποταμιεύσεις και την επένδυση και, παρέχοντας σκληρό νόμισμα προς χρηματοδότηση των εισαγωγών, αποτρέπουν, ενδεχόμενες, κρίσεις στο ισοζύγιο πληρωμών. Με άλλα λόγια, εκτελούν μια παρόμοια λειτουργία,

¹²⁰ Ο.π.

¹²¹ Ο.π.,σελ.70

¹²² Ο.π.

¹²³ J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...»,ό.π.,σελ.200

¹²⁴ Ο.π.σελ.200-201

όπως οι ιδιωτικές και δημόσιες κεφαλαιακές ροές, από τη στιγμή που παρέχουν τόσο ξένο συνάλλαγμα όσο και πρόσθετες αποταμιεύσεις, για την οικονομική ανάπτυξη.¹²⁵

Εντούτοις, αν τα εμβάσματα δημιουργήσουν μεγαλύτερη ζήτηση, από την ικανότητα της οικονομίας να ανταποκριθεί σε αυτήν, και αν αυτή η ζήτηση πέφτει στα εμπορεύσιμα αγαθά, ο λογαριασμός των εισαγωγών αυξάνει. Αν, αντίθετα, πέφτει πάνω στα μη εμπορεύσιμα αγαθά, οι σχετικές τιμές αυξάνουν. Συνεπώς, τα εμβάσματα μπορεί να αντλήσουν πόρους από τον παραδοσιακό εμπορεύσιμο τομέα προς τον μη εμπορεύσιμο τομέα δημιουργώντας την επίδραση της Ολλανδικής Ασθένειας. Αυτό μπορεί να επιδεινώσει την κατάσταση πληρωμών της οικονομίας και να χειροτερέψει την ευημερία των οικογενειών, που δεν λαμβάνουν εμβάσματα.¹²⁶

Η επίπτωση των εμβασμάτων στην ανάπτυξη, των ληπτριών οικονομιών, είναι πιθανόν να δράσει μέσω των αποταμιεύσεων και της επένδυσης, καθώς και μέσω των βραχυπρόθεσμων επιπτώσεων στη συνολική ζήτηση και την παραγωγή, εξαιτίας της κατανάλωσης.¹²⁷

Τα εμβάσματα μπορούν να έχουν βραχυπρόθεσμη μακροοικονομική επίδραση, πάνω στα επίπεδα των τιμών ή των τιμών συναλλάγματος. Ωστόσο, οι μακροπρόθεσμες συνέπειες φαίνονται να είναι περισσότερο σημαντικές: Πρώτον, τα εμβάσματα εισβάλλουν στις αποφάσεις του νοικοκυριού με όρους προσφοράς εργασίας, επένδυσης, εκπαίδευσης, μετανάστευσης, επαγγελματικής επιλογής κλπ, με ενδεχόμενες σημαντικές συνολικές επιδράσεις. Δεύτερον, ένα άλλο κανάλι, όπου τα εμβάσματα μπορούν να επηρεάσουν τη μακροπρόθεσμη οικονομική επίδοση μιας χώρας, είναι μέσω των διανεμητικών επιδράσεων και της επίδρασής τους στην οικονομική ανισότητα.¹²⁸

Συνολικά, ο προσδιορισμός της σχέσης μεταξύ διεθνούς μετανάστευσης και οικονομικής ανάπτυξης, απαιτεί τέσσερα είδη πληροφοριών για: το μέγεθος των μεταναστευτικών εμβασμάτων, την αξία της οικονομικής επίδρασης, του ξένου συναλλάγματος, που παρέχεται από τα εμβάσματα, την επιλεκτικότητα της διεθνούς μετανάστευσης και την επίδραση των εμβασμάτων στις εσωτερικές αποταμιεύσεις και την επένδυση - και την επίπτωση αυτών των αποταμιεύσεων και την επένδυσης στην οικονομική μεγέθυνση.¹²⁹

3.4.1 Η σταθερότητα και αξιοπιστία των διεθνών εμβασμάτων ως πηγών χρηματοδότησης: οι διαφορές με τις άλλες κεφαλαιακές ροές

Τα εμβάσματα κατατάσσονται ως τρέχουσες μεταβιβάσεις και εμφανίζονται στον τρέχοντα λογαριασμό, του ισοζυγίου πληρωμών, ενώ οι κεφαλαιακές ροές ανήκουν στον κεφαλαιακό ή χρηματικό λογαριασμό. Οι τρέχουσες μεταβιβάσεις είναι μέρος του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος, ενώ οι κεφαλαιακές μετακινήσεις είναι μέρος του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος και είναι μια πηγή χρηματοδότησης. Ενώ οι κεφαλαιακές ροές, μεταξύ των χωρών, ορίζονται ως αλλαγές σε περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων έναντι των μη κατοίκων, τα εμβάσματα είναι μεταβιβάσεις κεφαλαίων μεταξύ των υπηκόων μιας συγκεκριμένης χώρας. Έτσι, μια εισροή εμβασμάτων, των εργαζομένων, δεν συνιστά εισαγωγή κεφαλαίου, από μια ξένη χώρα, αλλά, μάλλον,

¹²⁵ Claudia M. Buch et al., ό.π., σελ.5

¹²⁶ Ό.π.

¹²⁷ Adres Solimano, ό.π., σελ.6

¹²⁸ Hillel Rapoport and Frederic Docquier, «The Economics...», ό.π., σελ.6

¹²⁹ J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...», ό.π., σελ.187

μια μεταβίβαση κεφαλαίου από υπηκόους που ζουν στο εξωτερικό προς αυτούς που ζουν στη χώρα προέλευσης.¹³⁰

Ένα σημαντικό ζήτημα, στη βιβλιογραφία, αναφορικά με τις μακροοικονομικές επιδράσεις των εμβασμάτων, είναι για το αν τα εμβάσματα συμπεριφέρονται με παρόμοιο τρόπο με τις (ιδιωτικές) κεφαλαιακές ροές και για το αν μοιράζονται τα ίδια αίτια.¹³¹

Από την πλευρά των δομιστών και των θιασωτών της εξάρτησης, τα εμβάσματα αντιμετωπίζονται ως μια αναξιόπιστη πηγή εξωτερικού εισοδήματος για τις οικογένειες, τις κοινότητες και τα κράτη. Αυτή η άποψη στηρίζεται στην υπόθεση - συνδυαζόμενη με την ιδέα ότι τα εμβάσματα δημιουργούν μια τεχνητή και προσωρινή βελτίωση, στον βιοπορισμό, και εγκαθιδρύουν μια επικίνδυνη εξάρτηση, από εξωτερικά εισοδήματα - ότι δεσμοί προς τη χώρα αποστολής, με την πάροδο του χρόνου, θα αδυνατίσουν και τα εμβάσματα θα μειωθούν γρήγορα, μετά την εγκατάσταση και την ενσωμάτωση στον προορισμό(αφομοιωτικό μοντέλο). Η υπόθεση, για τη φθορά των εμβασμάτων, συνδέεται με την κοινή αίσθηση ότι οι νέοι, παντρεμένοι, χαμηλά ειδικευμένοι και άνδρες, προσωρινοί μετανάστες, εμβάζουν περισσότερο και ότι οι ενσωματωμένοι, υψηλά εκπαιδευμένοι και καλοπληρωμένοι μετανάστες, επενδύουν, περισσότερο, στις χώρες υποδοχής. Τελικά, η υπόθεση για τη φθορά των εμβασμάτων, βασίζεται στο ότι τα εμβάσματα στέλνονται, πρωταρχικά, είτε για την αποπληρωμή των χρεών, της μετανάστευσης, είτε για αλτρουιστικούς λόγους.¹³²

Αυτό το μοντέλο συγκρούεται με τη θεώρηση των Ν.Ο.Μ.Ε. που αντιλαμβάνεται τη μετανάστευση και τα εμβάσματα ως στρατηγικές των νοικοκυριών και των οικογενειών για αυτοασφάλεια και δημιουργία επενδυτικού κεφαλαίου. Επίσης, συγκρούεται με τις θεωρίες πάνω στη μεταναστευτική διεθνικότητα οι οποίες, κριτικάροντας τα παραδοσιακά αφομοιωτικά μοντέλα, υποστηρίζουν ότι οι κοινωνικοί δεσμοί, με τις κοινωνίες προέλευσης, μπορούν να διατηρηθούν και να ανανεωθούν για πολλές γενιές.¹³³

Ο Stark, θεμελιωτής της θεωρίας των Ν.Ο.Μ.Ε., υποστηρίζει ότι είναι δύσκολο να προβλεφθούν τα μελλοντικά εμβάσματα, διότι οι μετανάστες είναι μέρος ευρύτερων κοινωνικών ενώσεων, όπως οι οικογένειες και τα νοικοκυριά. Επιχειρηματολογεί, πως το κίνητρο για έμβαση, εξαρτάται, κυρίως, από τους συμβολαιακούς διακανονισμούς και την αγοραστική δύναμη, εντός της οικογένειας, επομένως, αντιτίθεται στο επιχείρημα ότι τα εμβάσματα θα μειωθούν, με την πάροδο του χρόνου.¹³⁴

Γενικότερα, η αστάθεια των εμβασμάτων εμφανίζεται χαμηλότερη σε σχέση με τις ιδιωτικές και επίσημες κεφαλαιακές εισροές, καθώς ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών εμβασμάτων, είναι η αντι-κυκλική τους φύση.¹³⁵ Ενώ οι άλλες κεφαλαιακές ροές τείνουν να αυξάνουν κατά τη διάρκεια

¹³⁰ Claudia M. Buch et al.,ό.π.,σελ.3

¹³¹ Claudia M. Buch and Anja Kuckulenz, «Worker Remittances and Capital Flows to Developing Countries», *International Migration*, Vol.48(5),2010,pp.90

¹³² Hein De Haas, «Remittances,ό.π.,σελ.9

¹³³ Ό.π.

¹³⁴ Ό.π.

¹³⁵ Για την προ-κυκλικότητα και αντι-κυκλικότητα της φύσης των εμβασμάτων βλέπε ενδεικτικά Paola Giuliano and Marta Ruiz – Arranz, «Remittances, Financial Development and Growth», *Journal of Development Economics*,90,2009,pp.145,150 - Serdar Sayan, «Quest Workers' Remittances and Output Fluctuations in Host And Home Countries: the Case of Remittances From Turkish Workers in Germany and the EU», *Paper Presented at the Fourth Mediterranean Social and Political Research Meeting*, March 2003, pp.7 - Dilip Ratha and Sanket Mohapatra, «Increasing the Macroeconomic Impact

ευνοϊκών οικονομικών κύκλων και να πέφτουν σε καιρούς οικονομικής πτώσης, τα εμβάσματα, με την πάροδο του χρόνου, εμφανίζονται να αντιδρούν λιγότερο βίαια, δείχνοντας αξιοσημείωτη σταθερότητα.¹³⁶ Με λίγα λόγια, οι εμβασματικές εισροές, προς τις αναπτυσσόμενες χώρες, εμφανίζονται να είναι λιγότερο ευπαθείς, στις οικονομικές μεγεθύνσεις και υφέσεις (σταθερότητα ροών), σε σχέση με τις άλλες πηγές εξωτερικής χρηματοδότησης, όπως είναι οι άμεσες ξένες επενδύσεις ή η επίσημη αναπτυξιακή βοήθεια.¹³⁷

3.4.2 Εμβάσματα, ισοζύγιο πληρωμών και ανάπτυξη

Αναφορικά με το ρόλο των εμβασμάτων, ως ξένου συναλλάγματος, η επίδρασή τους στο ισοζύγιο πληρωμών (εμπορικό έλλειμμα), προς χρηματοδότηση της αγοράς κεφαλαιουχικών αγαθών και ενέργειας, στις παγκόσμιες αγορές, για το σκοπό της οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης, των χωρών αποστολής, είναι έκδηλα καθοριστική. Συνολικά, τα δεδομένα αποδεικνύουν ότι τα μεταναστευτικά εμβάσματα συνιστούν μια υψηλή και σημαντική πηγή κεφαλαίου, για τις αναπτυσσόμενες χώρες, καθώς παίζουν ένα πολύ σημαντικό ρόλο στη χαλάρωση των συναλλαγματικών περιορισμών και αντιπροσωπεύουν ένα κρίσιμο μέσο δια του οποίου, οι αναπτυσσόμενες χώρες, καθίστανται ικανές να χρηματοδοτήσουν τα εμπορικά τους ελλείμματα. Συνεπώς, αν και τα μεταναστευτικά εμβάσματα, από μόνα τους, μπορεί να μην εγγυώνται την επίτευξη μιας αυτοσυντηρούμενης οικονομικής ανάπτυξης, η εξαγωγή εργασίας παρέχει μια αξιοσημείωτη δυνατότητα, ως στρατηγικής, για την απόκτηση κεφαλαίου και για την υπέρβαση των συναλλαγματικών φραγμών για την οικονομική ανάπτυξη.¹³⁸

Αναλυτικότερα, δεδομένων των διαρκών προβλημάτων στο εμπορικό ισοζύγιο των αναπτυσσόμενων χωρών, της περιορισμένης επίδρασης της ξένης βοήθειας και τις δυσκολίες δανεισμού τους, το, συχνά, υψηλό σύνολο των μεταναστευτικών εμβασμάτων μπορεί να υποκαταστήσει τις ανεπάρκειες αυτών των μορφών ξένου συναλλάγματος. Έτσι, τα «μοντέρνα οικονομικά της μετανάστευσης» θεωρούν τη μετανάστευση ως μια ανταλλαγή άφθονης ανειδίκευτης εργασίας με το υπό έλλειψη ξένο συνάλλαγμα, υπό τη μορφή εμβασμάτων, το οποίο μπορεί να συνεισφέρει στην ανάπτυξη και την μεγέθυνση, με την διπλή ικανότητά του, ως ξένου κεφαλαίου, τόσο για την αγορά κεφαλαιουχικών αγαθών όσο και ως εγχώριου εισοδήματος, που αυξάνει τις αποταμιεύσεις. Παράλληλα, τα εμβάσματα μπορεί να ανακουφίσουν την πίεση που επιβάλλεται, στη μεγέθυνση, από ποικίλους περιορισμούς, στο δομικό μετασχηματισμό, που απορρέουν τόσο από την πλευρά της προσφοράς όσο και από την πλευρά της ζήτησης και να χρηματοδοτήσουν τη ταχύτερη υποκατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο, η οποία προκαλείται από την εξωτερική μετανάστευση και την απορρέουσα αύξηση στους μισθούς.¹³⁹

---

of Remittances on Development», *A Paper Prepared for the G8 Outreach Event on Remittances*, Berlin, November 28-30,2007,pp.3 - Claudia M. Buch et al.,ό.π.,σελ.17 και Pablo Acosta, Cesar Calderon, Pablo Fainzylber and Humberto Lopez, «Do Remittances Lower Poverty Levels in Latin America?», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez(edit.),The World Bank,2008,pp.128

¹³⁶Dilip Ratha, «Worker's Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance», *The Repository at St. Cloud State University: Department of Economics - Economic Seminar Series Paper 9*,2005,pp.160

¹³⁷David Nii Addy, Boris Wijkstrom, Colleen Thouez, «Migrant Remittances – Country of Origin Experiences: Strategies, Policies, Challenges and Concerns», *A Paper Prepared by the International Migration Policy Programme*, October 2003,pp.8

¹³⁸ J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...»,ό.π.,σελ.189-190

¹³⁹ Nicholas P. Glytsos, «The Role...»,ό.π.,σελ.6

Καθώς τα εισαγόμενα κεφαλαιουχικά αγαθά και υλικά είναι καθοριστικοί παράγοντες για την ανάπτυξη, μια χώρα μπορεί να περιορίζεται, από το να πετύχει ένα ταχύτερο ρυθμό ανάπτυξης, εξαιτίας της έλλειψης αποταμιεύσεων ή της έλλειψης ξένου συναλλάγματος. Ωστόσο, οι εγχώριες αποταμιεύσεις, από μόνες τους, δεν μπορούν να προωθήσουν την οικονομική δραστηριότητα, διότι όταν το εμπορικό κενό διευρύνεται οι αποταμιεύσεις δεν μπορούν να αυξήσουν το ρυθμό μεγέθυνσης.¹⁴⁰

Η άρση των περιορισμών ξένου συναλλάγματος – οι οποίοι μπορούν, περισσότερο, από τη διαθεσιμότητα των εγχώριων αποταμιεύσεων, να εμποδίσουν τη μεγέθυνση – μέσω του ελεύθερου εμπορίου και των εισαγωγών τεχνολογίας και κεφαλαίου, μπορούν να επιταχύνουν την ισόρροπη ανάπτυξη, στην οικονομία, ωστόσο, οι ποικίλες πηγές ξένου συναλλάγματος, όπως είναι οι εξαγωγές ή η βοήθεια, δεν είναι πάντοτε επαρκείς ή ικανές για τη χρηματοδότηση της αγοράς κεφαλαιουχικών αγαθών από το εξωτερικό. Επιπρόσθετα, η βοήθεια μπορεί να έχει άλλες ανεπιθύμητες παρενέργειες, για την οικονομία της πιστολήπτριας χώρας, καθώς δεν χρησιμοποιείται, πάντοτε, για παραγωγικές επενδύσεις. Έτσι, το αυξανόμενο μέγεθος των εμβασμάτων μπορεί να φανεί χρήσιμο ώστε να γεμίσει το κενό.¹⁴¹

Ωστόσο, αυτό δεν συμβαίνει χωρίς προβλήματα, καθώς πολλοί υποστηρίζουν ότι είναι ακριβώς η σημασία αυτής της πηγής χρηματοδότησης η οποία δημιουργεί τον κίνδυνο της εξάρτησης των χωρών αποστολής μεταναστών. Θεωρούν την αφθονία των εμβασμάτων ως ένα είδος εξάρτησης, η οποία αυξάνει αντί να μειώνει την ανάγκη για ξένο συνάλλαγμα. Και αυτό διότι τα εμβάσματα αυξάνουν τις εισαγωγές και διευρύνουν τα ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών, απαιτώντας, με τη σειρά τους, περισσότερους πόρους για την κάλυψη των ελλειμμάτων.¹⁴² Συνεπώς, με αυτό τον τρόπο τα εμβάσματα μπορούν να έχουν αντίστροφες επιδράσεις και να διαστρέψουν την ανάπτυξη, οδηγώντας ακόμη και σε οικονομική πτώση.¹⁴³

Τέλος, τα εμβάσματα θεωρούνται επισφαλής πηγή χρηματοδότησης, εξαιτίας του ότι οποιαδήποτε εμπόδια στη μετανάστευση, από μέρους των χωρών υποδοχής, μπορεί να τα μειώσει απότομα και να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στα ισοζύγια πληρωμών, των χωρών αποστολής.¹⁴⁴

3.4.3 Οι βραχυπρόθεσμες μακροοικονομικές επιδράσεις των εμβασμάτων

Χρησιμοποιώντας στατικά μοντέλα προσανατολισμένα στη ζήτηση, με άκαμπτες τιμές και μισθούς, τα παραδοσιακά βραχυπρόθεσμα μακροοικονομικά εστίασαν πάνω στην επίδραση των διεθνών μεταβιβάσεων στη συνολική δαπάνη και στο εθνικό προϊόν. Παράλληλα, με αυτό το πρότυπο προσεγγίσεων, αναπτύχθηκε, κατά τη

¹⁴⁰ Ο.π.,σελ.6-7

¹⁴¹ Ο.π.,σελ.7

¹⁴² Σχετικά με την επίδραση των εμβασμάτων, στο ισοζύγιο πληρωμών, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η διαρροή ή παροχέτευση των εμβασμάτων σε εισαγωγές. Αυτές οι διαρροές μπορούν να θεωρηθούν ως το τίμημα των εμβασμάτων και θα πρέπει να συμψηφιστούν από τις ακαθάριστες εμβασματικές ροές, προκειμένου να έχουμε την καθαρή επίπτωση. Οι προκαλούμενες εισαγωγές, αναφέρονται, κυρίως, στα καταναλωτικά είδη και στα είδη πολυτελείας. Παράλληλα θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο τύπος και η κλίμακα της μετανάστευσης θα μπορούσε να αυξήσει το επίπεδο των εξαγωγών, από τη χώρα αποστολής προς τη χώρα υποδοχής. Η συνολική επίπτωση θα εξαρτιόταν, τότε, από το μέγεθος αυτής της προκαλούμενης εξαγωγικής εξάπλωσης και της συνεπαγόμενης αλλαγής στον τύπο των εσωτερικών διαθέσιμων, ενώ οι προκαλούμενες εξαγωγές είναι πιθανό να προκύπτουν από τις ανάγκες των μεταναστών. Ashwani Saith, «Macro-Economic Issues in International Labour Migration: A Review», *Working Paper Series*, No.48, February 1989, pp.11-12

¹⁴³ Nicholas P. Glytsos, «The Role...»,ό.π.

¹⁴⁴ Ο.π.

δεκαετία του 1980, μια σημαντική θεωρητική βιβλιογραφία εμπορίου, πάνω στα εμβάσματα, η οποία βασίζεται σε γενικά μοντέλα ισορροπίας των δύο τομέων, δηλαδή των εμπορεύσιμων και των μη εμπορεύσιμων αγαθών, συμπύκνωσε την επίδραση των εμβασμάτων πάνω στις σχετικές τιμές και την ευημερία.¹⁴⁵

3.4.3.1 Το πρότυπο της μακροοικονομικής θεωρίας

Καθώς τα εμβάσματα συνιστούν μια σημαντική πηγή ξένου συναλλάγματος, μπορούν, σαφώς, να επηρεάσουν το επίπεδο ισορροπίας του Α.Ε.Π. και άλλων μακροοικονομικών μεταβλητών. Το αμιγές κεϋνσιανό μοντέλο είναι το παλαιότερο μοντέλο το οποίο προσπαθεί να συλλάβει την βραχυπρόθεσμη μακροοικονομική επίπτωση των διεθνών μεταβιβάσεων. Αναλυτικότερα, υπό τις υποθέσεις άκαμπτων τιμών, σταθερών επιτοκίων και τιμής συναλλάγματος, και με την απουσία περιορισμών της προσφοράς, αυτό το μοντέλο δείχνει ότι οποιοδήποτε σοκ, πάνω στην πλευρά της ζήτησης, όπως είναι η εισροή εμβασμάτων, έχει μια πολλαπλασιαστική επίδραση πάνω στο εθνικό προϊόν. Προφανώς, το μέγεθος αυτής της επίπτωσης εξαρτάται από τον κεϋνσιανό πολλαπλασιαστή - ο οποίος, καθαυτός, εξαρτάται από αρκετές παραμέτρους, όπως η οριακή ροπή προς εισαγωγή - και από το μέγεθος του μεταβιβαζόμενου σοκ - το οποίο, καθαυτό, εξαρτάται από τα ποσά που λαμβάνονται και από την οριακή ροπή των ληπτών να καταναλώσουν τα εμβάσματα. Η ροπή προς κατανάλωση συνδέεται με τις προσδοκίες των παραγόντων αναφορικά με τα μελλοντικά εισοδηματικά ρεύματα, συμπεριλαμβανομένων των εμβασμάτων.¹⁴⁶

Ένα εναλλακτικό σχήμα, για την ανάλυση των βραχυπρόθεσμων οικονομικών συνεπειών των εμβασμάτων, είναι το μοντέλο Mundel – Flemming, μιας ανοιχτής οικονομίας, με σταθερές τιμές και ένα μοναδικό, σύνθετο, αγαθό. Σε αυτό το σχήμα η επίδραση των διεθνών μεταβιβάσεων, πάνω στο Α.Ε.Π., εξαρτάται από τις υποθέσεις που έγιναν σχετικά με το βαθμό της κινητικότητας του κεφαλαίου και το καθεστώς συναλλαγματικών ισοτιμιών. Αν θεωρήσουμε ότι σε ένα, αμιγώς, ευέλικτο καθεστώς συναλλαγματικών ισοτιμιών, έχουμε την περίπτωση μιας πλήρους κινητικότητας του κεφαλαίου, το επίπεδο ισορροπίας του Α.Ε.Π. καθορίζεται, πλήρως, από την αγορά χρήματος και, έτσι, είναι ανεπηρέαστο από τις διεθνείς μεταβιβάσεις. Μια αύξηση, στο συνολικό ποσό των εμβασμάτων, μπορεί να τονώσει την εθνική δαπάνη αλλά αυτή η επίδραση είναι, πλήρως, αντισταθμισμένη από την ανατίμηση του νομίσματος, καθώς ο σκοπός του ευέλικτου καθεστώτος συναλλαγματικών ισοτιμιών είναι να προστατέψει, τις χώρες, από τα πραγματικά σοκ. Από την άλλη μεριά, σε ένα αμιγές καθεστώς σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών, η ισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών εξασφαλίζεται μέσω των διαφοροποιήσεων στην προσφορά χρήματος. Μόνο σε αυτή την περίπτωση μια αύξηση, στο συνολικό ποσό των εμβασμάτων, μπορεί να προκαλέσει αύξηση στο εθνικό εισόδημα. Επομένως, το μοντέλο Mundel – Flemming παρέχει ένα πολύ απλό σχήμα για τον υπολογισμό των σύνθετων αλληλεπιδράσεων μεταξύ των περιορισμών του ισοζυγίου πληρωμών και των βραχυπρόθεσμων μακροοικονομικών σοκ. Η συνολική επίδραση οποιουδήποτε σοκ ζήτησης (π.χ. ένα σοκ που προκαλείται από εμβάσματα) εξαρτάται από το βαθμό κινητικότητας του κεφαλαίου και από το καθεστώς συναλλαγματικών ισοτιμιών.¹⁴⁷

Οι σύγχρονες βραχυπρόθεσμες θεωρήσεις βασίζονται σε μια συστηματική διερεύνηση του ενδογενούς καθορισμού των μισθών και των τιμών, μια διαδικασία κατά την οποία κρίσιμο ρόλο παίζουν οι προσδοκίες. Αν τα σοκ δαπάνης (π.χ.

¹⁴⁵ Hillel Rapoport and Frederic Docquier, «The Economics...»,ό.π.,σελ.48

¹⁴⁶ Ο.π.,σελ.48-49

¹⁴⁷ Ο.π.,σελ.49-50

προκαλούμενα από τα διεθνή εμβάσματα) είναι τελείως αναμενόμενα, από τους ρυθμιστές των μισθών, η επίδραση στο επίπεδο της δραστηριότητας θα εξαρτάται από την έκταση στην οποία μισθοί και τιμές διαθέτουν ευελιξία. Αν οι τιμές είναι, απολύτως, σταθερές δεν θα υπάρχει καμία επίδραση πάνω στην παραγωγή. Εντούτοις, αν οι προσαρμογές των μισθών είναι βραδείες οι προσωρινές πραγματικές επιδράσεις μπορούν να επικρατήσουν.¹⁴⁸

3.4.3.2 Εμπόριο, σχετικές τιμές και ευημερία

Υποθέτοντας απόλυτη ευελιξία, στις τιμές, και πλήρη απασχόληση, η θεωρία του διεθνούς εμπορίου εφαρμόστηκε για να αναλύσει την επίδραση των διεθνών μεταβιβάσεων πάνω στις σχετικές τιμές και τις εμπορικές ροές.¹⁴⁹

Για το μεγαλύτερο μέρος της, η θεωρητική βιβλιογραφία του εμπορίου πάνω στα διεθνή εμβάσματα, βασίζεται σε μοντέλα με ομογενείς δρώντες. Εντούτοις, οι επιδράσεις ευημερίας, των διεθνών εμβασμάτων, φαίνεται να εξαρτώνται, κρίσιμα, και από την ταυτότητα των ληπτών. Επομένως, υποτίθεται μια ανοιχτή οικονομία με δύο συντελεστές παραγωγής (εργασία και κεφάλαιο) οι οποίοι κινούνται πλήρως μεταξύ των δύο τομέων για εμπορεύσιμα(T) και μη εμπορεύσιμα αγαθά(N).¹⁵⁰

Ο Quibria αποδεικνύει ότι η εξωτερική μετανάστευση μπορεί να είναι ωφέλιμη, για τους μη μετανάστες, στη χώρα προέλευσης, άσχετα από τα κριτήρια ευημερίας που γίνονται αποδεκτά, αν συνοδεύεται από επαρκή εμβάσματα. Επίσης, αναδεικνύει το γεγονός ότι η εξωτερική μετανάστευση δεν επηρεάζει όλες τις κοινωνικές τάξεις συμμετρικά, καθώς ο διαχωρισμός χαμένων – κερδισμένων εξαρτάται από τον όγκο των εμβασμάτων, την κατανομή των κληροδοτημένων συντελεστών και τον τύπο της εξωτερικής μετανάστευσης.¹⁵¹

Οι Rivera και Batiz έχουν δείξει ότι, χωρίς εμβάσματα, η εξωτερική μετανάστευση, επηρεάζει, δυσμενώς, την ευημερία των εναπομεινάντων κατοίκων, όταν η αναλογία κεφαλαίου – εργασίας, εντός της οικονομίας, μεταβάλλεται. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η εξωτερική μετανάστευση αποστερεί στους εναπομεινάντες κατοίκους την ευκαιρία να εμπορευτούν, στην αγορά, με τους μετανάστες, μη εμπορεύσιμα αγαθά.¹⁵²

Η διάκριση μεταξύ κερδισμένων χαμένων είναι, επίσης, κεντρική στην ανάλυση του Djajic. Αν οι μετανάστες εμβάζουν ένα κλάσμα του εισοδήματός τους, προς τη χώρα προέλευσης, προφανώς κάποιος πρέπει να διακρίνει μεταξύ δύο ξεχωριστών ομάδων: αυτούς που λαμβάνουν τις μεταβιβάσεις (οι σχετιζόμενοι παραμένοντες κάτοικοι) και αυτούς που δεν τις λαμβάνουν, με τη διαίσθηση να υποδεικνύει ότι οι πρώτοι θα είναι σε καλύτερη θέση, ενώ οι δεύτεροι σε χειρότερη. Στην πραγματικότητα αυτό που αποδεικνύει ο Djajic είναι ότι ακόμη και αυτοί που δεν λαμβάνουν εμβάσματα μπορούν να ωφεληθούν, από την εξωτερική μετανάστευση των συμπατριωτών τους, αν η ροή των εμβασμάτων είναι, επαρκώς, υψηλή. Αυτή η περίπτωση εξασφαλίζεται όταν το μέγεθος των μεταβιβάσεων δίνει αύξηση σε μια υπερβολική ζήτηση για μη εμπορεύσιμα αγαθά, από τους λήπτες εμβασμάτων. Αυτό πιέζει τη σχετική τιμή των μη εμπορεύσιμων αγαθών, προς τα πάνω, και ενισχύει την αγοραστική δύναμη, αυτών που δεν λαμβάνουν εμβάσματα.¹⁵³

¹⁴⁸ Ο.π.,σελ.50

¹⁴⁹ Ο.π.,σελ.51

¹⁵⁰ Ο.π.

¹⁵¹ M. G. Quibria, «International Migration Remittances and Income Distribution in the Source Country: A Synthesis», *Bulletin of Economic Research*, 49(1),1997,pp.29

¹⁵² Hillel Rapoport and Frederic Docquier, «The Economics...»,ό.π.

¹⁵³ Ο.π.,σελ.52

3.4.3.3. *Εμβάσματα, πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία και η επίδραση της «Ολλανδικής Ασθένειας»*

Μια από τις κύριες επιπτώσεις, από την εισροή των διεθνών εμβασμάτων, είναι η ανατίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας, η οποία, με τη σειρά της, ενδέχεται να μειώσει την εξαγωγική ανταγωνιστικότητα της λήπτριας χώρας. Η κατάσταση είναι συναφής με το κλασικό «*πρόβλημα μεταβιβάσεων*», μεταξύ Keynes και Ohlin. Οι εισοδηματικές μεταβιβάσεις, από το εξωτερικό, αυξάνουν τη ζήτηση για μη εμπορεύσιμα αγαθά, στη λήπτρια χώρα, εξέλιξη που με τη σειρά της αυξάνει τις τιμές, στον μη εμπορεύσιμο τομέα, οδηγώντας στην ανατίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας. Αν και με τις μεταβιβάσεις, οι όροι εμπορίου και ευημερίας, στη χώρα προέλευσης, βελτιώνονται, η εξαγωγική ανταγωνιστικότητά της θα μειωθεί.¹⁵⁴

α) Εμβάσματα και πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία

Τα εμβάσματα μπορούν να επηρεάσουν την πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία μέσω τριών, κύριων, καναλιών. Κατ' αρχάς, ενδέχεται να επηρεάσουν την εξωτερική ισορροπία, της οικονομίας, αυξάνοντας την καθαρή θέση μιας χώρας, σε σχέση με τα αλλοδαπά περιουσιακά στοιχεία. Δοθέντος ότι τα διεθνή εμβάσματα είναι μεταβιβάσεις ξένου νομίσματος, οι οποίες, σε αντίθεση με τους άλλους τύπους διεθνών ροών, δεν φέρουν καμία υποχρέωση, θα έχουν μια άμεση επίπτωση πάνω στην καθαρή χρηματοπιστωτική θέση της χώρας, απέναντι σε όλο τον κόσμο. Μάλιστα, η επίπτωσή τους διαφέρει από αυτή των άλλων κεφαλαιακών ροών, όπως των δανείων και των άμεσων ξένων επενδύσεων. Στην περίπτωση των δανείων, υπάρχει μια συσχετιζόμενη υποχρέωση, η αποπληρωμή, και, επομένως, η συνεισφορά, στη καθαρή θέση μιας χώρας, σε σχέση με τα αλλοδαπά περιουσιακά στοιχεία, αποδίδεται από τη διαφορά μεταξύ των προσόδων και της καθαρής τρέχουσας αξίας των υποχρεώσεων αποπληρωμής. Συνεπώς, τα δάνεια θα επηρεάσουν θετικά τα καθαρά αλλοδαπά περιουσιακά στοιχεία, στην έκταση που έχουν ένα θετικό στοιχείο. Από την άλλη μεριά, οι εισροές των άμεσων ξένων επενδύσεων, στη χώρα προέλευσης, θα αυξήσουν τις αλλοδαπές υποχρεώσεις και, επομένως, θα οδηγήσουν σε μια μείωση της καθαρής θέσης των αλλοδαπών περιουσιακών στοιχείων.¹⁵⁵

Δεύτερον, τα εμβάσματα ενδέχεται, επίσης, να επηρεάσουν την εσωτερική ισορροπία της οικονομίας, νοούμενη ως μια κατάσταση όπου η εγχώρια εργασία και το κεφάλαιο χρησιμοποιούνται αποτελεσματικά. Αν, τα εμβάσματα, οδηγήσουν σε μια επιτάχυνση της ζήτησης, για υπηρεσίες, ο πληθωρισμός θα τείνει να είναι υψηλότερος, σε αυτούς τους τομείς, οι οποίοι, ουσιαστικά, είναι μη εμπορεύσιμοι - και έτσι κατά κάποιο τρόπο προστατεύονται από τον ανταγωνισμό - με αποτέλεσμα την ανατίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας («*Ολλανδική Ασθένεια*»). Οι δυσκαμψίες της αγοράς μπορούν να αποφέρουν διαφοροποιήσεις παραγωγικότητας, μεταξύ των τομέων, καθώς, αν τα εμβάσματα, αυξάνουν το μισθό επιφύλαξης, τότε οι αυξανόμενες, μισθολογικές πιέσεις, στον εμπορεύσιμο τομέα, μπορεί να οδηγήσουν σε προσαρμογές της απασχόλησης, προς διατήρηση της ανταγωνιστικότητας, εκεί όπου οι εργοδότες του μη εμπορεύσιμου τομέα θα μπορούν να ανταπεξέλθουν, σε αυτές τις πιέσεις, περνώντας τες στις τιμές. Μια συνέπεια, αυτής της πιθανότητας είναι το αν τα εμβάσματα που χρησιμοποιούνται, πρωταρχικά, για οικοκυρική κατανάλωση ή για επενδυτικούς σκοπούς, θα έχουν μια άμεση

¹⁵⁴ Ernesto Lopez - Cordova and Alexandra Olmedo,ό.π.,σελ.258

¹⁵⁵ J. Humberto Lopez, Luis Molina and Maurizio Bussolo, «Remittances the Real Exchange Rate and the Dutch Disease Phenomenon», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez(edit.),The World Bank,2008,pp.222-223

επίπτωση πάνω στον τρόπο που επηρεάζουν την πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία, καθώς αυτά που έχουν ως κυρίαρχο προσανατολισμό την κατανάλωση έχουν μια μεγαλύτερη επίπτωση στην ανατίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας.¹⁵⁶

Μια τρίτη πιθανότητα, επηρεασμού της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας, είναι μέσω της επίπτωσης των εμβασμάτων πάνω στην ανάπτυξη. Αν, από τη μια μεριά, μια επιτάχυνση του ρυθμού ανάπτυξης μειώσει το απόθεμα των καθαρών αλλοδαπών περιουσιακών στοιχείων, ως ποσοστό του Α.Ε.Π., θα μειώσει την πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία - δηλαδή η ανάπτυξη θα έχει την ίδια επίπτωση ως μια αύξηση στις υποχρεώσεις της χώρας. Αν, από την άλλη μεριά, η καθαρή θέση των αλλοδαπών περιουσιακών στοιχείων, της χώρας είναι αρνητική, έναντι του υπολοίπου κόσμου, η αύξηση του ρυθμού ανάπτυξης θα μειώσει τις υποχρεώσεις, ως ποσοστό του Α.Ε.Π., και θα οδηγήσει, έτσι, σε ανατίμηση. Συνεπώς, στο εσωτερικό μέτωπο, η υψηλότερη ανάπτυξη θα συσχετιστεί με ανατίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας, καθώς θα οδηγήσει σε υψηλότερη εσωτερική ζήτηση, και ο μηχανισμός που περιγράφηκε παραπάνω, στην περίπτωση των εσωτερικών προσαρμογών, θα εφαρμοστεί.¹⁵⁷

β) Η Ολλανδική Ασθένεια

Το σύνδρομο της Ολλανδικής Ασθένειας λαμβάνει χώρα όταν η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία ανατιμάται (π.χ. ανακάλυψη πετρελαίου ή κύμα εισροών κεφαλαίου)¹⁵⁸ και αφορά μικρές, ανοικτές, οικονομίες, οι οποίες είναι λήπτριες τιμών, στις διεθνείς αγορές, και έχουν υψηλό μερίδιο εξωτερικού εμπορίου, ως προς το Α.Ε.Π.¹⁵⁹

Καθώς τα εμβάσματα, των εργαζομένων, μπορούν να ιδωθούν ως κεφαλαιακές εισροές, προκειμένου να απομονώσουμε τα ειδικά κανάλια μετάδοσης των δονήσεών τους, στην οικονομία, λαμβάνουμε υπόψη ένα μοντέλο μικρής, ανοικτής, οικονομίας που δεν υπάρχει αντιστάθμιση μεταξύσχόλης και κατανάλωσης. Σε αυτή την τοποθέτηση μια αύξηση στα εμβάσματα είναι ισοδύναμη προς μια αύξηση στα εισοδήματα των νοικοκυριών.¹⁶⁰

Το κύριο χαρακτηριστικό πάνω στη δομή των οικονομιών που είναι επιρρεπείς στην Ολλανδική Ασθένεια είναι η διάκριση μεταξύ «εμπορεύσιμων» και «μη εμπορεύσιμων» τομέων: τα εμπορεύσιμα αγαθά μπορούν να πουληθούν ή να αγοραστούν στις εξωτερικές αγορές, ενώ τα μη εμπορεύσιμα αγοράζονται και πουλιούνται, μόνο, στην εθνική αγορά, το οποίο σημαίνει ότι οι τοπικοί παραγωγοί, αυτών των αγαθών, δεν αντιμετωπίζουν εξωτερικό ανταγωνισμό.¹⁶¹

Υποθέτοντας ότι τα μη εμπορεύσιμα είναι κανονικά προϊόντα, αυτό το θετικό εισοδηματικό σοκ, αποφέρει πρόσθετες δαπάνες, τόσο στα εμπορεύσιμα όσο και στα μη εμπορεύσιμα. Καθώς οι περισσότερες χώρες είναι λήπτριες τιμών, στις διεθνείς αγορές, η αυξανόμενη ζήτηση δεν αυξάνει τις τιμές των εμπορεύσιμων. Όμως, εξαιτίας του ότι οι τιμές των μη εμπορεύσιμων καθορίζονται στην εγχώρια οικονομία,

¹⁵⁶ Ο.π.,σελ.223

¹⁵⁷ Ο.π.

¹⁵⁸ Ricardo Faini, «Migration and Remittances: The Impact on Countries of Origin», *Migration and Development: Mutual Benefits? Proceedings of the AFD – EUDN Conference*, 2006, pp.204 (υποσημείωση)

¹⁵⁹ Denis Requier – Desjardins, «Migrations, Remittances and Local Development in Southern Countries: Dutch Disease or Residential Economy?», *51st ERSAs Congress: New Challenges For European Regions and Urban Areas in a Globalized World*, August – September 2011, pp.8

¹⁶⁰ J. Humberto Lopez et al., ό.π.,σελ.218

¹⁶¹ Denis Requier – Desjardins, ό.π.

αυτές αυξάνουν εξαιτίας της πρόσθετης ζήτησης ή της λεγόμενης «επίδρασης δαπάνης»¹⁶² – ο ξένος ανταγωνισμός δεν είναι πιθανό να γεμίσει, εδώ, το κενό μεταξύ προσφορές και ζήτησης.¹⁶³

Υπάρχει, επίσης, και η «επίδραση μετακίνησης πόρων». Η αλλαγή της σχετικής τιμής μεταξύ εμπορεύσιμων και μη εμπορεύσιμων κάνει την παραγωγή των δεύτερων πιο κερδοφόρα. Η αύξηση της παραγωγής, στους τομείς των μη εμπορεύσιμων, θα ανεβάσει τη ζήτηση των συντελεστών(εργασία – κεφάλαιο), που χρησιμοποιούνται εντατικά στους επεκτεινόμενους τομείς, εξέλιξη που θα διευκολυνθεί από τους συντελεστές που απελευθερώνονται από άλλους τομείς - επίδραση μετακίνησης πόρων - και εξαρτωμένης της συμπεριφοράς της συνολικής προσφοράς, του συντελεστή, θα αποφέρει, φυσιολογικά, υψηλότερα κέρδη του συντελεστή, στην τελική ισορροπία. Η αλλαγή της τιμής και η ανακατανομή των πόρων, προς όφελος των μη εμπορεύσιμων, διαβρώνει την ανταγωνιστικότητα των εξωτερικά προσανατολισμένων τομέων και βλάπτει τους τομείς που ανταγωνίζονται τις εισαγωγές. Το τελικό αποτέλεσμα της ανατίμησης της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας είναι, φυσιολογικά, αυξανόμενες εισαγωγικές εισροές και μειούμενες εξαγωγικές πωλήσεις.¹⁶⁴

Όταν η παραπάνω υπόθεση περί μη ύπαρξης αντιστάθμισης μεταξύ κατανάλωσης καισχόλης, στη συνάρτηση οφέλους του νοικοκυριού, πάψει να ισχύει οι παραπάνω επιδράσεις επιδεινώνονται. Χωρίς αυτή την υπόθεση μια αύξηση στο εισόδημα, που δεν προέρχεται από την εργασία, όπως στην περίπτωση των εμβασμάτων, επηρεάζει τις αποφάσεις του νοικοκυριού, ως προς την προσφορά εργασίας – τα άτομα μπορούν να καταναλώνουν περισσότερο, τόσο αγαθά όσο και ελεύθερο χρόνο, με συνέπεια τη μείωση της προσφοράς εργασίας. Με τη σειρά της η μειωμένη προσφορά εργασίας υποδηλώνει αυξανόμενους μισθούς, με αυτή την πρόσθετη πίεση, πάνω στους μισθούς, να επιτείνει τις επιδράσεις της ανατίμησης της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας, όπως περιγράφηκε πριν.¹⁶⁵

Η πίεση πάνω στην πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία θα μετριαστεί, κατά κάποιο τρόπο, αν: α) Υπάρχουν κέρδη παραγωγικότητας ειδικά στον μη εμπορεύσιμο τομέα, που αντισταθμίζει τις επιδράσεις της αυξανόμενης ζήτησης. β) Οι κυβερνήσεις υλοποιούν πολιτικές οι οποίες αποσκοπούν να ωθήσουν τη ζήτηση εργασίας, μειώνοντας τα κόστη εργασίας. γ) Μεγάλο μερίδιο των εμβασμάτων κατευθύνονται στον εξωτερικό τομέα, μέσω πρόσθετων εισαγωγών, καθώς η επίδραση τιμής, πάνω στα μη εμπορεύσιμα προϊόντα, θα είναι περιορισμένη.¹⁶⁶

Με τη σειρά τους υπάρχει ένας αριθμός συνδεδεμένων μακροοικονομικών επιδράσεων που μπορούν να απορρεύσουν από μία ανατίμηση στην πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία, εξαιτίας των εμβασματικών ροών. Αυτές, περιλαμβάνουν: Κατ' αρχάς, δυσμενείς επιδράσεις στον εμπορεύσιμο τομέα της οικονομίας. Αν και οι εμβασματικές ροές είναι, πιθανόν, να οδηγήσουν σε μια επέκταση του μη εμπορεύσιμου τομέα, ως αποτέλεσμα της αυξημένης εσωτερικής ζήτησης, τόσο ο κλάδος των εξαγωγών όσο και ο κλάδος των εισαγωγών, δηλαδή ο εμπορεύσιμος τομέας της οικονομίας, θα επηρεαστούν, δυσμενώς, από την ανατίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας και τη συσχετιζόμενη απώλεια της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Η αρνητική επίδραση των εμβασμάτων, πάνω στον εμπορεύσιμο τομέα, μπορεί να ενισχυθεί αν αυτά ενισχύουν τον πληθωρισμό και

¹⁶² J. Humberto Lopez et al.,ό.π.

¹⁶³ Denis Requier – Desjardins,ό.π.,σελ.9

¹⁶⁴ J. Humberto Lopez et al.,ό.π

¹⁶⁵ Ο.π.

¹⁶⁶ Ο.π.,σελ.219

αποφέρουν υψηλότερες τιμές και υψηλότερους μισθούς, σε ολόκληρη την οικονομία. Όπως αναφέρθηκε πριν, αυτή η επίδραση θα επεκταθεί, περαιτέρω, αν τα εμβάσματα μειώσουν και την προσφορά εργασίας. Συνεπώς, υπό αυτές τις συνθήκες, ο μη εμπορεύσιμος τομέας θα μπορεί να είναι σε θέση στο να περάσει μερικές από τις πιέσεις των μισθών πάνω στις τιμές, αλλά αυτό θα είναι, ενδεχομένως, περισσότερο δύσκολο για τον εμπορεύσιμο τομέα που αντιμετωπίζει διεθνή ανταγωνισμό, και ο οποίος, ως αποτέλεσμα, θα χάσει ανταγωνιστικότητα.¹⁶⁷

Δεύτερον, διεύρυνση του ελλείμματος του τρέχοντος λογαριασμού. Αν και είναι δύσκολο να δικαιολογηθεί ότι μια αύξηση στην εγχώρια ζήτηση θα περάσει, πλήρως, στον μη εμπορεύσιμο τομέα, στην έκταση που κάποια από τα εμβάσματα, που προκάλεσαν κατανάλωση, κατευθυνθούν σε εμπορεύσιμα προϊόντα, θα αυξήσουν τη ζήτηση για εισαγωγές. Αυτό συνδεδεμένο με την απώλεια της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, για τις εγχώριες επιχειρήσεις, θα αποφέρει, ενδεχομένως, χειροτέρευση της εξωτερικής θέσης της χώρας(εμπορικά ελλείμματα).¹⁶⁸

Τρίτον, αδύναμο νομισματικό έλεγχο, πληθωριστικές πιέσεις και τομεακή κατανομή της επένδυσης. Αν οι εμβασματικές ροές δεν διαρρεύσουν από τη χώρα, τουλάχιστον, πλήρως, μέσω μιας διεύρυνσης του τρέχοντος λογαριασμού, οι υψηλές εισροές θα ανεβάσουν τα χρηματικά σύνολα, εκτροχιάζοντας, ενδεχομένως, τους στόχους του πληθωρισμού. Επιπλέον, οι τιμές των περιουσιακών στοιχείων, και ειδικότερα των ακινήτων, μπορεί να αυξηθούν, απότομα, ακολουθώντας το κύμα των εμβασμάτων, κάτι το οποίο, με τη σειρά του, μπορεί να προκαλέσει σημαντικές παραμορφώσεις, στην οικονομία, και να επηρεάσει την τομεακή κατανομή της επένδυσης - υπερεπένδυση σε ορισμένους τομείς, όπως στα ακίνητα.¹⁶⁹

3.4.4 Οι μακροπρόθεσμες μακροοικονομικές επιδράσεις των εμβασμάτων

Στις εμπειρικές έρευνες υφίσταται μια θεωρητική διάσταση σχετικά με τη συνολική επίδραση των εμβασμάτων στην οικονομική ανάπτυξη, των χωρών αποστολής. Η εν λόγω διάσταση αναδύεται μέσα από τον τρόπο προσδιορισμού της πλήρους επίδρασης των εμβασμάτων, στις χώρες αποστολής,¹⁷⁰ καθώς, η μια γραμμή επιχειρηματολογίας υποστηρίζει ότι απαιτείται ο προσδιορισμός όχι μόνο της ποσότητας και της κατεύθυνσης της εμβασματικής δαπάνης αλλά και ο προσδιορισμός του καθαρού κέρδους που αντιπροσωπεύουν – καθαρό εισόδημα το οποίο οι μετανάστες θα κέρδιζαν εργαζόμενοι στο εσωτερικό – οι πολλαπλασιαστικές τους επιδράσεις, μέσα στην οικονομία της χώρας αποστολής, η συνεισφορά τους στις τοπικές αποταμιεύσεις και η επίδρασή τους στην ελάφρυνση των συναλλαγματικών περιορισμών.¹⁷¹

Οι αναπτυξιακές επιπτώσεις των εμβασμάτων μπορούν να αναλυθούν, λοιπόν, ως προς τις επιδράσεις τους στην αποταμίευση, στην επένδυση, στην κατανάλωση, στη διανομή του εισοδήματος και της φτώχειας.¹⁷²

3.4.4.1. Οι επιπτώσεις των εμβασμάτων στην αποταμίευση στην κατανάλωση και στην επένδυση

Η χρήση των εμβασμάτων, καθορίζει στο τι επίπτωση θα έχουν στην οικονομική δραστηριότητα των χωρών αποστολής. Ένα άτομο έχει, βασικά, τις ακόλουθες

¹⁶⁷ Ο.π.

¹⁶⁸ Ο.π.

¹⁶⁹ Ο.π.,σελ.219-220

¹⁷⁰ Βλ. J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...»,ό.π.,σελ.200

¹⁷¹ Ο.π.

¹⁷² Andres Solimano,ό.π.,σελ.6

επιλογές: είτε να συγκεντρώσει αποταμιεύσεις, είτε να αγοράσει καταναλωτικά ή κεφαλαιουχικά αγαθά.¹⁷³

Όταν τα νοικοκυριά έχουν πολύ χαμηλά επίπεδα εισοδήματος, οι ρυθμοί αποταμίευσης είναι, ομοίως, πολύ χαμηλοί, από τη στιγμή που υφίστανται τα ελάχιστα κόστη συντήρησης, που πρέπει να καλύψουν, πριν καταστούν ικανά να αποταμιεύσουν χρήματα.¹⁷⁴ Εντούτοις, καθώς τα οικοκυρικά εισοδήματα αυξάνουν πέραν των επιπέδων συντήρησης, οι ρυθμοί αποταμίευσης μπορεί να αυξηθούν, ραγδαία, είτε εξαιτίας μιας επιθυμίας για οικονομική σταθερότητα είτε διότι η χρηματική επιτυχία εμφανίζεται να είναι περισσότερο ρεαλιστικός μακροπρόθεσμος στόχος.¹⁷⁵

Η συνολική αποταμιευτική επίδραση των εμβασμάτων προέρχεται από το σύνολο των αλλοδαπών αποταμιεύσεων οι οποίες, συμπληρώνοντας τις εθνικές αποταμιεύσεις, αυξάνουν τους συνολικούς πόρους που είναι διαθέσιμοι ως εργαλεία επένδυσης.¹⁷⁶

Εδώ, είναι χρήσιμο να προβούμε σε ένα διαχωρισμό μεταξύ δύο τύπων αποταμιευτικής – επενδυτικής συμπεριφοράς. Ένα τμήμα των παλιννοστούντων, μεταναστών, συμπεριφέρονται, ουσιαστικά, ως εισοδηματίες, καθώς όταν φτάσουν το προηγούμενο επίπεδο κατανάλωσης, και προβούν σε αποπληρωμή χρεών και σε επιλεγμένες επενδύσεις (π.χ. στεγαστικές βελτιώσεις), διατηρούν το υπόλοιπο, των αποταμιεύσεών τους, ως χρηματικές καταθέσεις (τύπος «αποταμιευτή – εισοδηματία»). Οι αποταμιεύσεις, αυτών των εισοδηματιών, διατίθενται προς επένδυση, με βάση τις προτεραιότητες και τις απαιτήσεις που λειτουργούν και καθορίζουν την κατεύθυνση των υπολοίπων αποταμιεύσεων, της εγχώριας οικονομίας. Αντίθετα, αυτοί με προηγούμενο επιχειρηματικό παρελθόν, καθώς και αυτοί που προσελκύονται προς τέτοιες επενδύσεις, παρά την απουσία προηγούμενης εμπειρίας, χρησιμοποιούν τις αποταμιεύσεις για την πραγματοποίηση άμεσων επενδύσεων στα επιλεγμένα πεδία τους (τύπος «αποταμιευτή – επενδυτή»), αντλώντας πρόσθετους πόρους από το τραπεζικό σύστημα, με τη μορφή δανείων.¹⁷⁷

Με μακροοικονομικούς όρους, η αποταμίευση είναι, απλά, ένας πρόδρομος για τις άλλες δύο επιλογές, καθώς αντιπροσωπεύει μια αναβληθείσα κατανάλωση ή μια μελλοντική επένδυση. Αν η αποταμίευση πάρει τη μορφή του σχηματισμού κεφαλαίου ή της προληπτικής αποταμίευσης, το ξένο συνάλλαγμα είναι διαθέσιμο, στην οικονομία, ως τραπεζικές καταθέσεις ή κεφάλαιο κοινών μετοχών. Ο αποθησαυρισμός ρευστού είναι μια ειδική περίπτωση, περιορισμένης διάρκειας, χωρίς κανένα σημείο επαφής με την οικονομική δραστηριότητα, και μόνον όταν το χρήμα δαπανάται στην κατανάλωση ή επενδύεται προκαλεί οικονομικές επιδράσεις.¹⁷⁸

¹⁷³ Thomas Straubhaar,ό.π.,σελ.88

¹⁷⁴ Αν τα εμβάσματα λαμβάνονται, κατά βάση, από μέλη των χαμηλότερων εισοδηματικών κατηγοριών, ενδέχεται να χρησιμοποιηθούν, πρωταρχικά, για την ικανοποίηση βασικών αναγκών. Στην έκταση που η υλική ευημερία αυτών που παραμένουν, στη χώρα προέλευσης, βελτιώνεται, η χρήση των εμβασμάτων, για τέτοιους σκοπούς, δεν πρέπει να απορρίπτεται ως, απλά, αντιπαραγωγική, διότι αν και διαφέρουν στη μορφή και την ένταση, από το σχηματισμό κεφαλαίου, είναι παραγωγικά με την έννοια του σχηματισμού ανθρωπίνου κεφαλαίου και, επομένως, πραγματοποιούν μια θετική συνεισφορά στην ανάπτυξη. Ό.π.,σελ.88-89

¹⁷⁵ Maira Emy Reimao, «Money Stamped for Development: An Empirical Study of the Elasticities of Consumption and Savings With Respect to International Remittances», *Carrol Round Proceedings*, Vol.11,2007,pp.138

¹⁷⁶ Andres Solimano,ό.π.,σελ.6

¹⁷⁷ Ashwani Saith,ό.π.,σελ.15-16

¹⁷⁸ Thomas Straubhaar,ό.π.,σελ.88

Τελικά, ένας τρόπος με τον οποίο οι αποταμιεύσεις κατευθύνονται προς παραγωγικές χρήσεις, ακόμα και όταν δεν επενδύονται, άμεσα, από τους μετανάστες, καθυστερούν, είναι μέσω της παροχής επενδυτικών δανείων, από τις τράπεζες, η ρευστότητα των οποίων είναι αυξημένη από τα αποθέματα αποταμιεύσεων, είτε από τους μετανάστες είτε από τις οικογένειές τους.¹⁷⁹

Μια άλλη πιθανότητα είναι ότι οι εισροές, από το εξωτερικό, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως υποκατάστατο εισοδήματος, από την απασχόληση, καθώς τα εμβάσματα επιτρέπουν μεγαλύτερο ελεύθερο χρόνο και καθιστούν ικανό τον λήπτη να μειώσει, αναλόγως, το χρόνο που δαπανά σε μια κερδοφόρα απασχόληση.¹⁸⁰

Οι πληροφορίες σχετικά με το πως η διεθνής μετανάστευση και τα εμβάσματα επηρεάζουν τις εσωτερικές αποταμιεύσεις και την επένδυση είναι, σχετικά, λίγες. Τα μόνα τεκμήρια, σε αυτό το σημαντικό ζήτημα, απορρέουν από γενικές περιπτώσιακές μελέτες, ξεχωριστών χωρών αποστολής, όπου στο μεγαλύτερο μέρος τους αποφέρουν πολύ απαισιόδοξα συμπεράσματα, σχετικά με το ρόλο της μετανάστευσης στην προώθηση παραγωγικών επενδύσεων.¹⁸¹

Ενδεικτικά αναφέρουμε, πως ένα εύρημα, που αναδύεται από τα δεδομένα των εθνικών λογαριασμών, πολλών χωρών, είναι ότι τα εμβάσματα εμφανίζονται να μην έχουν καμία, σχεδόν, επίδραση στο ρυθμό των αποταμιεύσεων και της επένδυσης, σε μακροοικονομικό επίπεδο - κατά μία έννοια, αυτό είναι ανάλογο με τη διαμάχη σχετικά με την επίπτωση των εισροών της ξένης βοήθειας, στον εγχώριο ρυθμό αποταμίευσης και επένδυσης, των ληπτριών χωρών.¹⁸²

Η σχετική απουσία σημαντικής επίπτωσης των εμβασμάτων, στον εγχώριο ρυθμό επένδυσης, βρίσκεται σε αντίθεση με την αποταμιευτική συμπεριφορά των μεταναστών, καθυστερών, οι οποίοι, συχνά, εμβάζουν το 75% των εισοδημάτων τους. Παρ' όλα αυτά, οι ρυθμοί των αποταμιεύσεων και της επένδυσης, πέραν αυτών των εμβασμάτων, δεν είναι υψηλοί, καθώς τέτοιες επενδύσεις, όποτε λαμβάνουν χώρα, κυριαρχούνται από την αγορά γης, την αγορά ή κατασκευή σπιτιού, κλπ, με ένα πολύ μικρό, μόνο, ποσοστό να κατευθύνεται στους «παραγωγικούς» τομείς. Συχνά, ένα σημαντικό μέρος κατευθύνεται σε αποπληρωμή χρεών. Συνεπώς, η άμεση επίπτωση των μεταναστευτικών δαπανών δεν παρέχει περισσότερη ώθηση, στην εγχώρια ανάπτυξη.¹⁸³

Από την άλλη μεριά, όμως, δεν πρέπει να αγνοείται ότι η δαπάνη σε κάποια «καταναλωτικά» είδη, όπως η εκπαίδευση, είναι, στην πραγματικότητα, επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, το οποίο οδηγεί στην αύξηση της εκπαιδευτικής υποδομής, της χώρας εξαγωγής εργασίας. Επίσης, δεν πρέπει να αγνοούνται οι έμμεσες πολλαπλασιαστικές επιδράσεις, που δημιουργούνται από τη δαπάνη στην κατανάλωση ή την στέγαση, συμπεριλαμβανομένων των επενδύσεων και της παραγωγής σε μια σειρά σχετικών βιομηχανιών. Υπάρχουν, ακόμη, περιπτώσεις όπου οι μετανάστες συνεισφέρουν, άμεσα, όχι μόνο σε ιδιωτικές επενδύσεις αλλά και στην κοινωνική υποδομή, της χώρας προέλευσης, όπως είναι η κατασκευή σχολείων και υγειονομικών εγκαταστάσεων, μέσω των μεταναστευτικών οργανώσεων.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Nicholas P. Glytsos, «The Role...»,ό.π.,σελ.15

¹⁸⁰ Thomas Straubhaar,ό.π.

¹⁸¹ J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...»,ό.π.,σελ.194

¹⁸² Ashwani Saith,ό.π.,σελ.14

¹⁸³ Ο.π.,σελ.15

¹⁸⁴ Nicholas P. Glytsos, «The Role...»,ό.π.

3.4.4.2 Η επιλεκτικότητα της διεθνούς μετανάστευσης και οι επιπτώσεις των εμβασμάτων στη εισοδηματική ανισότητα και τη φτώχεια

Οι μετανάστες, και ειδικά οι αρχικοί αποδημήσαντες, τείνουν να είναι, συγκριτικά, όχι μόνο οι καλύτερα χορηγούμενοι (κάλυψη κοστών), πριν αποφασίσουν να μεταναστεύσουν, αλλά είναι, συχνά, και τα πιο δυναμικά και καινοτόμα μέλη των κοινοτήτων τους. Η μετανάστευση, των φτωχότερων ανθρώπων, για επιβίωση συνδέεται, περισσότερο, με τις διαδικασίες της εσωτερικής μετανάστευσης, μια και η διεθνής εγκατάσταση περιλαμβάνει μεταφορά και κόστη κινδύνου, στα οποία οι φτωχότεροι δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν.¹⁸⁵

Η επιλεκτικότητα της διεθνούς μετανάστευσης, συνδέεται και με τις δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης. Σε αυτό το σημείο, οι έρευνες για το πόσο κεφάλαιο κατέχεται από τους μετανάστες ή πόσο κεφάλαιο – ανθρώπινο ή χρηματικό – παίρνουν οι μετανάστες μαζί τους, όταν αποδημούν, είναι περιορισμένες, ενώ οι ελάχιστες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί επικεντρώνονται, κυρίως, στα χαρακτηριστικά του ανθρωπίνου κεφαλαίου (εκπαιδευτικό επίπεδο, ειδικευμένοι και μη, κλπ).¹⁸⁶ Αυτές, αποδεικνύουν ότι οι διεθνείς μετανάστες τείνουν να είναι επιλέξιμοι από τα μεσαία προς τα ανώτερα μεσαία στρώματα, της κοινωνικοοικονομικής ιεραρχίας. Επιπλέον, διαπιστώνουν τη διαρροή πολλών υψηλά εκπαιδευμένων ανθρώπων. Σε αυτή την περίπτωση η απώλεια του ανθρωπίνου κεφαλαίου μπορεί να εμποδίσει την επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη και να αποφέρει μια επίδραση όμοια με αυτή της φυγής του κεφαλαίου, μειώνοντας την παραγωγικότητα και, έτσι, τους μισθούς των συμπληρωματικών εργαζομένων.¹⁸⁷

Καθώς η μετανάστευση είναι μια επιλεκτική διαδικασία, τα περισσότερα διεθνή εμβάσματα δεν τείνουν να ρεύσουν στα φτωχότερα μέλη των κοινοτήτων, ούτε προς τις φτωχότερες χώρες. Εντούτοις, συχνά, οι φτωχές, μη μεταναστευτικές, οικογένειες επηρεάζονται, εμμέσως, μέσω των ευρύτερων οικονομικών επιδράσεων, των εμβασματικών δαπανών, στους μισθούς, στις τιμές και στην απασχόληση, στις κοινότητες αποστολής μεταναστών.¹⁸⁸

Επιπλέον, καθώς ο αριθμός των μεταναστών, στον προορισμό, διευρύνεται, τα κόστη της μετανάστευσης μειώνονται, παρέχοντας τη δυνατότητα σε άτομα, με χαμηλό εισόδημα, την ευκαιρία να αποδημήσουν - διεύρυνση μεταναστευτικών δικτύων. Αυτό συμβαίνει διότι τα κόστη της μετανάστευσης περιλαμβάνουν όχι μόνο τα κόστη μεταφοράς αλλά και τα κόστη πληροφοριών, σχετικά με την επιλογή συγκεκριμένων προορισμών, την αναζήτηση εργασίας και καταλύματος, κλπ. Ως αποτέλεσμα τα εμβάσματα, με την πάροδο του χρόνου, θα προκύψουν και στα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα, μειώνοντας την εισοδηματική ανισότητα, στην προέλευση.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Rosemary Vargas – Lundius, Guillaume Lanly, Marcela Villareal and Martha Osorio, «International Migration, Remittances and Rural Development», *IFAD/FAO*, 2008, pp.29

¹⁸⁶ Η τάση των ατόμων να τοποθετούν το χρόνο τους σε αγορές εργασίας, οι οποίες ανταποκρίνονται στο ανθρωπίνo κεφάλαιό τους, αποδεικνύει ότι η επιλεκτικότητα θα ποικίλλει κατά πλάτος των περιοχών αποστολής, με διαφορετικά κληροδοτήματα ανθρωπίνου κεφαλαίου και διαφορετική πρόσβαση στις ξένες αγορές εργασίας. J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...», ό.π., σελ.191-192

¹⁸⁷ Ό.π., σελ.190-191

¹⁸⁸ Hein de Haas, «Migration...», ό.π., σελ.249

¹⁸⁹ Ernesto Lopez - Cordova and Alexandra Olmedo, ό.π., σελ.251. Βλέπε και Hillel Rapoport and Frederic Docquier, «The Economics...», ό.π., σελ.64-65

Με άλλα λόγια, τα εμβάσματα μπορούν να έχουν επίδραση στη μείωση της φτώχειας και στη διανομή του εισοδήματος.¹⁹⁰ Εκτός από τη βελτίωση της εισοδηματικής δυνατότητας, του εξωτερικού μετανάστη, μέσω της προσπάθειάς του να εισέλθει σε μια ξένη αγορά εργασίας, τα εμβάσματα συνεισφέρουν στην οικογενειακή ανακούφιση, από τη φτώχεια, καθώς συμπληρώνουν το εισόδημά της, μέσω των μεταβιβάσεων. Η αρνητική διάσταση, αυτής της επίδρασης, είναι ότι τα εμβάσματα μπορούν να δημιουργήσουν μια «*κουλτούρα εξάρτησης*», στο εισόδημα, και αυτό, με τη σειρά του, ενδέχεται να μειώσει τις προσπάθειες των ληπτών να δραπετεύσουν από τη φτώχεια, μέσω της εκπαίδευσης και της εργασίας.¹⁹¹

Η αναδιανεμητική επίδραση των εμβασμάτων είναι μια άλλη διάσταση, στις αναπτυξιακές επιδράσεις των εμβασμάτων. Ο Stark υποστηρίζει ότι η επίπτωση, στην ανισότητα, εξαρτάται από τη θέση του λήπτη των εμβασμάτων, στην κλίμακα διανομής του εισοδήματος, του χωριού, το μερίδιο των εμβασμάτων, στα εισοδήματα του χωριού, και από τη διανομή των εμβασμάτων, καθ αυτών. Αυτές οι μεταβλητές, με τη σειρά τους, εξαρτώνται από την κατανομή του ανθρωπίνου κεφαλαίου (εκπαίδευση και ικανότητες), μεταξύ των χωρικών, και τις μεταναστευτικές ευκαιρίες, των χωριών.¹⁹²

3.4.4.3 Οι επιδράσεις της μετανάστευσης και των εμβασμάτων στην αγορά εργασίας των χωρών προέλευσης

Η μετανάστευση μπορεί να επηρεάσει την αγορά εργασίας, της χώρας αποστολής, μέσω, τουλάχιστον, δύο καναλιών: Πρώτον, οι μεταναστευτικές ευκαιρίες μπορούν να επηρεάσουν την απόφαση εκπαίδευσης, τόσο των μεταναστών όσο και των παραμενόντων. Δεύτερον, όταν οι μετανάστες εμβάζουν, στις οικογένειές τους, μέρος των εισοδημάτων τους, ενδέχεται να επηρεάσουν τις καταναλωτικές και τις επενδυτικές αποφάσεις τους, καθώς και τις αποφάσεις απασχόλησης, των παραμενόντων κατοίκων.¹⁹³

Η πιο εμφανής επίδραση που έχει η μετανάστευση, στην αγορά εργασίας, της χώρας προέλευσης, είναι η μείωση του ρυθμού ανεργίας, μέσω της μείωσης της προσφοράς εργασίας. Ωστόσο, η σχέση μεταξύ μετανάστευσης και αγοράς εργασίας, στη χώρα εξαγωγής μεταναστών, είναι περισσότερο σύνθετη από αυτή που περιγράφηκε.¹⁹⁴

Πιο συγκεκριμένα, τα εμβάσματα μπορούν να έχουν δύο αντιτιθέμενες επιδράσεις, πάνω στην απασχόληση της χώρας εξαγωγής εργασίας: Πρώτον, η ανεργία μπορεί να αυξηθεί, αν τα εμβάσματα ιδωθούν, από τους λήπτες τους, ως παροχή κάποιου είδους ανταμοιβής ευημερίας - καταναλωτική ζήτηση για διαρκή και μη διαρκή αγαθά. Δεύτερον, τα εμβάσματα ενδέχεται να μειώσουν τους

¹⁹⁰ Τα παραδείγματα από όλο τον κόσμο δείχνουν ότι η διεθνής μετανάστευση και τα εμβάσματα έχουν ωφέλιμη επιρροή στην αγροτική ευημερία και την αγροτική παραγωγή. Ο τρόπος με τον οποίο η μετανάστευση και τα εμβάσματα επηρεάζουν την αγροτική παραγωγή και το εισόδημα κινείται πέραν της άμεσης επίπτωσης, στις αγροτικές δραστηριότητες. Ειδικότερα, διαπιστώθηκε ότι τα εμβάσματα δημιουργούν δευτερογενείς οικονομικές επιδράσεις που ευνοούν τους φτωχούς ανθρώπους, εντός και εκτός της αγροτικής οικονομίας, καθώς τόσο τα νοικοκυριά, με μετανάστες, όσο και τα μη μεταναστευτικά νοικοκυριά, επωφελούνται από τις μεταβιβάσεις. Rosemary Vargas - Lundius et al., ό.π.,σελ.34,36

¹⁹¹ Andres Solimano, ό.π.,σελ.7-8

¹⁹² Ό.π.,σελ.8

¹⁹³ Stephen Drinkwater, Paul Levine and Emanuela Lotti, «Labour Market and Investment Effects of Remittances», *University of Surrey, Discussion Papers in Economics DP19/2006*, pp.1

¹⁹⁴ Stephen Drinkwater, Paul Levine, Emanuela Lotti, «The Labour Market Effects of Remittances», *Hamburg Institute of International Economics, Flowenda Discussion Paper 6*, November 2003, pp.3

πιστωτικούς περιορισμούς, στις αναπτυσσόμενες οικονομίες, και, έτσι, να ενθαρρύνουν τις επιχειρήσεις να αυξήσουν τις επενδυτικές τους δραστηριότητες - μείωση ρυθμού ανεργίας. Η συνολική επίδραση, στην ανεργία, θα εξαρτηθεί από το ποιες από αυτές τις επιδράσεις υπερισχύει.¹⁹⁵

Ένας βασικός τύπος κατάτμησης της οικονομίας, και έτσι της εργατικής δύναμης, είναι αυτός μεταξύ των αγροτικών και των αστικών τμημάτων. Είναι σύνηθες οι μεταναστευτικές ροές να ξεκινούν από τις πιο ανεπτυγμένες περιοχές, μιας χώρας - τις αστικές - ωστόσο, αυτές οι ροές θα εξαπλωθούν και στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της, αντλώντας μεγαλύτερο μερίδιο μετανάστευσης από αυτές.¹⁹⁶

Αναφορικά με τα συνολικά οφέλη και τα κόστη της μετανάστευσης, στον πρωτογενή τομέα, υφίστανται δύο αντιτιθέμενες απόψεις: Η μία άποψη θεωρεί ότι η συνολική επίπτωση, της αγροτικής μετανάστευσης, στις περιοχές αποστολής, είναι αρνητική, εστιαζόμενη στην αρνητική επίπτωση της απώλειας εργασίας και στη διαλυτική επίδρασή της στην τοπική οικονομία. Η άλλη άποψη θεωρεί ότι η μετανάστευση, μπορεί να έχει θετική επίπτωση πάνω στην ανάπτυξη, σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο(N.O.M.E.).¹⁹⁷

Η αρνητική θεώρηση υποστηρίζει πως η μείωση του αγροτικού πλεονάσματος εργασίας, μέσω της εξωτερικής μετανάστευσης, δεν προώθησε την οικονομική ανάπτυξη, αυτών των περιοχών, εξαιτίας της έλλειψης εργασίας,¹⁹⁸ σε ορισμένους τομείς της(γεωργία, μικρές επιχειρήσεις).¹⁹⁹

Επιπλέον, υποστηρίζεται πως σε περιοχές με υψηλή παρουσία εξωτερικής μετανάστευσης, υφίσταται μια μείωση στην ένταση χρήσης της γης που έχει ως συνέπεια και την ανάγκη εισαγωγής τροφίμων. Η μειωμένη χρησιμοποίηση της γης οφείλεται τόσο στην άμεση συνέπεια της απώλειας της νεανικής και αρτιμελούς αγροτικής εργατικής δύναμης όσο και στην έμμεση συνέπεια της εναλλακτικής πηγής εισοδήματος, που παρέχουν τα εμβάσματα. Έτσι, υφίσταται λιγότερη ανάγκη, για τα οικογενειακά μέλη που παραμένουν, να εργαστούν στη γη ή να προσληφθούν ως εποχικοί αγρεργάτες. Γενικότερα, οι επιδράσεις της εξωτερικής μετανάστευσης, για τις αγροτικές περιοχές, συνδέονται με τη μειωμένη χρήση γης και, έτσι, τη μειωμένη αγροτική παραγωγή και, από μια ενδεχόμενη υψηλότερη ανεργία, κατά την παλιννόστηση των μεταναστών.²⁰⁰

Η θετική θεώρηση των N.O.M.E. δίνει έμφαση στα οφέλη που απορρέουν από τη μεταβίβαση πόρων (εμβασμάτων), προς τις αγροτικές περιοχές, καθώς και στη δημιουργία και μετάδοση νέων ικανοτήτων και καινοτόμων ιδεών. Υποστηρίζεται

¹⁹⁵ Ο.π.,σελ.27

¹⁹⁶ Sackia Sassen – Koob, «The International Circulation of Recourses and Development: The Case of Migrant Labour», *Development and Change*, Vol.9,1978,pp.533

¹⁹⁷ Rosemary Vargas - Lundius et al.,ό.π.,σελ.32

¹⁹⁸ Οι επιπτώσεις της απώλειας εργασίας, πάνω στην αγορά εργασίας, εξαρτώνται από μια ποικιλία μεταβλητών όπως ο τύπος και οι μορφές της μετανάστευσης, οι οικοκυρικές δομές, τα χαρακτηριστικά των μεταναστών, δημογραφικά δείγματα, καθώς και από τις τοπικές συνθήκες των αγροτικών συστημάτων - επίπεδο ανάπτυξης, ένταση εργασίας, αγορά εργασίας, κλπ - και το βαθμό ενσωμάτωσης-απομόνωσης των περιλαμβανομένων περιοχών. Για παράδειγμα, στις πυκνοκατοικημένες περιοχές, η γεωργική μετανάστευση μπορεί να συμβάλλει στην ανακούφιση από την ανεργία, στη μείωση της πίεσης πάνω στη γη και στους άλλους φυσικούς πόρους, και στην προστασία των πόρων ζωής, των παραμενόντων αγροτών. Συνεπώς, συγκεκριμένοι, περισσότερο παραγωγικοί, τύποι γεωργίας υποστηρίζουν έναν υψηλότερο αριθμό κατοίκων, ανά μονάδα περιοχής, ενώ σε άλλους, λιγότερο παραγωγικούς, τύπους ο ίδιος αριθμός ανθρώπων δεν θα μπορεί να επιβιώσει.Ο.π.,σελ.32-33

¹⁹⁹ Sackia Sassen – Koob,ό.π.,σελ.533-534

²⁰⁰ Ο.π.,σελ.534-535

πως τα εμβάσματα συνεισφέρουν όχι μόνο στη συντήρηση και στην ευημερία, των αγροτικών οικογενειών, αλλά και στην επένδυση σε αγροτικές και μη αγροτικές δραστηριότητες, στην αυξανόμενη κατανάλωση, και στην άμεση και έμμεση δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης.²⁰¹

Τα ευρήματα δείχνουν ότι η επίπτωση των εμβασμάτων, στη γεωργία, είναι μικτή. Σε κάποιες περιπτώσεις η μετανάστευση και τα εμβάσματα ενθαρρύνουν την οικοκυρική αγροτική επένδυση, και την αγροτική παραγωγή, ενώ σε άλλες συμβαίνει το αντίθετο. Αρχικά, η διαθεσιμότητα εργασίας, για την αγροτική και την μη αγροτική παραγωγή, μπορεί να μειωθεί όταν τα οικογενειακά μέλη μεταναστεύσουν, ειδικά στην περίπτωση που τα νοικοκυριά δεν είναι ικανά να αναδιοργανώσουν τα κληροδοτήματα της οικογενειακής εργασίας ή δεν έχουν τα απαραίτητα μέσα να προσλάβουν επιπρόσθετη εργασία. Η κατάσταση μπορεί να αλλάξει όταν αρχίζουν να λαμβάνονται τα εμβάσματα.²⁰²

Σε ορισμένες περιπτώσεις τα εμβάσματα ενδέχεται να αντισταθμίσουν την αρνητική επίπτωση της μετανάστευσης, με το να επιτρέπουν την πρόσληψη εργασίας, προς αντικατάσταση της αγροτικής εργατικής δύναμης που χάθηκε.²⁰³ Σε άλλες περιπτώσεις, τα εμβάσματα ενδέχεται να μειώσουν την αγροτική εργασία και παραγωγή, με το να αυξάνουν τις μη αγροτικές δραστηριότητες και με το να περιορίζουν τη θέληση των ανθρώπων να αναλάβουν χαμηλόμισθες αγροτικές δραστηριότητες. Τα νοικοκυριά, που λαμβάνουν εμβάσματα, μπορεί να επιλέξουν να δαπανήσουν, το πρόσθετο εισόδημά τους, σε αυξανόμενη κατανάλωση, στη στέγαση, στην εκπαίδευση και στην υγεία, καθώς και σε επιχειρηματικές μη αγροτικές δραστηριότητες. Οι θετικές επιδράσεις εξαρτώνται από τον τύπο της επένδυσης (αγροτικός, μη – αγροτικός) και τις μορφές κατανάλωσης. Έτσι, αν οι νέοι πόροι επενδυθούν στην αγροτική παραγωγή, οι επιδράσεις μπορεί να είναι θετικές, τόσο για την αγροτική παραγωγή όσο και την αγροτική απασχόληση.²⁰⁴

Συνολικά, οι κύριες επιπτώσεις της μετανάστευσης και των εμβασμάτων, πάνω στη γεωργία και την τοπική απασχόληση, εξαρτώνται, άμεσα, από τις μορφές δαπάνης, επενδύσεων και κατανομής εργασίας, των μεταναστευτικών νοικοκυριών, και, έμμεσα, από πολλαπλασιαστικές επιδράσεις των εμβασμάτων και των αλλαγών στην εργασία, στα αγαθά και στις αγορές υπηρεσιών.²⁰⁵

Σε σχέση με τον αστικό τομέα, των χωρών εξαγωγής εργασίας, η απώλεια ειδικευμένων τμημάτων, της εργατικής δύναμης, μείωσε την αναπτυξιακή προοπτική, αυτών των χωρών - δοθέντος της φύσης, των οικονομιών εισαγωγής, ήταν το πιο ειδικευμένο, περισσότερο αστικοποιημένο ή τουλάχιστον το πιο προσαρμόσιμο τμήμα των εργατικών εξαγωγών, το οποίο βρήκε απασχόληση με πιθανότητα μακροπρόθεσμης διαμονής.²⁰⁶

Ένας αριθμός ζητημάτων αναδύεται από την εξαγωγή της ειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας, από τον αστικό τμήμα της οικονομίας. Κατ' αρχήν, η εξαγωγή των ειδικευμένων εργαζομένων είναι πολύ επιβλαβής, στους τομείς της οικονομίας με έλλειψη εργασίας, διότι είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να αντικατασταθούν, καθώς απαιτούνται χρόνος και πόροι για την εκπαίδευσή τους. Παράλληλα, μια έλλειψη

²⁰¹ Rosemary Vargas - Lundius et al.,ό.π.

²⁰² Ο.π.,σελ.34

²⁰³ Αν και σε κάποιες περιοχές, τα εμβάσματα μπορούν να αντισταθμίσουν την έλλειψη εργασίας, σε άλλες η ποσότητα που αποστέλλεται μπορεί να μην καλύψει το κενό που αφέθηκε. Εντούτοις, η έλλειψη εργασίας, ενδέχεται, να καλυφθεί από την εισροή φθηνής εργασίας, από άλλες περιοχές.Ο.π.,σελ.33

²⁰⁴ Ο.π.,σελ.34

²⁰⁵ Ο.π.,σελ.32

²⁰⁶ Sackia Sassen – Koob,ό.π.,σελ.535

ειδικευμένων εργαζομένων, σε ένα συγκεκριμένο τομέα, έχει έναν αριθμό δευτερευουσών συνεπειών: πληθωριστικές πιέσεις, δυσχέρειες στην παραγωγική διαδικασία και διακοπή ή επιβράδυνση των σχετικών οικονομικών δραστηριοτήτων. Η γενική επίδραση θα συσχετίζεται με τη μείωση της απασχόλησης και του επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας.²⁰⁷

Επιπλέον, οι ανεξέλεγκτες εξαγωγές εργασίας, των απασχολούμενων ειδικευμένων (και ανειδίκευτων) εργαζομένων, δημιούργησε απροθυμία, στους εργοδότες, ώστε να προσλάβουν αντικαταστάτες και να τους εκπαιδεύσουν, με αποτέλεσμα την υποκατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο.²⁰⁸

Τέλος, αν και η εξαγωγή ανειδίκευτων εργαζομένων ενδέχεται να είναι βραχυπρόθεσμα επωφελής, καθώς υφίσταται, γενικά, ένα υψηλό απόθεμα πλεονάσματος ανειδίκευτων εργαζομένων, στις μεγάλες πόλεις - οι εξαγωγές εργασίας ανακουφίζουν από την ανεργία και αυξάνουν την ευημερία των εργαζομένων και των συγγενών τους - εντούτοις, σε μακροκοινωνικό επίπεδο, οι εξαγωγές εργασίας, μπορεί να έχουν επιβλαβείς επιδράσεις. Από την μία πλευρά, τα εμβάσματα δημιουργούν μια καταναλωτική δυνατότητα η οποία είναι εξαρτημένη από την απασχόληση στο εξωτερικό. Από την άλλη πλευρά, κατά την παλιννόστησή τους, οι εργαζόμενοι μπορεί να προκαλέσουν κατανάλωση που θα τονώνει τις εισαγωγές ή να δημιουργήσουν τοπική πληθωριστική ζήτηση για αγαθά. Σε τελική ανάλυση, η πιο σημαντική επιβλαβής επίδραση είναι ότι μια υπερβολική απώλεια της ανειδίκευτης εργασίας, ακόμα και αν είναι πλεονάζουσα, μπορεί να εμποδίσει τη βιομηχανική επέκταση ή τη στιγμή της μεγέθυνσης, σε μια συγκεκριμένη χρονική συγκυρία.²⁰⁹

3.4.4.4 Εμβάσματα, χρηματοοικονομική ανάπτυξη και οικονομική μεγέθυνση

Τα εμβάσματα μπορούν να γίνουν υποκατάστατο για τις αναποτελεσματικές και απύσες πιστωτικές αγορές με το να βοηθούν τους τοπικούς επιχειρηματίες να παρακάμψουν την έλλειψη εγγυήσεων ή τα υψηλά κόστη δανεισμού, ώστε να ξεκινήσουν παραγωγικές δραστηριότητες.²¹⁰

Η εμπειρική ανάλυση υποστηρίζει ότι τα εμβάσματα ωθούν την οικονομική μεγέθυνση, σε χώρες με λιγότερο ανεπτυγμένα χρηματοπιστωτικά συστήματα, με το να παρέχουν μια εναλλακτική οδό για τη χρηματοδότηση επενδύσεων και την επιβοήθηση υπέρβασης των περιορισμών ρευστότητας. Αντίθετα, ενώ τα περισσότερα ανεπτυγμένα χρηματοπιστωτικά συστήματα, φαίνεται, να προσελκύουν περισσότερα εμβάσματα - ο όγκος των εμβασματικών ροών αυξάνει με τη μείωση των κοστών μεταφοράς και τους λιγότερους περιορισμούς, πάνω στις πληρωμές - η αναπτυξιακή τους επίδραση, δεν επιβεβαιώνεται.²¹¹

Ένας τρόπος με τον οποίο οι αποταμιεύσεις κατευθύνονται προς παραγωγικές χρήσεις, ακόμα και αν δεν επενδύονται, άμεσα, από τους μετανάστες, καθαυτούς, είναι μέσω της παροχής επενδυτικών πιστώσεων, από τις τράπεζες, η ρευστότητα των οποίων είναι αυξημένη από τα αποθέματα των αποταμιεύσεων, είτε των μεταναστών είτε των οικογενειών τους.²¹²

Ωστόσο, η δυνατότητα για το αν και πόσο τα εμβάσματα μπορούν να επηρεάσουν τη χρηματοοικονομική ανάπτυξη είναι εκ των προτέρων ασαφής. Από τη

²⁰⁷ Ο.π.,σελ.536-537

²⁰⁸ Ο.π.,σελ.537

²⁰⁹ Ο.π.,σελ.537-538

²¹⁰ Paola Giuliano and Marta Ruiz – Arranz,ό.π.,σελ.144

²¹¹ Ο.π.,σελ.144-145

²¹² Nicholas P. Glytsos, «The Role...»,ό.π.,σελ.15

μια μεριά, η αίσθηση ότι τα εμβάσματα μπορούν να οδηγήσουν σε χρηματοοικονομική ανάπτυξη βασίζεται στην γενική ιδέα ότι τα χρήματα, που μεταβιβάζονται μέσω των επίσημων χρηματοπιστωτικών θεσμών, ανοίγουν το δρόμο ώστε οι λήπτες τους να ζητήσουν και να αποκτήσουν πρόσβαση σε άλλα χρηματοπιστωτικά προϊόντα και υπηρεσίες, την οποία δεν θα μπορούσαν να είχαν, σε διαφορετική περίπτωση. Την ίδια στιγμή η παροχή υπηρεσιών, μεταβίβασης εμβασμάτων, από τις τράπεζες, τις επιτρέπει να επεκταθούν προς τους μη τραπεζικούς λήπτες ή προς λήπτες με περιορισμένη χρηματοπιστωτική διαμεσολάβηση. Για παράδειγμα τα εμβάσματα μπορούν να έχουν μια θετική επίπτωση, στην ανάπτυξη της πιστωτικής αγοράς, αν οι τράπεζες γίνονται πιο ελαστικές, στην επέκταση της πίστωσης, προς τους λήπτες εμβασμάτων, οι οποίοι λαμβάνουν σταθερές, και αρκετά μεγάλες, μεταβιβάσεις, από το εξωτερικό. Επιπλέον, ακόμα και όταν η αυξανόμενη πίστωση των τραπεζών, προς τους λήπτες εμβασμάτων, δεν υλοποιείται, η συνολική πίστωση, στην οικονομία, μπορεί να αυξηθεί, εξαιτίας των αποταμιεύσεων που συνδέονται με τα εμβάσματα.²¹³

Από την άλλη μεριά, τα εμβάσματα, βοηθώντας στη χαλάρωση των ατομικών χρηματικών περιορισμών, ενδέχεται να οδηγήσουν σε χαμηλότερη ζήτηση για πίστωση και να έχουν μια αποθαρρυντική επίδραση στην ανάπτυξη της πιστωτικής αγοράς. Επίσης, μια αύξηση των εμβασμάτων μπορεί να μην μεταφραστεί σε μια αύξηση της πίστωσης, προς τον ιδιωτικό τομέα, αν αυτές οι ροές κατευθύνονται προς τη χρηματοδότηση της κυβέρνησης. Τελικά, τα εμβάσματα ενδέχεται να μην αυξήσουν τις τραπεζικές καταθέσεις αν καταναλώνονται, άμεσα, ή αν οι λήπτες, των εμβασμάτων, δεν εμπιστεύονται τους χρηματοπιστωτικούς θεσμούς και προτιμούν άλλους τρόπους για την αποταμίευση, αυτών των ροών.²¹⁴

Τέλος, εκτός από τη σημασία τους ως πηγών ξένου νομίσματος, τα εμβάσματα μπορούν να βελτιώσουν την πιστωτική φερεγγυότητα μιας χώρας, επεκτείνοντας την πρόσβασή της σε ξένα κεφάλαια, χαμηλώνοντας τα κόστη δανεισμού της.²¹⁵

²¹³ Maria Soledad Martinez Peria, Yira Mascano and Florencia Moizeszowitz, «Do Remittances Affect Recipient Countries' Financial Development?», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez(edit.), The World Bank, 2008, pp.171-172

²¹⁴ Ο.π.,σελ.172

²¹⁵ Hein De Haas, «Remittances...»,ό.π.,σελ.9.Βλέπε και Enrique Carrasco and Jane Ro, «Remittances and Development», *University of Iowa, Center for International Finance and Development*, June 2007, pp.6

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙ
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΙ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΕΛΞΗΣ – ΑΠΩΘΗΣΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΡΕΥΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Η μετανάστευση, της μεταπολεμικής περιόδου, ήταν αποτέλεσμα σύμπτωσης δύο αντικειμενικών και ενός υποκειμενικού παράγοντα: των παραγόντων απόθησης στην, Ελλάδα, δηλαδή των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν, στη χώρα, των παραγόντων προσέλκυσης, στις χώρες υποδοχής, δηλαδή των οικονομικών και δημογραφικών παραγόντων που εξηγούν την απασχόληση αλλοδαπών, στις χώρες που δέχονταν μετανάστες, και των κοινωνικών και ψυχολογικών κινήτρων, που καλλιέργησαν την προδιάθεση για μετανάστευση.¹

1.1 Οι μακροοικονομικοί παράγοντες απόθησης

Ανεργία, υποαπασχόληση, περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης και χαμηλό εισόδημα, άνισα κατανομημένο ανάμεσα σε τομείς, περιοχές και τάξεις, ήταν τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του μεγαλύτερου μέρους της μεταπολεμικής περιόδου. Αυτοί ήταν οι αντικειμενικοί οικονομικοί παράγοντες που έδωξαν τους Έλληνες, από τον τόπο τους.²

1.1.1 Απασχόληση, υποαπασχόληση και ανεργία

Είναι δύσκολο να διαμορφωθεί μια συνθετική εικόνα για την εξέλιξη της απασχόλησης, που να καλύπτει το σύνολο της οικονομίας, στην περίοδο 1953-73, είτε γιατί δεν υπάρχουν στοιχεία είτε γιατί τα στοιχεία, που υπάρχουν, δεν είναι πλήρη. Την ανεπάρκεια των ελληνικών στοιχείων, για την ανεργία και την υποαπασχόληση, είχαν επισημάνει διάφοροι διεθνείς οργανισμοί όπως το Δ.Ν.Τ., η Ε.Ο.Κ. και ο Ο.Ο.Σ.Α.. Εντούτοις, με τη βοήθεια επίσημων στατιστικών στοιχείων και αναγνωρισμένων μελετών, εξετάζεται η εξέλιξη της ανεργίας, η διάρθρωση της απασχόλησης, κατά τομείς και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και κατά περιοχές, και η υποαπασχόληση, στην ελληνική γεωργία, που αποτελούν το κλειδί για την κατανόηση της μεταπολεμικής μετανάστευσης.³

Δύο είναι οι πηγές των στατιστικών στοιχείων για την ανεργία. Η Ε.Σ.Υ.Ε. και τα «Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας – Απασχολήσεως», του Ο.Α.Ε.Δ. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε., η Ελλάδα, στη δεκαετία του 1950, χαρακτηριζόταν από μαζική και αυξανόμενη ανεργία. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής, του 1961, ο αριθμός των ανέργων ανερχόταν σε 215 χιλιάδες άτομα και αποτελούσε το 5,9% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας. Κατά τη δεκαετία του 1960, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της απογραφής, του 1971, η ανεργία μειώθηκε,

¹ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλινοστάσης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ, 1986,σελ.145. Για τα αντικειμενικά αίτια και τα υποκειμενικά κίνητρα, του μεταπολεμικού μεταναστευτικού φαινομένου, βλέπε και Κώστας Δραγώνας, «Αίτια της Μετανάστευσης του Αγροτικού Πληθυσμού», στο *Η Μετανάστευση: Ευλογία ή Κατάρα;* Ηλίας Δημητράς(επιμ.),Αθήνα, «Εποχές»,1965,σελ.44-46 - Α.Θ.Αγγελόπουλος, «The Anatomy of Emigration in Greece», *Essays on Greek Migration*(συλλογικό),Athens, Social Sciences Centre,1967,pp.2-3 - Κούλα Κασσιμάτη, *Μετανάστευση-Παλινοστάση: Η Προβληματική της Δεύτερης Γενιάς*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών,1984,σελ.28-30 - Νικήτας Πατινώτης, *Εξάρτηση και Μετανάστευση: Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών,1989,σελ.189-204

² Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.147

³ Ο.π.

καθώς οι άνεργοι ήταν 101 χιλιάδες, δηλαδή το 3,1% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.⁴

Όσον αφορά την απασχόληση, την περίοδο της έντασης της αποδημίας, συνδεόταν με το μοντέλο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, το οποίο χαρακτηριζόταν από την υπερτροφία του πρωτογενούς και του τριτογενούς τομέα και από τη μικρή παρουσία του δευτερογενούς τομέα, ιδιαίτερα της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας. Επίσης, χαρακτηριζόταν, από την υπερσυγκέντρωση της απασχόλησης, του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα, στην περιοχή της πρωτεύουσας, στη Θεσσαλονίκη και σε μερικά μεγάλα αστικά κέντρα.⁵

Πιο συγκεκριμένα, όπως φαίνεται από δημοσίευμα της Τ.Ε, για την ελληνική οικονομία, το 1955, η κατανομή της απασχόλησης, κατά βασικούς τομείς, ήταν: 56,5% στη γεωργία – μεταλλεία, 19,0% στη μεταποίηση 7,5%, στο εμπόριο, 4,0% στις μεταφορές και 13,0% στις άλλες υπηρεσίες.⁶

Στην εξέλιξή του, το ποσοστό των απασχολουμένων, στον πρωτογενή τομέα, (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, θήρα, αλιεία), από 53,8%, το 1961, μειώθηκε σε 40,5%, το 1971 - τα αντίστοιχα ποσοστά, στις χώρες της Ευρώπης, ήταν, το 1966, 17,6%, στη Γαλλία, 10,9%, στη Γερμανία, 6,0%, στο Βέλγιο, 24,9%, στην Ιταλία και 34,8%, στην Ισπανία. Αυτό το υψηλό ποσοστό υποδηλώνει ότι, από την άποψη της απασχόλησης, η ελληνική οικονομία, σε όλη την περίοδο της έντασης της αποδημίας, ήταν μια αγροτική, κυρίως, οικονομία.⁷

Στην Ελλάδα παρατηρήθηκε ό,τι και διεθνώς: ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε, τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε σχετικά μεγέθη. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η μείωση του αγροτικού πληθυσμού συμβάδισε με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας - η οικονομική ανάπτυξη συμβαδίζει με την απόλυτη αύξηση της παραγωγής του αγροτικού τομέα, με τη σχετική μείωση της συμβολής του στη συνολική παραγωγή και με τη μεταφορά εργατικού δυναμικού, από τον αγροτικό στους άλλους τομείς της οικονομίας.⁸

Ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας, παρά την αύξηση που σημείωσε, στη δεκαετία 1961-71, δεν μπόρεσε να απορροφήσει τον πληθυσμό που εγκατέλειψε την ύπαιθρο. Επομένως, οι περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης, στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας, ήταν βασική αιτία μετανάστευσης, προς το εξωτερικό. Άλλωστε, η υπέρμετρη συγκέντρωση των βιομηχανιών, στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα,⁹ είχε ως συνέπεια τη μη ικανοποιητική αξιοποίηση των πόρων, των άλλων περιοχών της χώρας, με τελικό αποτέλεσμα την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση.¹⁰

Τέλος, η απασχόληση των εργαζομένων, στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, αυξήθηκε από 27,0%, το 1961, σε 33,9%, το 1971. Η διόγκωση της απασχόλησης, στον τριτογενή τομέα, ήταν αντιοικονομική διότι συνίστατο, κυρίως, από αύξηση της

⁴ Ο.π.,σελ.148

⁵ Ο.π.,σελ.148-149

⁶ Ο.π.,σελ.149

⁷ Ο.π.

⁸ Ο.π.

⁹ Η απασχόληση, στη βιομηχανία, αυξήθηκε από 253.497 άτομα, το 1958, σε 384.900 άτομα, το 1973, δηλαδή σημείωσε αύξηση κατά 36,9%. Η αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης, στην πρωτεύουσα, ήταν 56,2%, στη Θεσσαλονίκη, 63,6%, και στην υπόλοιπη χώρα, 16,8%. Συνεπώς, στην περίοδο 1958-1973, που συμπίπτει με την ένταση της αποδημίας, το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης της απασχόλησης προήλθε από τις περιφέρειες των Νομών Αττικής, Πειραιά και Θεσσαλονίκης, που το 1973 συγκέντρωναν το 79% της βιομηχανικής απασχόλησης, ενώ είχαν το 59% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Ο.π.,σελ.150-151

¹⁰ Ο.π.,σελ.150-151

απασχόλησης στις εμπορικές διαμεσολαβητικές και τουριστικές δραστηριότητες, στις υπηρεσίες και τους Οργανισμούς του Δημοσίου, και τις παρασιτικές δραστηριότητες (π.χ. μικροπωλητές, λαχειοπώλες, θυρωροί).¹¹ Οι νέες θέσεις εργασίας αναπτύχθηκαν, κυρίως, στην περιοχή της πρωτεύουσας και, κατά δεύτερο λόγο, στη Θεσσαλονίκη, πολύ λιγότερο στις άλλες μεγάλες πόλεις και ελάχιστα, στον αγροτικό χώρο. Το εργατικό δυναμικό που εγκατέλειπε τη γεωργία, είτε κατευθύνθηκε στο εξωτερικό, είτε κατέκλινε στον τριτογενή τομέα,¹² που διογκώθηκε στις παραπάνω περιοχές.¹³

Σχετικά με την υποαπασχόληση, μελέτη της Τ.Ε. - επίσημα στοιχεία δεν υπάρχουν για την υποαπασχόληση - ανεβάζει το πλεόνασμα της αγροτικής εργασίας, το 1955, σε 790.000 άτομα. Ενδεικτική για την έκταση της υποαπασχόλησης, στη γεωργία, είναι η διαπίστωση της Α.Τ.Ε. ότι, το 1955, η μέση παραγωγική απασχόληση, κατά εργαζόμενο, ήταν 170 ημέρες εργασίας. Το επίπεδο ήταν εξαιρετικά χαμηλό ακόμα και αν ληφθούν υπόψη οι έντονες εποχικές διακυμάνσεις των αγροτικών εργασιών. Στην οικονομική μελέτη του Ο.Ο.Σ.Α. (1962), για την Ελλάδα, αναφέρεται ότι το 25% της αγροτικής εργατικής δύναμης, δηλαδή 500 χιλιάδες άτομα, από τον αγροτικό ενεργό πληθυσμό, μπορούσε να μεταφερθεί από τον αγροτικό τομέα προς τους άλλους τομείς της οικονομίας, χωρίς να μειωθεί η γεωργική παραγωγή. Τέλος, η Επιτροπή της Αγροτικής Υποαπασχόλησης, του Μεσογειακού Προγράμματος Ανάπτυξης, του F.A.O., υπολόγισε την υποαπασχόληση στο 37% του αγροτικού εργατικού δυναμικού, για το 1962, ενώ υπόμνημα της Ελληνικής Κυβέρνησης, στον Ο.Ο.Σ.Α., για την ίδια χρονιά, υπολόγισε το πλεονάζων εργατικό δυναμικό σε 400 χιλιάδες άτομα ή σε 750 χιλιάδες άτομα, με βάση τις εκτιμήσεις ενός μεγαλύτερου εργάσιμου γεωργικού έτους.¹⁴

Η υποαπασχόληση, στη γεωργία, δεν αποτέλεσε μόνο αιτία μετανάστευσης, προς το εξωτερικό. Οδήγησε, επίσης, στην έξοδο των νέων, κυρίως, ανθρώπων, που ανήκαν στις παραγωγικές ηλικίες, από τη γεωργία και τη συσσώρευσή τους στον τομέα των υπηρεσιών.¹⁵

Ωστόσο, η υποαπασχόληση δεν αποτέλεσε χαρακτηριστικό, μόνο, του αγροτικού τομέα της οικονομίας, καθώς, σύμφωνα με τον Ζολώτα(1964), υπήρχαν σοβαρές ενδείξεις ότι ο τομέας των υπηρεσιών πιεζόταν, σε σημαντικό βαθμό, από καλυμμένη υποαπασχόληση.¹⁶

¹¹ Στο χονδρικό και το λιανικό εμπόριο και τις συναφείς, μαζί με τις τράπεζες και τις ασφάλειες, υπηρεσίες εργάζονταν, το 1961, 263.600 άτομα. Το 1971, ο αριθμός των εργαζομένων ήταν 413.00 εκ των οποίων οι 300.000 στο εμπόριο. Στις οικοδομές και τα δημόσια έργα εργάζονταν 166.900 άτομα, το 1961, και 255.020, το 1971. Στις υπηρεσίες – δημόσιες, δημοτικές και ιδιωτικές – εργάζονταν 443.000 άτομα, το 1961, και 409.000, το 1971. Ε. Καβουριάρης, «Μερικές Σκέψεις για τις Αιτίες και τις Συνέπειες της Μετανάστευσης» στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος (επιμ.), Αθήνα, Κάλβος, 1974, σελ.49

¹² Ουσιαστικά, η αδυναμία του αστικού τομέα της οικονομίας, να απορροφήσει το πλεονάζων ανθρώπινο δυναμικό αντιμετώπιστηκε, μέχρι το 1970, με τρεις «ασφαλιστικές βαλβίδες»: τη διευκόλυνση της μετανάστευσης, την ενασχόληση ή ετερο-απασχόληση πολλών ατόμων σε παρασιτικές διαμεσολαβητικές δραστηριότητες, ιδιαίτερα στο διογκωμένο κύκλωμα της παραοικονομίας, και την απορρόφηση μεγάλου αριθμού ανέργων, από τον κρατικό μηχανισμό, με αποτέλεσμα την ύπαρξη υπεράριθμου δυναμικού και τη διόγκωση της γραφειοκρατίας. Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ.148

¹³ Ο.π., σελ.150-151

¹⁴ Ο.π., σελ.151-153

¹⁵ Ο.π., σελ.153

¹⁶ Ο.π.

1.1.2 Το χαμηλό εισόδημα και η άνιση κατανομή του

Κατά την μεταπολεμική περίοδο, το κατά κεφαλήν εισόδημα, της Ελλάδας, ήταν ένα από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη. Το κύριο χαρακτηριστικό της εποχής της έντονης μετανάστευσης δεν ήταν, μόνο, το χαμηλό εισόδημα αλλά, κυρίως, η άνιση κατανομή του κατά κλάδους, περιφέρειες και τάξεις.¹⁷ Αυτή η ανισότητα του εισοδήματος εξηγεί, επίσης, γιατί η μετανάστευση έθιγε, κυρίως, άτομα που απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα της οικονομίας, κατοικούσανε ορισμένες περιοχές της χώρας ή ανήκαν στις κατώτερες εισοδηματικές¹⁸ τάξεις.¹⁹

Πιο συγκεκριμένα, από το 1958 ως το 1974, δηλαδή λίγο πριν αρχίσει η ένταση και μετά το τέλος του μεταναστευτικού ρεύματος, το χάσμα ανάμεσα στο αγροτικό εισόδημα και τα λοιπά εισοδήματα διευρύνθηκε - η συμμετοχή του αγροτικού εισοδήματος στο εθνικό εισόδημα μειώθηκε από 26,16% σε 19,38%. Αν και παρατηρήθηκε άνοδος του μεριδίου της εργασίας, στο εθνικό εισόδημα, από 32,88% σε 36,98%, αυτή η άνοδος δεν θεωρείται ικανοποιητική διότι επήλθε σε βάρος του μεριδίου του αγροτικού τομέα και όχι σε βάρος του μεριδίου των κερδών, και διότι δεν ήταν συνέπεια αναδιανομής του εισοδήματος, αλλά αύξησης της απασχόλησης. Αντίθετα το μερίδιο από τα κέρδη (πρόσοδοι περιουσίας και επιχειρηματικής δραστηριότητας) βρίσκονταν σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα (38,78% και 38,10%, αντίστοιχα).²⁰

Επιπλέον, το μέσο γεωργικό εισόδημα, κατ' άτομο, ήταν πολύ χαμηλό. Υπολογίστηκε ότι, το 1963, κυμαινόταν γύρω στις 8-9 χιλιάδες δραχμές, ενώ το εξωγεωργικό έφτανε τις 17-18 χιλιάδες δραχμές.²¹

Με άλλα λόγια, το αγροτικό εισόδημα ήταν πολύ χαμηλό, σε σύγκριση με το εισόδημα του εξωγεωργικού τομέα, ενώ παρά την αύξηση που σημείωσε, σε απόλυτους αριθμούς, σε όλη την περίοδο της έντονης αποδημίας, διευρύνθηκε το χάσμα που το χώριζε από τα άλλα εισοδήματα της οικονομίας. Ιδιαίτερα στην εποχή της αρχής και της μεγάλης έντασης της αποδημίας το χαμηλό αγροτικό εισόδημα είχε ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν άθλιες συνθήκες διαβίωσης, διατροφής, ένδυσης, κατοικίας, αρκετοί κάτοικοι των αγροτικών περιοχών. Σε συνδυασμό με την εποχική ανεργία και την υποαπασχόληση, που έπλητταν τον πρωτογενή τομέα, το χαμηλό αγροτικό εισόδημα εξηγεί τη μαζική μετανάστευση, από τις αγροτικές περιοχές προς το εσωτερικό και το εξωτερικό.²²

Όσον αφορά την κατανομή του εισοδήματος, κατά περιφέρειες, στην Ήπειρο, στη Θράκη, στη Μακεδονία, στα Ιόνια Νησιά και στα Νησιά του Αιγαίου, το εισόδημα ήταν χαμηλότερο, από το μέσο εισόδημα της Ελλάδας, ενώ σε σύγκριση με το εισόδημα της περιφέρειας της πρωτεύουσας, το εισόδημα της Ηπείρου και των Νησιών του Ιονίου, ήταν λίγο περισσότερο από το ένα τρίτο, ενώ της Θράκης και των Νησιών του Αιγαίου, κάπου λιγότερο από το μισό. Συνεπώς, δεν είναι τυχαίο ότι οι

¹⁷ Σύμφωνα με κάποιους υπολογισμούς άποροι ήταν, την περίοδο 1951-58, το 25-40% του πληθυσμού της Ελλάδας. Ο.π.,σελ.157

¹⁸ Οι δεκαετίες του 1950 και του 1960 χαρακτηρίζονταν από ανεπαρκή εγχώρια αποταμίευση και από σοβαρές ελλείψεις των υπηρεσιών του δημόσιου τομέα, ιδιαίτερα της παιδείας και της υγείας. Η παραμέληση, από το κράτος, της υπαίθρου και των περισσότερων γεωγραφικών διαμερισμάτων, και το χαμηλό εισόδημα των αγροτικών περιοχών, των «αδικημένων» περιφερειών και των κατώτερων εισοδηματικών τάξεων, είχε ως αποτέλεσμα τις κακές και μερικές φορές άθλιες συνθήκες διαβίωσης (άθλιες συνθήκες συγκοινωνίας και επικοινωνίας, κατοικίας, και περίθαλψης), ορισμένων κατηγοριών του πληθυσμού από τις οποίες αντλούσε η μετανάστευση.Ο.π.,σελ.176

¹⁹ Ο.π.,σελ.153-154

²⁰ Ο.π.,σελ.154

²¹ Ο.π.

²² Ο.π.,σελ.155

περιοχές που, με τη μετανάστευση, προς το εξωτερικό, έχασαν τους περισσότερους κατοίκους τους ήταν η Ήπειρος, η Θράκη, η Μακεδονία, τα Ιόνια Νησιά και τα Νησιά του Αιγαίου (πίνακας Α.Π.1.1).²³

Άλλωστε, στην περίοδο που άρχισε να διογκώνεται η μετανάστευση (1958 - 1962), το συνολικό ακαθάριστο προϊόν, της περιοχής της πρωτεύουσας, αυξανόταν με ρυθμό 9% το χρόνο, ενώ στις υπόλοιπες περιοχές, της χώρας, με ρυθμό 6,4%, το χρόνο.²⁴ Οι περιοχές που είχαν τη χαμηλότερη αύξηση, του κατά κεφαλήν εισοδήματος,²⁵ έχασαν τον περισσότερο πληθυσμό με τη μετανάστευση.²⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.1.1

Μετανάστες στην περίοδο 1962-1971

(ποσοστό μεταναστών ανά 1000 κατοίκους για το 1961 και εισόδημα του 1961 κατά γεωγραφικά διαμερίσματα)

Γεωγραφικά διαμερίσματα	Μετανάστες 1962-1971 (άτομα)	Μετανάστες ανά 1000 κατοίκους	Κατά κεφαλήν εισόδημα 1961	Δείκτης εισοδήματος (περιφέρεια πρωτεύουσας =100)
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	134.448	7,25	18.801	100
Λοιπή Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	34.230	3,52	9.215	49,00
Εύβοια	34.239	3,52	9.215	49,00
Πελοπόννησος	85.318	7,78	10.658	56,70
Ιόνια Νησιά	24.092	11,33	6.944	36,90
Ήπειρος	57.579	16,32	6.846	36,40
Θεσσαλία	50.457	7,31	8.913	47,40
Μακεδονία	295.847	15,60	11.137	59,20
Νησιά Αιγαίου	45.878	9,60	8.229	43,70
Θράκη	56.460	15,80	8.605	45,70
Κρήτη	26.520	5,48	7.938	42,20
Μη δηλώσαντες	22.500	-	-	-
Σύνολο Ελλάδας	833.338		12.028	64,00

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλινοστήσης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ - ΕΔΗΜ, 1986, σελ.156

Οι διαφορές εισοδήματος, που παρουσιάζονται στον πίνακα Α.Π.1.1, ήταν ακόμη μεγαλύτερες μέσα στις ίδιες τις περιφέρειες, ιδιαίτερα ανάμεσα στις ορεινές και πεδινές περιοχές, τα αστικά κέντρα και τις αγροτικές περιοχές. Έτσι, το εισόδημα της Μακεδονίας, δεύτερο κατά σειρά μετά το εισόδημα της περιοχής της πρωτεύουσας,

²³ Ο.π.

²⁴ Και στην περίοδο 1965-1975, ο ρυθμός ανάπτυξης της οικονομίας, στην περιοχή της πρωτεύουσας, ήταν ανώτερος από το ρυθμό ανάπτυξης των άλλων περιοχών με συνέπεια τη διεύρυνση των περιφερειακών ανισοτήτων στο εισόδημα. Ο.π., σελ.156

²⁵ Στην Ελλάδα τα μεσαία και τα χαμηλά εισοδήματα πλήττονταν σκληρά με την άμεση και, κυρίως, την έμμεση φορολογία. Οι έμμεσοι φόροι βάρυναν, περισσότερο, τις λαϊκές τάξεις που συμμετείχαν, περισσότερο, στην κατανάλωση. Η άνιση φορολογική επιβάρυνση, των ασθενέστερων τάξεων, που οφειλόταν στη σύνθεση της φορολογικής μάζας, στη δυνατότητα μετακύλησης των φόρων, στη φοροδιαφυγή και την παροχή φορολογικών κινήτρων, στις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις, είχε ως συνέπεια οι αδύναμες οικονομικά τάξεις να έχουν στη διάθεσή τους μικρότερο ποσό του καθαρού εισοδήματος, από ότι πριν τη φορολογία. Ο.π., σελ.157-158

²⁶ Ο.π., σελ.155-156

κάλυπτε τεράστιες διαφορές ανάμεσα στη Θεσσαλονίκη και τις αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας, απ' όπου προέρχονταν οι περισσότεροι μετανάστες.²⁷

Τέλος, σχετικά με την άνιση κατανομή του εισοδήματος, κατά επαγγελματικές εισοδηματικές τάξεις, από τις επίσημες στατιστικές δεν απορρέουν στοιχεία για τη διανομή του εισοδήματος, στις διάφορες κοινωνικές τάξεις και στρώματα. Δεν υπάρχουν, επίσης, στατιστικές για την κατανομή του εισοδήματος κατά εισοδηματικά κλιμάκια.²⁸

Εντούτοις, δύο μελέτες του καθηγητή Δ. Καράγιωργα, που στηρίχτηκαν στα στατιστικά στοιχεία που έδωσαν οι έρευνες των οικογενειακών προϋπολογισμών, του 1964 και του 1974, απόδωσαν τα ακόλουθα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Στην πρώτη μελέτη υπολόγισε ότι, το 1964, το 40% των νοικοκυριών - που ανήκε στις κατώτερες εισοδηματικές τάξεις, με ετήσιο οικογενειακό εισόδημα κάτω από 28.400 δραχμές - απορροφούσε, μόνο, το 7,53% του εθνικού εισοδήματος, ενώ, το 7,1%, των νοικοκυριών - που ανήκε στις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις, με εισόδημα πάνω από 120 χιλιάδες δραχμές - απορροφούσε το 37,69% του εθνικού εισοδήματος. Οι μεσαίες εισοδηματικές τάξεις, δηλαδή το 52,7% των νοικοκυριών - με εισόδημα μεταξύ 28.500 και 119.900 δραχμές - απορροφούσε το 54,7%, του εθνικού εισοδήματος. Η μελέτη κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα ήταν χώρα με υπερβολικά άνιση κατανομή του εισοδήματος, μεταξύ των ατόμων.²⁹

Στη δεύτερη μελέτη, με στοιχεία του 1974, παρουσιάστηκε βελτίωση στην κατανομή του εισοδήματος. Το 46% των νοικοκυριών, με ετήσιο οικογενειακό εισόδημα κάτω από 94 χιλιάδες δραχμές, το χρόνο, απορροφούσε, σχεδόν, το 16% του συνολικού χρηματικού εισοδήματος. Το 8,60% των νοικοκυριών, με ετήσιο εισόδημα πάνω από 315 χιλιάδες δραχμές, απορροφούσε το 30% του συνολικού χρηματικού εισοδήματος. Οι μεσαίες εισοδηματικές τάξεις, δηλαδή το 45,6% των νοικοκυριών, με εισόδημα που κυμαινόταν από 94 μέχρι 315 χιλιάδες δραχμές, απορροφούσε το 54% του συνολικού εισοδήματος.³⁰

Από τα παραπάνω στοιχεία διαφαίνεται, καθαρά, ότι το μερίδιο των φτωχών στρωμάτων, στο εθνικό εισόδημα, ήταν πολύ μικρότερο από την αναλογία τους στον πληθυσμό, ενώ στην περίπτωση των πλούσιων στρωμάτων συνέβαινε το αντίθετο. Μικρο-αγρότες, εργάτες, χαμηλόμισθοι του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα, συνταξιούχοι, που είχαν εισόδημα μικρότερο από 28.400, το 1964, και από 94.000, το χρόνο, το 1974, δεν είχαν τη δυνατότητα να διαθρέψουν την οικογένειά τους.³¹

1.1.3 Τα διαρθρωτικά προβλήματα του αγροτικού τομέα

Τα διαρθρωτικά προβλήματα και οι αδυναμίες της ελληνικής αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας, όχι μόνο εξηγούν την ανεργία, την υποαπασχόληση, στην ύπαιθρο, και το χαμηλό αγροτικό εισόδημα, αλλά και ερμηνεύουν, αφενός τη μετανάστευση, προς το εξωτερικό, αφετέρου την ανορθολογική ανάπτυξη της χώρας.³²

Με άλλα λόγια, ο μικρός και πολύ-τεμαχισμένος γεωργικός κλήρος, οι συνθήκες καλλιέργειας, το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης των αγροτών, η περιορισμένη συμμετοχή των αγροτών σε συνεταιρισμούς και τα άλλα βασικά προβλήματα της αγροτικής οικονομίας, στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, είχαν ως συνέπεια την ανεργία, την υποαπασχόληση και το χαμηλό αγροτικό

²⁷ Ο.π.,σελ.156-157

²⁸ Ο.π.,σελ.158

²⁹ Ο.π.,σελ.158-159

³⁰ Ο.π.,σελ.159

³¹ Ο.π.,σελ.159-160

³² Ο.π.,σελ.160

εισόδημα, τους μακροοικονομικούς αυτούς παράγοντες, που αναλύσαμε πριν, οι οποίοι ώθησαν τα νέα και πιο δυναμικά στοιχεία της υπαίθρου στην εξωτερική μετανάστευση και τη φυγή προς τις πόλεις.³³

Αναλυτικότερα, στην απογραφή του 1950, από τα 132,5 εκατομμύρια στρέμματα, της χώρας, μόνο το 19,2% αποτελούσε αγροτική καλλιεργήσιμη έκταση, 42,6% ήταν λιβάδια και βοσκές και 19,7% μη παραγωγικές εκτάσεις, ενώ μικρά ποσοστά κατελάμβανε η δεντροκαλλιέργεια (2,2%), η αμπελοκαλλιέργεια (1,5%) και τα δάση (14,8%). Στην απογραφή του 1961, από τα 130 εκατομμύρια στρέμματα, 22,5% ήταν αγροτική καλλιεργήσιμη έκταση, 46,8% λιβάδια και βοσκές και 6,2% άλλες μη παραγωγικές εκτάσεις. Παρατηρείται, δηλαδή, στη δεύτερη μεταπολεμική δεκαετία, αύξηση της αγροτικής έκτασης, κατά 13%, και μείωση των μη παραγωγικών εκτάσεων κατά το 1/3. Όμως, παρά τη βελτίωση, η σχέση του καλλιεργήσιμου εδάφους, προς το σύνολο, εξακολουθούσε να είναι δυσμενής. Όσον αφορά τα αρδευόμενα εδάφη, το 1962, δεν ξεπερνούσαν το 13,9%, των καλλιεργούμενων εκτάσεων, ενώ υπήρχαν μεγάλες διαφορές κατά γεωγραφικά διαμερίσματα.³⁴

Η έκταση που αναλογούσε, σε κάθε εκμετάλλευση, ήταν ανεπαρκής για την απασχόληση και τη διατροφή μιας αγροτικής οικογένειας³⁵ και την παραγωγή προϊόντων χαμηλού κόστους. Το μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, σε στρέμματα, αποτέλεσε περιοριστικό παράγοντα στην αύξηση της παραγωγικότητας και αιτία χαμηλού εισοδήματος, καθώς η ελληνική αγροτική οικονομία χαρακτηριζόταν από νάνους και μικρές εκμεταλλεύσεις. Η έκταση των πρώτων (1-19 στρέμματα) αποτελούσαν το 18%, του συνόλου, το 1950, και το 13%, του συνόλου, το 1961. Ανάμεσα στο 1950 και 1961, αν και συνεχίστηκαν οι απαλλοτριώσεις, των μεγάλων κτημάτων, και μειώθηκε, αισθητά, η αναλογία των νάνων εκμεταλλεύσεων, ένας αρκετά μεγάλος αριθμός νάνων καλλιεργητών δεν μπορούσε να ζήσει την οικογένειά του, από την μικρή έκταση της γης του.³⁶ Τέλος, το μικρό ή νάνο μέγεθος, των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, δυσχέραινε την εφαρμογή σύγχρονης τεχνικής και ορθολογικής παραγωγής - το μέσο μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων ήταν, το 1961, στην Ελλάδα, 35,8 στρέμματα, ενώ το αντίστοιχο μέγεθος στις άλλες χώρες, της Ε.Ο.Κ., ήταν 250 στρέμματα.³⁷

Άλλο χαρακτηριστικό των γεωργικών εκμεταλλεύσεων ήταν ο πολύ-τεμαχισμός τους, καθώς ο αριθμός των αγροτεμαχίων, σε κάθε εκμετάλλευση, ανερχόταν σε 6,5, κατά την απογραφή του 1950, και 7,1, κατά την απογραφή του 1961, με μέση έκταση 4,7 στρέμματα. Οι πολύ-τεμαχισμένες γεωργικές εκτάσεις δυσχέραιναν τη χρησιμοποίηση τεχνικών μέσων παραγωγής, με συνέπεια τη χαμηλή παραγωγικότητα και το χαμηλό εισόδημα.³⁸

³³ Ο.π.,σελ.160-161

³⁴ Ο.π.,σελ.161

³⁵ Η έλλειψη ιδιοκτησίας, γενικότερα, και γεωργικού κλήρου, ειδικότερα, αποτέλεσε μία από τις βασικές αιτίες μετανάστευσης, προς το εσωτερικό και το εξωτερικό. Οι ακτήμονες ήταν ανάμεσα στους πρώτους που εγκατέλειπαν τις αγροτικές περιοχές και αυτό προκύπτει από τη σύγκριση του αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, χωρίς γεωργική γη, που, ανάμεσα στο 1961 και στο 1978, από 16.793 μειώθηκαν σε 4.310. Η μετανάστευση, προς το εσωτερικό και το εξωτερικό, και η απόκτηση γης από εκείνους που παρέμειναν στη γεωργία, εξηγούν αυτή την εξέλιξη.Ο.π.,σελ.161

³⁶ Το μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, το 1961, διέφερε κατά περιοχές: 41 στρέμματα, στη Θεσσαλία, 37, στη Θράκη, 34, στην Πελοπόννησο, 33, στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια, 32, στη Μακεδονία, 29, στην Κρήτη, 21, στα Νησιά του Αιγαίου, 20, στην Ήπειρο και 19 στα Ιόνια Νησιά. Διαφορές υπήρχαν, ακόμη, και κατά νομούς.Ο.π.,σελ.162

³⁷ Ο.π.,σελ.161-162

³⁸ Ο.π.,σελ.163

Ο μικρός και πολύ-τεμαχισμένος γεωργικός κλήρος δεν αποτέλεσε τον μοναδικό παράγοντα χαμηλού εισοδήματος και εγκατάλειψης της υπαίθρου. Εάν τα εδάφη είναι γόνιμα και υπάρχουν οι προϋποθέσεις για μια σύγχρονη καλλιέργεια και μπορούν οι αγρότες να μετέχουν σε μια ορθολογικά οργανωμένη αγροτική επιχείρηση, το μέγεθος του γεωργικού κλήρου δεν παίζει πρωταρχικό ρόλο. Επομένως, εδώ, χρήζουν ανάλυσης οι συνθήκες καλλιέργειας, το επίπεδο μόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης των αγροτών και η συμμετοχή τους σε συνεταιρισμούς.³⁹

Πιο συγκεκριμένα, οι συνθήκες καλλιέργειας, στην αρχή του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος, μπορούν να θεωρηθούν αναχρονιστικές, αν και με την πάροδο του χρόνου σημειώθηκε, αισθητή, βελτίωση. Η μονοκαλλιέργεια και η ολιγοκαλλιέργεια που χαρακτήριζαν πολλές περιοχές, από τις οποίες παρατηρήθηκε έντονη μετανάστευση, η έλλειψη τεχνικού εξοπλισμού, η περιορισμένη χρησιμοποίηση χημικών λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, σε συνδυασμό με το μικρό ποσοστό των αρδευόμενων εκτάσεων, είχαν ως συνέπεια τη χαμηλή στρεμματική απόδοση και το χαμηλό εισόδημα, που ώθησε τους έλληνες αγρότες στις πόλεις και στο εξωτερικό.⁴⁰

Ειδικότερα, παρά το γεγονός ότι, σε ορισμένες περιοχές, το κλίμα ευνοούσε την παραγωγή μεγάλου αριθμού γεωργικών εκμεταλλεύσεων, η μονοκαλλιέργεια, που με ενδεχόμενη πτώση των τιμών εξελισσόταν σε πραγματικό μαρασμό, και η ολιγοκαλλιέργεια απασχολούσαν τους γεωργούς, μόνο, λίγους μήνες το χρόνο. Έτσι, οι αγρότες που δεν έβρισκαν άλλη απασχόληση, για να συμπληρώσουν το χαμηλό τους εισόδημα, αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό.⁴¹

Η μηχανοκαλλιέργεια, που στην αρχή ήταν περιορισμένη, σημείωσε, με την πάροδο του χρόνου, αισθητή πρόοδο. Βέβαια, ο βαθμός μηχανοποίησης της ελληνικής αγροτικής οικονομίας(1968), απέιχε πολύ από εκείνον των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης, ήταν όμως ανώτερος σε σύγκριση με τις χώρες της Βαλκανικής (εκτός από τη Βουλγαρία). Η εισαγωγή μηχανών, σε μεγάλη κλίμακα και με ταχύ ρυθμό, σε συνδυασμό με την ολιγοκαλλιέργεια, προκάλεσαν μεγάλη αύξηση της εποχικής υποαπασχόλησης, σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, εκτός από τους μήνες της αιχμής, και αποτέλεσαν αιτία μετανάστευσης, προς τις πόλεις και το εξωτερικό, γιατί αποδέσμευσαν τους αγρότες από κάθε είδους απασχόληση, για μεγάλο χρονικό διάστημα – αφού, παράλληλα, δεν είχαν προβλεφθεί άλλες καλλιέργειες – και γιατί προκαλούσαν επίταση της ανίας, της αγροτικής ζωής.⁴²

Η κατανάλωση χημικών λιπασμάτων, στην αγροτική οικονομία της χώρας, ήταν, επίσης, περιορισμένη, στην αρχή του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος, αλλά στα μέσα της δεκαετίας, του 1970, θεωρήθηκε, σχετικά, ικανοποιητική, διότι διαδόθηκε με ταχύ ρυθμό, αν και παρατηρήθηκε υπερβολική χρήση, σε αντίθεση με την κατανάλωση φυτοφαρμάκων, που σημείωσε, επίσης, πρόοδο.⁴³

Εντυπωσιακή ήταν, επίσης, η έλλειψη βασικών έργων υποδομής, στην ύπαιθρο. Για παράδειγμα οι αρδευόμενες εκτάσεις, με μεγάλες διαφορές κατά γεωγραφικά διαμερίσματα, δεν ξεπερνούσαν το 15% των καλλιεργούμενων εκτάσεων της χώρας, ενώ, το 1980, αποτελούσαν το 26,6% της αγροτικής γης. Όλες αυτές οι συνθήκες, τουλάχιστον ως τα μέσα της δεκαετίας του 1950, ευνοούσαν την εκτατική μονοκαλλιέργεια των δημητριακών ή την καλλιέργεια ορισμένων προϊόντων, με προορισμό την εξαγωγή. Οι συνθήκες καλλιέργειας ήταν πρωτόγονες, η εξάρτηση

³⁹ Ο.π.

⁴⁰ Ο.π.,σελ.163-164

⁴¹ Ο.π.,σελ.164

⁴² Ο.π.

⁴³ Ο.π.,σελ.164-165

από ανεξέλεγκτους φυσικούς παράγοντες, μεγάλου βαθμού, και οι εξωοικονομικές επιβαρύνσεις (π.χ. η τοκογλυφία) υπερβολικές, με συνέπεια τη χαμηλή παραγωγικότητα και το χαμηλό κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα.⁴⁴

Οι μεταβολές στους παραπάνω παράγοντες, της αγροτικής οικονομίας, αύξησε, σημαντικά, το κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα, χωρίς ωστόσο και αυτό να εμποδίζει ή να αναστείλει το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα, που σημαίνει ότι το ύψος του αγροτικού εισοδήματος δεν έδρασε αυτοτελώς στην έξαρση ή στην ύφεση της μεταναστευτικής κίνησης. Οπωσδήποτε, οι δυσμενείς παράγοντες γεωργικής εκμετάλλευσης, που επικράτησαν στην Ελλάδα, επί πολλές δεκαετίες, μέσω του χαμηλού γεωργικού εισοδήματος που διαμόρφωναν και της άνιση κατανομής του, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, όπως η χαμηλή απορροφητικότητα της βιομηχανίας, μετέβαλλαν τις αγροτικές περιοχές σε μεγάλες δεξαμενές μεταναστών.⁴⁵

Μεγάλο πλεόνασμα εργασίας, στον αγροτικό τομέα, δημιουργήθηκε και για τον, ακριβώς, αντίστροφο λόγο, δηλαδή με τη βελτίωση των συνθηκών καλλιέργειας και της εκμετάλλευσης του εδάφους. Αυτό το πλεόνασμα, ως ένα ποσοστό, τροφοδότησε την αναδιοργάνωση της βιομηχανίας, την οικονομική δραστηριότητα και τις υπηρεσίες, αλλά και το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις υπερπόντιες χώρες και τη Δυτική Ευρώπη.⁴⁶

Ένα άλλο πρόβλημα του πρωτογενούς τομέα ήταν το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης των αγροτών και η έλλειψη επιστημονικής συνδρομής. Στα μέσα της δεκαετίας, του 1950, η επαγγελματική κατάρτιση των εργαζομένων, στον αγροτικό τομέα της οικονομίας, ήταν ανύπαρκτη ή ελλιπέστατη. Άλλωστε, η ποιότητα εκπαίδευσης, που παρεχόταν στα αγροτόπαιδα, ήταν πολύ χαμηλή με αποτέλεσμα να μην έχουν τις ίδιες πιθανότητες επιτυχίας στη ζωή και στη μόρφωση, σε σχέση με τα παιδιά των αστικών οικογενειών. Συνεπώς, οι περισσότεροι αγρότες, ήταν άτομα αναλφάβητα ή ημιαναλφάβητα και δεν διέθεταν, ιδιαίτερα στις αρχές του μεταναστευτικού ρεύματος, ούτε θεωρητικές γνώσεις ούτε την απαιτούμενη άσκηση που θα τους επέτρεπε να βελτιώσουν την παραγωγικότητα της γεωργίας⁴⁷ και το εισόδημά τους ή την απασχόληση σε άλλες ποικίλες δραστηριότητες. Τέλος, στα περισσότερα χωριά, στην εποχή της έντασης της αποδημίας, δεν υπήρχαν γεωπόνοι για την καθοδήγηση των γεωργικών εργασιών, με αποτέλεσμα την ανεπαρκή προσφορά κρατικών υπηρεσιών στους τομείς της καλλιέργειας, στον προγραμματισμό των καλλιεργειών και στην πληροφόρηση, του παραγωγού.⁴⁸

Όσον αφορά τη συμμετοχή των αγροτών σε γεωργικούς συνεταιρισμούς, στις αρχές και στην περίοδο της έντασης του μεταναστευτικού ρεύματος, το συνεταιριστικό κίνημα βρισκόταν σε καθυστερημένη κατάσταση. Αν και παρατηρήθηκε σημαντική ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος, σε σχέση με την προπολεμική εποχή, με την αύξηση της δύναμης των συνεταιρισμών και των μελών τους, με τη βελτίωση της σύνθεσης των συνεταιρισμών - μείωση των πιστωτικών και αύξηση των παραγωγικών - και με την εμφάνιση καινούριων τύπων συνεταιρισμών, η δραστηριότητά τους, για την από κοινού συγκέντρωση και διάθεση των αγροτικών προϊόντων ήταν περιορισμένη. Έτσι, το 1968, σύμφωνα με στοιχεία της έκθεσης της

⁴⁴ Ο.π.,σελ.165

⁴⁵ Ο.π.

⁴⁶ Ο.π.,σελ.165-166

⁴⁷ Η παραγωγικότητα στη γεωργία εξαρτάται από τη γενική και τεχνική μόρφωση του πληθυσμού που απασχολείται σε αυτήν. Το επίπεδο σε αυτούς τους δύο τομείς ήταν πολύ χαμηλό, αν και, με την πάροδο του χρόνου, σημειώθηκε, βαθμιαία, πρόοδος.Ο.π.,σελ.166

⁴⁸ Ο.π.,σελ.166-167

Α.Τ.Ε., συγκέντρωσαν και διέθεσαν μόνο 555.200 τόνους αγροτικών προϊόντων, οι οποίοι αποτελούσαν το 4,4% της συνολικής αγροτικής παραγωγής και το 8,6% της εμπορεύσιμης αγροτικής παραγωγής - στη Γαλλία οι συνεταιρισμοί διαχειρίζονταν το 77% της ετήσιας παραγωγής σιταριού, ενώ στη Σουηδία το 80% της εμπορευματικής παραγωγής πραγματοποιούνταν μέσω αγροτικών συνεταιρισμών, με ανάλογα ποσοστά να πραγματοποιούνται και σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Ενώ ήταν, σχεδόν, παντελής η έλλειψη συνεταιριστικής δραστηριότητας, στο στάδιο της παραγωγής, περιορισμένη ήταν και η συμμετοχή των συνεταιριστικών οργανώσεων, στο στάδιο της εμπορίας και της μεταποίησης.⁴⁹

1.1.4 Άλλα βασικά προβλήματα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας

Σε όλη την περίοδο της έντασης του μεταναστευτικού ρεύματος, οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, οι μεσάζοντες, τα απρόοπτα γεγονότα που έπλητταν τη γεωργική παραγωγή και η παραμέληση των άλλων κλάδων, της αγροτικής οικονομίας, κατέληγαν σε χαμηλό εισόδημα για τους εργαζόμενους, στην πρωτογενή παραγωγή.⁵⁰

Πιο συγκεκριμένα, καθώς βασικό χαρακτηριστικό της γεωργικής παραγωγής, σε όλο τον κόσμο, είναι ο ετεροχρονισμός δαπανών και εσόδων, σε πολλές περιοχές, της Ελλάδας, εξαιτίας της μονοκαλλιέργειας ή ολιγοκαλλιέργειας και της περιορισμένης παρεμβολής της Α.Τ.Ε. (προκαταβολές προς τους αγρότες), στην αρχή και στην περίοδο της έντασης της αποδημίας, οι αγρότες πλήρωναν τα έξοδα παραγωγής 9 μήνες ή ένα χρόνο πριν από τη διάθεση των προϊόντων τους.⁵¹

Οι χαμηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων, στην περίοδο της έντασης της αποδημίας, δεν ανταποκρίνονταν στο κόστος παραγωγής, ούτε ακολουθούσαν την άνοδο του τιμάριθμου, ενώ σε πολλές περιπτώσεις μειώθηκαν. Η αύξηση των δαπανών παραγωγής, κυρίως οι τόκοι κεφαλαίου, οι αποσβέσεις των γεωργικών μηχανημάτων, οι αυξήσεις των τιμών, σε είδη που ήταν απαραίτητα στην αγροτική επιχείρηση, και οι δασμολογικές επιβαρύνσεις, αυτών των ειδών, είχαν ως συνέπεια τη διαμόρφωση χαμηλού αγροτικού εισοδήματος.⁵²

Άλλωστε, στις αρχές της δεκαετίας, του 1960, η αγροτική πίστη, στην Ελλάδα, χαρακτηριζόταν από υψηλό κόστος διακίνησης του χρήματος, με την Α.Τ.Ε. να μην μπορεί να λύσει το πρόβλημα της αγροτικής πίστης και, έτσι, να εξυπηρετήσει, πραγματικά, την ανασυγκρότηση και την ανάπτυξη της ελληνικής αγροτικής οικονομίας.⁵³

Επιπλέον, ο εκχρηματισμός της γεωργίας, δηλαδή η εμπορευματοποίηση των υλικών αγαθών που δημιουργεί ή, με άλλα λόγια, η γενίκευση των αμοιβών σε χρήμα, περιόρισε, σημαντικά, την αυτοκατανάλωση και τον αυτεφοδιασμό που χαρακτήριζαν, κατεξοχήν, τη γεωργική οικονομία, διέλυσε όλες τις παραδοσιακές οικονομικές σχέσεις, στην ύπαιθρο, και προκάλεσε την απόλυτη εξάρτηση του αγρότη – παραγωγού, από τους μεσάζοντες. Η έλλειψη οργάνωσης εσωτερικής και εξωτερικής εμπορίας, επιβάρυνε τόσο τον παραγωγό όσο και τον καταναλωτή. Στη διάθεση της παραγωγής του ο αγρότης γινόταν θύμα του μεσάζοντα ή του λιανοπωλητή και οι τιμές που λάμβανε, για τα προϊόντα του, βρίσκονταν, συχνά, κάτω από το κόστος παραγωγής. Οι παρασιτικοί διαμεσολαβητές λυμαίνονταν την ελληνική αγροτική οικονομία, μεσολαβούσαν μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης

⁴⁹ Ο.π.,σελ.167-168

⁵⁰ Ο.π.,σελ.168

⁵¹ Ο.π.

⁵² Ο.π.,σελ.169

⁵³ Ο.π.,σελ.168-169

και συμπιέζαν όχι μόνο τα εισοδήματα των αγροτών αλλά και των καταναλωτών μικρομεσαίας αγοραστικής δύναμης, πραγματοποιώντας τεράστια κέρδη, ιδιαίτερα με τις υπερτιμολογήσεις που διόγκωναν παράνομα την τιμή των προϊόντων. Απογοητευμένοι οι αγρότες, γιατί δεν καλύπτονταν οι δαπάνες παραγωγής που αυξάνονταν συνεχώς, αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τη γεωργία και την ύπαιθρο και να μεταναστεύσουν προς τις πόλεις ή το εξωτερικό.⁵⁴

Επίσης, ένα άλλο βασικό πρόβλημα της γεωργίας ήταν η ελλιπής αγροτική ασφάλιση. Στην αρχή και στην περίοδο έντασης του μεταναστευτικού ρεύματος η ασφάλιση της γεωργικής παραγωγής και του φυτικού κεφαλαίου, από απρόβλεπτα γεγονότα (παγετοί, πλημμύρες, ξηρασία, χαλάζι, πυρκαγιές, καταστρεπτικοί άνεμοι, κλπ.) περιοριζόταν στη χρηματική αποζημίωση, που παρεχόταν από τον Ο.Γ.Α., μόνο, για ζημιές από χαλάζι και παγετό, ενώ για όλες τις άλλες θεομηνίες και καταστροφές, οι αγρότες, έμεναν ακάλυπτοι.⁵⁵

Τέλος, όσον αφορά τους άλλους κλάδους της αγροτικής οικονομίας, τόσο η κτηνοτροφία όσο και η αλιεία παραμελήθηκαν, από το κράτος, σε όλη την περίοδο του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος, με δύο ολέθριες συνέπειες: από τη μια μεριά, μετανάστευσαν πολλοί κτηνοτρόφοι και ψαράδες, προς τις πόλεις ή το εξωτερικό, και από την άλλη, αυτοί οι δύο κλάδοι της οικονομίας, δεν ικανοποίησαν τις εγχώριες ανάγκες, με αποτέλεσμα τη δαπάνη τεράστιων ποσών για την εισαγωγή ζώων, κτηνοτροφικών προϊόντων και ψαριών. Ειδικότερα, η κτηνοτροφία, παρά την πρόοδο που παρουσίασε, μετά το 1960, εξακολουθούσε να παρουσιάζει μεγάλη καθυστέρηση, τόσο στο μέγεθος του ζωικού κεφαλαίου όσο και στο ύψος των αποδόσεων. Η αλιεία, συμμετέχοντας σε πολύ περιορισμένο βαθμό(2,5%) στο σχηματισμό του Α.Ε.Π., δεν σημείωσε αξιόλογες επιδόσεις καθώς, αν και αυξήθηκε η αλιευτική παραγωγή, μετά το 1950, ο αριθμός των απασχολούμενων μειώθηκε από 15.150, το 1964, σε 8.720 άτομα, το 1971.⁵⁶

1.2 Παράγοντες προσέλκυσης στο εξωτερικό: οι οικονομικοί και δημογραφικοί παράγοντες που εξηγούν την απασχόληση αλλοδαπών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και η πολιτική των κυβερνήσεων και των επιχειρήσεων των χωρών υποδοχής

Ενώ οι προϋποθέσεις της εξόδου υπήρχαν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, χρειάστηκε να συγκεκριμενοποιηθεί η προσφορά εργασίας για να γίνει δυνατή και μαζική η μετακίνηση προς το εξωτερικό. Συνεπώς, η ροή της μεταναστευτικής κίνησης, μετά το 1960, καθορίστηκε από τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και από την πολιτική των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, η οποία απέβλεπε στην άμεση κάλυψη των αναγκών σε εργατική δύναμη, με την προσωρινή εισαγωγή ξένων εργατών.⁵⁷ Οι παράγοντες προσέλκυσης, στο εξωτερικό, ήταν οι ευκαιρίες απασχόλησης με υψηλότερη, συγκριτικά με την ελληνική, αμοιβή εργασίας, για τους έλληνες εργάτες, στη Δυτική Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία.⁵⁸

Πιο συγκεκριμένα, ξένες και ελληνικές μελέτες τονίζουν τη σχέση της απασχόλησης αλλοδαπών με την οικονομική ανάπτυξη των βιομηχανικών χωρών, της Δυτικής Ευρώπης, που ενδιαφέρονταν για την απόκτηση ξένων εργατικών χεριών για την πρόοδο των οικονομιών τους. Η ικανοποίηση των αναγκών, σε εργατικά χέρια, από εσωτερικές πηγές προσέκρουε στο, σχετικά, χαμηλό ποσοστό πληθυσμιακής

⁵⁴ Ο.π.,σελ.169-170

⁵⁵ Ο.π.,σελ.170

⁵⁶ Ο.π.,σελ.170-171

⁵⁷ Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999,σελ.81,85

⁵⁸ Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.180

αύξησης, στη δυσμενή εξέλιξη της διάρθρωσης του πληθυσμού, κατά ηλικίες - ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αυξανόταν με βραδύτερο ρυθμό από τον συνολικό πληθυσμό - στην κάμψη των ποσοστών δραστηριότητας λόγω της αύξησης των ετών φοίτησης και λόγω της συνταξιοδότησης σε νεαρότερη ηλικία, στην κάμψη των ποσοστών συμμετοχής των γυναικών, στο εργατικό δυναμικό - όπως είχε γίνει και στην Ελλάδα, κατά την περίοδο 1961-71 - στην τάση για λιγότερες ώρες εργασίας και, κυρίως, στη μείωση της προσφοράς εργασίας, για κακοπληρωμένες, χειρονακτικές, βρόμικες, επικίνδυνες, δυσάρεστες και χωρίς κοινωνικό κύρος εργασίες, που οφειλόταν στην καλύτερη μόρφωση των ντόπιων και την πλήρη απασχόληση. Έτσι, η μεταπολεμική ανάπτυξη, της Ευρώπης, προκάλεσε, βαθμιαία, διπλή στενότητα σε εργατικά χέρια: απόλυτη στενότητα, λόγω προσέγγισης της «οροφής», σε διαθέσιμο εργατικό δυναμικό, και σχετική στενότητα, λόγω της στροφής των εργατών προς επαγγέλματα που εξασφάλιζαν, εκτός από υψηλότερη αμοιβή, μεγαλύτερη άνεση και, κυρίως, υψηλότερο κοινωνικό γόητρο.⁵⁹

Τόσο οι κυβερνήσεις όσο και οι επιχειρήσεις, των χωρών υποδοχής, διευκόλυναν με διάφορους τρόπους την είσοδο και την απασχόληση αλλοδαπών εργατών. Οι χώρες υποδοχής υπέγραψαν διμερείς συμβάσεις, με τις χώρες προέλευσης, με δεσπόζων παράδειγμα τη Δυτική Γερμανία όπου υπέγραψε συμβάσεις «*περί μεσολαβήσεως προς τοποθέτηση εργαζομένων*» με την Ιταλία, το 1955, με την Ελλάδα και την Ισπανία, το 1960, με την Τουρκία, το 1961, με την Πορτογαλία, το 1964, και με τη Γιουγκοσλαβία,⁶⁰ το 1968.⁶¹

Ειδικότερα, η συμφωνία με την Ελλάδα προέβλεπε την ίδρυση της «*Γερμανικής Επιτροπής*» για την επιλογή των μεταναστών, οι οποίοι έπρεπε να υποβληθούν σε ιατρική εξέταση πριν μεταναστεύσουν, προς την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, με σύμβαση εργασίας. Οι διμερείς συμβάσεις τοποθετούσαν τον μετανάστη στην κατηγορία του προσωρινού φιλοξενούμενου εργάτη.⁶²

Άλλωστε, οι επιχειρήσεις εξασφάλιζαν μακροχρόνια συμβόλαια εργασίας, κατέβαλαν τα έξοδα της μετακίνησης και παρείχαν στέγη. Επειδή ο τρόπος στρατολόγησης εργατών, μέσω της Γερμανικής Επιτροπής, δεν μπορούσε να καλύψει τις τεράστιες ανάγκες, για αλλοδαπούς εργάτες, οι γερμανοί εργοδότες, χρησιμοποιώντας γνωριμίες, με αλλοδαπούς εργάτες, απευθύνονταν σε άτομα που

⁵⁹ Ο.π.,σελ.180-181

⁶⁰ Η προτίμηση των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, και ιδιαίτερα της Δυτικής Γερμανίας και της Γαλλίας, σε μετανάστες των μεσογειακών χωρών, που οφειλόταν, κυρίως, στην ανυπαρξία διαθέσιμου εργατικού δυναμικού, σε άλλες χώρες της Βόρειας και της Δυτικής Ευρώπης, αποδόθηκε σε εθνολογικούς, ιστορικούς, γεωγραφικούς και πολιτισμικούς λόγους. Οι μετανάστες, από τις μεσογειακές χώρες, είχαν την ίδια «*κουλτούρα*» και, επομένως, τα προβλήματα που θα δημιουργούσαν ή θα αντιμετώπιζαν, οι ίδιοι, στις χώρες υποδοχής θα ήταν λιγότερα και η παραγωγικότητά τους θα βρισκόταν σε υψηλότερα επίπεδα. Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης χαρακτηρίστηκαν περιφερειακές χώρες πρώτου βαθμού, η Γιουγκοσλαβία και η Τουρκία δεύτερου βαθμού και οι χώρες της Αφρικής τρίτου βαθμού. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 διαπιστώθηκε μετατόπιση του ρόλου των περιφερειακών χωρών πρώτου βαθμού, προς τις περιφερειακές χώρες δεύτερου βαθμού, με την τάση να επεκτείνεται προς τις χώρες της Αφρικής. Παράλληλα, σε περιφερειακές χώρες πρώτου βαθμού, και ιδιαίτερα στην Ελλάδα και στην Ιταλία, παρατηρήθηκε έλλειψη εργατικών χεριών, με συνέπεια να απευθυνθούν στις χώρες της Αφρικής και της Ασίας για να πραγματοποιήσουν την εκβιομηχανισή τους. Υπήρχε, επίσης, μια προτίμηση από τους εργοδότες για μετανάστες από χώρες της Νότιας Ευρώπης, γιατί δεν ήταν συνδικαλισμένοι, όσο οι ντόπιοι εργάτες, ενώ κατά την επιλογή προτιμούνταν οι λιγότερο συνδικαλισμένοι. Άλλωστε, σε μερικές περιπτώσεις, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α., οι μετανάστες επιλέχτηκαν για την ιδεολογία τους. Είναι γνωστό ότι σε αυτή τη χώρα αποκλειόταν η είσοδος κομμουνιστών μεταναστών. Ο.π.,σελ.183-184

⁶¹ Ο.π.,σελ.181

⁶² Ο.π. Για το νομικό καθεστώς των μεταναστών, στη Γερμανία, βλέπε και Γιώργος Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες Εργάτες στη Γερμανία(γκασταρμπάιτερ)*, Αθήνα, Gutenberg, 1974,σελ.103-106,109-122

ενδιαφέρονταν να ξενιτευτούν, τα προσκαλούσαν στη χώρα, σαν τουρίστες, και, εκ των υστέρων, εξασφάλιζαν την άδεια παραμονής. Εκτός από αυτό τον νόμιμο τρόπο, πολλές ιδιωτικές επιχειρήσεις προσλάμβαναν παράνομα αλλοδαπούς εργάτες (π.χ. αυτούς που δεν είχαν την έγκριση της Γερμανικής Επιτροπής) τους οποίους εκμεταλλεύονταν με διάφορους τρόπους - χαμηλοί μισθοί, απουσία κοινωνικής ασφάλισης, κλπ. Ο δεύτερος τρόπος μετανάστευσης ήταν η μετάβαση μετά από πρόσκληση ή με την ιδιότητα του τουρίστα. Έτσι, στην περίοδο 1960-63 σε σύνολο 101,8 χιλιάδων ελλήνων μεταναστών, στη Δυτική Γερμανία, το 61% είχαν μεταναστεύσει με τη βοήθεια της Γερμανικής Επιτροπής, έναντι 51%, των Ιταλών, και 59%, των Ισπανών.⁶³

1.3 Τα κίνητρα των ελλήνων μεταναστών: οι μικροοικονομικοί παράγοντες έλξης – απόθησης

Η μακροοικονομική προσέγγιση δεν μπορεί να εξηγήσει την περίπλοκη διαδικασία που καταλήγει στην απόφαση της μετανάστευσης η οποία, κατά το μεγαλύτερο μέρος, είναι κοινωνικής και ψυχολογικής φύσης. Άλλωστε, τα αίτια δεν συμπίπτουν με τα κίνητρα. Τα δεύτερα ανάγονται στην υποκειμενική εκτίμηση των συνθηκών, που ωθούν το άτομο στην οριστική ή προσωρινή εγκατάλειψη του τόπου εγκατάστασής του, στην παραμονή του σε μια ξένη χώρα ή στην επιστροφή του, στον τόπο προέλευσης, τα οποία διαφέρουν από περίπτωση σε περίπτωση.⁶⁴

Ο υποψήφιος, για μετανάστευση, με στοιχεία που έχει στη διάθεσή του, πριν πάρει την απόφασή του, υπολογίζει τους παράγοντες έλξης – απόθησης, δηλαδή τα κόστη και το οφέλη, τόσο στη χώρα υποδοχής όσο και στη χώρα προέλευσης. Θεωρητικά θα ζυγίσει τους παράγοντες και αν υπάρχει υπεροχή των θετικών, στη χώρα υποδοχής, σε σύγκριση με τη χώρα προέλευσης, θα διαλέξει τη μετανάστευση. Εμπειρικά και πρακτικά, όμως, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι αποφάσεις για τη μετανάστευση λαμβάνονται με τέτοια μαθηματική ακρίβεια, ούτε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι διάφοροι παράγοντες έχουν το ίδιο βάρος.⁶⁵

Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα, η απόφαση μετανάστευσης καθορίστηκε, κυρίως, από οικονομικούς λόγους. Μετανάστευε κανείς εξαιτίας της έλλειψης ευκαιριών απασχόλησης ή της έλλειψης γης αναζητώντας σταθερή απασχόληση, υψηλότερο μισθό και καλύτερες συνθήκες εργασίας. Οι αμοιβές των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, οι οποίες ήταν τρεις φορές υψηλότερες, από αυτές της Ελλάδας, η σχετική εξασφάλιση συμβολαίου εργασίας, η ασφαλιστική κάλυψη και τα επιδόματα έπεισαν τους πιο τολμηρούς νέους να εγκαταλείψουν, προσωρινά, τη χώρα για να εργαστούν στις βιομηχανίες των οικονομικά ανεπτυγμένων κρατών. Στη συνέχεια, το μεταναστευτικό ρεύμα δημιούργησε μια δική του δυναμική και ορισμένοι μετανάστες κινήθηκαν, προς το εξωτερικό, και για άλλους κοινωνικούς ή ψυχολογικούς λόγους. Οι γυναίκες μετανάστευαν συχνότερα, στο πλαίσιο της επανασύνδεσης των οικογενειών, καθώς και για οικονομικούς λόγους, αλλά και για να απαλλαγούν από τους καταναγκασμούς των επαρχιακών κοινωνιών.⁶⁶

Αναλυτικότερα, δειγματοληπτική έρευνα της Ε.Σ.Υ.Ε, πάνω στον αγροτικό πληθυσμό, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι κύριοι λόγοι που προσέλκυσαν τους μετανάστες, στο εξωτερικό, ήταν οικονομικοί. Οι απαντήσεις που δόθηκαν, από τους

⁶³ Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.181-182

⁶⁴ Ο.π.,σελ.208

⁶⁵ Ο.π.

⁶⁶ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.86

κατοίκους των χωριών του δείγματος, που δεν μετανάστευσαν, αναφέρουν ότι το 68% αναχώρησαν γιατί αναζητούσαν απασχόληση και το 29% γιατί δεν είχαν γη.⁶⁷

Το υψηλότερο επίπεδο αμοιβών, στις χώρες εισαγωγής μεταναστών, ως παράγοντα προσέλκυσης εργατικού δυναμικού, από τις χώρες εξαγωγής μεταναστών, επιβεβαιώνεται από αρκετές μελέτες που αναφέρουν τη χαμηλή αμοιβή, στον τόπο προέλευσης, και τους υψηλότερους μισθούς, στις χώρες υποδοχής, ως κίνητρο μετανάστευσης εργατών και επιστημόνων. Από αυτές προκύπτει ότι η στροφή του απασχολούμενου οικονομικά ενεργού πληθυσμού, προς το εξωτερικό, εξηγείται, κατά μεγάλο μέρος, από τις μεγάλες διαφορές που παρατηρούνταν στα επίπεδα της εργατικής αμοιβής στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.⁶⁸

Όσον αφορά τις διάφορες κοινωνικές παροχές, οι έλληνες μετανάστες, στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ήταν, σε όλη την περίοδο της έντασης της αποδημίας, θύματα διακρίσεων, καθώς αυτές ήταν κατώτερες από εκείνες που ίσχυαν για τους πολίτες των χωρών υποδοχής.⁶⁹

Αν και οι παροχές ασθένειας, μητρότητας, εργατικών και επαγγελματικών ατυχημάτων, ανεργίας και οι οικογενειακές παροχές, ήταν κατώτερες από εκείνες που ίσχυαν για τους πολίτες των χωρών υποδοχής, ήταν πλεονεκτικές συγκριτικά με εκείνες που επικρατούσαν στην Ελλάδα, όπου η ιατρική περίθαλψη, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές, ήταν ανύπαρκτη ή υποτυπώδης, οι αγροτικές συντάξεις άρχισαν, μόλις, το 1962 και το ύψος τους ήταν πολύ χαμηλό. Έτσι, όσοι εργαζόνταν, στο εξωτερικό, φαίνονταν ικανοποιημένοι από τις κοινωνικές παροχές, οι οποίες δημιουργούσαν την αίσθηση της σιγουριάς και της ασφάλειας. Αυτό προκύπτει από διάφορες έρευνες όπου η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων που ρωτήθηκαν θεώρησαν τις διάφορες κοινωνικές παροχές ουσιώδες συμπλήρωμα της αμοιβής, ενώ φαίνονταν δυσαρεστημένοι από την κατάσταση που ίσχυε στην Ελλάδα, συγκριτικά με το εξωτερικό.⁷⁰

Τέλος, ένα από τα βασικά κίνητρα της μεταπολεμικής μετανάστευσης, αγροτών και εργατών, ήταν οι δυνατότητες αποταμίευσης που έδινε η εργασία στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Βασική επιδίωξη των μεταναστών ήταν η αποταμίευση ενός ορισμένου ποσού. Για να εκμεταλλευτούν τα περιθώρια αποταμίευσης, που παρείχαν τα ανώτερα επίπεδα μισθών, δέχονταν να υποστούν θυσίες για ένα ορισμένο διάστημα, δηλαδή χειρότερους όρους διαβίωσης. Άλλωστε, κίνητρο μετανάστευσης αποτέλεσε η αδυναμία δημιουργία αποταμιεύσεων, στην Ελλάδα, κατά την περίοδο της δραστηριότητας που θα χρειαζόταν στην περίοδο της ανεργίας, καθώς τα χαμηλά ημερομίσθια δεν επέτρεπαν τη δημιουργία αποταμιεύσεων.⁷¹

⁶⁷ Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.216

⁶⁸ Ο.π.,σελ.217-219

⁶⁹ Ο.π.,σελ.221

⁷⁰ Ο.π.,σελ.222

⁷¹ Ο.π.,σελ.223

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Σχεδόν μέσα σε 12 χρόνια περισσότεροι από 1.000.000 μετανάστες (10% του πληθυσμού) άφησε την Ελλάδα, με κύριο προορισμό τη Γερμανία. Αν και πολλοί επέστρεψαν, μετά από μια μικρή διαμονή, το 1975 άγγιζαν τους 406.000.¹

Η εισροή των μεταναστευτικών εμβασμάτων ήταν το αμεσότερο και κυριότερο θετικό αποτέλεσμα, από τη μετανάστευση, καθώς με την αυξητική τους ροή εξελίχθηκαν σε ουσιαστικό κονδύλιο των άδηλων πόρων, της χώρας.²

Επίσης, η ραγδαία αύξηση της μετανάστευσης συνέβαλε, σημαντικά, στη μείωση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης.³

Ταυτόχρονα, η μετανάστευση, προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, είχε τα ευμενή αποτελέσματα της μαζικής εκπαίδευσης του ελληνικού εργατικού δυναμικού. Εντούτοις, οι επαναπατριζόμενοι έλληνες μετανάστες επεδίωκαν, κατά κανόνα, να εξασφαλίσουν αυτοτελή εργασία στους τομείς των υπηρεσιών και της μεταποίησης και δεν συνέβαλλαν, έτσι, στην αύξηση της προσφοράς ειδικευμένης εργασίας, στη βιομηχανία.⁴

Από την άλλη μεριά, οι αρνητικές επιδράσεις της μετανάστευσης συσχετίστηκαν, κατ' αρχάς, με τη μείωση του συνολικού πληθυσμού της χώρας, ενώ, ποιοτικά, η κυριότερη επίπτωση της μετανάστευσης, πάνω στον πληθυσμό, αναφερόταν στην μεταβολή της ηλικιακής του σύνθεσης και στην ενδεχόμενη γήρανσή του.⁵

Μια άλλη αρνητική επίπτωση, της διόγκωσης του μεταναστευτικού ρεύματος, ήταν η στενότητα προσφοράς εργατικού δυναμικού, σε ορισμένους τομείς της ελληνικής οικονομίας. Αυτή εμφανίστηκε στον αγροτικό τομέα, και ιδιαίτερα στις περιόδους έντονης δραστηριότητας (σπορά – συγκομιδή), παρά το γεγονός ότι το γενικό πλεόνασμα, του εργατικού δυναμικού, διατηρήθηκε, για όλες τις εποχές, σε σχετικά ψηλά επίπεδα. Έλλειψη εργατικών χεριών, με διαρκώς μεγαλύτερη ένταση, παρατηρήθηκε και στη βιομηχανία, καθώς η έλλειψη ειδικευμένων εργατών και τεχνιτών υπήρχε σε πολλούς κλάδους της μεταποίησης και των κατασκευών, δημιουργώντας δυσχέρειες στη παραγωγικότητα και στην εκτέλεση των προγραμματισμένων επενδύσεων. Συνολικά, η αφαίρεση εργατικού δυναμικού, από τον πρωτογενή και το δευτερογενή τομέα, αποτελούσε αρνητικό παράγοντα στην προσπάθεια ανάπτυξης της οικονομίας, διότι η μετανάστευση αφαιρούσε, ουσιαστικά, από τη βιομηχανία, εκείνη την πηγή άντλησης εργατικού δυναμικού που ήταν απαραίτητο για την ανάπτυξή της.⁶

¹ Theodore P. Lianos, «Factors Determinating Migrant Remittances: The Case of Greece», *International Migration Review*, Vol.31, No.1, (Spring, 1997), pp.78

² Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, 1966, σελ.43

³ Ο.π., σελ.42

⁴ Ο.π., σελ.45

⁵ Ο.π., σελ.46-51

⁶ Ο.π., σελ.53-56. Για τις επιπτώσεις (οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές, κλπ.) της μεταπολεμικής εξωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα, βλέπε και Α.Θ. Angelopoulos, «The Anatomy of Emigration in Greece», *Essays on Greek Migration* (συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp.3-6 - Vassilis Valaoras, «Greece's Unfavourable Demographic Prospects», *Essays on Greek Migration* (συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp.158-163 - Vassilis J. Filias, «Emigration – Its Causes and Effects», *Essays on Greek Migration* (συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp.22-38, του ίδιου, «The Emigration of Greek Workers to Western Germany and its Consequences», *Essays on Greek Migration* (συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp.127-138 - P. Merlopoulos, «Emigration in Greece During the Post-war Years», *Essays on*

2.1 Οι επιπτώσεις της εξωτερικής μετανάστευσης στην ανεργία και στη διάρθρωση της απασχόλησης

Οι περισσότεροι Έλληνες και ξένοι μελετητές συμφωνούν ότι, στις δύο πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής περιόδου, η μετανάστευση συνετέλεσε στη σημαντική μείωση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, που αποτελούσαν τα μείζονα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Συνεπώς, χωρίς τη μετανάστευση, ως «προσωρινής λύσης» ή «λύση ανάγκης», η απορρόφηση των ανέργων, στις οικονομικές συνθήκες των αρχών της δεκαετίας του 1960, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη.⁷

Ειδικότερα, η απογραφή, του 1961, αποκάλυψε την ύπαρξη 215 χιλιάδων ανέργων που αν προστεθεί και η υποαπασχόληση, για την οποία δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία, άνεργοι και υποαπασχολούμενοι θα αποτελούσαν ένα πολύ μεγάλο ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στην απογραφή, του 1971, ο αριθμός των ανέργων είχε μειωθεί σε 113 χιλιάδες.⁸

Η λύση του προβλήματος της ανεργίας, μέσω της μετανάστευσης, συνοδεύτηκε από μία αύξηση της ζήτησης εργασίας, που οφειλόταν στην οικονομική ανάπτυξη, οδηγώντας σε ελλείψεις εργατικού δυναμικού. Στενότητα ειδικευμένου προσωπικού είχε εκδηλωθεί σε πολλούς τομείς, της ελληνικής οικονομίας, πριν από το 1964, ενώ η στενότητα, στην αγορά εργασίας, για ανειδίκευτους εργάτες παρατηρήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970.⁹

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με μελέτη, για την πλεονάζουσα εργατική δύναμη, στην ελληνική γεωργία, κατά την περίοδο 1953-60, το δυναμικό που πλεονάζει, κατά την εποχή αιχμής ζήτησης εργασίας, και μπορούσε να μετακινηθεί, χωρίς να μειωθεί η παραγωγή, υπήρχε μόνο το 1953 και το 1954 (3,5% και 2,3%, αντίστοιχα). Αντίθετα, από το 1955, η ελληνική γεωργία άρχισε να αντιμετωπίζει μια συνεχώς αυξανόμενη έλλειψη εργατικών χεριών, κατά τις δύο εποχές εντατικότερης δραστηριότητας (άνοιξη, φθινόπωρο), που στην περίοδο 1956-60 κυμαινόταν από 2,6% (1960) μέχρι 7,8% (1957). Παρά την ύπαρξη χρόνιου εργατικού ελλείμματος, διαπιστώνεται ότι, στην περίοδο 1955-60, υπήρχε εργατικό πλεόνασμα που στο σύνολο του έτους κυμαινόταν από 6,5%(1957) ως 10,9%(1960), ενώ υπήρχαν εποχικά πλεονάσματα εργατικού δυναμικού που το χειμώνα κυμαίνονταν κοντά στο 25% και το καλοκαίρι από 16%-21%.¹⁰

Μελέτη της Εμπορικής Τράπεζας αναφέρει ότι, στη δεκαετία 1961-71, η μείωση του αγροτικού πληθυσμού, κατά 13%, και η στενότητα που αυτή επέφερε, είχε ως συνέπεια, τουλάχιστον στις αιχμές της παραγωγικής διαδικασίας, τον περιορισμό της συνολικά καλλιεργούμενης έκτασης, καθώς και ανασχετικές επιδράσεις στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών για εντατικές καλλιέργειες.¹¹

Οξύτατο πρόβλημα εργατικών χεριών, εξαιτίας της μετανάστευσης, αντιμετώπισε και ο τομέας της κτηνοτροφίας. Η μείωση των εργαζομένων, λόγω της εσωτερικής και της εξωτερικής μετανάστευσης, χωρίς την παράλληλη δημιουργία συνθηκών για την ορθολογική ένταση κεφαλαίου, σε αυτόν τον κλάδο, σε συνδυασμό με την αύξηση της ζήτησης κτηνοτροφικών προϊόντων, προκάλεσε στενότητα στην

Greek Migration(συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre,1967,pp.40-44 - Κ. Καλλιγιάς, «Αιμορραγία Εργατικού Δυναμικού. Βιολογικός Μαρασμός της Χώρας», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.),Αθήνα,Παπαζήση,1978,σελ.170-176

⁷ Έμκε - Πουλοπούλου, Ήρα, *Προβλήματα Μετανάστευσης- Παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ, 1986,σελ.255-256

⁸ Ο.π.,σελ.255

⁹ Ο.π.,σελ.256-257

¹⁰ Ο.π.,σελ.257

¹¹ Ο.π.,σελ.257-258

προσφορά βασικών κτηνοτροφικών προϊόντων και στην αύξηση των εισαγωγών. Μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις, η δυνατότητα μεταβολής άγονων περιοχών σε βοσκότοπους επέτρεψε την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας(π.χ. Φλώρινα).¹²

Σχετικά με την έλλειψη εργατικού δυναμικού, στον μη γεωργικό τομέα της οικονομίας, μέχρι το 1971, δεν εμφανίστηκαν ελλείψεις σε ανειδίκευτους εργάτες. Εντούτοις, υποστηρίχτηκε ότι η μετανάστευση είχε προκαλέσει πρόσθετες στενότητες προσωπικού μέσης και ανώτερης μεταγυμνασιακής τάξης.¹³

Μελέτη υπολόγισε ότι, για το 1961, υπήρχε πλεόνασμα εργασίας, για το σύνολο της χώρας, που ανερχόταν σε 11,2%, η οποία μετατράπηκε σε έλλειμμα το 1964(1,8%). Επίσης, έκδοση της Γ.Ε., για τις οικονομικές εξελίξεις της χώρας(1964), υπογράμμισε ότι εφόσον η μετανάστευση συνεχιζόταν με τους τότε ρυθμούς το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό μπορούσε να αποτελέσει έναν από τους κυριότερους περιοριστικούς παράγοντες του ρυθμού της οικονομικής ανάπτυξης.¹⁴

Τέλος, τρεις μελέτες, της Εμπορικής Τράπεζας, των αρχών της δεκαετίας του 1970, μας παρέχουν πληροφορίες για το πλεόνασμα ή τις στενότητες του εργατικού δυναμικού, στην ελληνική οικονομία. Η πρώτη μελέτη παρατηρεί ότι, το 1970, δεν υπήρχε αξιόλογο πλεόνασμα εργατικού δυναμικού, στο σύνολο, ενώ κατά κατηγορίες, υπήρχαν πλεονάσματα σε ορισμένους τομείς - εργατικό δυναμικό που αποτελείτο από αποφοίτους μέσης εκπαίδευσης, χωρίς επαγγελματική ειδίκευση. Αντίθετα, συμπτώματα στενότητας παρατηρήθηκαν σε ειδικευμένο δυναμικό υψηλού επιπέδου και σε αγροτικό δυναμικό για καλλιέργειες έντασης εργασίας. Επομένως, το πρόβλημα εμφανίστηκε με νέα μορφή: αντί για απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, εξύψωση του ποιοτικού επιπέδου του πληθυσμού και καταλληλότερη κατανομή του, στους παραγωγικούς κλάδους.¹⁵

Η δεύτερη μελέτη αναφέρεται σε ευρύτερης έκτασης συμπτώματα στενότητας, που παρατηρήθηκαν στη βιομηχανία. Σε αυτήν τονίζεται πως το πρόβλημα εργατικού δυναμικού, που αντιμετώπιζε η ελληνική οικονομία, μετά από τις δημογραφικές εξελίξεις, ήταν περισσότερο πρόβλημα ποιότητας παρά στενότητας εργασίας, όπως και το ότι το πρόβλημα της αποδοτικότητας του εργατικού δυναμικού δεν ήταν άσχετο με το φαινόμενο των συχνών μετακινήσεων εργατών και υπαλλήλων από τη μία βιομηχανία στην άλλη.¹⁶

Η τρίτη μελέτη αναφέρει ότι, το 1972, η ζήτηση εργασίας είχε την τάση να ξεπερνά την προσφορά, με τη στενότητα να εξελίσσεται σε πραγματικά ανασταλτικό παράγοντα.¹⁷

Συνολικά, η έλλειψη εργατικών χεριών, που προκάλεσε η αθρόα μετανάστευση, και η ιδιόμορφη βιομηχανική και οικονομική ανάπτυξη καλύφθηκε, αφενός, τόσο με την απορρόφηση των υποαπασχολούμενων, στον αγροτικό τομέα της οικονομίας, όσο και με την στρατολόγηση νέων δραστήριων εργαζομένων, στον αγροτικό τομέα, αφετέρου, με την απασχόληση ξένων εργατών, νόμιμων και παράνομων - επρόκειτο, για ανειδίκευτο ή χαμηλού βαθμού ειδίκευσης εργατικό δυναμικό, που από το 1972 άρχισε να εισάγεται από τις χώρες της Ασίας και της Αφρικής.¹⁸

Έτσι, η Ελλάδα, που παραδοσιακά υπήρξε χώρα εξαγωγής μεταναστών, έγινε, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, και χώρα εισαγωγής μεταναστών. Η

¹² Ο.π.,σελ.258

¹³ Ο.π.

¹⁴ Ο.π.

¹⁵ Ο.π.,σελ.259-260

¹⁶ Ο.π.,σελ.260

¹⁷ Ο.π.

¹⁸ Ο.π.,σελ.261

χρησιμοποίησή τους ήταν αποτέλεσμα της τακτικής αναζήτησης του φθηνού εργάτη, ενώ χρησιμοποιήθηκαν και ως μέσο πίεσης, στο εγχώριο εργατικό δυναμικό, για την μείωση των απαιτήσεών του.¹⁹

2.2 Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στον ενεργό πληθυσμό

Δυσμενείς ήταν οι συνέπειες της μετανάστευσης στο μέγεθος και τη διάρθρωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας. Η μετανάστευση προκάλεσε μικρότερους ρυθμούς γεννήσεων, δυσμενή εξέλιξη του πληθυσμού, από άποψη φύλου και ηλικίας, και δυσμενή κατανομή του πληθυσμού, κατά περιοχές.²⁰

Πιο συγκεκριμένα, στη δεκαετία 1961-71 ο συνολικός πληθυσμός αυξήθηκε κατά 4,5%, δηλαδή κατά 380 χιλιάδες άτομα, ενώ ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός μειώθηκε κατά 9,7%, δηλαδή κατά 355 χιλιάδες άτομα. Έτσι, η ποσοστιαία συμμετοχή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, στον συνολικό πληθυσμό, μειώθηκε από 43,3% σε 37,4%. Αυτή η μείωση δεν παρατηρήθηκε μόνο σε ορισμένες περιοχές αλλά στα περισσότερα διαμερίσματα της χώρας.²¹

Επίσης, η μετανάστευση, επηρέασε αρνητικά την προσφορά εργασίας, καθώς αποτέλεσε τον βασικό, αν και όχι τον μοναδικό, παράγοντα μείωσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Οι άλλοι παράγοντες ήταν η μικρή συμμετοχή των γυναικών, στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, η προοδευτική παράταση του χρόνου σπουδών και η βελτίωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.²²

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.1

Το εργατικό δυναμικό σε σχέση προς τον πληθυσμό και η κατανομή του κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα

		Πληθυσμός	Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός	Σχέση %	Κατανομή κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας %		
					Πρωτογενής	Δευτερογενής	Τριτογενής
Ελλάδα	1961	8.388.600	3.638.000	43,3	53,9	19,1	27,0
Ελλάδα	1971	8.768.641	3.283.880	37,4	40,5	25,6	33,9

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλινοόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ, 1986,σελ.266

Αναλυτικότερα, κατά τη δεκαετία 1961-71, η μετανάστευση υπήρξε μία από τις αιτίες περιορισμού του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, κατά φύλο, και της διαφοροποίησής του κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Εξαιτίας της μετανάστευσης η διαμόρφωση του πληθυσμού, τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών, δείχνει ανώμαλη εξέλιξη, με την συμμετοχή των γυναικών, στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, να μειώνεται κατά 299 χιλιάδες άτομα, ενώ των ανδρών κατά 115 χιλιάδες άτομα. Η μετακίνηση των γυναικών, προς τα αστικά κέντρα και το εξωτερικό, εξηγούν, σε μεγάλο βαθμό, τη μείωση της συμμετοχής τους στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, στις αγροτικές περιοχές, που από 59,6% , το 1961, μειώθηκε σε 49,6%, το 1971. Αν και, στο σύνολο της χώρας, κατά την περίοδο 1961-71, παρατηρήθηκε μείωση της γυναικείας συμμετοχής, στο εργατικό δυναμικό, σε μερικές περιοχές σημειώθηκε αύξηση.²³

Μελέτη της Τ.Ε. υπογραμμίζει ότι, κατά την περίοδο 1961-74, η καθαρή εκροή 500 χιλιάδων, περίπου, ατόμων μείωσε την προσφορά νέου εργατικού δυναμικού.

¹⁹ Ο.π.,σελ.265

²⁰ Ο.π.,σελ.265-266

²¹ Ο.π.,σελ.267

²² Ο.π.

²³ Ο.π.,σελ.267-268

Αυτή η εξέλιξη συνέβαλλε, σε μεγάλο βαθμό, στη μείωση του απόλυτου μεγέθους της απασχόλησης και στη διαφοροποίηση της, κατά ηλικίες, σύνθεσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού - το 1961, οι εργαζόμενοι ηλικίας 15-44 ετών αποτελούσαν το 64% του συνόλου των απασχολούμενων ατόμων, ενώ, το 1971, το ποσοστό αυτό είχε κατέβει στο 61,6%. Επίσης, απορρόφησε αξιόλογο τμήμα του πλεονάσματος εργασίας, στη γεωργία, το οποίο δεν εμφανίστηκε ως προσφορά νέου εργατικού δυναμικού, σε μεταγενέστερη περίοδο.²⁴

Παράλληλα, σημειώθηκε διαφοροποίηση στη διάρθρωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Έτσι, στην περίοδο 1961-71, το ποσοστό των απασχολούμενων, στον πρωτογενή τομέα, μειώθηκε από 53,9% σε 40,5%. Μειώθηκαν, επίσης, οι απασχολούμενοι στη γεωργία και αυξήθηκαν, σημαντικά, οι απασχολούμενοι στη μεταποίηση και στις υπηρεσίες. Γενικότερα, δεν εγκαταλείφθηκε μόνο η γεωργία αλλά συνολικά η ύπαιθρος, καθώς πάνω από το 70% εκείνων που μετανάστευσαν στον ευρωπαϊκό χώρο, και ιδιαίτερα στη Δ. Γερμανία, προέρχονταν από τις αγροτικές περιοχές.²⁵

Τέλος, άλλαξε και η δομή του ενεργού πληθυσμού σε σχέση με τη θέση στο επάγγελμα. Οι γυναίκες, συμβοηθούντα μέλη, στην περίοδο 1971-81, μειώθηκαν από 45,3% σε 28,1%, ενώ οι μισθωτοί αυξήθηκαν από 38% σε 51,3%, του γυναικείου πληθυσμού.²⁶

2.3 Το μέγεθος, η χρήση και οι επιπτώσεις των μεταναστευτικών εμβασμάτων

Τα μεταναστευτικά εμβάσματα ήταν δύο ειδών: το συνάλλαγμα που έστελναν οι μετανάστες, όσο καιρό εργάζονταν και παρέμεναν στο εξωτερικό, και το συνάλλαγμα που έφερναν μαζί τους, επαναπατριζόμενοι.²⁷

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.ΙΙ.2.2
Μεταναστευτικά εμβάσματα – άδηλοι πόροι και έλλειμμα εμπορικού ισοζυγίου
(σε εκατομμύρια δολάρια)

Έτη	Έλλειμμα εμπορικού ισοζυγίου	Σύνολο άδηλων πόρων	Μεταναστευτικά εμβάσματα	(3)/(1)	(3)/(2)
	(1)	(2)	(3)	(4)%	(5)%
1955	-158,3	153,8	50,6	31,9	32,8
1956	-255,7	182,6	60,9	23,8	33,3
1957	-286,1	235,7	75,0	26,2	31,8
1958	-267,0	217,6	76,7	28,7	35,2
1959	-237,8	237,2	88,6	37,2	37,3
1960	-296,3	273,2	92,7	31,2	33,9
1961	-332,9	319,6	107,5	32,2	33,6
1962	-397,7	379,6	139,1	34,9	36,6
1963	-435,7	454,3	168,1	38,5	37,0
1964	-555,0	479,5	176,8	31,8	36,8
1965	-685,6	549,4	207,0	30,1	37,6
1966	-745,4	635,9	235,0	31,5	36,9
1967	-693,6	659,0	232,1	33,4	35,2
1968	-767,8	719,0	239,4	31,1	33,2
1969	883,7	788,2	277,3	31,3	35,1
1970	-1.084,2	949,2	344,6	31,7	36,3
1971	-1.302,3	1.292,3	496,6	36,0	36,3

²⁴ Ο.π.,σελ.268

²⁵ Ο.π.,σελ.269

²⁶ Ο.π.

²⁷ Ο.π.,σελ.298

1972	-1.571,6	1.599,9	571,4	36,3	35,7
1973	-2.800,3	1.625,1	714,6	25,5	43,9

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.300-301

Το ύψος του εισρέοντος συναλλάγματος ήταν ακόμα μεγαλύτερο, από αυτό που διαφαίνεται στον πίνακα Α.Π.2.2, διότι στα επίσημα στοιχεία δεν περιλαμβάνονται: Πρώτον, οι καταθέσεις των μεταναστών, που δεν δραχμοποιήθηκαν και οι καταθέσεις στο στεγαστικό ταμειυτήριο, που στην περίοδο 1971-75 ανέρχονταν σε 615 εκατομμύρια δολάρια. Δεύτερον, τα χρηματικά ποσά που δεν δήλωναν οι μετανάστες (χρήματα σε γράμματα, επισκέψεις τους στην Ελλάδα, κλπ). Τρίτον, περιουσιακά στοιχεία (εξοπλισμός σπιτιού) που οι μετανάστες είχαν δημιουργήσει, στο εξωτερικό, και τα οποία έφεραν μαζί τους, κατά την επιστροφή.²⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.3

Εισροή συναλλάγματος από τους Έλληνες εργαζόμενους στο εξωτερικό ως ποσοστό του εθνικού εισοδήματος

Έτος	Μεταναστευτικά εμβάσματα σε εκατομμύρια δολάρια	Ποσοστό ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος
1970	342,8	3,9
1971	457,9	4,6
1972	559,6	4,9
1973	714,6	4,7

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.304

Εκτός από την αποταμιευτική δραστηριότητα, των ελλήνων μεταναστών και των παλινοστούντων, τρεις παράγοντες επέδρασαν στην εξέλιξη των μεταναστευτικών εμβασμάτων: Πρώτον, το μέγεθος του ελληνικού εργατικού δυναμικού στο εξωτερικό. Η αύξηση ή η μείωση του απόλυτου αριθμού, των μεταναστών, συντελεί στην αύξηση ή στην μείωση των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Το μέγεθος του εργατικού δυναμικού εξαρτάται από την οικονομική συγκυρία, στη χώρα υποδοχής, επομένως, η εισαγωγή αυτού του συναλλάγματος βρισκόταν σε σχέση απόλυτης εξάρτησης από την κατάσταση της οικονομίας των χωρών υποδοχής μεταναστών. Για παράδειγμα, η ύφεση της γερμανικής οικονομίας, τα έτη 1967-68, προκάλεσε τον περιορισμό της μετανάστευσης και των μεταναστευτικών εμβασμάτων - η μείωση του αριθμού των ελλήνων εργαζομένων, στη Δυτική Γερμανία, από 270 χιλιάδες, κατά μέσο όρο, το 1972, σε 149 χιλιάδες, το 1979, ήταν μία από τις αιτίες της επιβράδυνσης του αυξητικού ρυθμού των εμβασμάτων.²⁹

Δεύτερον, ο ρυθμός παλιννόστησης. Ο ρυθμός παλιννόστησης, όπως και το μέγεθος του ελληνικού εργατικού δυναμικού στο εξωτερικό, εξαρτάτο από την οικονομική συγκυρία της χώρας υποδοχής. Η επιτάχυνση του ρυθμού παλιννόστησης δεν μείωσε το μεταναστευτικό συνάλλαγμα, μέχρι το 1979, διότι συνέβαλλε στην αύξηση του συναλλάγματος που έφεραν μαζί τους οι επαναπατριζόμενοι.³⁰

Τρίτον, τα μέτρα των μεταπολεμικών κυβερνήσεων για την προσέλκυση των αποταμιεύσεων των μεταναστών. Οι κυβερνήσεις της δικτατορίας, έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προσέλκυση των αποταμιεύσεών τους, καθώς η Ν.Ε. επέτρεψε στις ελληνικές τράπεζες και τα ταχυδρομικά ταμειυτήρια να αποδέχονται καταθέσεις σε ελεύθερα μετατρέψιμο συνάλλαγμα, εκ μέρους των εργαζομένων του εξωτερικού, (και των ναυτικών) με υψηλό αφορολόγητο τόκο, που υπολογιζόταν και καταβαλλόταν σε συνάλλαγμα. Δικαίωμα διατήρησης λογαριασμού, σε συνάλλαγμα,

²⁸ Ο.π.,σελ.300-301

²⁹ Ο.π.,σελ.302-303

³⁰ Ο.π.,σελ.303

είχαν καθ' όλη τη διάρκεια παραμονής τους στο εξωτερικό και πέντε χρόνια μετά την οριστική επιστροφή τους, στην Ελλάδα. Δηλαδή οι καταθέσεις παρέμεναν σε συνάλλαγμα και οι καταθέτες μπορούσαν, χωρίς καμία επιβάρυνση, να τις κάνουν ανάληψη ή να τις εξάγουν σε οποιοδήποτε ξένο συνάλλαγμα. Επίσης, οι ομογενείς, που εισήγαγαν συνάλλαγμα, και οι έλληνες εργαζόμενοι του εξωτερικού, δικαιούνταν στεγαστικά δάνεια, δάνεια για επαγγελματική αποκατάσταση και απαλλαγή από το φόρο μεταβίβασης ακινήτων.³¹

Η σπουδαιότητα των μεταναστευτικών εμβασμάτων, για την ελληνική οικονομία, φαίνεται όταν συγκριθεί με το σύνολο των αδήλων πόρων και το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου.³²

Πιο συγκεκριμένα, τα μεταναστευτικά εμβάσματα, κατά την μεταπολεμική περίοδο και μέχρι το 1973, αντιπροσώπευαν την δεσπόζουσα πηγή των συναλλαγματικών εισπράξεων, και καταλάμβαναν σημαντικό ποσοστό των αδήλων πόρων. Ειδικότερα, μέχρι το 1973, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και το συνάλλαγμα από μισθούς και αμοιβές του εξωτερικού, αποτελούσαν, ανάλογα με το χρόνο, το 32%-42% των αδήλων πόρων. Επίσης, όπως φαίνεται από τον Α.Π.2.2, τα εμβάσματα των μεταναστών, μέχρι το 1972, αποτελούσαν, ανάλογα με το χρόνο, το 1/3, περίπου, των αδήλων πόρων.³³

Επιπλέον, όπως φαίνεται στον Α.Π.2.2 στην περίοδο 1955-72, τα εμβάσματα των μεταναστών συνέβαλλαν στην κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου³⁴ με ποσοστό που κυμαινόταν από 23,8% μέχρι 35,8%, ανάλογα με το έτος.³⁵ Το 1971 τα εμβάσματα έφταναν στο ύψος των 470 εκατομμυρίων δολαρίων, που ισοδυναμούσαν με 14,09 δισεκατομμύρια δραχμές.³⁶

Όσον αφορά τη χρήση και τις επιδράσεις των εμβασμάτων, τα περισσότερα από αυτά ξοδεύτηκαν στην κατανάλωση, αλλά σημαντικό τους μέρος κατευθύνθηκε στη στέγαση και ένα μέτριο ποσοστό σε επενδύσεις. Ειδικότερα, η έρευνα του Γλυτσού αποδεικνύει ότι το 62,6% των εμβασμάτων δαπανήθηκε στην κατανάλωση, το 22,3% στη στέγαση,³⁷ το 3,5% στην μηχανοποίηση, το 4,0% σε επενδύσεις στο εμπόριο, το

³¹ Ο.π.,σελ.303-304

³² Ο.π.,σελ.309

³³ Ο.π.,σελ.309-310

³⁴ Τα εμβάσματα – πέραν της κάλυψης των ελλειμμάτων του εμπορικού ισοζυγίου – ισοδυναμούσαν, ήδη, από το 1954, με το 70%-90% (σε ορισμένα έτη και το 100%) των δαπανών για τις εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών. Νικόλαος Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και Εμπειρική Ανάλυση της Μεταναστευτικής Κίνησης και της Ροής των Εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών,1991,σελ.105

³⁵ Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.310

³⁶ Nicholas P. Glytsos, «Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece», *Economic Development and Cultural Change*,Vol.42,No.1,(Oct. 1993), pp.132

³⁷ Η πυκνότητα κατοίκησης, το 1961, ανερχόταν σε 4,07 άτομα ανά οικία και 1,45 άτομα ανά δωμάτιο στο σύνολο της χώρας. Ο τελευταίος δείκτης, που θεωρήθηκε από τους δυσμενέστερους στην Ευρώπη, ήταν ακόμα χειρότερος για τις αγροτικές περιοχές όπου, θεωρώντας ακόμα και το μαγειρείο ως δωμάτιο, αντιστοιχούσαν 1,54 άτομα ανά δωμάτιο. Στη δεκαετία του 1950, οι συνθήκες κατοικίας, που δεν ήταν ικανοποιητικές, για το σύνολο της χώρας, ήταν απαράδεκτες για τις περισσότερες αγροτικές περιοχές και κυριολεκτικά άθλιες για μερικά ορεινά, απομακρυσμένα χωριά. Αν και σημειώθηκε βελτίωση, ανάμεσα στη δεκαετία του 1950 και του 1960, λίγα ήταν τα νοικοκυριά που είχαν τρεχούμενο νερό, μέσα στην κατοικία, ενώ υπήρχαν μεγάλες διαφορές μεταξύ των αστικών και των αγροτικών περιοχών και μεταξύ της πρωτεύουσας και των περιφερειών. Οι πολεμικές και οι φυσικές καταστροφές, που έγιναν κατά καιρούς, δημιούργησαν πολλές οικιστικές ελλείψεις που δεν αντιμετωπίστηκαν, από την κρατική μέριμνα, ενώ οι κατοικίες ήταν χαμηλής στάθμης από την άποψη μεγέθους, ανέσεων και κατασκευής. Στις αστικές περιοχές η έλλειψη ανέσεων αφορούσε, κυρίως, τις κατώτερες εισοδηματικές τάξεις. Οι φτωχότεροι κάτοικοι αυτών των περιοχών έμεναν σε κατοικίες

0,4% σε επενδύσεις(μη μηχανικές) στη γεωργία και το 7,2% στην αγορά αγροτικής γης. Αναλυτικά, το 1971, η ροή των εμβασμάτων, που συμποσούνταν με 14,09 δισεκατομμύρια δρχ. διατέθηκαν, όπως παρατίθενται στον πίνακα Α.Π.2.4.³⁸

Παρά τη μεγάλη αύξηση στις ατομικές δαπάνες κατανάλωσης, που προήλθαν από τα εμβάσματα, το μερίδιό τους στη συνολική κατανάλωση ήταν, μόνο, 3%. Έτσι, οι ατομικές επιδράσεις, αυτών των δαπανών, επηρέασαν ελαφρώς τη συνολική καταναλωτική δαπάνη(Α.Π.2.5).³⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.4
Σύνθεση της εμβασματικής δαπάνης, 1971
(σε εκατομμύρια δρχ.)

Εμβασματική δαπάνη σε	Ποσό	Ποσοστό
Κατανάλωση	8,822	62.6
Επένδυση	4,253	30.2
Στέγαση	3,140	22.3
Εκμηχανισμός	498	3.5
Εμπόριο	557	4.0
Γεωργία	58	0.4
Γη	1,015	7.2
Σύνολο	14,090	100.0

Πηγή: Nicholas P. Glytsos, «Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece», *Economic Development and Cultural Change*, Vol.42, No.1,(Oct. 1993), pp.143

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.5
Συνολική καταναλωτική δαπάνη από τα εμβάσματα και ολική καταναλωτική δαπάνη στην Ελλάδα, 1971
(σε εκατομμύρια δρχ.)

Κατηγορία κατανάλωσης	Κατανάλωση από τα εμβάσματα (1)	Ολική καταναλωτική δαπάνη (2)	Αναλογία (%) (3)
Τρόφιμα	2,679	105,698	2.5
Ποτά	90	4,818	1.9
Καπνός	195	9,005	2.2
Ένδυση και υπόδηση	1,475	37,211	4.0
Ενοίκιο και νερό	828	23,850	3.5
Θέρμανση και φωτισμός	195	14,234	1.4
Διαρκή καταναλωτικά αγαθά	710	19,168	3.7
Τρέχοντα έξοδα νοικοκυριού	202	7,312	2.8
Υγεία και προσωπική φροντίδα	466	14,108	3.3
Μεταφορές	751	27,826	2.7
Επικοινωνίες	153	4,008	3.8
Ψυχαγωγία	515	13,245	3.9
Εκπαίδευση	299	6,849	4.4
Διάφορες υπηρεσίες	264	9,132	2.9
Σύνολο	8,822	296,464	3.0

Πηγή: Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.148

χωρίς ηλεκτρισμό, χωρίς λουτρό και στοιβάζονταν πολλά άτομα σε ένα μικρό σπίτι που, πολλές φορές, δεν ήταν, καν, κανονική κατοικία. Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.177-178

³⁸ Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.142-143

³⁹ Ο.π.,σελ.148

Γενικότερα, εστιαζόμενοι στις επιδράσεις των εμβασμάτων, στην κατανάλωση και την επένδυση, διαπιστώνεται πως η παραγωγή που προκλήθηκε από τη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών συνιστούσε, μόνο, το 2,9% των επενδυτικών προϊόντων. Αντίθετα, η παραγωγή που προκλήθηκε από τη ζήτηση για επενδυτικά αγαθά, συνιστούσε το 17,3% των επενδυτικών προϊόντων.⁴⁰

Αναφορικά με το επίμαχο ζήτημα των εμβασματικών διαρροών, προς ξένες χώρες, ένα ποσοστό 21,5%, των εμβασμάτων, βρέθηκε ότι δαπανήθηκε, αμέσως και εμμέσως, σε εισαγόμενα αγαθά (εμπορεύματα και μηχανολογικός εξοπλισμός). Η ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά επέφερε εισαγωγές ίσες με το 18,7%, της αρχικής δαπάνης, ενώ η ζήτηση για επενδυτικά αγαθά επέφερε εισαγωγές ίσες με το 32,3% της αρχικής δαπάνης. Ένα πολύ υψηλό ποσοστό των εισαγωγών(96,6%) απέρρεε από τη ζήτηση μηχανών, ένα σχετικά μέτριο ποσοστό (26,5%) από τη ζήτηση για στέγαση και μικρότερα ποσοστά από τη ζήτηση για επενδυτικά αγαθά, σχετικά με το εμπόριο(10%) και τη γεωργία(12,1%).⁴¹

Οι εισαγωγές κάλυπταν το 10,6% της παραγωγής, που προκλήθηκε από τη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών, και το 17% της παραγωγής που προκλήθηκε από τη ζήτηση επενδυτικών αγαθών. Η αγορά μηχανών απέφερε εισαγωγές ίσες με το 58,4%, της προκαλούμενης παραγωγής, και η επένδυση στη στέγαση απέφερε εισαγωγές ίσες με το 13,1%, της προκαλούμενης παραγωγής. Τα αντίστοιχα νούμερα για το εμπόριο και τη γεωργία είναι, αρκετά, χαμηλότερα.⁴²

Τα επενδυτικά αγαθά κάλυπταν το 26,6% των εισαγωγών και τα καταναλωτικά το 73,4%. Από τις εισαγωγές, οι οποίες προκλήθηκαν από τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά, το 10,8% ήταν επενδυτικά αγαθά, ενώ από τις εισαγωγές που προκλήθηκαν από τη ζήτηση για επενδυτικά αγαθά, το 45,6% ήταν κεφαλαιουχικά αγαθά.⁴³

Η δημιουργία θέσεων εργασίας, ήταν υψηλότερη στην περίπτωση της ζήτησης για επενδυτικά αγαθά, σχετιζόμενα με την εμπορική βιομηχανία - άνοιγμα μικρών, κυρίως, τουριστικών επιχειρήσεων, από τους παλιννοστούντες. Για αυτές τις επιχειρήσεις κάθε εκατομμύριο δραχμών, που δαπανήθηκε, δημιούργησε, σχεδόν, 23 θέσεις εργασίας. Αρκετά χαμηλότερη ήταν η δυνατότητα δημιουργίας θέσεων εργασίας στη στέγαση και τη μηχανοποίηση, με 7 θέσεις ανά εκατομμύριο δραχμών που δαπανήθηκε. Συνολικά, τα εμβάσματα που δαπανήθηκαν για επενδυτικά αγαθά δημιούργησαν τις διπλάσιες θέσεις εργασίας, συγκριτικά με τα εμβάσματα που δαπανήθηκαν στην κατανάλωση (εννέα και τέσσερις θέσεις, αντίστοιχα, ανά εκατομμύριο δραχμών).⁴⁴

Επιπλέον, από τα ευρήματα διαφαίνεται, το σφάλμα της υπόθεσης ότι οι πρωτογενείς δαπάνες των εμβασμάτων σε μη επενδυτικά αγαθά – κατανάλωση και στέγαση – δεν συνιστούν παραγωγική δαπάνη. Αντίθετα, η δαπάνη, ακόμα και σε τελικά καταναλωτικά αγαθά, είχε αξιοσημείωτη επίδραση στις βιομηχανίες που παρήγαγαν επενδυτικά αγαθά, δοθέντος ότι η επένδυση στη στέγαση ήταν πολύ παραγωγική, με πολλαπλασιαστικά οφέλη εντός της εσωτερικής οικονομίας. Από την άλλη μεριά, η επενδυτική δαπάνη(μηχανές) η οποία, γενικά, θεωρείται ως παραγωγική, έστρεψε ουσιαστικό μέρος των ωφελημάτων προς τις ξένες χώρες, μέσω της αγοράς εισαγόμενων αγαθών.⁴⁵

⁴⁰ Ο.π.,σελ.149,153

⁴¹ Ο.π.,σελ.153

⁴² Ο.π.

⁴³ Ο.π.

⁴⁴ Ο.π.

⁴⁵ Ο.π.,σελ.154

Εντούτοις, θα πρέπει να τονιστεί ότι παρά τη, μάλλον, υψηλή αναλογία των εισαγωγών, που προκλήθηκε από τα εμβάσματα, αυτές οι εισαγωγές, αντιπροσώπευαν, μόνο, το 4,9% των συνολικών ελληνικών εισαγωγών. Επομένως, οι μακροοικονομικές συνέπειες της διαρροής των εμβασμάτων, προς εισαγωγές, δεν επέφερε δυσχέρειες στο εμπορικό έλλειμμα.⁴⁶

Επίσης, τα ευρήματα αποδεικνύουν, ότι η επίδραση των εμβασμάτων στην απασχόληση και το σχηματισμό κεφαλαίου δεν ήταν αμελητέα. Αυτή η απόδειξη αμφισβητεί τον ισχυρισμό ότι τα εμβάσματα δεν δημιουργούν επαγγελματικές ευκαιρίες και ότι δεν συνεισφέρουν στο σχηματισμό κεφαλαίου, λόγω του ότι δαπανώνται σε εισαγωγές και σε στεγαστικές επενδύσεις.⁴⁷

Συνοψίζοντας, οι υπολογισμοί, για τις άμεσες και έμμεσες επιδράσεις των μεταναστευτικών εμβασμάτων, δείχνουν σημαντικά οφέλη και περιορισμένα κόστη, για την ελληνική οικονομία. Ο ατομικός τύπος κατανάλωσης, των ληπτών εμβασμάτων, βελτιώθηκε σημαντικά, όπως και το τοπικό επίπεδο ζωής, σε περιοχές με υψηλή μετανάστευση, καθώς οι μετανάστες οδηγούνταν σε πιο εξαστισμένες καταναλωτικές συνήθειες. Σε συνολικό επίπεδο, τα εμβάσματα, δεν φαίνεται να επέβαλλαν καμία σοβαρή επιβάρυνση στο ισοζύγιο πληρωμών, παρά την ισχυρή τους επίδραση στη δημιουργία εισαγωγών. Αντίθετα τα εμβάσματα προώθησαν την οικονομική ανάπτυξη, την απασχόληση και το σχηματισμό κεφαλαίου.⁴⁸

2.4 Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στον πρωτογενή τομέα: μετανάστευση, αγροτική παραγωγή και αγροτικό εισόδημα

Αν εξαιρέσουμε τη μείωση της παραγωγής, ορισμένων προϊόντων, που στην περίοδο 1955-62 αποδόθηκε στη μετανάστευση, συνολικά, η περίοδος 1955-73 συνέπεσε με την αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας και του όγκου της γεωργικής παραγωγής.⁴⁹

Μελέτη κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, στην περίοδο 1960-75, η μέση παραγωγικότητα της εργασίας εμφάνισε αύξηση που αντανάκλαστηκε και στην απόδοση κατά μονάδα εδάφους. Η αύξηση της παραγωγικότητας ήταν ο αποφασιστικός παράγοντας που έδωσε ώθηση, προς τα πάνω, στο αγροτικό προϊόν και στο αγροτικό εισόδημα. Όπως φαίνεται, από τον πίνακα Α.Π.2.6, η μέση παραγωγικότητα της εργασίας, στην περίοδο 1960-75, υπερτριπλασιάστηκε.⁵⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.6

Μέση παραγωγικότητα εργασίας στον αγροτικό και μη αγροτικό τομέα, 1960-1975

	1960	1965	1970	1975
1. Ακαθάριστο αγροτικό προϊόν κατά ενεργό άτομο	15.232,8	25.975,8	35.927,2	50.328,2
2. Ακαθάριστο μη αγροτικό προϊόν κατά ενεργό άτομο	59.194,8	80.295,2	109.728,1	143.911,8
$\frac{1}{2}$	0,257	0,323	0,327	0,349

Πηγή: Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.277

Εντούτοις, είναι αναμφισβήτητο ότι η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα υστερούσε, σημαντικά, σε σχέση με την παραγωγικότητα των άλλων τομέων της

⁴⁶ Ο.π.

⁴⁷ Ο.π.

⁴⁸ Ο.π.

⁴⁹ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.276

⁵⁰ Ο.π.

παραγωγής, και ιδιαίτερα της βιομηχανίας, καθώς και σε σύγκριση με την παραγωγικότητα τους αγροτικού τομέα άλλων χωρών. Η μετανάστευση προκάλεσε τον περιορισμό ή την στασιμότητα καλλιεργειών, που απαιτούσαν πολλά εργατικά χέρια, και επέφερε την αύξηση της παραγωγής σιτηρών. Έτσι, οι εντατικές καλλιεργείες γίνονταν αδύνατες ή ασύμφορες εξαιτίας της έλλειψης εργατών και των υψηλών ημερομισθίων. Η αύξηση της παραγωγής «μη επιθυμητών καλλιεργειών», δηλαδή προϊόντων όπως το σιτάρι, που δεν παρουσίαζαν δυναμισμό, από την άποψη της ζήτησης, και δεν συνέβαλλαν στην ταχεία ανάπτυξη του αγροτικού τομέα θεωρήθηκε η εύκολη λύση. Ειδικότερα, στην τετραετία 1958-61, η σιτοκαλλιέργεια είχε επεκταθεί σε εκτάσεις όπου προηγουμένως καλλιεργούνταν άλλα προϊόντα, με μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση, τα οποία, όμως, απαιτούσαν μεγάλες ποσότητες του συντελεστή εργασίας. Συνεπώς, οι στενότητες που παρατηρήθηκαν, στον αγροτικό τομέα, από την ένταση του μεταναστευτικού ρεύματος, υποβοήθησαν την επέκταση μη επιθυμητών καλλιεργειών και έκαναν δύσκολη την εφαρμογή καλλιεργειών στις οποίες θα έπρεπε να στηριχτεί η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα.⁵¹

Η έλλειψη εργατικού δυναμικού, στη γεωργία, ιδιαίτερα σε περιόδους συγκομιδής ορισμένων γεωργικών προϊόντων (ελιά, καπνός), αντιμετωπίστηκε με την οργανωμένη κινητοποίηση του δυναμικού, που υπήρχε, με την εφαρμογή νέων μεθόδων και τεχνικών μέσων, με την παράλληλη βελτίωση μισθών και ημερομισθίων και με τη χρησιμοποίηση, ακόμα, και ξένων τουριστών.⁵²

Αισθητή μείωση των εργαζομένων, εξαιτίας της μετανάστευσης στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, παρατηρήθηκε και στην κτηνοτροφία, η οποία σε συνδυασμό με την αύξηση της ζήτησης κτηνοτροφικών προϊόντων και την ανεπάρκεια των επενδύσεων, είχε ως συνέπεια αφενός τη στενότητα στην προσφορά κτηνοτροφικών προϊόντων και αφετέρου την αύξηση των εισαγωγών.⁵³

Με λίγα λόγια, η φυγή από την ύπαιθρο χωρίς να έχουν προηγηθεί στοιχειώδη μέτρα ορθολογικής αναδιάρθρωσης και αναπροσαρμογής του γεωργικού τομέα - αναδιοργάνωση των καλλιεργειών, επέκταση μηχανοκαλλιέργειας, κλπ. - έθεσε σε κίνδυνο την υπόσταση της αγροτικής οικονομίας.⁵⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.7

Εξέλιξη του Ακαθάριστου Εγχωρίου Προϊόντος κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας (σε εκατομμύρια δραχμές σε σταθερές τιμές, 1970)

	1958	1963	1968	1973
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν	120.481	159.171	217.895	329.269
Πρωτογενής Τομέας	31.413	39.594	40.484	51.204
Συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στο Α.Ε.Π.(%)	26,1	24,9	18,6	15,6
Δευτερογενής Τομέας	27.953	40.378	65.439	114.367
Συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στο Α.Ε.Π.(%)	23,2	25,4	30,0	34,7
Τριτογενής Τομέας	61.115	79.199	111.972	163.698
Συμμετοχή του τριτογενούς τομέα στο Α.Ε.Π. (%)	50,7	49,7	51,4	49,7

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.285

Όσον αφορά της σχέση μετανάστευσης και αγροτικού εισοδήματος, από τον πίνακα Α.Π.2.7 προκύπτει ότι ενώ το Α.Ε.Π., στην περίοδο της έντονης αποδημίας 1958-73, σχεδόν, τριπλασιάστηκε, το εισόδημα της πρωτογενούς παραγωγής (γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία και δάση) ούτε καν διπλασιάστηκε, με συνέπεια η συμμετοχή

⁵¹ Ο.π.,σελ.277-278

⁵² Ο.π.,σελ.278

⁵³ Ο.π.,σελ.276

⁵⁴ Ο.π.,σελ.278

του πρωτογενούς τομέα, στο Α.Ε.Π., από 26,1% να μειωθεί σε 15,6%. Επομένως, παρά τη βελτίωση του αγροτικού εισοδήματος,⁵⁵ σε τρέχουσες και σε σταθερές τιμές, η υστέρηση της γεωργίας, απέναντι στους άλλους τομείς της οικονομίας, αντί να υποχωρήσει, με την πάροδο του χρόνου, αυξήθηκε.⁵⁶

2.5 Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στην επαγγελματική κατάρτιση και εκπαίδευση

Μία από τις μεγαλύτερες ελπίδες που είχαν στηρίξει οι ελληνικές κυβερνήσεις και είχαν εκφράσει πολλοί μελετητές ήταν ότι οι μετανάστες θα επιμορφώνονταν επαγγελματικά με τρόπο ώστε να αποτελέσουν την κατώτερη στελέχωση της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας, της Ελλάδας, καλύπτοντας τις ανάγκες σε ειδικευμένα εργατικά χέρια και συμβάλλοντας στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας.⁵⁷

Η απόκτηση ειδίκευσης, ώστε αυτή να καταστεί χρήσιμη για την οικονομία της χώρας αποστολής, είναι συνάρτηση των ακόλουθων προϋποθέσεων: Πρώτον, να παραμείνει ο μετανάστης για αρκετό διάστημα, στο εξωτερικό, και να αποκτήσει εκείνες τις γνώσεις που θα συμβάλλουν στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας του. Δεύτερον, να αξιοποιηθούν παραγωγικά οι παλιννοστούντες, ώστε να βοηθήσουν στο ξεπέρασμα των οργανωτικών αδυναμιών της οικονομίας, που οφείλονται στην έλλειψη ειδικευμένου εργατικού δυναμικού.⁵⁸

Ωστόσο, δεν είναι αρκετό να έχουν αποκτήσει, οι μετανάστες που παλιννοστούν, ειδίκευση στο εξωτερικό. Αυτή η ειδίκευση πρέπει να είναι χρήσιμη για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, της χώρας αποστολής, και να υπάρχει η δυνατότητα να τη χρησιμοποιήσει η χώρα, ώστε να καλύψει τα κενά που υπάρχουν για ειδικευμένο και τεχνικό προσωπικό.⁵⁹

Η μελέτη των επιπτώσεων στην επαγγελματική κατάρτιση απαιτεί την εξέταση της ειδίκευσης και της επαγγελματικής πείρας των ατόμων πριν από τη μετανάστευση, την ειδίκευση που τυχόν απόκτησαν στο εξωτερικό και την αξιοποίησή τους μετά την παλιννόστηση.⁶⁰

Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία της αυτοεπιλογής, σε συνδυασμό με τις πολιτικές στρατολόγησης, των χωρών εισαγωγής εργασίας, μεταφράστηκε στο ότι νέοι άνδρες εργαζόμενοι, συχνά, ελεύθεροι και ασυνόδευτοι από συζύγους ή παιδιά, κυριάρχησαν στα πρώτα ρεύματα της εξωτερικής μετανάστευσης, από την Ελλάδα.⁶¹

Όπως φαίνεται στον πίνακα Α.Π.2.8 οι έλληνες μετανάστες ήταν ειδικευμένοι σε ποσοστό, μόνο, 7%, σε σχέση με το 20% που ήταν ο μέσος όρος των ειδικευμένων

⁵⁵ Κατά τη δεκαετία του 1960, η βιομηχανοποίηση των καλλιεργειών και η μεγάλη χρήση λιπασμάτων είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγικότητας. Παρά, όμως, την αύξηση της παραγωγικότητας το αγροτικό εισόδημα μειώθηκε σε σχέση με την μεταποίηση. Η μείωση του αγροτικού εισοδήματος ήταν συνάρτηση της γενικής τάσης συγκέντρωσης του κεφαλαίου, στα αστικά κέντρα και ειδικά στο Λεκανοπέδιο, σε συνδυασμό με τη συνεχή επιδείνωση των όρων ανταλλαγής των αγροτικών προϊόντων. Οι τιμές προστασίας έπεφταν, συνεχώς, και ήταν ασταθείς, γεγονός που εξηγείται από τις οικονομικές επιλογές των κυβερνήσεων. Ε. Καβουριάρης, «Μερικές Σκέψεις για τις Αιτίες και τις Συνέπειες της Μετανάστευσης» στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος(επιμ.), Αθήνα, Κάλβος, 1974, σελ.45-46

⁵⁶ Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ.285-286

⁵⁷ Ο.π., σελ.333

⁵⁸ Ο.π., σελ.318

⁵⁹ Ο.π., σελ.333

⁶⁰ Ο.π., σελ.318

⁶¹ Elizabeth McLean Petras and Maria Kousis, «Returning Migrant Characteristics and Labour Market Demand in Greece», *International Migration Review*, Vol. 22, No.4(November, 1988), pp.587

ξένων εργατών. Οι περισσότεροι Έλληνες ήταν ημειδικευμένοι και οι περισσότερες μετανάστριες, από την Ελλάδα, ανειδίκευτες.⁶²

Ειδικότερα, η επαγγελματική δομή των μεταναστών, διαχωρίζεται, κυρίως, σε δύο ευρείες επαγγελματικές ομάδες: από τη μια οι αγρότες και αγρεργάτες και από την άλλη οι μη αγρότες εργαζόμενοι, δηλαδή οι τεχνίτες, οι βιομηχανικοί εργάτες, οι εργάτες ορυχείων και οι εργαζόμενοι στις μεταφορές και στις επικοινωνίες. Για την περίοδο 1961-70, η πρώτη ομάδα αντιπροσώπευε το 36%, η δεύτερη το 52%, ενώ το υπόλοιπο 12%, περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, διοικητικούς υπαλλήλους και επαγγελματίες.⁶³

Πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι οι έλληνες μετανάστες, στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, στη μεγάλη πλειοψηφία τους, δεν απόκτησαν ειδικευση: παρέμειναν ανειδίκευτοι βοηθητικοί εργάτες, χωρίς γνώσεις και δεξιότητες, στην έσχατη κλίμακα των βιομηχανικών διαδικασιών, σε θέσεις που δεν απαιτούσαν ιδιαίτερα προσόντα, σε βρόμικες ανθυγιεινές και κακοπληρωμένες εργασίες, με τις οποίες αρνούσαν να ασχοληθούν οι ντόπιοι εργάτες, εξαιτίας του χαμηλού κοινωνικού κύρους και των χαμηλών οικονομικών οφελών. Με λίγα λόγια, η μετανάστευση εργατικού δυναμικού, στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, δεν συνοδεύτηκε από την απόκτηση εξειδίκευσης και την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, καθώς ελάχιστοι απόκτησαν πραγματική επαγγελματική επιμόρφωση.⁶⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.ΙΙ.2.8

Ειδίκευση ελλήνων και ξένων εργατών στη Δυτική Γερμανία κατά φύλο το 1968

Ειδίκευση	Άνδρες Έλληνες	Όλοι οι μετανάστες %	Γυναίκες Ελληνίδες %	Όλες οι μετανάστριες %
Μη χειρώνακτες	-	8	-	12
Ειδικευμένοι χειρώνακτες	7	20	-	3
Ημι-ειδικευμένοι χειρώνακτες	53	36	37	36
Ανειδίκευτοι Χειρώνακτες	37	34	60	55

Πηγή: Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.324

Όσον αφορά την αξιοποίηση των παλινοστούντων μεταναστών, προς αιτιολόγηση του βαθμού συνάφειας μεταξύ των επαγγελματικών τους ικανοτήτων και των εργασιακών τους επιλογών, στην Ελλάδα, θα εξετάσουμε: Πρώτον, το επίπεδο των δεξιοτήτων που επιτεύχθηκαν και τον επαγγελματικό κλάδο στον οποίο οι μετανάστες εργάστηκαν στο εξωτερικό, το επίπεδο επίτευξης της εκπαίδευσης που ολοκληρώθηκε στο εσωτερικό, και το βαθμό της επαγγελματικής εκπαίδευσης και μαθητείας των μεταναστών που αποκτήθηκε, ενώ βρίσκονταν στο εξωτερικό. Δεύτερον, την τρέχουσα επαγγελματική δέσμευση, των παλινοστούντων και, τρίτον, τις δεξιότητες που προτιμούσε η αγορά εργασίας. Η ικανότητα της παλινοστούσας εργατικής δύναμης να συναντήσει την τρέχουσα ζήτηση εργασίας εξετάζεται σε σύγκριση μεταξύ των ειδικευμένων κατηγοριών που προσφέρονταν και αυτών που ζητούνταν.⁶⁵

⁶² Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.323-324

⁶³ Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.139

⁶⁴ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.325-326,328

⁶⁵ Elizabeth McLean Petras and Maria Kousis,ό.π.,σελ.588

α) Η ζήτηση εργασίας

Η προσέγγιση πάνω στην αγορά εργασίας⁶⁶ γίνεται με βάση τις απαιτήσεις για δεξιότητες και εκπαίδευση, στο δευτερογενή τομέα, στις περιοχές με υψηλή παλιννόστηση (Στερεά Ελλάδα – Αθήνα, Μακεδονία – Θεσσαλονίκη, Ήπειρο, Θεσσαλία και Θράκη).⁶⁷

Σε αυτές τις περιοχές, όπου η παλιννόστηση ήταν υψηλότερη, τα μέτρια επίπεδα ζήτησης εργασίας συγκεντρώθηκαν, κυρίως, στα χημικά, στα πλαστικά, στα βασικά μέταλλα, στα τρόφιμα, στην ένδυση και υπόδηση και στις κατασκευαστικές βιομηχανίες. Οι ευκαιρίες, για βιομηχανική εργασία, συγκεντρώθηκαν γύρω από την Αθήνα, ενώ ήταν περιορισμένες στην ύπαιθρο, καθώς το 60% των ελληνικών εργοστασίων ήταν εγκατεστημένα στην ευρύτερη περιοχή του Λεκανοπεδίου. Επιπλέον, σχεδόν, όλες οι ειδικευμένες κατηγορίες και το υψηλότερο ποσοστό των «υψηλόβαθμων» επαγγελματιών λευκού κολάρου ήταν, προς ζήτηση, στην Αθήνα, ενώ η περιοχή με τις λιγότερες ευκαιρίες ήταν η Ήπειρος.⁶⁸

Σχετικά με το επίπεδο ειδίκευσης, η ζήτηση εργασίας εστιάστηκε, κυρίως, στο ανειδίκευτο και ημειδίκευμένο τμήμα της εργατικής δύναμης. Η ζήτηση εργασίας, των αστικών κέντρων, απαιτούσε, σχετικά, υψηλότερα επίπεδα ειδίκευσης σε σύγκριση με αυτά των αγροτικών περιοχών. Δεδομένης της περισσότερο σύνθετης οικονομικής δομής, των αστικών περιοχών, οι απαιτήσεις ειδίκευσης ήταν ευρύτερες.⁶⁹

Αναφορικά με τα επίπεδα εκπαίδευσης, η κατανομή ήταν παρόμοια, καθώς - κατά τη δεκαετία του 1980 - σχεδόν τα 4/5 ήταν άτομα που δεν χρειάζονταν εκπαίδευση, πέρα από το επίπεδο του δημοτικού. Η ζήτηση για άτομα, με εκπαίδευση ανώτερη του γυμνασίου (επαγγελματική και πανεπιστημιακή), κάλυπτε μικρή αναλογία της ζήτησης, εκτός από την Αν. Στερεά (Αθήνα) όπου η ζήτηση εργασίας για επίπεδο εκπαίδευσης τεχνικής σχολής ή πανεπιστημίου ήταν κοντά στο 1/5 (23%). Αντίθετα, λιγότερο από το 7%, της εργατικής δύναμης, που απαιτούσε επίπεδο εκπαίδευσης πέραν του γυμνασίου, συγκεντρωνόταν στις αγροτικές περιοχές.⁷⁰

Συνολικά, η ζήτηση εργασίας ήταν συγκεντρωμένη, περισσότερο, στις αστικές περιοχές, ενώ σε όλες τις περιοχές στράφηκε μεταξύ των ανειδίκευτων και ημειδίκευτων κατηγοριών, με μέτριες απαιτήσεις εκπαίδευσης.⁷¹

β) Η προσφορά εργασίας

Η πλειοψηφία των παλιννοστούντων εργαζομένων συνδέθηκε, στο εξωτερικό, με τη βιομηχανική απασχόληση. Η πλειοψηφία (58%) δήλωσε ότι εργάστηκε σε μία από τις τέσσερις βιομηχανίες κλειδιά, πριν την παλιννόστηση: σιδήρου και χάλυβα, αυτοκινήτου, χημικών και ηλεκτροτεχνικών. Οι εναπομείναντες, της βιομηχανικής εργασίας (24%), διασκορπίστηκαν μεταξύ των βιομηχανιών υφαντουργίας, τροφίμων, ποτών, καπνού και ξυλείας. Ανάμεσα στους επαγγελματικούς κλάδους απασχόλησης, στο εξωτερικό, υφίσταται μικρή διαφοροποίηση στην κατανομή μεταξύ των παλιννοστούντων από τα αστικά κέντρα και από την ύπαιθρο αν και οι παλιννοστούντες, από τα αστικά κέντρα, υπεραντιπροσωπεύονταν, ελαφρώς, στις χημικές και ηλεκτροτεχνικές βιομηχανίες, όπου ενδεχομένως, τα καθήκοντα

⁶⁶ Η Ελλάδα συνέχιζε να υποφέρει από άνιση περιφερειακή ανάπτυξη και η επιρροή των περιφερειακών διαφορών ήταν έκδηλη στις αποφάσεις αυτών που αναζητούσαν οικονομικές ευκαιρίες στο εξωτερικό. Ο.π.,σελ.591

⁶⁷ Ο.π.,σελ.593

⁶⁸ Ο.π.,σελ.593,596

⁶⁹ Ο.π.,σελ.596

⁷⁰ Ο.π.

⁷¹ Ο.π.

απαιτούσαν υψηλότερο βαθμό ακρίβειας και ειδίκευσης. Η απασχόληση στην εναπομείνουσα κατηγορία «άλλη βιομηχανία», η οποία, πιθανόν, ήταν μικρής κλίμακας και χαμηλής παραγωγικότητας, ήταν περισσότερο εμφανής μεταξύ των παλιννοστούντων από την ύπαιθρο.⁷²

Η επαγγελματική θέση που επιτεύχθηκε μέσα στο βιομηχανικό τομέα φαίνεται στον πίνακα Α.Π.2.9. Οι περισσότεροι μετανάστες τοποθετήθηκαν μεταξύ των θέσεων των ανειδίκευτων, ημιειδικευμένων και ειδικευμένων εργαζομένων, με την αναλογία των εργαζομένων, στα ανειδίκευτα επίπεδα, να είναι, κατά κάποιο τρόπο, υψηλότερη ανάμεσα στους παλιννοστούντες από την ύπαιθρο.⁷³

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.9

Τελευταίος επαγγελματικός κλάδος στο εξωτερικό πριν την παλιννόστηση στην Ελλάδα(%)

Επαγγελματικός κλάδος	Της πόλεως	Της υπαίθρου	Σύνολο
Γεωργία, εξόρυξη και δασοκομία	0.5	0.4	0.6
Σιδηρός και χάλυβας	27.9	25.4	26.7
Αυτοκίνητο	14.8	15.4	15.3
Χημική Βιομηχανία	10.3	3.6	7.1
Ηλεκτροτεχνικά	11.8	6.4	9.1
Υφαντουργία	5.2	5.0	5.2
Τρόφιμα, ποτά και καπνός	1.6	1.8	1.9
Βιομηχανία ξύλου	5.8	1.8	1.9
Υπόλοιπες βιομηχανίες	8.9	21.8	15.5
Βιομηχανία κατασκευών	3.5	6.0	4.9
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	1.2	2.9	2.6
Ιδιωτικές υπηρεσίες	6.8	7.5	7.3
Δημόσιες Υπηρεσίες	1.7	2.0	1.9
ΣΥΝΟΛΟ	100%	100%	100%

Πηγή: Elizabeth McLean Petras and Maria Kousis, «Returning Migrant Characteristics and Labour Market Demand in Greece», *International Migration Review*, Vol. 22, No.4(November, 1988),pp.598

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.10

Επίπεδο ειδίκευσης κατά τη διάρκεια της τελευταίας εργασίας στο εξωτερικό(%)

Κατηγορία ειδίκευσης	Της πόλεως	Της υπαίθρου	Μέσος όρος
Ανειδίκευτοι	28.2	42.6	35.4
Ημι-ειδικευμένοι	50.9	51.4	51.1
Ειδικευμένοι	15.0	0.7	7.8
Αρχιεργάτες/εργοδηγοί	1.0	-	0.5
Λευκό Κολάρο	2.4	2.7	2.6
Ανώτερο Λευκό Κολάρο	0.9	0.4	0.6
Πολιτικοί/κρατικοί υπάλληλοι	0.9	0.4	0.6
Αυτοαπασχολούμενοι ή εργοδότες	0.9	1.8	1.4
ΣΥΝΟΛΟ	100%	100%	100%

Πηγή: Elizabeth McLean Petras and Maria Kousis,ό.π.,σελ.599

⁷² Ο.π.,σελ.596,598

⁷³ Ο.π.,σελ.598

Τα εκπαιδευτικά επιτεύγματα των περισσότερων παλιννοστούντων συμβάδιζαν με αυτά της ηλικιακής τους ομάδας. Σχεδόν τα 7/10 του δείγματος, των παλιννοστούντων, ήταν απόφοιτοι δημοτικού, οι απόφοιτοι γυμνασίου ήταν η μειοψηφία, ενώ αυτοί που πήγαν σε ιδρύματα υψηλότερης εκπαίδευσης (ανώτερης και ανώτατης) ήταν λιγοστοί. Ενδιαφέρον έχει ότι δεν υπήρχε, ουσιαστικά, καμία διαφορά μεταξύ των εκπαιδευτικών επιπέδων των αστικών και των αγροτικών ομάδων. Τέλος, ένας μικρός αριθμός (19%) απέκτησε επιπρόσθετη εκπαίδευση ή επαγγελματική κατάρτιση, ενώ ήταν στο εξωτερικό.⁷⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.11

Πραγματοποιημένο επίπεδο εκπαίδευσης πριν τη μετανάστευση(%)

Αριθμός ολοκληρωμένων ετών	Της πόλεως	Της υπαίθρου	Σύνολο
1-6(χωρίς απολυτήριο δημοτικού)	20.2	22.7	21.5
Με απολυτήριο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης	69.5	71.0	70.3
Με απολυτήριο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	7.7	5.6	6.6
Τεχνολογική ή πανεπιστημιακή Εκπαίδευση	2.6	0.7	1.6
ΣΥΝΟΛΟ	100%	100%	100%

Πηγή: Elizabeth McLean Petras and Maria Kousis,ό.π.

Συνοψίζοντας, οι μετανάστες, που επέστρεψαν στην Ελλάδα, συνιστούσαν μια εργατική δύναμη που μπορεί να χαρακτηριστεί ως μέτρια εκπαιδευμένη, σχετικά έμπειρη, σε όλα τα επίπεδα ειδίκευσης του σύγχρονου βιομηχανικού τομέα, και σε καλή εργάσιμη ηλικία. Για τις τοπικές ή περιφερειακές αγορές η επίπτωση ήταν πως διατίθετο, για απασχόληση, ένας αριθμός παλιννοστούντων εργαζομένων οι οποίοι είχαν και τεχνική ειδίκευση και επαγγελματική γνώση, με επαγγελματικές προσδοκίες και φιλοδοξίες, και οι οποίοι ήταν περισσότερο φιλόδοξοι σε σχέση με αυτούς που μετανάστευσαν παλαιότερα.⁷⁵

γ)Αγορά εργασίας και παλιννοστouσα εργατική δύναμη: οι δομικές ατέλειες της ελληνικής οικονομίας

Μια ανάλυση των χαρακτηριστικών, της αγοράς εργασίας, αποδεικνύει ότι η παλιννοστouσα εργατική δύναμη αποτελούσε ένα τμήμα της προσφοράς εργασίας κατάλληλο για τις εργατικές ανάγκες της χώρας. Ο πίνακας Α.Π.2.12 συνοψίζει την εμφάνιση μιας δευτερογενούς αγοράς τόσο στην υπαίθρο όσο και στις αστικές όψεις της. Με καθαρούς αριθμούς η ζήτηση βρισκόταν στα αστικά κέντρα, συγκριτικά με αυτή των περιοχών της υπαίθρου.⁷⁶

Με λίγα λόγια, η παλιννοστouσα ελληνική εργατική δύναμη συνιστούσε μια ομάδα κατάλληλη για τις απαιτήσεις τόσο της αγοράς εργασίας της υπαίθρου όσο και των πόλεων. Οι δεξιότητες οι οποίες μεταδόθηκαν στους μετανάστες εμφανίζονται να ταιριάζουν με αυτές που απαιτούνταν στο εσωτερικό, και έτσι οι γενικεύσεις που έγιναν σχετικά με την έλλειψη συνάφειας μεταξύ δεξιοτήτων και ζήτησης δεν είναι εφαρμόσιμες στην Ελλάδα.⁷⁷

⁷⁴ Ο.π.,σελ.600

⁷⁵ Ο.π.

⁷⁶ Ο.π.

⁷⁷ Ο.π.,σελ.603-604

Από την άλλη πλευρά, η κοινή αντίληψη, πάνω στη συμπεριφορά των μεταναστών, πως οι παλιννοστούντες μετανάστες εμφορούνταν από επιχειρηματικά κίνητρα όταν επέλεγαν να ξεκινήσουν τις ατομικές τους, μικρής κλίμακας, δραστηριότητες (π.χ. ταξί, καφετέριες), παραβλέπει τη δομή της οικονομίας.⁷⁸

Η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη και η μικρή βιομηχανική μεγέθυνση, χαρακτήριζαν ανέκαθεν, την ελληνική οικονομία, όπως και η ύπαρξη της εξωτερικής μετανάστευσης και της παλιννόστησης. Η συμπεριφορά των παλιννοστούντων υποδεικνύει ότι οι επιλογές απασχόλησης ήταν ασφυκτικά περιορισμένες, άσχετα από το τι δυνατότητες ή προσδοκίες μπορούσαν να έχουν. Οι αγρότες εργαζόμενοι αναγκάζονταν να επιλέξουν μεταξύ της ανεργίας, τη μικρής κλίμακας γεωργία, την οποία πολλοί θεωρούσαν λύση ανάγκης(προσωρινή λύση), εξασφαλίζοντας λίγες θέσεις απασχόλησης στα διάκενα της οικονομίας της υπαίθρου σε συνδυασμό με τις πολλαπλές απασχολήσεις ή να αφήσουν την περιοχή. Η εργασία στα μικρά εργοστάσια στηριζόταν στις επαρχιακές περιοχές. Οι εργαζόμενοι στις πόλεις αντιμετώπιζαν, επίσης, περιορισμένη αγορά: τον ανεπίσημο τομέα των υπηρεσιών με διασπορά επαγγελματιών(μισθωτοί εργαζόμενοι ή αυτοαπασχολούμενοι), συχνά με πολυαπασχόληση, την ανεργία ή τη φυγή. Η βιομηχανική απασχόληση υφίστατο αλλά, προφανώς, απορριπτόταν από τους κατοίκους των αστικών κέντρων, καθώς δεν προσέφερε ένα σταθερό μέλλον ή δεν παρείχε τα απαραίτητα για να ζήσουν. Και για τις δύο ομάδες η κοινή εναλλακτική ήταν να ξαναμεταναστεύσουν.⁷⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.ΙΙ.2.12

Αγορά εργασίας της υπαίθρου και των πόλεων και χαρακτηριστικά των παλιννοστούντων

Επίπεδο ειδικευσης	Αγορά εργασίας της υπαίθρου (% του συνόλου)		Αγορά εργασίας των πόλεων (% του συνόλου)	
	Ζήτηση	Προσφορά	Ζήτηση	Προσφορά
Ανειδίκευτοι	34.3	42.6	19.9	28.2
Ημι-ειδικευμένοι	40.7	51.4	38.2	50.9
Ειδικευμένοι	16.2	0.7	14.8	15.0
Αρχιεργάτες/Εργοδηγοί	-	-	-	1.0
Λευκό κολάρο	3.9	2.7	5.4	2.4
Ανώτερο λευκό κολάρο	4.9	0.8	21.7	1.6
Υπόλοιποι	<u>NA</u>	<u>1.8</u>	<u>NA</u>	<u>0.9</u>
Επίπεδο εκπαίδευσης				
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	87.9	93.7	65.9	89.7
Γυμνάσιο	5.2	5.6	7.9	7.7
Λύκειο	0.5	0.7	5.2	2.6
Κολλέγιο/Πανεπιστήμιο	6.4		21.0	
ΣΥΝΟΛΟ	100%	100%	100%	100%

Πηγή: Elizabeth McLean Petras and Maria Kousis,ό.π.,σελ.601

2.6 Οι δημογραφικές επιδράσεις της μετανάστευσης

Η μεταναστευτική κίνηση, αποτελεί τον τρίτο παράγοντα, μετά την γεννητικότητα και τη θνησιμότητα, που καθορίζει το μέγεθος, το ρυθμό εξέλιξης, τη διάρθρωση κατά φύλο και ηλικία, τη γεννητικότητα, τη θνησιμότητα, τη γήρανση, την εσωτερική μετανάστευση και την ποιότητα του πληθυσμού. Η μετανάστευση προς το εξωτερικό

⁷⁸ Ο.π.,σελ.604

⁷⁹ Ο.π.,σελ.604-605

προκαλεί πληθυσμιακές απώλειες, τις οποίες η παλιννόστηση και η είσοδος μεταναστών τις εξισορροπούν, ολικά ή μερικά ή τις υπερκαλύπτουν.⁸⁰

Σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες η μεταναστευτική κίνηση έγινε, ουσιαστικός, παράγοντας πληθυσμιακών εξελίξεων. Ενώ στις χώρες υποδοχής συνέβαλλε στην αύξηση του πληθυσμού, στις χώρες προέλευσης απορρόφησε ένα σημαντικό μέρος της φυσικής αύξησης του πληθυσμού τους.⁸¹

Από τον Ο.Ο.Σ.Α. υπολογίστηκε ότι, στην περίοδο 1958-69, η μετανάστευση διπλασίασε το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης, του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, των χωρών υποδοχής, από 0,2% σε 0,4%, ενώ το μείωσε, από 0,8% σε 0,1%, στις χώρες προέλευσης μεταναστών(Ελλάδα,Ιταλία, Πορτογαλία, Ισπανία, Γιουγκοσλαβία και Τουρκία).⁸²

2.6.1 Οι επιδράσεις της μεταναστευτικής κίνησης στο μέγεθος και τη διάρθρωση του ελληνικού πληθυσμού

Οι δημογραφικές επιπτώσεις της μετανάστευσης και της παλιννόστησης θα εξεταστούν σε σχέση με το μέγεθος, το ρυθμό εξέλιξης, τη διάρθρωση του πληθυσμού, κατά φύλο και ηλικία, και την κατανομή του στον ελληνικό χώρο.⁸³

Πιο συγκεκριμένα, η μεταπολεμική εξέλιξη, του ελληνικού πληθυσμού, οφείλεται στην υπεροχή των γεννήσεων, έναντι των θανάτων, και την καθαρή μετανάστευση ή την καθαρή παλιννόστηση. Σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών, στις δεκαετίες 1951-61 και 1961-71, ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού επηρεάστηκε, αρνητικά, από την υπεροχή της μετανάστευσης έναντι της παλιννόστησης(από 9,90% σε 4,53%). Στη δεκαετία 1961-71 η μετανάστευση απορρόφησε περισσότερο από το μισό της φυσικής αύξησης.⁸⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.13

Φυσική κίνηση του πληθυσμού και μετανάστευση

Έτος	Γεννήσεις ζώντων*	Θάνατοι*	Υπεροχή γεννήσεων	Ακαθάριστη μετανάστευση	Εκτιμώμενη καθαρή μετανάστευση
1960	157.846	59.946	97.900	47.768	34.600
1961	150.143	64.056	86.087	58.837	42.700
1962	152.552	66.725	85.827	84.054	60.900
1963	147.169	66.256	80.913	100.072	72.500
1964	150.367	68.990	81.377	105.569	75.500
1965	151.083	66.945	84.138	117.167	84.900

* κατά τη χρονολογία καταχώρισεως των γεγονότων

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, 1966,σελ.47

Σχετικά με τις επιδράσεις της αποδημίας και της παλιννόστησης, στη διάρθρωση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία, από τον πίνακα Α.Π.2.14 φαίνεται ότι το 1969 οι μετανάστες, ηλικίας 20-39 ετών, αποτελούσαν τα 2/3 (66,4%) του συνόλου των μεταναστών. Ακόμα πιο έκδηλη ήταν η δυσμενής επίδραση, της μετανάστευσης, στη σύγκριση της διάρθρωσης της μετανάστευσης προς τη διάρθρωση του πληθυσμού, κατά ομάδες ηλικιών. Από αυτή τη σύγκριση προκύπτει ότι η αναλογία των μεταναστών, επί του πληθυσμού, ήταν μεγαλύτερη στις ομάδες 20-39 ετών. Όπως

⁸⁰ Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.340

⁸¹ Ο.π.

⁸² Ο.π.

⁸³ Ο.π.,σελ.341

⁸⁴ Ο.π.

διαπιστώνεται στην τελευταία στήλη του πίνακα Α.Π.2.14 οι μετανάστες, από αυτές τις ομάδες ηλικιών, αντιπροσώπευαν το 4,67%, ενώ το σύνολο των μεταναστών αποτελούσε το 1,04% του πληθυσμού της χώρας(1969).⁸⁵

Από έρευνα της Ε.Σ.Υ.Ε. προκύπτει ότι, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, η μετανάστευση διατάραξε την ισορροπία στη διάρθρωση του πληθυσμού των χωριών, κατά φύλο και ηλικία, διότι τα στερούσε από τους νέους άνδρες, δημιουργώντας πλεόνασμα γυναικών. Άλλωστε, η μετανάστευση, αποτέλεσε μία από τις αιτίες που ο πληθυσμός των γυναικών, της Ελλάδας, ήταν μεγαλύτερος του πληθυσμού των ανδρών. Οι άλλες δύο αιτίες ήταν η υπερθνησιμότητα των ανδρών και οι πόλεμοι, που αποδεκάτισαν τον ανδρικό πληθυσμό της χώρας.⁸⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.14

*Κατανομή του πληθυσμού και των μόνιμων μεταναστών κατά ομάδες ηλικιών το 1969
(Με βάση την κατανομή του πληθυσμού της 30-6-1969)*

Ομάδες ηλικιών	Πληθυσμός	Μετανάστευση		
		Απόλυτοι αριθμοί	Ποσοστιαία Διάρθρωση	Ποσοστιαία σχέση μετανάστευσης/πληθυσμού
0-14	2.220.686	10.114	11,05	0,45%
15-19	697.289	9.078	9,92	1,30%
20-29	1.285.814	34.913	38,13	2,72%
30-39	1.330.906	25.910	28,30	1,95%
40-49	1.103.659	8.287	9,05	0,75%
50 και άνω	2.196.504	3.250	3,55	0,15%
Σύνολο	8.834.858	91.552	100,0	1,04%

Πηγή: Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.343

Μετά το 1973, οι ανισοροπίες στο ισοζύγιο των φύλων, εν μέρει, αντισταθμίστηκαν από την παλιννόστηση, κυρίως, των ηλικιακών ομάδων άνω των 30 ετών. Φαίνεται, όμως, ότι για τις νεότερες ηλικίες, η παλιννόστηση επιδείνωσε, ακόμα περισσότερο, την ανισομερή διάρθρωση του πληθυσμού, κατά ηλικίες, που είχε προκαλέσει η μετανάστευση, με συνέπεια να συμπληρώσει τις δημογραφικές διαταραχές που είχε δημιουργήσει.⁸⁷

Τέλος, η μεταναστευτική κίνηση επέδρασε και στην κατανομή του πληθυσμού στο χώρο. Η μεταπολεμική, εσωτερική και εξωτερική, μετανάστευση επηρέασε αποφασιστικά την κατανομή του πληθυσμού μεταξύ των αστικών και των αγροτικών περιοχών, καταδίκασε τις τελευταίες σε δημογραφικό μαρασμό και συρρίκνωση, και επιτάχυνε την αστικοποίηση της χώρας.⁸⁸

Ο πίνακας Α.Π.2.15 δείχνει ότι ο αγροτικός πληθυσμός,⁸⁹ της Ελλάδας, αποτελούσε, λίγο πριν αρχίσει το μεταναστευτικό ρεύμα, σχεδόν, το μισό του συνολικού πληθυσμού(47,5%), ποσοστό από τα υψηλότερα της Ευρώπης που εκείνη την εποχή, σε μερικές χώρες, δεν υπερέβαινε το 10%.⁹⁰

⁸⁵ Ο.π.,σελ.342

⁸⁶ Ο.π.

⁸⁷ Ο.π.,σελ.343-343

⁸⁸ Ο.π.,σελ.344

⁸⁹ Ο αγροτικός πληθυσμός, όπως υπολογιζόταν από την ΕΣΥΕ - πληθυσμός που κατοικούσε σε οικισμούς 2.000 κατοίκων και κάτω - δεν πρέπει να συγχέεται με τον γεωργικό πληθυσμό στον οποίο περιλαμβάνονταν τα άτομα που ζούσαν από τη γεωργία. Ο.π.

⁹⁰ Ο.π.,σελ.344-345

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.Π.2.15

Αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός κατά τις απογραφές 1951,1961,1971

Έτος απογραφής	Πληθυσμός	Εκατοστιαία κατανομή		
		Αστικός	Ημιαστικός	Αγροτικός
1951	7.632.801	37,7	14,8	47,5
1961	8.388.553	43,3	12,9	43,8
1971	9.740.417	58,1	11,6	30,3

Πηγή: Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.344

Στη δεκαετία 1961-71 η αποδημία απορρόφησε τα πιο ακμαία άτομα που προέρχονταν, κυρίως, από τις αγροτικές και τις ημιαστικές περιοχές. Σε αυτή την περίοδο είχαν προσβληθεί, από τη μαζική μετανάστευση, όχι μόνο οι ορεινές και ακριτικές περιοχές, της Ελλάδας - παραδοσιακές ζώνες της αγροτικής εξόδου - αλλά και οι πεδινές περιοχές, ακόμα και οι πλούσιες ζώνες όπου αναπτύσσονταν ειδικευμένες καλλιέργειες, όπως οι πεδιάδες της Άρτας, της Ηλείας, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, της Θράκης.⁹¹

Στην ίδια δεκαετία, όπου η μετανάστευση πήρε μεγάλες διαστάσεις, σημειώθηκε δημογραφική συρρίκνωση στα περισσότερα γεωγραφικά διαμερίσματα και μείωση του πληθυσμού σε 43 από τους 52 νομούς της χώρας. Υπολογίστηκε ότι η μετανάστευση ήταν υπεύθυνη για απώλειες που ξεπερνούσαν το 20%, σε μερικούς νομούς της Ελλάδας(Ηπειρος, Μακεδονία, Κεντρική Ελλάδα). Δεξαμενή ελληνικού εργατικού δυναμικού, για τις γερμανικές βιομηχανίες, αποτέλεσε η Μακεδονία, η πιο πλούσια και προικισμένη περιοχή της χώρας, ενώ η ερήμωση αγροτικών περιοχών, που κάλυπταν χιλιάδες χωριά και κωμοπόλεις, υπήρξε μια δραματική πραγματικότητα που συνδεόταν στενά με τις μαζικές αναχωρήσεις στο εξωτερικό. Τέλος, εσωτερική μετανάστευση και αποδημία υπήρξαν οι αιτίες αποπληθυσμού περιοχών ζωτικής σημασίας, τόσο παραμεθόριων όσο και νησιωτικών.⁹²

Άλλωστε, στην περίοδο της μαζικής μετανάστευσης, παρατηρήθηκε, σε μεγάλη έκταση, το φαινόμενο της εγκατάστασης σε κάποιο μεγάλο αστικό κέντρο(Αθήνα, Θεσσαλονίκη) και στη συνέχεια η μετανάστευση προς το εξωτερικό - η εσωτερική μετανάστευση ήταν πολύ μεγαλύτερη σε όγκο από τη μετανάστευση προς το εξωτερικό.⁹³

2.6.2 Οι επιδράσεις της μεταναστευτικής κίνησης στα άλλα δημογραφικά φαινόμενα: δημογραφική γήρανση και ποιότητα του ελληνικού πληθυσμού

Η δημογραφική γήρανση χαρακτηρίζεται από τη συνεχή αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων ατόμων, στο συνολικό πληθυσμό της χώρας, με ταυτόχρονη μείωση της αναλογίας των παιδιών και, ενδεχομένως, της αναλογίας των ατόμων των παραγωγικών ηλικιών. Βασική αιτία της δημογραφικής γήρανσης είναι η μείωση της γεννητικότητας, καθώς ελαττώνεται η αναλογία των νέων, στο συνολικό πληθυσμό, και αυξάνεται η αναλογία των ηλικιωμένων.⁹⁴

Στη δεκαετία 1961-71, η μαζική μετανάστευση προκάλεσε τη μείωση της αναλογίας των ατόμων παραγωγικών ηλικιών, 15-64 ετών, στο συνολικό πληθυσμό, από 65,1% σε 64,0% (πίνακας Α.Π.2.16). Η μετανάστευση κυριολεκτικά αποδεκάτισε τις ομάδες ηλικιών 15-44 ετών και είχε ιδιαίτερη προτίμηση στις ηλικίες 20-39 ετών(πίνακας Α.Π.2.14). Μείωσε, ελάχιστα, την ομάδα κάτω των 15 ετών (παιδιά των μεταναστών), ενώ οι γονείς των μεταναστών, που ακολούθησαν τα παιδιά τους, για

⁹¹ Ο.π.,σελ.345⁹² Ο.π.,σελ.345-347⁹³ Ο.π.,σελ.347⁹⁴ Ο.π.,σελ.353,356

να προσέχουν τα εγγόνια τους, σπάνια ήταν πάνω από 65 ετών. Επειδή, εξαιτίας της μετανάστευσης, μειώθηκε η αναλογία των παραγωγικών ηλικιών και των παιδιών προέκυψε μια αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων στο συνολικό πληθυσμό. Στην περίοδο 1955-77, οι ομάδες ηλικιών 15-64 ετών αντιπροσώπευαν το 75%-94% των μεταναστών. Τελικά, η μετανάστευση είχε ως συνέπεια την επιτάχυνση του ρυθμού γήρανσης από 0,14%, στην περίοδο 1951-61, σε 0,29%, στην περίοδο 1961-71.⁹⁵

Η αποδημία αποτέλεσε μία από τις αιτίες της διαφορετικής γήρανσης κατά φύλο. Η αναλογία των ανδρών, 15-44 ετών, μειώθηκε περισσότερο από την αντίστοιχη ομάδα των γυναικών, αφού οι περισσότεροι μετανάστες ήταν άνδρες. Η διαφορά, όμως, στη γήρανση του ανδρικού και του γυναικείου φύλου οφειλόταν, επίσης, στους πολέμους και την υψηλότερη θνησιμότητα του ανδρικού φύλου.⁹⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.ΙΙ.2.16

Διάρθρωση του πληθυσμού κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών, δείκτης γήρανσης, δείκτης εξάρτησης, διάμεση ηλικία, 1951,1961,1971

Έτος απογραφής	Συνολικός πληθυσμός	Διάρθρωση του πληθυσμού κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών σε %			Δείκτης γήρανσης	Δείκτης εξάρτησης ολικός
		0-14	15-64	65+		
		0-14	15-64	65+		
1951	7.632.801	28,8	64,4	6,8	23,4	55,2
1961	8.388.553	26,7	65,1	8,2	30,6	53,7
1971	8.768.640	24,9	64,0	11,1	44,8	56,3

Πηγή: Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.357

Η αποδημία αποτέλεσε μία από τις αιτίες που η γήρανση ήταν περισσότερο έντονη στις αγροτικές περιοχές της χώρας - η γήρανση του πληθυσμού ήταν ιδιαίτερα έντονη στις ακριτικές και νησιωτικές περιοχές. Η αποδημία δεν αποτέλεσε τη μοναδική αιτία γήρανσης των αγροτικών, νησιωτικών και ακριτικών περιοχών της χώρας, καθώς η μετανάστευση προς το εσωτερικό, η εγκατάλειψη αυτών των περιοχών, από νέους ανθρώπους, που έρχονταν στις πόλεις για να βρουν δουλειά, οι καλύτερες συνθήκες ζωής, ένα «καλύτερο μέλλον» είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση της γονιμότητας σε μεγάλο βαθμό. Αλλά και η προσδοκώμενη ζωή, κατά τη γέννηση, ήταν διαφορετική στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Έτσι, τα χωριά όπου συναντούσε κανείς, σχεδόν, μόνο γέρους ή πολλούς γέρους, λίγες γυναίκες και ελάχιστα παιδιά ήταν μια συνηθισμένη εικόνα της ελληνικής επαρχίας. Οι ηλικιωμένοι αγρότες αισθάνονταν δεμένοι με τη γη τους και σπάνια εγκατέλειπαν το σπίτι τους, για να εγκατασταθούν στις αστικές περιοχές, ενώ οι ξένες χώρες δεν δέχονταν ηλικιωμένους μετανάστες, με εξαίρεση τους γονείς των μεταναστών. Συνεπώς, με τη φυγή των νέων και την παραμονή των ηλικιωμένων αυξήθηκε η αναλογία των τελευταίων στην ελληνική ύπαιθρο.⁹⁷

Δυσμενής ήταν η επίδραση της μετανάστευσης και στην ποιότητα του πληθυσμού και του εργατικού δυναμικού. Η πληθυσμιακή μείωση δεν ήταν, μόνο, ποσοτική αλλά και ποιοτική.⁹⁸

Πιο συγκεκριμένα, τα άτομα που μετανάστευαν συγκαταλέγονταν ανάμεσα στα υγιέστερα, τα ανθεκτικότερα, τα τολμηρότερα, τα πιο προσεκτικά, τα πιο ανήσυχα και, κάποτε, τα πιο καταρτισμένα. Έφευγαν οι νέοι δραστήριοι, εργατικοί, δυναμικοί και αποκλείονταν οι άρρωστοι, οι ανάπηροι, οι ηλικιωμένοι, ακόμα, και τα άτομα με βεβαρυμένο ποινικό μητρώο, καθώς γινόταν μια επιλογή, σε βάρος της χώρας

⁹⁵ Ο.π.

⁹⁶ Ο.π.

⁹⁷ Ο.π.,σελ.356-357

⁹⁸ Ο.π.,σελ.359

προέλευσης, όπου παρέμεναν οι λιγότερο τολμηροί, οι πιο συντηρητικοί, ακόμα, και άτομα που δεν ενέπνεαν ιδιαίτερη εμπιστοσύνη για την άμεμπτη συμπεριφορά τους. Οι χώρες υποδοχής εξέταζαν προσεκτικά κάθε ζήτημα, που είχε σχέση με τους μετανάστες, και γίνονταν αποδεκτοί οι δεκτικότεροι στην αλλαγή περιβάλλοντος. Για παράδειγμα η Γερμανική Επιτροπή εφάρμοζε αυστηρά κριτήρια, όχι μόνο σε θέματα υγείας αλλά και σωματικής διάπλασης των υποψηφίων.⁹⁹

Με άλλα λόγια, η αποδημία δεν προκάλεσε ανισορροπία μόνο στα πληθυσμιακά μεγέθη αλλά και στην ποιότητα του πληθυσμού, με αποτέλεσμα κάποια αλλοίωση του πληθυσμού, που παρέμεινε στη χώρα. Η ποιοτική αλλαγή δυσχέραινε την οικονομική ανάπτυξη, γιατί μετανάστευαν οι κυριότεροι φορείς της οικονομικής κινητοποίησης.¹⁰⁰

---

⁹⁹ Ο.π.

¹⁰⁰ Ο.π.

Β΄ ΜΕΡΟΣ
Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι
Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΟΥΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1944-1952

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ

Η ανασυγκρότηση, στην Ελλάδα, όπως και στην Ευρώπη, είχε διπλό χαρακτήρα: οικονομικό, με την έννοια της επανέναρξης της παραγωγής και της αποκατάστασης των ζημιών στην υποδομή, και θεσμικό, που αναφέρεται στην αποκατάσταση του κρατικού μηχανισμού, την επαναλειτουργία των βασικών πολιτειακών θεσμών και του νόμου. Αν και για τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες η περίοδος της ανασυγκρότησης αρχίζει το 1945 και τελειώνει το 1947-48 στην Ελλάδα αργεί, κυρίως, εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου,¹ ο οποίος επιβραδύνει τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις.²

Η χρονική επιμήκυνση τόσο της πολιτικής όσο και της οικονομικής ανασυγκρότησης οφείλεται σε δύο παράγοντες: ο πρώτος σχετίζεται με το ό,τι η επιβράδυνση των οικονομικών εξελίξεων, από τον Εμφύλιο, δεν έχει να κάνει τόσο με την καθαυτή ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού, καθώς ο πολεμική σύγκρουση δεν επιβράδυνε το ρυθμό της,³ όσο με το ό,τι οι απόπειρες σταθεροποίησης του νομίσματος, από το 1944 και μετά, πραγματοποιούνταν σε ένα ανώμαλο πολιτικό περιβάλλον, με αναπόφευκτες συνέπειες στον καθορισμό των οικονομικών εξελίξεων. Ο δεύτερος παράγοντας έχει να κάνει με την αμερικανική εμπλοκή και τη διάχυσή της, στο εγχώριο οικονομικό και πολιτικό σύστημα. Οι Αμερικανοί, διαδεχόμενοι τη βρετανική αυτοκρατορία,⁴ αποπειράθηκαν και, τελικά,

¹ Για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο(1944-49), βλέπε Κώστας Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία: Από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες*, Κ. Ιορδανίδης(μτφ.),Αθήνα, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη,1981,σελ.90-101 - Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος: Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*,Αθήνα,Παπαζήση,1992,σελ.212-221,225-273 - David H. Close, «Εισαγωγή», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.),Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.),Αθήνα,Φιλίστωρ,1997,σελ.15-51 - Lars Baerentzen – David H. Close, «Η Ήττα του Ε.Α.Μ. από τους Βρετανούς, 1944-5», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.),Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.),Αθήνα,Φιλίστωρ,1997,σελ.101-128 - David H. Close – Θάνας Βερέμης, «Ο Στρατιωτικός Αγώνας, 1945-9», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.), Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.),Αθήνα,Φιλίστωρ,1997,σελ.129-166 - Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Τόμοι 1(2000) και 2(2001),Αθήνα, Βιβλιόραμα και Νίκος Κοταρίδης – Νίκος Σιδέρης, «Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογικά και Πολιτικά Διακυβεύματα», στο *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλιδάς(επιμ.),Αθήνα,Θεμέλιο,2002,σελ.115-124

² Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*,Αθήνα,Πατάκης,2001,σελ.37-38

³ Αντίθετα με ό,τι είναι παραδεκτό, ο Εμφύλιος δεν είχε αρνητικό αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*,Αθήνα,Βιβλιόραμα,2004,σελ.24.Για τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του Εμφυλίου βλέπε Στέργιος Μπαμπανάσης, «Οι Οικονομικές Πτυχές του Εμφυλίου», στο *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακάς(επιμ.),Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000,σελ.39-47

⁴Για τις διεθνείς παραμέτρους του Εμφυλίου και την εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων(Ε.Σ.Σ.Δ, Η.Π.Α., Μεγάλη Βρετανία) στη διαχείριση των ελληνικών πολιτικών υποθέσεων, βλέπε Ι. Ο. Ιατρίδης, «Η Βρετανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα,1945-9», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.), Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.), Αθήνα,Φιλίστωρ,1997,σελ.239-265 - Αρετή Τούντα – Φεργάδη, «Παράμετροι των Διεθνών Διαστάσεων του Εμφυλίου», στο *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακάς(επιμ.),Αθήνα,Φιλίστωρ,2000,σελ.233-255 - Ηλίας Θερόμος, «Ο Εμφύλιος και το Διεθνές Σύστημα», στο *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακάς(επιμ.),Αθήνα,Φιλίστωρ,2000,σελ.257-284 - John O. Iatrides, «Το Διεθνές Πλαίσιο του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλιδάς

διαμόρφωσαν, μέσα από εσωτερικές αντιφάσεις και συγκρούσεις, ένα σχέδιο πολιτικής και οικονομικής ανασυγκρότησης και ανάπτυξης, της Ελλάδας, που την ενσωμάτωνε τόσο στον ευρύτερο γεωπολιτικό τους ορίζοντα, ως δεσπόζουσας δύναμης της ψυχροπολεμικής Δύσης, όσο και στα στενά γεωστρατηγικά στρατηγικά τους συμφέροντα, στον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής.

1.1 Τα χαρακτηριστικά της ξένης επέμβασης

Κατά τα δύο πρώτα μετεπελευθερωτικά χρόνια η Μεγάλη Βρετανία διαδραμάτισε δεσπόζοντα ρόλο στη διακυβέρνηση της Ελλάδας, με τη βρετανική επέμβαση να υλοποιείται μέσω των στρατιωτικών και οικονομικών αποστολών της. Στην βρετανική στρατιωτική αποστολή δόθηκαν ευρύτατες αρμοδιότητες για την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων (στρατός, σώματα ασφαλείας), όμως, καθώς η οικονομική βοήθεια ήταν ασθενική, η βρετανική κυβέρνηση, το καλοκαίρι του 1946, γνωστοποίησε της απόφασή της να διακόψει, σε σύντομο διάστημα, ακόμη και αυτή την υλική βοήθεια προς τον ελληνικό στρατό.⁵

Η διάδοχη αμερικανική επέμβαση επέφερε, ποσοτική και ποιοτική, μεταβολή στη διαχείριση των ελληνικών υποθέσεων. Κατ' αρχάς, το εύρος των οικονομικών και υλικών μέσων που κινητοποιήθηκαν (οικονομική και στρατιωτική βοήθεια) δεν είχε κανένα μέτρο σύγκρισης με αυτό που, τελικά, έλαβε η χώρα από τη Μεγάλη Βρετανία. Η παραχώρηση της βοήθειας συνοδεύτηκε με τη στενή επίβλεψη της ελληνικής κυβερνητικής δραστηριότητας, από τις υπεράριθμες υπηρεσίες και αποστολές των Αμερικανών, με την επίβλεψη αυτή να ασκείται τόσο πάνω στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, που διεξάγονταν κατά των κομμουνιστών, όσο και στην κατάρτιση των οικονομικών προγραμμάτων της κυβέρνησης.⁶

Η αμερικανική επέμβαση διοχετεύτηκε και στο πολιτικό σύστημα. Η διοχέτευση της υποστήριξης, των Αμερικανών, προς οποιαδήποτε κατεύθυνση του εγχώριου πολιτικοοικονομικού χώρου είχε μια κοινή προϋπόθεση: την ικανότητα μιας ομάδας ή ενός προσώπου να εξασφαλίσει το σεβασμό των υλικών αμερικανικών συμφερόντων και την προστασία της χώρας κατά του κομμουνιστικού κινδύνου.⁷

Η εκπλήρωση της παραπάνω προϋπόθεσης οδήγησε τους Αμερικανούς να ενδιαφερθούν και για τη λειτουργία των υπηρεσιών ασφαλείας, συνάπτοντας πολλαπλές σχέσεις με αυτές. Υπήρχε, όμως, και μια άλλη μορφή διείδυσης, πέραν των επίσημων υπηρεσιακών σχέσεων: η απόκτηση, από τις αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες, του δικαιώματος επίβλεψης της δράσης των εθνικών σωμάτων ασφαλείας, με παράλληλο καθορισμό των τακτικών και στρατηγικών προσανατολισμών τους (σχέσεις Κ.Υ.Π. – Σ.Ι.Α.). Ο απόλυτος έλεγχος του ελληνικού στρατιωτικού μηχανισμού, από τις Η.Π.Α., ολοκληρώνεται, μέσω του Ν.Α.Τ.Ο., το 1952.⁸

1.1.1 Τα ποιοτικά και ποσοτικά μεγέθη της ξένης οικονομικής βοήθειας

Με το τέλος του πολέμου η Δύση εμφανίστηκε, στο εσωτερικό της χώρας, σαν να είχε μεγάλο χρέος, προς την Ελλάδα, διότι οι μεγάλες θυσίες του ελληνικού λαού,

(επιμ.), Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σελ. 31-50 και Θανάσης Σφήκας, «Το Διεθνές Πλαίσιο του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Τόμος Δ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σελ. 239-265

⁵ Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*, Α' Τόμος, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ. 461-462

⁶ Ο.π., σελ. 467-468

⁷ Ο.π., σελ. 468

⁸ Ο.π., σελ. 469, 471-472

στον αγώνα κατά του Άξονα, υποστηριζόταν ότι θα έπρεπε να ανταμειφθούν με την παροχή οικονομικής βοήθειας. Η παραπάνω ιδεολογική κατασκευή, της εποχής, μεταλλάχθηκε, στη συνέχεια, στο ότι, η Δύση, θα έπρεπε να παρέχει πόρους καθώς η χώρα μετατρεπόταν σε ανάχωμα της μάχης κατά του κομμουνισμού.⁹

Η εξωτερική οικονομική αρωγή - η ξένη βοήθεια αντιστοιχούσε, από το 1944-52, ανάλογα με τη χρονιά, στο 25%-40% του Α.Ε.Π. - θα είχε δύο κατευθύνσεις: θα χρηματοδοτούσε τις εισαγωγές τόσο των καταναλωτικών (επιβίωση πληθυσμού) όσο και των κεφαλαιουχικών αγαθών, τα οποία ήταν απαραίτητα για την ανασυγκρότηση του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα και για την αποκατάσταση των κατεστραμμένων υποδομών. Τα χρόνια προβλήματα του εμπορικού ισοζυγίου, με την καθοριστική εξάρτηση από τις εισαγωγές, σε συνδυασμό με την κατάρρευση των εξαγωγών, την κατοχική περίοδο, και την αδυναμία αποκατάστασης του εμπορίου, μετά την Απελευθέρωση, είχαν ως αποτέλεσμα το πρωταρχικό πρόβλημα, για την ελληνική οικονομία, να είναι η εξασφάλιση πόρων για την χρηματοδότηση των εισαγωγών. Τα υπόλοιπα προβλήματα (υπερπληθωρισμός, δημοσιονομικό έλλειμμα, ανασυγκρότηση εγχώριας παραγωγής) αντιμετώπιζονταν ως συνέπεια της επάρκειας των εισαγωγών. Κυρίαρχη ελληνική αντίληψη ήταν ότι η χώρα είχε επείγουσα ανάγκη από μαζική ξένη βοήθεια, για την χρηματοδότηση των εισαγωγών, και αν αυτό εξασφαλιζόταν τα υπόλοιπα οικονομικά προβλήματα θα αντιμετώπιζονταν.¹⁰

Από την Απελευθέρωση μέχρι τις 30 Ιουνίου 1964, το ύψος της βοήθειας που παραχωρήθηκε, από τις Η.Π.Α., ανήλθε σε 3.984 εκατομμύρια δολάρια - ποσό που ήταν, σχεδόν, ίσο με το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν, της Ελλάδας, κατά το 1963.¹¹ Το σύνολο αυτό περιελάμβανε, αφενός, στρατιωτική βοήθεια 1.740 εκατομμυρίων δολαρίων, υπό τη μορφή υλικού και εφοδίων συνήθους χρήσεως, και, αφετέρου, οικονομική αρωγή 2.244 εκατομμυρίων δολαρίων. Η οικονομική αρωγή - αν αφήσουμε κατά μέρος την τεχνική βοήθεια - μπορεί να κατανεμηθεί χρονολογικά, με βάση τα στοιχεία του πίνακα Β.Ι.1.1 σε τέσσερις περιόδους.¹²

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.1

*Κατανομή της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, 1944-1964
(σε εκατομμύρια δολάρια)*

1 ^η . Οκτώβριος 1944 – Μάρτιος 1947 Πρόκειται κυρίως για την αμερικανική συμμετοχή στις διανομές εφοδίων της UNRRA	419
2 ^η . Απρίλιος 1947 – Μάρτιος 1948 Φάση της προσωρινής βοήθειας	157
3 ^η . Απρίλιος 1948 – Ιούνιος 1953 Βοήθεια στηριζόμενη στο Σχέδιο Μάρσαλ	1.095
4 ^η . Ιούνιος 1953 – Ιούνιος 1964 Φάση περιορισμού της βοήθειας προς την Ευρώπη, την Ελλάδα και την Τουρκία	555
Σύνολο	2.226
Τεχνική συνεργασία	18
<i>Γενικό σύνολο</i>	2.244

Πηγή: Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*, Α' Τόμος, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ. 480

Επιπλέον, από τα στοιχεία του πίνακα Β.Ι.1.2 βλέπουμε ότι, κατά τη φάση του Σχεδίου Μάρσαλ, η Ελλάδα πέτυχε τη μέγιστη βοήθεια - μάλιστα το ποσοστό της

⁹ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π., σελ. 23

¹⁰ Ο.π., σελ. 23, 52

¹¹ Κατά τον Α. Αγγελόπουλο, το συνολικό ποσό της βοήθειας ήταν μεγαλύτερο από όλα τα εξωτερικά δάνεια που είχε λάβει η χώρα, αθροιστικά, από το 1821 ως το 1930. Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ. 94

¹² Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π., σελ. 480

βοήθειας κατά κάτοικο υπήρξε ανώτερο από εκείνο που επέτυχαν άλλες ευρωπαϊκές χώρες.¹³

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.2
Ανάλυση της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας

	Απόλυτη αξία (εκ. \$)	Ποσοστό του συνόλου
Δωρεάν βοήθεια	1.823	81,2
Δάνεια	297	13,2
Ποσά που δαπανήθηκαν από τις ΗΠΑ στην Ελλάδα	124	5,6
Σύνολο	2.244	100,0

Πηγή: Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α Τόμος,ό.π.,σελ.481

Ο προσδιορισμός της χρήσης που επιφύλαξαν οι ελληνικές αρχές, σε αυτούς τους πόρους, δημιουργούν πολύπλοκα προβλήματα τα οποία δεν μπορούν να οδηγήσουν σε απόλυτα εξακριβωμένες εκτιμήσεις. Οι οικονομικές υπηρεσίες της πρεσβείας των Η.Π.Α. προβάλλουν τους δικούς τους υπολογισμούς, έτσι όπως διαφαίνονται από τον πίνακα Β.Ι.1.3. Τελικά, η συνολική βοήθεια των 3.984 εκατομμυρίων δολαρίων, που παραχωρήθηκε από τις Η.Π.Α., από τον Οκτώβριο του 1944 μέχρι τον Ιούνιο του 1964, ανακατατάχθηκε και, με βάση τα στοιχεία των αμερικανικών υπηρεσιών, αποτυπώνεται στον πίνακα Β.Ι.1.4.¹⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.3
Εκτιμήσεις της αμερικανικής πρεσβείας για την χρήση των πόρων της οικονομικής βοήθειας

	Απόλυτη αξία (εκ. \$)	Ποσοστό του συνόλου
1 ^ο . Τακτικός προϋπολογισμός από τα οποία: εθνική άμυνα	1.136	50,6
προσφυγική βοήθεια	(404)	(18)
ελλείμματα του προϋπολογισμού	(130)	(5,8)
	(602)	(26,8)
2 ^ο . Προϋπολογισμός επενδύσεων	794	35,4
3 ^ο . Χρηματοδότηση Α.Τ.Ε.	57	2,5
4 ^ο . Διάθεση αμερικανικών γεωργικών πλεονασμάτων	133	5,9
Σύνολο	2.120	94,4
5 ^ο . Αμερικανικές δαπάνες στην Ελλάδα	124	5,6
Γενικό σύνολο	2.244	100,0

Πηγή: Jean Meynaud– Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α Τόμος,ό.π.,σελ.481-482

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.4
(Ανα)κατανομή της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, 1944-1964 (σε εκατομμύρια δολάρια)

Στρατιωτικές δαπάνες (υλική βοήθεια πλέον το μερίδιο που απορροφήθηκε από την εθνική άμυνα)	2.144
Δημόσιες επενδύσεις και παραγωγικά έργα	851
Κάλυψη δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού	732
Αξία παραχωρηθέντων γεωργικών πλεονασμάτων	133
Ποσά που δαπανήθηκαν από τις αμερικανικές αρχές στην Ελλάδα	124
Σύνολο	3.984

Πηγή: Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α Τόμος,ό.π.,σελ.482

¹³ Ο.π.,σελ.481

¹⁴ Ο.π.,σελ.481-482

Όσον αφορά την βοήθεια των άλλων χωρών, το σύνολό της, από τον Οκτώβριο του 1944 μέχρι το τέλος του 1963, ανήλθε στο ποσό των 558,2 εκατομμυρίων δολαρίων, μεταξύ των οποίων και 146,4 εκατομμύρια δολάρια που αντιπροσώπευαν επανορθώσεις και αποζημιώσεις, που εισέπραξε το ελληνικό κράτος. Η βοήθεια που παρασχέθηκε από τη Μεγάλη Βρετανία, κατά την περίοδο 1944-46, ανήλθε, συνολικά, σε 220,3 εκατομμύρια δολάρια: 152 εκατομμύρια σε στρατιωτική βοήθεια, 28 εκατομμύρια σε δωρεές ειρηνικών εφοδίων και ένα δάνειο 40,3 εκατομμυρίων δολαρίων για τη σταθεροποίηση της δραχμής. Επομένως, το σύνολο των 191,5 εκατομμυρίων δολαρίων που απομένει αντιπροσωπεύει υποχρεώσεις που αναλήφθηκαν από διάφορες δυνάμεις, για την ενίσχυση της Ελλάδας, με την ανάλυση του πίνακα Β.Ι.1.5 να καλύπτει την περίοδο μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου του 1963.¹⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.5

*Ανάλυση υποχρεώσεων διαφόρων χωρών για την ενίσχυση της Ελλάδας
(σε εκατομμύρια δολάρια)*

Χώρες	Βοήθεια	Δάνεια	Σύνολο
Γερμανία	12	128,7	140,7
Γαλλία	-	31,1	31,1
Καναδάς	7,2	2	9,2
Ιταλία	2,4	6	8,4
Βέλγιο – Λουξεμβούργο	1,1	-	1,1
Ολλανδία	1	-	1
Σύνολο	23,7	167,8	191,5

Πηγή: Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α Τόμος, ό.π.,σελ.483-484

Τέλος, η προερχόμενη βοήθεια από διεθνείς οργανισμούς, μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1963, ήταν της τάξης των 250 εκατομμυρίων δολαρίων, από τα οποία πρέπει να αφαιρέσουμε τμήμα της βοήθειας της U.N.R.R.A., που δεν αποτελούσε αμερικανική συμμετοχή, δηλαδή 104 εκατομμύρια δολάρια.¹⁶

Παρότι ο όγκος της συνολικής βοήθειας που παραχωρήθηκε, ειδικά από τις Η.Π.Α., είναι εκ πρώτης όψης εντυπωσιακός, κρίνεται απαραίτητο να προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις που συσχετίζονται με τη διάκριση της βοήθειας σε στρατιωτική και χρηματική. Η βοήθεια σε χρήμα συνεπάγεται, για όποιον την παραχωρεί, πολύ σημαντικότερα βάρη, όμως, στην ελληνική περίπτωση είχε, για τους Αμερικανούς, ένα άμεσο αντίκρισμα επειδή διευκόλυνε τις ελληνικές αρχές να καλύψουν το τεράστιο εμπορικό έλλειμμα της χώρας, έναντι των Η.Π.Α.. Συνεπώς, η παραχώρηση της χρηματικής βοήθειας διευκόλυνε τις εξαγωγές των Η.Π.Α. και, επομένως, περιόριζε την πίεση που θα μπορούσε να ασκήσει η βοήθεια πάνω στα συναλλαγματικά της αποθέματα.¹⁷

Από ελληνικής πλευράς, η αξιολόγηση της βοήθειας είναι περισσότερο σύνθετη. Από τη στιγμή που η χώρα βρέθηκε στην αδυναμία να προβεί στην αποκατάσταση των καταστροφών που υπέστη (Κατοχή, Εμφύλιος) δύσκολα μπορούσε να αποφύγει την προσφυγή σε μια ξένη βοήθεια¹⁸ καθώς ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής αρωγής επούλωνε πληγές που άνοιγε, συνεχώς, ο εμφύλιος πόλεμος (συντήρηση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων, επισκευή κατεστραμμένων γεφυριών και δρόμων κλπ.). Εδώ, πρέπει να αναζητήσουμε το σπουδαιότερο λόγο για τον οποίο η γιγαντιαία, για τα ελληνικά μέτρα αλλά και σε ευρωπαϊκή σύγκριση, βοήθεια δεν

¹⁵ Ο.π.,σελ.483-484

¹⁶ Ο.π.,σελ.484

¹⁷ Ο.π.,σελ.485-486

¹⁸ Ο.π.,σελ.486

απέδωσε οικονομικά όσο θα έπρεπε. Ωστόσο, εκτός από τον Εμφύλιο, επενέργησαν ανασχετικά και άλλοι παράγοντες οι οποίοι ήταν συνυφασμένοι με το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης της χώρας.¹⁹ Επιπλέον, με δεδομένο τον γεωπολιτικό προσανατολισμό της χώρας, δεν υπήρχε άλλη λύση από την αναζήτηση μιας μαζικής βοήθειας από τις Η.Π.Α.. Αν και ο κίνδυνος της πολιτικής υποτέλειας που συνεπαγόταν, αναγκαστικά, μια τέτοια απόφαση ήταν εγγενής - μετατροπή της χώρας σε οικονομική αποικία²⁰ – εντούτοις, η ψυχολογική σημασία που είχε η αναγγελία της βοήθειας ήταν, για πολλούς, η εγγύηση για τη σταθερότητα του καθεστώτος, αφού συνέδεε την Ελλάδα με τη δυτική οικονομία και τη δυτική κοινότητα κρατών καθώς και με τις πρώτες πρωτοβουλίες οικονομικής συνεργασίας.²¹

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.6

*Δαπάνες του δημοσίου για την ανασυγκρότηση
(Προϋπολογισμός επενδύσεων και χρηματοδότησή τους, σε δισ. δρχ.)*

	1947-48	1948-49	1949-50	1950-51	1951-52	1952-53
A. Δαπάνες	518	1166	1950	2439	1716	1458
B. Πόροι Χρηματοδότησεως						
I. Εξωτερικού	518	1166	2039	2594	1379	910
α) Αμερικανική βοήθεια	518	1149	1890	2255	1084	570
β) Επανορθώσεις και λοιποί χώροι	-	-	149	339	295	340
Ι. Εσωτερικού	-	17	-89*	-155	337	548
α) Εσοδα επενδύσεων	-	-	-	-	31	99
β) Προκαταβολές της Τ.Ε. και ταμιακά διαθέσιμα	-	17	-89	-155	306	449

* Το μείον(-) σημαίνει πλεόνασμα πόρων πέρα από τις ανάγκες χρηματοδότησεως και συνεπώς μείωση των προκαταβολών της Τ.Ε. ή αύξηση των ταμιακών διαθεσίμων.

Πηγή: Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σελ.92

Ενώ η βοήθεια αυξανόταν, ως το τέλος του Εμφυλίου, στη συνέχεια άρχισε να μειώνεται, με ταχείς ρυθμούς. Συνεπώς, ένα από τα ζητήματα που έθετε αυτή η εξέλιξη ήταν πως θα μεθοδευόταν η αναγκαστική απαγκίστρωση της οικονομίας και του κρατικού προϋπολογισμού από την ξένη βοήθεια.²²

1.1.2 Το καθεστώς του ξένου ελέγχου: από την Ελληνοβρετανική Συμφωνία στο Δόγμα Τρούμαν και στο Σχέδιο Μάρσαλ

Η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή αποτελούσε το φορέα της βρετανικής στρατιωτικής παρουσίας, στην Ελλάδα. Εκτός από το στρατιωτικό της τμήμα και τις δραστηριότητες υποστήριξης του βρετανικού στρατού, ανέλαβε τον έλεγχο των προμηθειών που διανέμονταν, στον ελληνικό πληθυσμό, μέχρι την επίσημη εγκατάσταση της U.N.R.R.A..²³ Για αυτό το σκοπό, στις 29 Οκτωβρίου 1944, δίπλα στην Στρατιωτική Αποστολή, συστάθηκε η Επιτροπή Οικονομικών και Προμηθειών, επικεφαλής της οποίας τέθηκε ο βρετανός στρατιωτικός διοικητής. Η Επιτροπή θα έπαιζε ρόλο στη διαχείριση των προμηθειών της οικονομικής βοήθειας (U.N.R.R.A., Ερυθρός Σταυρός, Βρετανοί), όμως, εκ των πραγμάτων, επεδίωξε να επηρεάζει την ελληνική κυβέρνηση για θέματα που άπτονταν στην άσκηση της οικονομικής και νομισματικής πολιτικής. Παρότι είχε, τυπικά, συμβουλευτικό ρόλο συνιστούσε τον

¹⁹ Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ.94

²⁰ Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος, ό.π., σελ.486-487

²¹ Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ.94-95

²² Ο.π., σελ.96

²³ Ο.π., σελ.64-65

πρώτο θεσμό με τον οποίο εγκαθιδρυόταν η περίοδος των ξένων επεμβάσεων στα θέματα της οικονομικής πολιτικής. Αργότερα, και στο πλαίσιο της Ελληνοβρετανικής Συμφωνίας(1946), προβλέφθηκε η εγκατάσταση, για διάστημα δεκαοκτώ μηνών, της Βρετανικής Οικονομικής Αποστολής. Η τελευταία, θα προσέφερε τεχνική υποστήριξη και βοήθεια σε θέματα οικονομικής, βιομηχανικής και νομισματικής πολιτικής και προβλεπόταν να έχει, καθαρά, συμβουλευτικό χαρακτήρα.²⁴

Από τα μέσα του 1946, η προοπτική να διαδεχτεί ο αμερικανικός τον βρετανικό παράγοντα ήταν, πλέον, άμεση. Οι ισχύουσες συμφωνίες παροχής οικονομικής βοήθειας – Ελληνοβρετανική Συμφωνία και πρόγραμμα ενίσχυσης της U.N.R.R.A. – θα ολοκληρώνονταν, στις αρχές του 1947, και έτσι επιβαλλόταν να βρεθεί ένας νέος τρόπος παροχής οικονομικής αρωγής το κύριο βάρος της οποίας, εκ των πραγμάτων, θα έφεραν οι Η.Π.Α.. Οι Αμερικανοί, όντας έτοιμοι να επωμιστούν την ευθύνη για την παροχή οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας, επέτρεψαν τη Μ. Βρετανία να απεμπλακεί από τις ελληνικές υποθέσεις. Με την Ελλάδα βρισκόμενη στα πρόθυρα της κλιμάκωσης του Εμφυλίου, η κυβέρνηση των Η.Π.Α., την άνοιξη του 1947, εξήγγειλε το Δόγμα Τρούμαν, ενώ δεκαπέντε εβδομάδες αργότερα ακολούθησε η εξαγγελία του Σχεδίου Μάρσαλ.²⁵

Το Δόγμα Τρούμαν συνδεόταν με οικονομικές και στρατιωτικές πρωτοβουλίες των Η.Π.Α., προκειμένου να υποστηρίξουν οποιοδήποτε καθεστώς, από την «κομμουνιστική απειλή», σε οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη. Στην ομιλία του αμερικανού προέδρου, οι στόχοι της βοήθειας δεν περιορίζονταν στην συντριβή των κομμουνιστών καθώς βασικός στόχος ήταν η επίτευξη της «αυτοσυντήρητης δημοκρατίας», δηλαδή η ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών και η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, ώστε, αφενός, να έχει τη δυνατότητα να επιβιώνει χωρίς την παροχή ξένης βοήθειας, και, αφετέρου, να παρέχει στον πληθυσμό της ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης. Επομένως, οι πολιτικές εξελίξεις, σε κάθε εθνικό επίπεδο, υπόκειντο στο πλαίσιο της προοπτικής επίτευξης της «αυτοσυντήρητης δημοκρατίας» η οποία θα αποθάρρυνε την αναβίωση του κομμουνισμού.²⁶

Η Ελληνοαμερικανική Συμφωνία, του Ιουνίου του 1947, παραχώρησε, στον ξένο παράγοντα, αποφασιστικές αρμοδιότητες στη νομισματική και δημοσιονομική πολιτική, εκχώρησε τον πλήρη έλεγχο του εξαγωγικού εμπορίου και, έμμεσα, τη δυνατότητα επιβολής βέτο στο σύνολο της οικονομικής πολιτικής. Έτσι, η αμερικανική επέμβαση, σε αντίθεση με την Ελληνοβρετανική Συμφωνία που προέβλεπε μόνο συμβουλευτικό ρόλο στη βρετανική οικονομική αποστολή,

²⁴ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π.,σελ.53,87

²⁵ Ό.π.,σελ.135,137,144. Για την αμερικανική οικονομική παρέμβαση, στην Ελλάδα, και γενικότερα για το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ, βλέπε και Α. F. Freris, *The Greek Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm, London And Syndey,1986,σελ.128-134 – Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος,ό.π.,σελ.81-88,91-107 - David Close, *Ελλάδα, 1945-2004: Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Γιώργος Μερτίκας(μτφ.),Αθήνα,Θύραθεν,2006,σελ.67-73 - Απόστολος Β. Βετσόπουλος, *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Μεταπολεμική Ανασυγκρότηση της Ελληνικής Οικονομίας*,Αθήνα, Gutenberg,2007,σελ.62-76,84-97,101-340 - Γ. Στασινόπουλος, *Η Ρητορική της Ανάπτυξης: Οικονομικές Ιδέες και Οικονομική Πολιτική την Περίοδο της Ανασυγκρότησης 1944-1952*,Αθήνα, Gutenberg,2010,σελ.179-332 - Θανάσης Δ. Σφήκας, «Η Αμερικανική Εθνική Ιδεολογία και ο ‘Ίπτάμενος Δίσκος’ του Σχεδίου Μάρσαλ», στο *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης*, Θανάσης Δ. Σφήκας(επιμ.),Αθήνα,Πατάκης,2011,σελ.72-92 - Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το Σχέδιο Μάρσαλ και η Διαμόρφωση της Μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης», στο *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης*, Θανάσης Δ. Σφήκας(επιμ.),Αθήνα, Πατάκης,2011,σελ.117-135 - Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Σχέδιο Μάρσαλ και Οικονομικός Προγραμματισμός αλά Γαλλικά και αλά Ελληνικά», στο *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης*, Θανάσης Δ. Σφήκας(επιμ.),Αθήνα,Πατάκης,2011,σελ.183-201

²⁶ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π.,σελ.141,144

θεσμοθέτησε το καθεστώς της εξάρτησης²⁷ - εκχώρηση εθνικής κυριαρχίας σε ζητήματα λειτουργίας του πολιτεύματος και του οικονομικού καθεστώτος.²⁸

Με τη θεσμοθέτηση του καθεστώτος ελέγχου διαμορφώθηκε, στην Ελλάδα, ένα ιδιόμορφο δυαδικό καθεστώς. Η νέα αποστολή της Α.Μ.Α.Γ. και η πρεσβεία συνιστούσαν δύο παράλληλους και ισότιμους οργανισμούς, υπό το υπουργείο Εξωτερικών των Η.Π.Α, με την πρώτη να έχει την ευθύνη εφαρμογής των οικονομικών και στρατιωτικών στόχων και την πρεσβεία να διατηρεί τις παραδοσιακές πολιτικές της αρμοδιότητες. Η υποβάθμιση της πρεσβείας θεωρήθηκε επιβεβλημένη καθώς, σύμφωνα με τις διεθνείς συνθήκες, δεν μπορούσε να επεμβαίνει στα εσωτερικά μιας χώρας αναλαμβάνοντας την άσκηση του οικονομικού ελέγχου. Έτσι, το δυαδικό καθεστώς ευνοούσε την οικονομική αποστολή, μια και η ανάληψη της ευθύνης για τα οικονομικά και στρατιωτικά θέματα της έδιναν απόλυτη πολιτική ισχύ.²⁹

Η πρώτη ομάδα της αποστολής της Α.Μ.Α.Γ. εγκαταστάθηκε, στην Αθήνα, προς τα τέλη του Ιουνίου 1947, και συγκροτήθηκε σε τμήματα³⁰ τα οποία κάλυπταν το σύνολο των βασικών τομέων παρέμβασης στην οικονομία (δημόσια οικονομικά, γεωργία, βιομηχανία, εμπόριο, εργασία, δημόσια υγεία και ανασυγκρότηση). Ουσιαστικά, επρόκειτο για τη δομή μιας «παράλληλης κυβέρνησης» καθώς εμφανιζόταν πλήρης αντιστοίχιση με τα κύρια πολιτικά υπουργεία της κυβέρνησης.³¹

Οι κεντρικοί θεσμοί, στη λειτουργία αυτής της «παράλληλης κυβέρνησης», ήταν δύο: από τη μια, η Δ.Ε.Ε.,³² η οποία θα έλεγχε το εξωτερικό και, κυρίως, το εισαγωγικό εμπόριο της χώρας και, από την άλλη, η Ν.Ε., η οποία με την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της, από την αμερικανική πλευρά, απέκτησε τον απόλυτο έλεγχο στο τραπεζικό σύστημα και τις δραστηριότητες της Τ.Ε.³³

Για το συνολικό συντονισμό της οικονομικής πολιτικής δημιουργήθηκε η Επιτροπή Οικονομικής Πολιτικής (πρωθυπουργός, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, οικονομικοί υπουργοί, αρχηγός της αμερικανικής αποστολής), ενώ τα θέματα που αφορούσαν επιμέρους πλευρές του προγράμματος βοήθειας – όπως, για παράδειγμα, το πρόγραμμα βιομηχανικών δανείων ή το πρόγραμμα ενέργειας - θα αποτελούσαν αντικείμενο Ειδικών Επιτροπών που θα συστήνονταν κατά περίπτωση (Επιτροπή Βιομηχανικών Δανείων, Επιτροπή για την Ενέργεια, κλπ). Συνολικά, λοιπόν, μέσω των παραπάνω ρυθμίσεων ο έλεγχος της Α.Μ.Α.Γ. ήταν, σχεδόν, απόλυτος.³⁴

Στις αρχές του 1948 οριστικοποιήθηκε η προοπτική της ένταξης, της Ελλάδας, στο Σχέδιο Μάρσαλ, γεγονός που, εκ των πραγμάτων, απέκλειε το ενδεχόμενο να διατηρηθεί το καθεστώς λειτουργίας της Α.Μ.Α.Γ.. Το Σχέδιο Μάρσαλ ήταν,

²⁷ Ο.π.,σελ.144-145

²⁸ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.87

²⁹ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.145

³⁰ Η δομή της AMAG διακρινόταν σε στρατιωτικό και πολιτικό σκέλος, κάτι που προέκυπτε από τις διττές αρμοδιότητες της αποστολής. Ενώ, στον στρατιωτικό τομέα, η αμερικανική παρουσία ήταν συμβουλευτική στον οικονομικό οι συμφωνίες, των δύο κυβερνήσεων, προέβλεπαν ειδικό καθεστώς λειτουργίας για την Α.Μ.Α.Γ., με εκτεταμένες αρμοδιότητες στη διαχείριση της οικονομικής πολιτικής της χώρας.Ο.π.,σελ.164

³¹ Ο.π.,σελ.163-164

³² Η Δ.Ε.Ε. αποτελούνταν από το Συμβούλιο, την Εκτελεστική Επιτροπή και τη Γραμματεία. Στο Συμβούλιο, που θα αποφάσιζε για τη γενική πολιτική του οργανισμού, συμμετείχαν οι οικονομικοί υπουργοί της κυβέρνησης, ο Διοικητής της Τ.Ε. και ο Αμερικανός γενικός διευθυντής της Δ.Ε.Ε.. Στην Εκτελεστική Επιτροπή, η οποία αναλάμβανε την καθημερινή διοίκηση του οργανισμού, συμμετείχαν δύο έλληνες υπάλληλοι, του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, και ο γενικός διευθυντής. Τέλος, η ολιγομελής Γραμματεία ετίθετο υπό την άμεση διεύθυνση του γενικού διευθυντή. Ο.π.,σελ.165

³³ Ο.π.,σελ.165-166

³⁴ Ο.π.,σελ.165-167

αποκλειστικά, οικονομικό πρόγραμμα βοήθειας και, συνεπώς, η νέα οικονομική αποστολή, που θα αντικαθιστούσε την Α.Μ.Α.Γ., η Ε.Σ.Α./Greece, δεν θα μπορούσε να έχει άλλες αρμοδιότητες, πέραν των οικονομικών. Επιπλέον, ο στρατιωτικός τομέας αυτονομήθηκε, με την ίδρυση της J.U.S.M.A.P.G., και το σύστημα των αμερικανικών υπηρεσιών, στην Ελλάδα, θα λειτουργούσε, πλέον, με τη διάκριση των πολιτικών, στρατιωτικών και οικονομικών αρμοδιοτήτων και την ανάθεσή τους σε χωριστούς φορείς: την πρεσβεία, την οικονομική αποστολή και την J.U.S.M.A.P.G..³⁵

Η τελική αναδιοργάνωση των αμερικανικών υπηρεσιών διατήρησε το δυαδικό πρότυπο και το προσάρμοσε στις νέες συνθήκες, όπως διαμορφώθηκαν με την ένταξη, της Ελλάδας, στο Σχέδιο Μάρσαλ. Στις νέες ρυθμίσεις, που ακολούθησαν τη μετάβαση από το Δόγμα Τρούμαν στο Σχέδιο Μάρσαλ, ο ρόλος της πρεσβείας αναβαθμίστηκε και είχε, πλέον, τον τελευταίο λόγο για τη διαχείριση των πολιτικών και οικονομικών υποθέσεων. Η Ε.Σ.Α./G., σε σχέση με την Α.Μ.Α.Γ., είχε μικρότερη αυτονομία, απέναντι στην Ουάσιγκτον, αναφορικά με το σχεδιασμό και την υλοποίηση της οικονομικής πολιτικής, διατήρησε, όμως, στο ακέραιο, τα δικαιώματα της «θεσμοθετημένης επέμβασης», στις σχέσεις της με την ελληνική κυβέρνηση, καθώς το ιδιότυπο καθεστώς του Δόγματος Τρούμαν ανανεώθηκε και στις συνθήκες του Σχεδίου Μάρσαλ. Τέλος, το στρατιωτικό σκέλος των δραστηριοτήτων των Η.Π.Α., αφού αυτονομήθηκε και ενισχύθηκε με την J.U.S.M.A.P.G., διευρύνθηκε με τις αρμοδιότητες που παραχωρήθηκαν στη διεύθυνση των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Εμφυλίου.³⁶

1.2 Η πολιτική ανασυγκρότηση

Η Απελευθέρωση, τον Οκτώβριο του 1944, έφερε στο προσκήνιο την αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο παρατάξεις οι οποίες, παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις, πρότειναν διαφορετικούς δρόμους για το μελλοντικό, πολιτικό και οικονομικό, καθεστώς της χώρας.³⁷

Από τη μια ήταν οι δυνάμεις του Ε.Α.Μ. - απαρτιζόταν από το Κ.Κ.Ε.³⁸ και άλλες ομάδες, μεταξύ των οποίων τρία σοσιαλιστικά και αγροτικά κόμματα³⁹ - ενός τεράστιου λαϊκού κινήματος, της Κατοχής, που επεδίωκε τόσο την απελευθέρωση του έθνους όσο και την αποκατάσταση της δημοκρατίας πάνω σε νέες κοινωνικές και πολιτικές βάσεις.⁴⁰ Με την αποχώρηση των Γερμανών, το Ε.Α.Μ., αποτελούσε την ισχυρότερη αντιστασιακή οργάνωση και το σημαντικότερο πολιτικό σχήμα της χώρας.⁴¹

Από την άλλη μεριά ήταν οι παραδοσιακές δυνάμεις της χώρας, ο αστισμός, και οι κοινωνικές τους βάσεις στον αγροτικό χώρο. Αυτές οι δυνάμεις ήταν βαθιά διαιρεμένες και ανομοιογενείς, διότι περιελάμβαναν τόσο τους οπαδούς του βασιλιά όσο και τον κύριο όγκο των φιλελευθέρων και άλλων μετριοπαθών δημοκρατικών. Από κοινωνική πλευρά είχαν σταθερές βάσεις ή συμμάχους σε μέρη του κρατικού μηχανισμού, που είχαν συνεχίσει να λειτουργούν στην Κατοχή, στον αγροτικό κόσμο – κυρίως μέσω των πελατειακών διασυνδέσεων – και στα μεσαία στρώματα. Αν και ο

³⁵ Ο.π.,σελ.215-216

³⁶ Ο.π.,σελ.221-223

³⁷ Πάνος Καζάκος, ό.π.,σελ.53

³⁸ Οι κομμουνιστές αποτελούσαν μειοψηφία μεταξύ των μελών του Ε.Α.Μ., όμως, ο ρόλος τους, στην πολιτική διεύθυνση του μετώπου, ήταν κυριαρχικός. Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος,ό.π.,σελ.204

³⁹Ο.π.

⁴⁰ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση (1922 – 1974): Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Βενετία Σταυροπούλου(μτφ.),Αθήνα,Θεμέλιο,1983,σελ.139

⁴¹ Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος, ό.π.

εσωτερικός πολιτικός πλουραλισμός, αυτών των δυνάμεων, πλαισιώθηκε με τη «νέα πλουτοκρατία», τους μαυραγορίτες της Κατοχής, μπορούμε να υποθέσουμε ότι πίσω από αυτή την πολιτική συμμαχία βρισκόταν ένα ευρύτατο κοινωνικό μέτωπο το οποίο ήταν εν δυνάμει πλειοψηφία.⁴²

Με την αποχώρηση των Γερμανών το κρίσιμο πολιτικό ζήτημα ήταν ποιος θα συγκροτούσε το κράτος.⁴³ De facto, η απάντηση δόθηκε με τη σύγκρουση των Δεκεμβριανών και τα παρεπόμενά της. Ο αστισμός, επωφελούμενος από έναν ευνοϊκό συσχετισμό δυνάμεων, στο διεθνές επίπεδο, και με την καθοριστική συμβολή των Βρετανών, αρχικά, και των Αμερικανών, στη συνέχεια, τελικά, επικράτησε.⁴⁴ De jure, η απάντηση δόθηκε με την παλινόρθωση της προπολεμικής έννομης τάξης. Ο αστισμός νομιμοποίησε, τυπικά, την εξουσία του με την επαναφορά του Συντάγματος του 1864/1911, το οποίο έπαψε, πραγματικά, να ισχύει από την 4^η Αυγούστου 1936.⁴⁵

1.2.1 Η θεσμική ανασυγκρότηση

Τα θεμελιώδη δεδομένα που προσέδωσαν στους μεταπολεμικούς πολιτικούς θεσμούς, της Ελλάδας, έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα ήταν δύο: το πρώτο, ήταν η εμφάνιση των λαϊκών μαζών στο άμεσο πολιτικό προσκήνιο. Το δεύτερο, βασικό δεδομένο, ήταν το βάθεμα του χάσματος ανάμεσα στο γράμμα ενός τυπικού συντάγματος πιστού στις αρχές του συνταγματικού φιλελευθερισμού και στις ανάγκες μιας νέας οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης, δεδομένης της ανάγκης παρέμβασης του κράτους σε όλα, σχεδόν, τα πεδία. Στα δύο αυτά δεδομένα πρέπει να προσθέσουμε, πέραν της ξένης επέμβασης στη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων, και τον ειδικό ρόλο που έπαιζαν οι ένοπλες δυνάμεις, μια εξέλιξη που πήρε ανεξέλεγκτες πολιτικές διαστάσεις, κατά την διάρκεια της μεταπολεμικής τριακονταετίας.⁴⁶

1.2.1.1 Η απόπειρα νομιμοποίησης της μεταπολεμικής εξουσίας και το Σύνταγμα του 1952

Η Συμφωνία της Βάρκιζας, αν και δεν εφαρμόστηκε ποτέ, ήταν το μόνο επίσημο κείμενο, μετά την Απελευθέρωση, που συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά ενός προσωρινού συντάγματος, ενός «προσυντάγματος».⁴⁷

Δεδομένων των νέων συσχετισμών δυνάμεων, που προέκυψαν από την Κατοχή, η απόπειρα νομιμοποίησης των μεταπολεμικών κυβερνήσεων, τόσο σε πολιτικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο, μέσω της εμφάνισής τους ως συνεχιστών της προπολεμικής συνταγματικής τάξης προϋπέθετε ένα «διπλό πλάσμα»: από τη μια, ότι η πολιτική ιστορία της Ελλάδας είχε σταματήσει την 4^η Αυγούστου 1936 και, από την άλλη, ότι το Σύνταγμα του 1864/1911, δεν είχε καταργηθεί ποτέ, έτσι όπως είχε επαναφερθεί σε ισχύ το 1935. Μόνον έτσι, οι de facto κυβερνήσεις της Αθήνας, μπορούσαν να παρουσιάζονται ως φορείς της νομιμότητας, και τυπικά και ουσιαστικά.⁴⁸

⁴² Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.29-30,54-55

⁴³ Ο.π.,σελ.55

⁴⁴ Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος,ό.π.,σελ.447

⁴⁵ Ο.π.,σελ.159-160

⁴⁶ Ο.π.,σελ.135-137

⁴⁷Ο.π.,σελ.156-157. Τρία είναι τα χαρακτηριστικά που προσέδωσαν στη Συμφωνία της Βάρκιζας τα χαρακτηριστικά ενός «προσυντάγματος»: Πρώτον, το «περιεχόμενο» της, που περιείχε διατάξεις εξ ορισμού συνταγματικού χαρακτήρα. Δεύτερον, της «πολιτικής της βάσης» καθώς ήταν το «μόνο» επίσημο κείμενο, γενικής αποδοχής, μετά τα Δεκεμβριανά, και, τρίτον, της πολιτικής σκοπιμότητάς της, μια και όριζε τη διαδικασία για την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας. Ο.π.,σελ.157

⁴⁸ Ο.π.,σελ.159-160

Στην παραπάνω προσπάθεια νομιμοποίησης, οι κυβερνήσεις που άσκησαν την εξουσία, έως τις εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946 (έναρξη Εμφυλίου),⁴⁹ στηρίχτηκαν, θεσμικά, στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Με μια σειρά αποφάσεων, κατά τη διάρκεια του 1945, το Συμβούλιο απέρριψε τη θεωρία των *de facto* κυβερνήσεων και χαρακτήρισε τις τότε κυβερνήσεις νόμιμες.⁵⁰

Η παλινόρθωση της προπολεμικής συνταγματικής έννομης τάξης εκδηλώθηκε, άμεσα, με το διάταγμα της 19^{ης} Ιανουαρίου 1946, που προκήρυξε εκλογές για την ανάδειξη «*Αναθεωρητικής*» Βουλής. Σύμφωνα με το διάταγμα, η νέα Βουλή μπορούσε να αναθεωρήσει το σύνολο των διατάξεων του «*ισχύοντος*» συντάγματος, εκτός από εκείνες που καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος. Το πολίτευμα θα καθόριζε, με δημοψήφισμα, ο λαός το οποίο, με πίεση της Βρετανίας, θα διεξαγόταν μετά τις βουλευτικές εκλογές, σε αντίθεση με ότι προέβλεπε η Συμφωνία της Βάρκιζας. Παρ' όλα αυτά, το συνταγματικό πρόβλημα δεν λύθηκε, με τη Δ' Αναθεωρητική Βουλή, της 31^{ης} Μαρτίου 1946, να μην μπορεί να ψηφίσει ένα νέο Σύνταγμα και, ως το 1952, η χώρα έζησε κάτω από ένα ιδιόμορφο καθεστώς, που δεν είχε προηγούμενο.⁵¹

Το νέο Σύνταγμα, που καταρτίστηκε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και ψηφίστηκε το Δεκέμβριο του 1951, αποτελούσε μια αυταρχική εκδοχή του φιλελεύθερου συντάγματος του 1864/1911. Το νέο Σύνταγμα περιείχε μια καινοτομία που αναφερόταν στην παράνομη θεσμοθέτηση της αυτόνομης κυβερνητικής νομοθεσίας - θεσμική υπεροχή της κυβέρνησης στην άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας - η οποία εκφράστηκε με τα διατάγματα του άρθρου 35⁵² και τις «*πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου*».⁵³

Πιο συγκεκριμένα, η συνταγματική επιτροπή, του 1949, προτίμησε να θεσπίσει μια πρωτότυπη νομοθετική διαδικασία που κατέληξε, στην πραγματικότητα, σε μια νέα ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας χωρίς, ταυτόχρονα, να προβλέπει τις απαραίτητες εγγυήσεις, από την άποψη του δημοκρατικού ελέγχου. Έτσι, η διαδικασία του νέου άρθρου 35 κατέληξε να υποκαταστήσει την τακτική νομοθετική διαδικασία, της ψήφισης των τυπικών νόμων από τη Βουλή, με την υποκατάσταση αυτή να πραγματοποιείται χάρη σε μια διασταλτική, αν όχι αντισυνταγματική, ερμηνεία της ρήτρας των «*εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων*».⁵⁴

Υπό το σύνταγμα του 1952, η εκτελεστική εξουσία δεν προσέφυγε στην εξωσυνταγματική πρακτική των αναγκαστικών νόμων, ωστόσο, παραβιάζοντας τη συνταγματική νομιμότητα, συνέχισε να εκδίδει νομοθετικές πράξεις, χωρίς προηγούμενη εξουσιοδότηση, ονομάζοντάς τες διαφορετικά: «*πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου*». Εκδιδόμενες, είτε λειτουργούσε είτε απουσίαζε η Βουλή ή η ειδική επιτροπή του άρθρου 35, οι πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου έπρεπε να

⁴⁹Μεταξύ της υπογραφής της Συμφωνίας της Βάρκιζας και της έναρξης του Εμφυλίου (Φεβρουάριος 1945 – Μάρτιος 1946), οι κυβερνήσεις, συγκεντρώνοντας το σύνολο των εξουσιών, μεταξύ αυτών και της συντακτικής εξουσίας, τις άσκησαν με συνταγματικές πράξεις, αναγκαστικούς νόμους και διατάγματα, που προσυπέγραφε και ο αντιβασιλιάς Δαμασκηνός. Ο.π.,σελ.159

⁵⁰ Ο.π.,σελ.160.

⁵¹ Ο.π.,σελ.165-166,169-170

⁵² Το άρθρο 35 παρ.2 του Συντάγματος του 1952 πρόβλεπε πως «*ο Βασιλεύς δύναται, διαρκούσης της βουλευτικής περιόδου κατά τον χρόνον της απουσίας της Βουλής, ή της διακοπής των εργασιών αυτής, να προβαίνει εις έκδοσιν νομοθετικών διαταγμάτων προς ρύθμισιν εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων μετά σύμφωνον γνώμην ειδικής επιτροπής εκ βουλευτών, οριζομένης εις την αρχήν εκάστης συνόδου και λειτουργούσης μέχρι της έναρξεως της νέας συνόδου*». Το απόσπασμα παρατίθεται στο ό.π.,σελ.205

⁵³ Ο.π.,σελ.203-204,225-226

⁵⁴ Ο.π.,σελ.207,216

κυρωθούν, αργότερα, από το κοινοβούλιο, που αποτελούσε μια εκ των υστέρων νομιμοποίηση μιας, ολοκληρωτικά, αυθαίρετης πρακτικής.⁵⁵

Οι στρεβλώσεις, στη λειτουργία του Συντάγματος του 1952, πλαισιώθηκαν και από τις αντισυνταγματικές παρεμβάσεις του στέμματος στην πολιτική ζωή της χώρας. Οι παρεμβάσεις αυτές συνδέθηκαν είτε με την παραβίαση του πνεύματος του ισχύοντος καταστατικού χάρτη – αν και τηρούνταν ορισμένα συνταγματικά προσχήματα – είτε με την παραβίαση των ισχυόντων κανόνων δικαίου, που φανέρωναν μια εξωσυνταγματική αντίληψη των αρμοδιοτήτων του στέμματος.⁵⁶

1.2.1.2 Το Στέμμα

Η παλινόρθωση της μοναρχίας και η επιστροφή του Γεωργίου Β΄ οφείλονται, σε καθοριστικό βαθμό, στην βρετανική πολιτική καθώς δεν είναι βέβαιο πως αν κινούσαν τα ηνία της εξουσίας οι Αμερικανοί θα είχε δοθεί στο καθεστωτικό αυτή η λύση.⁵⁷

Οι παραπάνω παρατηρήσεις τεκμαίρονται και με τα ευνοϊκά, για το βασιλιά, αποτελέσματα του δημοψηφίσματος της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946. Τα γεγονότα των Δεκεμβριανών έπαιξαν καθοριστικό ρόλο πάνω στα αποτελέσματα καθώς πολλοί εκλογείς ψήφισαν υπέρ της επιστροφής του βασιλιά όχι διότι, αυτή καθ' εαυτή, η παλινόρθωση τους ήταν επιθυμητή αλλά εξαιτίας των κινδύνων της διεθνούς κατάστασης και των απειλών που περιέβαλλαν, τότε, την Ελλάδα. Έτσι, η ταύτιση με το βρετανικό παράγοντα, για την επιστροφή του βασιλιά, τους φαινόταν ικανή να εξασφαλίσει, στη χώρα, μια διεθνή προστασία κατά της επέκτασης του κομμουνισμού. Ειδικά για τους παλαιούς βενιζελογενείς πολιτικούς, όταν προέκυψε το πρόβλημα του μεταπολεμικού καθεστώτος, σπάνιες ήταν οι περιπτώσεις πολιτικών που απέκρουσαν την ιδέα της παλινόρθωσης (Πλαστήρας, Σοφούλης, Καφαντάρης), ενώ πολλοί από τους αντιμοναρχικούς ηγέτες που κατέφυγαν στη Μέση Ανατολή, κατά τη διάρκεια της Κατοχής - ιδιαίτερα οι Σ. Βενιζέλος, Π. Κανελλόπουλος και Γ. Παπανδρέου - πραγματοποίησαν, εκεί, μια προσέγγιση με τη μοναρχία.⁵⁸

Συνολικά, λοιπόν, ο βασιλιάς, αναλαμβάνοντας επίσημα την ηγεσία του αγώνα κατά της κομμουνιστικής εξέγερσης, έγινε, κατά κάποιο τρόπο, ο εγγυητής της παραμονής, της Ελλάδας, στο δυτικό στρατόπεδο. Εντούτοις, στο σύνολό της, η εθνική και διεθνής συμφιλίωση με το Στέμμα⁵⁹ προήλθε, κατά μεγάλο βαθμό, όχι τόσο από μία προσήλωση - λογική ή συναισθηματική - στο μοναρχικό θεσμό όσο από τη θέση του στυλοβάτη της καθεστηκυίας τάξης που υιοθέτησε η δυναστεία μόλις επέστρεψε στη χώρα. Συνεπώς, μετά τη βρετανική επέμβαση η οποία έσωσε, αρχικά, τη μοναρχία, η μεγάλη της τύχη ήταν ότι μπόρεσε να εμφανιστεί ως ανασχετικό εμπόδιο στην επέκταση του κομμουνισμού.⁶⁰

1.2.1.3 Η αναδιαμόρφωση του κομματικού συστήματος

Το ελληνικό μεταπολεμικό κομματικό σύστημα, παρά την εισδοχή ορισμένων στοιχείων εκσυγχρονισμού, αναγόταν, μάλλον, στα πατροπαράδοτα συστήματα του

⁵⁵ Ο.π.,σελ.225-226

⁵⁶ Ο.π.,σελ.239

⁵⁷ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος, ό.π.,σελ.386

⁵⁸ Ο.π.,σελ.386-388

⁵⁹ Για το ρόλο της μοναρχίας, κατά την μεταπολεμική περίοδο, βλέπε και Γεράσιμος Καραμπελιάς, *Ο Ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων στην Πολιτική Ζωή της Τουρκίας και της Ελλάδας: Συγκριτική Ανάλυση των Μεταπολεμικών Στρατιωτικών Επεμβάσεων 1945-1980*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σελ.397-400 - David Close, *Ελλάδα, 1945-2004...*, ό.π.,σελ.145-146 και Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική Μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2008, σελ.22-25

⁶⁰ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος, ό.π.,σελ.387

19^{οο} αιώνα παρά στο σύγχρονο σύστημα των γραφειοκρατικών κομματικών οργανώσεων.⁶¹ Άλλωστε, από πολλές πλευρές, η μεταπολεμική κατάσταση των ελληνικών κομματικών σχημάτων προσομοίαζε με την κατάσταση που επικρατούσε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, πριν από τη μεγάλη βιομηχανική τους ανάπτυξη.⁶²

Πιο συγκεκριμένα, το ελληνικό κομματικό σύστημα, ειδικά κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, χαρακτηριζόταν από ένα πλήθος κομμάτων αδιευκρίνιστων προσανατολισμών και εν πολλοίς προσωποπαγών.⁶³ Η κατάσταση αποσύνθεσης, των κυριότερων προπολεμικών σχημάτων, ήταν περισσότερο ευδιάκριτη στους Φιλελεύθερους⁶⁴ από ό,τι στους Λαϊκούς,⁶⁵ δεδομένου ότι τα στοιχεία των δεύτερων κατόρθωσαν να συνασπιστούν ευκολότερα από τα στοιχεία του Κέντρου. Μεταξύ των αιτιών αυτού του κατακερματισμού ήταν οι ζημιές που προξένησε, στο κομματικό σύστημα, η δεκαετής διακοπή κάθε κοινοβουλευτικής διαδικασίας και η έλλειψη ικανών πολιτικών ανδρών να πραγματοποιήσουν ενωτικές διαδικασίες, γύρω από το πρόσωπό τους.⁶⁶

Με αφετηρία αυτές τις συνθήκες – που συνοδεύτηκαν από κυβερνητική αστάθεια – και προς την κατεύθυνση της ενοποίησης των κομματικών δυνάμεων εμφανίστηκαν δύο μεγάλες τάσεις: η προοδευτική και, τελικά, πλήρης εξαφάνιση των τμημάτων του πληθυσμού που εμφανίζονταν τόσο μεταξύ της Δεξιάς και του Κέντρου όσο και μεταξύ της Αριστεράς και του Κέντρου, με συνέπεια τη συγκέντρωση των δυνάμεων στους κόλπους καθεμιάς από αυτές τις μεγάλες τάσεις. Με άλλα λόγια, οι αποχρώσεις Κέντρο-Δεξιά και Κέντρο-Αριστερά – η πρώτη πολύ συντομότερα από τη δεύτερη – παύουν να έχουν αυτοτελή εκπροσώπηση, ενώ κάθε μια από τις μεγάλες τάσεις, η

⁶¹Για το κομματικό σύστημα της μεταπολεμικής περιόδου, βλέπε και Βασιλική Μεσθανέως, «Η Αντιπολίτευση στην Ελλάδα Κατά την Περίοδο 1949-1963», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994,σελ.675-678 - Ιωάννα Στ. Παπαθανασίου, «ΕΔΑ: Το Μαζικό Κόμμα της Προδικτατορικής Αριστεράς (1963-1967)», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.681-698 - David H. Close, «Η Κληρονομιά», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος,1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ (επιμ.),Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.), Αθήνα,Φιλίστωρ,1997,σελ.273-276, του ιδίου, *Ελλάδα, 1945-2004...*,ό.π.,σελ.163-168 - Ηλίας Νικολακόπουλος *Η Καχεκτική Δημοκρατία: Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*,Αθήνα, Πατάκη,2001, του ιδίου, «Κομματική και Εκλογική Αποτύπωση του Εμφυλίου,1950-1952», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{οο} αιώνα: Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.),Τόμος Δ2,Αθήνα,Βιβλιόραμα,2009,σελ.327-349 - Απόστολος Β. Βετσόπουλος,ό.π.,σελ.55-62 - Σωτήρης Ριζάς,ό.π.,σελ.17-22, 37-52

⁶² Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος, ό.π.,σελ.361,369

⁶³Ενδεικτικά αναφέρουμε το «*Κόμμα Γεωργίου Παπανδρέου*», όπου συμμετείχε στις εκλογές, του 1950, λαμβάνοντας 35 έδρες. Στις εκλογές του 1952 ο Παπανδρέου συνεργάστηκε εκλογικά με τον Ελληνικό Συναγερμό, του στρατάρχη Παπάγου, όχι ως ηγέτης κόμματος αλλά ως ανεξάρτητη πολιτική προσωπικότητα. Μόλις εκλέχτηκε αποσπάστηκε από το Συναγερμό και σε λίγο επανήλθε στο Κόμμα των Φιλελευθέρων του οποίου ανακηρύχτηκε αρχηγός. Ο.π.,σελ.589

⁶⁴Στις εκλογές του 1950 η νίκη περιήλθε στα κόμματα του Κέντρου. Θεωρούμενα ως σύνολο, τα τρία κόμματα (Κόμμα Φιλελευθέρων, Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου, Κόμμα Γ. Παπανδρέου) κέρδισαν 136 έδρες, δηλαδή περίπου το 55% του συνόλου, αλλά στην πραγματικότητα επρόκειτο για χωριστούς, αντίζηλους, σχηματισμούς. Αυτή η κατάτμηση εμπόδιζε το σχηματισμό σταθερής κυβέρνησης, εξασθενίζοντας τις δυνατότητες κυβερνητικής δράσης. Ο.π.,σελ.117

⁶⁵Στη Δεξιά η κυριότερη εξέλιξη ήταν η διάσπαση του Λαϊκού Κόμματος, που μεσολαβεί με την πρωτοβουλία του Στ. Στεφανόπουλου, εντούτοις, το καθοριστικότερο γεγονός ήταν η παραίτηση του Στρατάρχη Παπάγου, από το στρατό(13 Μαΐου 1951), και η απόφασή του να μετάσχει στην εκλογική μάχη(Ελληνικός Συναγερμός). Η απόφαση του στρατάρχη – στη λήψη της οποίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο ο Σ. Μαρκεζίνης – ανακοινώθηκε στις 30 Ιουλίου 1951, δηλαδή την ημέρα της αναγγελίας της ημερομηνίας των εκλογών. Ο.π.,σελ.118

⁶⁶Ο.π.,σελ.100,166

Δεξιά⁶⁷ πολύ γρηγορότερα από το Κέντρο,⁶⁸ θα επωφεληθούν από την κίνηση προς τη συσπείρωση κατακτώντας ένα ενιαίο σχήμα.⁶⁹

Στο χώρο της Αριστεράς, τον Αύγουστο του 1951, ιδρύθηκε η Ε.Δ.Α. Ο σχηματισμός αυτός, αν και ήταν μαρξιστικών τάσεων, δεν αποτελούσε ένα καθαυτό κομμουνιστικό κόμμα – το Κ.Κ.Ε. ήταν από το 1947 παράνομο - ωστόσο τα κομμουνιστικά στοιχεία έπαιζαν από την αρχή σημαίνοντα ρόλο.⁷⁰

1.2.1.4 Στρατός και πολιτική εξουσία: η μεταπολεμική κατοχύρωση της θεσμικής ανεξαρτησίας

Μετά την Απελευθέρωση, παράλληλα προς την ενίσχυση των εξουσιών της διοίκησης, επιβεβαιώνεται και η σταδιακή αυτονόμηση των ενόπλων δυνάμεων απέναντι στην πολιτική εξουσία.⁷¹

Ο ιδιαίτερος ρόλος του στρατού, στην οργάνωση του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους,⁷² έχει την αφετηρία του στην ίδρυση μιας αντιμοναρχικής παραστρατιωτικής οργάνωσης: του Ι.Δ.Ε.Α. Η αντίληψη και ουσιαστική θέση του Ι.Δ.Ε.Α. ήταν ταύτιση στρατού - «έθνους» και η πλήρης ανεξαρτησία του από την πολιτική εξουσία. Σκοπός του ήταν η πλήρης διάλυση του κομμουνιστικού κινήματος, και της επιρροής του, και η εγκαθίδρυση του στρατιωτικού μηχανισμού ως κομβικού σημείου της οργάνωσης της αστικής εξουσίας, στη μεταπολεμική Ελλάδα.⁷³

Καθώς η αστική τάξη δεν διέθετε, μετά την Κατοχή, ούτε πολιτική ούτε οικονομική εξουσία ούτε ιδεολογικά ερείσματα, ο Ι.Δ.Ε.Α. ήταν η μοναδική

⁶⁷ Η Δεξιά θα ενοποιηθεί, πολύ σύντομα, παρουσιάζοντας, κατά την μεταπολεμική περίοδο, τρεις διαδοχικές μορφές, που οφείλονταν σε κοινά στοιχεία συνέχειας με την έννοια ότι τα σημεία στήριξής της, στη χώρα, δεν άλλαξαν καθόλου: την παλαιά λαϊκή Δεξιά, την «βοναπαρτική» Δεξιά του Σ. Παπάγου και τη Δεξιά του Κ. Καραμανλή. Με λίγα λόγια η Δεξιά μεταμορφώθηκε και από πολλές απόψεις μπορούμε να μιλήσουμε για ποιοτική μεταβολή, με σημείο στροφής τη δημιουργία του Ελληνικού Συναγερμού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι σημαντικό να παρατηρηθεί ότι, αν και η χώρα γνώρισε κινήσεις της άκρας Δεξιάς αυτές οι ομάδες δεν μεταβλήθηκαν ποτέ σε πραγματικά κόμματα, ενώ ο μηχανισμός των επεμβάσεών τους λειτούργησε από το εσωτερικό ή στα περιθώρια του κόμματος της Δεξιάς. Ό.π.,σελ.167-168

⁶⁸ Κατά την μετεμφυλιακή περίοδο η ενοποίηση του Κέντρου πραγματοποιήθηκε βραδύτερα από τη συσπείρωση της Δεξιάς και ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες υπήρξε η αποτυχία του πειράματος Πλαστήρα. Ο στρατηγός Πλαστήρας ήθελε την παραχώρησή αμνηστίας, στους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου, ώστε να ηρεμήσουν τα πνεύματα, εντούτοις, προσέκρουσε στην απόλυτη αντίθεση των Σ. Βενιζέλου και Γ. Παπανδρέου. Από αυτή την αντίθεση εξηγείται και το γιατί ο Πλαστήρας δεν κατόρθωσε να εκκαθαρίσει τη δημόσια διοίκηση από τα στοιχεία που είχαν συνεργαστεί με τη δικτατορία και τις κατοχικές δυνάμεις. Συνολικά, με λίγες εξαιρέσεις (Καφαντάρης, Πλαστήρας), μια από τις συνέπειες της σύγκρουσης με τους κομμουνιστές υπήρξε η προσέγγιση της παλαιάς φρουράς των Φιλελευθέρων με το Στέμμα. Ό.π.,σελ.117-118,169

⁶⁹ Ό.π.,σελ.166-167

⁷⁰ Ό.π.,σελ.119

⁷¹ Νίκος Αλιβιζάτος, ό.π.,σελ.191

⁷² Για τα χαρακτηριστικά του στρατού και το ρόλο του στη συγκρότηση του ελληνικού μεταπολεμικού κράτους, βλέπε και Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία: Οψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας,1978,σελ.269-272 - Thanos Veremis, «The Military», in *Political Change in Greece: Before and After of Colonels*, Kevin Featherstone and Dimitrios K. Katsoudas(edit.),Croom Helm,London and Sydney,1987,σελ.214-229 - David H. Close, «Η Κληρονομιά»,ό.π.,σελ.269-271, του ιδίου, *Ελλάδα, 1945-2004...*,ό.π.,σελ.140-142 - Γεράσιμος Καραμπελιάς,ό.π.,σελ.321-357,362-387 - Θάνος Βερέμης – Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η Σύγχρονη Συνέχεια: Από το 1821 Μέχρι Σήμερα*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα, Καστανιώτη,2002,σελ.476-481 - Σωτήρης Ριζάς,ό.π.σελ.25-32

⁷³ Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η Δομή της Εξουσίας στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας,1985,σελ.35

πιθανότητα επιβολής της αστικής εξουσίας. Με λίγα λόγια, η επανάκτηση της εξουσίας ήταν δυνατή μόνο στρατιωτικά.⁷⁴

Συνεπώς, ο καθοριστικός ρόλος του στρατού, στην οργάνωση της αστικής εξουσίας, αποτέλεσε τον πυρήνα της στρατηγικής επιβολής των αστικών συμφερόντων. Όμως, η προσπάθεια επιβολής του Ι.Δ.Ε.Α. δεν σχετιζόταν με την ικανοποίηση επιμέρους οικονομικών ή άλλων συμφερόντων αλλά τη δημιουργία μιας άμεσα ή έμμεσα κυβερνώσας κατηγορίας - ο Ι.Δ.Ε.Α. δεν αποτελούσε κοινωνική τάξη αλλά το καθοριστικό στοιχείο της οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας. Μέσα, λοιπόν, από αυτήν την οργάνωση της εξουσίας η εκπροσώπηση των ταξικών συμφερόντων ανατίθεται όχι στους παραδοσιακούς εκπροσώπους της άρχουσας τάξης, τους αστούς πολιτικούς, αλλά στον Ι.Δ.Ε.Α..⁷⁵

Σε θεσμικό επίπεδο, το καθεστώς του στρατού καθορίστηκε με μια σειρά αναγκαστικών νόμων, που εξέδωσε η κυβέρνηση Σοφούλη, το Δεκέμβριο του 1945. Τυπικά, η αναδιοργάνωση της ανώτατης στρατιωτικής διοίκησης επαναλάμβανε το προπολεμικό οργανωτικό διάγραμμα των ενόπλων δυνάμεων, με υποταγή του στρατού στην εκτελεστική εξουσία, δηλαδή υπεροχή της πολιτικής εξουσίας. Εντούτοις, εξαιτίας των επιπτώσεων που είχαν προκαλέσει τα γεγονότα της Μέσης Ανατολής, τα Δεκεμβριανά και οι πολώσεις που ακολούθησαν, μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, ο στρατός, αν και τυπικά εξακολουθούσε να υπόκειται στην πολιτική εξουσία, έδωσε, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, τα πρώτα δείγματα μιας λανθάνουσας απειθαρχίας που εκδηλώθηκε τόσο με την ανοικτή αντίθεσή του προς τη συμφιλιωτική πολιτική που υποστηριζόταν, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό, από ορισμένους πολιτικούς κύκλους της Αθήνας, όσο και με την ολοένα πιο απροκάλυπτη ανάληψη πολιτικών πρωτοβουλιών. Παράλληλα, η αναγνώριση εκτεταμένων αρμοδιοτήτων, στη βρετανική στρατιωτική αποστολή, ενίσχυσε αυτές τις τάσεις καθώς αυτή η υπηρεσία, λειτουργώντας κατά σχεδόν αυτόνομο τρόπο σε σχέση με τις κυβερνητικές αρχές, παρενέβαινε, άμεσα ή έμμεσα, για κάθε τι που αφορούσε την αναδιοργάνωση του στρατού και την αποστολή του στην κρίσιμη συγκυρία της περιόδου 1945-47.⁷⁶

Η θεσμική κατοχύρωση αυτής της τάσης, δηλαδή η σταδιακή αυτονόμηση του στρατού σε σχέση με την πολιτική εξουσία, πραγματοποιήθηκε αρκετά αργότερα, το 1949, με τον διορισμό του στρατηγού Παπάγου στη θέση του αρχιστρατήγου των ενόπλων δυνάμεων της χώρας. Σύμφωνα, λοιπόν, με έναν αναγκαστικό νόμο, που εκδόθηκε στις 20 Ιανουαρίου 1949, ο στρατηγός Παπάγος διορίστηκε στη θέση του αρχιστρατήγου ενώ, ταυτόχρονα, το Α.Σ.Ε.Α. καταργούνταν και στη θέση του ιδρύονταν ένα «Πολεμικό Συμβούλιο» οι αρμοδιότητες του οποίου, λόγω των εκτεταμένων προσωπικών εξουσιών του αρχιστράτηγου, ήταν στην πραγματικότητα εικονικές.⁷⁷

Δικαιολογημένη από την παράταση του Εμφυλίου, η αναδιάρθρωση της ανώτατης διοίκησης του ελληνικού στρατού δεν ήταν συγκυριακή καθώς αποτελούσε κατάληξη των εξελίξεων που σημειώθηκαν από το 1935, και μετά, και που οι επιπτώσεις της εμφύλιας σύγκρουσης επέσπευσαν. Οι στρατιωτικοί, έχοντας διαπαιδαγωγηθεί να χαρακτηρίζουν «κομμουνιστική» και, συνεπώς, «αντεθνική» οποιαδήποτε δημοκρατική απόπειρα εναντιώθηκαν, σθεναρά, στη συμφιλιωτική προοπτική της συνθήκης της Βάρκιζας, για να αμφισβητήσουν, με το ξέσπασμα του Εμφυλίου(1946), την ικανότητα των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων να φέρουν σε

⁷⁴ Ο.π.,σελ.36

⁷⁵ Ο.π.,σελ.36-37

⁷⁶ Νίκος Αλιβιζάτος,ό.π.,σελ.196-198

⁷⁷ Ο.π.,σελ.198-199

πέρας τον «αντισυμμοριακό» αγώνα. Σε αυτήν, ακριβώς, την περίοδο ο Ι.Δ.Ε.Α., που ήταν τότε η σημαντικότερη παράνομη ακροδεξιά στρατιωτική οργάνωση, φαίνεται πως αντιμετώπισε σοβαρά το ενδεχόμενο να επιβάλλει τη δικτατορία του. Ωστόσο, τόσο οι πολιτικοί της Αθήνας όσο και οι Αμερικανοί απέρριψαν τα σχετικά διαβήματα και προτίμησαν να υποστηρίξουν μια συμβιβαστική λύση που, ενώ θα τηρούσε τους τύπους ενός κάποιου κοινοβουλευτισμού, θα ανέθετε, ταυτόχρονα, στις ένοπλες δυνάμεις το κύριο βάρος της ευθύνης της αντικομμουνιστικής εκστρατείας, ακόμη και πέραν του καθαρά στρατιωτικού πεδίου. Εδώ εντάσσεται και η διεύρυνση των αρμοδιοτήτων και των προνομίων του στρατού κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, η ενίσχυση του ιδεολογικού του ρόλου, η αυξανόμενη επιρροή του πάνω σε ορισμένες πρωτοβουλίες της πολιτικής εξουσίας και, τέλος, η προαγωγή του στρατηγού Παπάγου, με την αναδιάρθρωση της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων, που περιγράψαμε παραπάνω. Στρατιωτική προσωπικότητα με αναμφισβήτητο κύρος, ο Παπάγος, εμφανιζόταν ως ο ιδανικός «συμφιλιωτής» καθώς κατόρθωσε να συγκρατήσει τους οπαδούς μιας δικτατορικής λύσης εξασφαλίζοντας, ταυτόχρονα, την κυριαρχία της Δεξιάς, με ένα σχετικό σεβασμό προς τους κοινοβουλευτικούς κανόνες.⁷⁸

1.2.1.5 Η ανασυγκρότηση της αστικής τάξης

Στη μεταπολεμική Ελλάδα, σε αντίθεση με τη Δυτική Ευρώπη, η οικονομική ολιγαρχία επέμεινε πεισματικά στην άκαμπτη, χωρίς καμία παραχώρηση, προάσπιση της ασφυκτικής κυριαρχίας της και όλων των προνομίων της. Άλλωστε, για ορισμένους τίθεται το ερώτημα αν ευσταθεί καν ο χαρακτηρισμός της αστικής τάξης, για αυτήν την κοινωνική ομάδα, καθώς υποστηρίζεται πως αν και υφίσταντο, στην Ελλάδα, κύκλοι με μεγαλοαστική συμπεριφορά δεν αποτελούσαν μια αυθεντική εθνική ιθύνουσα τάξη.⁷⁹

Οι εφοπλιστές αποτελούσαν, ήδη από το μεσοπόλεμο, την ηγετική ομάδα της αστικής τάξης.⁸⁰ Παρά τις τεράστιες απώλειες σε πλοία, που είχαν κατά τη διάρκεια του πολέμου,⁸¹ οι ασφαλιστικές αποζημιώσεις που εισέπραξαν αύξησαν τα κεφάλαιά τους. Ωστόσο, το πρόβλημά τους δεν ήταν τα κεφάλαια αλλά τα πλοία - η αξία του προπολεμικού στόλου, της Ελλάδας, υπολογιζόταν σε 8.200.000 λίρες Αγγλίας και οι ασφαλιστικές αποζημιώσεις, που εισέπραξαν οι έλληνες εφοπλιστές, έφτασαν τις 42.000.000 στερλίνες - καθώς η αγορά πλοίων και η ναυπήγηση καινούργιων αποτελούσε τότε μεγάλο πρόβλημα, ενώ η Ελλάδα δεν διέθετε δικιά της ναυπηγική βιομηχανία.⁸²

Γι' αυτό το πρόβλημα βρέθηκε, πολύ σύντομα, μια ιδανική λύση, για τους έλληνες εφοπλιστές, που εδράστηκε στα κοινά τους συμφέροντα με την αμερικανική αστική τάξη. Με εγγύηση του ελληνικού κράτους δόθηκαν, από την αμερικανική κυβέρνηση, από το στοκ των νεοναυπηγηθέντων πλοίων, τα οποία ήταν πια άχρηστα

⁷⁸ Ο.π.,σελ.199-202

⁷⁹ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: Βασιλική Εκτροπή και Στρατιωτική Δικτατορία*, Β' Τόμος, Αθήνα, Σαββάλας,2002,σελ.232-233

⁸⁰ Για το ρόλο του εφοπλιστικού κεφαλαίου, στη μεταπολεμική ελληνική οικονομία, καθώς και για την ακολουθούμενη κρατική ναυτιλιακή πολιτική, βλέπε Τζελίνα Χαρλαύτη, «Κράτος και Εφοπλιστές στην Ελλάδα(1945-1975). Μια Αρρηκτη Σχέση», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.),Τόμος Α', Αθήνα, «Άματα»,1992,σελ.131-168

⁸¹ Οι καταστροφές του ναυτιλιακού κεφαλαίου της χώρας υπολογίζονταν στο 72% του προπολεμικού. Μεταξύ 1939-44 ο ελληνικός εμπορικός στόλος απώλεσε 429 πλοία χωρητικότητας 1.372.353 τόνων. Πριν από τον πόλεμο ο ελληνικός εμπορικός στόλος ανήκε στους μεγαλύτερους του κόσμου και ερχόταν δεύτερος σε φορτηγά «τράμπ». Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.59

⁸² Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.59-60

για τις αμερικανικές αρχές, 100 Liberties⁸³ στους μεγαλύτερους ελληνικούς εφοπλιστικούς οίκους.⁸⁴

Παρά το μεγάλο μέγεθος του εμπορικού τους στόλου, οι έλληνες πλοιοκτήτες προσέφευγαν στις «σημαίες ανάγκης» εξαιτίας της ελληνικής, φορολογικής και εργατικής, νομοθεσίας η οποία, κατά αυτούς, τους καθιστούσε αδύναμους στον διεθνή ανταγωνισμό.⁸⁵

Εντούτοις, από το 1952, μεσολάβησε, σταδιακά, ένας μαζικός επαναπατρισμός αυτών των πλοίων, όπως διαφαίνεται από την εξέλιξη του, υπό ελληνική σημαία, στόλου (πίνακας Β.Ι.1.7). Δύο παράγοντες εξηγούν αυτή την εξέλιξη: η επέλευση ορισμένων δυσκολιών στη χρησιμοποίηση των σημείων ευκαιρίας - ιδιαίτερα εξαιτίας της διεθνούς συνδικαλιστικής δράσης κατά των φθηνών σημαιών - και η παραχώρηση, εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, εξαιρετικών πλεονεκτημάτων και διευκολύνσεων προς τους εφοπλιστές⁸⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.7
Εξέλιξη του στόλου ελληνικής ιδιοκτησίας, 1949-1973
(σε χιλιάδες GRT)

Έτος	Στόλος με ελληνική σημαία	Στόλος ελληνικής ιδιοκτησίας	Ποσοστό αύξησης %	Παγκόσμιος στόλος	Ποσοστό αύξησης %
1949	1.301	2.377		82.300	
1950	1.265	2.930	23	84.600	3
1951	1.239	3.642	24	87.200	3
1952	1.176	4.030	11	90.200	3
1953	1.140	4.738	18	93.400	4
1954	1.242	5.945	25	97.400	4
1955	1.270	6.906	16	100.600	3
1956	1.444	8.533	24	105.200	5
1957	1.576	10.543	24	110.200	5
1958	2.275	11.899	13	118.000	7
1959	3.892	12.456	5	124.900	6
1960	5.575	12.201	-2	129.800	4
1961	6.519	13.213	8	135.900	5
1962	7.009	13.300	1	140.000	3
1963	7.503	15.025	13	145.900	4
1964	7.267	16.498	10	153.000	5
1965	7.198	18.575	13	160.400	5
1966	7.518	19.725	6	171.100	7
1967	7.665	21.821	11	182.100	6
1968	8.739	23.897	10	194.200	7
1969	10.564	26.932	13	211.700	9
1970	12.850	30.899	15	227.490	7
1971	14.562	34.102	10	247.203	9
1972	18.660	39.068	15	268.340	9
1973	21.832	42.625	9	289.926	8

Πηγή: Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.84

⁸³ Τα Liberties ήταν φορτηγά πλοία ξηρού φορτίου, ανήκαν στην κατηγορία των «Tramps» αλλά ήταν μεγαλύτερα από τα μέχρι τότε ναυπηγηθέντα «Tramps». Αυτά τα Liberties δόθηκαν στην τιμή των 60 εκατομμυρίων δολαρίων πληρωτέα σε δόσεις, με ελληνική κρατική πιστωτική εγγύηση. Οι εφοπλιστές που ωφελήθηκαν από αυτή τη συμφωνία ήταν: αδερφοί Χατζηπατέρα, Χρήστος Πατέρας, Αδερφοί Λιβανοί, Ε. Κοιλουκουντής, Κ. Γκράτσος, Σ. Νιάρχος, Α. Ωνάσης, Ε. Χαντρήσ κ.ά..Ο.π.,σελ.60-61

⁸⁴ Ο.π.,σελ.60

⁸⁵ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α'Τόμος,ό.π.,σελ.436

⁸⁶ Ο.π.,σελ.437

Από οικονομικής άποψης, το μεγάλο πλεονέκτημα της εφαρμοστέας εφοπλιστικής κρατικής πολιτικής ήταν ότι συνέβαλε στην εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών καθώς, από το 1953 μέχρι το 1963, οι ετήσιες εισπράξεις, που πραγματοποίησε το ισοζύγιο, από τον κλάδο, πέρασαν από τα 23 εκατομμύρια δολάρια σε περισσότερα από 125 εκατομμύρια δολάρια.⁸⁷

Αν και ο εφοπλισμός έγινε η επικερδέστερη βιομηχανία, οι επενδύσεις σε πλοία δεν ήταν ο μόνος στόχος των επενδύσεων της ηγεμονικής ομάδας της ελληνικής αστικής τάξης, μια και οι διεθνείς επενδύσεις της συσχετίστηκαν με τις τράπεζες, τις βιομηχανίες, τις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις, κλπ. Όμως, ο εφοπλισμός αποτελούσε το κέντρο βάρους των επενδύσεων, παρόλο που ο όρος «*χρηματιστικό κεφάλαιο*» ανταποκρίνεται καλύτερα στο χαρακτήρα αυτής της ομάδας της αστικής τάξης.⁸⁸

Στο εσωτερικό οι επενδύσεις συγκεντρώθηκαν στον τομέα των κατασκευών, εξέλιξη που δεν επέτρεψε επενδυτικές δραστηριότητες στον τομέα του βιομηχανικού εξοπλισμού. Αυτό δε σημαίνει ότι η αστική τάξη δεν είχε ενδιαφέρον για επενδύσεις απλώς η λογική του κέρδους επέβαλλε επενδύσεις ασυνήθιστα κερδοφόρες στον διεθνή μεταφορικό τομέα και όχι επενδύσεις υψηλού κόστους στο εσωτερικό. Άλλωστε, στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, ο κερδοσκοπισμός με χρυσό και αμερικανικά δολάρια απέφερε πολύ πιο μεγάλα κέρδη από κάθε δυνατή επένδυση. Έτσι, κεφάλαια σε χρυσό, που είχαν συσσωρευτεί κατά τη Κατοχή, και ένα τμήμα της αγγλικής και της αμερικανικής βοήθειας έφυγαν, από την Ελλάδα, είτε για την Ελβετία είτε για εφοπλιστικές επενδύσεις.⁸⁹

Η σπουδαιότητα του εφοπλιστικού κεφαλαίου, μέσα στην εσωτερική αγορά, ήταν τεράστια διότι το ύψος του εφοπλιστικού κεφαλαίου, σε σχέση με το πάγιο κεφάλαιο όλων των κλάδων της ελληνικής οικονομίας, ήταν δυσανάλογα μεγάλο. Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, η ποσοστιαία διάρθρωση του παγίου κεφαλαίου, της ελληνικής βιομηχανίας, συμπεριλαμβανομένων και των θαλάσσιων μεταφορών, ήταν, για το 1967, η εξής: βιομηχανία θαλάσσιων μεταφορών 85,6%, βιομηχανία μεταποίησης 12,5%, μεταλλεία ορυχεία 1,9%.⁹⁰

Συνεπώς, η οικονομική δύναμη του εφοπλιστικού κεφαλαίου ήταν τεράστια, σε σχέση προς την οικονομική δύναμη της εσωτερικής αστικής τάξης. Βέβαια, η ίδια η εφοπλιστική δραστηριότητα έχει διεθνή χαρακτήρα και μόνο το 10%, περίπου, αυτής αφορούσε την Ελλάδα, αλλά, μέσω της απασχόλησης τόσων εργαζομένων και της συντήρησης των εξαρτημένων οικογενειών (άδηλοι πόροι), της ροής του εφοπλιστικού κεφαλαίου και των τραπεζών, η οικονομική παρουσία των εφοπλιστών ήταν δεσπόζουσα.⁹¹

1.3 Η οικονομική ανασυγκρότηση

Η Απελευθέρωση βρήκε την Ελλάδα με κατεστραμμένες και αποδιοργανωμένες τις οικονομικές δραστηριότητές της. Πόλεμος και Κατοχή είχαν ως συνέπειες την υφαρπαγή, μέρους, του διαθέσιμου οικονομικού πλούτου,⁹² την καταστροφή της

⁸⁷ Ο.π.

⁸⁸ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.63-64

⁸⁹ Ο.π.,σελ.70

⁹⁰ Ο.π.,σελ.93

⁹¹ Ο.π.,σελ.93-94

⁹² Πόλεμος και Κατοχή είχαν ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να χάσει το 30% του εθνικού της πλούτου και το 7%-8% του πληθυσμού της. Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α'Τόμος,ό.π.,σελ.62

οικονομικής υποδομής⁹³ και τη διάλυση των κρατικών οικονομικών λειτουργιών, που οδήγησαν σε ακραία οικονομικά φαινόμενα όπως τον υπερπληθωρισμό, τη μαύρη αγορά και την υποκατάσταση της δρχ. από τη χρυσή λίρα. Ο παραγωγικός ιστός των μεγάλων πόλεων, ο οποίος στηριζόταν από την τροφοδοσία της ενδοχώρας και τις συναλλαγές με το εξωτερικό, κατέρρευσε. Η πλειοψηφία του πληθυσμού, τα μεσοαστικά και λαϊκά στρώματα, είδαν τα εισοδήματά τους να απαξιώνονται, ενώ τα περιθωριοποιημένα στρώματα δεν είχαν τα στοιχειώδη μέσα προς επιβίωση. Παρόλα αυτά, κύριο κληροδότημα της Κατοχής ήταν η μεγέθυνση της κερδοσκοπίας και η δύναμη που απέκτησαν οι κάτοχοι εμπορευμάτων και κεφαλαίων σε μια συγκυρία που υπήρχε, πλήρης, κρατική απονέκρωση.⁹⁴

Η ελληνική κυβέρνηση, μέσα σε συνθήκες διχασμού, βρέθηκε αντιμέτωπη, από την πρώτη στιγμή της Απελευθέρωσης, με ένα πολυσύνθετο έργο που αφορούσε: τον επισιτισμό του πληθυσμού, τη δημιουργία συνθηκών για την επαναλειτουργία των οικονομικών δραστηριοτήτων και την ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού.⁹⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.8

Απώλειες της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

	Απώλειες	Προπολεμικά μεγέθη	Ποσοστό απωλειών(%)
Ανθρώπινες απώλειες Νεκροί(1940-1944)	475.000	7.335.000	6,5
Υλικές καταστροφές Ζώα, εργασίας Πρόβατα, χοίροι, πουλερικά	855.000 2.305.000	2.005.000 24.840.000	42,6 49,5
Δάση	5000km ²	19.180km ²	25
Οχήματα(Επιβατικά, φορτηγά, λεωφορεία)	11.300	17.200	65,7
Οδικές γέφυρες (άνω των 6μ.)			90
Σιδηροδρομικό τροχαίο υλικό(βαγόνια κ.λ.π.)	6080	6502	93,5
Οικοδομές	40.000	1.730.000	23,2
Σιδηροδρομικές γέφυρες (άνω των 10μ.)	96	96	100
Εμπορικά πλοία(μέχρι Απρίλιο 1945)	434	583	74,5

Πηγή: Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.60

1.3.1 Η σταθεροποίηση της οικονομίας: νομισματική και δημοσιονομική πολιτική

Με την Απελευθέρωση οι πρωτοβουλίες, στον τομέα της οικονομίας,⁹⁶ πέρασαν στον ξένο παράγοντα και, στις 17 Οκτωβρίου 1944, η κυβέρνηση, από κοινού με τους

⁹³ Η Κατοχή, επέφερε διάλυση της βιομηχανικής και της αγροτικής παραγωγής, με την τελευταία να μειώνεται στο 60% της προπολεμικής. Μεγαλύτερες ήταν οι καταστροφές στο ναυτιλιακό κεφάλαιο, της χώρας, που υπολογίστηκαν στο 72% του προπολεμικού. Πάνος Καζάκος, ό.π.,σελ.58-59

⁹⁴ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.20-21

⁹⁵ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.64

⁹⁶ Για τις οικονομικές εξελίξεις, της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου(1944-52) – δημοσιονομική και νομισματική πολιτική, ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού και των υποδομών και αναπτυξιακό ζήτημα - βλέπε και Παναγιώτης Λ. Παπαγαρυφάλλου, *Η Διάθρωση της Αγροτικής Οικονομίας και των Θαλάσσιων Μεταφορών στην Ελλάδα Πριν και Μετά την Επανάσταση του '21*, Αθήνα,1977,σελ.495-506,509-524 - Γιώργος Σταθάκης, «Η Διαμόρφωση του Μεταπολεμικού Μοντέλου Εκβιομηχάνισης. Η Κρίσιμη Περίοδος 1944-53», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος(επιμ.), Τόμος Α',Αθήνα,«Άματα»,1992,σελ.9-32, του ίδιου, «Η Οικονομική Πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1949-1953: Σταθεροποίηση και Νομισματική Μεταρρύθμιση», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.41-56, του ίδιου, «Η Οικονομία Κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο», στο *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλίδας(επιμ.),Αθήνα,Θεμέλιο,2002,σελ.51-74 - Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Οικονομική Σταθεροποίηση και Πολιτική Αστάθεια στην Ελλάδα, 1944-1947», στο *Μελέτες για τον*

Βρετανούς, κατέληξε στη συμφωνία Αγγελόπουλου. Αυτή προέβλεπε, προσωρινά, – μέχρι το Μάιο του 1945 – να κυκλοφορήσει νέο νόμισμα, η Β.Μ.Α., το οποίο θα χρησιμοποιούσαν οι βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις, στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, υπό την προϋπόθεση ότι η δρχ. θα είχε σταθεροποιηθεί, η κεντρική τράπεζα θα το απέσυρε από την κυκλοφορία και θα πληρωνόταν με το ισόποσο αριθμό λιρών, από την Τράπεζα της Αγγλίας.⁹⁷

Ακολούθως, ως άμεση προτεραιότητα, της Επιτροπής Οικονομικών και Προμηθειών, τέθηκε η νομισματική μεταρρύθμιση, δηλαδή η αντικατάσταση της κυκλοφορούσας δρχ. με τη νέα δρχ..⁹⁸ Πριν την οριστικοποίηση της μεταρρύθμισης, η Επιτροπή, προέβη σε επαφές και διαβουλεύσεις, τόσο με τεχνοκράτες όσο και με μέλη της ελληνικής κυβέρνησης, ζητώντας, τελικά, από τους καθηγητές Βαρβαρέσο και Ζολώτα να συντάξουν εκθέσεις για το ζήτημα της νομισματικής σταθεροποίησης.⁹⁹

1.3.1.1 Οι προτάσεις Βαρβαρέσου και Ζολώτα

Κατά το Βαρβαρέσο, νομισματική σταθεροποίηση και εκτεταμένος κρατικός έλεγχος της οικονομίας ήταν έννοιες ταυτόσημες καθώς κάθε προσπάθεια νομισματικής σταθεροποίησης προϋπέθετε, συμπληρωματικά, άμεσα μέτρα αποκατάστασης της δημοσιονομικής ισορροπίας και αύξησης της προσφοράς αγαθών ενώ, με τη σειρά τους, αυτά τα μέτρα προϋπέθεταν τη διεύρυνση των κρατικών ελέγχων και των παρεμβάσεων στην οικονομία.¹⁰⁰

Στο νομισματικό τομέα, αποκλείοντας την μετατρεψιμότητα της δρχ. σε χρυσό - αποτροπή ενθάρρυνσης της κερδοσκοπίας, στόχευση κατεύθυνσης των κεφαλαίων προς παραγωγικές επενδύσεις στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της οικονομίας - θεώρησε ότι η αντιμετώπιση του υπερπληθωρισμού θα έπρεπε να γίνει στο επίπεδο

Εμφύλιο Πόλεμο, Lars Baerentzen – Γιάννης Ιατρίδης - Ole S. Smith(επιμ.),Αριστέα Παρίση(μτφ.),Αθήνα,Ολκός,1992,σελ.29-45, του ιδίου, «Η Περίοδος της Ανασυγκρότησης 1945-1953 ως Στιγμή της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*,Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.23-33, του ιδίου, «Η Πολιτική Οικονομία της Ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Τόμος Δ1,Αθήνα,Βιβλιόραμα,2009,σελ.9-61 - Κωνσταντίνος Γ. Δρακάτος, *Ο Μεγάλος Κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας(1945-1995)*,Αθήνα,Παπαζήση,1997,σελ.11-29 - Σταύρος Θωμαδάκης, «Αδιέξοδα της Ανασυγκρότησης και Οικονομικοί Θεσμοί του Μεταπολεμικού Κράτους», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*,Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.34-40 - Στέργιος Μπαμπανιάσης,ό.π.,σελ.39-53 - Απόστολος Β. Βετσόπουλος, ό.π.,σελ.28-49,62-76,101-340 - Μιχάλης Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις,2008,σελ.46-52 - Γ. Στασινόπουλος, ό.π., σελ.54-178,266-375

⁹⁷ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.52-53

⁹⁸ Κατά την πολεμική και κατοχική περίοδο (1940-44) η ελληνική οικονομία γνώρισε το μεγαλύτερο πληθωρισμό της οικονομικής της ιστορίας εφόσον, από άποψη αποτελεσμάτων, οδήγησε σε πλήρη εκμηδένιση της αγοραστικής αξίας του χρήματος. Ο υπερπληθωρισμός αυτός προκλήθηκε από τους εξής λόγους: α) Από την πλήρη, σχεδόν, εξάρθρωση του παραγωγικού μηχανισμού της χώρας και, επομένως, τη μείωση της προσφοράς αγαθών. β) Της αρπαγής, από τα στρατεύματα κατοχής, της έστω και μειωμένης εγχώριας παραγωγής, για την κάλυψη των στρατιωτικών αναγκών της χώρας. γ) Από την ιλιγγιώδη ταχύτητα αύξησης της νομισματικής κυκλοφορίας δρχ. και γερμανικών χαρτονομισμάτων, για την κάλυψη των δαπανών των στρατευμάτων κατοχής και των δαπανών του δημοσίου. δ) Από τη σημαντικότερη αύξηση της ταχύτητας κυκλοφορίας του χρήματος. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία τα Συνθέτοντα την Σημερινήν Οικονομίαν της Ελλάδος», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.) Τόμος ΙΙ, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.91

⁹⁹ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.53

¹⁰⁰ Ο.π.,σελ.54

της πραγματικής οικονομίας. Έτσι, απέδωσε πρώτη στη σημασία στο σύστημα διανομής με δελτίο, προτείνοντας την επέκτασή του ώστε να καλύψει, σχεδόν, το σύνολο των αγαθών της βασικής κατανάλωσης, ενώ ως πηγές προμήθειας του συστήματος υπέδειξε τα εισαγόμενα αγαθά της ξένης βοήθειας και τα εγχώρια αγαθά, τα οποία θα συγκέντρωνε το κράτος.¹⁰¹

Για τα δημόσια οικονομικά, που ήταν το δεύτερο μέτωπο στην καταπολέμηση του υπερπληθωρισμού, ο Βαρβαρέσος έκρινε πως η βασική πηγή δημιουργίας εσόδων, για το δημόσιο, θα προέκυπτε από τη φορολόγηση των εισαγόμενων εμπορευμάτων, που θα διανεμόνταν μέσω του δελτίου. Συνεπώς, η φορολογία τους θα μπορούσε να υποκαταστήσει το ποσοστό των παραδοσιακών φορολογικών εσόδων (έμμεσοι φόροι, δασμοί, φόροι κατανάλωσης).¹⁰²

Για το βιομηχανικό τομέα υποστήριξε μια ανάλογη διαδικασία όπου το κράτος, κατέχοντας τις πρώτες ύλες, οι οποίες θα εισάγονταν με το σύστημα της οικονομικής βοήθειας, θα τις παραχωρούσε στις βιομηχανικές επιχειρήσεις και θα γινόταν δέκτης των τελικών προϊόντων, σε συμφωνημένες τιμές, ώστε αργότερα να διανεμηθούν μέσω του δελτίου. Καθοριστική σημασία, για την ανάκαμψη της βιομηχανίας, είχαν και οι τραπεζικές πιστώσεις, με τον Βαρβαρέσο να προβλέπει τη χορήγησή τους ώστε οι βιομήχανοι να ανταποκριθούν στην απότομη αύξηση της παραγωγής. Ταυτόχρονα, όμως, θεώρησε ότι ο αυστηρός έλεγχος ήταν αναγκαίος, ώστε να αποκλειστεί κάθε κερδοσκοπική χρήση αυτών των πιστώσεων.¹⁰³

Η τελευταία δέση μέτρων Βαρβαρέσου, σχετιζόταν με την κρατική επιτήρηση του εισαγωγικού εμπορίου και τον έλεγχο των τιμών. Εδώ, πρότεινε την ίδρυση οργανισμού, ο οποίος θα αναλάμβανε τη συνολική διαχείριση των ιδιωτικών εισαγωγών εκδίδοντας άδειες εισαγωγής, ενώ, παράλληλα, υποστήριξε την επιβολή ελέγχου τιμών στην ελεύθερη αγορά όπου, σύμφωνα με το σύστημα της διατίμησης, οι διοικητικές αποφάσεις θα προσδιόριζαν τα επιτρεπτά όρια κέρδους και τις ανώτατες τιμές πώλησης αγαθών.¹⁰⁴

Από την άλλη μεριά, οι προτάσεις Ζολώτα κινήθηκαν στην αντίθετη κατεύθυνση, με κύριο σημείο αναφοράς τους την απουσία κρατικής παρέμβασης στον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας. Έτσι, περιοριζόμενος σε νομισματικά και δημοσιονομικά μέτρα, τα οποία θα επηρέαζαν τη δράση της ιδιωτικής οικονομίας, έδωσε προτεραιότητα στην ομαλή λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς.¹⁰⁵

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με το καθοριστικό ζήτημα της ισοτιμίας της νέας δρχ. με τα ξένα νομίσματα, ο Ζολώτας, πρότεινε την υπερτιμημένη δρχ., ως ευκαιριακή τεχνική για την καταπολέμηση του πληθωρισμού, μια και αυτό το μέτρο θα ενθάρρυνε τις εισαγωγές τις οποίες, ούτως ή άλλως, θα πλήρωνε η ξένη βοήθεια. Παράλληλα, εισηγήθηκε την ελεύθερη μετατρεψιμότητα της νέας δρχ., σε συνάλλαγμα, γεγονός που θα εξασφάλιζε την εμπιστοσύνη του κοινού στη νέα δρχ., όπως και την προσωρινή παρέμβαση της Τ.Ε., στην ελεύθερη αγορά του χρυσού, ώστε με πωλήσεις να επηρεάζει την τιμή της.¹⁰⁶

Στο δημοσιονομικό τομέα πρότεινε, αφενός, την περικοπή των δαπανών, μέσω της απόλυσης των υπεράριθμων δημοσίων υπαλλήλων, που είχαν προσληφθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής, και τη μείωση των δωρεάν συσσιτίων, για τους πραγματικά άπορους, και, αφετέρου, τη δημιουργία εσόδων μέσω της επιβολής υψηλών τιμών

¹⁰¹ Ο.π.,σελ.55

¹⁰² Ο.π.

¹⁰³ Ο.π.

¹⁰⁴ Ο.π.,σελ.56

¹⁰⁵ Ο.π.

¹⁰⁶ Ο.π.,σελ.56-57

στα αγαθά πρώτης ανάγκης, της ξένης βοήθειας, και της υψηλής δασμολόγησης των μελλοντικών εισαγωγών, σε είδη πολυτελείας. Τέλος, εισηγήθηκε τη βαριά φορολόγηση των «κατοχικών κερδών», μέτρο που βρισκόταν, όμως, σε πλήρη αντίφαση με την πολιτική μετατρεψιμότητας της δρχ., καθώς ευνοούσε εκείνους που απέκτησαν πλούτο στη διάρκεια της Κατοχής.¹⁰⁷

Ο Ζολώτας, ήταν αντίθετος στην κάλυψη των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού μέσω της έκδοσης χρήματος και, έτσι, η συγκράτηση των τιμών, σύμφωνα με τα παραπάνω μέτρα, συναρτούνταν, απόλυτα, από την άμεση αύξηση των εισαγωγών καταναλωτικών προϊόντων, δηλαδή από την άμεση αύξηση της οικονομικής βοήθειας προς τη χώρα.¹⁰⁸

Τέλος, για την εισοδηματική πολιτική, πρότεινε την κατάργηση του συστήματος της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής και τον προσδιορισμό των μισθών σε σχετικά χαμηλά επίπεδα, με την προτροπή να παραμείνουν σταθεροί για όσο διάστημα ήταν αναγκαίο, ώστε να αποκατασταθεί η σταθερότητα της οικονομίας μετά την νομισματική μεταρρύθμιση.¹⁰⁹

1.3.1.2 Η πρώτη απόπειρα σταθεροποίησης: η νομισματική μεταρρύθμιση του Νοεμβρίου 1944 και τα κυβερνητικά μέτρα Βαρβαρέσου

Ο πρώτος μήνας, μετά την αποχώρηση των Γερμανών, βρήκε την οικονομική κατάσταση, στην Αθήνα, να έχει ξεφύγει από κάθε έλεγχο, με τις δημόσιες δαπάνες να πληρώνονται με δανεισμό της κυβέρνησης, από την Τ.Ε., και την κυκλοφορία του νομίσματος να αυξάνεται κατά σαράντα φορές.¹¹⁰

Στις αρχές Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκαν διαβουλεύσεις της Επιτροπής Οικονομικών και Προμηθειών με την ελληνική κυβέρνηση και οριστικοποιήθηκαν τα θέματα της νομισματικής μεταρρύθμισης, που συνδέονταν με την εισαγωγή της νέας δρχ., τη σχέση παλαιάς και νέας δρχ., την ισοτιμία με τα ξένα νομίσματα και την ελεύθερη μετατρεψιμότητα της δρχ. σε Β.Μ.Α. λίρες.¹¹¹

Με κεντρικό στόχο την αντιμετώπιση του πληθωρισμού, η νομισματική μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε στις 11 Νοεμβρίου 1944, με την αξία της νέας δρχ. να ορίζεται σε 50 δισεκατομμύρια παλαιές και την εξωτερική της αξία σε 600δρχ., έναντι της στερλίνας.¹¹² Ο υπερπληθωρισμός επηρεάστηκε ελάχιστα από τη νομισματική μεταρρύθμιση και, στα μέσα Νοεμβρίου, η ελληνική κυβέρνηση έπεισε τους Βρετανούς να προσφύγουν στην πολιτική χρυσού, όμως, οι μικρές ποσότητες πώλησης χρυσών λιρών, που προσφέρονταν κάθε μέρα, δεν εμπόδισαν τη συνεχή υποτίμηση της δρχ., στην ελεύθερη αγορά, έναντι της χρυσής λίρας.¹¹³

Η απόπειρα σταθεροποίησης απέτυχε για δύο λόγους: Πρώτον, εξαιτίας της σύγκρουσης των Δεκεμβριανών και των παρεπόμενων της, που καθιστούσε κάθε οικονομική απόπειρα αποτυχημένη - κλονισμός της εμπιστοσύνης στο νόμισμα, επιβράδυνση εισαγωγών, σοβαρά ελλείμματα στον κρατικό προϋπολογισμό και εκτύπωση χρήματος για την αντιμετώπισή τους.¹¹⁴ Δεύτερον, εξαιτίας της κερδοσκοπικής δράσης, όσων κατείχαν εμπορεύματα και χρήμα, που δυσχέρανε, περισσότερο, τη διαμόρφωση των τιμών.¹¹⁵

¹⁰⁷ Ο.π.,σελ.57

¹⁰⁸ Ο.π.

¹⁰⁹ Ο.π.,σελ.58

¹¹⁰ Ο.π.,σελ.67

¹¹¹ Ο.π.,σελ.67-68

¹¹² Πάνος Κάζακος,ό.π.,σελ.66

¹¹³ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.68-69

¹¹⁴ Ο.π.,σελ.69-70 και Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.68

¹¹⁵ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.70

Καθώς η σταθεροποίηση της οικονομίας απαιτούσε νέα στρατηγική δράση, το καλοκαίρι του 1945, η βρετανική πλευρά, με το «*πείραμα*» Βαρβαρέσου, ανέλαβε την πρωτοβουλία για τη σταθεροποίηση της οικονομίας.¹¹⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.9

Ο υπερπληθωρισμός της περιόδου μετά την υποτίμηση της 11^{ης} Νοεμβρίου 1944

Χρονολογία	Κυκλοφορία Χαρτονομίσματος	Τιμάρθμος* Ιαν- Ιουν. 1939=100	Τιμή χρυσής λίρας σε δρχ.
1944			
Νοέμβριος	2.388	666,3	3.000
1945			
Ιανουάριος	5.229	1.184,1	4.200
Ιούνιος	28.970	1.589,0	13.000
Δεκέμβριος	102.829	10.803,0	182.000

* Κατά την κατοχή, και την αμέσως μετά τον πόλεμο περίοδο, έπαυσαν να καταρτίζονται οι επίσημοι τιμάρθμοι της Τραπέζης της Ελλάδος. Μόνο σε μελέτες ή ανακοινώσεις αναφέρονται αριθμοί, ενδεικτικοί της εξέλιξης των τιμών, κατά τις περιόδους αυτές. Ο παραπάνω τιμάρθμος λήφθηκε από της μελέτη του Παν. Π. Τζανετάκη, «Οι τιμάρθμοι κόστους ζωής και λιανικής πώλησεως» στο *Επιθεώρηση Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, 1946.

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας: «Τα Κυριότερα Στοιχεία τα Συνθέτοντα την Σημερινή Οικονομία της Ελλάδος», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), Τόμος II, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.95

Ο Βαρβαρέσος, αναλαμβάνοντας - με την υποστήριξη των Βρετανών και της U.N.R.R.A. - την αντιπροεδρία της κυβέρνησης και την ευθύνη για τα οικονομικά ζητήματα (Ιούνιος 1945), έδωσε έμφαση σε δύο περιοριστικούς παράγοντες για την μέχρι τότε πορεία της οικονομίας: την ανεπαρκή ξένη βοήθεια και την απουσία αποτελεσματικού κρατικού ελέγχου.¹¹⁷

Σε σχέση με την ξένη βοήθεια, κινήθηκε προς τρεις κατευθύνσεις: συμφώνησε, με την U.N.R.R.A., για εισαγωγές ύψους 300 εκατομμυρίων δολαρίων στη διάρκεια του χρόνου, συμφώνησε, με τους Βρετανούς, να συνεχίσουν την ενίσχυση εφοδίων προς τις ένοπλες δυνάμεις, και επεδίωξε να εξασφαλίσει δάνειο, από την αμερικανική Export-Import Bank, ύψους 250 εκατομμυρίων δολαρίων - τελικά εγκρίθηκαν, μόνο, τα 25 εκατομμύρια.¹¹⁸

Παράλληλα, με κεντρικό στόχο τη σταθεροποίηση της αγοραστικής αξίας της δρχ., εξήγγειλε ρυθμίσεις που θα ασκούσαν αποφασιστικό κρατικό έλεγχο σε όλους τους οικονομικούς τομείς, γεγονός που μεταφραζόταν σε συγκράτηση μισθών και ημερομισθίων, έλεγχο των τιμών, ισοσκέλιση του προϋπολογισμού, κλπ.¹¹⁹

Επιδιώκοντας τη μείωση του ελλείμματος του προϋπολογισμού, ο Βαρβαρέσος, στο σκέλος των εσόδων, προσέφυγε στην άμεση φορολογία, προτείνοντας έναν έκτακτο φόρο, με ισχύ ενός χρόνου, που θα επιβαλλόταν σε κάθε είδους επιχειρηματική δραστηριότητα και θα προέκυπτε με κριτήριο τα επαγγελματικά ενοίκια. Για τη μείωση των δαπανών κινήθηκε προς δύο κατευθύνσεις: αφενός, πρότεινε τη μείωση των δημοσίων υπαλλήλων, στα προπολεμικά τους επίπεδα, ζητώντας την απόλυση όσων είχαν προσληφθεί στη διάρκεια της Κατοχής, και, αφετέρου, υπέδειξε την ένταξη των στρατιωτικών δαπανών στον προϋπολογισμό, ώστε να τεθούν υπό δημοσιονομικό έλεγχο.¹²⁰

¹¹⁶ Ο.π., σελ.74

¹¹⁷ Ο.π., σελ.77-78

¹¹⁸ Ο.π., σελ.78

¹¹⁹ Ο.π. και Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ.68

¹²⁰ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π., σελ.78-79

Η αποκατάσταση της δημοσιονομικής ισορροπίας θα περιόριζε την έκδοση χρήματος, από την Τ.Ε., και θα επιδρούσε σταθεροποιητικά για τη δρχ.. Ταυτόχρονα, οι πιστώσεις θα κατευθύνονταν προς την ανασυγκρότηση της παραγωγής, με τον Βαρβαρέσο να προβλέπει την άμεση αύξηση της δανειοδότησης προς τη βιομηχανία και τη γεωργία.¹²¹

Επιπρόσθετα, προς την κατεύθυνση της σταθερότητας της δρχ., επαναπροσδιόρισε τις ισοτιμίες με τα ξένα νομίσματα (δολάριο, στερλίνα) - με τη δρχ. λίγο υπερτιμημένη κάλυψε τη διαφορά που υπήρχε ανάμεσα στις επίσημες πηγές και τη μαύρη αγορά - και απαγόρευσε κάθε συναλλαγή με χρυσό - αποφυγή κερδοσκοπίας, στήριξη εξωτερικής αξίας δρχ..¹²²

Τέλος, επεδίωξε συμφωνία με τους βιομηχάνους, όπου το κράτος θα προμήθευε στις βιομηχανίες τις πρώτες ύλες (προμήθειες U.N.R.R.A.) και, στη συνέχεια, θα αγόραζε, με μαζικές παραγγελίες, το τελικό προϊόν το οποίο θα διακινούσε από κρατικά ή ιδιωτικά δίκτυα διανομής. Η ενίσχυση της βιομηχανίας θα γινόταν, επίσης, με την αύξηση των εισαγωγών πρώτων υλών και την προσφορά πιστώσεων, με τον Βαρβαρέσο να επιδιώκει, και εδώ, συμφωνίες που θα εξασφάλιζαν την αύξηση της παραγωγής, τη μείωση των τιμών και τον προσδιορισμό των φυσιολογικών ποσοστών κέρδους.¹²³

Ο υπερδιπλασιασμός των εσόδων και η μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος αποτέλεσαν την πρώτη, σημαντική, επιτυχία του προγράμματος. Ευνοϊκά ήταν τα αποτελέσματα και στην πολιτική τιμών, με τις τελευταίες να εμφανίζουν πτωτική τάση όχι, όμως, εξαιτίας των διοικητικών ελέγχων στην αγορά αλλά επειδή αυξήθηκε η προσφορά αγαθών – τα ανώτατα όρια τιμών για τα βασικά καταναλωτικά προϊόντα, κατά 10%-30% μικρότερα από εκείνα που επικρατούσαν στην ελεύθερη αγορά, εξανάγκασαν όσους κατείχαν αποθέματα εμπορευμάτων να τα ρίξουν στην αγορά υπό το φόβο μιας ακόμα μεγαλύτερης μείωσης των τιμών, γεγονός που έριξε τις τιμές συμπαρασύροντας, με αυτό τον τρόπο, το σχετικό δείκτη του κόστους διαβίωσης.¹²⁴

Ανάλογες ήταν οι εξελίξεις και στο νομισματικό τομέα, αφού η διαμόρφωση των νέων συναλλαγματικών ισοτιμιών, με το δολάριο και τη στερλίνα, διπλασίασε την εισροή των μεταναστευτικών εμβασμάτων, μέσω της επίσημης αγοράς(τραπεζικό σύστημα), αυξάνοντας τα συναλλαγματικά αποθέματα της κεντρικής τράπεζας. Η πιο σημαντική, όμως, εξέλιξη αφορούσε το βασικό δείκτη της οικονομικής συγκυρίας, δηλαδή τη χρυσή λίρα η τιμή της οποίας μειώθηκε απότομα. Εντούτοις, παρά τη μείωση της έκδοσης χρήματος, για τις ανάγκες του προϋπολογισμού, η βελτίωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων εμπειρείχε πληθωριστικούς κινδύνους, μια και το συνάλλαγμα δεν μπορούσε ακόμα να χρησιμοποιηθεί άμεσα, ώστε να γίνουν εισαγωγές, ενώ η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας δεν συνοδευόταν από αντίστοιχη αύξηση της προσφοράς αγαθών. Τελικά, η άνοδος της οικονομικής δραστηριότητας και η συνακόλουθη ενεργοποίηση του υποαπασχολούμενου παραγωγικού δυναμικού περιόρισε τις πληθωριστικές πιέσεις, που θα μπορούσε να προκαλέσει η επιπρόσθετη ζήτηση, λόγω των νέων ποσοτήτων χρήματος.¹²⁵

Οι επιτυχίες του προγράμματος, στη διάρκεια του πρώτου διμήνου, συνοδεύτηκαν από κλιμάκωση των αντιδράσεων που κατέληξαν στην ανοιχτή πολιτική υπονόμηση του Βαρβαρέσου, εξαναγκάζοντάς τον σε παραίτηση(1ⁿ

¹²¹ Ο.π.,σελ.79

¹²² Ο.π.

¹²³ Ο.π.,σελ.80

¹²⁴ Ο.π.,σελ.80-81

¹²⁵ Ο.π.,σελ.81

Σεπτεμβρίου).¹²⁶ Συνολικά, η εφαρμογή του σχεδίου Βαρβαρέσου, μέσω του οποίου επιβάλλονταν νέες φορολογίες, νέο μισθολόγιο, διατιμήσεις και έλεγχος στη βιομηχανία, δεν κατόρθωσε να επιβληθεί και να μεταβάλλει την κατάσταση. Οι επιβληθείσες φορολογίες δεν απέδωσαν, οι διατιμήσεις παρέμειναν ανεφάρμοστες, οι τιμές ανυψώθηκαν με καλπάζοντα ρυθμό και η κυβέρνηση κατέφευγε, ολοένα και περισσότερο, στην Τ.Ε., για την κάλυψη του συνεχώς αυξανόμενου ελλείμματος του προϋπολογισμού. Συνέπεια όλων αυτών ήταν ο κλονισμός της εμπιστοσύνης προς τη νέα δρχ., η χρησιμοποίηση της χρυσής λίρας, σε ευρεία κλίμακα, ως μέτρου των αξιών και ως μέσου εξασφάλισης κατά της συνεχώς υποτιμώμενης δρχ., η αχαλίνωτη κερδοσκοπία και η αδυναμία επαναλειτουργίας του παραγωγικού μηχανισμού της χώρας επί υγιών βάσεων.¹²⁷

Έτσι, στο διάστημα μέχρι το τέλος του χρόνου η οικονομική κατάσταση επιδεινώθηκε. Το δημοσιονομικό έλλειμμα μεγάλωνε συστηματικά, παρά τις σημαντικές αυξήσεις των προμηθειών της U.N.R.R.A., και το ποσοστό των δαπανών που καλυπτόταν μέσω των εσόδων μειώθηκε από 75%, τον Ιούλιο του 1945, στο 37%, το Δεκέμβριο. Επιπρόσθετα, ο δείκτης του κόστους διαβίωσης αυξήθηκε, με υψηλούς ρυθμούς, και οι ονομαστικές αυξήσεις των μισθών δεν μπόρεσαν να προστατέψουν τη σημαντική μείωση των πραγματικών μισθών. Ο δείκτης τιμών, της ελεύθερης αγοράς, εξαπλασιάστηκε, σε τέσσερις μήνες, η κυκλοφορία του νομίσματος υπερδιπλασιάστηκε, αντίστοιχα, και, τέλος, η τιμή της χρυσής λίρας έφτασε σε δυσθεώρητα ύψη, με δωδεκαπλασιασμό της τιμής της, σε διάστημα πέντε μηνών. Εν κατακλείδι, μέχρι το τέλος του έτους, η αγορά βρισκόταν εκτός κυβερνητικού ελέγχου.¹²⁸

1.3.1.3 Η Ελληνοβρετανική Συμφωνία και η σταθεροποίηση της οικονομίας

Οι οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις δημιούργησαν έντονες ανησυχίες στη βρετανική πλευρά η οποία, επιδιώκοντας την πραγματοποίηση των εκλογών, την άνοιξη, έθεσε ως απαραίτητη προϋπόθεση την, με κάθε μέσο, εξισορρόπηση της οικονομίας. Εντούτοις, η άμεση σταθεροποίηση θα ήταν δυνατή μόνο στο βαθμό που, οι Βρετανοί, θα αποδέχονταν την οικονομική πολιτική που πρότασε η ελληνική πλευρά και η οποία μεταφραζόταν σε αύξηση της ξένης βοήθειας, εξωτερικό δανεισμό, άρση των κρατικών ρυθμίσεων σε εισαγωγικό εμπόριο και βιομηχανία και, τέλος, πολιτική χρυσού. Αυτά ήταν και τα σημεία της Συμφωνίας, της 24^{ης} Ιανουαρίου 1946,¹²⁹ ανάμεσα στη βρετανική και την ελληνική κυβέρνηση.¹³⁰

¹²⁶ Ο.π.,σελ.82

¹²⁷ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.95

¹²⁸ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.83

¹²⁹ Με βάση την Συμφωνία, της 24^{ης} Ιανουαρίου 1946, η Βρετανία ανέλαβε τις παρακάτω υποχρεώσεις: Πρώτον, την παροχή δανείου ύψους 10 εκατομμυρίων λιρών οι οποίες, σε συνδυασμό με άλλα 15 εκατομμύρια λίρες, από τα συναλλαγματικά αποθέματα της Ελλάδας, θα αποτελούσαν αποθεματικό στήριξης της δρχ.. Δεύτερον, την διαγραφή των χρεών προηγούμενων δανείων, ύψους 46 εκατομμυρίων λιρών. Τρίτον, την απελευθέρωση των ελληνικών συναλλαγματικών καταθέσεων στη Βρετανία. Τέταρτον, την πώληση ρουχισμού, μηχανολογικού εξοπλισμού και πρώτων υλών ύψους 0,5 εκατομμυρίων λιρών. Πέμπτον, την υποστήριξη των ενεργειών, της Ελλάδας, για την εξασφάλιση δανείων από τη Διεθνή Τράπεζα Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης. Από την μεριά της, η ελληνική κυβέρνηση, συμφώνησε στα παρακάτω μέτρα: Πρώτον, στην ίδρυση της Ν.Ε. - με τη συμμετοχή ενός Βρετανού και ενός Αμερικανού, με δικαίωμα βέτο στις αποφάσεις της - η οποία θα ρύθμιζε την έκδοση χρήματος και τη νομισματική πολιτική. Δεύτερον, στη σταδιακή μείωση του ελλείμματος του προϋπολογισμού. Τρίτον, στην υποτίμηση της δραχμής σε νέα ρεαλιστικά επίπεδα. Τέταρτον, στη σταθεροποίηση μισθών και ημερομισθίων. Πέμπτον, στην αύξηση των τιμών, των προμηθειών της U.N.R.R.A.. Έκτον, στην, με κάθε αναγκαίο μέσο, ενθάρρυνση των ιδιωτικών εισαγωγών. Έβδομον, στη διατίμηση, στην ελεύθερη αγορά, των εμπορευμάτων που υπήρχαν στο δελτίο διανομής. Όγδοον,

Τα πρώτα εφαρμοστέα μέτρα περιελάμβαναν την τεράστια υποτίμηση της δρχ. – η νέα ισοτιμία της δρχ. έναντι του δολαρίου, καθορίστηκε από 500 δρχ. αν δολάριο σε 5000 δρχ. ανά δολάριο - την απελευθέρωση των εισαγωγών, την κατάργηση του φόρου επί του συναλλάγματος, για τις εισαγωγές, και τη νομιμοποίηση των καταθέσεων σε συνάλλαγμα. Η στήριξη των παραπάνω μέτρων πλαισιώθηκε και με την αποδέσμευση των συναλλαγματικών αποθεμάτων της Τ.Ε..¹³¹

Η κυριότερη επιτυχία, της Ελληνοβρετανικής Συμφωνίας, ήταν η εκμηδένιση του πληθωρισμού. Παρά την απουσία κρατικού ελέγχου, ο δείκτης τιμών της ελεύθερης αγοράς σταθεροποιήθηκε αν και υπήρξε μικρή αύξηση του δείκτη κόστους διαβίωσης, εξαιτίας της επιβολής υψηλών τιμών στο δελτίο διανομής για την άντληση φορολογικών εσόδων.¹³²

Επίσης, η προσφορά εμπορευμάτων βελτιώθηκε, σημαντικά, εξαιτίας της αύξησης της εγχώριας παραγωγής και των εισαγωγών. Οι τελευταίες, ευνοημένες από την απελευθέρωση του εισαγωγικού εμπορίου, τις εμπορικές συμφωνίες, που έγιναν με ευρωπαϊκές χώρες, και την υπερτιμημένη δρχ. - σε συνδυασμό με το σχετικά σταθερό επίπεδο των τιμών, στο εσωτερικό – ενίσχυσαν, ιδιαίτερα, την αποδοτικότητα των κεφαλαίων για εισαγωγές.¹³³

Η δημοσιονομική πολιτική, αναφορικά με τα έσοδα, στράφηκε αποκλειστικά στους έμμεσους φόρους, με επανασύσταση του προπολεμικού συστήματος (φόρος κατανάλωσης, δασμοί). Έτσι, τα έσοδα προήλθαν από την αύξηση των τιμών, στα εμπορεύματα του δελτίου διανομής, τους εισαγωγικούς δασμούς και τη φορολογία επί της κατανάλωσης, ορισμένων μεταποιητικών προϊόντων. Οι επιβληθέντες άμεσοι φόροι ήταν μια παραλλαγή του φόρου Βαρβαρέσου, δηλαδή στη βάση των προπολεμικών ενοικίων, με πολύ πιο ήπιες φορολογικές απαιτήσεις και πολύ μικρότερα έσοδα.¹³⁴

Τα νέα μέτρα, σε συνδυασμό με την αυξημένη οικονομική δραστηριότητα, άρχισαν, σύντομα, να αποδίδουν αλλά, στην πορεία εκτέλεσης του προϋπολογισμού, υπήρξαν αρκετές αποκλίσεις. Στα τέλη Ιανουαρίου, η βρετανική αποστολή εκτιμούσε ότι, ενώ τα έσοδα θα ήταν λίγο πάνω από τα προβλεπόμενα, το έλλειμμα θα έφτανε στο 30%, κυρίως, επειδή οι δαπάνες θα απορροφούσαν περισσότερους πόρους για μισθούς, στρατιωτικές δαπάνες και έργα ανασυγκρότησης.¹³⁵

Στο νομισματικό τομέα υπήρξε σημαντική αύξηση της προσφοράς χρήματος, με κύρια πηγή αύξησης τη διοχέτευση πιστώσεων στον πρωτογενή και, δευτερευόντως, στο δευτερογενή τομέα. Αυτή η προσφορά χρήματος, που συνεπαγόταν σημαντική αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας, δεν λειτούργησε πληθωριστικά διότι εξισορροπήθηκε από τη ζήτηση συναλλάγματος, για εισαγωγές, και την πώληση χρυσών νομισμάτων, από την Τ.Ε.¹³⁶

Τελικά, ο απολογισμός του νέου προγράμματος σταθεροποίησης εμφάνιζε θετικό πρόσημο εξαιτίας: της επαναλειτουργίας του κράτους - παρά τον Εμφύλιο - της ανάκαμψης της γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής, της βελτίωσης της δημοσιονομικής κατάστασης, λόγω έκτακτων εσόδων (διάθεση εφοδίων από

στην υλοποίηση συγκεκριμένων μέτρων για τη γρήγορη ανάκαμψη της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής. Ο.π.,σελ.86-87

¹³⁰ Ο.π.,σελ.86

¹³¹ Ο.π.,σελ.87-88

¹³² Ο.π.,σελ.88

¹³³ Ο.π.,σελ.88-89

¹³⁴ Ο.π.,σελ.89-90

¹³⁵ Ο.π.,σελ.90

¹³⁶ Ο.π.

εξωτερικό, καπνός, κλπ.), της στρατιωτικής βοήθειας και της συγκράτησης των δαπανών για αμοιβές δημοσίων υπαλλήλων και την ανασυγκρότηση.¹³⁷

Έτσι, η ασκηθείσα πολιτική μπορεί να δικαίωσε όσους υποστήριζαν πως η μαζική προσφορά ξένης βοήθειας αποτελούσε επαρκές μέσο, για την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων, αλλά, ταυτόχρονα, δικαίωσε και όσους την κατέκριναν επισημαίνοντας ότι, χωρίς ουσιαστική οικονομική πολιτική, η παροχή ξένης βοήθειας¹³⁸ αναπαρήγαγε, απλώς, τον κύκλο της εξάρτησης. Άλλωστε, το 1946 αποτέλεσε τη χρονιά με την μεγαλύτερη, αναλογικά, κατανάλωση συναλλαγματικών πόρων, για όλο το διάστημα 1944-53, καθώς οι εισαγωγές ήταν 330 εκατομμύρια δολάρια¹³⁹ και οι εξαγωγές και οι άδηλοι πόροι, μόλις, 70 εκατομμύρια.¹⁴⁰

Στα τέλη του 1946 τα δύο ξένα μέλη της Νομισματικής Επιτροπής, πανικόβλητα από την κατάσταση των συναλλαγματικών πόρων, αποφάσισαν αξιολόγηση και αναστολή των εισαγωγών. Παράλληλα, προετοιμάζαν το πρόγραμμα εισαγωγών, για το επόμενο έτος, το οποίο ζητούσε επίμονα η αμερικανική οικονομική αποστολή (αποστολή Porter) που, μόλις, είχε φτάσει στην Αθήνα.¹⁴¹

Η αποστολή της U.N.R.R.A. ήταν προγραμματισμένη να τελειώσει στα τέλη Δεκεμβρίου του 1946, και έτσι θα χάνονταν 200 εκατομμύρια δολάρια, σε εισαγωγές, και το ένα τρίτο των φορολογικών εσόδων. Η κρίση στο ισοζύγιο πληρωμών θα συνοδευόταν από δημοσιονομική κρίση.¹⁴² Η ανακοίνωση της αποστολής Porter, στις αρχές Δεκεμβρίου, οριστικοποίησε την προοπτική της χορήγησης οικονομικής βοήθειας από τις Η.Π.Α.¹⁴³

Συνολικά, λοιπόν, την παραμονή της αντικατάστασης του βρετανικού από τον αμερικανικό παράγοντα η χώρα βρισκόταν σε μια συγκεχυμένη κατάσταση: από την μια μεριά, η οικονομία ανακάμπτει και το κράτος έχει επανιδρυθεί, οργανώνοντας τον παρεμβατισμό του, ενώ, από την άλλη, περνάει στο τελικό στάδιο της εμφυλίου πολέμου.¹⁴⁴

¹³⁷ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.76

¹³⁸ Το 1946 ήταν, ίσως, η πιο σημαντική χρονιά, για την ελληνική οικονομία, καθώς καμιά άλλη χρονιά, η χώρα, δεν έγινε αποδέκτης τόσων πολλών χρημάτων. Αυτή η ροή πόρων, σε εκατομμύρια δολάρια, είχε ως εξής: 210 από την U.N.R.R.A., 90 από τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας, 40 από τη Βρετανία, 70 σε πιστώσεις από τις Η.Π.Α., 25 από την Export – Import Bank και 85 από τη Βρετανία, για στρατιωτικές δαπάνες. Σύνολο 520 εκατομμύρια δολάρια. Ο απολογισμός από την τεράστια ροή πόρων ήταν απογοητευτικός και σε 11 μήνες δεν είχε απομείνει, απολύτως, τίποτα. Στα έργα ανασυγκρότησης δεν είχε δαπανηθεί ούτε ένα δολάριο και η ανάκαμψη της εγχώριας παραγωγής, αν και εντυπωσιακή, δεν διοχέτευε εγχώρια τρόφιμα στο σύστημα διανομής με δελτίο. Ο πληθωρισμός μπορεί να εκμηδενίστηκε αλλά η κατάρτιση του προϋπολογισμού ήταν επισφαλής, όπως ένα χρόνο πριν. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π.,σελ.121-122

¹³⁹ Στους 11 μήνες, του 1946, η U.N.R.R.A. είχε πραγματοποιήσει εισαγωγές αξίας 210 εκατομμυρίων δολαρίων, όσες δηλαδή και το 1945, ενώ οι πραγματικές εισαγωγές των ιδιωτών εκτιμώνται, περίπου, στα 110-120 εκατομμύρια δολάρια. Συνεπώς, οι συνολικές εισαγωγές πρέπει να κινήθηκαν γύρω στα 320- 330 εκατομμύρια δολάρια. Ό.π.,σελ.95

¹⁴⁰ Ό.π.,σελ.95,122

¹⁴¹ Ό.π.,σελ.95-96

¹⁴² Το Δεκέμβριο του 1946, τα έσοδα έπεσαν, απότομα, καθώς οι ποσότητες της U.N.R.R.A. είχαν μειωθεί και οι εισαγωγές ήταν περιορισμένες. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού επανήλθε στο 40%, ενώ οι Βρετανοί πίεζαν, ασφυκτικά, από τα μέσα του χρόνου, να αναλάβει ο ελληνικός προϋπολογισμός τις στρατιωτικές δαπάνες, οι οποίες κινούνταν στα 85 εκατομμύρια δολάρια και καλύπτονταν, μέχρι τότε, από τους ίδιους. Ό.π.,σελ.96-97

¹⁴³ Ό.π.,σελ.96-97

¹⁴⁴ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.77-78

1.3.1.4 Η αμερικανική πολιτική: η Έκθεση Porter, το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ

Η αποστολή Porter έφτασε τον Ιανουάριο του 1947 και υπέβαλλε την έκθεσή της, τον Απρίλιο, λίγο μετά την ανακοίνωση του Δόγματος Τρούμαν. Σκοπός της αποστολής ήταν να διερευνήσει, επί τόπου, την πολιτική και οικονομική κατάσταση και να εισηγηθεί, προς την αμερικανική κυβέρνηση, το ύψος και τον τρόπο λειτουργίας του προγράμματος οικονομικής βοήθειας, προς την Ελλάδα.¹⁴⁵

Η έκθεση Porter,¹⁴⁶ θεωρώντας τους παράγοντες του εσωτερικού πολιτικοοικονομικού χώρου ως υπεύθυνους για την αποτυχία των προγραμμάτων οικονομικής βοήθειας, που είχαν υλοποιηθεί τα δύο προηγούμενα χρόνια - διαφθορά των πολιτικών, κερδοσκοπία των επιχειρηματιών και ανεπάρκεια της δημόσιας διοίκησης - απέκλεισε την πιθανότητα να διαχειριστεί η ελληνική κυβέρνηση τη βοήθεια. Για αυτούς τους λόγους, η Έκθεση, πρότεινε ο ρόλος του απόλυτου ελεγκτή για την οικονομική πολιτική να ανατεθεί στην αμερικανική αποστολή - νομισματική και δημοσιονομική πολιτική, έλεγχος εξωτερικού εμπορίου, δημόσια διοίκηση, φορολογικό σύστημα, νομοθεσία για τράπεζες και βιομηχανία, χρηματοδότηση τοπικής αυτοδιοίκησης κ.ά.¹⁴⁷

Αναλυτικότερα, το κύριο βάρος της έκθεσης Porter δόθηκε στη σταθεροποίηση της οικονομίας. Η οικονομική αστάθεια αποδόθηκε στα ελλείμματα του προϋπολογισμού, του ισοζυγίου πληρωμών και στις λανθασμένες επιλογές της οικονομικής πολιτικής.¹⁴⁸

Ειδικότερα, στο δημοσιονομικό τομέα, θεώρησε ρεαλιστική την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού, η οποία θα πραγματοποιούνταν από την άμεση φορολογία, τους δασμούς και, κυρίως, από τα έκτακτα έσοδα πώλησης των αποθεμάτων της U.N.R.R.A.. Οι δαπάνες θα περικόπτονταν με περιορισμό των επιδοτήσεων, σε είδη βασικής κατανάλωσης, τις επιχορηγήσεις σε εταιρείες, του ευρύτερου δημόσιου τομέα, από τη μείωση του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων - με βελτίωση των μισθών τους - και από τον έλεγχο των στρατιωτικών δαπανών. Τέλος, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην εισοδηματική πολιτική, ώστε να αποτραπεί οποιαδήποτε αύξηση των μισθών και των ημερομισθίων.¹⁴⁹

Στο νομισματικό τομέα, προτάθηκε η οριστική εγκατάλειψη της πολιτικής χρυσού, ενώ στο θέμα της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δρχ. προτάθηκαν δύο λύσεις: η πρώτη ήταν η υποτίμηση της δρχ.. Η δεύτερη λύση ήταν οι μεταβλητές συναλλαγματικών ισοτιμιών (Exchange Certificate Plan),¹⁵⁰ στο εξωτερικό εμπόριο, μέχρις ότου οι συνθήκες να επιτρέψουν την κανονική υποτίμηση της δρχ..¹⁵¹

¹⁴⁵ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π.,σελ.147-148

¹⁴⁶ Η έκθεση Porter ήταν μια αναλυτική και συστηματική προσέγγιση στα θέματα της σταθεροποίησης, της ανασυγκρότησης και της ανάπτυξης, της ελληνικής οικονομίας και, ανεξάρτητα από τις αλλαγές που ακολούθησαν την πολιτική των Η.Π.Α., τα επόμενα χρόνια, οι ιδέες της Έκθεσης φαίνεται ότι επηρέασαν, σημαντικά, όσες επιλογές έγιναν. Η πολιτική που εφάρμοσε, η Α.Μ.Α.Γ., στη διάρκεια του 1947-48, ήταν πιστή αντιγραφή των προτάσεων και ιδεών της Έκθεσης, η οποία παρέμεινε σταθερό σημείο αναφοράς και στην περίοδο του Σχεδίου Μάρσαλ, παρά το γεγονός ότι η πολιτική διαφοροποιήθηκε σε σχέση με αυτή της Α.Μ.Α.Γ. Αλλωστε, στις αρχές του 1948, όταν κορυφώθηκε η σύγκρουση της πρεσβείας με την Α.Μ.Α.Γ., αν και η πρώτη ζήτησε να αναθεωρηθεί, πλήρως, η πολιτική της Α.Μ.Α.Γ. ήταν, ιδιαίτερα, προσεκτική στο να μη θίξει τις βασικές ιδέες της έκθεσης Porter. Ό.π.,σελ.148

¹⁴⁷ Ό.π.,σελ.149-152

¹⁴⁸ Ό.π.,σελ.159

¹⁴⁹ Ό.π.

¹⁵⁰ Το Exchange Certificate Plan αποτελούσε μια ιδιότυπη αγορά συναλλάγματος καθώς οι εξαγωγείς πωλούσαν εκεί το συνάλλαγμα, που αποκτούσαν από τις εξαγωγές, ενώ, ταυτόχρονα, η Δ.Ε.Ε. προσέφερε συναλλαγματικούς πόρους, για τις ανάγκες των ιδιωτικών εισαγωγών, οι οποίοι

Στον τομέα του εξωτερικού εμπορίου οι προτάσεις επικεντρώθηκαν στην αύξηση των εξαγωγών και, ιδιαίτερα, στη βελτίωση των εξαγωγών καπνού και ελαιολάδου. Για τις εισαγωγές τέθηκαν ως σημείο αναφοράς αυτές του 1946-47, οι οποίες εκτιμήθηκαν στα 347 εκατομμύρια δολάρια, και δεν περιλάμβαναν είδη πολυτελείας και μη βασικά αγαθά. Τέλος, στον τομέα των άδηλων πόρων, προτάθηκε η φορολόγηση των εφοπλιστών, η νομιμοποίηση του ελέγχου της αλληλογραφίας, ενώ, παράλληλα, προτάθηκε και η καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων, των ελλήνων υπηκόων, στο εξωτερικό.¹⁵²

Για την πραγμάτωση των παραπάνω προτάσεων τέθηκαν μια σειρά από θεσμικές αλλαγές ώστε να επιτραπεί, στην αμερικανική αποστολή, η άσκηση άμεσου ελέγχου στους διάφορους τομείς της οικονομικής πολιτικής.¹⁵³ Οι κυριότερες θεσμικές προτάσεις σχετίζονταν με:

- α) το εξωτερικό εμπόριο, και την προτεινόμενη ίδρυση της Δ.Ε.Ε. η οποία θα έλεγχε, απόλυτα, τις εισαγωγές και εξαγωγές της χώρας.
- β) το νομισματικό τομέα, και την προτεινόμενη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Ν.Ε., προκειμένου να ασκεί πλήρη έλεγχο στο σύνολο του τραπεζικού συστήματος.¹⁵⁴

προέρχονταν από την οικονομική βοήθεια ή από άλλες πηγές, ανάλογα με την περίπτωση. Οι εισαγωγείς λειτουργούσαν με βάση το σύστημα της «κατανομής» όπου οι άδειες εισαγωγής δίνονταν, κατ' αναλογία, με βάση τα προπολεμικά μερίδια που κατείχαν οι βασικοί εισαγωγείς κάθε προϊόντος. Έτσι, όσοι κατείχαν κεφάλαια, τα οποία δημιούργησαν την περίοδο της Κατοχής, δεν είχαν πρόσβαση στις εισαγωγές, ενώ, ταυτόχρονα, αποτράπηκε η πραγματοποίηση εισαγωγών από αναξιόπιστους φορείς. Αυτό προσέδιδε, βέβαια, μονοπωλιακή ισχύ στους παραδοσιακούς εισαγωγείς, όμως, το συνάλλαγμα, για τις εισαγωγές, θα έπρεπε να το προμηθευτούν από αυτή την ιδιότυπη αγορά συναλλάγματος. Με αυτό τον τρόπο υπήρχε κάποιας μορφής στοιχειώδης ανταγωνισμός, ανάμεσα στους εισαγωγείς, ενώ, παράλληλα, υπήρχε έμμεσος έλεγχος στην κερδοφορία τους. Από το σύστημα εξαιρέθηκαν τα βασικά αγαθά ευρείας κατανάλωσης, τα οποία επιδοτούσε η κυβέρνηση. Τέλος, με αυτό το σύστημα, οι εξαγωγείς επιδοτούνταν, έμμεσα, από πόρους των εισαγωγέων, ενθαρρύνοντας, έτσι, τη νόμιμη ροή των εμβασμάτων. Μάλιστα, προκειμένου να αποθαρρυνθεί η εισροή αδήλων εμβασμάτων, νομοθετήθηκε η οικονομική λογοκρισία της αλληλογραφίας με το εξωτερικό. Ο.π.,σελ.199

¹⁵¹ Ο.π.,σελ.159

¹⁵² Ο.π.

¹⁵³ Ήδη, από το Φεβρουάριο του 1947, η αποστολή Porter, πριν ολοκληρώσει τη συγγραφή της Έκθεσης, έκανε συστάσεις, στη νέα κυβέρνηση Μάξιμου, για τα άμεσα μέτρα οικονομικής πολιτικής που θα έπρεπε να υιοθετήσει. Αρνούμενη τα αιτήματα για νέα εισροή χρυσού, συνέστησε, στην κυβέρνηση, να παύσει τις πωλήσεις χρυσού, να παγώσει τους μισθούς, να ελέγξει τη μαύρη αγορά συναλλάγματος και να εισαγάγει αυστηρούς ελέγχους, για την απόκρυψη εμπορευμάτων. Επιπρόσθετα, την συμβούλευε να ιδρύσει άμεσα τη Δ.Ε.Ε, να ενθαρρύνει τις εξαγωγές ελαιολάδου και να φορολογήσει τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Παράλληλα, τα δύο ξένα μέλη της Ν.Ε. ζητούσαν ακόμα πιο δραστηκά μέτρα, δηλαδή ένα κρατικό μονοπώλιο ελέγχου της εισαγωγής σιτηρών και πετρελαίου, και ένα διευρυμένο δελτίο διανομής, προσθέτοντας όλα τα μέτρα που είχε εισηγηθεί ο Porter. Ο τελευταίος προειδοποίησε, τον πρεσβευτή τον Η.Π.Α., ότι, στο μεταβατικό διάστημα, μέχρι την εγκατάσταση της αμερικανικής αποστολής, θα έπρεπε να εφαρμοστούν τα παραπάνω μέτρα, ώστε να αποφευχθεί η κατάρρευση της οικονομίας. Η ελληνική πλευρά, κρίνοντας τα περισσότερα από τα μέτρα μη ρεαλιστικά, αρνήθηκε τον έλεγχο της μαύρης αγοράς συναλλάγματος και της απόκρυψης εμπορευμάτων, διατύπωσε σοβαρές επιφυλάξεις για την αύξηση της φορολογίας των ναυτιλιακών επιχειρήσεων και της εξαγωγής ελαιολάδου, και αποδέχτηκε, με ενδοιασμούς, την κατάρρευση της πολιτικής χρυσού και του παγώματος των μισθών. Συμφώνησε, μόνο, με την αναγκαιότητα της ίδρυσης της Δ.Ε.Ε..Ο.π.,σελ.160-161

¹⁵⁴ Στη Ν.Ε. συμμετείχαν, οι υπουργοί Συντονισμού και Οικονομικών, ο διοικητής της Τ.Ε., και ένας βρετανός και αμερικανός σύμβουλος με δικαίωμα βέτο (οι αποφάσεις της Επιτροπής έπρεπε να λαμβάνονται ομόφωνα). Σκοπός της Ν.Ε. ήταν «η διατήρησης της ισοτιμίας της δραχμής προς την αγγλικήν λίραν και το δολλάριον Η.Π.Α.»(Α.Ν. 1015/1946, άρθρο 3.) Επόπτευε, συνεπώς, όλο το φάσμα της σταθεροποιητικής πολιτικής. Πάνος Καζάκος, ό.π.,σελ.75

γ) τη δημόσια διοίκηση – σύνολο μέτρων για την αναδιοργάνωση των υπουργείων και των αρμοδιοτήτων τους.

δ) τη βιομηχανία, και την πρόταση σύστασης ενιαίου φορέα Βιομηχανικής Ανάπτυξης για το σχεδιασμό, το συντονισμό και την τεχνική υποστήριξη βιομηχανικών προγραμμάτων.¹⁵⁵

Αν και η άφιξη της Α.Μ.Α.Γ. βρήκε αισθητά βελτιωμένη την κατάσταση της οικονομίας, οι θετικές εξελίξεις δεν είχαν διάρκεια καθώς το καλοκαίρι η κυβερνητική αστάθεια και η κλιμάκωση του Εμφυλίου επιβάρυναν το πολιτικό κλίμα. Παράλληλα, στον οικονομικό τομέα, η κυβερνητική αδράνεια συνεχίστηκε, μια και η Α.Μ.Α.Γ. βρισκόταν, ακόμα, στο στάδιο της οργάνωσής της.¹⁵⁶

Έχοντας διασφαλίσει οικονομική βοήθεια ύψους 300 εκατομμύρια δολαρίων (στρατιωτικό και πολιτικό σκέλος) - τελικά η βοήθεια θα πλησίαζε, την άνοιξη του 1948, τα 200 εκατομμύρια δολάρια - η Α.Μ.Α.Γ., φαινόταν αποφασισμένη να προωθήσει, με κάθε μέσο, τη σταθεροποίηση της οικονομίας. Οι κρίσιμες αποφάσεις για τον προϋπολογισμό, την εισοδηματική πολιτική, τη νομισματική πολιτική και την πολιτική εξωτερικού εμπορίου ελήφθησαν από την Α.Μ.Α.Γ. και επιβλήθηκαν στην ελληνική κυβέρνηση.¹⁵⁷

Αναλυτικότερα, πρώτη μέριμνα, της Α.Μ.Α.Γ., ήταν η κατάρτιση του προϋπολογισμού τον οποίο ισοσκελίσει.¹⁵⁸ Ο στόχος του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, σε συνδυασμό με την πολιτική ελέγχου της προσφοράς τραπεζικών πιστώσεων στην οικονομία, απέβλεπε στη σταθεροποίηση της νομισματικής κυκλοφορίας. Η εκτέλεση του προϋπολογισμού ήταν υποδειγματική καθώς στις δαπάνες¹⁵⁹ δεν προέκυψαν αποκλίσεις, ενώ η ροή των εσόδων,¹⁶⁰ στη διάρκεια του χειμώνα και την άνοιξη του 1948, ήταν η προβλεπόμενη.¹⁶¹

¹⁵⁵ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π.,σελ.159-160

¹⁵⁶ Ό.π.,σελ.177

¹⁵⁷ Ό.π.,σελ.179,186-187

¹⁵⁸ Για την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού, η Α.Μ.Α.Γ., προχώρησε σε δραστικές παρεμβάσεις, στο σχέδιο της κυβέρνησης, περικόπτοντας τις δαπάνες, σχεδόν, κατά ένα τέταρτο και αυξάνοντας τα έσοδα, κατά ένα τρίτο. Η περικοπή των δαπανών περιέλαβε, στο σύνολό τους, τα κονδύλια για την ανασυγκρότηση, αφήνοντας το Ταμείο Αντικαταβολών ως μοναδική πηγή χρηματοδότησης των έργων ανασυγκρότησης. Σημαντικές περικοπές έγιναν στις περισσότερες ελαστικές κατηγορίες δαπανών και, έτσι, ο προϋπολογισμός κατέληξε να έχει 40% στρατιωτικές και 60% πολιτικές δαπάνες. Για τις τελευταίες τα τρία τέταρτα ήταν μισθοί, συντάξεις και παροχές προς τους πρόσφυγες και τους ανέργους. Μέρος της προσπάθειας περιστολής των δημοσίων δαπανών ήταν και η απόπειρα, της Α.Μ.Α.Γ., να μειώσει τον αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων. Προσβλέποντας σε μια σημαντική βελτίωση της δημόσιας διοίκησης αντιμετώπισε το περίπλοκο σύστημα αμοιβών, που περιλάμβανε πληθώρα ειδικοτήτων, ειδικών επιδομάτων και υπερωριών, προχωρώντας στην ενοποίηση των κατηγοριών, την περικοπή των υπερωριών και των ειδικών επιδομάτων και τη γενικευμένη αύξηση των μισθών. Παράλληλα, εξαντλήθηκαν και οι πρακτικές δυνατότητες φοροεισπράξεων. Το καθεστώς των άμεσων φόρων δεν άλλαξε και, καθώς τα έσοδα ήταν περιορισμένα, η αύξηση τους θα προέκυπτε από την πιο αυστηρή εφαρμογή της υπάρχουσας νομοθεσίας. Οι έμμεσοι φόροι, που αποτελούσαν τη βασική πηγή εσόδων, επίσης, δεν άλλαξαν, με την Α.Μ.Α.Γ. να επικεντρώνεται στην αύξηση των φορολογικών εσόδων από δύο κατηγορίες: τους δασμούς και την έκτακτη φορολογία. Η βασική αύξηση των φορολογικών εσόδων, κατά 10%, προήλθε από έκτακτους άμεσους φόρους που επιβλήθηκαν στους εισαγωγείς, τους εξαγωγείς, τους εμπόρους καπνού, τις εταιρείες, που είχαν δανειοδοτηθεί και ευνοήθηκαν από την υποτίμηση της δρχ., τους ιδιοκτήτες πολυτελών κατοικιών και κτιρίων, με μη ελεγχόμενα ενοίκια, και στο σύνολο των εταιρειών, μέσω της αναπροσαρμογής των παγίων κεφαλαίων τους. Επιπρόσθετη σημαντική πηγή εσόδων, της τάξης του 15%, ήταν η εκποίηση των προμηθειών της U.N.R.R.A., που είχαν μείνει αδιάθετες. Μια σειρά από άλλες επιμέρους κατηγορίες έκτακτων εσόδων οδήγησε, τελικά, τα έκτακτα έσοδα να αντιπροσωπεύουν το 40% των φορολογικών εσόδων του προϋπολογισμού. Ό.π.,σελ.189,192,194

¹⁵⁹ Το παράδοξο στην περιοριστική πολιτική, της Α.Μ.Α.Γ., ήταν ότι ο έλεγχος των μισθών συνδυάστηκε με σημαντικές ονομαστικές αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων, κατά 35%-40%, σε

Στο νομισματικό τομέα, η πολιτική σταθεροποίησης συνοδεύτηκε από τρεις σημαντικές αποφάσεις: την άσκηση, εξαιρετικά, περιοριστικής νομισματικής πολιτικής, την εισαγωγή του Exchange Certificate Plan και την κατάργηση της πολιτικής χρυσού.¹⁶²

Μετά την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού, ο έλεγχος των τραπεζικών πιστώσεων στόχευε στη σταθεροποίηση της κυκλοφορούσας ποσότητας χρήματος στην οικονομία. Παρά την πρόθεση για περικοπή των πιστώσεων, προς τον αγροτικό τομέα, κατά ένα τρίτο, η ροή των πόρων, προς τη γεωργία, δεν μειώθηκε σημαντικά – οι αγρότες δεν εξυπηρετούσαν τα δάνεια, του προηγούμενου χρόνου, και, με δεδομένο τον πληθωρισμό, υπήρξαν πιέσεις για σημαντική αύξηση των πιστώσεων που καλύφθηκαν από το εκδοτικό προνόμιο. Στην περίπτωση της βιομηχανίας και του εμπορίου, η Α.Μ.Α.Γ., επέλεξε πιο δραστικά μέτρα αναστέλλοντας όλες τις πιστώσεις για ένα εξάμηνο, δηλαδή από Νοέμβριο του 1947 - όταν η άνοδος της τιμής της χρυσής λίρας φάνηκε να απειλεί τη νομισματική σταθερότητα - μέχρι τον Απρίλιο του 1948 - όταν η κατάσταση είχε, πλέον, σταθεροποιηθεί. Στο ενδιάμεσο διάστημα θεσμοθετήθηκε η διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Ν.Ε. και, στις 8 Μαρτίου, ψηφίστηκε ο νόμος 811/1948 που της απέδιδε τον πλήρη έλεγχο στις δραστηριότητες του τραπεζικού συστήματος.¹⁶³

Η περιοριστική πιστωτική πολιτική, της Α.Μ.Α.Γ., σε συνδυασμό με την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού και τους ελέγχους που επέβαλλε στο εισαγωγικό εμπόριο, διατήρησαν σχετικά σταθερή την κυκλοφορία του νομίσματος.¹⁶⁴

Η πρώτη φάση εφαρμογής του προγράμματος, το Σεπτέμβριο του 1947, είχε σοβαρό αντίκτυπο στο επίπεδο των τιμών καθώς η αύξηση των μισθών, των έμμεσων φόρων και των δασμών προκάλεσαν την αύξηση του τιμάριθμου, εντούτοις, στις αρχές του 1948, οι τιμές σταθεροποιήθηκαν. Ο έλεγχος των πληθωριστικών πιέσεων κατέστη, όμως, δυνατός με την επανεισαγωγή της πολιτικής χρυσού. Η τιμή της χρυσής λίρας είχε παραμείνει σε χαμηλά επίπεδα, στη διάρκεια του καλοκαιριού, και άρχισε να αυξάνει, παράλληλα, με το δείκτη τιμών καταναλωτή φθάνοντας, το Φεβρουάριο του 1948, στις 230.000 δρχ.. Αν και η Α.Μ.Α.Γ. παρέμεινε αρχικά διστακτική απέναντι στην επαναφορά της πολιτικής του χρυσού, μπροστά την προοπτική κατάρρευσης του αντιπληθωριστικού της προγράμματος, συμφώνησε να σταθεροποιηθεί η τιμή της χρυσής λίρας στις 230.000, εισηγούμενη την αποδέσμευση των δύο εκατομμυρίων χρυσών λιρών, της ελληνικής κυβέρνησης, που ήταν δεσμευμένες στη Federal Reserve Bank της Νέας Υόρκης.¹⁶⁵

δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Από οικονομική σκοπιά, και υπό τις υπάρχουσες συνθήκες, το μέτρο αυτό δεν μπορούσε να έχει κανένα αποτέλεσμα, δεδομένων της απουσίας συναλλαγματικών πόρων, για επιπρόσθετες εισαγωγές, και της λειτουργίας της εγχώριας παραγωγής, σε συνθήκες κερδοσκοπίας. Έτσι, το επόμενο τρίμηνο, οι πληθωριστικές πιέσεις εντάθηκαν, εξανεμίζοντας τις ονομαστικές αυξήσεις των μισθών. Ο.π.,σελ.195-196

¹⁶⁰ Η Α.Μ.Α.Γ., προχώρησε και στα πρώτα μέτρα μεταρρύθμισης του φορολογικού συστήματος, με στόχο την αλλαγή της σχέσης άμεσων και έμμεσων φόρων, υπέρ των πρώτων. Έτσι, εισήγαγε το νόμο περί τήρησης λογιστικών βιβλίων, από τις επιχειρήσεις, αύξησε σημαντικά τα πρόστιμα για τη φοροδιαφυγή και πάγωσε όλους τους φόρους υπέρ τρίτων, για ένα τρίμηνο, μέχρι νεότερης αξιολόγησής τους. Επιπλέον, αναζήτησε νέους άμεσους φόρους από δύο προνομιακές οικονομικές κατηγορίες, τους εφοπλιστές και τους Έλληνες του εξωτερικού, με αυτές τις προσπάθειες, τελικά, να αποτυγχάνουν. Ο.π.,σελ.193

¹⁶¹ Ο.π.,σελ.,189,192-193

¹⁶² Ο.π.,σελ.198

¹⁶³ Ο.π.

¹⁶⁴ Ο.π.

¹⁶⁵ Ο.π.,σελ202-203

Στο θέμα της συναλλαγματικής ισοτιμίας, η Α.Μ.Α.Γ., ακολούθησε τη δεύτερη υπόδειξη της έκθεσης Porter και αντί να προβεί σε επίσημη υποτίμηση του νομίσματος, που θα προσέθετε νέες πληθωριστικές πιέσεις στην οικονομία, προσέφυγε στην έμμεση υποτίμησή του με την εφαρμογή του Exchange Certificate Plan (Οκτώβριος 1947). Έτσι, η δρχ. αποκτούσε δύο ισοτιμίες: την επίσημη, στην οποία η δρχ. ήταν υπερτιμημένη, και την κυμαινόμενη, που αφορούσε το εξωτερικό εμπόριο, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και τους άλλους άδηλους πόρους. Το σύστημα, παρά το γεγονός ότι δημιουργούσε τυπικά την εικόνα μιας ανταγωνιστικής αγοράς, στην οποία η προσφορά και η ζήτηση διαμόρφωναν την τιμή του Certificate, στην πραγματικότητα ήταν απόλυτα ρυθμιζόμενο από την Τ.Ε. που έλεγχε την προσφορά. Οι συναλλαγματικοί πόροι, από εξαγωγές και εμβάσματα, υπολείπονταν από αυτούς των εισαγωγών άρα η επιπρόσθετη προσφορά συναλλάγματος προερχόταν από πόρους της Α.Μ.Α.Γ..¹⁶⁶

Συνολικά, λοιπόν, ένα χρόνο μετά την ανακοίνωση του Δόγματος Τρούμαν, η οικονομική πραγματικότητα, στην Ελλάδα, είχε μεταστρέψει το κλίμα της αρχικής ευφορίας. Η Α.Μ.Α.Γ. ακολούθησε τις βασικές κατευθύνσεις της έκθεσης Porter, επιδιώκοντας να περιορίσει την κερδοσκοπική δραστηριότητα του κεφαλαίου, εγκαταλείποντας την πολιτική χρυσού και ελέγχοντας τις εισαγωγές, αύξησε την φορολογική επιβάρυνση των οικονομικά ισχυρών κοινωνικών ομάδων και ισοσκέλιζε τον προϋπολογισμό, και ακολούθησε ισορροπημένη εισοδηματική πολιτική και περιοριστική νομισματική πολιτική. Τα μέτρα αυτά έτειναν να συμπίεσουν τη ζήτηση, προς τα κάτω, και να επιτύχουν ένα σημείο εξισορρόπησης της οικονομίας σε χαμηλά επίπεδα προσφοράς. Υποχώρησε σε ένα από τα κρίσιμα θέματα: την πολιτική χρυσού.¹⁶⁷

Τον πρώτο χρόνο του Σχεδίου Μάρσαλ(1948-49), το μέγεθος της οικονομικής βοήθειας κυμάνθηκε στα 212,8 εκατομμύρια δολάρια. Από αυτό το ποσό, μόνο, τα 146 θα ήταν απ' ευθείας βοήθεια, σε δολάρια, ενώ το υπόλοιπο ποσό θα είχε τη μορφή της «έμμεσης βοήθειας» που αντιστοιχούσε στα λεγόμενα «δικαιώματα άντλησης»¹⁶⁸ - νέα μορφή βοήθειας που εισήγαγε το Σχέδιο Μάρσαλ. Για το οικονομικό έτος 1949-50 το οριστικό μέγεθος της βοήθειας έφτασε στα 263,6 εκατομμύρια δολάρια, λίγο μεγαλύτερο από το ποσό του προηγούμενου χρόνου, με μικρή μείωση των εισαγωγών καταναλωτικών αγαθών και μικρή αύξηση των εισαγωγών κεφαλαιουχικού εξοπλισμού σε 78 εκατομμύρια δολάρια.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Ο.π.,σελ.199-200

¹⁶⁷ Ο.π.,σελ.204

¹⁶⁸ Τα «δικαιώματα άντλησης» αφορούσαν τις εμπορικές ανταλλαγές ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες. Η οικονομική βοήθεια, του Σχεδίου Μάρσαλ, αφορούσε, κυρίως, το «έλλειμμα δολαρίου», δηλαδή το έλλειμμα που είχε, συνολικά, η Δυτική Ευρώπη στο εμπόριο της με τις Η.Π.Α. Για το ενδοευρωπαϊκό εμπόριο, ανάμεσα στις χώρες που είχαν ενταχθεί στο Σχέδιο Μάρσαλ, προβλέφθηκε η σύναψη διμερών διακρατικών συμφωνιών και τα ελλείμματα που θα εμφανίζονταν θα καλύπτονταν, επίσης, από πόρους του Σχεδίου. Η διάσταση ανάμεσα σε «απευθείας βοήθεια» και σε «δικαιώματα άντλησης» επεδίωξε να τονώσει το ενδοευρωπαϊκό εμπόριο, αφού η επέκτασή του θα εξοικονομούσε δολάρια, από το έλλειμμα της Ευρώπης με τις Η.Π.Α. - υποκατάσταση ευρωπαϊκών από αμερικανικές εισαγωγές - και, ταυτόχρονα, θα ήταν ένα βήμα για να ενοποιηθούν οι δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες, στόχος που αποτελούσε, τότε, βασική επιδίωξη του Σχεδίου Μάρσαλ. Το βασικό μειονέκτημα των «δικαιωμάτων άντλησης», σε σχέση με την «άμεση βοήθεια», προέκυπτε από τις δυσκολίες σχεδιασμού των εισαγωγών και εξαγωγών, στο πλαίσιο μιας διακρατικής συμφωνίας. Αυτό δημιουργούσε πολλές ανελαστικότητες καθώς τόσο η προσφορά και η ζήτηση αγαθών, ανάμεσα σε δύο χώρες, όσο και ο τρόπος που θα προσδιορίζονταν οι ποσότητες, για κάθε αγαθό, δύσκολα θα εναρμονίζονταν με τις πραγματικές εισαγωγικές ανάγκες κάθε χώρας. Αντίθετα η «απ' ευθείας βοήθεια» άφηνε, σαφώς, μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας στην επιλογή των προμηθειών μιας χώρας. Ο.π.,σελ.231-232

¹⁶⁹ Ο.π.,σελ.231,324

Στο σχεδιασμό του προγράμματος, του 1948-49, δόθηκε απόλυτη προτεραιότητα στους στρατιωτικούς στόχους, με τις οικονομικές επιδιώξεις να περιορίζονται στη συντήρηση της οικονομίας, στα χαμηλότερα δυνατά επίπεδα, ενώ η ανασυγκρότηση θα έπρεπε να προχωρήσει, με χαμηλούς ρυθμούς, μέχρι να αποκατασταθεί η πολιτική σταθερότητα.¹⁷⁰

Η Ε.Σ.Α./Γ., με την εγκατάστασή της, επέλεξε να συνεχίσει, χωρίς παρεκκλίσεις, τη σταθεροποιητική πολιτική της Α.Μ.Α.Γ..¹⁷¹ Με δεδομένους τους περιορισμούς που δημιουργούσε το ύψος της οικονομικής βοήθειας και το νέο σύστημα εισαγωγών, η Ε.Σ.Α./Γ., έθεσε ως μοναδικό στόχο, για την επόμενη χρονιά, τη διατήρηση της σχετικής ισορροπίας, δηλαδή τη διατήρηση της πειθαρχίας σε δημοσιονομικό, νομισματικό και εισοδηματικό τομέα.¹⁷²

Ωστόσο, το 1948-49, η διατήρηση σταθερής δημοσιονομικής κατάστασης θα απαιτούσε νέα μέτρα καθώς οι αμυντικές δαπάνες και οι ανάγκες για τους πρόσφυγες θα απαιτούσαν επιπρόσθετους πόρους ενώ, ταυτόχρονα, τα έσοδα θα ήταν μικρότερα, από το 1947-48, κατά το ποσό που είχε προκύψει από την πώληση των αδιάθετων αγαθών της U.N.R.R.A.. Η Ε.Σ.Α./Γ., συγκράτησε τις δαπάνες για τους πρόσφυγες, επανέφερε μέρος των επιδοτήσεων τις οποίες είχαν αρχικά διαγράψει, συγκράτησε τις τακτικές δαπάνες στα προβλεπόμενα επίπεδα παγώνοντας ουσιαστικά τους μισθούς, όμως, προχώρησε σε τεράστιες αυξήσεις των αμυντικών δαπανών. Τα παραπάνω μέτρα, σε σχέση με το 1947-48, πρόσθεσαν 1 τρισεκατομμύριο δρχ. στις δαπάνες, 500 στις αμυντικές και 500 στις πολιτικές δαπάνες. Παράλληλα, προκειμένου να αποφευχθεί οποιαδήποτε πρόσθετη πηγή δημιουργίας δαπανών, η οποία αναπόφευκτα θα οδηγούσε στη δημιουργία νέου χρέους, η Ε.Σ.Α./Γ., κινήθηκε προς την τήρηση αυστηρής εισοδηματικής πολιτικής. Η πολιτική σταθερότητας των ονομαστικών μισθών έγινε η πρώτη προτεραιότητα, της αντιπληθωριστικής πολιτικής, της Ε.Σ.Α./Γ., και η συρρίκνωση των πραγματικών μισθών ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου - μέχρι το καλοκαίρι του 1949, οι ονομαστικοί μισθοί έμειναν σταθεροί ενώ, την ίδια περίοδο, ο δείκτης τιμών καταναλωτή αυξήθηκε περίπου κατά 60%.¹⁷³

Στο σκέλος των εσόδων, η Ε.Σ.Α./Γ. είχε αρχικά να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της μείωσης των έκτακτων εσόδων, από τις πωλήσεις των προμηθειών της U.N.R.R.A. τον προηγούμενο χρόνο και, ταυτόχρονα, να κλείσει το τεράστιο έλλειμμα, που ήταν υπό διαμόρφωση. Με νομοθετικές ρυθμίσεις ανανέωσε τη δυνατότητα προσφυγής στην έκτακτη φορολογία και επέβαλλε, εκ νέου, έκτακτη φορολογία, στις πλουσιότερες τάξεις, η οποία δεν απέδωσε νέα έσοδα. Η κύρια αύξηση των εσόδων προήλθε από τους έμμεσους φόρους και με δεδομένη την έκταση του ελλείμματος ορισμένες επιπρόσθετες δαπάνες χρηματοδοτήθηκαν, απ' ευθείας, από το Ταμείο Αντικαταβολών.¹⁷⁴ Έχοντας εξαντλήσει τις εσωτερικές πηγές

¹⁷⁰ Ο.π.,σελ.228

¹⁷¹ Την άνοιξη του 1948, η αυστηρή πολιτική που είχε επιβάλλει, η Α.Μ.Α.Γ., στον δημοσιονομικό, νομισματικό και εισοδηματικό τομέα είχε φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, οδηγώντας την οικονομία σε σχετική ισορροπία. Ο δείκτης τιμών καταναλωτή είχε σταθεροποιηθεί και η τιμή της χρυσής λίρας, μετά την επανεισαγωγή της πολιτικής χρυσού, είχε σταθεροποιηθεί στις 230 χιλιάδες δρχ. ενώ, από την 1^η Απριλίου, η χρηματοδότηση των τρεχουσών συναλλαγών της οικονομίας γινόταν από τους μεταβατικούς πόρους του Σχεδίου Μάρσαλ, με την έκτακτη παροχή 46 εκατομμυρίων δολαρίων.Ο.π.,σελ.237

¹⁷² Ο.π.,σελ.238

¹⁷³ Ο.π.,σελ.238,240,249

¹⁷⁴ Το Ταμείο Αντικαταβολών αποτελούσε το αποθεματικό, σε δρχ., που δημιουργούσαν οι εισαγωγές αγαθών και με το οποίο χρηματοδοτούνταν οι πόροι της οικονομικής βοήθειας. Η Α.Μ.Α.Γ. διέθετε στο λογαριασμό της λίγο παραπάνω από 120 εκατομμύρια δολάρια, για το πολιτικό σκέλος των

φορολόγησης, η Ε.Σ.Α./Γ. στράφηκε, στη συνέχεια, σε αναζήτηση νέων εσόδων από τους εφοπλιστές και τους έλληνες κεφαλαιούχους του εξωτερικού. Η οικονομική νομοθεσία που προώθησε, στις αρχές του 1949, περιελάμβανε έξι έκτακτους νόμους, τρεις από τους οποίους αφορούσαν την προσπάθεια φορολόγησης των κεφαλαιούχων, εντούτοις, αυτά τα μέτρα στέφθηκαν από πλήρη αποτυχία.¹⁷⁵

Η νομισματική πολιτική, που όπως τα προηγούμενα χρόνια βρέθηκε στο επίκεντρο της σταθεροποιητικής πολιτικής, είχε τρεις πιεστικές διαστάσεις στην άσκησή της οι οποίες συνδέονταν άμεσα με τη δράση της Τ.Ε.: το έλλειμμα του προϋπολογισμού, τη χρηματοδότηση της οικονομίας, δηλαδή την προσφορά πιστωτικών πόρων, και τις επενδύσεις, δημόσιες και ιδιωτικές.¹⁷⁶

Στο δημοσιονομικό σκέλος, στα τέλη του 1948, καθώς η πορεία του ελλείμματος ήταν απρόβλεπτη, η Ε.Σ.Α./Γ., αποφάσισε να παγώσει μεγάλο μέρος των πόρων του Ταμείου Αντικαταβολών ώστε να μην επιβαρυνθεί ο προϋπολογισμός. Έκτοτε, στο Ταμείο, άρχισε να αποθεματοποιείται ένα σημαντικό ποσό δρχ. το οποίο, η Ε.Σ.Α./Γ., δεν ενεργοποίησε ποτέ αδρανοποιώντας ουσιαστικά ένα σημαντικό εργαλείο το οποίο προοριζόταν για τη χρηματοδότηση της ανασυγκρότησης.¹⁷⁷

Στο νομισματικό σκέλος, η Ε.Σ.Α./Γ. συνέχισε την προηγούμενη τακτική, επικεντρώνοντας τον έλεγχο στις πηγές δημιουργίας χρήματος από την Τ.Ε.. Εδώ, οι παρεμβάσεις επικεντρώθηκαν στη ρύθμιση του τραπεζικού συστήματος, με τη Ν.Ε. να επηρεάζει όχι μόνο το ύψος των πιστώσεων αλλά και την κατανομή τους στους διάφορους τομείς της οικονομίας. Παράλληλα, θεσμοθετήθηκε η κατάθεση μέρους των αποθεματικών των εμπορικών τραπεζών στην κεντρική τράπεζα και, παρά την έντονη αντίδραση της Ε.Τ.Ε. και των άλλων εμπορικών τραπεζών, αυτές οι ρυθμίσεις έθεσαν, πλήρως, το τραπεζικό σύστημα υπό τον έλεγχο της Τ.Ε. και της Ν.Ε.. Έτσι, καθώς η αγροτική πίστη γινόταν στη βάση των ετήσιων σχεδιασμών της Α.Τ.Ε., ο έλεγχος των πιστώσεων, στην οικονομία, είχε πλήρως συγκεντροποιηθεί.¹⁷⁸

Πιο συγκεκριμένα, στο δεύτερο εξάμηνο του 1948, η Ε.Σ.Α./Γ., επέμεινε στη διατήρηση της περιοριστικής πιστωτικής πολιτικής, που κληρονόμησε από την Α.Μ.Α.Γ. καθώς προσέφερε πόρους σε όλους τους κλάδους αλλά σε μεγέθη που δεν επηρέαζαν την σταθερότητα της νομισματικής κυκλοφορίας. Αντίθετα, στη διάρκεια του πρώτου μισού του 1949, όταν βελτιώθηκε το πολιτικό κλίμα, αυξήθηκε η προσφορά αγαθών με την επιτάχυνση των εισαγωγών, η πορεία του ελλείμματος του προϋπολογισμού θεωρήθηκε ικανοποιητική και ο πληθωρισμός είχε πλέον ελεγχθεί, η Ε.Σ.Α./Γ. συναίνεσε σε μια πιο ελαστική πιστωτική πολιτική επιτρέποντας την αύξηση των βιομηχανικών και εμπορικών πιστώσεων κατά 30%.¹⁷⁹

Ως αποτέλεσμα της πολιτικής που εφαρμόστηκε στον εισοδηματικό, δημοσιονομικό και νομισματικό τομέα, από τον Ιούνιο του 1948 μέχρι και τον Ιούνιο του 1949, η νομισματική κυκλοφορία διατηρήθηκε σε ελεγχόμενα επίπεδα, αυξανόμενη, περίπου, κατά 20%. Μετά τη χαλάρωση της πολιτικής - από το Δεκέμβριο του 1948 μέχρι το Δεκέμβριο του 1949 - η αύξηση ήταν, περίπου, 50%

εισαγωγών, και μαζί με το δημόσιο χρησιμοποιούσαν, απ' ευθείας, το συνάλλαγμα, πουλούσαν τα εισαγόμενα είδη και έπαιρναν δρχ., ενώ οι ιδιώτες αγόραζαν, με δρχ., το αντίστοιχο συνάλλαγμα, μέσω του Exchange Certificate Plan. Αυτοί οι πόροι καταθέτονταν στο Ταμείο Αντικαταβολών και, έτσι, η Α.Μ.Α.Γ., είχε δύο λογαριασμούς: έναν σε δολάρια και έναν σε δρχ. Η μείωση του πρώτου, καθώς προχωρούσε η διαδικασία πραγματοποίησης των εισαγωγών, αύξανε ισόποσα το δεύτερο αφού εισέρεε, σε αυτόν, το αντίστοιχο ποσό σε δρχ.. Ό.π.,σελ.206

¹⁷⁵ Ό.π.,σελ.240-243

¹⁷⁶ Ό.π.,σελ.253

¹⁷⁷ Ό.π.,σελ.254

¹⁷⁸ Ό.π.

¹⁷⁹ Ό.π.,σελ.254-255

χωρίς, όμως, να οδηγήσει σε πληθωρισμό καθώς η αύξηση των εισαγωγών και της εγχώριας παραγωγής διατήρησε τον τιμάριθμο σταθερό.¹⁸⁰

Άλλωστε, το επίμαχο οικονομικό ζήτημα, στη διάρκεια του 1948-49, ήταν ο πληθωρισμός. Παρά τις ασφυκτικές πιέσεις που επέβαλλε, η Ε.Σ.Α./Γ., στον εισοδηματικό, δημοσιονομικό και νομισματικό τομέα, η ελεύθερη αγορά παρέμενε εκτός ελέγχου και, με δεδομένη την κερδοσκοπική παράδοση του ιδιωτικού εμπορίου στη συγκεκριμένη δεκαετία, η περιορισμένη προσφορά αγαθών ενδεχομένως να οδηγούσε σε άνοδο των τιμών. Η Ε.Σ.Α./Γ, καθώς εμπιστευόταν ελάχιστα την αποτελεσματικότητα ελέγχου των τιμών και των διοικητικών μέτρων, έδωσε έμφαση στον επηρεασμό της αγοράς μέσω της προσφοράς αγαθών - αύξηση εγχώριας παραγωγής και αύξηση εισαγωγών - σταθεροποιώντας, για πρώτη φορά, το δείκτη τιμών. Η Ε.Σ.Α./Γ. είχε πετύχει, πλέον, απόλυτα το στόχο της: τον πλήρη έλεγχο του πληθωρισμού.¹⁸¹

Από τις αρχές του 1949, η επιτάχυνση του προγράμματος εισαγωγών και η αντικατάσταση του συστήματος «κατανομής», από τις ελεύθερες εισαγωγές, έστρεψαν τις επενδύσεις από το χρυσό στις εισαγωγές. Η πολιτική του χρυσού φαινόταν, πλέον, να περιορίζεται σε απολύτως ελεγχόμενα μεγέθη και σε αυτό συνέβαλλε - από τα τέλη του 1949 και τις αρχές του 1950 - η διεθνής υποτιμητική κίνηση του χρυσού και των χρυσών νομισμάτων απέναντι στα ισχυρά νομίσματα, με αντίστοιχες τάσεις να εμφανίζονται και στην αγορά της Αθήνας.¹⁸²

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1949, μετά την κρίση της στερλίνας και την υποτίμηση του βρετανικού νομίσματος κατά 30%, πραγματοποιήθηκε υποτίμηση της δρχ. κατά 30%, έναντι της στερλίνας, και κατά 50%, έναντι του δολαρίου.¹⁸³

Την υποτίμηση της δρχ. ακολούθησαν έκτακτα μέτρα, όπως η επαναφορά της ανελαστικής πολιτικής στο θέμα των μισθών - οι ονομαστικοί μισθοί, από το Νοέμβριο του 1947 μέχρι τα τέλη του 1949, είχαν αυξηθεί μόνο μία φορά, το καλοκαίρι του 1949, κατά 30%. Το βασικό επιχείρημα της αποστολής ήταν ότι η υποτίμηση δεν θα επηρέαζε άμεσα τον πληθωρισμό, λόγω των έκτακτων μέτρων που ελήφθησαν.¹⁸⁴

Έτσι, ο δείκτης τιμών καταναλωτή έμεινε σταθερός καθώς κινήθηκε, σε ετήσια βάση, γύρω στο 15%-17%, ενώ το 1950 ο πληθωρισμός κινήθηκε σε σχετικά χαμηλά επίπεδα, παρά τις πιέσεις και τη σημαντική υποτίμηση της δρχ..¹⁸⁵

Το πιο σημαντικό θέμα ήταν η τιμή της χρυσής λίρας καθώς, πάση θυσία, θα έπρεπε να μείνει ανεπηρέαστη. Η Ε.Σ.Α./Γ. συμφώνησε με την Τ.Ε. να κρατηθεί στο επίπεδο των 230.000 δρχ. και η δεύτερη προμηθεύτηκε 300.000 χρυσές λίρες για την στήριξη της τιμής. Όμως, η πώληση χρυσών λιρών χρησιμοποιήθηκε, κατά κόρον, προκειμένου να μειωθεί η ποσότητα του κυκλοφορούντος νομίσματος, με τη διευρυμένη χρήση της πολιτικής του χρυσού, ως αντιπληθωριστικού μέσου, να έχει το ανάλογο κόστος.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Ο.π.,σελ.255

¹⁸¹ Ο.π.,σελ.258-259

¹⁸² Ο.π.,σελ.255-256

¹⁸³ Ο.π.,σελ.349

¹⁸⁴ Ο.π.,σελ.350

¹⁸⁵ Ο.π.,σελ.351

¹⁸⁶ Ο.π.,σελ.350-351

1.3.1.5 Η μεταβατική περίοδος: η σταδιακή αμερικανική απεμπλοκή και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1951-52

Μετά το τέλος του Εμφυλίου,¹⁸⁷ στην Ουάσιγκτον, το ζήτημα της ελληνικής οικονομίας γινόταν αντικείμενο διαβουλεύσεων αλλά με εντελώς διαφορετική οπτική. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1950, ορίστηκε μια επιτροπή εμπειρογνομόνων με αντικείμενο να καταρτίσει ένα μεσοπρόθεσμο οικονομικό πρόγραμμα¹⁸⁸ το οποίο θα αντιμετώπιζε σε μόνιμη, πλέον, βάση το ζήτημα της νομισματικής σταθεροποίησης. Οι προτάσεις της Επιτροπής διέκριναν δύο θεματικές ενότητες, ανάλογα με το χρόνο προώθησης και εφαρμογής τους: Πρώτον, τα άμεσα μέτρα που ήταν ένας συνδυασμός θεσμικών μεταρρυθμίσεων και μέτρων για τη βελτίωση των δημοσιονομικών μεγεθών και τον περιορισμό του πληθωρισμού. Δεύτερον, τα μεσοπρόθεσμα μέτρα που περιελάμβαναν, επίσης, ορισμένες θεσμικές μεταρρυθμίσεις αλλά, κυρίως, αναφέρονταν σε ένα πρόγραμμα σταθεροποίησης του νομίσματος. Αν και πολλές από αυτές τις ιδέες ήταν ακόμα σε προκαταρκτικό στάδιο εμπειρείχαν το σύνολο των μέτρων που εφαρμόστηκαν την περίοδο της σταθεροποίησης 1951-53, δηλαδή μέχρι την υποτίμηση της δρχ.(μεταρρύθμιση Μαρκεζίνη).¹⁸⁹

Η αμερικανική κυβέρνηση αναζητούσε μια οικονομική πολιτική που θα τις επέτρεπε να αποδεσμευτεί, από την παροχή οικονομικής βοήθειας, μετά το 1952. Έτσι, η πολιτική της νομισματικής σταθεροποίησης απέβλεπε να προσαρμοστούν τα μεγέθη της κατανάλωσης και του εξωτερικού εμπορίου στις πραγματικές παραγωγικές δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας. Τα υπόλοιπα μέτρα ήταν ιδέες που προϋπήρχαν ήδη στην έκθεση Porter και στις δύο εκθέσεις της βρετανικής οικονομικής αποστολής: μείωση των δημοσίων δαπανών και των επιδοτήσεων, έλεγχος της Α.Τ.Ε., έλεγχος των μισθών, κλπ.. Το νέο στοιχείο ήταν ο συνδυασμός τους στο πλαίσιο ενός νέου νομισματικού προγράμματος.¹⁹⁰

Το οικονομικό μέρος του προγράμματος της νέας κυβέρνησης Πλαστήρα ενσωμάτωσε, πλήρως, τις αμερικανικές θέσεις¹⁹¹ καθώς έδινε έμφαση στην

¹⁸⁷ Αμερικανοί αξιωματούχοι εκτιμούσαν ότι το τέλος του Εμφυλίου έδινε μια μοναδική ευκαιρία, στην Ελλάδα, να επιταχύνει την οικονομική ανόρθωση, αποδεσμεύοντας πόρους που ως τότε πήγαιναν στο στρατό, ώστε να χρησιμοποιήσει τη βοήθεια για επενδύσεις(αποστρατικοποίηση). Συγκεκριμένα, στις αρχές του 1950, πρότειναν τη μείωση των ενόπλων δυνάμεων από 264.000 (Ιούνιος 1949) σε 124.000 (Ιανουάριος 1951). Οι στρατιωτικές δαπάνες απορροφούσαν, τον Ιούνιο του 1949, περίπου, το 49% του κρατικού προϋπολογισμού και ήταν οι υψηλότερες στην Ευρώπη, ως ποσοστό του Α.Ε.Π., με τους αριθμούς αυτούς να αντανakλούν, καθαρά, την ισχυρή πίεση, των στρατιωτικών δαπανών, πάνω στην οικονομία. Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.135-136

¹⁸⁸ Οι αμερικανοί αξιωματούχοι, στην Ελλάδα, προσανατολίζονταν σε ένα πλέγμα, τυπικά, μακροοικονομικών μέτρων - πάγωμα μισθών, μείωση των στρατιωτικών δαπανών, πάγωμα των προσλήψεων στο δημόσιο - και θεσμικών μεταρρυθμίσεων - φορολογικό σύστημα με τη μείωση των φορολογικών εξαιρέσεων, διοικητική αποκέντρωση, κίνητρα για την ενθάρρυνση των επενδύσεων στη βιομηχανία - που θα εκλογίκευαν τις δομές και την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Ο.π.,σελ.137

¹⁸⁹ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.339-340

¹⁹⁰ Ο.π.,σελ.341

¹⁹¹ Τα μέτρα που προωθούσε, η Ε.Σ.Α./Γ, ήταν ένας μακρύς κατάλογος με πληθώρα προτάσεων. Η πρώτη ενότητα, αφορούσε τον περιορισμό των δαπανών του προϋπολογισμού, μέσω του περιορισμού των εξαγωγικών και εισαγωγικών επιδοτήσεων, την αναθεώρηση του συνταξιοδοτικού συστήματος, την περικοπή του ελλείμματος των κρατικών επιχειρήσεων και της Α.Τ.Ε., την εφαρμογή του προγράμματος «αποστρατικοποίησης» και τον έλεγχο της απασχόλησης, στο δημόσιο τομέα. Η δεύτερη ενότητα αφορούσε την αύξηση των εσόδων του προϋπολογισμού, με τις προτάσεις να επικεντρώνονται στην εφαρμογή της νομοθεσίας άμεσης φορολογίας, τη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής εγγραφής της ιδιοκτησίας των μετοχών, την απλοποίηση του φορολογικού συστήματος και τον περιορισμό των φοροαπαλλαγών. Η τρίτη ενότητα, αφορούσε τη βελτίωση της δημόσιας

αντιμετώπιση του ελλείμματος του προϋπολογισμού και στη βελτίωση της λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης. Στο επίμαχο θέμα της βιομηχανικής ανάπτυξης γινόταν αναφορά για ένα «μετριοπαθές πρόγραμμα», που περιελάμβανε «την ίδρυση λίγων βασικών βιομηχανιών» και την ανάπτυξη της ενεργειακής υποδομής.¹⁹²

Με την κυβέρνηση Πλαστήρα στη θέση της εμφανίστηκαν για πρώτη φορά σκέψεις, από την αμερικανική πρεσβεία, για τον «εξελληνισμό» της διαχείρισης της οικονομίας και τη σταδιακή απεμπλοκή της αμερικανικής οικονομικής αποστολής από τις άμεσες διαχειριστικές δραστηριότητες. Η Ουάσιγκτον θεώρησε πρόωρη αυτή τη συζήτηση, τουλάχιστον ως προς τα κεντρικά όργανα ελέγχου του εξωτερικού εμπορίου και της νομισματικής πολιτικής, ενώ για τις άλλες περιπτώσεις (I.K.A., O.A.Π., υπουργείο Δημοσίων Έργων) ενθάρρυνε, την πρεσβεία και την αποστολή, να αποφασίσουν κατά περίπτωση. Έτσι, με οδηγό αυτές τις υποδείξεις, πρεσβεία και αποστολή προώθησαν την αποχώρηση των Αμερικανών από τις διοικητικές θέσεις των οργανισμών.¹⁹³

Άλλωστε, η έναρξη των εχθροπραξιών, στην Κορέα, αναπροσανατόλισε τις κατευθύνσεις και τις προτεραιότητες του Σχεδίου Μάρσαλ καθώς δόθηκε προτεραιότητα στους αμυντικούς έναντι των οικονομικών στόχων και μεταστράφηκε η οικονομική πολιτική από τους μακροχρόνιους στους βραχυχρόνιους στόχους.¹⁹⁴

Πιο συγκεκριμένα, η πολιτική της «επαναστρατιωτικοποίησης» απαιτούσε την αύξηση των αμυντικών δαπανών και την άμεση δραστηριοποίηση και επέκταση της πολεμικής βιομηχανίας. Κατά συνέπεια, τα προγράμματα του Σχεδίου Μάρσαλ έπρεπε να αναθεωρηθούν για να αποδεσμευτούν οι αναγκαίοι πόροι στην προσπάθεια δημιουργίας βιώσιμης δυτικοευρωπαϊκής άμυνας.¹⁹⁵

Ταυτόχρονα, τα μακροχρόνια επενδυτικά σχέδια εγκαταλείφθηκαν, με την έμφαση να δίνεται, πλέον, στο βραχυχρόνιο σχεδιασμό ώστε να ελεγχθούν οι πληθωριστικές πιέσεις που θα δημιουργούσε η αύξηση της ζήτησης στους περιορισμένους πόρους των οικονομιών. Καθώς το Σχέδιο Μάρσαλ βρισκόταν στο τέλος του δεύτερου χρόνου και σημαντικό μέρος των μεγάλων επενδύσεων επρόκειτο να ολοκληρωθούν την επόμενη διετία, σημαντικό μέρος των επενδυτικών σχεδίων θα έπρεπε να αναθεωρηθεί υπό το πρίσμα των νέων δραστηριοτήτων.¹⁹⁶

Η διαδικασία στρατιωτικοποίησης του Σχεδίου Μάρσαλ οδήγησε στην κατάργησή του, το φθινόπωρο του 1951, και η καταργούμενη E.C.A. αντικαταστάθηκε από την M.S.A..¹⁹⁷

διοίκησης, με την αναδιοργάνωση των υπουργείων, τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων των νομαρχών και την εφαρμογή νέου δημοσιούπαλληλικού κώδικα. Στο πλαίσιο της αντιπληθωριστικής πολιτικής προτάθηκε το πάγωμα των μισθών και των τιμών, για 90 μέρες. Τα μέτρα βελτίωσης της δημοσιονομικής κατάστασης συνοδεύτηκαν από προτάσεις, θεσμικού χαρακτήρα, ώστε να ενισχυθούν οι ιδιωτικές επενδύσεις, ιδιαίτερα, στο βιομηχανικό τομέα. Η κατάργηση των δασμών, σε εισαγόμενο κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, η αναθεώρηση του συστήματος, των άμεσων και έμμεσων φόρων, στη βιομηχανία, η ελαστικοποίηση των όρων απόλυσης του προσωπικού και η απλοποίηση των διαδικασιών έκδοσης αδειών λειτουργίας, των βιομηχανικών μονάδων, αποτέλεσαν τη δέσμη προτάσεων προς άμεση νομοθετική ρύθμιση και εφαρμογή, από τη νέα κυβέρνηση. Επιπρόσθετα, προτάθηκε η επεξεργασία επενδυτικού νόμου, για την προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου, και η ίδρυση κρατικού φορέα για την ανάπτυξη και διαχείριση του ενεργειακού προγράμματος. Τέλος, τέθηκε το θέμα της κατάρτισης ενός «νομισματικού σχεδίου». Ο.π.,σελ.343-344

¹⁹² Ο.π.,σελ.342-343

¹⁹³ Ο.π.,σελ.346

¹⁹⁴ Ο.π.,σελ.359

¹⁹⁵ Ο.π.,σελ.359-360

¹⁹⁶ Ο.π.,σελ.360

¹⁹⁷ Ο.π.,σελ.361

Σε σχέση με την ελληνική περίπτωση, στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1950, αποφασίστηκε η περικοπή της οικονομικής βοήθειας κατά 25%, συγκριτικά με το 1949-50, και αποφασίστηκε η επιτάχυνση των θεσμικών μεταρρυθμίσεων και η προώθηση της σταθεροποίησης της οικονομίας. Μαζί με την περικοπή της βοήθειας, η αμερικανική πλευρά ανέστειλε το πρόγραμμα αποστρατιωτικοποίησης καθώς όταν καταρτίστηκε ο προϋπολογισμός, του 1950-51, οι αμυντικές δαπάνες έμειναν στα επίπεδα του Ιουνίου του 1950.¹⁹⁸

Συνολικά, λοιπόν, από το καλοκαίρι του 1950, μέχρι τις αρχές του 1951, ολοκληρώνεται η σημαντική μεταστροφή της αμερικανικής πολιτικής στην Ελλάδα: εγκαταλείπεται οριστικά το επενδυτικό πρόγραμμα, δίνεται απόλυτη προτεραιότητα στη σταθεροποίηση της οικονομίας, η αναπτυξιακή προβληματική επικεντρώνεται στις θεσμικές αλλαγές, και οι στρατιωτικές παράμετροι αποκτούν ξανά την πρώτη προτεραιότητα.¹⁹⁹

Στα τέλη του 1950 έφτασε η αποστολή του Δ.Ν.Τ. με κεντρική επιδίωξη την αναζήτηση μέσων για τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με την Έκθεση της αποστολής, η επενδυτική αποχή του κεφαλαίου και η στασιμότητα της παραγωγής ήταν αποτέλεσμα της αρνητικής επίδρασης τριών παραγόντων: των πληθωριστικών πιέσεων, της παραμόρφωσης του συστήματος των τιμών και της υπερτιμημένης δρχ.. Η Έκθεση ζητούσε να προσαρμοστεί η οικονομία σε συνθήκες που δεν θα υπήρχε προσφορά οικονομικής βοήθειας και ο μόνος τρόπος ήταν η δραστική μείωση των εισαγωγών. Προϋπόθεση γι' αυτό αποτελούσε η νέα υποτίμηση της δρχ., κατά 30% - με ταυτόχρονη κατάργηση της πολιτικής χρυσού - ενώ βασικά μέσα για την αποτελεσματικότητά της τέθηκαν η δημοσιονομική και νομισματική εξισορρόπηση. Η υποτίμηση θα διευκόλυne την απελευθέρωση των τιμών, οι εξαγωγές θα αποδεσμεύονταν από τις επιδοτήσεις, οι εισαγωγές θα μειώνονταν και η απελευθέρωση των τιμών, στην εσωτερική αγορά, θα ενθάρρυνε τις επενδύσεις και την εγχώρια παραγωγή.²⁰⁰

Στις αρχές Ιανουαρίου 1951 τελείωσε η κατάρτιση του σχεδίου σταθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας. Το θέμα της οικονομικής βοήθειας του 1951-52 αποδείχτηκε ιδιαίτερα κρίσιμο και, μετά από συζητήσεις και διαπραγματεύσεις, οριστικοποιήθηκε στα 182 εκατομμύρια δολάρια, ποσό μειωμένο κατά 25% σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο.²⁰¹

Από τα τέλη Φεβρουαρίου του 1951, άρχισε η εφαρμογή των πρώτων μέτρων του σταθεροποιητικού προγράμματος, με θετικές προσδοκίες για αύξηση της προσφοράς, έντασης του ανταγωνισμού και πτώσης των τιμών. Προτεραιότητα είχε η διεύρυνση του δελτίου διανομής, σε όλα τα βασικά αγαθά, και, παράλληλα, η τήρηση της εισοδηματικής πολιτικής, η νομισματική πειθαρχία και η μείωση του ελλείμματος του προϋπολογισμού. Το επενδυτικό πρόγραμμα θα προχωρούσε ανάλογα με τις εξελίξεις στον νομισματικό και δημοσιονομικό τομέα. Στο πλαίσιο του σταθεροποιητικού προγράμματος, του 1951, τέθηκαν άμεσα νέα ανώτατα όρια στη δανειοδότηση των διαφόρων κλάδων της οικονομίας, από τις εμπορικές τράπεζες,²⁰² με ταυτόχρονη μείωση της χρηματοδότησης του εισαγωγικού και του

¹⁹⁸ Ο.π.,σελ.362,365

¹⁹⁹ Ο.π.,σελ.370

²⁰⁰ Ο.π.,σελ.365,367

²⁰¹ Ο.π.,σελ.371,385-386

²⁰² Η Τ.Ε., ήδη με το νόμο 1611, το Δεκέμβριο του 1950, απέκτησε προνομιακή θέση στον έλεγχο της αποταμίευσης των δημοσίων οργανισμών και, λίγο αργότερα, με το νόμο 166, τον Ιανουάριο του 1951, οριστικοποιήθηκε το καθεστώς ελέγχου των εμπορικών τραπεζών.Ο.π.,σελ.377-378

εσωτερικού εμπορίου που αποτελούσε τον κύριο κλάδο δραστηριοποίησης των εμπορικών τραπεζών.²⁰³

Το Νοέμβριο του 1951, αμερικανική έκθεση αποτύπωσε δυσμενείς εξελίξεις στην οικονομική κατάσταση η οποία επιδεινώθηκε στο τέλος του πρώτου τριμήνου του 1952. Απέναντι σε αυτή την αρνητική εικόνα προτεινόταν, μεταξύ άλλων, τα εξής δραστικά μέτρα: η συρρίκνωση του επενδυτικού προγράμματος,²⁰⁴ η ισοσκέλιση του προϋπολογισμού με περικοπή δαπανών και με απολύσεις υπαλλήλων, η μερική εγκατάλειψη του συστήματος διανομής με δελτίο, η περιστολή των πιστώσεων²⁰⁵ και η δραστική περικοπή των επιδοτήσεων.²⁰⁶

Οι παραπάνω προτάσεις και η συνολική σταθεροποιητική πολιτική, της διετίας 1951-52, οδήγησε στην πρώτη μεταπολεμικά παρατεταμένη ύφεση της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, ενώ στη διάρκεια του Εμφυλίου η οικονομία διατήρησε την ανοδική της πορεία αυτή ανακόπηκε και μετατράπηκε σε στασιμότητα.²⁰⁷ Στο βιομηχανικό τομέα η προσφορά περιορίστηκε, κατ' αναλογία της ζήτησης, και η απειλούμενη συμπίεση των κερδών αντιμετωπίστηκε με μείωση του κόστους παραγωγής, μέσω του περιορισμού της απασχόλησης και των μισθών. Έτσι, η εφαρμογή του σταθεροποιητικού προγράμματος προκάλεσε απότομη αύξηση της ανεργίας. Εικόνα στασιμότητας επικράτησε και στον αγροτικό τομέα όπου η αύξηση της παραγωγής ήταν οριακή, σε σχέση με το 1951.²⁰⁸

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας αποφασίστηκε, τελικά, από το National Advisory Council, η υποτίμηση της δρχ. που προβλεπόταν, αρχικά, να τεθεί σε εφαρμογή την άνοιξη του 1952 και η οποία θα απαιτούσε 10-20 εκατομμύρια δολάρια²⁰⁹ ως αποθεματικό στην Τ.Ε..²¹⁰

Η συστηματική επιδείνωση της συναλλαγματικής αξίας της δρχ., στο διάστημα 1950-52, ήταν, μάλλον, προϊόν της σταθεροποιητικής πολιτικής καθώς η στασιμότητα της παραγωγής και η αναστολή των σημαντικών επενδύσεων σε υποδομή και παραγωγικές εγκαταστάσεις είχαν αποτρέψει βελτιώσεις στην

²⁰³ Ο.π.,σελ.372,377-378,397-398

²⁰⁴ Η πορεία των αναλήψεων, από το Ταμείο Αντικαταβολών, δείχνει το μέγεθος περικοπής του επενδυτικού προγράμματος. Ενώ η ετήσια αύξηση των αναλήψεων ήταν, το 1950, 2.300 δισεκατομμύρια δρχ. περιορίστηκε, το 1951 - πρώτο έτος του σταθεροποιητικού προγράμματος - σε 1.200 και, το 1952, σε, μόλις, 523 δισεκατομμύρια δρχ.. Εκτιμάται ότι, το 1952, οι επενδύσεις, ως ποσοστό του Α.Ε.Π., έπεσαν από 15% σε 7%, περίπου..Ο.π.,σελ.397

²⁰⁵ Οι πιστώσεις στην οικονομία, το 1952, μειώθηκαν, σχεδόν, κατά 13% και αφού τον προηγούμενο χρόνο είχαν αυξηθεί κατά 15% επρόκειτο για σημαντική μείωση. Εντούτοις, οι πιστώσεις προς τη γεωργία αυξήθηκαν οριακά και, συνεπώς, το βάρος των περικοπών το έφεραν η βιομηχανία και το εμπόριο.ό.π.,σελ.396

²⁰⁶ Ο.π.,σελ.381-382,388

²⁰⁷ Ο δείκτης της βιομηχανικής παραγωγής είναι απόλυτα ενδεικτικός, αυτών των τάσεων, καθώς, στα τέλη του 1949, έφτασε στο 90% της προπολεμικής παραγωγής, ένα χρόνο μετά ήταν στο 120% και για το διάστημα από τον Οκτώβριο του 1950 μέχρι τον Απρίλιο του 1952, παρά τις επιμέρους διακυμάνσεις του, παρέμεινε στάσιμος. Η μελέτη των επιμέρους κλάδων καταδεικνύει ότι από αυτή τη στασιμότητα διασώθηκαν, μόνο, ο κλάδος παραγωγής ενέργειας και ο κλάδος παραγωγής τσιμέντου, διότι, και στις δυο περιπτώσεις, είχαν προηγηθεί σημαντικές επενδύσεις, στη διάρκεια της περιόδου 1948-50, ενώ η ζήτηση, ειδικά στον τομέα των κατασκευών, αυξήθηκε - παρά τους συνεχείς περιορισμούς που επέβαλλαν οι Αμερικανοί στη χορήγηση αδειών - με εξαιρετικά γρήγορους ρυθμούς.Ο.π.,σελ.397

²⁰⁸ Ο.π.,σελ.397-398

²⁰⁹ Το φθινόπωρο του 1952 οριστικοποιήθηκε η βοήθεια που θα προσφερόταν, μετά την ολοκλήρωση του Σχεδίου Μάρσαλ, και από 182 εκατομμύρια δολαρίων, που ήταν το 1951-52, περιορίστηκε, μόλις, σε 80, για το 1952-53.Ο.π.,σελ.392

²¹⁰ Ο.π.,σελ.386

παραγωγικότητα και στην ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Η υποτίμηση²¹¹ έγινε τελικά - με καθυστέρηση ενός χρόνου, εξαιτίας ενδοαμερικανικών συγκρούσεων - τον Απρίλιο του 1953 και μέσα στην ιδιότυπη ιστορική συγκυρία συνδέθηκε με το όνομα του τότε υπουργού Συντονισμού Σ. Μαρκεζίνη. Άλλωστε, η σταθεροποίηση της δρχ.²¹² αποτέλεσε ένα πρόγραμμα διάρκειας δύο χρόνων το οποίο υλοποιήθηκε από τις προηγούμενες κυβερνήσεις, με όλες τις κρίσιμες αποφάσεις να λαμβάνονται στην Ουάσιγκτον.²¹³

1.3.2 Η ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού και των υποδομών

Η νομισματική σταθερότητα αποτελούσε, ασφαλώς, πρώτη προτεραιότητα των οικονομικών στοχεύσεων των πρώτων μεταπολεμικών κυβερνήσεων και του ξένου παράγοντα. Όμως, εξίσου σημαντικό ζήτημα, και οργανικά συνδεδεμένο με το προηγούμενο, ήταν η ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού της χώρας και η ταχύτερη δυνατή επάνοδος του στα προπολεμικά επίπεδα παραγωγής. Παρά το εμφυλιοπολεμικό κλίμα, η ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας προχώρησε αργά αλλά σταθερά, με την προσοχή να μετατοπίζεται, σταδιακά, στο ζήτημα της ανάπτυξης.²¹⁴

1.3.2.1 Η ανάκαμψη της γεωργίας

Η πιο σημαντική παράμετρος στην ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας ήταν η γεωργία. Η οικονομική βοήθεια, στη διάρκεια του 1945 και 1946, σκόπευε στην επιβίωση του πληθυσμού και βασικό κριτήριο για το μέγεθός της ήταν η συμπλήρωση της εγχώριας αγροτικής παραγωγής. Η αποκατάσταση της εγχώριας παραγωγής σιτηρών ήταν ο πιο κρίσιμος παράγοντας για τη συντήρηση του εγχώριου πληθυσμού οπότε η U.N.R.R.A., ακολουθώντας το προπολεμικό πρότυπο των εισαγωγών, έδωσε πρωταρχική έμφαση στα σιτηρά. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της πρώτης διετίας, η αποκατάσταση του εξαγωγικού εμπορίου (καπνός, σταφίδα, βαμβάκι, κλπ) τέθηκε ως δεύτερη σημαντική προτεραιότητα, τόσο της U.N.R.R.A. όσο και των Βρετανών.²¹⁵

Η αποκατάσταση του αγροτικού τομέα υποστηρίχθηκε από την U.N.R.R.A., μέσω της οποίας εισήχθησαν ζώα και ζωοτροφές, τις πιστώσεις της T.E. και από τους οργανισμούς που συγκέντρωναν τα προϊόντα (Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός, Κοινοπραξία Οργανώσεων Σουλτανίνας, κλπ.).²¹⁶ Αν και, κατά τη διάρκεια του 1945 η ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής κινήθηκε με αργούς ρυθμούς (κακή σοδειά), στη διάρκεια του 1946, κινήθηκε με πολύ υψηλούς ρυθμούς καθώς η οικονομική συγκυρία και οι ιδιαίτερα ευνοϊκές καιρικές συνθήκες οδήγησαν σε επίπεδα παραγωγής πάνω από της σχετικές προβλέψεις.²¹⁷ Η αγροτική παραγωγή σχεδόν

²¹¹ Αναφορικά με το ύψος της υποτίμησης, τον Οκτώβριο του 1950 η αποστολή του Δ.Ν.Τ. είχε προτείνει 30%, στα τέλη του 1951 μία ομάδα εργασίας ελλήνων καθηγητών είχε προτείνει 30%-40%, η έκθεση Βαρβαρέσου πρόκρινε το ύψος του 40%, ενώ η M.S.A./W, το καλοκαίρι του 1952, συζητούσε για ακόμα υψηλότερα ποσοστά. Ο.π.,σελ.394

²¹² Η υποτίμηση προκάλεσε, φυσικά, άνοδο των τιμών και για το 1953 εμφανίστηκε πληθωρισμός της τάξης του 20%. Η νομισματική κυκλοφορία πέτυχε το στόχο που είχε τεθεί, από το νομισματικό πρόγραμμα, για τον Ιούνιο του 1952, όμως, το δεύτερο εξάμηνο, αυξήθηκε κατά 10-15%, για να αυξηθεί, και πάλι, κατά 40%, στη διάρκεια του 1953, αμέσως μετά την υποτίμηση. Ο.π.,σελ.396

²¹³ Ο.π.,σελ.393-395

²¹⁴ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.78

²¹⁵ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...»,*ό.π.,σελ.99-100

²¹⁶ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.81

²¹⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η παραγωγή σιτηρών αυξήθηκε από 377 χιλιάδες τόνους, το 1945, σε 729 χιλιάδες τόνους, το 1946, για να ξεπεράσει το προπολεμικό επίπεδο, το 1948, με 800 χιλιάδες τόνους. Ο.π.,σελ.78-79

διπλασιάστηκε, σε σχέση με το 1945, και πλησίασε, για πρώτη φορά, τα προπολεμικά της επίπεδα (80%, περίπου), ενώ σε ορισμένα σημαντικά προϊόντα της (σιτηρά) έφτασε στο 90% της προπολεμικής παραγωγής. Αυτές οι επιδόσεις ήταν εξαιρετικά υψηλές, δεδομένου ότι ο αγροτικός τομέας είχε απολέσει πάνω από το 50% των μηχανικών και ζωικών μέσων, που διέθετε προπολεμικά, και η U.N.R.R.A. είχε αντικαταστήσει πολύ μικρό μέρος από αυτά. Η καλλιεργήσιμη γη επανήλθε, σταδιακά, στα προπολεμικά της επίπεδα και οι παραγόμενες ποσότητες ήταν ικανοποιητικές. Παρά τις ελλείψεις σε μηχανικό και ζωικό εξοπλισμό, οι επαρκείς προμήθειες σε σπόρους που εξασφάλιζε η U.N.R.R.A., οι υψηλές τιμές που δημιουργούσαν κίνητρα στους παραγωγούς και η επαρκής ροή των πιστώσεων συνέβαλαν στην ανάκαμψη της γεωργίας.²¹⁸

Εντούτοις, η ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής δεν μεταφράστηκε ούτε στην εξομάλυνση της αγοράς, εγχώριων προϊόντων ούτε στην επανέναρξη των εξαγωγών²¹⁹ καθώς, οι τελευταίες, απαιτούσαν τη διόρθωση των εγχώριων τιμών και την ευθυγράμμισή τους με τις διεθνείς, γεγονός που επηρεαζόταν από την εξωτερική αξία της δρχ.. Οι ελληνικές εξαγωγές είχαν υποκατασταθεί, στις διεθνείς αγορές, από εξαγωγές χωρών με πιο ανταγωνιστικές τιμές, με την περίπτωση του καπνού - τουρκικός ανταγωνισμός - να είναι η πιο ενδεικτική περίπτωση. Το παραπάνω πλαίσιο ενθάρρυνε αναγκαστικά την προώθηση εξαγωγών μέσω κλήρινγκ και ήδη από το 1945 η χώρα είχε προχωρήσει σε συμφωνία με την Τουρκία, ενώ, στη διάρκεια του 1946, υπέγραψε ανάλογες συμφωνίες με τη Γαλλία, την Αυστρία, την Ελβετία και την Ιταλία.²²⁰

Από την άλλη μεριά, η εγχώρια παραγωγή είχε παραμείνει αποκλειστικά στα χέρια του ιδιωτικού εμπορίου, με την U.N.R.R.A. να επιμένει από την αρχή για την συγκέντρωση των εγχώριων προϊόντων από το κράτος. Η ιδιωτική διακίνηση των εμπορευμάτων έδινε μεγάλες δυνατότητες κερδοσκοπικής δραστηριότητας, σε παραγωγούς και εμπόρους (π.χ. σιτηρά), και έτσι η συνύπαρξη δελτίου διανομής (εισαγωγές U.N.R.R.A.) και ελεύθερης αγοράς - που προσέφερε τα ίδια προϊόντα εγχώριας παραγωγής σε πολύ υψηλότερες τιμές - παρέμεινε το κύριο γνώρισμα των δύο πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Ο δείκτης τιμών κατέγραφε τεράστια άνοδο, σε σχέση με άλλες χώρες, ενώ υπήρχε και μεγάλο χάσμα μεταξύ τιμών παραγωγού και τιμών λιανικής πώλησης.²²¹

Τα επόμενα εμφυλιοπολεμικά χρόνια η πορεία της αγροτικής παραγωγής ήταν εντυπωσιακή. Αν και η μαζική μεταφορά μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού προκάλεσε εύλογους φόβους για πιθανή συρρίκνωση της εγχώριας παραγωγής αυτοί οι φόβοι δεν επαληθεύτηκαν καθώς μπορεί να μειώθηκε, σημαντικά και απότομα, η καλλιεργούμενη έκταση ορισμένων προϊόντων, όμως, οι συνολικοί δείκτες δεν επηρεάστηκαν. Η σύγκριση με τα προπολεμικά δεδομένα επιβεβαιώνει την εικόνα για αποκατάσταση της εγχώριας αγροτικής παραγωγής, στη διάρκεια του Εμφυλίου, όπου σε γενικές γραμμές είχε, πλέον, ολοκληρωθεί.²²²

²¹⁸ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π., σελ. 89, 100

²¹⁹ Η αποθεματοποίηση, των εξαγωγίμων εμπορευμάτων, ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη πρακτική διότι οι σχέσεις των τιμών ανάμεσα στα εξαγώγιμα αγαθά, τα αγαθά εγχώριας κατανάλωσης και τα βιομηχανικά ήταν δυσμενείς για τα πρώτα. Ό.π., σελ. 100-101

²²⁰ Ό.π., σελ. 100-101

²²¹ Ό.π., σελ. 101-102

²²² Ό.π., σελ. 261-263

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.10
 Αγροτική παραγωγή, 1947-1949
 (1938=100)

	‘47	‘48	‘49
Δημητριακά	68	86	84
Αγαθά διατροφής	114	114	137
Βιομηχανικές καλλιέργειες	93	81	104
Κτηνοτροφικά	66	72	79
Αλιεύματα	87	100	114
Σύνολο	89	94	104

Πηγή: Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ.263

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.11
 Πίνακας γενικών δεικτών γεωργικής παραγωγής, 1949-1952
 (1935-1938μ.ό.=100)

Έτη	Συμπεριλαμβανομένου ελαιολάδου	Χωρίς το ελαιόλαδο
1949	122,6	120,4
1950	100,5	111,2
1951	124,5	124,5
1952	110,7	118,4

Πηγή: Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ.79

Το 1949-50 βελτιώθηκε, κάπως, η πιστωτική πολιτική τέθηκαν πιο ικανοποιητικές τιμές ασφαλείας και στο πρόγραμμα ανασυγκρότησης δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση, από ό,τι τα προηγούμενα χρόνια, στα έργα υποδομής και στην τεχνική στήριξη της γεωργίας. Εντούτοις, το 1950 δεν αποτέλεσε καλή χρονιά για την αγροτική παραγωγή, μια και οι καιρικές συνθήκες ήταν ιδιαίτερα δυσμενείς και στα σημαντικότερα προϊόντα η παραγωγή έμεινε στάσιμη. Η στασιμότητα αυτή αποδείχτηκε συγκυριακή καθώς η αγροτική παραγωγή συνέχισε, την επόμενη διετία, να αυξάνει με εντυπωσιακούς ρυθμούς, φθάνοντας σε επίπεδα κατά 50% μεγαλύτερα των προπολεμικών.²²³

1.3.2.2 Η ανάκαμψη της βιομηχανίας

Αντίθετα με ότι υποστηριζόταν, κατά την Απελευθέρωση η κατάσταση της ελληνικής βιομηχανίας δεν ήταν άσχημη καθώς διατηρούσε ανέπαφο το 80% του εξοπλισμού της,²²⁴ απασχολούσε το 70% του προσωπικού²²⁵ και η παραγωγή ήταν, μόλις, στο 30% των αντίστοιχων προπολεμικών μεγεθών. Δύο χρόνια αργότερα η παραγωγή είχε ανακάμψει στο 60%.²²⁶

Το 1945 η ανασυγκρότηση της βιομηχανίας ήταν ιδιαίτερα αργή, για να επιταχυνθεί κατά τη διάρκεια του 1946. Η πιο ταχεία ανάκαμψη παρατηρήθηκε σε

²²³ Ό.π., σελ.354

²²⁴ Στη διάρκεια της Κατοχής, ο βιομηχανικός τομέας αντιμετώπισε μικρότερης έκτασης καταστροφές, σε σύγκριση με αυτές των υποδομών του αγροτικού τομέα. Οι καταστροφές αφορούσαν ορισμένους κλάδους όπως τις χημικές βιομηχανίες - σχεδόν το μισό των συνολικών καταστροφών - τις μηχανολογικές και τα ορυχεία, των οποίων η παραγωγή ενδιέφερε τις κατοχικές δυνάμεις και είχαν περάσει υπό τον άμεσο έλεγχό τους. Αυτοί οι κλάδοι αποτέλεσαν στόχους συμμαχικών δολιοφθορών ή είχαν καταστραφεί από τις κατοχικές δυνάμεις, κατά την αποχώρησή τους. Ό.π., σελ.103-104

²²⁵ Η απασχόληση, στη βιομηχανία, κυμαινόταν στο 60%-70% της προπολεμικής και οι δείκτες απασχόλησης, ανά κλάδο, ήταν υψηλότεροι από τους αντίστοιχους της παραγωγής. Στην Κατοχή οι απολύσεις είχαν απαγορευτεί αλλά, στις αρχές του 1945, όταν ο σχετικός νόμος έγινε πιο ελαστικός, η διάταξη αυτή ατόνησε. Ό.π., σελ.105

²²⁶ Ό.π., σελ.103

κλάδους καταναλωτικών προϊόντων, όπως καπνά και διατροφικά είδη, κοντά στο μέσο όρο βρίσκονταν οι κλάδοι ενδιάμεσων προϊόντων - υφαντουργία, χημικά, χαρτί - ενώ οι υπόλοιποι κλάδοι κινήθηκαν σε πολύ χαμηλά επίπεδα.²²⁷

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.12
Κλαδικοί δείκτες βιομηχανικής παραγωγής, 1945 και 1946
(1939=100)

	1945 (8 μήνες)	1946
Μεταλλουργικές	-	21
Μηχανολογικές	13	19
Οικοδομικές	24	32
Κλωστοϋφαντουργία	26	50
Είδη Διατροφής	48	65
Χημικές	29	44
Δέρματος	15	24
Χάρτου	18	48
Ειδών Ιματισμού		
Ξύλου	11	18
Σιγαρέτων	97	106
Ηλεκτρική Ενέργεια	68	91
Εφαρμογής Ηλεκτρισμού	16	34

Πηγή: Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π.,σελ.105

Η ανάκαμψη της βιομηχανικής παραγωγής αντιμετώπισε, στην αρχή, σημαντικούς τεχνικούς περιορισμούς – έλλειψη πρώτων υλών και ανταλλακτικών, έλλειψη νέου εξοπλισμού προς αντικατάσταση του κατεστραμμένου, κατεστραμμένη οικονομική υποδομή(ενέργεια, μεταφορές, τηλεπικοινωνίες κλπ.) – σταδιακά, όμως, οι συνθήκες βελτιώθηκαν και, προς τα τέλη του 1946, οι περιορισμοί αυτοί, με εξαίρεση τις μεταφορές, είχαν σε μεγάλο βαθμό απαλειφθεί. Η U.N.R.R.A. εξασφάλισε, στη διάρκεια του 1945, εισαγωγές πρώτων υλών, που αντιπροσώπευαν το 40%-45% των αντίστοιχων προπολεμικών, ενώ, το 1946, μαζί με τις ιδιωτικές, έφτασαν στο 60%-65% των προπολεμικών.²²⁸

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ανάκαμψη της βιομηχανικής παραγωγής έγινε με διαφορετικούς ρυθμούς ανά κλάδο. Γρήγορη ανάκαμψη εμφάνισαν οι κλάδοι των ειδών διατροφής και του καπνού, διότι χρησιμοποιούσαν εισροές από την εγχώρια αγροτική παραγωγή, είχαν ως βασικά αγαθά υψηλή ζήτηση και η παραγωγή τους αντιμετώπισε ελάχιστους τεχνικούς περιορισμούς. Το μέσο όρο προσέγγισαν οι βιομηχανίες ενδιάμεσων προϊόντων - χημικές, κλωστοϋφαντουργία - όπου οι καταστροφές του εξοπλισμού ήταν πιο εκτεταμένες, η τεχνική βάση επαναλειτούργησε τους πιο σύνθετη και οι πρώτες ύλες ήταν εισαγόμενες. Η αργή ανάκαμψη των υπόλοιπων κλάδων αντανακλούσε, κατά περίπτωση, την απουσία μερικών ή όλων από τις προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν.²²⁹

Στις παραπάνω εξελίξεις συνέβαλλε η πολιτική τόσο της U.N.R.R.A. όσο και της Τ.Ε., μέσω της Ειδικής Επιτροπής Πιστώσεων, καθώς με προτεραιότητα χρηματοδοτήθηκαν οι βιομηχανίες, οι οποίες παρήγαγαν άμεσα καταναλωτικά αγαθά και από τις οποίες εξαρτιόταν η ανάκαμψη άλλων κλάδων - κλωστοϋφαντουργία, χημικές και μεταλλευτικές εταιρείες, ναυπηγεία για την κατασκευή μικρών σκαφών

²²⁷ Ο.π.,σελ.104

²²⁸ Ο.π.,σελ.106

²²⁹ Ο.π.,σελ.107

αλιείας, βιομηχανίες τροφίμων. Η χρηματοδότηση γινόταν για την προμήθεια πρώτων υλών, για επισκευές και πληρωμή ημερομισθίων.²³⁰

Στη διάρκεια του 1947, ο βιομηχανικός τομέας ευνοήθηκε από τη μη πραγματοποίηση εισαγωγών και ανταποκρίθηκε αυξάνοντας την παραγωγή του στο 70% των προπολεμικών επιπέδων, εντούτοις, τους πρώτους μήνες του 1948, η κατάσταση άλλαξε καθώς η αναστολή των πιστώσεων στη βιομηχανία δοκίμασε την ανάκαμψη του βιομηχανικού τομέα.²³¹

Το φθινόπωρο του 1948 ο σχετικός δείκτης της βιομηχανίας εμφάνισε απότομη αύξηση, εξαιτίας της οικοδομικής δραστηριότητας. Ήταν, ουσιαστικά, η πρώτη χρονιά που ο οικοδομικός τομέας συμπάρεσυρε την οικονομία και αφετηρία ήταν οι πλούσιες συνοικίες της Αθήνας όπου ο συσσωρευμένος πλούτος άρχισε να επενδύεται σε πολυτελείς κατοικίες.²³²

Στη διάρκεια του 1948-49, η ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής ήταν εντυπωσιακή και, παρά τους περιορισμούς στη χρηματοδότηση της οικονομίας και τη συρρίκνωση των μισθών και των ημερομισθίων, η βιομηχανική παραγωγή σημείωσε σημαντική άνοδο. Αν και οι εκτιμήσεις για το καθαρό εθνικό εισόδημα πρέπει να θεωρηθούν ενδεικτικές, η εικόνα που προκύπτει δείχνει σταθερή άνοδο την τριετία 1946-49. Ο δείκτης του προπολεμικού εισοδήματος αποτιμάται στα 67(σε εκατομμύρια δρχ. του 1938), το 1946 ο αντίστοιχος δείκτης ήταν 34, ενώ τα επόμενα τρία χρόνια το καθαρό εισόδημα, σύμφωνα με το συγκεκριμένο δείκτη, αυξάνει σε 46,48 και 54, αντίστοιχα, δηλαδή άνοδος περίπου 50%, στη διάρκεια του Εμφυλίου. Ακόμα και το 1948-49 η άνοδος του ΑΕΠ ήταν 11%-12%.²³³

Το 1949 η βιομηχανική παραγωγή έφτασε, το Σεπτέμβριο, στο 90% του προπολεμικού επιπέδου. Ο δυναμισμός της βιομηχανικής - και της αγροτικής - παραγωγής ήταν εντυπωσιακός, για το 1948-49, και ανατρέπει, πλήρως, την ιδέα για τις καταστροφικές συνέπειες του Εμφυλίου. Πιο καθοριστικοί παράγοντες φαίνεται να ήταν οι διακυμάνσεις στη ζήτηση, η εισοδηματική πολιτική και οι εισαγωγές.²³⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.13

*Δείκτης βιομηχανικής παραγωγής, 1946-1952
(1939=100)*

Συνολική βιομηχανική παραγωγή			Κυρίως βιομηχανική παραγωγή (χωρίς την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας)	
Έτη	Δείκτης	Μεταβολή %	Δείκτης	Μεταβολή %
1946	53	-		
1947	67	26,4		
1948	73	9	65	
1949	87	19,2	79	21,5
1950	110	26,4	100	26,6
1951	125	13,6	114	14
1952	124	-0,8	111	-2,6

Πηγή: Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.82

Τον πρώτο χρόνο, μετά το τέλος του Εμφυλίου, η ελληνική οικονομία είχε ανακάμψει πλήρως. Παρά τη στασιμότητα του αγροτικού τομέα, ο βιομηχανικός είχε σημαντική άνοδο και ο κατασκευαστικός ακόμα μεγαλύτερη. Στα τέλη του 1949 ο

²³⁰ Πάνος Καζάκος, ό.π.,σελ.81

²³¹ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.201

²³² Ό.π.,σελ.261

²³³ Ό.π.

²³⁴ Ό.π.,σελ.261-262

βιομηχανικός δείκτης προσέγγιζε τον προπολεμικό και ένα χρόνο μετά τον είχε ξεπεράσει, σχεδόν, κατά 30%. Η άνοδος ενδέχεται να διευκολύνθηκε από το τέλος του Εμφυλίου αλλά, προφανώς, συνέτρεχαν και άλλοι σημαντικοί λόγοι όπως η αύξηση της χρηματοδότησης - μικρή αύξηση των βραχυχρόνιων πιστώσεων από τις τράπεζες και προσφορά νέων βιομηχανικών δανείων από τους πόρους του Σχεδίου Μάρσαλ – και η καλύτερη ροή στις εισαγωγές πρώτων υλών και μηχανημάτων. Όμως, οι συνέπειες από τον πόλεμο στην Κορέα και η προσπάθεια των Η.Π.Α. να δώσουν απόλυτη προτεραιότητα στην αμυντική βιομηχανία άρχισε να επηρεάζει τις αγορές πρώτων υλών και μηχανημάτων, αφού εμφανίστηκαν ελλείψεις στην αγορά και αυξήθηκαν σημαντικά οι τιμές τους.²³⁵

1.3.2.3 Η ανασυγκρότηση των υποδομών

Κατά τη βρετανική περίοδο η αποκατάσταση του τομέα των μεταφορών παρέμεινε στάσιμη, διότι οι εκτεταμένες καταστροφές στο οδικό δίκτυο, στα λιμάνια, στον Ισθμό και στο μεταφορικό εξοπλισμό απαιτούσαν επενδύσεις μεγάλης κλίμακας, γεγονός που προσέκρουε στη στενότητα των διαθέσιμων πόρων, όπως αυτοί διαμορφώνονταν το 1945 και 1946. Η Ν.Ε. είχε αποκλείσει την προσφορά πιστώσεων, για τέτοιους σκοπούς, επιτρέποντας, μόνο, ένα μικρό ποσό για το δεύτερο μισό του 1946.²³⁶

Στον τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας, στις αρχές του 1945, παρά τις σημαντικές ελλείψεις, το ενεργειακό δίκτυο, στην περιοχή της πρωτεύουσας, σύντομα αποκαταστάθηκε, πλήρως, με τις ελλείψεις να συνεχίζουν να υφίστανται στα τοπικά, μόνο, επαρχιακά δίκτυα. Η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας επανήλθε στα προπολεμικά της επίπεδα το 1946, παρά το γεγονός ότι η κατανάλωση ρεύματος, από τις βιομηχανίες, αν και ανοδική, ήταν μόλις λίγο πάνω από το μισό της προπολεμικής.²³⁷

Με την άφιξη των Αμερικανών το μέγεθος των πόρων που αφιερώθηκε υπολείπεται κατά πολύ εκείνων που απαιτούσε η αποκατάσταση των ζημιών που είχε υποστεί η βασική οικονομική υποδομή της χώρας, στη διάρκεια της Κατοχής. Τον Ιανουάριο του 1947, το κόστος των έργων είχε αποτιμηθεί – στηριζόμενο, πρωτίστως, σε προηγούμενες αποτιμήσεις της U.N.R.R.A. - σε 175 εκατομμύρια δολάρια, περίπου, όμως οι πόροι του 1947-48 αντιπροσώπευαν, περίπου, το ένα τρίτο αυτών που απαιτούσε η αποκατάσταση των βασικών υποδομών.²³⁸

Το πρόγραμμα ανασυγκρότησης ανατέθηκε στους U.S. Army of Engineers. Αυτοί ανέλαβαν την επίβλεψη όλων των βασικών έργων ανασυγκρότησης, με τη συμμετοχή 3-4 αμερικανικών κατασκευαστικών ιδιωτικών εταιρειών ως υπερεργολάβων των Corps of Engineers. Αυτά τα έργα τα οποία, εκτός από οικονομική, είχαν και στρατιωτική σημασία, περιλάμβαναν, μόνο, τα πιο σημαντικά όπως το λιμάνι του Πειραιά, τον Ισθμό της Κορίνθου, την αποκατάσταση του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου Αθήνας και Θεσσαλονίκης, και την ανακατασκευή των γεφυρών.²³⁹

Με τους διαθέσιμους πόρους να αντιστοιχούν στο 30%-40% του κόστους αποκατάστασης των ζημιών, η Α.Μ.Α.Γ., εξάντλησε την ανασυγκρότηση σε αυτά τα έργα και το μοναδικό νέο σημαντικό της έργο της ήταν η κατασκευή πρόχειρων καταλυμάτων για τους πρόσφυγες. Σε μια τόσο περιορισμένη εκδοχή του

²³⁵ Ο.π.,σελ.354

²³⁶ Ο.π.,σελ.106

²³⁷ Ο.π.

²³⁸ Ο.π.,σελ.208

²³⁹ Ο.π.,σελ.209,291

προγράμματος ανασυγκρότησης θα ήταν μάλλον ανώφελο να αναζητήσει κανείς πρωτοβουλίες που θα αφορούσαν το σκέλος της ανάπτυξης της οικονομίας, δηλαδή τη δημιουργία υποδομών και επενδύσεων πέρα από τις προπολεμικές.²⁴⁰

1.3.3 Το ζήτημα της εκβιομηχάνισης

Κατά την διάρκεια ανασυγκρότησης του παραγωγικού ιστού της χώρας, υπό το πλαίσιο των προγραμμάτων εξωτερικής βοήθειας, τίθενται ζητήματα, για την πορεία της ελληνικής οικονομίας, τα οποία υπερέβαιναν την βραχυπρόθεσμη οικονομική συγκυρία - νομισματική σταθεροποίηση, ανασυγκρότηση – καθώς άπτονταν των μεσο-μακροπρόθεσμων αναπτυξιακών προοπτικών της. Κάτω από αυτό το πρίσμα το ζήτημα της ανάπτυξης βαριάς βιομηχανίας, στην Ελλάδα, κατέλαβε δεσπόζουσα θέση, στις διακηρύξεις και στην εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής τόσο από τους Έλληνες όσο και από τους αμερικανούς ιθύνοντες. Η εξέταση της πορείας του βιομηχανικού ζητήματος θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε, πλήρως, τις συνολικές διαστάσεις τόσο της ανασυγκρότησης όσο και της νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής που την συνόδεψε.

1.3.3.1 Μελέτες και προγράμματα βιομηχανικής ανάπτυξης: η έκθεση Porter και το Τετραετές Πρόγραμμα, 1948-52

Η ιδεολογική φόρτιση του ζητήματος της εκβιομηχάνισης ήταν, εξαιρετικά, σημαντική και οι πρώτες επεξεργασίες είχαν γίνει από ορισμένους κύκλους οι οποίοι περιλάμβαναν την ομάδα Δοξιάδη, στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης, ορισμένες ομάδες που είχαν δουλέψει στην U.N.N.R.A.,²⁴¹ την ομάδα του Αγγελόπουλου και της Νέας Οικονομίας και, φυσικά, τη μελέτη της F.A.O.. Ήδη από το 1945, το υπουργείο Δημοσίων Έργων είχε καταρτίσει ένα πλάνο για την ανάπτυξη του ενεργειακού τομέα, όμως, διαθέσιμο σχέδιο για την ανασυγκρότηση και την ανάπτυξη δεν υπήρχε μέχρι τα τέλη του 1946, όταν ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης ετοιμάζε αυτό που θεωρήθηκε το πρώτο, προσωρινό, Πενταετές Πρόγραμμα Ανασυγκρότησης.²⁴² Ένα σημείο του προγράμματος αφορούσε την προοπτική της βαριάς βιομηχανίας. Κατά την άποψη των συντακτών του, που πρέπει να ήταν και η επικρατούσα επίσημη άποψη εκείνης της εποχής, η χώρα δεν θα αποκτούσε ποτέ βαριά βιομηχανία «υπό την ακριβή έννοια του όρου».²⁴³

Η έκθεση Porter αξιοποιώντας τις παραπάνω υπάρχουσες ιδέες κατέγραψε τις δυνατότητες ανάπτυξης βαριάς βιομηχανίας, γεγονός που μεταφραζόταν στην αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου και στη δημιουργία καθετοποιημένων μονάδων, όπου ήταν εφικτό. Η εγχώρια επεξεργασία του ορυκτού πλούτου θα προσέθετε νέες βιομηχανικές εξαγωγές και η ανάδειξη ορισμένων ελαφρών βιομηχανιών θα διεύρυνε τις εξαγωγικές δυνατότητες της μεταποίησης, διαφοροποιώντας, με αυτό τον τρόπο, τον αδύναμο εξαγωγικό τομέα της οικονομίας, που μέχρι τότε στηριζόταν, αποκλειστικά, σε μικρό αριθμό αγροτικών προϊόντων. Συνολικά, κατά την Έκθεση, η

²⁴⁰ Ο.π.,σελ.209-210,212

²⁴¹ Ένα πρώτο πρόγραμμα «εξηλεκτρισμού και εκβιομηχάνισης» είχε συνταχθεί από μια Επιτροπή «αξιοποιήσεως των πλουτοπαραγωγικών πόρων της Ελλάδας», την οποία συγκρότησε η U.N.N.R.A., και η οποία εργάστηκε από τον Οκτώβριο του 1945 ως την άνοιξη του 1947. Η Επιτροπή χρησιμοποίησε 150, περίπου, Έλληνες και ξένους τεχνικούς και οικονομολόγους, καθηγητές Ανώτατων Ιδρυμάτων, ανώτατους κρατικούς λειτουργούς, βιομηχάνους, τραπεζίτες κλπ.. Πρόεδρος της διατέλεσε ο Ι. Ζίγδης. Το έργο αυτό αποτέλεσε τη βάση μεταγενέστερων προγραμμάτων και πολιτικών αποφάσεων, ενώ, επίσης, ελήφθη υπόψη από τους αμερικανούς συμβούλους. Πάνος Καζάκος, ό.π.,σελ.99

²⁴² Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π.,σελ.154

²⁴³ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.101-102

ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν ο μοναδικός τρόπος ώστε να ξεπεραστούν τα διαρθρωτικά προβλήματα, της προπολεμικής δομής, της ελληνικής οικονομίας.²⁴⁴

Το Νοέμβριο του 1948 ανακοινώθηκε, από τον αμερικανό πρεσβευτή και τον υπουργό Συντονισμού, η επίσημη υποβολή του Τετραετούς Προγράμματος 1948-52, στον Ο.Ε.Ε.Σ. Ανεξάρτητα από τις διαρκείς εντάσεις που υπήρξαν κατά το σχεδιασμό του προγράμματος ήταν ένα συγκροτημένο σχέδιο το οποίο κατέγραφε τις αναπτυξιακές δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας. Όντας, απόλυτα, ισορροπημένο ανάμεσα στους τέσσερις βασικούς τομείς παρεμβάσεων - ενέργεια, βιομηχανία/ορυχεία, αγροτική οικονομία και μεταφορές - προέβλεπε την ισόποση κατανομή των πόρων, ανάμεσά τους, ενώ οι προτεινόμενες επενδύσεις ήταν ρεαλιστικά προσαρμοσμένες στις τεχνικές και οικονομικές δυνατότητες της χώρας.²⁴⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.1.1.14

*Το Τετραετές Πρόγραμμα Ανασυγκρότησης 1948-1952
(σε εκατομμύρια δολάρια)*

	Ελληνική Κυβέρνηση	ECA/G*	% Κατανομή
1. Ενέργεια	115,3	115,3	20,1
2. Βιομηχανία – Ορυχεία	133,8	123,4	23,4
3. Γεωργία	94,7	94,7	16,5
4. Μεταφορές	123,4	114,6	21,5
5. Τηλεπικοινωνίες	10	10	1,8
6. Τουρισμός	5	5	0,9
7. Δημόσια Υγεία	28,8	28,5	5
8. Αποκατάσταση Προσφύγων	24,4	20,8	4,3
9. Κατοικίες	26,5	26	4,6
10. Εκπαίδευση	10,9	7,5	1,9
ΣΥΝΟΛΟ	572,7	545,8	100

Πηγή: Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν ...*, ό.π.,σελ.273

Πιο συγκεκριμένα, κατά το σχεδιασμό του βιομηχανικού προγράμματος είχαν τεθεί, αφετηριακά, τρία κριτήρια: η διαθεσιμότητα των φυσικών πόρων, η δυνατότητα εφαρμογής, από τεχνική σκοπιά, των συγκεκριμένων παρεμβάσεων και η ενεργοποίηση των ιδιωτικών, εγχώριων και ξένων, επενδύσεων.²⁴⁶

Το ζήτημα της εξεύρεσης πόρων συνδέθηκε, κυρίως, με το εύρος της εξωτερικής οικονομικής βοήθειας. Η πολιτική, τόσο της Α.Μ.Α.Γ. όσο και της Ε.Σ.Α./Γ., επεδίωξε, με κάθε τρόπο, να προσαρμόσει το Τετραετές Πρόγραμμα σε μεγέθη οικονομικής βοήθειας που δεν θα απέκλιναν, σημαντικά, από αυτά του 1947-48. Ταυτόχρονα επεδίωξαν να διατηρήσουν, αμείωτη, την πίεση προς την ελληνική κυβέρνηση προκειμένου να μη χαλαρώσει την αυστηρή οικονομική πολιτική που είχε επιβληθεί, από την Α.Μ.Α.Γ., στη διάρκεια του 1947-48. Έτσι, όμως, η υλοποίηση του Τετραετούς Προγράμματος συνδέθηκε με την ικανότητα της κυβέρνησης να ενεργοποιήσει εγχώριους επενδυτικούς πόρους, εντούτοις, κάτι τέτοιο ήταν όχι μόνο ανεφάρμοστο αλλά και ακατανόητο εφόσον οι πόροι του Ταμείου Αντικαταβολών αρκούσαν για αυτό το σκοπό. Τελικά, αυτός ο τρόπος χειρισμού παρέπεμπε, εκ των πραγμάτων, το όλο θέμα για την περίοδο μετά το τέλος Εμφυλίου.²⁴⁷

Άλλωστε, και η έκθεση Porter είχε αποκλείσει το ενδεχόμενο η βιομηχανική ανάπτυξη να επιτευχθεί με πόρους της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας. Η Έκθεση κινήθηκε στην κατάρτιση ενός ενδεικτικού Πενταετούς Προγράμματος που

²⁴⁴ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π.,σελ.153,155

²⁴⁵ Ό.π.,σελ.265, 272-273

²⁴⁶ Ό.π.,σελ.282

²⁴⁷ Ό.π.,σελ.271-272

κάλυπτε τόσο το σκέλος της ανασυγκρότησης όσο και αυτό της ανάπτυξης, επιλέγοντας μια, εξαιρετικά, συντηρητική οδό καθώς οι επενδυτικοί πόροι δεν ξεπερνούσαν το 10% του ΑΕΠ – από τα 335 εκατομμύρια δολάρια της Έκθεσης μόνο τα μισά θα προέρχονταν από συναλλαγματικούς πόρους, ενώ το υπόλοιπο ποσό αφορούσε εγχώριες εισροές, η χρηματοδότηση των οποίων θα γινόταν με δραχμές. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα ήταν, μάλλον, αδύνατο να χωρέσουν η ανασυγκρότηση και η ανάπτυξη της οικονομίας, μια και τα έργα ανασυγκρότησης θα απορροφούσαν, σχεδόν, το 80% των πόρων, αφήνοντας, μόλις, το 20% για την ανάπτυξη νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων, που περιλάμβαναν τα κρίσιμα έργα της ενεργειακής υποδομής ή των νέων έργων υποδομής στη γεωργία. Μάλιστα, για το δευτερογενή τομέα προβλέφθηκαν, μόλις, 40 εκατομμύρια δολάρια, για την ανάπτυξη νέων βιομηχανιών και ορυχείων. Η Έκθεση αιτιολόγησε τις συντηρητικές τις προτάσεις επικαλούμενη τους περιορισμένους παραγωγικούς συντελεστές της οικονομίας, που δεν ήταν σε θέση να απορροφήσουν, απότομα, μεγάλες ποσότητες επενδυτικών πόρων. Παράλληλα, αμφισβήτησε την ικανότητα της δημόσιας διοίκησης να σχεδιάσει και να υλοποιήσει ένα σύνθετο πρόγραμμα ενεργειακών και άλλων έργων και πρότεινε, αυτό το σκέλος, να το αναλάβουν ξένες εταιρείες, με σχεδιαστική και κατασκευαστική εμπειρία.²⁴⁸

Οι κατευθύνσεις της έκθεσης Porter αποτέλεσαν τον κύριο άξονα του Τετραετούς Προγράμματος καθώς οι επενδύσεις αφορούσαν, κυρίως, την καθετοποίηση βιομηχανιών, εκεί όπου υπήρχαν πρώτες ύλες, και την υποκατάσταση εισαγωγών, εκεί όπου η εγχώρια αγορά κρινόταν ανεπαρκής. Κεντρικός πυρήνας του προγράμματος ήταν η ενέργεια, όπου η ανάπτυξή της θα στηριζόταν, πρωτίστως, στην αξιοποίηση εγχώριων πηγών και η διαθεσιμότητά της θα επέτρεπε την καθετοποίηση της βιομηχανίας, μια και η επεξεργασία των ορυκτών ήταν ενεργοβόρα. Παράλληλα, η υποκατάσταση των εισαγωγών συνδέθηκε, κυρίως, με την προσφορά ενδιάμεσων αγαθών στη γεωργία καθώς τα έργα υποδομής θα επέφεραν σημαντική άνοδο της παραγωγικότητας και θα δημιουργούσαν μια νέα δυναμική αγορά για ενδιάμεσα αγαθά.²⁴⁹

Από τη διακλαδική κατανομή του προγράμματος προκύπτει πως οι επενδύσεις ήταν συγκεντρωμένες σε λίγους κλάδους που κάλυπταν το 80% του προγράμματος: στην μεταλλουργία, στη βαριά χημική βιομηχανία, στα διυλιστήρια και στην εξόρυξη μεταλλευμάτων και λιγνίτη.²⁵⁰ Συνεπώς, το Τετραετές αφορούσε την κατασκευή ενός μικρού αριθμού μονάδων μεγάλης κλίμακας.²⁵¹

Επιπλέον, βασικό χαρακτηριστικό του βιομηχανικού προγράμματος ήταν η εσωστρέφειά του, δηλαδή ο προσανατολισμός της παραγωγής, των περισσότερων από τις προτεινόμενες μονάδες, στην εγχώρια αγορά, καθώς μόνο ένας πολύ μικρός αριθμός επενδύσεων αφορούσε εξαγωγικές μονάδες (βωξίτης και μαγνησίτης). Με εξαίρεση τις παραπάνω επενδύσεις, ο υπόλοιπος κατάλογος του Τετραετούς

²⁴⁸ Ο.π.,σελ.156-157

²⁴⁹ Ο.π.,σελ.273

²⁵⁰ Η πιο αναλυτική εικόνα του προγράμματος υποδεικνύει πως η ανάπτυξη αυτών των κλάδων επικεντρωνόταν σε μικρό αριθμό νέων μονάδων: το διυλιστήριο πετρελαίου, το λιγνίτη της Πτολεμαΐδας, την αλουμίνα και το μαγνήσιο, το χάλυβα, τα αζωτούχα λιπάσματα και τη σόδα. Ήταν επτά νέες «μεγάλες επενδύσεις» που θα απορροφούσαν, σχεδόν, το 65% του συνολικού προγράμματος. Η όγδοη μεγάλη επένδυση ήταν στον κλάδο των τσιμέντων. Επιπλέον, υπήρχαν άλλες δέκα επενδύσεις που ξεπερνούσαν το ένα εκατομμύριο δολάρια και αφορούσαν νέες βιομηχανικές μονάδες (ναυπηγείο, μολυβδος, νικέλιο,θειϊκό οξύ, εργοστάσια παραγωγής νηζελομηχανών και αγροτικών μηχανημάτων). Από κοινού αυτές οι 17 μονάδες κάλυπταν, σχεδόν, το 90% του προγράμματος, ενώ το υπόλοιπο 10% ενίσχυε ποικιλοτρόπως τις υπάρχουσες, κυρίως, μονάδες.Ο.π.,σελ.276

²⁵¹ Ο.π.,σελ.275-276.

αφορούσε την υποκατάσταση των εισαγωγών - βιομηχανία σιδήρου, λιπάσματα, διυλιστήριο, ναυπηγείο, ελαφρές μηχανές, ελαφριά χημική βιομηχανία. Για τους προγραμματιστές της βιομηχανικής ανάπτυξης, της εποχής, αυτό ήταν αναπόφευκτο μια και κάθε προσπάθεια ανάπτυξης, της αδύναμης βιομηχανικής βάσης της χώρας, θα έπρεπε να επικεντρωθεί στις διακλαδικές διασυνδέσεις, δηλαδή στην αναζήτηση εκείνων των βιομηχανικών εισροών που θα κάλυπταν τις ανάγκες των υπόλοιπων τομέων της οικονομίας (γεωργία, κατασκευές, ναυτιλία). Παράλληλα, έπρεπε να αναζητηθούν εκείνα τα ενδιάμεσα αγαθά που θα μπορούσαν να δώσουν ώθηση σε άλλους μεταποιητικούς κλάδους.²⁵²

Από την άλλη μεριά, το σύνολο, σχεδόν, των παραδοσιακών κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας, δηλαδή της ελαφριάς βιομηχανίας - τρόφιμα, ποτά, καπνός, ξύλο, δέρμα, χαρτί, υφαντουργία - εξαιρέθηκαν από το Τετραετές Πρόγραμμα. Οι παραδοσιακοί κλάδοι, με ή χωρίς τη συνδρομή των προστατευτικών δασμών, κάλυπταν τις περισσότερες ανάγκες της εσωτερικής αγοράς, με ικανοποιητικό ρυθμό ανασυγκρότησης, και, καθώς δεν υπήρχαν άμεσα προοπτικές για την ανάπτυξη εξαγωγικών δραστηριοτήτων, το Τετραετές θεώρησε ότι, αυτοί οι κλάδοι, δεν απαιτούσαν κάποια ιδιαίτερη υποστήριξη. Οι εξαγωγικοί κλάδοι, της βιομηχανίας (μεταλλουργία και η εξόρυξη), θα απορροφούσαν, περίπου, το 15% του συνόλου των επενδύσεων, τα τρία βασικά παραγωγικά κυκλώματα υποκατάστασης εισαγωγών (σιδηροβιομηχανία, χημική, κατασκευαστική), το 65%, ενώ το υπόλοιπο, 20% των επενδύσεων, θα κάλυπτε το πρόγραμμα του λιγνίτη.²⁵³

Συνολικά, με την ολοκλήρωση του προγράμματος, το 1952, το μέγεθος της βιομηχανικής παραγωγής αναμενόταν να διπλασιαστεί, ενώ η διακλαδική του σύνθεση θα μεταβαλλόταν, ριζικά, υπέρ των νέων τομέων. Το ειδικό βάρος των παραδοσιακών κλάδων, στη βιομηχανική παραγωγή, θα μειωνόταν, από 70% σε 47%, και αντίστοιχη θα ήταν η άνοδος των νέων κλάδων, που ενίσχυε το Τετραετές.²⁵⁴

1.3.3.2 Η εφαρμογή του επενδυτικού - βιομηχανικού προγράμματος

Η έλλειψη πόρων χαρακτήρισε το πρώτο έτος εφαρμογής του βιομηχανικού προγράμματος καθώς το πρόγραμμα ανασυγκρότησης δαπάνησε το 10% των συνολικών πόρων, που προέβλεπε το Τετραετές Πρόγραμμα, ενώ είχαν προβλεφθεί ακριβώς διπλάσιοι πόροι. Επιπλέον, το 90% των πόρων δαπανήθηκαν σε έργα που δεν είχαν σχέση με τους κύριους αναπτυξιακούς άξονες του Τετραετούς - δρόμοι, κατοικίες, πρόνοια των προσφύγων - και έτσι κάθε σκέψη για υλοποίηση του Προγράμματος, στα επόμενα τρία χρόνια, ήταν, πλέον, εντελώς εξωπραγματική. Εξάιρεση αποτέλεσαν τα θερμοηλεκτρικά έργα του ενεργειακού προγράμματος, όπου δεσμεύτηκαν κάποιοι πόροι για την άμεση επέκταση της παραγωγής - παράλληλα η EBASCO, στη διάρκεια του 1949, ετοίμαζε τη μελέτη της για τον ενεργειακό τομέα.²⁵⁵

Από τη συνολική πορεία του βιομηχανικού προγράμματος διαφάνηκε πόσο περιορισμένη εμβέλεια είχε, μέχρι τα τέλη του Εμφυλίου. Οι παραδοσιακοί κλάδοι παραμερίστηκαν, εφόσον είχαν ανακάμψει μάλλον ικανοποιητικά, και ενισχύθηκαν κλάδοι η ανασυγκρότηση των οποίων παρουσίαζε χαρακτηριστική καθυστέρηση. Συνεπώς, με εξαίρεση τη βιομηχανία τσιμέντων, η οποία αύξησε το παραγωγικό της δυναμικό, πέρα από το προπολεμικό επίπεδο, και, εν μέρει, τη βιομηχανία σιδήρου, τα υπόλοιπα δάνεια διευκόλυναν την ανανέωση του μηχανολογικού εξοπλισμού σε

²⁵² Ο.π.,σελ.277-278

²⁵³ Ο.π.,σελ.281

²⁵⁴ Ο.π.

²⁵⁵ Ο.π.,σελ.290-291

προπολεμικές βιομηχανικές επιχειρήσεις. Στα βιομηχανικά δάνεια δεν περιλήφθηκε καμία από τις νέες επενδύσεις, που προέβλεπε το Τετραετές Πρόγραμμα. Με λίγα λόγια, η πορεία του βιομηχανικού προγράμματος, στη διάρκεια του 1948-1949, ήταν τελειώς απογοητευτική.²⁵⁶

Στη διάρκεια του 1949, το βιομηχανικό τμήμα, της E.C.A./G., επιζητούσε τρόπους ώστε να απεμπλακεί το βιομηχανικό ζήτημα από το αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν. Το ίδιο έτος άρχισαν να διαμορφώνονται τα νέα στοιχεία της βιομηχανικής πολιτικής.²⁵⁷ Ορισμένες θεσμικές αλλαγές απάλλαξαν τη λειτουργία του βιομηχανικού τομέα από τους περιορισμούς του παρελθόντος - φόροι προς τρίτους, άλλοι έμμεσοι φόροι - ενώ η θεσμοθέτηση της τήρησης λογιστικών βιβλίων και η νομοθεσία για την άμεση φορολογία διαμόρφωσαν ένα στοιχειώδες πλαίσιο για να επιτηρούνται οι βιομηχανικές επιχειρήσεις. Επίσης, η δασμολογική απαλλαγή του εισαγόμενου εξοπλισμού, η αναζήτηση κινήτρων για το ξένο κεφάλαιο και οι σκέψεις για έναν ενιαίο επενδυτικό νόμο συγκρότησαν το πλαίσιο των θετικών διακρίσεων, υπέρ του βιομηχανικού τομέα. Τέλος, οι διοικητικές αναπροσαρμογές, των οικονομικών υπουργείων, θα προετοίμαζαν το κράτος να αναλάβει τη διαχείριση αυτού του συστήματος.²⁵⁸

Μετά το τέλος του Εμφυλίου, με το προωθούμενο σχέδιο αποστρατικοποίησης της αμερικανικής πρεσβείας, αναμενόταν ότι θα μπορούσε να επιταχυνθεί η ανασυγκρότηση της οικονομίας και να προχωρήσει το επενδυτικό πρόγραμμα, το οποίο παρέμενε σε αναστολή.²⁵⁹

Εντούτοις, ο επικεφαλής της E.C.A., υπεύθυνος συνολικά για το Σχέδιο Μάρσαλ, επισκεπτόμενος την Ελλάδα, τον Αύγουστο του 1949, και συνοδευόμενος από ομάδα ειδικών από την E.C.A. και τον O.S.R., διατύπωσε, ευθέως, για πρώτη φορά την ανάγκη να εγκαταλειφθεί η στρατηγική της βιομηχανικής ανάπτυξης, επισημαίνοντας πως η αναπτυξιακή στρατηγική θα έπρεπε να λάβει υπόψη τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας και, συνακόλουθα, θα έπρεπε να επιμείνει στον εκσυγχρονισμό της αγροτικής οικονομίας και στην ανάπτυξη του τουρισμού. Με δύο λόγια, απέκλεισε, κάθετα, το ενδεχόμενο να δεσμευτούν πόροι ώστε να προωθηθεί η στρατηγική της βιομηχανικής ανάπτυξης, στα επόμενα δύο χρόνια του Σχεδίου Μάρσαλ, περιορίζοντας τις παραιτήσεις του στην προώθηση των θεσμικών αλλαγών που θα διευκόλυναν την ενεργοποίηση των ιδιωτικών επενδύσεων. Συνεπώς, από τα τέλη του 1949, το Σχέδιο Μάρσαλ αδυνατούσε να προσδιορίσει τι ακριβώς θα προσέφερε καθώς είχε φτάσει, πλέον, σε πλήρες αδιέξοδο αναφορικά με τους αναπτυξιακούς του στόχους.²⁶⁰

Τον Ιανουάριο του 1950, το Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκρότησης, σε σχετικό υπόμνημα που υπέβαλλε, στον O.E.E.C, διαπίστωσε ότι η υστέρηση των πόρων, τα δύο πρώτα χρόνια, δεν επέτρεπε να υλοποιηθεί το αρχικό πρόγραμμα. Σε κάθε

²⁵⁶ Ο.π.,σελ.302

²⁵⁷ Μέχρι εκείνη τη στιγμή, από τις αναλύσεις του βιομηχανικού τμήματος, της A.M.A.G., η βιομηχανική καθυστέρηση, της χώρας, είχε αποδοθεί στην αντιαναπτυξιακή πολιτική του κράτους, δηλαδή στη φορολογική επιβάρυνση της παραγωγής με πλήθος έμμεσων φόρων - προς το κράτος και «προς τρίτους» - και στις κρατικές παρεμβάσεις στις τιμές, την κοινωνική ασφάλιση, τη χρηματοδότηση και το εμπόριο. Σύμφωνα με τις υποδείξεις, της A.M.A.G., η πληθώρα των έμμεσων φόρων θα έπρεπε να καταργηθεί και να αποκατασταθεί ένα υγιές σύστημα άμεσης φορολογίας των κερδών, όπως υπήρχε στις ανεπτυγμένες χώρες, ενώ οι κρατικές παρεμβάσεις θα έπρεπε να περιοριστούν στο ελάχιστο δυνατό.Ο.π.,σελ.308

²⁵⁸ Ο.π.,σελ.307-308,313

²⁵⁹ Ο.π.,σελ.317

²⁶⁰ Ο.π.,σελ.329-332,336

περίπτωση, θα έπρεπε να εγκαταλειφθεί ο κύριος όγκος του βιομηχανικού προγράμματος.²⁶¹

Επιπλέον, η προοπτική να απεμπλακούν, οι Αμερικανοί, από την υποστήριξη του εμπορικού ελλείμματος, σήμαινε ότι η ελληνική οικονομία, από το 1952 και μετά - τέλος Σχεδίου Μάρσαλ - θα έπρεπε να στηριχθεί στις δικές της, μόνο, δυνάμεις: τις αγροτικές εξαγωγές και τους άδηλους πόρους.²⁶²

Το πλήρες αδιέξοδο στο αναπτυξιακό ζήτημα και στο ζήτημα του εμπορικού ισοζυγίου, έστρεψε την αμερικανική πολιτική προς μια, εντελώς, διαφορετική κατεύθυνση: τη σταθεροποίηση.²⁶³

Το 1950, το οικονομικό μέρος του προγράμματος της κυβέρνησης Πλαστήρα ενσωμάτωσε, πλήρως, τις αμερικανικές θέσεις και, μεταξύ άλλων, στο επίμαχο θέμα της βιομηχανικής ανάπτυξης γινόταν αναφορά σε ένα «μετριοπαθές πρόγραμμα» που περιλάμβανε «την ίδρυση λίγων βασικών βιομηχανιών» και την ανάπτυξη της ενεργειακής υποδομής. Η περικοπή του επενδυτικού προγράμματος είχε ως αποτέλεσμα, το 1952, οι επενδύσεις, ως ποσοστό του Α.Ε.Π., να πέσουν από 15% σε 7%, περίπου.²⁶⁴

1.3.3.3 Η βιομηχανική πολιτική υπό το πρίσμα της νομισματικής πολιτικής

Οι συνολικές πτυχές του βιομηχανικού ζητήματος, την περίοδο των προγραμμάτων οικονομικής βοήθειας, θα φωτιστούν, πλήρως, με την εξέταση της εφαρμοστέας πιστωτικής πολιτικής, πάνω δευτερογενή τομέα.

Διαχρονικό χαρακτηριστικό της «διοικούμενης οικονομίας», και υπό βρετανικό και υπό αμερικανικό έλεγχο, ήταν η υπαγωγή της πιστωτικής στην νομισματική πολιτική καθώς ο θεμελιώδης στόχος της οικονομικής πολιτικής ήταν η νομισματική σταθεροποίηση. Έτσι, τόσο η ανασυγκρότηση όσο και η ανάπτυξη της οικονομίας όχι μόνο έπονταν ως προτεραιότητες αλλά, κυρίως, είχαν ως προϋπόθεση τη σταθερότητα του νομίσματος. Από αυτή την πολιτική, αναπόφευκτα, επηρεάστηκε αρνητικά και ο βιομηχανικός τομέας. Δύο ήταν τα επίπεδα μέσα από τα οποία επιβεβαιώνεται η παραπάνω παραδοχή: οι πιστώσεις προς τις ήδη υπάρχουσες βιομηχανίες, στο πλαίσιο παραγωγικής ανασυγκρότησης, και η χρηματοδότηση νέων βιομηχανικών μονάδων, στο πλαίσιο της ανάπτυξης μέσω εκβιομηχάνισης.

Η βιομηχανία, μέχρι το 1947, πήρε ελάχιστες πιστώσεις από το τραπεζικό σύστημα και η ανάκαμψη της βιομηχανικής παραγωγής, αυτή την περίοδο, έγινε χωρίς την προσφυγή στον τραπεζικό δανεισμό. Η ουσιαστική απραξία των τραπεζών οφειλόταν στο γεγονός ότι η Τ.Ε., αφενός, κράτησε υπό τον έλεγχό της τις περιορισμένες πιστώσεις προς τη βιομηχανία, και, αφετέρου, διότι είχε υπό τον έλεγχό της το εισαγωγικό εμπόριο που απαιτούσε συνάλλαγμα.²⁶⁵

Άλλωστε, αυτό που χαρακτήρισε το τραπεζικό σύστημα, την περίοδο 1944-47, ήταν η απόλυτη εκδοχή αντίθεσης μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χρήματος, που κατήγγησε όλα τα ενδιάμεσα μέρη που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος. Από τη μια πλευρά ήταν η κεντρική τράπεζα, ως αποκλειστικός διαχειριστής του δημόσιου χρήματος, και από την άλλη το εμπορικό και βιομηχανικό κεφάλαιο, ως αυτοδιαχειριζόμενο σύστημα παραγωγής και διαχείρισης του ιδιωτικού χρήματος.²⁶⁶

²⁶¹ Ο.π.,σελ.325-326

²⁶² Ο.π.,σελ.333-334

²⁶³ Ο.π.,σελ.337-338

²⁶⁴ Ο.π.,σελ.343,397

²⁶⁵ Ο.π.,σελ.113

²⁶⁶ Ο.π.,σελ.114

Η εκδοτική τράπεζα, με την πολιτική χρυσού - στοχεύοντας στην καταπολέμηση του υπερπληθωρισμού, στον οποίο συνέβαλαν οι έμποροι με την αποθεματοποίηση και την κερδοσκοπία πάνω στα εμπορεύματα - επικύρωνε την αδυναμία της στην παραγωγή αξιόπιστου δημόσιου χρήματος προσφέροντας, έτσι, το «*απόλυτο χρηματικό εμπόρευμα*» στους κατόχους δημόσιου χρήματος με αποταμιευτικές δυνατότητες. Η Τ.Ε., συγκεντρώνοντας το σύνολο των δραστηριοτήτων του τραπεζικού συστήματος, σκόπευε στην προστασία της αξιοπιστίας του δημόσιου χρήματος διότι, για όσο διάστημα παρατεινόταν η νομισματική αστάθεια, δεν μπορούσε παρά να επεκτείνει τον έλεγχό της στις δύο κύριες πηγές δημιουργίας του χρήματος: τον προϋπολογισμό και την αγροτική πίστη.²⁶⁷ Με αυτό τον τρόπο απέτρεπε τη δημιουργία τρίτης πηγής, είτε από το εμπόριο είτε από τη βιομηχανία.²⁶⁸

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η χρηματοδότηση της βιομηχανίας πέρασε στα χέρια του βιομηχανικού κεφαλαίου που μαζί με το εμπορικό κεφάλαιο ανέλαβαν, ουσιαστικά, τις λειτουργίες του χρηματικού κεφαλαίου. Βάση αυτού του εξωτραπεζικού συστήματος ήταν ο χρυσός ενώ, στην οικονομία αυτής περιόδου, τέσσερα ήταν τα πεδία επένδυσης: η παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων, οι εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών, το χονδρεμπόριο εγχώριων αγαθών και ο χρυσός, με τον τελευταίο να έχει ιδιαίτερο ρόλο καθώς συγκέντρωνε όλες τις τυπικές λειτουργίες του χρήματος, παραμένοντας η πιο ασφαλής μορφή αποθησαυρισμού.²⁶⁹

Παρόμοιες σκοπιμότητες υπαγόρευαν την άσκηση της νομισματικής και της πιστωτικής πολιτικής και από τον αμερικανικό παράγοντα. Οι σχεδιασμοί για τη βιομηχανική ανάπτυξη, της χώρας, στηρίχτηκαν στη βασική υπόθεση πως τα επενδυτικά σχέδια θα πραγματοποιούνταν από ιδιωτικές επιχειρήσεις στις οποίες θα χορηγούνταν δάνεια από τους πόρους της οικονομικής βοήθειας. Εντούτοις, η προσφορά βιομηχανικών δανείων βρέθηκε στις χαμηλές προτεραιότητες της Α.Μ.Α.Γ. και μόλις την άνοιξη του 1948, όταν ουσιαστικά το ετήσιο πρόγραμμα βρισκόταν στο τέλος του, θεσμοθετήθηκαν τα βιομηχανικά δάνεια – συμφωνία Α.Μ.Α.Γ. και ελληνικής κυβέρνησης. Αντίστοιχη συμφωνία υπογράφηκε, τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου, από την Ε.Σ.Α./Γ, και τον Απρίλιο του 1949 τα δύο προγράμματα²⁷⁰ ενοποιήθηκαν.²⁷¹

²⁶⁷ Το Φεβρουάριο του 1948, η Α.Μ.Α.Γ., άνοιξε τη συζήτηση για ένα σχέδιο νόμου σύμφωνα με τον οποίο οι βραχυχρόνιες βιομηχανικές πιστώσεις θα περνούσαν στον έλεγχο της Ν.Ε. αφήνοντας, ουσιαστικά, στις εμπορικές τράπεζες, μόνο, την τρέχουσα χρηματοδότηση, εμπορικών δραστηριοτήτων. Εδώ, ο έλεγχος ήταν έμμεσος, με τις ρυθμίσεις, για το τραπεζικό σύστημα, να επιτρέπουν, στη Ν.Ε., να επηρεάζει όχι μόνο το ύψος των πιστώσεων αλλά και την κατανομή τους, ανάμεσα στους διάφορους τομείς της οικονομίας. Επιπλέον, θεσμοθετήθηκε η κατάθεση, μέρους των αποθεματικών, των εμπορικών τραπεζών, στην κεντρική τράπεζα, και, παρά την έντονη αντίδραση της Ε.Τ.Ε. και των άλλων εμπορικών τραπεζών, αυτές οι ρυθμίσεις έθεσαν, πλήρως, το τραπεζικό σύστημα υπό τον έλεγχο της Τ.Ε. και της Ν.Ε.. Έτσι, καθώς η αγροτική πίστη γινόταν στη βάση των ετήσιων σχεδιασμών της Α.Τ.Ε., ο έλεγχος των πιστώσεων, στην οικονομία, είχε πλήρως συγκεντροποιηθεί. Ο.π.σελ.254

²⁶⁸ Ο.π.,σελ.114,119

²⁶⁹ Ο.π.,σελ.114-115

²⁷⁰ Το πλαίσιο και οι διαδικασίες υλοποίησης των δύο προγραμμάτων ήταν πανομοιότυπες. Τη διαχείριση των προγραμμάτων ανέλαβε η Κεντρική Επιτροπή Δανείων, στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι της ελληνικής κυβέρνησης (Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκρότησης, υπουργείο Συντονισμού), των ελληνικών τραπεζών (Ε.Τ.Ε., Εθνική Κτηματική) και ένας εκπρόσωπος της αμερικανικής οικονομικής αποστολής(αρχικά της Α.Μ.Α.Γ. και κατόπιν της Ε.Σ.Α./Γ) με δικαίωμα βέτο. Την αξιολόγηση των επενδύσεων κατηύθυναν βοηθητικές υποεπιτροπές, οι οποίες συστάθηκαν για κάθε βιομηχανικό κλάδο, αναλαμβάνοντας να εγκρίνουν τα μικρά δάνεια, δηλαδή όσα δεν ξεπερνούσαν τις 100 χιλιάδες δολάρια. Με την ένταξη στο Σχέδιο Μάρσαλ τα δάνεια που υπερέβαιναν το ένα εκατομμύριο δολάρια απαιτούσαν, πέραν της έγκρισης της Επιτροπής Δανείων, την έγκριση και από τους κεντρικούς φορείς του Σχεδίου Μάρσαλ στο Παρίσι(Ο.Ε.Ε.Σ.,Ο.Σ.Ρ.) και την

Πιο συγκεκριμένα, το Νοέμβριο του 1947, η Α.Μ.Α.Γ., στο πλαίσιο της σταθεροποιητικής πολιτικής της, όταν η άνοδος της τιμής της χρυσής λίρας φάνηκε να απειλεί τη νομισματική σταθερότητα, ανέστειλε όλες τις βιομηχανικές και εμπορικές πιστώσεις,²⁷² για τις θέσει ξανά σε λειτουργία, τον Απρίλιο του 1948, όταν η κατάσταση είχε, πλέον, σταθεροποιηθεί.²⁷³

Στο δεύτερο εξάμηνο του 1948, η Ε.Σ.Α./Γ., επέμεινε στη διατήρηση της περιοριστικής πιστωτικής πολιτικής, που κληρονόμησε από την Α.Μ.Α.Γ, προσφέροντας πόρους σε όλους τους κλάδους, αλλά σε μεγέθη που δεν επηρέαζαν την σταθερότητα της νομισματικής κυκλοφορίας. Αντίθετα, στη διάρκεια του πρώτου μισού του 1949, όταν βελτιώθηκε το πολιτικό κλίμα, αυξήθηκε η προσφορά αγαθών με την επιτάχυνση των εισαγωγών, η πορεία του ελλείμματος του προϋπολογισμού θεωρήθηκε ικανοποιητική και ο πληθωρισμός είχε, πλέον, ελεγχθεί, η Ε.Σ.Α./Γ, συναίνεσε σε μια πιο ελαστική πιστωτική πολιτική, επιτρέποντας την αύξηση των βιομηχανικών και εμπορικών πιστώσεων, κατά 30%.²⁷⁴

Στη διάρκεια των ετών 1949 – 50 παρατηρήθηκε, αφενός, αύξηση της χρηματοδότησης από τις βραχυχρόνιες πιστώσεις των τραπεζών και, αφετέρου, η προσφορά νέων βιομηχανικών δανείων, από τους πόρους του Σχεδίου Μάρσαλ. Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, της προσφοράς βιομηχανικών δανείων, υπήρξε έντονο ενδιαφέρον, από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, για τη σύναψη μακροχρόνιων δανείων. Εντούτοις, ικανοποιήθηκαν μόνο τα δάνεια που πρόλαβαν να απορροφηθούν, στη διάρκεια του 1950, καθώς, από τα τέλη του χρόνου, για αντιπληθωριστικούς λόγους, τέθηκε φραγμός στην προσφορά άλλων δανείων. Έτσι, η δεύτερη ομάδα δανείων, παρά την εκρηκτική άνοδο των αιτήσεων, δεν οδήγησε σε σημαντική αύξηση των προσφερόμενων πόρων και τα ποσά που δόθηκαν ήταν στα ίδια επίπεδα με τον πρώτο κύκλο δανείων, το 1948-49.²⁷⁵

Το 1952, η βιομηχανία, όχι μόνο υπέστη δραστική μείωση των πιστώσεων αλλά αναγκάστηκε, έπειτα από την επιμονή του Καρτάλη, να πληρώσει, περίπου, το 40% των «παγωμένων πιστώσεων».²⁷⁶ Αντίθετα με τις παγωμένες πιστώσεις η αποπληρωμή

Ουάσιγκτον(Ε.Σ.Α./W).Η αξιολόγηση των επενδύσεων ακολούθησε, κοινώς, παραδεκτά κριτήρια: τη βιωσιμότητα και την αποδοτικότητα της επένδυσης, την αξιοπιστία των υποψηφίων επιχειρήσεων και τις επιπτώσεις της επένδυσης στην εγχώρια παραγωγή και στην εξοικονόμηση συναλλάγματος. Η ίδια συμμετοχή ορίστηκε στο 25%-30%, του ύψους της επένδυσης, και η αξιολόγηση της οικονομικής κατάστασης, των υποψηφίων εταιρειών, ανατέθηκε στην ομάδα των βρετανών λογιστών. Η αποπληρωμή του δανείου έφτασε τα δώδεκα χρόνια και είχε ρήτρα δολαρίου προκειμένου να προστατεύεται από το ενδεχόμενο υποτίμησης της δρχ. Το νέο απόθεμα κεφαλαίων, που θα προέκυπτε από την αποπληρωμή των δανείων, προβλέφθηκε να επαναχρησιμοποιηθεί σε νέο κύκλο βιομηχανικών δανείων.Ο.π.σελ.296-297

²⁷¹ Ο.π.,σελ.295-296

²⁷² Η αναστολή των πιστώσεων, στη βιομηχανία, δοκίμασε την ανάκαμψη του βιομηχανικού τομέα. Ο τελευταίος, στη διάρκεια του 1947, έχοντας, ουσιαστικά, ευνοηθεί από τη μη πραγματοποίηση εισαγωγών, ανταποκρίθηκε αυξάνοντας την παραγωγή του στο 70% των προπολεμικών επιπέδων. Εντούτοις, τους πρώτες μήνες του 1948, η κατάσταση άλλαξε, καθώς όλοι οι βιομηχανικούς τομείς αισθάνθηκαν την περιοριστική πιστωτική πολιτική, την οποία κυβέρνηση και ειδικοί θεώρησαν αναγκαία προκειμένου να ελεγχθεί ο πληθωρισμός.Ο.π.,σελ.201

²⁷³ Ο.π.,σελ.198

²⁷⁴ Ο.π.,σελ.254-255

²⁷⁵ Ο.π.,σελ.354-355

²⁷⁶ Οι «παγωμένες πιστώσεις» είχαν προκύψει από τη μη επιστροφή των βραχυχρόνιων δανείων που λάμβαναν οι βιομηχανίες, από τις τράπεζες, προκειμένου να χρηματοδοτήσουν την αγορά πρώτων υλών και άλλων τρεχουσών δαπανών. Ελλείψει μακροχρόνιων πιστώσεων, σε πολλές περιπτώσεις, χρηματοδοτούσαν τις επενδύσεις επέκτασης ή εκσυγχρονισμού των βιομηχανικών μονάδων. Στα τέλη του 1952, οι παγωμένες πιστώσεις ήταν περίπου 300 δισεκατομμύρια δρχ. και με απόφαση της Ν.Ε. ξεκίνησε η διαδικασία άμεσης επιστροφής του 40% των δανείων. Ο.π.,σελ.399

των δανείων, της Α.Μ.Α.Γ. και της Ε.Σ.Α./Γ., παρουσίαζε ικανοποιητική πορεία, με τον απολογισμό, στα τέλη του 1952, να δείχνει ότι, περίπου, το 65% των δόσεων είχε πληρωθεί. Την ίδια στιγμή, οι δανειολήπτες, των οποίων τα προϊόντα υπόκειντο σε καθεστώς διατίμησης, παραπονούνταν ότι η αποπληρωμή των δόσεων ήταν αδύνατη, χωρίς να αρθεί η διατίμηση, με τις πιέσεις για ευνοϊκή μεταχείριση, αυτών των δανείων, να κλιμακώνονται, αργότερα, το 1953-54, όταν ζητήθηκε η προς τα κάτω αναπροσαρμογή τους και καλύτεροι όροι αποπληρωμής.²⁷⁷

Με την ολοκλήρωση του Σχεδίου Μάρσαλ, το 1952, τα βιομηχανικά δάνεια που είχαν δοθεί, αρχικά, από την Α.Μ.Α.Γ. και την Ε.Σ.Α./Γ, το 1948 και το 1949, και στη συνέχεια από την Ε.Σ.Α./Γ., το 1950-51, έφτασαν συνολικά τα 40 εκατομμύρια δολάρια, από τα οποία τα 23 ήταν σε συνάλλαγμα και τα υπόλοιπα σε δρχ.. Στον πρώτο γύρο των δανείων, τα μοναδικά μεγάλα δάνεια (πάνω από ένα εκατομμύριο δολάρια) είχαν δοθεί στις βιομηχανίες τσιμέντων και τη βρετανική εταιρεία παραγωγής ενέργειας, στην Αθήνα. Στο δεύτερο γύρο, προστέθηκαν οι εταιρείες του ομίλου Μποδοσάκη, η Χαλυβουργική, το πρώτο επιχειρηματικό σχήμα που επένδυσε στο λιγνίτη της Πτολεμαΐδας και δύο εταιρείες του κλάδου της μεταλλουργίας. Αυτές οι δέκα εταιρείες έτυχαν, αργότερα, προνομιακής μεταχείρισης καθώς απέσπασαν, το 1953 και το 1954, επιπρόσθετα μικρότερα δάνεια, το ύψος των οποίων έφτασε, συνολικά, τα 43 εκατομμύρια δολάρια, περίπου, ενώ το σύνολο των υπόλοιπων δανείων, σε όλες τις άλλες επιχειρήσεις, ήταν της τάξης των 6-7 εκατομμυρίων δολαρίων.²⁷⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.1.15

*Τα μεγάλα βιομηχανικά δάνεια, 1948-1954
(πάνω από ένα εκατομμύριο δολάρια)*

Γενική Εταιρεία Τσιμέντων (3 δάνεια)	3.943.483
Τιτάν (4 δάνεια)	2.448.128
Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (6 δάνεια)	9.723.658
Χαλυβουργική(2 δάνεια)	2.030.020
Ελληνική Πυρίτιδα και Όπλα (2 δάνεια)	3.154.290
Ελληνοαμερικανικά Λιγνιτορυχεία Πτολεμαΐδας*	7.914.3708
Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών – Πειραιώς (2 δάνεια)	8.796.084
Ελληνικός Χάλυβας	1.291.757
Φύλλα Χάλυβα και Λευκοσίδηρου	1.389.298
Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας	1.994.330
Ένωση Εκτροφών Αγελάδων Αττικής	1.219.734
<i>Σύνολο</i>	<i>43.905.152</i>

* Η εταιρεία αυτή αντιμετώπισε προβλήματα και απορρόφησε μόνο τα 8 από τα 13 εκατομμύρια δολάρια του δανείου, πριν αυτό ανακληθεί.

Πηγή: Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π.,σελ.358

Τα βιομηχανικά δάνεια, που διοχέτευαν οι αμερικανικές αποστολές, σε μικρό αριθμό μεγάλων επιχειρήσεων, ήταν αναγκαστική επιλογή, μετά τη διαδοχική περικοπή των πόρων για τη βιομηχανία. Οι τελευταίοι, όχι μόνο δεν μπορούσαν να συμβάλλουν στην ίδρυση νέων βιομηχανιών αλλά αδυνατούσαν να καλύψουν και τις υπάρχουσες αφού, μετά την αρνητική τροπή που πήρε το Τετραετές, τα βιομηχανικά δάνεια ήρθαν να καλύψουν μερικές από τις πιο πιεστικές ανάγκες: τις επενδύσεις για ανανέωση εξοπλισμού, που επιζητούσαν οι μεγαλύτερες και ισχυρότερες βιομηχανικές εταιρείες, τις ανάγκες για εκσυγχρονισμό, των μικρότερων επιχειρήσεων, στους κλάδους της χημικής βιομηχανίας, των δομικών υλικών και των

²⁷⁷ Ο.π.

²⁷⁸ Ο.π.,σελ.355-356

προϊόντων από μέταλλο, μερικές από τις ανάγκες τη υφαντουργίας και την ενεργοποίηση των μικρών, κατά κανόνα, ορυχείων. Τελικά, ο απολογισμός, από τα βιομηχανικά δάνεια,²⁷⁹ δείχνει ότι επικεντρώθηκαν, μόνο, στον κεντρικό πυρήνα των, τριών – τεσσάρων, μεγάλων βιομηχανικών ομίλων της εποχής.²⁸⁰

Η αντίδραση των βιομηχάνων(Σ.Ε.Β.) στην ακολουθούμενη πιστωτική πολιτική υπήρξε άμεση, επισημαίνοντας ότι τόσο η παραγωγή όσο και η απασχόληση θα περιοριζόνταν. Επιπλέον, υπογράμμισαν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η βιομηχανία, επισημαίνοντας τρεις παράγοντες: τη στενότητα ρευστού κεφαλαίου, τον περιορισμό της καταναλωτικής ζήτησης και την έλλειψη πρώτων υλών, λόγω των περιορισμών στις εισαγωγές. Ζήτησαν, όπως συνήθιζαν, να φιλελευθεροποιηθεί το σύστημα παροχής πιστώσεων και να παρέχεται ελευθερία, στους εξαγωγείς βιομηχανικών προϊόντων, να χρησιμοποιούν μέρος του συναλλάγματος για εισαγωγές, εγκεκριμένων, προϊόντων. Η στάση της Α.Μ.Α.Γ. ήταν αρνητική, σε όλα αυτά τα αιτήματα, μια που η σχετική ύφεση της παραγωγής αποτελούσε, εκ των πραγμάτων, απόρροια της σταθεροποιητικής πολιτικής της και, σε καμία περίπτωση, δεν επιθυμούσε τη μεταβολή της κατάστασης.²⁸¹

Οι εντάσεις ανάμεσα στην αμερικανική αποστολή και τους έλληνες βιομηχάνους συνεχίστηκαν και κορυφώθηκαν όταν άρχισε να εφαρμόζεται το σταθεροποιητικό πρόγραμμα, μετά τον Εμφύλιο. Δεδομένης της περιοριστικής νομισματικής πολιτικής η σύγκρουση κλιμακώθηκε, στα μέσα του 1952, με αφορμή τις αυξήσεις στους μισθούς. Από την άνοιξη του 1952 η κυβέρνηση φάνηκε διατεθειμένη να προβεί σε περιορισμένες αυξήσεις μισθών, προκειμένου να μη θιγεί το σταθεροποιητικό πρόγραμμα, και η Μ.Σ.Α./Γ, με δεδομένη την πορεία του σταθεροποιητικού προγράμματος, αντιμετώπισε θετικά αυτό το θέμα. Ο Σ.Ε.Β. αντέδρασε, έντονα, σε οποιαδήποτε προσπάθεια αναπροσαρμογής των μισθών, διατυπώνοντας τη θέση ότι οι πραγματικοί μισθοί ήταν ήδη πάνω από τα προπολεμικά επίπεδα, υψηλότεροι από την εξέλιξη του κόστους διαβίωσης²⁸² και η οποιαδήποτε αύξηση τους θα έπρεπε να αποτραπεί λόγω του αντιπληθωριστικού προγράμματος που θα εφαρμοζόταν.²⁸³

²⁷⁹ Το μεγάλο ειδικό βάρος ενός μικρού αριθμού επιχειρήσεων, στο σύνολο των βιομηχανικών πιστώσεων, δεν διέφερε από την πολιτική των τραπεζών, εκείνη την περίοδο. Στην κατανομή των τραπεζικών πιστώσεων, ανάμεσα στις βιομηχανικές επιχειρήσεις, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, οι δανειακές υποχρεώσεις, 30 επιχειρήσεων, κάλυπταν το μισό των βιομηχανικών πιστώσεων, ενώ 2,5 χιλιάδες επιχειρήσεις συμμετείχαν στο υπόλοιπο μισό. Ό.π.,σελ.356

²⁸⁰ Ό.π.

²⁸¹ Ό.π.,σελ.201

²⁸² Η Μ.Σ.Α/Γ θεώρησε παραπλανητικά τα επιχειρήματα του Σ.Ε.Β., για την πορεία των μισθών και του κόστους διαβίωσης, καθώς, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της, οι μισθοί ήταν, μόλις, οριακά πάνω από το κόστος διαβίωσης και οι βιομήχανοι αποσιωπώντας, πλήρως, το πόσο είχε αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας, σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, δεν έθιγαν καθόλου την εξέλιξη των κερδών της βιομηχανίας. Επιπλέον, έλαβε υπόψη ότι σε συνθήκες υψηλής ανεργίας και περιορισμένης συνδικαλιστικής δράσης οι μισθοί και τα ημερομίσθια καθορίζονταν, με αυθαίρετο τρόπο, σε επίπεδα κάτω από τα προβλεπόμενα, από τις κυβερνητικές αποφάσεις. Ό.π.,σελ.400

²⁸³ Ό.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ

Η νίκη του αστικών δυνάμεων, το Δεκέμβριο του 1944, αποτέλεσε την αφετηρία της παλινόρθωσης της αστικής κυριαρχίας και του αστικού κράτους, εντούτοις, μακροπρόθεσμα, τα προβλήματα δεν μπορούσαν να λυθούν, μόνο, πάνω σε αυτή τη βάση. Η αστική εξουσία δεν απαιτούσε μόνο ιδεολογικές και πολιτικές βάσεις για να σταθεροποιηθεί, καθώς, ταυτόχρονα, έπρεπε να στηριχτεί και σε μηχανισμούς ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων τάξεων πάνω σε νέες οικονομικές βάσεις. Συνεπώς, ο μακρόπνοος χαρακτήρας της πολιτικής ενσωμάτωσης συναρτήθηκε με την αποτελεσματικότητα της οικονομικής ενσωμάτωσης, ώστε να αποκτήσει γερά θεμέλια.¹

Πιο συγκεκριμένα, η εμφύλια σύγκρουση και η νίκη του αστισμού μπόρεσαν να επαναφέρουν τον αντικομμουνισμό ως κυρίαρχο ιδεολογικό σχήμα, που ανταποκρινόταν σε μια θετική εξουσιαστική ιδεολογία, εντούτοις, δεν μπορούσε η άρνηση (αντικομμουνισμός) να αναπαράγει, μακροπρόθεσμα, εκείνους τους ιδεολογικούς μηχανισμούς συναίνεσης, που ήταν απαραίτητοι για την άρχουσα τάξη, έστω και αν η καταστολή είχε, βραχυπρόθεσμα, επιτυχία. Οι συνέπειες της εμφύλιας σύγκρουσης δεν ήταν τελεσίδικες και η οικονομική ενσωμάτωση ήταν απαραίτητη ώστε ο αντικομμουνισμός να αποκτήσει στέρεες βάσεις διότι, σε διαφορετική περίπτωση, μπορούσε, μακροπρόθεσμα, να οδηγήσει σε ιδεολογικό κενό. Έτσι η αστική τάξη, προκειμένου να είναι σε θέση να σταθεροποιηθεί και να αναπαράγει την εξουσία της, έπρεπε να εγγυηθεί, σε συνδυασμό με τους καταπιεστικούς μηχανισμούς, την οικονομική αναπαραγωγή των κυριαρχούμενων τάξεων και τη βελτίωση των υλικών συνθηκών διαβίωσής τους.²

Ο βαθμός της οικονομικής ενσωμάτωσης είναι πολύ ευρύς και σχετικός και συγκροτείται στο πλαίσιο μιας κλίμακας μισθών και απολαβών – εγγύηση αγροτικής προσόδου, τιμαριθμική αύξηση μισθών και ημερομισθίων, διατήρηση των σχετικών πλεονεκτημάτων των μικροαστικών στρωμάτων, πλάτος και βάθος της αγοράς δηλαδή πραγματική αύξηση της κατανάλωσης, ασφάλιση, συντάξεις, περίθαλψη κλπ. – ως στρατηγικών ελιγμών για την επιβολή και σταθεροποίηση της αστικής εξουσίας.³

2.1 Η πολιτική ενσωμάτωση

Η ήττα, στα Δεκεμβριανά, και η Συμφωνία της Βάρκιζας οδήγησαν στη διάλυση του ταξικού συνασπισμού, όπως εκφραζόταν από το Ε.Α.Μ., και άνοιξαν το δρόμο για την παλινόρθωση της προπολεμικής τάξης πραγμάτων. Ακολούθως, η πολιτική της αποδυνάμωσης και απομόνωσης του Κ.Κ.Ε. πήρε, μετά από αυτές τις εξελίξεις, συγκεκριμένη μορφή.⁴

Ειδικότερα, η διατήρηση του κοινοβουλευτισμού, με προτροπή των Βρετανών, αρχικά, και των Αμερικανών, στη συνέχεια, αποτέλεσε το μέσο της δημιουργίας συναίνεσης, των μεσαιών στρωμάτων, προς την ταξική εξουσία. Αυτή η πολιτική κρίθηκε απαραίτητη ώστε να περιοριστεί η λαϊκή βάση του Κ.Κ.Ε. χωρίς, συγχρόνως, να γίνει καμιά υποχώρηση στην αντικομμουνιστική πολιτική του κράτους, στην

¹ Δημήτρης Χαράλαμπος, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η Δομή της Εξουσίας στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σελ. 47-49

² Ο.π., σελ. 49-51

³ Ο.π., σελ. 51-52

⁴ Ο.π., σελ. 28

οργάνωση του στρατού, της αστυνομίας και του παρακρατικού μηχανισμού, στην τρομοκρατία κατά των αριστερών κλπ.⁵

Έτσι, στο πεδίο των ελευθεριών, η αντίδραση των κυβερνήσεων της Αθήνας, καθώς γενικευόταν η σύγκρουση, κλιμακώθηκε, σταδιακά, αφού με υπόδειξη των Βρετανών, αρχικά, και των Αμερικανών, μετά το 1947, τέθηκε σε εφαρμογή ένα «νομοθετικό οπλοστάσιο πρωτοφανούς καταστολής, έκτασης και πολυπλοκότητας».⁶

2.1.1 Οι φορείς της αστικής ενσωμάτωσης

Κατά την μεταπολεμική περίοδο, τρεις σειρές παραγόντων άσκησαν κυριαρχική επιρροή πάνω στην ελληνική πολιτική ζωή: οι εξωκοινοβουλευτικές δυνάμεις της δημόσιας ζωής (Στέμμα και στρατός), οι όμιλοι των ελλήνων επιχειρηματιών (βιομηχανικό και τραπεζικό κεφάλαιο) και οι ξένες δυνάμεις (Βρετανία, Η.Π.Α.).⁷

2.1.1.1 Ο σχηματισμός των ταξικών συμμαχιών και η ελληνική άρχουσα τάξη

Η άρχουσα τάξη για να επιβάλλει τα συμφέροντά της, ως κοινωνική ανάγκη, και για να σταθεροποιήσει και να αναπαράγει την ταξική της εξουσία, έχει ανάγκη από ταξικές συμμαχίες, τόσο εθνικές όσο και διεθνείς. Εθνικές, διότι μόνο στηριζόμενη σε ταξικές συμμαχίες μπορεί να αντιμετωπίσει την πίεση των άλλων τάξεων και να διατηρήσει την ηγεμονική δομή του συνασπισμού εξουσίας. Διεθνείς, για να συνεχίσει τον ιμπεριαλιστικό της ρόλο, αν πρόκειται για μητροπολιτική χώρα, ή να διατηρήσει το ρόλο του θετικού συνεργάτη, αν πρόκειται για την άρχουσα τάξη εξαρτώμενης χώρας. Οι διεθνείς συμμαχίες γίνονται απαραίτητες όταν υπάρχει άμεση κρίση εσωτερικών συμμαχιών, όπως φάνηκε το Δεκέμβριο του 1944.⁸

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι διεθνείς ταξικές συμμαχίες και ιμπεριαλισμός ταυτίζονται. Η συμφωνία μεταξύ Τσώρτσιλ και Στάλιν, για τη διανομή των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης σε ζώνες επιρροής, καθόρισε, αρχικά, την τύχη της Ελλάδας και, εν συνεχεία, η έκρηξη και τα αποτελέσματα της εμφύλιας σύγκρουσης είχαν ως αποτέλεσμα την παγίωση της ένταξης της Ελλάδας στη Δύση.⁹ Επομένως, ο πρώτος παράγοντας που οδήγησε τις διάφορες μεταπολεμικές κυβερνήσεις να ζητήσουν τη στρατιωτική και υλική υποστήριξη των αγγλοσαξονικών δυνάμεων ήταν η αναχαίτιση του κομμουνισμού. Ένας δεύτερος παράγοντας ήταν η ανάγκη να επιτύχουν μια βοήθεια τόσο για την επιβίωση της χώρας όσο και για την ανασυγκρότησή της. Έτσι, τα πρώτα μετεπελευθερωτικά χρόνια η Μ. Βρετανία, αρχικά, και οι Η.Π.Α., στη συνέχεια, θα διαδραματίσουν θεμελιώδη ρόλο στη διακυβέρνηση της Ελλάδας, με την ξένη επέμβαση να υλοποιείται μέσω των οικονομικών και στρατιωτικών αποστολών τους.¹⁰

Η νίκη στον Εμφύλιο έγινε δυνατή με τη βοήθεια των αγγλικών στρατευμάτων, και αργότερα με την αμερικανική οικονομική και στρατιωτική βοήθεια, και η ελληνική αστική τάξη είχε την ανάγκη ενός δυνατού ταξικού συμμάχου για να επιβληθεί στις κυριαρχούμενες τάξεις. Αυτή η ταξική συμμαχία ήταν, βέβαια, έντονα

⁵ Ο.π.,σελ.37,62

⁶ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση (1922 – 1974): Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Βενετία Σταυροπούλου(μτφ.),Αθήνα,Θεμέλιο,1983,σελ.457

⁷ Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*, Α' Τόμος,Αθήνα,Σαββάλας,2002,σελ.381

⁸ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.52

⁹ Εδώ θα πρέπει να υπογραμμίσουμε την καθολική χρεοκοπία της ελληνικής διπλωματίας και τη διαπλοκή της με τη βρετανική, αναφορικά με τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο(Β. Ήπειρος, Βουλγαρία, Κύπρος). Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Ά Τόμος, ό.π.,σελ.462-463

¹⁰ Ο.π.,σελ.458-459,461

ανισοβαρής αλλά, από τη στιγμή που απειλούνταν η ταξική κυριαρχία, η αστική τάξη δεν είχε άλλη επιλογή από την άνευ όρων υποταγή της στους Αμερικανούς. Σε οικονομικό επίπεδο, η αμοιβαία επισφράγιση της νέας διεθνούς ταξικής συμμαχίας ήταν η συμφωνία των Liberties, καθώς η αμερικανική αστική τάξη στόχευε στη διεύρυνση της σφαίρας της οικονομικής και πολιτικής επιρροής της.¹¹

Γενικότερα, ο δυτικός-ευρωπαϊκός προσανατολισμός, της Ελλάδας, ήταν προέκταση της αντιπαράθεσης με τις κομμουνιστικές δυνάμεις και της εξάρτησης από τις Η.Π.Α., που τότε, με μέσο τη βοήθεια, πίεζαν τις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις για περισσότερη πολυμερή συνεργασία, ως αντίδοτο στον απειλητικό εθνικισμό του παρελθόντος, και της ανάγκης να αντιμετωπιστεί ο συμπαγής όγκος του σοσιαλιστικού κόσμου. Μια συνέπεια της ενσωμάτωσης, που έγινε, ήταν ότι οι ελληνικές αρχές βρέθηκαν αντιμέτωπες όχι απλώς με κάποιους αμερικανούς συμβούλους, αλλά με θεσμούς πολυμερούς συνεργασίας, στους οποίους διαμορφωνόταν ένα κοινό πλαίσιο οικονομικής πολιτικής.¹² Το τελευταίο, με τη σειρά του, επηρέαζε τον τρόπο που προσέγγιζαν τα θέματα οι υπεύθυνοι για την οικονομία.¹³

Ο Εμφύλιος είχε σαν αποτέλεσμα και τη δημιουργία εσωτερικών ταξικών συμμαχιών οι οποίες, επί 25 χρόνια, και χωρίς ιδιαίτερες αντιθέσεις, στήριξαν την αστική εξουσία. Βάση αυτών των συμμαχιών ήταν ο αντικομμουνισμός, ιδεολογία με πραγματική υλικό υπόβαθρο, μια και η εθνικοφροσύνη αποτέλεσε το κύριο μέσο, αυτών των τάξεων, προς τις οικονομικές κρατικές παροχές κάθε μορφής. Πάνω σε αυτή τη βάση συγκροτήθηκε η Δεξιά που ήταν η ταξική συμμαχία των ηγετικών ομάδων της αστικής τάξης, υπό την ηγεμονία του εφοπλιστικού και του μεγάλου βιομηχανικού κεφαλαίου, με τμήματα της μεσαίας τάξης, των μικροαστών, της κρατικής δημοσιοϋπαλληλίας και ενός μεγάλου μέρους των συντηρητικών αγροτών, κυρίως της Πελοποννήσου, που δημιουργήθηκε, κατά τον Εμφύλιο, και απέκτησε υλικές βάσεις στο διάστημα μετά το 1949 και, κυρίως, στη δεκαετία του 1950. Συνεπώς, οι θεμελιώδεις άξονες στήριξης της αστικής τάξης ήταν η Δεξιά, στο εσωτερικό, και το μητροπολιτικό κέντρο(Η.Π.Α.), στο εξωτερικό.¹⁴

¹¹ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π.,σελ.60-61

¹² Στις 5 Ιουνίου 1947 ο υπουργός Εξωτερικών των Η.Π.Α., Τζωρτζ Μάρσαλ, σε ομιλία του στο Χάρβαντ, εξήγγειλε την απόφαση των Η.Π.Α. να συμβάλλουν στην ανασυγκρότηση των οικονομιών της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης, στη βάση της συνεργασίας των εθνικών κυβερνήσεων(Σχέδιο Μάρσαλ). Στις 12 Ιουλίου συνήλθε διάσκεψη, στο Παρίσι, στην οποία συμμετείχαν, τελικά, μόνο τα 18 από τα κράτη της Δυτικής και Ν.Α. Ευρώπης (με συμμετοχή της Ελλάδας), και ιδρύθηκε η Επιτροπή Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας(Ε.Ο.Σ.) που θα μετεξελισσόταν - η Ε.Ο.Σ. μετονομάστηκε σε Οργανισμό Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (Ο.Ε.Ο.Σ.) και, αργότερα, σε Ο.Ο.Σ.Α. - σε μείζον βήμα επαφών, ανταλλαγής απόψεων και συνεργασίας σε ζητήματα οικονομικής πολιτικής των δυτικών χωρών. Στη διάσκεψη, του Παρισιού, η προσδοκία της βοήθειας συνδυάστηκε με τη δέσμευση των κυβερνήσεων να συνεργάζονται σε ένα πολυμερές πλαίσιο και να στρέψουν την οικονομική πολιτική τους προς τη νομισματική σταθερότητα, τη δημοσιονομική εξυγίανση, την αύξηση των εξαγωγών κλπ..Παρά τις ιδιομορφίες της κατάστασης, που προέκυπταν από το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν η μόνη δυτική χώρα που είχε εμπλακεί σε έναν εμφύλιο πόλεμο, οι εδώ εξελίξεις αποτελούσαν μέρος της συλλογικής πορείας της Δύσης, υπό την ηγεμονία των Η.Π.Α. Αυτό σήμαινε ότι η Ελλάδα έπρεπε, εξ αρχής, να ενταχθεί στους ιδρούμενους δυτικούς μηχανισμούς και θεσμούς και, έτσι, συμμετείχε στη διάσκεψη των 16 κρατών στο Παρίσι, τον Απρίλιο του 1948, όταν υπεγράφη η συνθήκη ίδρυσης του Ο.Ε.Ο.Σ..Επίσης, η Ελλάδα, συμμετείχε, από την αρχή, στις διεργασίες για την ίδρυση του Συμβουλίου της Ευρώπης, το 1949. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001,σελ.89-90,97-98

¹³ Ο.π.,σελ.98

¹⁴ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.57,73-74

2.1.1.2 Ο στρατός ως κεντρικός άξονας του συστήματος εξουσίας

Το κέντρο εξουσίας στην οργάνωση του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους ήταν ο στρατός. Ο κυρίαρχος ρόλος του στρατού διαμορφώθηκε, ουσιαστικά, μετά την αποτυχία του βενιζελικού στρατιωτικού πραξικοπήματος, του 1935,¹⁵ και ολοκληρώθηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, στη Βόρεια Αφρική, κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και, κυρίως, μέσα από τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1944. Αυτά τα γεγονότα συνέβαλλαν στη δημιουργία μιας σχέσης υπεροχής του στρατού, έναντι των πολιτικών, διότι, ο στρατός, αποτελούσε τη μόνη πολιτική δύναμη που ήταν σε θέση, με την υποστήριξη της Βρετανίας, να επαναφέρει τους αστούς πολιτικούς, στην Ελλάδα, και να κάνει δυνατή την επανάληψη του ρόλου τους. Αυτή η σχέση συνεχίστηκε και εδραιώθηκε με την επάνοδο της εξόριστης κυβέρνησης, στην Αθήνα, και τη δημιουργία του Ι.Δ.Ε.Α.¹⁶

Ο εμφύλιος πόλεμος αποτέλεσε το επιστέγασμα αυτής της σχέσης, καθώς ο στρατός πήρε την καθοριστική θέση μέσα στην οργάνωση του αστικού μεταπολεμικού κράτους. Ο στρατός είχε απόλυτη συνείδηση του ρόλου του και του πολιτικού του βάρους, με τη δημιουργία του Ι.Δ.Ε.Α. να αποτελεί τη συγκεκριμένη μορφή που πήρε αυτή η συνείδηση της θέσης του, στη δομή της εξουσίας. Δηλαδή, οργανωτικός μηχανισμός, στο εσωτερικό του στρατεύματος, με οργανωτικούς και κατασταλτικούς στόχους για ολόκληρη την κοινωνία.¹⁷

Η εκλογική νίκη του Παπάγου αποτέλεσε, σχεδόν, την εκπλήρωση των στόχων της οργάνωσης. Με το στρατό πολιτικά ανεξέλεγκτο, τον Παπάγο στην πρωθυπουργία και με πλήρη ισχύ των έκτακτων κατασταλτικών μέτρων, του εμφυλίου πολέμου, ο σκοπός του Ι.Δ.Ε.Α., «η δικτατορία του Ι.Δ.Ε.Α.», είχε, σχεδόν, πραγματοποιηθεί, τουλάχιστον στα πλαίσια που το επέτρεπαν αυτό η πολιτική συγκυρία και τα αμερικανικά συμφέροντα. Εδώ, πρέπει να τονίσουμε ένα ειδοποιό χαρακτηριστικό και της ενδοστρατιωτικής οργάνωσης και της οργάνωσης του μετεμφυλιακού κράτους: ο Ι.Δ.Ε.Α. δεν ήταν βασιλικός απλά δέχτηκε το βασιλιά γιατί τον ανάγκασε η συγκυρία. Η αυτονομία και η συνείδηση του ρόλου του μέσα στο κράτος εκφράζονταν μέσα από τις θέσεις του Ι.Δ.Ε.Α., οι οποίες απολυτοποιούν το ρόλο του εκμηδενίζοντας, παράλληλα, το βάρος των άλλων κέντρων¹⁸ εξουσίας.¹⁹

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να δεχτούμε ότι ο μετεμφυλιακός στρατός αποτελούσε το κυρίαρχο όργανο συντήρησης της υφιστάμενης κοινωνική τάξης, και ότι θα αντιδρούσε εναντίον κάθε ομάδας που θα έτεινε να πραγματοποιήσει τη διάσπαση ή την αποσύνθεσή της.²⁰

¹⁵ Βλ. Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π.,σελ.56

¹⁶ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π.,σελ.225-226

¹⁷ Ο.π.,σελ.226-227

¹⁸ Η αποστολή που ανατέθηκε στον παλιό πολιτικό κόσμο και τον ανασυγκροτούμενο ελληνικό στρατό ήταν, βέβαια, κοινή. Όμως, όσο και αν οι δύο αυτές κατηγορίες υπηρετούσαν, ουσιαστικά, τα ίδια συμφέροντα μεταξύ τους αλληλοϋποβλέπονταν και αλληλοπεριφρονούνταν. Η διάσταση αυτή είχε και άλλα ερείσματα, καθώς ήταν άπειρες οι διαφορές που χώριζαν το πολιτικό προσωπικό από το στρατιωτικό κατεστημένο: το παρελθόν (αντίθεση ή συμμετοχή στη μεταξική δικτατορία), ο τρόπος ζωής(στην πρωτεύουσα ή στις επαρχιακές φρουρές), η κοινωνική προέλευση των μελών τους. Έτσι, κατά την περίοδο της γενικής σύγχυσης και του φόβου, για την έκβαση των κοινών προσπαθειών, γεννήθηκε και η διαρκής παρακρατική στρατιωτική συνομοσία, που θα υπονόμει ακατάπαυστα τη συνταγματική τάξη. Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: Βασιλική Εκτροπή και Στρατιωτική Δικτατορία*, Β' Τόμος, Αθήνα, Σαββάλας, 2002,σελ.240

¹⁹ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π.,σελ.229-232

²⁰ Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π.,σελ.408

2.1.2 Το καθεστώς εκτάκτου ανάγκης: ελευθερίες και καταστολή υπό το πρίσμα του Εμφυλίου

Μια από τις συνέπειες του Εμφυλίου ήταν πως, κατά τη διάρκειά του, τέθηκαν οι ιδεολογικές και πολιτικές βάσεις πάνω στις οποίες λειτούργησε η «πειθαρχημένη» δημοκρατία, της περιόδου 1950-1967, και, σε μεγάλο βαθμό, το καθεστώς των συνταγματαρχών, που τη διαδέχτηκε. Έτσι, η πολιτική πρωτοκαθεδρία και η λειτουργική αυτονομία της εκτελεστικής εξουσίας, όπως αυτή ασκήθηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, και που αντικατοπτρίστηκε σε πρακτικές και θεσμούς αμιγώς αυταρχικούς, διατηρήθηκε πολύ πέρα από τη δεκαετία του 1940, χαράσσοντας, βαθιά, το πολιτικό καθεστώς της χώρας, τα χρόνια που ακολούθησαν.²¹

Πιο συγκεκριμένα, αν και ο στρατιωτικός νόμος δεν είχε κηρυχτεί, επίσημα, τέθηκε, στην ουσία, σε ισχύ αμέσως μετά την έναρξη των Δεκεμβριανών, για να εξακολουθήσει να ισχύει ως τις 14 Φεβρουαρίου 1945, όταν ήρθη με τη Συμφωνία της Βάρκιζας. Πριν την εφαρμογή της Συμφωνίας, την ίδια μέρα που ήρθη ο στρατιωτικός νόμος, εκδόθηκε η συντακτική πράξη ΙΕ', της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1945, όπου εξουσιοδοτούσε την εκτελεστική εξουσία να αναστέλλει με διάταγμα την εφαρμογή των άρθρων 5,6,10,11,12,14,20 και 45, του συντάγματος του 1864/1911, για λόγους εσωτερικής ασφάλειας. Αν και ο νόμος «περί καταστάσεως πολιορκίας»²² δεν έμπαινε αυτόματα, ρητά, σε ισχύ, η αναστολή των βασικότερων συνταγματικών εγγυήσεων των ατομικών δικαιωμάτων, μετά τα Δεκεμβριανά, παρέτεινε επ' αόριστο την ίδια την κατάσταση πολιορκίας.²³

Οι παραπάνω εξελίξεις, αποτύπωσαν τα χαρακτηριστικά άσκησης της εξουσίας, μετά την Απελευθέρωση, και μέχρι την έναρξη ισχύος του νέου συντάγματος, της 1^{ης} Ιανουαρίου 1952, αυτά τα χαρακτηριστικά ήταν, κυρίως, δύο: η απορρόφηση της νομοθετικής λειτουργίας από την εκτελεστική εξουσία και η προσφυγή στις εξαιρετικές εξουσίες.²⁴

Ειδικότερα, προς εφαρμογή της συντακτικής πράξης, της 24^{ης} Φεβρουαρίου 1945, και μέχρι την ανάδειξη της Συντακτικής Συνέλευσης, τη νομοθετική εξουσία άσκησαν από κοινού ο αρχηγός του κράτους (αντιβασιλιάς) και το υπουργικό συμβούλιο, με τη βουλή να παίζει ένα διακοσμητικό ρόλο. Έτσι, η κυβέρνηση εθνικής ενότητας, καθώς και αυτή της μεταδεκεμβριανής περιόδου, συγκέντρωσαν όλες τις εξουσίες και τις άσκησαν με συντακτικές πράξεις, αναγκαστικούς νόμους και διατάγματα.²⁵

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά άσκησης της εξουσίας είχαν αναπόφευκτες συνέπειες στο πεδίο των ελευθεριών, μια και οι επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου ήταν, φυσικά, βαρυσήμαντες. Ο αντικομμουνισμός, από ένα σύνθημα στην πολιτική γλώσσα των μελλοντικών νικητών, έγινε ο ακρογωνιαίος λίθος της κυρίαρχης ιδεολογίας, καθώς κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου υπεισήλθε στους θεσμούς του κράτους και καθόρισε το νομικό καθεστώς των ελευθεριών, προσδιορίζοντας την πραγματική τους διάσταση.²⁶

²¹ Νίκος Αλιβιζάτος,ό.π.,σελ.139-140

²² Ο υπερέχων ρόλος της εκτελεστικής εξουσίας (κυβέρνηση, βασιλιάς) στη διαδικασία επιβολής της κατάστασης πολιορκίας, και διεύρυνσης των ουσιαστικών προϋποθέσεων επιβολής της, ενσωματώθηκαν, ρητά, στα συνταγματικά σχέδια του 1948 και του 1949, με το τελευταίο να αποτελεί, τελικά, το Σύνταγμα του 1952. Σε αυτό το πλαίσιο απαιτούνταν, από τη Βουλή, μόνο, μια εκ των υστέρων έγκριση. Ο.π.,σελ.187

²³ Ο.π.,σελ.181-182

²⁴ Ο.π.,σελ.170-171

²⁵ Ο.π.,σελ.171-172

²⁶ Ο.π.,σελ.447-448

Άτυπα, αλλά ουσιαστικά, ο αντικομμουνισμός επέτρεψε το διαχωρισμό των πολιτών σε δύο κατηγορίες που, συχνά, οριοθετούνταν πέρα από τη διαχωριστική γραμμή που όριζε τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα: από τη μια, ήταν η κατηγορία των «εθνικοφρόνων», και, από την άλλη, η κατηγορία των «μη εθνικοφρόνων», που περιελάμβανε όλους εκείνους που, με τη μια ή την άλλη μορφή, ήταν αντίθετοι στο ανασυγκροτημένο μεταπολεμικό καθεστώς.²⁷

Τυπικά, ο αντικομμουνισμός αντικατοπτρίστηκε στο νομικό καθεστώς των ελευθεριών, με τις ελευθερίες των «εθνικοφρόνων» να ρυθμίζονται από το τυπικό σύνταγμα, ενώ εκείνες των «μη εθνικοφρόνων» από ένα ετερογενές συνονθύλευμα κανόνων, το «παρασύνταγμα», το οποίο, έχοντας διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940, παρέμεινε σε ισχύ ως την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, παρά την προφανή αντίθεσή του προς τους κανόνες του τυπικού συντάγματος.²⁸

Στο θεσμικό πεδίο, και ειδικότερα στο πεδίο των ελευθεριών, καθώς η εμφύλια σύγκρουση γενικευόταν, οι κρατούντες έθεσαν σε εφαρμογή, καθ' υπόδειξη των Βρετανών, στην αρχή, και των Αμερικανών, μετά το 1947, ένα νομοθετικό οπλοστάσιο η σημασία του οποίου δεν έγκειται τόσο στην εφαρμογή του, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, όσο στο γεγονός ότι, διαμέσου μιας συνταγματικά διφορούμενης νομικής κατασκευής, διατηρήθηκε, σχεδόν, αναλλοίωτο και μετά τις εντάσεις της δεκαετίας του 1940. Έτσι, θεσμοθετήθηκαν ή επανεργοποιήθηκαν ο θεσμός της διοικητικής εκτόπισης (Μακρόνησος), η μέθοδος των «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων» - η οποία συνέβαλε, σε μεγάλο βαθμό, στη μαζική εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης και των επιχειρήσεων δημοσίας ωφέλειας - καθώς και οι διαδικασίες δήμευσης των περιουσιών και στέρησης της ιθαγένειας των ύποπτων για «αντεθνική» δράση.²⁹

Όσον αφορά το στενά ποινικό σκέλος των μέτρων, της περιόδου του Εμφυλίου, ανάμεσα στα πολλαπλά νομοθετικά κείμενα που υιοθετήθηκαν, κατά τη διάρκειά του, και τα οποία θέσπιζαν νέα εγκλήματα, με σκοπό την καταστολή των «αντεθνικών» ενεργειών, ξεχωρίζουν δύο όχι, μόνο, εξαιτίας της σημασίας των ουσιαστικών τους διατάξεων και της αυστηρότητας των ποινών που απειλούσαν, αλλά και εξαιτίας της θέσης την οποία κατείχαν στην πορεία της οικοδόμησης του λεγόμενου νομοθετικού οπλοστασίου «εκτάκτου ανάγκης»: πρόκειται, καταρχήν, για το Γ΄ ψήφισμα της 18^{ης} Ιουνίου 1946 «περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν»³⁰ και για τον αναγκαστικό νόμο 509 της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1947 «περί

²⁷ Ο.π.,σελ.448

²⁸ Ο.π.

²⁹ Ο.π.,σελ.457-458

³⁰ Το Γ΄ Ψήφισμα υπήρξε ένα από τα πρώτα νομοθετικά κείμενα που υιοθέτησε η Αναθεωρητική Βουλή, που προήλθε από τις εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946. Άμεσος πρόδρομος του Γ΄ ψηφίσματος ήταν ένα νομοθέτημα που υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση Σοφούλη: πρόκειται για τον αναγκαστικό νόμο 890, της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1946, ο οποίος καταργούσε τη μεταξική εκδοχή του «ιδιωνόμου» του 1929 (αναγκαστικός νόμος 1075, του 1938). Το άρθρο 2, αυτού του καταργητικού νόμου, διατηρούσε, στην ουσία, σε ισχύ τις διατάξεις που αφορούσαν την τιμωρία εκείνων που επεδίωκαν την εφαρμογή ιδεών οι οποίες θα είχαν ως «έκδηλο σκοπό» την «απόσπαση» ή την «αυτονόμηση» τμήματος της επικρατείας ή ενεργούσαν «προσηλυτισμό» υπέρ αυτών και πρόβλεπε ποινή φυλάκισης, τουλάχιστον, έξι μηνών για τους ενόχους. Αυτές οι διατάξεις διατηρήθηκαν, κυρίως, για λόγους τρέχουσας πολιτικής προπαγάνδας. Ειδικότερα, η διατήρησή τους εντασσόταν στη λογική της «εξομοίωσης» των κομμουνιστών και των συμμάχων τους με τα «αντεθνικά» στοιχεία, εξομοίωση που οι πρώτες εκδηλώσεις της ανατρέχουν στην εποχή του μεσοπολέμου - αποδοχή της θέσης, από το Κ.Κ.Ε., για ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη. Ωστόσο, αυτή η ταύτιση αποκτούσε μια νέα σημασία, στη συγκυρία της μεταπολεμικής εποχής, γιατί, από τη μια, το ΚΚΕ, ήταν, ποσοτικά και ποσοτικά, τελείως διαφορετικό από τον περιθωριακό σχηματισμό των δεκαετιών του 1920 και του 1930, εναντίον του

μέτρων ασφαλείας του κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». ³¹ Αυτά τα δύο κείμενα, ενόψει των ειδικών στόχων στους οποίους απέβλεπαν, σημάδευσαν τα δύο στάδια της θεσμικής αντίδρασης του κράτους, στη γενίκευση της εμφύλιας σύγκρουσης, αλλά και τις δύο αποφασιστικές καμπές μιας κατασταλτικής πολιτικής που αποσκοπούσε, ταυτόχρονα, να συντρίψει το πνεύμα της εθνικής αντίστασης, και να θέσει σε εφαρμογή ένα σύστημα παράλληλων κανόνων με συνταγματική ισχύ και αυταρχικό περιεχόμενο, με στόχο μια μόνιμη εφαρμογή και μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Πράγματι, το Γ΄ ψήφισμα εγκαινίαζε μία νόθα περίοδο η οποία χαρακτηριζόταν από την τυπική ανοχή του Κ.Κ.Ε., και μιας σειράς μαζικών οργανώσεων που ακολουθούσαν παραπλήσια πολιτική, και, ταυτόχρονα, από την αμείλικτη δίωξη της δράσης των οπαδών του και όλων εκείνων που διακήρυσσαν την προσήλωσή τους στις αρχές που εξέφραζε το Ε.Α.Μ. Απεναντίας, ο αναγκαστικός νόμος 509, θέτοντας εκτός νόμου το Κ.Κ.Ε. και το ΕΑΜ, εγκαινίαζε μια περίοδο εκδικητικής αντεπίθεσης, κατά τη διάρκεια της οποίας μπήκαν σε ενέργεια όλα τα μέσα για να εξασφαλιστεί τόσο η στρατιωτική νίκη της «εθνικόφρονος» παράταξης όσο και η οικοδόμηση μιας νέας συνταγματικής τάξης, στους κόλπους της οποίας το Κ.Κ.Ε. δεν θα είχε καμιά θέση. ³²

Υπακούοντας σε έναν πολιτικό υπολογισμό - δηλαδή στην προσπάθεια να εμφανιστεί η «ανταρσία» ως αποτέλεσμα εξωτερικής επέμβασης και όχι ως εμφύλιος πόλεμος, ανάμεσα σε Έλληνες - ο διωγμός των «αυτονομιστικών ιδεών», που αποσκοπούσαν στην ανατροπή του «πολιτεύματος και του κρατούντος κοινωνικού συστήματος», σε μια εποχή όπου το Κ.Κ.Ε. δεν είχε, ακόμη, ανακινήσει το «μακεδονικό», εξυπηρετούσε ένα συγκεκριμένο στόχο: να εμφανίσει στην κοινή γνώμη την εικόνα ότι οι έλληνες κομμουνιστές δεν ήταν παρά πράκτορες ξένων δυνάμεων και, κατά συνέπεια, έθεταν τον εαυτό τους έξω από την εθνική κοινότητα, της οποίας ήταν οι κατ' εξοχήν αρνητές. Όσο παράδοξο και αν φαίνεται, το Κ.Κ.Ε. δεν αντέδρασε στις παραπάνω μεθοδεύσεις απεναντίας επιβεβαίωσε, σε μεγάλο βαθμό, το περιεχόμενό τους: ανακινώντας το «μακεδονικό», τον Ιανουάριο του 1949, το Κ.Κ.Ε. «δικαιολόγησε», αναδρομικά, ορισμένες κυβερνητικές θέσεις, και πρόδωσε, σε μεγάλο βαθμό, τους πόθους των οπαδών του, εκθέτοντάς τους σε όλες τις συνέπειες που η λήψη μιας τέτοιας θέσης μπορούσε να συνεπάγεται. Αυτή η παρατήρηση είναι απόλυτα αναγκαία για την κατανόηση της επίσημης στάσης απέναντι στον κομμουνισμό, κατά τα χρόνια που ακολούθησαν, και για την ερμηνεία της εξέλιξης των θεσμών της χώρας, στο πεδίο των ελευθεριών, υπό το κράτος του νέου συντάγματος. ³³

οποίου στρέφονταν το «ιδιώνυμο» και η μεταξική νομοθεσία που το διαδέχτηκε, και, από την άλλη, γιατί η άνοδος, στην εξουσία, κομμουνιστικών καθεστώτων, στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας, έδινε στο εθνικό ζήτημα μια νέα διάσταση. Την καταστολή των «αυτονομιστικών» ενεργειών, μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, πρέπει να τη δούμε κάτω από αυτήν ακριβώς τη διπλή οπτική. Ο.π.,σελ.496, 498-499

³¹ Το πρόσχημα, για την έκδοση του αναγκαστικού νόμου 509, ήταν η αναγγελία, από το ραδιοφωνικό σταθμό του Δημοκρατικού Στρατού, του σχηματισμού μιας «Προσωρινής Κυβέρνησης», στο βουνό, στις 24 Δεκεμβρίου 1947. Ο αναγκαστικός νόμος 509 είχε δύο, βασικούς, στόχους: από τη μια, έθετε εκτός νόμου το Κ.Κ.Ε., και τους προσκείμενους σε αυτό πολιτικούς ή άλλους σχηματισμούς, και, από την άλλη, τιμωρούσε τις «κομμουνιστικές» ενέργειες εξαιτίας της ίδιας τους της φύσης. Το άρθρο 2 επαναλάμβανε, αυτούσια, τη διατύπωση του «ιδιώνυμου» του 1929, προστατεύοντας, όμως, κατά τον ίδιο τρόπο, με το κρατούν κοινωνικό σύστημα, και την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, καθώς και το ισχύον πολίτευμα. Ο.π.,σελ.511-514

³² Ο.π.,σελ.495-496, 510

³³ Ο.π.,σελ.521-523

2.2 Η οικονομική ενσωμάτωση: οι προτάσεις Βαρβαρέσου - Ζολώτα και ο ξένος παράγοντας

Οι προτάσεις Βαρβαρέσου και Ζολώτα αποτέλεσαν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της σταθεροποίησης της οικονομίας και αποτέλεσαν σταθμό για την άσκηση της οικονομικής πολιτικής, των επόμενων χρόνων, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950.³⁴

Ο Βαρβαρέσος τόνισε ότι χωρίς ριζική κρατική παρέμβαση, στην οικονομία, η ξένη βοήθεια θα μετατρεπόταν σε πεδίο κερδοσκοπικής δραστηριότητας όπως, εξάλλου, συνέβαινε και με την εγχώρια παραγωγή. Επιχειρηματολογώντας πως κάθε αύξηση των πραγματικών μισθών θα ήταν ατελέσφορη, χωρίς τον παράλληλο έλεγχο στις αυξήσεις των τιμών, και κάθε ανάκαμψη της εγχώριας παραγωγής θα ματαιωνόταν, από την υψηλή κερδοφορία που επέφερε η κερδοσκοπία στο χρυσό και η αποθεματοποίηση των αγαθών, υποστήριξε ότι τα κερδοσκοπικά πεδία θα έπρεπε να απονεκρωθούν, ώστε οι κεφαλαιούχοι να εξαναγκαστούν να αναζητήσουν κέρδη σε παραγωγικές δραστηριότητες και στη διακίνηση αγαθών. Συνεπώς, η ανασυγκρότηση της μεταπολεμικής οικονομίας απαιτούσε, προσωρινά τουλάχιστον, της επέκταση της δημόσιας σφαίρας της οικονομίας, ώστε να επιτευχθεί η, στοιχειώδης, δημοσιονομική και νομισματική σταθερότητα και να ελεγχθεί η κερδοσκοπία. Σταδιακά, ανάλογα με τους ρυθμούς ανασυγκρότησης της οικονομίας, αυτές οι κρατικές, ρυθμίσεις θα παύονταν.³⁵

Για το Ζολώτα, αντίθετα, ο φιλελευθερισμός στη λειτουργία της οικονομίας ήταν δεδομένος και, κατά συνέπεια, ο πληθωρισμός όφειλε να αντιμετωπιστεί, κυρίως, με μέσα μακροοικονομικής πολιτικής: τον έλεγχο της προσφοράς χρήματος, την υπερτιμημένη δρχ., τη δημοσιονομική πειθαρχία, την αυστηρή εισοδηματική πολιτική και τη φορολογία της κατανάλωσης.³⁶

Για το πιο δυσεπίλυτο πρόβλημα, το δημοσιονομικό, υποστήριξε πως τα φορολογικά έσοδα, που θα προέκυπταν, ήταν αδύνατο να ισοσκελίσουν τον προϋπολογισμό διότι η κατανάλωση, σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, είχε μειωθεί ενώ, αντίθετα, οι δαπάνες είχαν, αναλογικά, διευρυνθεί.³⁷

Οι αντικειμενικές δυσκολίες στην αντιμετώπιση του δημοσιονομικού προβλήματος παρέπεμπαν, αναπόφευκτα, στο ζήτημα της διανομής του εισοδήματος και σε αυτό το σημείο οι προτάσεις απέκλιναν. Οι προτάσεις Ζολώτα δεν έθιγαν, καν, το θέμα ενώ, αντίθετα, οι προτάσεις Βαρβαρέσου φιλοδοξούσαν να επιτύχουν την επιθυμητή κατανομή του εισοδήματος με κρατική ρύθμιση τιμών, μισθών και κερδών. Συνεπώς, η εξισορρόπηση των δημοσίων οικονομικών ήταν, σχεδόν, αδύνατη χωρίς τη φορολόγηση των πλουσιότερων τάξεων, με τις εκτιμήσεις της Τ.Ε., για τη διανομή του εισοδήματος, να ενισχύουν τους ισχυρισμούς του Βαρβαρέσου – και του ξένου παράγοντα - για δυσανάλογη συγκέντρωση του οικονομικού πλούτου.³⁸

Σε αυτές τις συνθήκες το ζήτημα της αναδιανομής του πλούτου γινόταν, εξαιρετικά, περίπλοκο. Η αποκατάσταση του φορολογικού συστήματος ήταν το μείζον ζήτημα, για όσους προσέβλεπαν στη συστηματική αναδιανομή του πλούτου, στη διάρκεια σταθεροποίησης της οικονομίας. Η φορολόγηση των «κατοχικών κερδών» φάνηκε, προς στιγμήν, ότι θα μπορούσε να δώσει λύση στο πρόβλημα. Ο Βαρβαρέσος, παρέκαμψε τη φορολόγηση των «κατοχικών κερδών» και, ουσιαστικά,

³⁴ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004,σελ.58

³⁵ Ο.π.,σελ.59-61

³⁶ Ο.π.,σελ.61

³⁷ Ο.π.

³⁸ Ο.π.,σελ.62-63.

ζήτησε τη ριζική αναδιανομή του πλούτου, ανεξαρτήτως από την πηγή προέλευσής του, ενώ, ο Ζολώτας, που δεν προσέβλεπε σε οποιαδήποτε αναδιανομή του πλούτου, πρότεινε τη φορολόγηση των «κατοχικών κερδών».³⁹

Για την αντιμετώπιση των δύο μεγάλων προβλημάτων της νομισματικής σταθεροποίησης, την κερδοσκοπία και το δημοσιονομικό (φορολογία, ζήτημα αναδιανομής εισοδήματος), η αμερικανική πολιτική, τόσο στις προθέσεις της όσο και στην πράξη, ακολούθησε στοιχεία που αναδείχθηκαν και από τις δύο προτάσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Ι.2.1
Η διανομή του εισοδήματος, Μάιος 1945

	Κατανομή ενεργού πληθυσμού	Κατανομή εισοδήματος
Απόκληροι	17	1,2
Συνταξιούχοι	15	2,5
Υπάλληλοι δημοσίου τομέα	15	5,9
Υπάλληλοι ιδιωτικού τομέα	13	3,4
Εργάτες	25,5	10
(σύνολο)	(85,5)	(23)
Επαγγελματίες - Έμποροι	12,5	47,5
Καπιταλιστές (έμπ., βιομήχ.)	2	29,5
(Σύνολο)	(14,5)	(77)

Πηγή: Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ.65

Όπως ο Βαρβαρέσος, έτσι και η έκθεση Porter, πρότεινε να αδρανήσουν τα δύο πεδία της κερδοσκοπίας: ο χρυσός και οι εισαγωγές. Όμως, παρά την έντονη κριτική της Έκθεσης στις επιχειρηματικές τάξεις, και την εμμονή της σε ένα αυστηρά ρυθμιζόμενο πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας, είχε σαφείς φιλελεύθερες προτιμήσεις, καθώς, στη σταθεροποιητική πολιτική της, υπήρχε η προσπάθεια ελαχιστοποίησης του κρατικού παρεμβατισμού, όπως στο να επιβληθούν έλεγχοι τιμών ή άλλα διοικητικά μέτρα στην αγορά.⁴⁰

Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της πολιτικής της E.C.A./G, το 1948-49. Το δεύτερο μισό, του 1948, δόθηκε μια άτυπη μάχη ανάμεσα στην E.C.A./G και τις κερδοσκοπικές δυνάμεις της αγοράς καθώς, παρά τις ασφυκτικές πιέσεις που επέβαλλε, η αμερικανική αποστολή, στον εισοδηματικό, δημοσιονομικό και νομισματικό τομέα, η ελεύθερη αγορά παρέμενε εκτός ελέγχου. Καθώς, η ECA/G, εμπιστευόταν, ελάχιστα, την αποτελεσματικότητα ελέγχου των τιμών και των διοικητικών μέτρων, έδωσε έμφαση στον επηρεασμό της αγοράς, μέσω της προσφοράς αγαθών(αύξηση εισαγωγών).⁴¹

Για το δεύτερο πρόβλημα, το δημοσιονομικό, η αμερικανική πολιτική ταυτίστηκε σε μεγάλο βαθμό με τις προτάσεις Βαρβαρέσου. Είδαμε πώς η A.M.A.G. ακολούθησε και εδώ τις βασικές κατευθύνσεις της έκθεσης Porter αυξάνοντας την φορολογική επιβάρυνση των οικονομικά ισχυρών κοινωνικών ομάδων, ισοσκελίζοντας τον προϋπολογισμό, και πώς, επίσης, η E.C.A./G, με νομοθετικές ρυθμίσεις, ανανέωσε τη δυνατότητα προσφυγής στην έκτακτη φορολογία προς τις πλουσιότερες τάξεις, παρά τα πενιχρά αποτελέσματα. Υπό τις ίδιες σκοπιμότητες αποπειράθηκε, επίσης, μέσω της ελληνικής κυβέρνησης, να διορθώσει την κατανομή ανάμεσα σε άμεσους και έμμεσους φόρους, προσβλέποντας στη σημαντική αύξηση των εσόδων του κράτους.⁴²

³⁹ Ο.π.,σελ.64-65

⁴⁰ Ο.π.,σελ.160

⁴¹ Ο.π.,σελ.258

⁴² Ο.π.,σελ.193,204,241-243

2.3 Επισημάνσεις για το ρόλο των ξένων και των εγχώριων παραγόντων στην οικονομική και πολιτική ενσωμάτωση

Τόσο οι σχεδιαστές του Σχεδίου Μάρσαλ όσο και οι διακηρύξεις του Δόγματος Τρούμαν επικαλέστηκαν τους όρους «*αυτοσυντήρητη οικονομία*» και «*αυτοσυντήρητη δημοκρατία*» για να τονίσουν τους πολιτικούς και οικονομικούς στόχους των προγραμμάτων οικονομικής βοήθειας, δηλαδή τη σταθεροποίηση των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, μέσω της γρήγορης ανασυγκρότησης των οικονομιών τους, εντός ενός φιλελεύθερου πολιτικού συστήματος.⁴³

Έτσι, η είσοδος των Αμερικανών, στην ελληνική πολιτική και οικονομική ζωή, γίνεται αντιληπτή στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής των Η.Π.Α. για τη σταθεροποίηση των δυτικών ευρωπαϊκών δημοκρατιών, την απώθηση της κομμουνιστικής επέκτασης και τη δημιουργία «*εθνικών καπιταλισμών*», στη βάση φιλελεύθερων παρά κρατικών – παρεμβατικών αρχών και οικονομικής εσωστρέφειας.⁴⁴

Πιο συγκεκριμένα, η αμερικανική βοήθεια, και γενικότερα η εμπλοκή στις ελληνικές υποθέσεις, εντασσόταν μεν σε μια στρατηγική ανάσχεσης του σοβιετικού επεκτατισμού, αλλά υπηρετούσε και άλλους στόχους: την οικοδόμηση, ακόμη και στην εμφυλιοπολεμική Ελλάδα, μιας ανταγωνιστικής και όχι κλειστής οικονομίας, που δεν θα εξαρτιόταν στο μέλλον από την εξωτερική βοήθεια.⁴⁵ Άλλωστε, ο όρος «*αυτοσυντήρητη οικονομία*» υποδήλωνε πως η ελληνική οικονομία θα έπρεπε να εξισορροπήσει τις εξωτερικές της σχέσεις και, συνεπώς, το πρόγραμμα οικονομικής βοήθειας θα έπρεπε να συμβάλλει στην ανάπτυξη της οικονομίας, πέρα από τα προπολεμικά της επίπεδα.⁴⁶ Με άλλα λόγια, η πολιτική των Η.Π.Α δεν εξαντλούνταν σε ένα στείο αντι-κομμουνισμό, αλλά θεωρούσε αναγκαίο να στείλει μια θετική εναλλακτική πρόταση στο σοβιετικό μοντέλο και, με αυτόν τον τρόπο, να ενδυναμώσει τη δική της αξιοπιστία. Κατά προέκταση, και σύμφωνα με την αντίληψη του υπουργείου Εξωτερικών, η αμερικανική επέμβαση δεν εξαντλούνταν στη χορήγηση βοήθειας, ούτε στον επηρεασμό μεμονωμένων σχεδίων, αλλά επιδίωκε ν' αλλάξει το ίδιο το πολιτικό τοπίο, το εσωτερικό status quo.⁴⁷

Η αμερικανική επέμβαση, σε αντίθεση με την βρετανική, που προέβλεπε, μόνο, συμβουλευτικό ρόλο στη βρετανική οικονομική αποστολή, θεσμοθέτησε το καθεστώς της εξάρτησης. Η διαχείριση του όλου προγράμματος υποδήλωνε ότι η αμερικανική οικονομική αποστολή θα είχε μεγάλη αυτονομία στη λήψη αποφάσεων και την άσκηση του έργου της.⁴⁸ Με λίγα λόγια, επρόκειτο για ένα πρόγραμμα «*εκσυγχρονισμού*», με το οποίο δοκιμαζόταν ο πυρήνας της εθνικής κυριαρχίας, σε ζητήματα λειτουργίας του πολιτεύματος και του οικονομικού καθεστώτος.⁴⁹

Εξάλλου, η κεντρική ιδέα της έκθεσης Porter ήταν ότι το πρόγραμμα οικονομικής βοήθειας θα έπρεπε να αποτελέσει την αφορμή για βαθιές πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις, ώστε να σχηματιστεί ένα βιώσιμο πολιτικό και οικονομικό σύστημα, που θα απέτρεπε την αναβίωση του κομμουνισμού, στο μέλλον. Έτσι, στο επίκεντρο της κριτικής βρέθηκαν οι κυρίαρχες πολιτικές και οικονομικές δυνάμεις της χώρας.⁵⁰

⁴³ Ο.π.,σελ.153

⁴⁴ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.86

⁴⁵ Ο.π.,σελ.86-87

⁴⁶ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.

⁴⁷ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.87

⁴⁸ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.144-145

⁴⁹ Πάνος Καζάκος,ό.π.

⁵⁰ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.149

Ειδικότερα, η έκθεση Porter χαρακτήρισε το εγχώριο πολιτικό καθεστώς ως «αντιδραστικό» και «αυταρχικό», με τις διαδοχικές αλλαγές κυβερνήσεων - επτά σε διάστημα δύο χρόνων - και την πολιτική αστάθεια, της περιόδου 1944-47, να αποδίδονται στις ιδιαίτερες πολιτικές δομές της χώρας. Τα κόμματα χαρακτηρίζονταν ως αρχηγικά, χωρίς ουσιαστικές εσωτερικές λειτουργίες και ιδεολογικές τοποθετήσεις, ενώ οι πολιτικοί ήταν «διαφθαρμένοι» - ίδιος πλουτισμός, σύστημα πατρωνίας - χωρίς επίδειξη μέριμνας για το δημόσιο συμφέρον.⁵¹

Επιπλέον, η Έκθεση έκρινε πως οι επιχειρηματικές τάξεις ήταν ιδιαίτερα συντηρητικές, αποδίδοντας αυτή την τάση στην συντηρητική πορεία της ελληνικής οικονομίας και στην δράση των επιχειρηματιών προς το εμπόριο, τις τράπεζες και τη ναυτιλία. Αυτή η τάση, στη συγκεκριμένη οικονομική συγκυρία, ωθούσε τις επιχειρηματικές τάξεις προς κερδοσκοπικές δραστηριότητες (αγοραπωλησία χρυσού, απόκρυψη εμπορευμάτων, κλπ.), τη στιγμή που η κατάσταση της οικονομίας απαιτούσε την επανενεργοποίηση του παραγωγικού δυναμικού, την αύξηση της παραγωγής και της απασχόλησης, τη βελτίωση της παραγωγικότητας και τη μείωση των τιμών. Κοινωνικά, οι επιχειρηματικές τάξεις χαρακτηρίζονταν από απόλυτη κοινωνική αναληγσία, η οποία καθρεπτιζόταν στον προκλητικά πολυτελή τρόπο διαβίωσης, μιας μικρής μερίδας πλουσίων, σε αντίθεση με τη φτώχεια και τις στερήσεις της, συντριπτικής, πλειοψηφίας του λαού.⁵²

Αρνητικές ήταν οι κρίσεις της Έκθεσης και για την κατάσταση της δημόσιας διοίκησης. Η αναποτελεσματικότητά της θεωρήθηκε ότι οφειλόταν στη διάβρωσή της από επιχειρηματικά συμφέροντα, στην έλλειψη στοιχειωδών κανόνων ανεξαρτησίας και αξιοκρατίας, και στην πλήρη εξάρτηση της διοικητικής ιεραρχίας από τους πολιτικούς. Επιπρόσθετα, διαπιστωνόταν ότι οι μαζικές προσλήψεις στελεχών, αμφίβολων προσόντων, οι χαμηλοί μισθοί και η παντελής έλλειψη αξιοκρατίας συνέτειναν στην αποθάρρυνση και την πτώση του ηθικού των ικανών υπαλλήλων.⁵³

Οι παραπάνω κριτικές διαπιστώσεις ερμηνεύαν, κατά την Έκθεση, την αποτυχία των προγραμμάτων οικονομικής βοήθειας, που είχαν υλοποιηθεί τα δύο προηγούμενα χρόνια. Ενώ δαπανήθηκαν 700, περίπου, εκατομμύρια δολάρια αυτή η δαπάνη συνέβαλε, ελάχιστα, στην ουσιαστική ανάκαμψη της οικονομίας, αφού η εξάρτησή της από την ξένη βοήθεια παρέμενε αμείωτη.⁵⁴

2.3.1 Μεταξύ κράτους και αγοράς: τα χαρακτηριστικά του οικονομικού συστήματος

Η πορεία της ελληνικής οικονομίας και η οικονομική πολιτική, πρέπει να εξεταστούν λαβαίνοντας υπόψη και τις ποικίλες πολιτικές και οικονομικές επιδράσεις του διεθνούς περιβάλλοντος, σε σχέση με τις εσωτερικές δομές και δυνάμεις. Συνεπώς, καθίσταται αναγκαίο να αποδοθεί η δέουσα σημασία στις εσωτερικές δομές και δυνάμεις. Ο ξένος παράγοντας δεν επέπεσε σε μια, απλώς, παθητική κοινωνία και η «θεωρία της μαριονέτας» δεν εξηγεί ούτε τις επίμονα αναφυόμενες διαφορές σε θέματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής ούτε τις περιοδικές κρίσεις στις σχέσεις των δύο πλευρών.⁵⁵

Μεταπολεμικά, η ελληνική οικονομία, διατήρησε τον θεμελιακό θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας, σε όλες τις οικονομικές δραστηριότητες, και τα βασικά στοιχεία μιας οικονομίας της αγοράς, υπό ένα ιδιότυπο κρατικό παρεμβατισμό, παρά

⁵¹ Ο.π.

⁵² Ο.π.,σελ.150

⁵³ Ο.π.,σελ.151

⁵⁴ Ο.π.

⁵⁵ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.111-112

τις δυσλειτουργίες λόγω της εμφυλιοπολεμικής σύγκρουσης, των εξαρθρωμένων υποδομών, της Κατοχής, και της υπανάπτυξης. Προς την κατεύθυνση της εμπέδωσης, μιας λειτουργούσας οικονομίας της αγοράς επενέργησε η αγγλική και, πολύ περισσότερο, η αμερικανική επιρροή. Ως ένα βαθμό οι αλληπάλλληλες νομισματικές μεταρρυθμίσεις πρέπει να προσεγγιστούν ως μέσα για την επίτευξη ενός διπλού σκοπού: να αναζωπυρωθεί η λειτουργία της οικονομίας και να τεθούν οι βάσεις για μια οικονομία της αγοράς. Ίσως, εδώ πρέπει να αναζητηθεί μια, πρώτη, βαθύτερη πηγή των εντάσεων και των συγκρούσεων στις σχέσεις του ξένου παράγοντα με τις εσωτερικές δυνάμεις που κυβερνούσαν.⁵⁶

Το πλαίσιο ήταν δεδομένο, με τους εσωτερικούς πολιτικοοικονομικούς παράγοντες να ενδιαφέρονται, αποκλειστικά, για τη ροή πόρων, με τη σταθεροποίηση και την ανασυγκρότηση της οικονομίας να εμφανίζονται, αποκλειστικά, ως ζήτημα της επάρκειάς τους. Αντίθετα, Βρετανοί και Αμερικανοί επεδίωκαν την άσκηση αξιόπιστης οικονομικής πολιτικής, και θεσμικές μεταρρυθμίσεις, που θα εγγυούνταν την αποτελεσματική χρήση των πόρων μειώνοντας, έτσι, τα αντίστοιχα ποσά της βοήθειας.⁵⁷ Στην πραγματικότητα συγκρούονταν δύο διαφορετικοί κόσμοι: από τη μία τα τμήματα της παραδοσιακής ελληνικής πολιτικής και οικονομικής ηγεσίας, που περιτριγυριζόταν από κυκλώματα εθισμένα στον μαυραγοριτισμό και στη διαμεσολάβηση ή έτειναν, στην πράξη, να διαχειρίζονται πόρους με πελατειακά κριτήρια, αγνοώντας την οικονομική λογική και, από την άλλη, του ξένου παράγοντα, με τη φιλελεύθερη παράδοση και τις ανάλογες συνταγές για την οικονομία, τις οποίες στήριζε η ιστορική του επιτυχία.⁵⁸

Η νομισματική σταθερότητα προϋπέθετε βοήθεια και ειρήνη, όμως, η εμφύλια σύγκρουση ήταν η πραγματικότητα. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι έλληνες πολιτικοί, είχαν να λύσουν προβλήματα που δεν μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις της νομισματικής σταθερότητας, διότι έπρεπε να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις ενός παραδοσιακού πελατειακού συστήματος. Από την οπτική τους γωνία διέξοδο προσέφερε η γενναία οικονομική βοήθεια, προς αντιμετώπιση των μεγάλων πιέσεων που προκαλούσε η φτώχεια, η υποαπασχόληση, η αβεβαιότητα και η εμφύλια διαμάχη. Έτσι, διαμορφώθηκε ένα πεδίο αντίθεσης που θα συνόδευε την πολιτική για πολλά χρόνια. Οι έλληνες πολιτικοί, και οι άλλοι παράγοντες του δημόσιου βίου, επικαλούμενοι την ελληνική ιδιαιτερότητα, ζητούσαν ολοένα και περισσότερη βοήθεια, για να αντιμετωπιστούν τα πιεστικά προβλήματα και για να διασωθεί το καθεστώς. Σε αντίθεση, ο ξένος παράγοντας, επέμενε στη νομισματική σταθερότητα και σε μια, συνολικά, σκληρή οικονομική πολιτική που θα τη στήριζε απαιτώντας, παράλληλα, καλή διαχείριση της βοήθειας, κινητοποίηση εσωτερικών πόρων και, γενικότερα, υπαγωγή της πολιτικής στην εκδοχή οικονομικής λογικής που αντιπροσώπευε.⁵⁹

Εντούτοις, η παραπομπή στην ιδιαιτερότητα της κατάστασης δεν ήταν απλό πρόσχημα αφού, μετά την Απελευθέρωση, η ικανότητα του κράτους για ορθολογική διαχείριση των πόρων ήταν περιορισμένη - για αυτό η U.N.R.R.A. επέμενε να εποπτεύει την κατανομή της βοήθειας - η οικονομική αναλγησία μερίδων της επιχειρηματικής τάξης συνεχιζόταν, και μετά την Κατοχή, και οι υπόλοιπες συνθήκες, στην αφετηρία, ήταν πιεστικές λόγω των καταστροφών του Πολέμου και της Κατοχής. Κατά συνέπεια, η Ελλάδα, βρισκόταν εγκλωβισμένη σε ένα φαύλο κύκλο. Ειδικότερα, η εξαρθρωμένη παραγωγή και η άναρχη εσωτερική αγορά συνεπάγονταν

⁵⁶ Ο.π.,σελ.112-113

⁵⁷ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.27

⁵⁸ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.123

⁵⁹ Ο.π.,σελ.113-114

ότι τα εισοδήματα ήταν χαμηλά και, άρα, η αγοραστική δύναμη του πληθυσμού, συνολικά, περιορισμένη. Με τη σειρά της, η συρρικνωμένη αγορά δεν προσέφερε κίνητρα για γενναίες, παραγωγικές, πρωτοβουλίες - τον πρώτο καιρό έλειπαν και οι αναγκαίες πρώτες ύλες. Τέλος, οι πολεμικές επιχειρήσεις απορροφούσαν αυξανόμενο τμήμα της ξένης βοήθειας. Είχαν δίκιο, λοιπόν, εν πολλοίς, οι έλληνες πολιτικοί που τόνιζαν τη σημασία της ξένης βοήθειας η οποία θα μπορούσε να δώσει μεγάλη ώθηση υπό συνθήκες ειρήνης, όπως έγινε στην υπόλοιπη Ευρώπη, και θα έπρεπε να είναι μεγαλύτερη σε μια χώρα που είχε μεταβληθεί σε πεδίο ένοπλης σύγκρουσης Ανατολής και Δύσης.⁶⁰

Αλλά οι έλληνες πολιτικοί δεν είχαν δίκιο στο βαθμό που την ήθελαν «στην υπηρεσία ενός δομικού και θεσμικού *status quo*», διότι, τόσο στη διάρκεια του Εμφυλίου, όσο και μετά το τέλος του, εμφανίστηκαν, εκ νέου, όλα εκείνα τα συμπτώματα που συνδέονταν με το κεντρικό χαρακτηριστικό του πολιτικού συστήματος: το σύστημα πολιτικής πατρωνίας. Αυτός ο τρόπος λειτουργίας του πολιτικού συστήματος και της οικονομίας, στη βάση της συνεχούς πατρωνίας, υπονόμει τις προσπάθειες για νομισματική σταθερότητα και οδήγησε σε συνεχείς συγκρούσεις με τον ξένο παράγοντα.⁶¹

Οι διαμάχες της πρώτης διετίας, η απόπειρα σταθεροποίησης του Βαρβαρέσου, το 1945, και η Ελληνοβρετανική Συμφωνία, το 1946, «κατέδειξαν ότι η σταθεροποίηση της οικονομίας ήταν θέμα μιας νέας ισορροπίας ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα της οικονομίας και μιας νέας διανομής ή αναδιανομής του εισοδήματος». Ο Βαρβαρέσος, στοχεύοντας στην αποκατάσταση της δημόσιας σφαίρας της οικονομίας και στην απότομη αναδιανομή του εισοδήματος ηττήθηκε, ολοκληρωτικά, από τα ιδιωτικά συμφέροντα.⁶²

Ο Βαρβαρέσος ανέλαβε, ουσιαστικά, με προτροπή των Βρετανών, να προωθήσει ένα πρόγραμμα οικονομικής σταθερότητας χωρίς να έχει διασφαλίσει τη συναίνεση των ηγεμονικών οικονομικών και πολιτικών ομάδων. Δεν είναι τυχαίο πως δύο ημέρες μετά την παραίτησή του, υπερασπιζόμενος την πολιτική του, υπέδειξε τους αντιπάλους των μεταρρυθμίσεων, δηλαδή την «ολιγαρχία του πλούτου» (επιχειρηματικές τάξεις) η οποία, σε συνθήκες χάους και διάλυσης, συγκέντρωσε πλούτο και δύναμη, κυριαρχώντας στην οικονομική ζωή της χώρας.⁶³

Αντίθετα, η Ελληνοβρετανική Συμφωνία, περιόρισε τις κρατικές παρεμβάσεις στο ελάχιστο και ενθάρρυνε, με εξαίρεση τον νομισματικό τομέα, τη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, δίνοντας απόλυτη προτεραιότητα στην ιδιωτική σφαίρα, απελευθερώνοντας, πλήρως, τις εισαγωγές, αποδεσμεύοντας την οικονομία από οποιοδήποτε σύστημα ελέγχου και επιτρέποντας τη μετατρεψιμότητα της δρχ. σε χρυσές λίρες. Το φιλελεύθερο πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας, και η γενναιόδωρη οικονομική βοήθεια, επέτρεπαν τη δημιουργία εξαιρετικής κερδοφορίας, στη βιομηχανία και το εμπόριο, χωρίς, ταυτόχρονα, να δημιουργούν προϋποθέσεις για επενδύσεις. Η οικονομία σταθεροποιήθηκε αλλά η πολιτική του «εύκολου δρόμου» στοίχισε, σχεδόν, 400 εκατομμύρια δολάρια - 40% του Α.Ε.Π. της εποχής - χωρίς να βελτιωθεί, ουσιαστικά, η παραγωγική ικανότητα της οικονομίας.⁶⁴

Από τα παραπάνω μπορούμε να συνάγουμε ότι η μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής, που υποστήριξαν και εφήρμοσαν οι Βρετανοί, σε δύο διαδοχικά έτη, το 1945(εγχείρημα Βαρβαρέσου) και το 1946(Ελληνοβρετανική Συμφωνία), οφείλεται,

⁶⁰ Ο.π.,σελ.114-115

⁶¹ Ο.π.,σελ.115-117

⁶² Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.21

⁶³ Ο.π.,σελ.77,82

⁶⁴ Ο.π.,σελ.21,126

κατ' αρχάς, στην μεταβολή των βρετανικών προτεραιοτήτων, στην Ελλάδα. Αν η «εκπολιτιστική επίδραση» του αγγλικού ιμπεριαλισμού απέτυχε να εξορθολογίσει το κράτος και, συναφώς, την οικονομία, σε πιο υγιή βάση, στη συγκυρία του 1946, μεταφραζόταν σε ύφεση της οικονομικής και προτεραιότητα της πολιτικής ενσωμάτωσης. Τα ακανθώδη ζητήματα της προκήρυξης των εκλογών και της επιστροφής του Γεωργίου Β', είχαν ως συνέπεια την επίτευξη συναίνεσης, μεταξύ του ελληνικού αστισμού και του ξένου παράγοντα, μόνο σε πολιτικό επίπεδο.

Στενά συνδεδεμένη με την παραπάνω παραδοχή είναι ότι αν και η οικονομική πολιτική, του 1946, είχε ορατούς πολιτικούς στόχους, τη διενέργεια εκλογών και δημοψηφίσματος, είχε και πολιτικούς στόχους λιγότερο ορατούς: την κυριαρχία της Δεξιάς, στις πόλεις, και ειδικά στην Αθήνα. Η οικονομική ανάκαμψη των μεγάλων πόλεων - ανασυγκρότηση της αστικής οικονομίας και των μεσαίων τάξεων - ήταν το βασικό ζήτημα και αυτό έκανε η οικονομική πολιτική, του 1946, με την εμμονή να υπάρξει μεροληψία στην κατανομή των πόρων της U.N.R.R.A., υπέρ της Αθήνας, να μην αποτελεί μεμονωμένη ενέργεια. Η ανασυγκρότηση των ιδιωτικών δικτύων της αστικής οικονομίας αποτελούσε άμεση προτεραιότητα, εν όψει της κλιμάκωσης της εμφύλιας σύγκρουσης και, πριν καταφθάσει η αμερικανική βοήθεια, η βρετανική πολιτική είχε διασφαλίσει όχι μόνο την επάνοδο της Δεξιάς και του βασιλιά αλλά και την οικονομική ανάκαμψη των πόλεων. Η Αριστερά, λόγω των διώξεων, αποκοβόταν στις πόλεις, όπου βρίσκονταν οι πιο ζωτικές δυνάμεις της ενώ, τώρα, θα έπρεπε να αναζητήσει δυνάμεις, αποκλειστικά και μόνο, στην ύπαιθρο. Αυτό το στρατηγικό μειονέκτημα της Αριστεράς ήταν καίριο, καθώς ο εμφύλιος πόλεμος οριοθετούσε μια νέα ιδιόμορφη γεωγραφία όπου η συνέχιση της ροής των πόρων, ταυτόχρονα με την εκδίωξη της Αριστεράς, θα έδινε το προβάδισμα, στη Δεξιά, στον απόλυτα ζωτικό χώρο των πόλεων.⁶⁵

Τέλος, η μεταστροφή της βρετανικής πολιτικής οφείλεται και στους μεταπολεμικούς κραδασμούς της Αυτοκρατορίας της. Οι εξελίξεις στις Ινδίες, και όχι μόνο, έμοιαζαν στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία να μην αφήνουν περιθώρια για σπατάλη πολιτικού – διπλωματικού και οικονομικού κεφαλαίου, στην Ελλάδα. Ήδη από τα μέσα του 1946 είχε διαφανεί ότι οι Η.Π.Α. ήταν έτοιμες να αναλάβουν την ευθύνη για την παροχή οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας και να επιτρέψουν, στη Βρετανία, να απεμπλακεί από τις ελληνικές υποθέσεις.⁶⁶

Με την άφιξη του αμερικανικού παράγοντα το ζήτημα της συναίνεσης τέθηκε, και πάλι, με επιτακτικό τρόπο. Η Α.Μ.Α.Γ. στράφηκε με πάθος στην επέκταση της δημόσιας σφαίρας της οικονομίας και στην καταπολέμηση της κερδοσκοπίας καθώς έθεσε υπό τον άμεσο έλεγχό της το εισαγωγικό εμπόριο, κατήργησε την πολιτική του χρυσού και εκμηδένισε τις πιστώσεις, προς την ιδιωτική οικονομία, απαιτώντας από τις επιχειρηματικές τάξεις να χρηματοδοτήσουν τις δραστηριότητες τους από τα αποθέματα χρυσών λιρών. Προς τέλος του χρόνου η Α.Μ.Α.Γ. είχε βρεθεί στο στόχαστρο, όχι μόνο των πλούσιων τάξεων, του Λαϊκού Κόμματος και του Παλατιού αλλά και της αμερικανικής πρεσβείας στην Ελλάδα.⁶⁷

Κατά τη μετάβαση από το Δόγμα Τρούμαν στο Σχέδιο Μάρσαλ, η πώλωση, που είχε επιφέρει η Α.Μ.Α.Γ., υποχώρησε, καθώς η νέα οικονομική αποστολή, η Ε.Σ.Α./Γ, είχε μικρότερο πολιτικό βάρος και η πρεσβεία είχε διαμορφώσει ένα πιο συγκαταβατικό κλίμα με τα πολιτικά κόμματα και τις επιχειρηματικές τάξεις. Η διατήρηση της οικονομικής σταθερότητας, που είχε επιφέρει η πολιτική της Α.Μ.Α.Γ., συνεχίστηκε με σημαντικό, όμως, κόστος που επωμίστηκαν, αυτή τη

⁶⁵ Ο.π.,σελ.126-127

⁶⁶ Ο.π.,σελ.137

⁶⁷ Ο.π.,σελ.22

φορά, τα μισθωτά στρώματα. Από τα τέλη του 1947 μέχρι το καλοκαίρι του 1949, οι μισθοί έχασαν το μισό της πραγματικής τους αξίας και η διατήρηση της σταθερότητας έγινε με την επαναφορά της πολιτικής του χρυσού, ήδη από το τέλος της θητείας της Α.Μ.Α.Γ.⁶⁸

Συνολικά, κοινή συνισταμένη της περιόδου της ανασυγκρότησης είναι πως οι μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν από τον ξένο παράγοντα απέτυχαν, αν και εκπορεύονταν από την αντίληψη *«περί ομογενοποίησης των συνθηκών λειτουργίας διαφόρων τομέων της οικονομίας, περί καθιέρωσης κοινών κριτηρίων και κανόνων στη λήψη αποφάσεων στη δημόσια διοίκηση, περί της αρχής της καθολικότητας που θα έπρεπε να διαπνέει κάθε οικονομική και διοικητική πράξη και περί της ανάγκης σχηματισμού ενός καθολικού πλαισίου σεβαστού από τις συνήθειες αντιμαχόμενες κοινωνικές και οικονομικές ομάδες»*. Στην ελληνική κοινωνία δεν υπήρχαν οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δυνάμεις που θα αποδέχονταν το παραπάνω μεταρρυθμιστικό πλαίσιο και θα σχημάτιζαν κάποια πολιτική έξω από τα επιμέρους συμφέροντά τους. Ο κατακερματισμός και η εξυπηρέτηση του επιμέρους συμφέροντος, από το πολιτικό σύστημα, αντιστεκόταν σε οτιδήποτε *«ενοποιητικό, ενιαίο, καθολικό»*. Η λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, οι εργασιακές ρυθμίσεις, οι συντεχνίες των επαγγελματιών, ο τρόπος προσδιορισμού των μισθών στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, οι ασφαλιστικές ρυθμίσεις, το φορολογικό σύστημα, συνέκλιναν στην αποσπασματικότητα και τον κατακερματισμό, αποτελώντας ένα φάσμα ειδικών περιπτώσεων - απαξίωση της φορολογίας, ως μηχανισμού αναδιανομής, αναπαραγωγή ιδιωτικών σχέσεων, στην παροχή δημοσίων υπηρεσιών, μετατροπή της ιδιωτικής δράσης, στην οικονομία, σε κρατικό προστατευτισμό, κλπ.⁶⁹

Συνεπώς, η ενασχόληση των Βρετανών και των Αμερικανών με τόσους επιμέρους θεσμούς και λεπτομέρειες προερχόταν από την αδυναμία άσκησης της πολιτικής τους. Κάθε ενέργειά τους βρισκόταν αντιμέτωπη με την πραγματική επιρροή που διέθεταν οι εγχώριοι, πολιτικοί και οικονομικοί, παράγοντες στην συνολική πολιτική και οικονομική δομή. Η δύναμη του εξωτερικού παράγοντα περιορίστηκε στον έλεγχο των κεντρικών θεσμών εξουσίας, καθώς των εγχώριων απέρρευε από την αποκεντρωμένη δομή της εξουσίας. Η επιβολή κάποιων στοιχειωδών αρχών καθολικότητας θα επέτρεπε την άσκηση πολιτικής μέσω του προϋπολογισμού - τη συλλογή φόρων, από συγκεκριμένες οικονομικές ομάδες, και την κατανομή των δαπανών, προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις, ανάλογα με τις επιλογές - και αυτό τους οδήγησε στην άσκηση ολοένα και πιο εκτεταμένου ελέγχου στη δημόσια διοίκηση και στη διαρκή σύγκρουση με τις επιχειρηματικές τάξεις. Ο *«φιλελευθερισμός»* των εμπορικών τάξεων, που δεν αποδεχόταν καμία κρατική ρύθμιση, εκτός από την κατοχύρωση των προνομίων προστασίας από τον ανταγωνισμό, και η ιδέα ενός απόντος κράτους, φάνταζαν αντιφατικά στα μάτια των ξένων που κινούνταν στο πλαίσιο της ορθολογικότητας, τόσο των επιχειρήσεων όσο και του κράτους. Το αποτέλεσμα αυτής της αντιπαράθεσης ήταν απρόβλεπτο και σε διαδοχικές περιόδους το βάρος των επιλογών μετατοπιζόταν προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση.⁷⁰

Η αδυναμία άσκησης πολιτικής, από τις αμερικανικές αποστολές, εξαιτίας των εσωτερικών αντιδράσεων, σε συνδυασμό με την προϊούσα βρετανική εμπειρία και την κλιμάκωση του Εμφυλίου, μετά τον Δεκέμβριο του 1947, εξηγούν και την

⁶⁸ Ο.π.,σελ.23

⁶⁹ Ο.π.,σελ.28-29

⁷⁰ Ο.π.,σελ.27,29

ενδοαμερικανική σύγκρουση μεταξύ της πρεσβείας και της Α.Μ.Α.Γ, πάνω στη διαχείριση των ελληνικών υποθέσεων.⁷¹

Οι υποβόσκουσες αντιθέσεις της πρεσβείας με την Α.Μ.Α.Γ. εκδηλώθηκαν προς τα τέλη του 1947, μόλις, μερικούς μήνες μετά την, ουσιαστική, ανάληψη των καθηκόντων της Α.Μ.Α.Γ., όταν στάλθηκαν στο υπουργείο Εξωτερικών μια σειρά κειμένων, του πολιτικού και οικονομικού τμήματος της πρεσβείας, που ασκούσαν κριτική τόσο στην πολιτική της Ουάσιγκτον όσο και της Α.Μ.Α.Γ.. Η πρεσβεία προειδοποιούσε ότι έπρεπε να επιδειχτεί αποφασιστικότητα, για την επίλυση του ελληνικού προβλήματος, και εκδήλωσε, ανοιχτά, την ανησυχία της ότι οι ανελαστικότητες, της εσωτερικής πολιτικής δομής των Η.Π.Α., και οι περιορισμοί που επέβαλλαν οι σχέσεις με την Ε.Σ.Σ.Δ., διαμόρφωναν τετελεσμένα γεγονότα, στην Ελλάδα. Ειδικότερα, η πρεσβεία θεωρούσε ότι η αμερικανική κυβέρνηση θα έπρεπε να ζητήσει να της παραχωρηθεί, από το Κογκρέσο, η αρμοδιότητα της μεταβολής των σχετικών πόρων ανάλογα με τις πραγματικές ανάγκες του Εμφυλίου, τονίζοντας πως, σε κάθε περίπτωση, θα έπρεπε να σκληρύνουν τη στάση τους απέναντι στις χώρες που βοηθούσαν την κομμουνιστική εξέγερση ή στις χώρες που, στο μέλλον, θα αναγνώριζαν την κομμουνιστική κυβέρνηση του βουνού.⁷²

Στο ίδιο κείμενο οι διατυπώσεις της πρεσβείας, για την εσωτερική κατάσταση, ήταν σε πλήρη αντίθεση με την έκθεση Porter και τις αντιλήψεις της Α.Μ.Α.Γ.. Η κριτική, προς τις ελληνικές πολιτικές δυνάμεις, ήταν, εξαιρετικά, μετριοπαθής, ενώ για τα οικονομικά θέματα υποστήριξε πως οι οικονομικές δυνάμεις, της χώρας, θα μπορούσαν να πετύχουν, από μόνες τους, με την κατάλληλη, φυσικά, αρωγή, την ανασυγκρότηση της οικονομίας. Συνολικά, διαπιστωνόταν πως εφόσον η ελληνική οικονομία δεν ήταν σε θέση να συντηρήσει τις αμυντικές δαπάνες, τις δαπάνες για τους πρόσφυγες και τις δαπάνες ανασυγκρότησης, η κυβέρνηση των Η.Π.Α. θα έπρεπε να αναλάβει απευθείας τη χρηματοδότησή τους, έως ότου η Ελλάδα κατόρθωνε να επιτύχει την οικονομική αυτοδυναμία της. Με λίγα λόγια θεωρούσαν την πολιτική των Η.Π.Α. ως την κύρια αιτία της οικονομικής στασιμότητας.⁷³

Λίγους μήνες αργότερα, το Φεβρουάριο του 1948, η κριτική της πρεσβείας προς την Α.Μ.Α.Γ. ήταν, πλέον, καθολική και με νέα επιστολή της, στο υπουργείο Εξωτερικών, γινόταν αναλυτική κριτική της πολιτικής και της πρακτικής της Α.Μ.Α.Γ., ενώ προτεινόταν ο πρεσβευτής να αναλάβει την γενική ευθύνη του

⁷¹ Αντίθετα με ό,τι είναι, συνήθως, αποδεκτό οι αμερικανικές επεμβάσεις χαρακτηρίζονταν από τη συνύπαρξη περισσότερων από μίας πολιτικών. Η συντηρητική πρεσβεία και η μεταρρυθμιστική Α.Μ.Α.Γ. αποτελούσαν σύνηθες παράδειγμα στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής των Η.Π.Α., η οποία απέφευγε να είναι μονοδιάστατη για λόγους που είχαν να κάνουν με την εσωτερική δομή του πολιτικού συστήματος, τη σχέση προέδρου και Κογκρέσου ή τη δομή των διαφόρων υπουργείων και οργανισμών που εμπλέκονταν στην εξωτερική πολιτική. Η εικόνα γίνεται ακόμα πιο σύνθετη με την αλλαγή προσώπων στις θέσεις του πρεσβευτή και του επικεφαλής της οικονομικής αποστολής και, κυρίως, λόγω της συνεχούς αλλαγής της ίδιας της εξωτερικής πολιτικής των Η.Π.Α.. Η τότε εξωτερική πολιτική των Αμερικανών χαρακτηριζόταν από την παραγωγή ορισμένων ιδεών στο Λευκό Οίκο, γύρω από τις οποίες υπήρχε μια έντονη κινητοποίηση των κρατικών υπηρεσιών, του Κογκρέσου και της κοινής γνώμης. Έτσι, το Δόγμα Τρούμαν, το Σχέδιο Μαρσαλ, ο πόλεμος της Κορέας, ο Ψυχρός Πόλεμος, το Ν.Α.Τ.Ο., η στρατιωτικοποίηση του Σχεδίου Μάρσαλ, το 1950-52, η ίδρυση του Bretton Woods και του Δ.Ν.Τ., η ενοποίηση της Ευρώπης, η φιλελευθεροποίηση του παγκόσμιου εμπορίου, η ανάπτυξη, μέσω του εμπορίου και των ξένων επενδύσεων και, τέλος, η στροφή στη σταθεροποίηση των οικονομιών, στις αρχές του 1950, αποτέλεσαν ζητήματα μιας πρωτόγνωρης κινητοποίησης που αφορούσε, πλέον, τις θεμελιακές αρχές στη δομή του μεταπολεμικού κόσμου. Αυτές οι δράσεις μπορεί να είχαν ως κοινό στόχο τη Σοβιετική Ένωση αλλά, στις περισσότερες περιπτώσεις, αποτελούσαν πιο σύνθετα και αντιφατικά εγχειρήματα τα οποία επηρέασαν, καθοριστικά, και την περίπτωση της Ελλάδας. Ο.π.,σελ.27-28

⁷² Ο.π.,σελ.216-217

⁷³ Ο.π.,σελ.217

συντονισμού των τριών υπηρεσιών που δρούσαν, πλέον, στην Ελλάδα. Η κριτική στην Α.Μ.Α.Γ. διατυπωνόταν από τη σκοπιά των ελληνικών, πολιτικών και οικονομικών, ηγεμονικών ομάδων.⁷⁴

Αυτή η προσέγγιση της πρεσβείας αναιρούσε σημαντικά στοιχεία από την οπτική της έκθεσης Porter και την πρακτική της Α.Μ.Α.Γ.. Η έκθεση Porter οραματιζόταν την υπέρβαση του διπολισμού, που κυριαρχούσε στην ελληνική κοινωνία, και καθώς η ανάπτυξη του κομμουνισμού αντιμετωπιζόταν ως αποτέλεσμα των συγκεκριμένων οικονομικών δομών, όπως αυτές είχαν προσαρμοστεί στις ανάγκες των κυρίαρχων οικονομικών κύκλων και των αναχρονιστικών κρατικών θεσμών, που αποξένωναν την πλειοψηφία του πληθυσμού από το πολιτικό σύστημα, η μακροχρόνια αντιμετώπισή του προϋπέθετε βαθιές μεταρρυθμίσεις. Με βάση το μεταρρυθμιστικό πνεύμα της έκθεσης Porter, η Α.Μ.Α.Γ., κράτησε αποστάσεις από τους κυρίαρχους οικονομικούς και πολιτικούς κύκλους, επέβαλε αυστηρές ρυθμίσεις στην οικονομία και συμμετείχε, άμεσα, στην καθημερινή διαχείριση του προγράμματος.⁷⁵

Αντίθετα, οι απόψεις της πρεσβείας, για την αμερικανική πολιτική, αφαιρούσαν κάθε μεταρρυθμιστικό στοιχείο, από την αμερικανική αρωγή, δίνοντας το βάρος στους στρατιωτικούς στόχους, την επικράτηση στον Εμφύλιο. Έτσι, η οικονομική βοήθεια θα συντηρούσε την οικονομική κατάσταση και θα αποκαθιστούσε τις καταστροφές, της οικονομικής υποδομής, ενώ, με τη λήξη του Εμφυλίου, η οικονομία θα έβρισκε τους κανονικούς της ρυθμούς και, σταδιακά, η αμερικανική βοήθεια θα μειωνόταν. Συνοπτικά, το οικονομικό πρόγραμμα της πρεσβείας αναβίωνε τη βρετανικό σχέδιο βραχυχρόνιας σταθεροποίησης της οικονομίας, του 1946, που ήταν προσφιλής πολιτική των επιχειρηματικών τάξεων, στην Ελλάδα. Ακύρωνε, κατά συνέπεια, τόσο του μακροχρόνιους σχεδιασμούς και τις μεταρρυθμίσεις της έκθεσης Porter, όσο και την παρεμβατική πολιτική της Α.Μ.Α.Γ..⁷⁶

Η αναστολή κάθε μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, από το 1948 και μετά, συνέτεινε σε μια στρατηγική που αναπαρήγαγε το παραδοσιακό status quo. Από την έκθεση Porter μέχρι την έκθεση Βαρβαρέσου στο επίκεντρο βρισκόταν η ίδια η δημόσια διοίκηση, η πολιτική και διοικητική συγκρότηση του ελληνικού κράτους, ως σχέση της ιδιωτικής με τη δημόσια σφαίρα της οικονομίας, ως συνάρθρωση της οικονομίας με την πολιτική.⁷⁷

Η αποτυχία των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών είχαν ως αποτέλεσμα, μετά από ένα σημείο, την επικέντρωση του ξένου παράγοντα, αποκλειστικά, στον έλεγχο της έκδοσης χρήματος και στον προϋπολογισμό. Η δημόσια διοίκηση θα ήταν αξιόπιστη μόνο σε ορισμένους, κρίσιμους, τομείς: την Τ.Ε. και τους Οργανισμούς Κοινής Ωφέλειας.⁷⁸

Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να εντάξουμε και τη Ν.Ε. η οποία πήγαζε από την προσδοκία, των Βρετανών, αρχικά, και των Αμερικανών, στη συνέχεια, για πιο θεσμοθετημένες μορφές, άμεσου, ελέγχου της οικονομίας. Ο έλεγχος στις πηγές δημιουργίας νέου χρήματος, στις συνθήκες αυτές, έδινε απεριόριστες εξουσίες, στη Ν.Ε., ώστε να ασκεί, άμεσο, έλεγχο στη νομισματική και δημοσιονομική πολιτική της χώρας, μετατρέποντάς την, ουσιαστικά, σε παράλληλη κυβέρνηση. Η αποστολή Porter φαινόταν αποφασισμένη να διατηρήσει τη Ν.Ε. και, κυρίως, να νομιμοποιήσει τις διευρυμένες εξουσίες της προκειμένου να ασκεί, πλήρη, έλεγχο στο σύνολο του τραπεζικού συστήματος. Αλλά και στις αρχές του 1950 όταν τέθηκε ξανά, στην

⁷⁴ Ο.π.,σελ.218

⁷⁵ Ο.π.,σελ.219

⁷⁶ Ο.π.,σελ.219,221

⁷⁷ Ο.π.,σελ.26

⁷⁸ Ο.π.,σελ.29

Ουάσιγκτον, το ζήτημα της νομισματικής σταθεροποίησης η δέσμη μέτρων που προτάθηκαν περιελάμβαναν την, εκ νέου, θεσμική διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της.⁷⁹

Σε σχέση με το βιομηχανικό ζήτημα, η αποδοχή του Τετραετούς Προγράμματος, από τις κεντρικές υπηρεσίες του Σχεδίου Μάρσαλ, ήταν αρνητική και από την αρχή αμφισβητήθηκε η δυνατότητα να πραγματοποιηθεί εντός των ορίων του Σχεδίου, δεδομένου ότι και τα εθνικά αιτήματα ήταν, αυτή την περίοδο, ασυμβίβαστα με την ενοποίηση των ευρωπαϊκών οικονομιών.⁸⁰ Η Ελλάδα, αντίθετα με τις βιομηχανικές χώρες, επεδίωκε την εκβιομηχάνισή της, όμως, η θεσμική συγκρότηση και ο τρόπος που λειτουργούσαν οι υπεύθυνοι του Σχεδίου Μάρσαλ δεν ανταποκρίνονταν στις ανάγκες που έθετε αυτό το εγχείρημα. Το Σχέδιο είχε, σαφή, προσανατολισμό στη βαριά βιομηχανία και αφορούσε εκβιομηχανισμένες χώρες όπου δεν υπήρχαν ερωτήματα για το αν υπάρχουν τεχνογνωσία, διαθέσιμοι παραγωγικοί συντελεστές ή κατάλληλοι επιχειρηματικοί φορείς.⁸¹

Τελικά, η κύρια χρήση του Τετραετούς Προγράμματος, στη διάρκεια του Σχεδίου Μάρσαλ, ήταν, απλώς, προπαγανδιστική.⁸² Σε αντίθεση με την επίσημη προπαγάνδα, στην Ελλάδα, οι Αμερικανοί, αντί να υποστηρίζουν, εμπόδιζαν την βιομηχανική ανάπτυξη, καθώς οποιαδήποτε προσπάθεια οικονομικής ανάπτυξης, μέσω εκβιομηχάνισης, αν δεν ελεγχόταν, πλήρως, από το αμερικανικό κεφάλαιο ήταν για την αμερικανική στρατηγική, δυνάμει, επικίνδυνη. Μια, έστω και σχετικά, αυτόνομη, από το αμερικανικό κεφάλαιο, διαδικασία εκβιομηχάνισης μπορούσε να δημιουργήσει κοινωνικές δυνάμεις ή νέες ταξικές συμμαχίες επικίνδυνες για την ιμπεριαλιστική ισορροπία ισχύος, έτσι όπως εκφραζόταν από το status quo της δομής της ταξικής εξουσίας, στην Ελλάδα. Η Ελλάδα ή θα αναπτυσσόταν με ένα τρόπο πλήρως ενσωματωμένο, στην αμερικανική στρατηγική, ή η εκβιομηχάνιση δεν θα προχωρούσε.⁸³ Σύμφωνα με τον πρώην αντιπρόσωπο της Ελλάδας, στον Ο.Ε.Ε.Κ., καθηγητή Νικολαΐδη, «η εκβιομηχάνιση συνάντησε άπειρες αντιδράσεις λόγω των συνεπειών που ενδεχομένως θα είχε αυτή στο εξαγωγικό εμπόριο των ενδιαφερομένων χωρών, και λόγω της οικονομικής αυτάρκειας που θα δημιουργούσε σε λίγα χρόνια στην Ελλάδα. Έτσι εμπορικά, οικονομικά, και πολιτικά συμφέροντα υπαγόρευαν στις χώρες (που πρόσφεραν οικονομική βοήθεια) μια ανυπόκριτη εχθρότητα προς τα σχέδια για την εκβιομηχάνιση της χώρας».⁸⁴

Εκτός από τις εξωτερικές υπήρχαν και ισχυρές εσωτερικές αντιδράσεις, σε προγραμματισμό και εκβιομηχάνιση, γεγονός που εξηγεί την περιέργη στάση των ελλήνων αντιπροσώπων στον Ο.Ε.Ο.Σ.. Πολλοί επιχειρηματίες πρόσβλεπαν σε βοήθεια για τις δικές τους επιχειρήσεις, παρά για μεγάλοπνοα νέα σχέδια που απειλούσαν να απορροφήσουν τη βοήθεια. Από τη δημόσια συζήτηση, εκείνης της

⁷⁹ Ο.π.,σελ.112-124,159-160,340

⁸⁰ Τα προγράμματα ανασυγκρότησης ήταν άθροισμα από συγκεκριμένα έργα και επενδύσεις τα οποία, για να εγκριθούν, απευθύνονταν σε αντίστοιχες κλαδικές επιτροπές του Ο.Ε.Ε.Κ.(βιομηχανίας, σιδήρου, άνθρακα, ενέργειας, κλπ.) και της Ε.Κ.Α./W, οι οποίες αποφάσιζαν για τη χρηματοδότηση, συγκεκριμένων, έργων σε κάθε χώρα. Βασικό κριτήριο των επιτροπών ήταν η αρχή της συμπληρωματικότητας, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και έχοντας, συνολική, εικόνα της προσφοράς και της ζήτησης ενός προϊόντος, στον ευρωπαϊκό χώρο, αποφαινόταν για την κατανομή των επενδύσεων, στο πλαίσιο των επενδυτικών σχεδίων των διαφόρων χωρών. Σε κάθε περίπτωση θα έπρεπε να αποφευχθεί η υπερεπένδυση και η πλεονασματική παραγωγή, στην οποία θα μπορούσε να οδηγήσει ο εθνικός ανταγωνισμός, και έτσι η κατανομή των επενδύσεων θα έπρεπε να διατηρεί τις ισορροπίες μεταξύ των χωρών καθώς, κατά κανόνα, αφορούσε στρατηγικούς τομείς της οικονομίας. Ο.π.,σελ.287

⁸¹ Ο.π.,σελ.285,288

⁸² Ο.π.,σελ.289-290

⁸³ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π.,σελ.78-79

⁸⁴ Το απόσπασμα παρατίθεται στο ό.π.,σελ.79-80

εποχής, προκύπτει ότι η ελληνική πολιτική βρέθηκε αντιμέτωπη, και, εν μέρει, μπλεγμένη, με αντίθετα συμφέροντα. Αλλά, τελικά, παρά τις εσωτερικές αντιδράσεις, σε προγραμματισμό και εκβιομηχάνιση, στα επίσημα ντοκουμέντα και στις αποφάσεις θα αντανακλάται, ολοένα και περισσότερο, η πεποίθηση ότι η χώρα πρέπει να εκβιομηχανιστεί. Η διάχυση νέων αντιλήψεων για την ανάπτυξη, η ανάγκη νομιμοποίησης του καθεστώτος, με οικονομικές επιτυχίες, το πλαίσιο που επέβαλλε ο Ο.Ε.Ο.Σ. και η ανάγκη να απορροφηθεί η βοήθεια, θα οδηγήσουν στη δέσμευση κονδυλίων για συγκεκριμένα έργα εξηλεκτρισμού και εκβιομηχάνισης. Αν και το Τετραετές Πρόγραμμα δεν εφαρμόστηκε, εντός των προθεσμιών που το ίδιο είχε θέσει, αποτέλεσε εργαλείο για να κατευθυνθεί, μέρος της αμερικανικής βοήθειας, προς την Ευρώπη, μέσω του Ο.Ε.Ο.Σ. Ήταν η βάση για τη διεκδίκηση κεφαλαίων και είναι γεγονός ότι, τελικά, η Ελλάδα εξασφάλισε σημαντικά ποσά.⁸⁵

Τέλος, σε συνδυασμό με τα παραπάνω, πρέπει να τονίσουμε ότι επιπρόσθετος αρνητικός παράγοντας για την βιομηχανική επενδυτική δραστηριότητα, εκτός από τις διεθνείς μεγάλες κερδοφόρες μεταφορικές επιχειρήσεις της μεγαλοαστικής τάξης του εξωτερικού, τον κερδοσκοπισμό της εσωτερικής αστικής τάξης και των μεσαίων στρωμάτων και τις ανάγκες και τα προβλήματα του μητροπολιτικού κεφαλαίου⁸⁶ - παρ' όλο που η σύγχρονη λειτουργία αυτών των τριών παραγόντων στιγμάτισε τη διαδικασία εκβιομηχάνισης στη δεκαετία του 1950 - ήταν και το τεράστιο πρόβλημα της περιορισμένης εσωτερικής αγοράς.⁸⁷

2.3.2 Μεταξύ συναίνεσης και καταστολής: τα χαρακτηριστικά του πολιτικού συστήματος

Αν στις έκτακτες περιστάσεις του Εμφυλίου το εκσυγχρονιστικό, οικονομικό, εγχείρημα του ξένου παράγοντα πέτυχε πενιχρά αποτελέσματα, ανάλογα ήταν και τα αποτελέσματα για την επίτευξη της «*αυτοσυντήρητης δημοκρατίας*». Ο εμφύλιος πόλεμος αποτέλεσε το επιστέγασμα μιας σχέσης όπου ο στρατός πήρε καθοριστική θέση, μέσα στην οργάνωση του αστικού μεταπολεμικού κράτους, μια και η νίκη, της αστικής τάξης, μπορεί να ήταν πολιτική αλλά το μέσο της ήταν η στρατιωτική νίκη. Χωρίς της στρατιωτική υπεροχή, η οποία κατοχυρώθηκε και από την ξένη στρατιωτική αρωγή των αγγλοσαξονικών δυνάμεων, η ανασυγκρότηση του αστικού κράτους θα ήταν αδύνατη. Έτσι, ο στρατός, αποτέλεσε κέντρο της πολιτικής εξουσίας και της ηγεμονίας της αστικής τάξης, με τον Εμφύλιο να δημιουργεί τις δομές που αποτέλεσαν τη μορφή της εξουσίας, τουλάχιστον, μέχρι το 1974. Η Ελλάδα, του τέλους της δεκαετίας του 1940, ήταν μια λανθάνουσα στρατιωτική δικτατορία, καθώς οι κυβερνήσεις, των κεντροδεξιών συνασπισμών ήταν ανίσχυρες και ο ρόλος τους τυπικός.⁸⁸ Ο ιδιαίτερος ρόλος του στρατού, και της θέσης που του αποδόθηκε στο μετεμφυλιακό σύστημα εξουσίας, διαφαίνεται και από το αμερικανικό σχέδιο αποβρετανοποίησης του πολιτικού και οικονομικού συστήματος της χώρας.

Πιο συγκεκριμένα, η αμερικανική επέμβαση, στην Ελλάδα, υπήρξε η αφετηρία μιας διεθνούς πολιτικής σκοπός της οποίας ήταν – με τη στενότερη ή χαλαρότερη συνεργασία των κατά τόπους ενδιαφερόμενων ιθυνόντων μεγαλοαστικών ή

⁸⁵ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.108-109

⁸⁶ Θέμα ευρωπαϊκών επενδύσεων δεν ετίθετο, ακόμη, καθώς η ανασυγκρότηση και η υπεράσπιση των πολιτικών και οικονομικών θέσεων του απασχολούσε όλο το δυναμικό του ευρωπαϊκού μητροπολιτικού κέντρου. Η εποχή της ευρωπαϊκής εξαγωγής κεφαλαίων δεν είχε έρθει, ακόμη, και ο παγκόσμιος καταμερισμός εργασίας, κάτω από την ηγεμονία του αμερικανικού κεφαλαίου, δεν είχε πάρει εκείνη τη συγκεκριμένη μορφή που σταθεροποιείται, μετά το 1960. Δημήτρης Χαραλάμης,ό.π.,σελ.78

⁸⁷ Ο.π.σελ.81

⁸⁸ Ο.π.,σελ.226-227

κεφαλαιοκρατικών ομίλων – να τεθούν υπό την άμεση εποπτεία, των Η.Π.Α., οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που συντελούνταν σε ευρύτετες περιοχές της υφής, οι οποίες διέφευγαν, άλλοτε, της αμερικανικής επιρροής.⁸⁹

Αν με την αποχώρηση των Βρετανών η ενσωμάτωση, της χώρας, στο δυτικό στρατόπεδο συνεχίστηκε, υπήρχε και ένα ζήτημα ενσωμάτωσης στα στενά γεωστρατηγικά συμφέροντα των Αμερικανών. Για την αμερικανική εξωτερική πολιτική, η Ελλάδα, είχε την αξία μιας στρατιωτικής βάσης, τόσο έναντι της Ε.Σ.Σ.Δ. όσο και υποστήριξης των αμερικανικών συμφερόντων στην ανατολική Μεσόγειο και στις πετρελαιοπαραγωγές χώρες - η χώρα απέκτησε ενδιαφέρον για το αμερικανικό κεφάλαιο πολύ αργότερα.⁹⁰ Συνεπώς, οι στρατηγικοί λόγοι που ερμηνεύουν το ισχυρό ενδιαφέρον των Αμερικανών, για τη χώρα,⁹¹ επέβαλλαν και την αποβρετανοποίηση του συστήματος εξουσίας η οποία αποτυπώθηκε στη συγκρότηση της «αμερικανικής φατριάς».⁹² Η τελευταία διαπίστωση μας δίνει το έναυσμα να προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις για τις εκφάνσεις της μεταπολεμικής συγκρότησης του εσωτερικού πολιτικοοικονομικού χώρου, οι οποίες θα μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε, συνολικά, την αμερικανική πολιτική, στην εξέλιξή της.

Σε πολιτειακό επίπεδο, εξετάσαμε πώς ο βασιλιάς έγινε ο εγγυητής της παραμονής, της Ελλάδας, στο δυτικό στρατόπεδο, με τους Αμερικανούς να λησμονούν τους αρχικούς ενδοιασμούς και τις επιφυλάξεις τους τασσόμενοι, ακολουθώντας το βρετανικό παράδειγμα, στο στρατόπεδο των υποστηρικτών της μοναρχίας. Όμως, όπως η ιστορική εξέλιξη των πραγμάτων επιβεβαίωσε, ο θεμελιώδης αντιμοναρχισμός των Αμερικανών σε συνδυασμό, κυρίως, με τα στενά τους συμφέροντα, τους οδήγησε στη θεώρηση του Στέμματος ως προσωρινού χρήσιμου οργάνου στον αγώνα κατά του κομμουνισμού.⁹³ Άλλωστε, στην ουσία τους, βασιλευόμενη και αβασίλευτη δημοκρατία δεν διέφεραν, μια και αποτελούσαν εναλλακτικές μορφές αστισμού. Έτσι, η ενεργοποίηση της μοναρχίας, μετά το θάνατο του Παπάγου, εμφανίστηκε μεν καθοριστική στο επίπεδο της πολιτικής σκηνής αλλά δεν ανταποκρινόταν στον πραγματικό συσχετισμό δυνάμεων, πράγμα που έγινε αντιληπτό το 1967. Για τους Αμερικανούς η μοναρχία είχε δυαδικό χαρακτήρα. Από τη μία, θεωρείτο συνδεδεμένη με τα βρετανικά συμφέροντα,⁹⁴

⁸⁹ Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Β' Τόμος, ό.π., σελ. 472

⁹⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π., σελ. 77

⁹¹ Βλ. Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ. 98

⁹² Τα πρόσωπα τα οποία εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των Αμερικανών σε πολιτικό - στρατιωτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο συγκρότησαν την «αμερικανική φατρία». Η τελευταία ορίζεται ως εκείνο το σύνολο ανθρώπων οι οποίοι, είτε για ιδεολογικούς είτε για λόγους υλικού συμφέροντος, ήταν έτοιμοι, για οποιοδήποτε ζήτημα, να υποστηρίξουν τις αμερικανικές θέσεις και να βοηθήσουν στην εκτέλεση των σχεδίων των Η.Π.Α., στην Ελλάδα. Επρόκειτο για ένα ολιγαρχικό φαινόμενο το οποίο συγκροτούνταν από πρόσωπα που πληρούσαν μια διπλή συνθήκη: ήταν πλήρως αφοσιωμένοι στις Η.Π.Α. και κατείχαν μια ισχυρή θέση επιρροής, κύρους ή γοήτρου. Η αμερικανική φατρία δεν πρέπει να συγχέεται με το σύνολο των αμερικανόφιλων, όπως και η φατρία του Στέμματος δεν πρέπει να ταυτίζεται με το σύνολο των μοναρχικών. Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π., σελ. 472

⁹³ Ο.π., σελ. 387, 473

⁹⁴ Όταν οι Αμερικανοί κληρονόμησαν την Ελλάδα, από τους Βρετανούς, το 1947, έβλεπαν με δυσπιστία το θεσμό της μοναρχίας, λόγω των στενών σχέσεων της βασιλικής οικογένειας με το Λονδίνο, του ρόλου που έπαιξε στην εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Μεταξά, αλλά και των παραδοσιακών αμερικανικών αντιμοναρχικών απόψεων. Αλέξης Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας: Ο Αμερικανικός Παράγων, 1947-1967*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1997, σελ. 19. Βλέπε και Γεράσιμος Καραμπελιάς, *Ο Ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων στην Πολιτική Ζωή της Τουρκίας και της Ελλάδας: Συγκριτική Ανάλυση των Μεταπολεμικών Στρατιωτικών Επεμβάσεων 1945-1980*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σελ. 428

γεγονός ουσιαστικό εκείνη την εποχή της κρίσης μεταξύ των ιμπεριαλιστικών συμφερόντων, τουλάχιστον, στη Μέση Ανατολή.⁹⁵ Από την άλλη η οργάνωση της νομιμότητας, με κέντρο τη μοναρχία, είχε σαν αποτέλεσμα την αναπαραγωγή των νόμιμων θεσμικών μηχανισμών ελέγχου των πολιτικών εξελίξεων, στην Ελλάδα.⁹⁶

Εξετάσαμε, επίσης, πώς η εξομοίωση της επιστροφής του βασιλιά με τον αντικομμουνιστικό αγώνα και η διατήρηση της βρετανικής φιλίας μετέβαλλαν, ουσιαστικά, και το κομματικό σύστημα, με την αποδοχή του θεσμού της μοναρχίας από την πλειοψηφία των πολιτικών του χώρου των Φιλελευθέρων (Δημοψήφισμα 1946) – αυτή η εξέλιξη εκφράστηκε και με τις τέσσερις κυβερνήσεις Σοφούλη (Σεπτέμβριος 1947 – Ιούνιος 1949). Εδώ, όμως, πρέπει να σημειωθεί ότι, για το αξίωμα του πρωθυπουργού, οι αμερικανικές επιλογές αφορούσαν πρόσωπα των οποίων οι δεσμοί με την μοναρχία ήταν, σχετικά, αδύναμοι. Δεν είναι τυχαίο ότι από τους παλαιούς βενιζελογενείς πολιτικούς, οι μόνες περιπτώσεις που απέκρουσαν την ιδέα της παλινόρθωσης ήταν οι διατελέσαντες, αργότερα, πρωθυπουργοί Σοφούλης και Πλαστήρας, ενώ οι αντιμοναρχικοί ηγέτες, που κατέφυγαν στη Μέση Ανατολή, κατά τη διάρκεια της Κατοχής (Σ. Βενιζέλος, Π. Κανελλόπουλος και Γ. Παπανδρέου), και που πραγματοποίησαν, εκεί, μια προσέγγιση με τη μοναρχία, είτε τέθηκαν στο περιθώριο των εξελίξεων είτε υπονομεύτηκαν.⁹⁷ Συνεπώς, όταν ο Παπάγος προωθείται, από τους Αμερικανούς, για την πρωθυπουργία, εκφράζει, κυρίως, τον αντιμοναρχισμό του στρατεύματος και ειδικότερα του Ι.Δ.Ε.Α.. Έτσι, σε ένα κομματικό σύστημα το οποίο βασιζόταν σε προσωπικότητες και του οποίου ο κατακερματισμός ήταν το βασικό χαρακτηριστικό, η πολιτική εύνοια των Αμερικανών, πάνω σε ένα πρόσωπο, είχε, ασφαλώς, ειδικό βάρος και τη δική της σημειολογία. Τελικά, αν οι Αμερικανοί επιθυμούσαν τη διατήρηση του κομματικού status quo, για παράδειγμα στο χώρο της Δεξιάς, θα μπορούσαν να επιτύχουν τις επιδιώξεις τους μέσω της συνέχειας του Λαϊκού Κόμματος και όχι μέσω της υπονόμευσής του, ώστε να πετύχει το πείραμα Παπάγου.

Από την άλλη μεριά, τα *Liberties* σχημάτισαν μια νέα διεθνή ταξική συμμαχία όχι μόνο ενάντια στα συμφέροντα των χωρών του, λεγόμενου, υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά και ενάντια στα παραδοσιακά, ιμπεριαλιστικά και αποικιοκρατικά, συμφέροντα της αγγλικής και της γαλλικής αστικής τάξης - η αμερικανική αστική τάξη και, κυρίως, οι ομάδες που υποστήριζαν τη διεύρυνση της οικονομικής και πολιτικής αμερικανικής επιρροής, έκτισαν, την οργάνωση μιας παγκόσμιας αυτοκρατορικής στρατηγικής, που εδραζόταν σε ένα δίκτυο ταξικών συμμαχιών. Έτσι, με τη στρατηγική τους απέναντι στην ελληνική αστική τάξη, η οποία πήρε συγκεκριμένη μορφή με τη συμφωνία των *Liberties*, απώθησαν την

⁹⁵ Μετά την αμερικανική επέμβαση, στην Ελλάδα, έλαβε χώρα μια αμερικανοβρετανική διπλωματική διαμάχη αναφορικά με την παραμονή ή μη των βρετανικών στρατευμάτων στη χώρα. (Βλ. Robert Frazier, «Η Διένεξη Bevin – Marshall για την Αποχώρηση των Βρετανικών Στρατευμάτων», στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο*, Lars Baerentzen – Γιάννης Ιατρίδης - Ole S. Smith (επιμ.), Αριστέα Παρίση(μτφ.), Αθήνα, Ολκός, 1992, σελ. 271-283 – ιδιαίτερα τη σελίδα 278). Η παραπάνω διένεξη σχετιζόταν άμεσα με τους διαπραγματευτικούς διπλωματικούς ελιγμούς των Βρετανών ώστε να αποσπάσουν την σταθερή δέσμευση των Η.Π.Α. να υποστηρίξουν τη θέση της Μεγάλης Βρετανίας στη Μέση Ανατολή (Θανάσης Σφήκας, «Το Διεθνές Πλαίσιο του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Ανασκόπηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Τόμος Δ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σελ. 255)

⁹⁶ Δημήτρης Χαράλαμπος, ό.π., σελ. 45

⁹⁷ Μετά τις εκλογές της 5^{ης} Μαΐου 1950, η βασιλική οικογένεια αποφάσισε να τοποθετήσει στη θέση του πρωθυπουργού τον Σοφοκλή Βενιζέλο. Ωστόσο, οι Αμερικανοί, χρησιμοποιώντας την απειλή της διακοπής της στρατιωτικής και οικονομικής βοήθειας, προς την Ελλάδα, οδήγησαν την κυβέρνηση Βενιζέλου σε παραίτηση και «παρέδωσαν» την εξουσία στο στρατηγό Νικόλαο Πλαστήρα. Γεράσιμος Καραμπελιάς, ό.π., σελ. 434 (υποσημείωση)

αγγλική επιρροή από τη Μεσόγειο, ακόμη περισσότερο, και αύξησαν τη δική τους σφαίρα επιρροής.⁹⁸ Άλλωστε, δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας πως η αγορά των Liberties έγινε παρά τις αντίθετες συστάσεις του βρετανικού City.⁹⁹

Είδαμε, επιπλέον, πώς οι Βρετανοί στήριζαν με κάθε μέσο την παλινόρθωση της μοναρχίας, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την επανασυγκρότηση ενός παραδοσιακού κέντρου επιρροής των συμφερόντων τους, αλλά και, συγχρόνως, πώς εμπόδισαν την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας, για να εμποδίσουν την αύξηση της επιρροής των κομμουνιστών. Η επιμονή των Βρετανών στη διατήρηση του κοινοβουλευτισμού σε συνδυασμό, κυρίως, με τη στάση τους στη Μέση Ανατολή και την υποστήριξή τους, αργότερα, προς τη μοναρχία είχε ως αποτέλεσμα την αντίθεση του Ι.Δ.Ε.Α. και την αναζήτηση της αμερικανικής προστασίας. Ο Ι.Δ.Ε.Α. αναζήτησε την αμερικανική επιρροή για να ξεφύγει από τα προπολεμικά πλέγματα συμφερόντων, που προσπαθούσαν να επιβάλλουν οι Βρετανοί.¹⁰⁰ Το ουσιαστικό σημείο, που πρέπει να τονιστεί εδώ, είναι η απομάκρυνση του στρατού από τη μοναρχία και ο όσο το δυνατόν μεγαλύτερος περιορισμός της επιρροής της στο στράτευμα, πράγμα που για πολιτικούς λόγους δεν θεσμοθετήθηκε. Η ουσία, αυτής της αντιπαράθεσης, βρισκόταν στο ζήτημα ελέγχου του στρατού. Η μοναρχία, για να εδραιώσει τη θέση της, μέσα στο κράτος, ήθελε να ελέγχει το στράτευμα, ενώ ο Ι.Δ.Ε.Α., ο οποίος αντιτίθονταν σε μια τέτοια εξέλιξη, φιλοδοξούσε να κρατήσει τον αρχηγικό, ηγεμονικό, του ρόλο στην οργάνωση της εξουσίας. Δύο ήταν τα κέντρα εξουσίας, μέχρι το 1947, όταν οι Αμερικανοί αντικατέστησαν τους Βρετανούς: η βρετανική παρουσία (πρεσβεία και στρατιωτική αποστολή) και ο Ι.Δ.Ε.Α., με τη μοναρχία να αποτελεί συστατικό μέρος του βρετανικού φάσματος επιρροής.¹⁰¹

Τέλος, το αμερικανικό σχέδιο αποβρετανοποίησης είχε και την οικονομική του παράμετρο. Ειδικότερα, ο μόνος τομέας όπου έκανε επενδύσεις το αμερικανικό κεφάλαιο, την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, και χρησιμοποίησε όλες τις χρηματοδοτικές πηγές, για αυτό το σκοπό - βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ, κεφάλαια πολεμικών επανορθώσεων και ελληνικούς κρατικούς πόρους - ήταν ο τομέας της ενέργειας, και ιδιαίτερα η παραγωγή, η εκμετάλλευση και η διανομή της (Embasco Services Inc). Σκοπός του αμερικανικού κεφαλαίου ήταν να εκδιώξει τους Βρετανούς, από αυτόν τον μονοπωλιακό τομέα (Πάουερ), πράγμα το οποίο, πολύ σύντομα, πέτυχε και ο λόγος ήταν το υψηλό κέρδος, που υποσχόταν το μονοπώλιο, και ο έλεγχος πάνω στη διαδικασία εκβιομηχάνισης - και τη διανομή των κερδών - που σήμαινε ο έλεγχος της ενέργειας. Μέσω αυτών των επενδύσεων, το αμερικανικό κεφάλαιο, δεν περιορίστηκε μόνο σε καθαρά πολιτικά μέσα, ή έλεγχο μέσω της οικονομικής βοήθειας και των κρατικών ή τραπεζικών δανείων, για να πετύχει τον έλεγχο της ελληνικής οικονομίας και της βιομηχανίας, αλλά παρουσιάστηκε άμεσα μέσα στην ίδια τη βιομηχανική υποδομή. Μέχρι το 1953, ο έλεγχος πάνω στην παραγωγή και διανομή ηλεκτρικής ενέργειας ήταν άμεσος, ενώ από το 1953, και μετά, παίρνει τη μορφή της Δ.Ε.Η.¹⁰²

Συνοψίζοντας, οι αμιγείς σύμμαχοι των Αμερικανών, δηλαδή η αμερικανική φατρία, αποτελούνταν από το στρατό(Ι.Δ.Ε.Α.), το χρηματιστικό εφοπλιστικό

⁹⁸ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.60

⁹⁹ Πάνος Καζάκος,σελ.83

¹⁰⁰Σύμφωνα με την ανάλυση των ειδικών του Στέϊτ Ντιπάρτμεντ, ο Ι.Δ.Ε.Α. δημιουργήθηκε από νεαρούς αξιωματικούς, οι οποίοι επεδίωκαν να ενισχύσουν τη θέση τους έναντι των βενιζελικών αξιωματικών που είχαν αποστρατευτεί ή αποταχθεί μετά το κίνημα του 1935 και ανακλήθηκαν στην ενεργό υπηρεσία από τους Βρετανούς. Αλέξης Παπαχελάς,ό.π.,σελ.27

¹⁰¹ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.37-38,40

¹⁰² Ο.π.,σελ.81

κεφάλαιο (Liberties) και τις αντιμοναρχικές πολιτικές προσωπικότητες. Εντούτοις, η μόνη, προοπτικά, αξιόπιστη συμμαχία, με τους παράγοντες του εσωτερικού πολιτικοοικονομικού χώρου, ήταν αυτή με το στρατό, καθώς αποτελούσε εκείνη τη θεσμική δομή που, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, υπερέβαινε τα πρόσωπα (κομματικό σύστημα) ή τη de facto σύμπτωση προσωρινών συμφερόντων (Παλάτι). Άλλωστε, η λανθάνουσα διάσταση της συμφωνίας των Liberties μεταφραζόταν στην αβεβαιότητα, των Αμερικανών, ότι η ελληνική αστική τάξη ήταν ικανή να οργανώσει και να σταθεροποιήσει την εξουσία της.¹⁰³

Η παραπάνω ανάλυση φωτίζει και ορισμένες πλευρές των μεταπτώσεων της αμερικανικής πολιτικής. Η προτεραιότητα της στρατιωτικής επικράτησης, στον Εμφύλιο, και η υποβάθμιση της οικονομικής ενσωμάτωσης, που εκφράστηκε από την έντονα αντικομμουνιστική γραμμή της πρεσβείας, συνεπαγόταν ισχυρούς δεσμούς με το στρατό. Με άλλα λόγια, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, παρατηρείται η σταδιακή μείωση του βάρους οικονομικής ενσωμάτωσης και, αντίστοιχα, η αύξηση του βάρους της πολιτικής ενσωμάτωσης, εξέλιξη που εκφράστηκε, άμεσα, στην τότε συγκυρία, με το καθεστώς εκτάκτου ανάγκης.

Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η ψήφιση, στα τέλη του 1947, του αντιαπεργιακού νόμου ο οποίος, ουσιαστικά, ανέστειλε το δικαίωμα στην απεργία. Η Α.Μ.Α.Γ. εξέφρασε σοβαρές επιφυλάξεις, στην κυβέρνηση, για αυτό το νόμο ενώ, την ίδια περίοδο, επεδίωκε να παρέμβει, στα συνδικάτα, με πρόθεση να υποστηρίξει μετριοπαθείς συνδικαλιστικές ομάδες, πολιτική που, μάλλον, απέτυχε.¹⁰⁴

Από την άλλη μεριά, και στο πλαίσιο πολιτικής ενσωμάτωσης, η διατήρηση του κοινοβουλευτισμού και η αποφυγή στρατιωτικής δικτατορίας αποτέλεσε μια ενιαία αμερικανική γραμμή. Η αποφυγή μιας ανοικτής δικτατορίας, στην Ελλάδα, επικράτησε λόγω της, εσωτερικής και διεθνούς, προπαγάνδας, της αμερικανικής αστικής τάξης, και του ρόλου των Η.Π.Α., στον μεταπολεμικό κόσμο. Αυτή η πολιτική επιλογή είχε επιπτώσεις και στο εσωτερικό μέτωπο καθώς, όπως είδαμε, κρίθηκε απαραίτητη για να περιοριστεί η λαϊκή βάση του Κ.Κ.Ε., χωρίς, συγχρόνως, να γίνει καμιά υποχώρηση στην αντικομμουνιστική πολιτική του κράτους.¹⁰⁵

Κλείνοντας την επισκόπηση, για τη διαμόρφωση του μεταπολεμικού συστήματος εξουσίας, διαπιστώνουμε ότι η σύμπλευση των αμερικανικών στρατηγικών συμφερόντων και των συμφερόντων της άρχουσας τάξης, στην Ελλάδα, βασίστηκε, αρχικά, σε τρία σκέλη: εφοπλιστικά συμφέροντα, βοήθεια Μάρσαλ και προοπτική νικηφόρας κατάληξης του Εμφυλίου, τα οποία βρήκαν στον Ι.Δ.Ε.Α. τον καθοριστικό φορέα επιβολής, των νέων συμφερόντων, μέσα στην ελληνική κοινωνία.¹⁰⁶

Παρ' όλα αυτά, η πολιτική λύση Παπάγου δεν ήταν δεδομένη, καθώς η διάχυση της αμερικανικής επιρροής κατευθύνθηκε, αρχικά, προς τον Πλαστήρα. Πιο συγκεκριμένα, ακριβώς μετά το τέλος του Εμφυλίου, λαμβάνουν χώρα δύο σημαντικές εξελίξεις: Η πρώτη σχετίζεται με το γεγονός ότι η χώρα έμπαινε σε μια ειρηνική περίοδο χωρίς, πλέον, την άμεση απειλή για την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων και με, δυναμικά, αυξημένους πόρους για την οικονομική της ανάπτυξη από την - προσωρινή όπως αποδείχτηκε - αποστρατικοποίηση. Η δεύτερη συσχετίζεται με την σταδιακή απομάκρυνση των Αμερικανών από τον άμεσο έλεγχο τόσο των πολιτικών όσο και των οικονομικών διεργασιών - τέλος Σχεδίου Μάρσαλ. Αυτές οι δύο εξελίξεις μας επιτρέπουν, μέσα και από την εμπειρία του Εμφυλίου, να αποτυπώσουμε τις μετεμφυλιακές, πλέον, αντιφατικές διαστάσεις της αμερικανικής

¹⁰³ Βλ.ό.π.,σελ.45,62

¹⁰⁴ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.196

¹⁰⁵ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π.,σελ.62

¹⁰⁶ Ό.π.,σελ.38-39

πολιτικής, με ορόσημα από τη μια, τον Συναγερμό του Παπάγου και την ένταξη στο Ν.Α.Τ.Ο και, από την άλλη, την νομισματική μεταρρύθμιση, του Μαρκεζίνη.

Ο «εξελληνισμός» της οικονομικής διαχείρισης και η σταδιακή βελτίωση της οικονομικής κατάστασης ήταν δύο από τα στοιχεία τα οποία αναμενόταν να ενισχύσουν την κυβέρνηση Πλαστήρα, η οποία αποτελούσε σαφή επιλογή της αμερικανικής πρεσβείας, αυτή την περίοδο. Ο αμερικανός πρεσβευτής, μέχρι να αποχωρήσει από την Ελλάδα, παρέμεινε κατηγορηματικός στην ανάγκη να υποστηριχθούν οι κεντρικές κυβερνήσεις, με την αιτιολογία ότι η μακροχρόνια αντιμετώπιση της Αριστεράς προϋπέθετε υποστήριξη ισχυρών φιλελεύθερων κυβερνήσεων οι οποίες θα ήταν ικανές να εφαρμόσουν, οικονομικά και κοινωνικά προγράμματα, που θα βελτιώναν το βιοτικό επίπεδο της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού.¹⁰⁷

Ο Πλαστήρας εξέφραζε το πνεύμα της συναίνεσης, μέσω μιας διαδικασίας αμνήστευσης των δυνάμεων που ηττήθηκαν στον Εμφύλιο, σε αντίθεση, με τις άλλες βενιζελογενείς προσωπικότητες, όπως οι Γ. Παπανδρέου και Σ. Βενιζέλος, που το υπονόμισαν.¹⁰⁸ Η «*αυτοσυντήρητη δημοκρατία*» προϋπέθετε βαθιές πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που, στο διαμορφούμενο μετεμφυλιακό πλαίσιο, είχαν χαρακτήρα μεσομακροπρόθεσμο και αναφέρονταν, αφενός, στην εγκαθίδρυση ενός γνήσιου κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, χωρίς τις αγκυλώσεις του παρελθόντος, αφετέρου, στην ισονομία και ισοπολιτεία των πολιτών, υπό ένα γνήσιο αστικό κράτος δικαίου.¹⁰⁹ Η οικονομική διάσταση των μεταρρυθμίσεων, με σκοπό την επίτευξη μιας «*αυτοσυντήρητης οικονομίας*», μεταφράστηκε προγραμματικά στην, κατά παραγγελία της κυβέρνησης Πλαστήρα, έκθεση Βαρβαρέσου. Τα μέτρα Βαρβαρέσου, όπως θα εξετάσουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, συνεπάγονταν αποδυνάμωση τόσο των συμφερόντων της ιδιόμορφης αστικής τάξης (εφοπλιστών, βιομηχάνων, εμπόρων), όσο και των συμφερόντων του παραδοσιακού κομματικού συστήματος της εποχής (πατρωνία, διαπλοκή). Η αποδυνάμωση των συμφερόντων της αστικής τάξης, εκτός από τις έκδηλα οικονομικές, είχε και λανθάνουσες πολιτικές πτυχές, καθώς ο

¹⁰⁷ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π., σελ.346-347

¹⁰⁸ Με το τέλος του Εμφυλίου τίθεται, επιτακτικά, το θέμα της εξομάλυνσης των εσωτερικών συνθηκών, ώστε να κινητοποιηθούν όλες οι δυνάμεις του έθνους για την επόμενη περίοδο. Οι περισσότεροι εκκινούσαν από την ηθική και την πολιτική λογική ορισμένοι, όμως, όπως ο Σ. Μαρκεζίνης, έβλεπαν στη «*λήθη*» μια κρίσιμη προϋπόθεση για να πετύχει η «*οικονομική ανόρθωση*». Στις προγραμματικές δηλώσεις της δεύτερης μετεμφυλιακής κυβέρνησης Πλαστήρα (1951-52), η εσωτερική ειρήνευση προβλήθηκε ως ένας από τους κεντρικούς άξονες της πολιτικής δίπλα στη νομισματική σταθερότητα και στην ανάπτυξη, εντός του δυτικού πλαισίου. Η εσωτερική ειρήνευση προσέκρουσε, όμως, σε ένα τείχος πολιτικών αντιδράσεων, από την παράταξη των νικητών του Εμφυλίου, που εκτιμούσαν ότι, παρά τη νίκη, ο κομμουνιστικός κίνδυνος εξακολουθούσε να υπάρχει και δεν έπρεπε να υποτιμηθεί. Η σκληρή στάση ήταν προϊόν πολλών παραγόντων – της αλαζονείας που χαρακτηρίζει τους νικητές, των συμφερόντων που εδραιώθηκαν την περίοδο της ανωμαλίας, του άγχους μπροστά στο ενδεχόμενο ηθικής αμφισβήτησης, για κατοχικές και εμφυλιοπολεμικές συμπεριφορές, της έντασης και των αβεβαιοτήτων του ψυχρού πολέμου, κ.ά. Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ.133-134

¹⁰⁹ Για την εγκαθίδρυση ενός αυθεντικού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος απαιτούνταν, όπως η ιστορική εμπειρία έδειξε, τα εξής: α) Εκσυγχρονισμός των κομμάτων, δηλαδή μεταμόρφωσή τους από αστερισμούς προσωπικοτήτων σε σύγχρονες οργανωτικά γραφειοκρατικές δομές, με σταθερές πολιτικές και ιδεολογικές βάσεις, εξέλιξη που προϋπέθετε κοινωνικοοικονομικό μετασχηματισμό. Αυτό θα έπρεπε να συνδυαστεί και με την εμφάνιση των λαϊκών μαζών στο μεταπολεμικό πολιτικό προσκήνιο. β) Οριστική πάυση των επεμβάσεων του Στέμματος, στην πολιτική ζωή, και περιορισμό του ρόλου του στα στενά συνταγματικά του καθήκοντα. γ) Οριστική, επίσης, πάυση των επεμβάσεων ή των πιέσεων του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας. δ) Άρση της εμφυλιοπολεμικής νομοθεσίας - η οποία κατέληξε, αργότερα, στην θεσμοθέτηση του «*παρασυντάγματος*» - προς εγκαθίδρυση ενός αυθεντικού κράτους δικαίου.

εξορθολογισμός της οικονομικής της ισχύος, μέσω της αναδιανομής του εισοδήματος, και όχι μόνο, αύξανε την πιθανότητα για την, αντίστοιχη, κοινωνικοπολιτική ανάπτυξη των κατώτερων στρωμάτων. Ο κοινωνικοπολιτικός εκδημοκρατισμός θα επιτυγχανόταν, επίσης, με την απονέκρωση του συστήματος πατρωνίας, γεγονός που θα καθόριζε και καθολικούς όρους δράσης στο πολιτικό και οικονομικό παιχνίδι. Συνοπτικά, η προοπτική εκδημοκρατισμού, του πειράματος Πλαστήρα, εδραζόταν στη διάχυση της οικονομικής και πολιτικής δύναμης σε όλο το φάσμα των κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων.

Το ερώτημα, επομένως, που πρέπει να απαντηθεί είναι γιατί επικράτησε, τελικά, η λύση Παπάγου. Η ιστορία επαναλήφθηκε και θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: όπως, το 1946, οι βραχυπρόθεσμοι πολιτικοί στόχοι των Βρετανών - παλινόρθωση μοναρχίας και επικράτηση του Λαϊκού Κόμματος - ακύρωσαν, ουσιαστικά, την οικονομική πολιτική Βαρβαρέσου, όπως, το 1947-48, ο βραχυπρόθεσμος στόχος της στρατιωτικής επικράτησης, στον Εμφύλιο, ακύρωσε την οικονομική πολιτική της Α.Μ.Α.Γ., έτσι, και με την έναρξη του πολέμου της Κορέας, ο βραχυπρόθεσμος στόχος της «άμεσης αυτοάμυνας» (επαναστρατικοποίηση) έθεσε τις βάσεις για την, εκ νέου, ακύρωση της μακρόπνοης μεταρρυθμιστικής πρότασης Βαρβαρέσου - και φυσικά του πολιτικού πειράματος Πλαστήρα - στην προοπτική, πλέον, της ανάπτυξης. Είναι φανερό ότι η πορεία προς τον Ψυχρό Πόλεμο, με την υποβάθμιση του βάρους της οικονομικής ενσωμάτωσης - όχι όμως, σε επίπεδο προπαγάνδας(εκβιομηχάνιση) - και την αναβάθμιση μιας ιδιάζουσας πολιτικής ενσωμάτωσης - πολιτική αυτονομία στρατού, πρωθυπουργία Παπάγου, θεσμοθέτηση «*παρασυντάγματος*» - εξυπηρετούσε, εκτός από τις νέες προτεραιότητες των Αμερικανών, τα συμφέροντα του στρατού.¹¹⁰

Έτσι, από τις 16/11/52, μέχρι το θάνατο του Παπάγου (10/4/55), η οργάνωση της εξουσίας δομήθηκε γύρω από δύο κεντρικούς πόλους: το στρατό(Ι.Δ.Ε.Α.) - κυβέρνηση (Παπάγος) και τη μοναρχία, με το ειδικό, όμως, βάρος να πέφτει στον πρώτο.¹¹¹ Ακολούθως, αυτός ο εξουσιαστικός πυρήνας πλαισιώθηκε από τα εφοπλιστικά συμφέροντα και τους βιομηχάνους του εσωτερικού.¹¹²

Σε τελική ανάλυση, η νέα κατάσταση είχε την εξής σκιαγραφία: Ι.Δ.Ε.Α. και κυβέρνηση Παπάγου είχαν πρωτεύουσα θέση για την αμερικανική στρατηγική, ενώ η υποστήριξη προς τη μοναρχία υπαγορευόταν από την αναγκαία δομή της νομιμότητας της εξουσίας. Το ίδιο ίσχυε και για την αστική τάξη και, κυρίως, για την ηγεμονική μερίδα του ελληνικού κεφαλαίου, η οποία αναγνώριζε, στον προσδιοριστικό ρόλο του Ι.Δ.Ε.Α., σε συνδυασμό με την κυβέρνηση του Συναγερμού και την αμερικανική υποστήριξη, τις πολιτικές συντεταγμένες, οι οποίες καθόρισαν την αστική νίκη στον Εμφύλιο και ήταν σε θέση να αναπαράγουν τις συνθήκες της ταξικής κυριαρχίας, δηλαδή το αποτέλεσμα αυτής της νίκης. Στη μοναρχία αναγνώριζαν ένα κέντρο εξουσίας, έκφραση και μορφή της νομιμότητας που επέβαλε το αποτέλεσμα του Εμφυλίου, με χαρακτήρα λιγότερο πεπερασμένο από ότι ήταν πρόσωπα και συγκυριακές συμπτώσεις συμφερόντων.¹¹³

¹¹⁰ Σε αυτό το πλαίσιο της αμερικανικής στρατηγικής δεν πρέπει να υποτιμάμε και μια τάση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής για άμεση επιρροή, σε τρίτες χώρες, γεγονός που έπαιξε ρόλο στη δικτατορία της 21/4/67 και, κυρίως, στο κίνημα Ιωαννίδη. Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.62

¹¹¹ Ο.π.,σελ.43,

¹¹² Βλ.ό.π.,σελ.70

¹¹³ Ο.π.,σελ.45

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙ
ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, 1953-1973

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΠΡΟΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ

1.1 Διεθνείς εξελίξεις και εθνική οικονομική ανάπτυξη: η αλλαγή των προσανατολισμών

Στις αρχές του 1952 ξεκίνησε, στην Ουάσιγκτον, η συζήτηση για το οικονομικό πρόγραμμα βοήθειας, του 1953-54, για τις χώρες του Ν.Α.Τ.Ο./Ο.Ε.Ε.Σ. Τα προγράμματα αυτά αφορούσαν, πλέον, συμφωνίες που ετοιμάζονταν να κάνουν οι Η.Π.Α. με μεμονωμένες χώρες στο πλαίσιο των οργανισμών του Ο.Ε.Ε.Σ. και του Ν.Α.Τ.Ο. έχοντας, κυρίως, το χαρακτήρα της «τεχνικής βοήθειας».¹

Στα μέσα του 1952 στάλθηκε, για σχολιασμό στην Μ.Σ.Α./Γ, το «Προκαταρκτικό Πρόγραμμα Οικονομικής Δράσης για το 1953/54 στην περιοχή της Ν.Α.Τ.Ο./Ο.Ε.Ε.Σ.», το οποίο είχε δύο σκέλη: ένα που αναφερόταν, γενικά, στην μελλοντική οικονομική πολιτική των Η.Π.Α., απέναντι στις χώρες του Ο.Ε.Ε.Σ./Ν.Α.Τ.Ο. και ένα, ειδικότερο, για την Ελλάδα. Για την ακρίβεια, οι χώρες της Νότιας Ευρώπης - Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα, Τουρκία και Γιουγκοσλαβία - αντιμετωπίστηκαν ως μία ενότητα καθώς θεωρήθηκε ότι είχαν οικονομίες με παρόμοια δομή και χαρακτηριστικά και συνεπώς θα έπρεπε να ήταν κοινή η στρατηγική αντιμετώπισή τους.²

Ποιο συγκεκριμένα, ως κοινά χαρακτηριστικά στις οικονομίες των χωρών της Νότιας Ευρώπης θεωρήθηκαν τα ακόλουθα:

α) Επρόκειτο για αγροτικές οικονομίες, όπου το ειδικό βάρος του πρωτογενούς τομέα κυριαρχούσε στην παραγωγή, την απασχόληση και τις εξαγωγές. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις είχαν, κυρίως, οικογενειακό χαρακτήρα, στηρίζονταν στην εργασία και σε σχετικά πρωτόγονες τεχνικές παραγωγής, καθώς το έδαφος, ο τύπος των καλλιεργειών και η έλλειψη κεφαλαίων επέβαλλαν αξεπέραστες τεχνικές δυσχέρειες. Παρά τον αγροτικό τους χαρακτήρα, αυτές οι οικονομίες ήταν ελλειμματικές σε πολλές κατηγορίες τροφίμων και ήταν αναγκασμένες να κάνουν σημαντικές εισαγωγές.

β) Οι υποδομές, στον αγροτικό αλλά και στον ενεργειακό τομέα, είχαν χαμηλό βαθμό ανάπτυξης. Επιπλέον, αν και το δίκτυο μεταφορών ήταν, σαφώς, καλύτερο το κόστος μεταφοράς των αγαθών, στην εγχώρια και τις εξωτερικές αγορές, ήταν υψηλό.

γ) Η υπάρχουσα βιομηχανία υστερούσε, σημαντικά, από αυτήν της υπόλοιπης Δυτικής Ευρώπης και ήταν μονόπλευρα προσανατολισμένη στους κλάδους των τροφίμων και της υφαντουργίας.

δ) Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός υποαπασχολούνταν, σε μεγάλο ποσοστό, και το εργατικό δυναμικό ήταν, σε μεγάλο βαθμό, αναλφάβητο και χωρίς δεξιότητες.

ε) Το κατά κεφαλήν εισόδημα κινούνταν ανάμεσα σε αυτό των ευρωπαϊκών χωρών και των χωρών της Ασίας και της Αφρικής και εξασφάλιζε οριακά επίπεδα επιβίωσης, στη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού. Η εθνική αποταμίευση παρέμεινε εξαιρετικά χαμηλή.

στ) Η κρατική παρέμβαση, στην οικονομία, ήταν εκτεταμένη, εντούτοις, οι θεσμοί είχαν υποτυπώδη ανάπτυξη και η δημόσια διοίκηση ήταν αναποτελεσματική. Επιπλέον, τα φορολογικά συστήματα επέτειναν, αντί να αμβλύνουν, τις ανισότητες του πλούτου.

¹ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ. 403-404

² Ο.π., σελ. 404

ζ) Στις οικονομίες αυτές υπήρχαν πολύ μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες, και ένα «*άκαμπτο ταξικό σύστημα*», που δημιουργούσαν ατμόσφαιρα κοινωνικής αδικίας και λειτουργούσαν ανασταλτικά στη δημιουργία καθεστώτων με πολιτική σταθερότητα.

η) Το εξωτερικό εμπόριο, αυτών των χωρών, ήταν απόλυτα συνδεδεμένο με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες.

Συμπερασματικά, τα παραπάνω προβλήματα θεωρήθηκαν ως «*διαρθρωτικά*» και συνεπώς η αντιμετώπισή τους απαιτούσε μια μακροχρόνια προσέγγιση μέσω της οποίας αυτές οι χώρες θα αντιμετωπιζόνταν ενιαία, στο πλαίσιο των ευρύτερων οικονομικών και στρατιωτικών οργανισμών³ (Ο.Ε.Ε.Κ., Ν.Α.Τ.Ο.).⁴

Το ειδικότερο τμήμα της Έκθεσης, για την Ελλάδα, προέβλεπε χαμηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, για τη δεκαετία του 1950, εξαιτίας των περιορισμένων δυνατοτήτων «*τεχνικής ανάπτυξης της οικονομίας*». Η ευθύνη για την πορεία της ελληνικής οικονομίας – όπως και των υπολοίπων χωρών - μεταφερόταν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης καθώς οι εισαγωγές, της χώρας, θα έπρεπε να μετατοπιστούν από τη «*χώρα του δολαρίου*» στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης προς τις οποίες ήδη κατευθυνόταν το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών. Η απεμπλοκή, των Η.Π.Α., από τις οικονομικές υποθέσεις της Ελλάδας, ήταν πλέον καθολική, ενώ ακόμα και στην περίπτωση της στρατιωτικής βοήθειας, η οποία παρέμενε στο ακέραιο υποχρέωση των Η.Π.Α., υπήρχε η διάθεση περικοπών.⁵

Στα τέλη του 1952 η ελληνική κυβέρνηση, μάλλον σε αντίθεση με τις πολιτικές υποδείξεις περί υποβολής περιορισμένων προγραμμάτων τεχνικής βοήθειας, υπέβαλλε, στον Ο.Ε.Ε.Κ., το νέο Τετραετές Πρόγραμμα, 1953-56. Στο νέο Τετραετές επανήλθε το βιομηχανικό επενδυτικό πρόγραμμα του προηγούμενου Τετραετούς, του 1948-52, μια και γινόταν πάλι λόγος για τις επτά μεγάλες στρατηγικές επενδύσεις και τη σύνδεση του βιομηχανικού με το ενεργειακό πρόγραμμα. Το ελληνικό κράτος φαινόταν διατεθειμένο να αναλάβει την πραγματοποίηση του 50% του προγράμματος και επεδίωκε να εξασφαλίσει, από κάθε δυνατή πηγή, τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους.⁶

Η Μ.Σ.Α./G απέρριψε, στο σύνολό του, το νέο πρόγραμμα και προέτρεψε, την ελληνική κυβέρνηση,⁷ να προσανατολιστεί σε προγράμματα τεχνικής βοήθειας ώστε

³ Η Έκθεση, υπέδειξε ότι η αναπτυξιακή στρατηγική θα έπρεπε να βελτιώσει το θεσμικό πλαίσιο, να αναπτύξει τους φορείς σχεδιασμού, να υλοποιήσει τα έργα υποδομής, να ιδρύσει θεσμούς για τη μεταφορά της τεχνικής γνώσης, να εκπαιδεύσει το εργατικό δυναμικό, να οργανώσει και να εκσυγχρονίσει την παραγωγή. Η προώθηση των παραπάνω ιδεών θα ακολουθούσε τη δόκιμη πρακτική του Σχεδίου Μάρσαλ όπου οι χώρες θα προχωρούσαν στην κατάρτιση «*εθνικών προγραμμάτων*», ενώ, στη συνέχεια, στο πλαίσιο των δυτικο-ευρωπαϊκών οικονομικών οργανισμών, θα έπρεπε να ιδρυθούν κατάλληλοι φορείς οι οποίοι θα συντόνιζαν τα εθνικά προγράμματα, θα συγκέντρωναν πόρους για τη χρηματοδότησή τους, και θα κατένειμαν τους πόρους ανάμεσα σε αυτά. Σε αυτό το σημείο οι αμερικανικές εκθέσεις διατύπωναν, ευθέως, τη θέση ότι την ευθύνη, πλέον, για την ανάπτυξη των Νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών, θα την είχαν οι ευρωπαϊκές χώρες του Βορρά. Ο.π.,σελ.406-407

⁴ Ο.π.,σελ.404-405

⁵ Ο.π.,σελ.407-408

⁶ Ο.π.,σελ.418

⁷ Η κυβέρνηση Παπάγου απέτυχε, πλήρως, να αντιστρέψει την πολιτική των Η.Π.Α., απέναντι στην Ελλάδα, και το υπερατλαντικό ταξίδι του Μαρκεζίνη δεν επέφερε τίποτα περισσότερο από 20 εκατομμύρια δολάρια. Για την ακρίβεια η στροφή προς τη Δυτική Ευρώπη, την οποία είχαν υποδείξει οι αμερικανικές εκθέσεις του 1952-53, έφεραν την ελληνική κυβέρνηση να αναζητά επενδυτικούς πόρους από τη Γαλλία και τη Δυτική Γερμανία. Ο Μαρκεζίνης επισκέφθηκε και τις δύο χώρες και απέσπασε κάποιες πιστώσεις οι οποίες είχαν, όμως, συμβολικό χαρακτήρα - η Γαλλία προσέφερε 5,5 δισεκατομμύρια φράγκα και η Δυτική Γερμανία 200 εκατομμύρια φράγκα. Παράλληλα ανακοινώθηκε η απλοποίηση της νομισματικής μονάδας. Με την υποτίμηση, του Απριλίου, η ισοτιμία με το δολάριο είχε οριστεί στις 30 χιλιάδες δρχ. και κρίθηκε αναγκαίο να διαγραφούν τα μηδενικά και να

να βελτιωθεί η παραγωγικότητα της εργασίας. Έτσι, έκλεισε ο κύκλος των μεγάλων αναπτυξιακών σχεδιασμών. Με δυσμενείς προβλέψεις για μια αργή πορεία της οικονομίας και χωρίς την παραμικρή ιδέα για το τι θα υποκινούσε την άνοδο της οικονομίας.⁸

1.2 Αμερικανική απεμπλοκή και αυτοδύναμη ανάπτυξη: η έκθεση Βαρβαρέσου

Η έκθεση Βαρβαρέσου δόθηκε στη δημοσιότητα το Φεβρουάριο του 1952 και έγινε κατά παραγγελία της κυβέρνησης Πλαστήρα, το 1951. Επεδίωξε να εξετάσει το αναπτυξιακό ζήτημα, υπό τις νέες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί, με την ολοκλήρωση του Σχεδίου Μάρσαλ.⁹

Η Έκθεση επικεντρώθηκε σε τέσσερα βασικά θέματα: στη νομισματική αστάθεια, στο έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, στη δημόσια διοίκηση και στο ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης. Στο πρώτο, υπογράμμισε την αναγκαιότητα για άμεση σταθεροποίηση της οικονομίας και θεώρησε αποτυχημένη οποιαδήποτε προσπάθεια επέκτασης της οικονομίας με πληθωριστικά μέσα. Στο δεύτερο, έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην αύξηση των εξαγωγών και πολύ λιγότερο στην υποκατάσταση των εισαγωγών. Στο θέμα της δημόσιας διοίκησης υπέδειξε ένα πλέγμα προτάσεων για να βελτιωθεί η οργάνωση και η αποτελεσματικότητά της. Στο κρίσιμο θέμα της οικονομικής ανάπτυξης οι προτάσεις, της Έκθεσης, διαφοροποιήθηκαν ριζικά από την προβληματική που είχε κυριαρχήσει, στην Ελλάδα, τη δεκαετία του 1940. Η εκβιομηχάνιση η οποία θα είχε στο επίκεντρό της την ανάπτυξη βασικών βιομηχανιών συνιστούσε, κατά την Έκθεση, λανθασμένη στρατηγική¹⁰ οικονομικής ανάπτυξης.¹¹

Ο πυρήνας της πρότασης Βαρβαρέσου εδράστηκε στην παραδοχή ότι η στόχευση για την, ουσιαστική και μακροπρόθεσμη, αύξηση του ελληνικού εθνικού εισοδήματος προϋπέθετε την ανάπτυξη των παραγωγικών τομέων της οικονομίας (γεωργία, ελαφριά βιομηχανία), έναντι του τομέα των υπηρεσιών (εμπόριο, ναυτιλία, τουρισμός).¹²

Οι παραπάνω κατευθύνσεις τέθηκαν εντός των νέων δεδομένων που προέκυψαν από τη σταδιακή αμερικανική απεμπλοκή στην υποστήριξη και διαχείριση της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, η έκθεση Βαρβαρέσου, έθεσε ως προμετωπίδα την επίτευξη αυτοδύναμης οικονομικής ανάπτυξης.¹³

κυκλοφορήσει η νέα δρχ. που θα αποκαθιστούσε τη σχέση με το δολάριο στις 30 δρχ. Ο.π.,σελ.419-420

⁸ Ο.π.,σελ.418-420

⁹ Ο.π.,σελ.408

¹⁰ Ο Βαρβαρέσος, επέκρινε την εμμονή στα σχέδια εκβιομηχάνισης θεωρώντας ότι αυτά συνδέονται με εχθρικές πολιτικές έναντι των αγροτικών μαζών (σοβιετικό πείραμα), υπερτιμούν την τεχνική πλευρά τέτοιων έργων, δεν λαβαίνουν υπόψη τις συνθήκες των αναπτυσσόμενων χωρών (μικρή αγορά, έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού κ.ά.) και μπορούν να οδηγήσουν σε σπατάλη πολύτιμων πόρων, χωρίς να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής σε ευρύτερη κλίμακα. Από οικονομική άποψη, το βασικό επιχείρημα ήταν ότι η Ελλάδα είχε μικρό μέγεθος (και αγορά), ενώ η οικονομία ήταν, κυρίως, αγροτικού χαρακτήρα, με στενότητα διαθέσιμων κεφαλαίων και φθηνά εργατικά χέρια. Συνεπώς, τα συγκριτικά πλεονεκτήματα βρίσκονταν στην αγροτική παραγωγή και στην ελαφρά βιομηχανία, δηλαδή σε δραστηριότητες έντασης εργασίας. Στις ελληνικές συνθήκες, ο Βαρβαρέσος, φοβόταν ότι η μεγάλη βαριά βιομηχανία θα οδηγούσε σε μονοπωλιακές καταστάσεις. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σελ.158-159

¹¹ Γιώργος Σταθάκης,ό.π.,σελ.409-410

¹² Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002,σελ.89

¹³ Βλ.ό.π.,σελ.98-99,101-102 και Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.158

1.2.1 Οι κατευθύνσεις της νομισματικής ισορροπίας: δημοσιονομική και νομισματική πολιτική

Για το Βαρβαρέσο, το ασθενέστερο σημείο της ελληνικής οικονομίας ήταν η επισφαλής νομισματική της κατάσταση (πληθωρισμός) η οποία απέρρευε, κατά βάση, από τα δημοσιονομικά ελλείμματα, τις πιστώσεις και τις τιμές.¹⁴

Για την εξυγίανση των δημοσίων οικονομικών, πρότεινε μια σειρά μέτρων τα οποία συνδέονταν, κυρίως, με τη μείωση των στρατιωτικών δαπανών¹⁵ και την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής.¹⁶

Ειδικότερα, αναφορικά με τη φορολογία, διαπιστώνοντας ότι το κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η άνιση κατανομή της - οι έμμεσοι φόροι κάλυπταν σχεδόν το 80% των συνολικών εσόδων του κράτους - όπως και ό,τι, μεταπολεμικά, εντάθηκε η ανισότητα στην κατανομή του εθνικού εισοδήματος,¹⁷ υποστήριξε την ανάγκη δικαιότερης μεταρρύθμισης του φορολογικού συστήματος. Έτσι, πρότεινε την φορολόγηση τόσο των ιδιοκτητών εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων όσο και των εφοπλιστών.¹⁸

Με την αύξηση των εισπράξεων, από την άμεση φορολογία, ο Βαρβαρέσος προσδοκούσε: την εξυγίανση των δημοσίων οικονομικών, τα οποία θα έπαυαν να είναι πηγή πληθωρικών πιέσεων για την οικονομία, τη μείωση της αγοραστικής δύναμης των οικονομικά ισχυρότερων τάξεων και τη μείωση των ποσών τα οποία θα ήταν διαθέσιμα προς επένδυση σε χρυσό και εξαγωγή κεφαλαίων.¹⁹

Ο δεύτερος αντικειμενικός παράγοντας νομισματικής αστάθειας ήταν, για την Έκθεση, η εφαρμοζόμενη πιστωτική πολιτική της Τ.Ε. - το 1951 το 70% πιστώσεων ήταν χορηγήσεις της κεντρικής τράπεζας, μέσω της έκδοσης νέου χρήματος.²⁰ Έτσι, αντιτιθέμενος στην πολιτική της συνεχούς αύξησης των τραπεζικών πιστώσεων, η οποία ακολουθήθηκε κατά τα παρελθόντα χρόνια, ο Βαρβαρέσος πρότεινε το πάγωμα των πιστώσεων της Τ.Ε.. Εντούτοις, προκειμένου να αποτραπεί οποιαδήποτε μείωση του όγκου των πιστώσεων και της νομισματικής κυκλοφορίας, διότι θα προκαλούσαν αντιπληθωρισμό και τεχνητή στενότητα χρήματος, υποστήριξε την αύξηση των πιστώσεων των εμπορικών τραπεζών - εφόσον δεν τροφοδοτούνταν με χορηγήσεις της Τ.Ε. - μέσω της αύξησης των ιδιωτικών τους καταθέσεων.²¹

Ως τρίτη αντικειμενική πηγή νομισματικής αστάθειας υποδείχτηκε η ανώμαλη διαμόρφωση των τιμών, ως αποτέλεσμα της ύπαρξης μονοπωλιακών ή ημιμονοπωλιακών καταστάσεων σε πολλούς τομείς της βιομηχανίας και του εμπορίου, που διαμόρφωναν την προσφορά αγαθών. Ο Βαρβαρέσος, υποστήριξε πως

¹⁴ Κυριάκος Βαρβαρέσος, ό.π., σελ. 103-104

¹⁵ Για το περιεχόμενο της πρότασης μείωσης των στρατιωτικών δαπανών, βλέπε, ό.π., σελ. 115-119

¹⁶ Για την προτεινόμενη φορολογική πολιτική, της Έκθεσης, βλέπε, ό.π., σελ. 125-151

¹⁷ Το καθαρό εθνικό εισόδημα ανερχόταν σε 25,5 τρισεκατομμύρια δρχ., από το οποίο το πραγματοποιηθέν εισόδημα των ανώτερων τάξεων ήταν γύρω στα 8,3 τρισεκατομμύρια. Αναλυτικότερα, το 1952, η κατανομή του καθαρού εθνικού εισοδήματος, μεταξύ των διαφόρων τάξεων, ήταν η εξής: αγρότες, 9,2 τρισεκατομμύρια, μισθωτοί, 5,6 τρισεκατομμύρια, δημόσιοι υπάλληλοι, 2,3 τρισεκατομμύρια και επιτηδευμένοι 8,3 τρισεκατομμύρια. Ο.π., σελ. 136-137

¹⁸ Ο.π., σελ. 125-126, 137-145

¹⁹ Ο.π., σελ. 144-145

²⁰ Η μεγάλη ζήτηση πιστώσεων προερχόταν: Πρώτον, από τις μεγάλες ανάγκες της γεωργίας. Δεύτερον, από την κανονική ανάγκη πίστωσης για συμπλήρωση του εμπορίου και της βιομηχανίας. Τρίτον, από το γεγονός ότι ο δανεισμός, σε δρχ., θεωρούνταν αποδεδειγμένα επωφελής, λόγω της εκάστοτε αναμενόμενης υποτίμησης του νομίσματος. Τέταρτον, από το γεγονός ότι οι δανειζόμενοι, ακριβώς διότι ανέμεναν την υποτίμηση του νομίσματος, ανέβαλλαν την επιστροφή των πιστώσεων προτιμώντας να τοποθετούν τις εισπράξεις τους σε χρυσές λίρες και να οφείλουν σε δρχ.. Ο.π., σελ. 155-156

²¹ Ο.π., σελ. 156-158

η προσπάθεια καταπολέμησης των μονοπωλίων θα έπρεπε να γίνει προς τις εξής κατευθύνσεις: Πρώτον, με τη συστηματική εύνοια των μικρών επιχειρήσεων, ειδικά των επαρχιακών, και την επιδίωξη δημιουργίας συναγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων. Δεύτερον, με την άμεση κρατική παρέμβαση για την άσκηση αποτελεσματικού ελέγχου στις τιμές και τα κέρδη. Τρίτον, με την αποκατάσταση του συστήματος καθορισμού μισθών και ημερομισθίων, μέσω διαπραγματεύσεων μεταξύ εργοδοτών και εργατικών σωματείων(συλλογικές συμβάσεις), οι οποίες θα υπάκουαν στους σκοπούς της νομισματικής σταθερότητας. Τέταρτον, με τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών με σκοπό τη βελτίωση της θέσης των εργαζομένων.²² «Υπάρχουν πολλοί οι οποίοι, αν και επιθυμούν ειλικρινά την εξύψωση του βιοτικού επιπέδου των λαϊκών τάξεων, νομίζουν ότι αυτό δεν είναι ανάγκη να γίνει σε βάρος των κερδών αλλά με την αύξηση της παραγωγής. Σε αυτούς λέω ότι με την σημερινή κατανομή των εισοδημάτων και η αύξηση της παραγωγής θα διοχετεύεται στους λίγους, αντί να συντελεί στην βελτίωση της θέσης των πολλών. (...)Ούτε πρέπει να λησμονείται ότι, όταν η αύξηση της παραγωγής επιχειρείται στο μέσο νομισματικής και οικονομικής αστάθειας, αυτή μοιραία, λαμβάνει αντιοικονομική και κερδοσκοπική κατεύθυνση».²³

Ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική υποβιβασμού των τιμών δόθηκε, από την Έκθεση, και στην κρατική πολιτική πάνω στον πρωτογενή τομέα. Απορρίπτοντας την κρατική εξασφάλιση υψηλών τιμών για τα αγροτικά προϊόντα - ο καθορισμός των τιμών σε υψηλότερα επίπεδα, από την ελεύθερη αγορά, σήμαινε ότι είτε ο υπόλοιπος πληθυσμός θα έπρεπε να καταβάλλει τις υψηλότερες τιμές είτε ότι θα έπρεπε να επιχορηγηθεί ο γεωργός από τον κρατικό προϋπολογισμό – πρότεινε, ως λύση, τη συστηματική άσκηση οικονομικής πολιτικής που θα απέβλεπε στην προσπάθεια αύξησης του πραγματικού γεωργικού εισοδήματος.²⁴

1.2.2 Οι κατευθύνσεις της νομισματικής σταθερότητας: η πολιτική του ισοζυγίου πληρωμών

Για την εξισορρόπηση των εξωτερικών λογαριασμών της χώρας,²⁵ το πρόγραμμα Βαρβαρέσου, κινήθηκε προς δύο βασικές κατευθύνσεις: αφενός, στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των εξαγωγικών προϊόντων, μέσω της υποτίμησης του νομίσματος,²⁶ και, αφετέρου, στην αλλαγή του ειδικού βάρους των στοιχείων συγκρότησης του ισοζυγίου πληρωμών - ειδικά του εμπορικού ισοζυγίου – μέσω της προώθησης των εξαγωγικών προϊόντων του πρωτογενούς τομέα και ειδικά του καπνού.²⁷

Η αναπροσαρμογή της δρχ. σε επίπεδο το οποίο να ανταποκρίνεται προς την πραγματική αγοραστική της δύναμη ήταν, κατά την Έκθεση, μία από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την βελτίωση των οικονομικών της χώρας και ιδιαίτερα για την αποκατάσταση του ισοζυγίου των εξωτερικών πληρωμών. Ο Βαρβαρέσος πρότεινε τη μεταβολή της ισοτιμίας της δρχ., έναντι του δολαρίου, από 15.000δρχ./δολάριο σε

²² Ο.π.,σελ.169,180-190

²³ Ο.π.,σελ.403(απόδοση στη δημοτική)

²⁴ Ο.π.,σελ.191-192,198

²⁵ Για την ανάλυση, της Έκθεσης, πάνω στο ζήτημα της εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών, βλέπε,ό.π.,σελ.220-279

²⁶ Για τις προτάσεις, Βαρβαρέσου, αναφορικά με την αναπροσαρμογή της δρχ., βλέπε,ό.π.,σελ.375-404

²⁷ Για το ρόλο των εξαγωγών καπνού, στην εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου, και κατ' επέκταση στην εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών,βλέπε,ό.π.,σελ.243-270

25.000 δρχ./δολάριο, δηλαδή ανατίμηση του δολαρίου έναντι της δρχ. κατά 66%²⁸ ή υποτίμηση της δρχ., έναντι του δολαρίου, κατά 40%.

Παράλληλα, διαπιστώνοντας πως η ανισορροπία του εξωτερικού ισοζυγίου ήταν, σε μεγάλο βαθμό, αποτέλεσμα της εσωτερικής οικονομικής αστάθειας, η οποία προκαλούσε αύξηση των συναλλαγματικών δαπανών και μείωση των συναλλαγματικών εισπράξεων, η Έκθεση στόχευε, μέσω των κατευθύνσεων της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής, να εξυγιάνει και την εξωτερική οικονομική κατάσταση της χώρας καθώς η μείωση των μεγάλων κερδών και των μεγάλων εισοδημάτων θα συνεπαγόταν και μείωση της ζήτησης πολλών από τα εισαγόμενα αγαθά, μείωση της ζήτησης χρυσού και μικρότερη εξαγωγή κεφαλαίων. Επιπλέον, η σταθεροποίηση των εσωτερικών τιμών θα αύξανε τις δυνατότητες εξαγωγής προϊόντων και τις συναλλαγματικές εισπράξεις της χώρας από άλλες πηγές. Εντούτοις, κατά τον Βαρβαρέσο, εκτός από αυτά τα γενικά μέτρα οικονομικής εξυγίανσης, απαιτούνταν και ειδικά μέτρα άμεσης επίδρασης πάνω στους εξωτερικούς λογαριασμούς της χώρας.²⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.1.1
Εξαγωγές
(σε εκατομμύρια δολάρια)

	1937	1938	1949	1950	1950-51 (Υπολογισμοί αμερικανικής αποστολής)
Καπνός	40,0	47,0	59,0	38,0	37,2
Σταφίδα Κορινθιακή	9,0	9,0	15,0	12,0	24,2
Σταφίδα Σουλτανίνα	4,0	4,5	9,0	14,0	
Έλαιο	2,0	5,0	-	0,5	1,4
Ελαίαι	2,3	2,6	1,8	3,3	2,5
Πυρηνέλαιο	0,4	0,3	-	-	-
Οίνοι	2,0	2,0	5,2	1,8	3,2
Κονιάκ	0,4	0,3	0,3	0,4	-
Σύκα	1,4	1,6	2,8	2,2	3,0
Σταφυλαί	0,4	0,8	4,0	2,6	1,5
Αμύγδαλα	0,4	0,4	-	-	-
Εσπεριδοειδή	1,4	1,6	1,0	0,6	0,3
Τερεβινθέλαιο	0,6	0,4	0,8	0,5	3,0
Κολοφώνιο	1,6	1,4	3,4	1,8	
Σπόγγοι	0,3	0,4	1,8	2,0	2,4
Σμύρις	0,4	0,2	0,3	0,3	0,2
Δέρματα	3,0	2,2	2,4	1,9	2,8
Μεταλλεύματα	4,6	4,0	2,1	2,5	4,0
Νήματα από βαμβάκι	0,8	0,5	-	-	9,3
Έρια	0,4	0,2	-	0,2	
Τάπητες	0,4	0,3	-	-	
Διάφορα	10,2	5,3	6,1	5,4	
Σύνολο	86,0	90,0	115	90	95

Πηγή: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ. 240-241

Τα ειδικά αυτά μέτρα συσχετίζονταν με τα στοιχεία του πίνακα Β.Π.1.1 μέσα από τα οποία συμπεραίνεται ότι ο καπνός ήταν το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν της χώρας. Τα ελληνικά καπνά μπορούσαν, κατά την Έκθεση, με τις κατάλληλες πολιτικές, να επανακτήσουν τη θέση τους στη διεθνή αγορά και να διπλασιάσουν τις εισπράξεις.

²⁸ Ο.π., σελ. 388, 390

²⁹ Ο.π., σελ. 221

Συνολικά, η προώθηση των εξαγωγών, σε συνδυασμό με τους υπόλοιπους συναλλαγματικούς πόρους (εμβάσματα μεταναστών, ναυτιλία, τουρισμός), θα αποκαθιστούσε την ισορροπία του εξωτερικού ισοζυγίου και θα καθιστούμε ξανά τη χώρα οικονομικά ανεξάρτητη.³⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.1.2
Εκτιμήσεις πορείας ισοζυγίου πληρωμών
(σε εκατομμύρια δολάρια)

1. Δαπάνες σε συνάλλαγμα	1950-51	Μετά διετία	Μετά πενταετία
Εισαγωγές	296	256	256
Λοιπές δαπάνες	36	18	18
Σύνολο	332	274	274
2. Έσοδα σε συνάλλαγμα			
Εξαγωγές	95	155	200
Λοιπά έσοδα	51	60	60
Σύνολο	146	215	260
3. Έλλειμμα	186	59	14

Πηγή: Κυριάκος Βαρβαρέσος,ό.π.,σελ.272

1.2.3 Το αναπτυξιακό ζήτημα: η σύγκρουση Βαρβαρέσου - Ζολώτα

Κατά το Βαρβαρέσο, η αύξηση του εθνικού εισοδήματος, η εξασφάλιση απασχόλησης στον πλεονάζοντα πληθυσμό και, γενικότερα, η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του ελληνικού λαού αποτελούσαν τα αλληλοτροφοδοτούμενα διακυβεύματα κάθε αναπτυξιακής στρατηγικής.³¹

Η Έκθεση, επιδιώκοντας να εξετάσει το αναπτυξιακό ζήτημα³² υπό τις νέες συνθήκες, που είχαν δημιουργηθεί με την ολοκλήρωση του Σχεδίου Μάρσαλ και την αποφασιστική στροφή των Η.Π.Α. προς τις στρατιωτικές προτεραιότητες και την αντιπληθωριστική πολιτική, ανήγγειλε, ως φυσικό επακόλουθο, το τέλος του οράματος της βιομηχανικής ανάπτυξης.³³ Συνεπώς, η βιομηχανική ανάπτυξη,³⁴ όπως είχε σχεδιαστεί στη δεκαετία του 1940 και προσέβλεπε στην υλοποίηση επενδύσεων μεγάλης κλίμακας, θα έπρεπε, πλέον, να εγκαταλειφθεί.³⁵

Πιο συγκεκριμένα, μια διαδικασία εκβιομηχάνισης ήταν, κατά τον Βαρβαρέσο, δυσχερής για τέσσερις λόγους: Πρώτον, θα δημιουργούσε σοβαρή ανισορροπία και εξάρθρωση στην οικονομία. Δεύτερον, η εισαγωγή σύγχρονων μηχανικών μέσων ήταν οικονομικά αδύνατη και ασύμφορη και δεν θα πολλαπλασίαζε το εθνικό εισόδημα. Τρίτον, η εξωτερική χρηματοδότηση ενός εγχειρήματος εκβιομηχάνισης ήταν αδύνατη. Τέταρτον, η ανικανότητα και η διαφθορά της δημόσιας διοίκησης

³⁰ Ο.π.,σελ244,264,266,270-272

³¹ Βλ.ό.π.,σελ.310

³² Για τις προτάσεις της Έκθεσης αναφορικά με το αναπτυξιακό ζήτημα, βλέπε, ό.π.,σελ.311-371

³³ Οι αντιλήψεις, Βαρβαρέσου, διαμορφώθηκαν από ανάλογες επιδράσεις του διεθνούς περιγύρου. Γραμμένη στην Ουάσιγκτον δεν μπορεί παρά να έφερε το βάρος των συζητήσεων και των προβληματισμών της εποχής όπως είχαν αποτυπωθεί στις αμερικανικές εκθέσεις. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι διατυπώσεις του, για το βιομηχανικό ζήτημα, είχαν επηρεαστεί από τη συγκυρία και τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ουάσιγκτον εκείνη την εποχή. Η έμφαση δινόταν στη νομισματική σταθεροποίηση, τη θεσμική ανασυγκρότηση και της μικρής κλίμακας ανάπτυξη που ήταν συμβατή με τις τεχνικές δυνατότητες και τη διαθεσιμότητα κεφαλαίων στο Νότο. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*», ό.π.,σελ.412

³⁴ Για τις απόψεις, της Έκθεσης, σχετικά με την εκβιομηχάνιση, βλέπε, Κυριάκος Βαρβαρέσος,ό.π.,σελ.321-337,343-349

³⁵ Ο.π.,σελ.408-409

αποτελούσε τροχοπέδη για τη δημιουργία των απαραίτητων έργων υποδομής, που θα στήριζαν τη διαδικασία της βιομηχανικής ανάπτυξης.³⁶

Επιπλέον, η προοπτική της βαριάς εκβιομηχάνισης ήταν μη επωφελής και οικονομικά ασύμφορη διότι δεν θα μπορούσε να εξασφαλιστεί πραγματικός συναγωνισμός, στις νέες ή επεκτεινόμενες βιομηχανίες, με συνέπεια τη δημιουργία νέων και ισχυρότερων μονοπωλίων.³⁷ «Δεν αρκεί να λέγεται κατά γενικό τρόπο ότι υπάρχουν τα εργατικά χέρια και οι πρώτες ύλες και ότι συνεπώς επιβάλλεται η ίδρυση νέων βιομηχανιών για την παραγωγική χρησιμοποίηση αυτών των πόρων. Πρέπει γι' αυτό να εξασφαλιστεί ότι οι νέες βιομηχανίες θα λειτουργήσουν αποδοτικά και θα εξυπηρετήσουν πράγματι την οικονομία της χώρας».³⁸

Με λίγα λόγια η εκβιομηχάνιση η οποία θα είχε στο επίκεντρό της να αναπτυχθούν οι βασικές βιομηχανίες συνιστούσε, κατά την Έκθεση, ένα μη ρεαλιστικό εγχείρημα καθώς οι επενδύσεις είχαν σύνθετες τεχνικές και οικονομικές παραμέτρους, απαιτούσαν τη δέσμευση σημαντικών πόρων και όφειλαν να είναι ανταγωνιστικές, στη διεθνή αγορά. Επιπλέον, με δεδομένη τη δομή του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα,³⁹ στην Ελλάδα, τέτοιες επενδύσεις ήταν δύσκολο να υλοποιηθούν και μόνο η ενεργοποίηση του ξένου κεφαλαίου θα μπορούσε να εξασφαλίσει την υλοποίηση και την αποδοτική τους λειτουργία.⁴⁰

Μάλιστα, ο Βαρβαρέσος, την διαχεόμενη ιδεολογία της εκβιομηχάνισης αποπειράται να τη μετατρέψει σε ιδεολόγημα. Έτσι, δίνει τέτοιο βάρος σε αυτή την πολεμική ώστε να θεωρεί ότι «το δεύτερο σοβαρότατο πρόσκομμα στην οικονομική ανάπτυξη (...) αποτελούν οι επικρατούσες (...) αντιλήψεις για τη μορφή και την κατεύθυνση την οποία μπορούν να λάβουν τα προγράμματα...».⁴¹

Ως εναλλακτικό προς το μοντέλο της βιομηχανικής ανάπτυξης υπέδειξε τις παραδοσιακές δραστηριότητες της μικρής και μεσαίας κλίμακας, με τη γεωργία, τις κατασκευές και το εμπόριο να είναι οι τομείς στους οποίους θα έπρεπε να στρέψει την προσοχή της η χώρα. Για τη μεταποίηση(ελαφρά βιομηχανία) πρόκρινε μια διαδικασία αργής και σταδιακής ανάπτυξης και όχι μια διαδικασία απότομης ώθησης που θα χρηματοδοτούσαν εξωτερικοί πόροι.⁴²

Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση της γεωργικής παραγωγής και του γεωργικού εισοδήματος κατείχε την πρωτεύουσα θέση στο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης Βαρβαρέσου. Παράλληλα, η αγροτική του πολιτική πρόκρινε την βελτίωση της κτηνοτροφικής παραγωγής καθώς θεωρούσε ότι, η Ελλάδα, παρά τις δυσμενείς συνθήκες για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, είχε μεγάλα περιθώρια για την αύξηση της παραγωγής κτηνοτροφικών προϊόντων.⁴³

Κατά την Έκθεση, η σκοπιμότητα της ανάπτυξης του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας – χρηματοδότηση επενδύσεων, ενίσχυση των τεχνικών υπηρεσιών της υπαίθρου, ενίσχυση των συνεταιρισμών, καλύτερη άσκηση της πίστης, εκπαίδευση

³⁶ Ο.π.,σελ.321,328,330

³⁷ Ο.π.,σελ.344

³⁸ Ο.π. (απόδοση στη δημοτική)

³⁹ Στην αρνητική στάση του Βαρβαρέσου, προς τη διαδικασία εκβιομηχάνισης, μπορούμε να διακρίνουμε και ιδεολογικά στοιχεία καθώς «η ίδρυση και αυτή ακόμη η λειτουργία νέων βιομηχανιών θα πρέπει να γίνει σχεδόν εξ ολοκλήρου με κρατικά κεφάλαια(...) και σε κάθε περίπτωση μειώνεται η κυριότερη εγγύηση για την αποδοτική λειτουργία των βιομηχανιών δηλαδή το συμφέρον του επιχειρηματία και ο φόβος του ότι αν η επιχείρηση αποτύχει θα χάσει τα κεφάλαιά του». Ο.π. (απόδοση στη δημοτική)

⁴⁰ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.409-410

⁴¹ Κυριάκος Βαρβαρέσος,ό.π.,σελ.316(απόδοση στη δημοτική)

⁴² Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.409

⁴³ Κυριάκος Βαρβαρέσος,ό.π.,σελ.321,342

του γεωργού - δεν θα εξασφάλιζε μόνο την αύξηση του εισοδήματος, και έτσι τη βελτίωση των βιοτικών συνθηκών του πληθυσμού, αλλά θα εξασφάλιζε, επιπλέον, τόσο την εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών(προώθηση εξαγωγών) όσο και την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού. Συνεπώς, η αγροτική ανάπτυξη - εγγειοβελτιωτικά και αρδευτικά έργα, μεγέθυνση της κτηνοτροφίας, ποιοτική βελτίωση των γεωργικών προϊόντων, και ιδιαίτερα των εξαγωγικών(διαλογή, επεξεργασία και συσκευασία), ίδρυση μικρών γεωργικών βιομηχανιών, εκτέλεση μικρών δημοσίων έργων και οικοδομικών εργασιών στην ύπαιθρο - θα διασφάλιζε, για το Βαρβαρέσο, την παραγωγική απασχόληση όλου του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού.⁴⁴ «*Τα λεγόμενα περί πλεονάζοντος γεωργικού πληθυσμού και ανάγκης απορρόφησης του στη βιομηχανία δεν ανταποκρίνονται, κατά τη γνώμη μου, προς την πραγματικότητα*».⁴⁵

Προς ενίσχυση της επιχειρηματολογίας του επικαλείται την μεταπολεμική του εμπειρία, στη Διεθνή Τράπεζα, με στόχο, αφενός, την απόδειξη της αντιοικονομικής ιδεολογίας της βιομηχανικής ανάπτυξης και ειδικότερα της βαριάς βιομηχανίας και, αφετέρου, την πρόκριση της ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής.⁴⁶ «*Η έρευνα αυτή της Διεθνούς Τράπεζας κατέδειξε ότι πλέον επιτακτική ανάγκη στις χώρες αυτές ήταν η αύξηση της γεωργικής παραγωγής, ότι πολλά από τα προτεινόμενα έργα δεν θα προσκόμιζαν καμιά ωφέλεια στις χώρες αυτές, και ότι οι περισσότερες χώρες ούτε είχαν μελετήσει επαρκώς τα προτεινόμενα μέτρα ούτε είχαν την ικανότητα να τα εκτελέσουν*».⁴⁷

Στον δευτερογενή τομέα ο κύριος αναπτυξιακός άξονας, του μοντέλου Βαρβαρέσου, ήταν η οικοδομική βιομηχανία και οι οικοδομικές επιχειρήσεις. Η εκτέλεση ενός διευρυμένου οικοδομικού προγράμματος θα ήταν, κατά την Έκθεση, εξαιρετικά επωφελής, για τη χώρα, τόσο από οικονομική όσο και από κοινωνική άποψη καθώς θα στηριζόταν σε εγχώριους πόρους, δεν θα είχε ανάγκη δαπανηρών εγκαταστάσεων, θα απέδιδε γρήγορα και θα συνέβαλλε αποφασιστικά στην αντιμετώπιση του προβλήματος της υποαπασχόλησης, στις πόλεις και στα χωριά, από οποιαδήποτε άλλη παραγωγική προσπάθεια προς την οποία θα μπορούσε να κατευθυνθεί η οικονομία.⁴⁸

Το ειδικό βάρος στην αγροτική και οικοδομική ανάπτυξη δεν σήμαιναν εγκατάλειψη της βιομηχανίας αλλά επαναπροσδιορισμό των προτεραιοτήτων ανάπτυξής της. «*Θα παρατηρηθεί ότι με αυτό το πρόγραμμα δεν θα εξασφαλιστεί παρά μόνο περιορισμένη ανάπτυξη της βιομηχανίας και ότι η εφαρμογή των παραπάνω αρχών ίσως αποκλείσει την ίδρυση των λεγόμενων βασικών βιομηχανιών, οι οποίες θεωρούνται ως το κλειδί της οικονομικής προόδου της χώρας. Αυτές οι βασικές βιομηχανίες είναι του σιδήρου, του αλουμινίου, του αζώτου, της σόδας, κλπ.(...) Νομίζω ότι το ζήτημα της ίδρυσης των βιομηχανιών αυτών είναι καθαρά πρακτικό ζήτημα το οποίο πρέπει να αντιμετωπιστεί ως τέτοιο, τιθεμένων κατά μέρος των συναισθηματικών παραγόντων και των μεγάλων λόγων*».⁴⁹

Την ίδια εποχή συγκροτήθηκαν, κριτικά προς την έκθεση Βαρβαρέσου, και οι προτάσεις Ζολώτα οι οποίες κινήθηκαν προς εντελώς αντίθετη κατεύθυνση.⁵⁰ Εδώ, η

⁴⁴ Ο.π.,σελ.342-343

⁴⁵ Ο.π.,σελ.343(απόδοση στη δημοτική)

⁴⁶ Βλ.ό.π.,σελ.331-332

⁴⁷ Ο.π.,σελ.331(απόδοση στη δημοτική)

⁴⁸ Ο.π.,σελ.350-351

⁴⁹ Ο.π.,σελ.345(απόδοση στη δημοτική)

⁵⁰ Για την έκθεση Βαρβαρέσου και τη σύγκρουση Βαρβαρέσου – Ζολώτα, πάνω στο αναπτυξιακό ζήτημα, βλέπε και Γιώργος Σταθάκης, «Η Διαμόρφωση του Μεταπολεμικού Μοντέλου Εκβιομηχάνισης. Η Κρίσιμη Περίοδος 1944-53», στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία*

εκβιομηχάνιση της χώρας θεωρήθηκε ως μονόδρομος για την επίτευξη των στόχων της οικονομικής ανάπτυξης και ειδικότερα τόσο για την εξισορρόπηση των εξωτερικών λογαριασμών της χώρας όσο και για την απορρόφηση του αγροτικού υπερπληθυσμού.⁵¹

Η κριτική, έναντι του Βαρβαρέσου, εδράστηκε σε διάφορες οικονομικές μελέτες, διεθνείς και εγχώριες. Αναλυτικότερα, προς υπεράσπιση των επιχειρημάτων του, ο Ζολώτας, επικαλείται διαδοχικά την έκθεση της «Οικονομικής Επιτροπής της Ευρώπης»(1949),⁵² την έκδοση «Η εκβιομηχάνιση των καθυστερημένων περιοχών», του αγγλικού Ινστιτούτου Στατιστικής,⁵³ την μελέτη των Ηνωμένων Εθνών «National

---

και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα, Τόμος Α', Αθήνα, «Αμاتا», 1992, σελ.9-32 - Στέλλα Καραγιάννη - Αγγελική Νικολάου, «Βιομηχανική Πολιτική στις Πρώτες Μεταπολεμικές Δεκαετίες: Χωρικές και Κλαδικές Διαστάσεις», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, 1994, σελ.99-101 - Κωνσταντίνος Γ. Δρακάτος, *Ο Μεγάλος Κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας (1945-1995)*, Αθήνα, Παπαζήση, 1997, σελ.30-32 - Θανάσης Γκιούρας, *Φορολογία και Πολιτική: Πολιτικο-οικονομική Προβληματική και Δημοσιονομική Σκέψη*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, 2000, σελ.303-317 - Μιχάλης Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2008, σελ.55-57 - Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η Πολιτική Οικονομία της Ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Τόμος Δ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σελ.53-58 - Γ. Στασινόπουλος, *Η Ρητορική της Ανάπτυξης: Οικονομικές Ιδέες και Οικονομική Πολιτική την Περίοδο της Ανασυγκρότησης 1944-1952*, Αθήνα, Gutenberg, 2010, σελ.350-375

⁵¹ Βλ. Ξενοφών, «Η Έκθεση του κ.Βαρβαρέσου και η Οικονομική Ανάπτυξη», στο Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεση επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ.431-439

⁵² Επικαλούμενος αυτήν την έκθεση, ο Ζολώτας, πραγματοποιεί μεταφορά των αναπτυξιακών δυνατοτήτων της Νοτίου Ιταλίας, στην Ελλάδα, επικεντρώνοντας την επιχειρηματολογία του στην απορρόφηση του αγροτικού υπερπληθυσμού μέσω της εκβιομηχάνισης. «... η Νότιος Ιταλία είναι μια καθυστερημένη και υπερκατοικημένη αγροτική περιοχή, στην οποία όλες οι μορφές σχηματισμού κεφαλαίου παραμένουν σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Το πρόβλημα ανεργίας της Ιταλίας δεν μπορεί να λυθεί με την ανάπτυξη της γεωργίας. Η αποκάλυψη γαιών και οι αρδεύσεις στις καθυστερημένες αγροτικές χώρες μπορούν να εξαλείψουν εν μέρει την αφανή ανεργία στη γεωργία, μέσω της εξασφάλισης πλήρους χρόνου απασχόλησης σε πρόσωπα σήμερα μερικώς μόνο απασχολημένα. Δεν πρέπει όμως να αναμένεται ότι θα έχουν ως αποτέλεσμα και την απασχόληση πρόσθετης εργατικής δύναμης στη γεωργία. Αντίθετα ο συγχρονισμός των μεθόδων γεωργικής παραγωγής, ο οποίος είναι απαραίτητος για την αύξηση της παραγωγής των ειδών διατροφής και την ελάττωση του κόστους τους, θα τείνει να περιορίσει μάλλον παρά να αυξάνει τις ευκαιρίες απασχόλησης στη γεωργία. Ούτε και από μία σε ευρεία κλίμακα μετανάστευση μπορεί να εξαρτηθεί η λύση του προβλήματος. Η μετανάστευση μπορεί, το πολύ, να απορροφήσει τμήμα της ετήσιας αύξησης του εργατικού πληθυσμού. Αλλά και αν η μετανάστευση σε ευρεία κλίμακα ήταν εφικτή, θα αποτελούσε λύση μη επιθυμητή, καθόσον αυτή τείνει να στρεβλώσει την κατά ηλικία διαρθρωτική σύνθεση του πληθυσμού. Για αυτούς τους λόγους η λύση αναγκαία βρίσκεται στην βιομηχανική ανάπτυξη». Ό.π., σελ.434-435(απόδοση στη δημοτική)

⁵³ Η επιχειρηματολογία, Ζολώτα, επικεντρώνεται και εδώ στο ζήτημα της απορρόφησης του αγροτικού υπερπληθυσμού. «Ο αγροτικός υπερπληθυσμός ορισμένων περιοχών μπορεί να εκτιμηθεί με αρκετή ακρίβεια βάσει ορισμένων συλλογισμών. Στην παρούσα μελέτη αναφερόμαστε στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, η οποία περιλαμβάνει την Πολωνία, την Ουγγαρία, τη Βουλγαρία, την Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα. Υφιστάμενοι υπολογισμοί στηριζόμενοι σε σύγκριση μεταξύ της σημερινής και μιας *optimum* πυκνότητας του πληθυσμού επί της καλλιεργούμενης γης, δείχνουν ότι επί συνολικού παραγωγικού αγροτικού πληθυσμού περίπου 30 εκατομμυρίων πλεονάζουν 6-8 εκατομμύρια εργαζομένοι και θα μπορούσαν να απομακρυνθούν από τη γη χωρίς καμία ζημιά για τη γεωργία. Η προοπτική δε είναι ότι οι χώρες αυτές κατά την επόμενη γενιά θα αντιμετωπίσουν περαιτέρω αύξηση του αριθμού των βρισκόμενων στην παραγωγική ηλικία κατά 30%, οι οποίοι, αν δεν καταστεί δυνατό να εξευρεθούν άλλες ευκαιρίες για την απασχόλησή τους, θα επιτείνουν την ήδη ασκούμενη βαριά πίεση επί των περιορισμένων γεωργικών πόρων. Θεωρητικά η πίεση αυτή πάνω στη γη θα μπορούσε να ανακουφιστεί τόσο μέσω της μετανάστευσης όσο και της εκβιομηχάνισης... Αλλά μετανάστευση σε κλίμακα τέτοια ώστε να εξουδετερώσει μέσα σε μια λογική χρονική περίοδο τις εντονότερες ανισότητες των κατά κεφαλήν πόρων μεταξύ των διαφόρων χωρών είναι εντελώς αδύνατη στην πράξη. Η άλλη λύση

income and its distribution in underdeveloped countries»(1951),⁵⁴ τη μελέτη του F.A.O.⁵⁵ και, τέλος, το Τριετές Πρόγραμμα 1950-53, του Υπουργείου Συντονισμού.⁵⁶

Η διαδικασία εκβιομηχάνισης, προς επίτευξη του στόχου της οικονομικής ανάπτυξης, αποτυπώθηκε και σε ύστερες αναλύσεις, του Ζολώτα, όπου αναφέρεται σχετικά: «Μολονότι θεωρητικά δεν αποκλείεται η οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας χωρίς "πρωτοποριακή" συμβολή του βιομηχανικού της τομέα, αυτό καθίσταται εκ των πραγμάτων δυσχερές ή αδύνατο, όταν δεν υφίστανται ιδιαίτερες ευνοϊκές προϋποθέσεις και περιθώρια ανάπτυξης της πρωτογενούς παραγωγής και των αντίστοιχων εξαγωγών. Δεδομένου ότι στις περισσότερες χώρες χαμηλού εισοδήματος οι πληθυσμιακές πιέσεις και οι γενικότερες συνθήκες περιορίζουν τις δυνατότητες "πρωτοποριακής" ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής και του εισοδήματος, ενώ παράλληλα οι όροι του διεθνούς εμπορίου για τα πρωτογενή προϊόντα εξελίσσονται μη ικανοποιητικά, είναι εύλογη η γενικώς επικρατούσα ταύτιση της οικονομικής ανάπτυξης προς την εκβιομηχάνιση».⁵⁷

έγκειται στη χρησιμοποίηση επιτόπια της χωρίς απασχόληση – ή αντιοικονομικής απασχόλησης – εργασίας και όλων των βιομηχανικών πόρων οι οποίοι δεν έχουν ακόμη τύχει ανάπτυξης». Ο.π.,σελ.435(απόδοση στη δημοτική)

⁵⁴ Εδώ επιχειρείται μια αποτύπωση των πλεονεκτημάτων της εκβιομηχάνισης, και κατ' επέκταση του ζητήματος της απορρόφησης του αγροτικού υπερπληθυσμού, στη βάση υπολογισμών για την παραγωγικότητα της εργασίας. «Από την προκύπτουσα τεράστια διαφορά της παραγωγικότητας μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας φαίνεται ότι επείγει οικονομικά η μετατόπιση πληθυσμού από τη γεωργία προς τη βιομηχανία, παράλληλα προς τη λήψη μέτρων βελτίωσης των γεωργικών αποδόσεων». Ο.π.,σελ.436-437(απόδοση στη δημοτική)

⁵⁵ «Ακόμη και με την αισιοδοξότερη πρόβλεψη μια γρήγορης δυνατής προόδου στην άρδευση και τις καλλιεργητικές μεθόδους, η ελληνική γεωργία θα είναι ανίκανη να προσφέρει αποδοτική εργασία ή ικανοποιητικό επίπεδο ζωής για σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, εξαρτώμενου από αυτή. Επιπλέον υφίσταται σημαντικό μέρος του πληθυσμού άνεργο στις πόλεις και κωμοπόλεις. Με την ανάπτυξη της γεωργίας και τη χρησιμοποίηση τελειοποιημένων μηχανημάτων και για την εξοικονόμηση εργασίας πρέπει να δημιουργηθούν ευκαιρίες για πολλές οικογένειες και εργάτες να μεταπηδήσουν από τη γεωργία στη βιομηχανία. Μετά την παρέλευση αρκετών ετών η αναλογία των εργαζομένων στην Ελλάδα στη γεωργία θα μπορούσε να κατέλθει από 60% σε 40% και ακόμη περισσότερο... Η Ελλάδα έχει μεγάλες δυνατότητες για ευρύτερη βιομηχανική ανάπτυξη και με αυτό τον τρόπο αύξηση της αναλογίας των απασχολούμενων στη βιομηχανία και στις γεωργικές εργασίες.(...) Η αποστολή συνιστά ώστε η ελληνική κυβέρνηση να υιοθετήσει ως μακροχρόνιο αντικειμενικό σκοπό της τη μετατροπή της Ελλάδας από κύρια αγροτική χώρα, η οποία χρησιμοποιεί κατά κανόνα αρχέγονες μεθόδους, σε χώρα περισσότερο εκβιομηχανισμένη και χρησιμοποιούσα σύγχρονες μεθόδους τόσο στη γεωργία όσο και στη βιομηχανία». Ο.π.,σελ.437-438(απόδοση στη δημοτική)

⁵⁶ Στο Τριετές Πρόγραμμα του Υπουργείου Συντονισμού δινόταν έμφαση στα μεγάλα παραγωγικά έργα, όπως τα εγγειοβελτιωτικά, τα αρδευτικά και τα ενεργειακά. Επίσης, παράλληλα προς τη γεωργία, ιδιαίτερη θέση δινόταν στη βιομηχανία και ειδικότερα στις λίγες νέες βιομηχανίες οι οποίες κρίθηκαν βιώσιμες και θεωρήθηκαν ότι αποτελούσαν τη βάση για την ανάπτυξη άλλων βιομηχανιών και την εξοικονόμηση πολλών εκατομμυρίων δολαρίων ετησίως (βιομηχανίες αζώτου, σόδας και άλλες μεταλλουργικές βιομηχανίες). Στο πλαίσιο αυτό επιδιωκόταν η προώθηση των υφιστάμενων βιομηχανιών και προβλεπόταν η ορθολογική εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου. Ο.π.,σελ.438-439

⁵⁷ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλών, 1964,σελ.229(απόδοση στη δημοτική)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ

Η διατήρηση, σταθεροποίηση και αναπαραγωγή των ταξικών συμμαχιών που στήριζαν της αστική εξουσία, κατά τον εμφύλιο πόλεμο, η συμμαχία με τον μικροαστισμό και ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού χρειαζόταν μια σταθερή οικονομική βάση. Οι κρατικές παροχές και η απασχόληση στον κρατικό μηχανισμό και τους δημόσιους οργανισμούς ήταν η βραχυχρόνια λύση, αλλά για τη μακροχρόνια διατήρηση της αστικής εξουσίας και την κοινωνικής της διεύρυνση ήταν απαραίτητη η οικονομική ανάπτυξη, ώστε ενσωματωθούν και οι ηττημένοι του Εμφυλίου. Όπως θα δούμε ήταν οι άδηλοι πόροι που έδωσαν, τελικά, την απαραίτητη οικονομική βάση, στην αστική τάξη, και εγγυήθηκαν την οικονομική σταθερότητα της οργάνωσης της εξουσίας. Εδώ εντάσσεται και η στρατηγική απέναντι στο ξένο κεφάλαιο, που πήρε συγκεκριμένη μορφή με τους νόμους Μαρκεζίνη.¹

Συνολικά, οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις, ακολούθησαν μια πολιτική της οποίας πρώτιστος σκοπός ήταν η πολιτική και οικονομική σταθερότητα.² Αυτή η πολιτική βασίστηκε στη μαζική καταπίεση, σε μέτρα υπέρ της νομισματικής σταθερότητας και σε μέτρα υπέρ της ροής του ξένου κεφαλαίου.³

2.1 Το πλαίσιο της πολιτικής σταθερότητας

Ο σκοπός της άρχουσας τάξης, μετά τον Εμφύλιο, ήταν η ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων, κάτω από την εξουσία της, και η διατήρηση της ηγεμονικής ιεραρχικής δομής. Ο εμφύλιος πόλεμος είχε ως αποτέλεσμα μια σειρά από ταξικές συμμαχίες οι οποίες, επί 25 χρόνια και χωρίς ιδιαίτερες αντιθέσεις, στήριξαν την αστική εξουσία. Η βάση αυτών των συμμαχιών – ταξική συμμαχία της Δεξιάς – ήταν ο αντικομμουνισμός, ιδεολογία με πραγματική υλική βάση, μια και η εθνικοφροσύνη αποτέλεσε το κύριο κανάλι αυτών των τάξεων προς τις οικονομικές κρατικές παροχές κάθε μορφής.⁴

Αν, όμως, η παλινόρθωση και ανασυγκρότηση της αστικής εξουσίας, μέχρι την κυβέρνηση του Συναγερμού το 1952, υπήρξε απόλυτη στο κατασταλτικό της μέρος εμφανίστηκε ατελής στο πολιτικο-ιδεολογικό της πλαίσιο.⁵ Η ιδεολογική της

¹ Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η Δομή της Εξουσίας στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σελ. 57, 71-72, 82

² Για τις γενικές πολιτικές εξελίξεις της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978, σελ. 255-260, 283-296 - Κώστας Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία: Από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες*, Κ. Ιορδανίδης(μτφ.), Αθήνα, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, 1981, σελ. 102-114, 129-139, 153-193 - Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος: Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, Αθήνα, Παπαζήση, 1992, σελ. 277-321, 365-381 - David H. Close, «Η Κληρονομιά», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.), Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.), Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σελ. 276-282, του ίδιου, *Ελλάδα, 1945-2004: Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Γιώργος Μερτίκας(μτφ.), Αθήνα, Θύραθεν, 2006, σελ. 170-177, 183-196 - Θάνος Βερέμης – Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η Σύγχρονη Συνέχεια: Από το 1821 Μέχρι Σήμερα*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα, Καστανιώτη, 2002, σελ. 407-430 - Θανάσης Γ. Ξηρός, *Κηδεμονευόμενος και Προκρούστειος Κοινοβουλευτισμός: Από το Σύνταγμα του 1952 στη Δικτατορία των Συνταγματάρχων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008, σελ. 145-482 και Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική Μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2008, σελ. 57-489

³ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π., σελ. 82

⁴ Ό.π., σελ. 57-58

⁵ Για τα πολιτικά και θεσμικά χαρακτηριστικά του μεταπολεμικού αστικού καθεστώτος, βλέπε και Νίκη Καλτσόγια, «Η Μεταπολεμική Ελληνική Κοινωνία και η Πορεία της Προς το Θεσμικό – Πολιτικό Εκσυγχρονισμό», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ. 655-671 - Νίκη Καλτσόγια – Τουρναβίτη, «Τα

ανεπάρκεια, που προσέδιδε στην ηγεμονία της αποσπασματικό χαρακτήρα και που γίνεται φανερή στην αναποτελεσματικότητα της οργάνωσης του κράτους και στην ανάγκη αναπαραγωγής των σχέσεων πελατείας – πατρωνίας για τη διατήρηση των ταξικών συμμαχιών, προσέδωσε στους μηχανισμούς καταστολής, και κυρίως στο στρατό, το κεντρικό βάρος της στρατηγικής επιβολής της ταξικής κυριαρχίας.⁶

Αυτή η ιεραρχικά δομημένη ταξική κοινωνία υπήρξε ο θεμέλιος λίθος και η βάση της οργάνωσης της εξουσίας,⁷ μέχρι και τη δικτατορία της 21/4/1967.⁸ Ο κρατικός μηχανισμός και ο στρατός έπρεπε να οργανωθούν και να επανδρωθούν με βάση τα συμφέροντα της Δεξιάς.⁹

2.1.1 Οι ελευθερίες υπό το Σύνταγμα του 1952: η κατοχύρωση της «παρασυνταγματικής» νομοθεσίας

Το μετεμφυλιακό συνταγματικό καθεστώς των ελευθεριών καθορίστηκε, αφενός, από το Σύνταγμα της 1^{ης} Ιανουαρίου 1952 και, αφετέρου, από μια ανομοιογενή σειρά νομοθετικών κειμένων που είχαν υιοθετηθεί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και διατηρήθηκαν σχεδόν στο σύνολό τους σε ισχύ, παρά την προφανή αντισυνταγματικότητά τους.¹⁰

Θεσμικά Πλαίσια του Εμφυλίου», στο *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακάς(επιμ.),Αθήνα,Φιλίστωρ,2000,σελ.55-79 - David H. Close, «Η Ανοικοδόμηση του Κράτους της Δεξιάς», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.),Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.),Αθήνα,Φιλίστωρ,1997,σελ.198-237, του ίδιου, «Η Κληρονομιά»,ό.π.,σελ.267-269,271-273, του ίδιου, *Ελλάδα, 1945-2004...*,ό.π.,σελ.155-158 - Θανάσης Γ. Ξηρός,ό.π.,σελ.46-63 - Σωτήρης Ριζάς,ό.π.,σελ.35-37 - Στρατής Μπουρνάζος, «Το Κράτος των Εθνικοφρόνων: Αντικομμουνιστικός Λόγος και Πρακτικές», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Τόμος Δ2,Αθήνα,Βιβλιόραμα,2009,σελ.9-49

⁶ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.227-228

⁷ Ο θάνατος του Παπάγου είχε ως αποτέλεσμα η διπολική οργάνωση της εξουσίας, όπως αυτή είχε συγκροτηθεί μετά το 1952, να αναπροσαρμοστεί στη μορφή ενός οργανικού τριγώνου: στρατιωτικός μηχανισμός (Ι.Δ.Ε.Α.) - μοναρχία – κυβέρνηση. Έτσι, η συγκέντρωση και οργάνωση της εξουσίας, με κεντρικό άξονα το πρόσωπο του πρωθυπουργού, έπαιρνε ένα τέλος και η μοναρχία, από το 1955 – μέχρι το 1967 - ξαναγινόταν ο κεντρικός εκφραστής των ηγεμονικών συμφερόντων της αστικής τάξης. Εντούτοις, το κομβικό σημείο, στην οργάνωση της εξουσίας, παρέμεινε ο στρατός, καθώς ήταν οργανικό στοιχείο της δομής της εξουσίας, ενώ η μοναρχία ήταν συγκυριακό. Ό.π.,σελ.110-112,236

⁸ Οι στρατιωτικοί, από τη στιγμή που εγκαταστάθηκαν στην εξουσία, προσπάθησαν να θέσουν σε ισχύ μια σειρά από πολιτικούς θεσμούς που συγκροτούσαν ένα «στρατοκρατικό» πολιτειακό σύστημα στόχος του οποίου ήταν να διαωμόσει την επιβολή των ενόπλων δυνάμεων στη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων και παράλληλα να εξασφαλίσουν ένα ψευτοφιλελεύθερο κοινοβουλευτικό προσώπιο στη δράση τους. Αναλυτικότερα, οι θεσμοί της δικτατορίας παρέχουν ένα παράδειγμα συγκεκριμενοποίησης ενός πρότυπου αυταρχικού καθεστώτος που χαρακτηριζόταν, αφενός, από την εγκαθίδρυση της πολιτικής υπεροχής των ενόπλων δυνάμεων και, αφετέρου, από την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας κάτω από το στενό έλεγχο του στρατού. Τυπικά, η κυβέρνηση, στην ουσία η ομάδα των συνωμοτών και ο πρωθυπουργός που την εκπροσωπούσε, συγκέντρωσε το σύνολο των εξουσιών και τις άσκησε με τρόπο απόλυτα αυθαίρετο και ανεξέλεγκτο. Η άσκηση των ελευθεριών, του λαού, συνέχισε να διέπεται από το νόμο «περί καταστάσεως πολιορκίας» που εξακολουθούσε να ισχύει. Αλλωστε, στο πεδίο των ελευθεριών, το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου διέθετε το τεράστιο πολιτικό πλεονέκτημα να έχει βρει σχεδόν άθικτο, το σύνολο των κανόνων του «παρασυνταγματικού» οπλοστασίου της προηγούμενης περιόδου, εξασφαλίζοντας, έτσι, την εφαρμογή του υπό τις νέες συνθήκες - αυθαίρετες συλλήψεις, εκτοπίσεις και κρατήσεις, βασανιστήρια, περιορισμοί των δικαιωμάτων της ελευθερίας της έκφρασης, του συνέρχεσθαι και του συντερίζεσθαι. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση (1922 – 1974): Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Βενετία Σταυροπούλου(μτφ.),Αθήνα,Θεμέλιο,1983,σελ.273,285-286,299-300,601,602-614

⁹ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.73

¹⁰ Νίκος Αλιβιζάτος,ό.π.,σελ.526

Το Σύνταγμα του 1952 δεν περιορίστηκε στην επανάληψη του κλασικού καταλόγου των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών που, από το 1911, αν όχι από το 1864, αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα του θετικού συνταγματικού δικαίου της χώρας: τις σημάδευσε με έναν εκφρασμένο, άγνωστο ως τότε, ιδεολογικό προσανατολισμό, την εθνικοφροσύνη, και, ταυτόχρονα, τις απογύμνωσε σημαντικά από το περιεχόμενό τους, είτε διαμέσου πολλαπλών ρητρών, που επικαλούνταν τις ανάγκες της δημόσιας τάξης και ασφάλειας και που επέτρεπαν ορισμένες παρεκκλίσεις από τις αρχές που διακηρύσσονταν, είτε διαμέσου μιας σειράς παραπομπών στον κοινό νομοθέτη.¹¹

Ήδη, το Σύνταγμα του 1864/1911 περιλάμβανε αρκετές «ρήτρες ασφαλείας», που επέβαλλαν άμεσα περιορισμούς στις ελευθερίες που καθιέρωνε, σε μια προσπάθεια να συμβιβάσει τις συνταγματικές διακηρύξεις των δικαιωμάτων με τις απαιτήσεις της δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Επίσης, παρέπεμπε σε νόμους οι οποίοι ρύθμιζαν την άσκηση ορισμένων από τις αναγνωριζόμενες ελευθερίες. Χωρίς να λύνει τα προβλήματα που είχαν εμφανιστεί κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, το Σύνταγμα του 1952, αρκέστηκε να επαναλάβει αυτούσιες τις αντίστοιχες διατάξεις του Συντάγματος του 1864/1911, τροποποιώντας τες, όμως, σε πολλά σημεία προς μια αυταρχικότερη κατεύθυνση. Οι κυριότερες παρεκκλίσεις που έγιναν προς αυτή την κατεύθυνση, είτε με νέες «ρήτρες ασφαλείας» είτε με παραπομπές σε νόμους ιδιαίτερα περιοριστικούς στο πεδίο των ελευθεριών, ήταν οι εξής:

(α) Συνταγματική απαγόρευση του δικαιώματος της απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων και των υπαλλήλων των οργανισμών και Ν.Π.Δ.Δ. και δυνατότητα υιοθέτησης, δια της νομοθετικής οδού, «*ορισμένων περιορισμών*» στο δικαίωμά τους να συνεταιρίζονται. Συμπληρωμένη με μια ρητή απαγόρευση του δικαιώματος της απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων – όχι, όμως, και των υπαλλήλων των οργανισμών κοινής ωφελείας, η οποία προβλεπόταν από το νέο Ποινικό κώδικα – αυτή η διάταξη όχι μόνο επικρίθηκε, τα χρόνια που ακολούθησαν, αλλά και παραβιάστηκε (δεν εφαρμόστηκε) στην πράξη.

(β) Περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης και του τύπου, με πολλαπλασιασμό των περιπτώσεων στις οποίες επιτρεπόταν η κατάσχεση εφημερίδων και άλλων εντύπων.

(γ) Δυνατότητα αναστολής των περισσότερων συνταγματικών εγγυήσεων των ελευθεριών και εφαρμογής του νόμου «*περί καταστάσεως πολιορκίας*», από την εκτελεστική εξουσία – χωρίς να είναι απαραίτητη προηγούμενη άδεια της Βουλής – και αυτό όχι μόνο για λόγους εξωτερικής ασφαλείας αλλά και σε περίπτωση «*σοβαράς διαταραχής ή εκδήλου απειλής της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας της χώρας εξ εξωτερικών κινδύνων*».

δ) Τέλος, δυνατότητα υπαγωγής ιδιωτών στην αρμοδιότητα των στρατοδικείων και υπό ομαλές συνθήκες «*δι' αξιοποιήσιμους πράξεις κατά της ασφαλείας των ενόπλων δυνάμεων*».¹²

Με άλλα λόγια ο συνταγματικός νομοθέτης, της μεταπολεμικής περιόδου, «*νομιμοποιούσε*», με έμμεσο τρόπο, το καθεστώς των εξαιρετικών δικαστηρίων της εποχής του εμφυλίου πολέμου, ενώ, ταυτόχρονα, άνοιγε το δρόμο για μια πιθανή διεύρυνση της δικαιοσύνης των στρατοδικείων και για άλλα αδικήματα κατά της ασφάλειας του κράτους. Και αυτό διότι, στη συγκεκριμένη μετεμφυλιακή συγκυρία, κάθε εγκληματική πράξη που κατατασσόταν σε μια από τις πολλές κατηγορίες των «*αντεθνικών*» εγκλημάτων μπορούσε εύκολα να θεωρηθεί ότι στρεφόταν κατά «*της*

¹¹ Ο.π.

¹² Ο.π.,σελ.530-535

ασφαλείας των ενόπλων δυνάμεων» και, κατά συνέπεια, να υπαχθεί στην αποκλειστική αρμοδιότητα των στρατοδικείων. Αυτό συνέβη τα χρόνια που ακολούθησαν (δεκαετίες 1950 και 1960), όταν με βάση τα λεγόμενα εγκλήματα «κατασκοπείας» διώχτηκαν, κατά κανόνα, τα στελέχη του Κ.Κ.Ε.¹³

Συμπερασματικά, όσο σημαντικά και αν ήταν, αυτά καθαυτά, τα ρήγματα που ανοίγονταν με αυτές τις παρεκκλίσεις, στις κυριότερες αρχές που διακήρυσσε το συνταγματικό κείμενο, δεν θα είχαν παρά δευτερεύουσα, αν όχι, συμβολική σημασία, αν δεν συνοδεύονταν από μια νομοθεσία η οποία τους έδινε ουσιαστικό περιεχόμενο. Όπως είδαμε, αυτή η νομοθεσία υπήρχε. Επειδή, όμως, το περιεχόμενό της ήταν αντίθετο προς το Σύνταγμα του 1952 - το οποίο όριζε ρητά ότι κάθε νόμος και διάταγμα που αντέβαινε στις διατάξεις του καταργούνται - ήταν αναγκαίο αυτή η νομοθεσία να περιβληθεί με το ίδιο τυπικά κύρος με εκείνο του Συντάγματος, προκειμένου να ισχύσει παράλληλα με το Σύνταγμα. Ο συνασπισμός των κεντρικών κομμάτων που ψήφισε, το Δεκέμβριο του 1951, το νέο Σύνταγμα ανέλαβε να λύσει και αυτό το πρόβλημα, τον Απρίλιο του 1952, με τη θεσμοθέτηση¹⁴ του «*παρασυντάγματος*».¹⁵

2.1.2 Η εφαρμογή του «παρασυντάγματος»: οι διώξεις των ηγετικών στελεχών του Κ.Κ.Ε. και η χειραγώγηση των μαζών και του συνδικαλιστικού κινήματος

Αναφορικά με την τιμωρία των ηγετικών στελεχών, του Κ.Κ.Ε., θα πρέπει να διακρίνουμε, από τη μια, την εφαρμογή του Γ΄ ψηφίσματος (1946) και του αναγκαστικού νόμου 509 (1947) και, από την άλλη, την πολιτική και νομολογική διαμόρφωση ενός νέου εγκλήματος, του εγκλήματος της κατασκοπείας, για τη «*διάπραξη*» του οποίου καταδικάστηκαν, από το 1952 και μετά, οι περισσότεροι από τους συλληφθέντες κομμουνιστές ιθύνοντες.¹⁶

Αν η διατήρηση σε ισχύ του Γ΄ ψηφίσματος, υπό το Σύνταγμα του 1952, δεν παρουσιάζει παρά δευτερεύον ενδιαφέρον δεν συμβαίνει το ίδιο και με τον αναγκαστικό νόμο 509 ο οποίος όχι μόνο διατηρήθηκε σε ισχύ αλλά και εφαρμόστηκε αδυσώπητα. Αυτός ο «*έκτακτος*» νόμος εφαρμόστηκε για ένα συγκεκριμένο σκοπό: για να διατηρήσει εκτός νόμου το Κ.Κ.Ε. και για να εμποδίσει την ανασύστασή του, στην πράξη. Όμως, πέρα από τη διατήρηση της απαγόρευσης του Κ.Κ.Ε., που αποτελούσε σημαντική προσβολή της συνταγματικά διακηρυγμένης αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, ο αναγκαστικός νόμος 509 χρησίμευσε και σαν απειλή έναντι των οπαδών και των κομμάτων ή οργανώσεων της Αριστεράς. Έτσι, με το πρόσχημα του διωγμού του παράνομου μηχανισμού του Κ.Κ.Ε., επιχειρήθηκαν ποικίλες διώξεις εναντίον των οπαδών των κομμάτων της Αριστεράς, και ιδιαίτερα της Ε.Δ.Α., οι οποίοι κατηγορούνταν συστηματικά ότι δρούσαν υπέρ ενός νόμιμου κόμματος, βέβαια, αλλά κατ' εντολή του παράνομου Κ.Κ. Μέσα σε αυτό ακριβώς το

¹³ Ο.π.,σελ.535-536

¹⁴ Με την προτεινόμενη ρύθμιση του σχεδίου ψηφίσματος, που είχε καταρτίσει η κυβέρνηση Πλαστήρα (Απρίλιος 1952), όλα τα λεγόμενα έκτακτα νομοθετικά κείμενα, που είχαν υιοθετηθεί κατά τη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου, διατηρούνταν σε ισχύ *παρά το σύνταγμα*, με ανώτερη τυπική ισχύ σε σχέση με τους κοινούς νόμους, ενώ, ταυτόχρονα, προβλεπόταν η δυνατότητα να καταργηθούν ή να τροποποιηθούν με κοινό νόμο. Πιο συγκεκριμένα, στο πεδίο των ελευθεριών, καθώς μόνο ένας μικρός αριθμός «*εκτάκτων*» νομοθετημάτων είχαν ρητά καταργηθεί ή ανασταλεί ως τότε, το νομοθετικό οπλοστάσιο, της περιόδου 1946-49, έμελλε να συνεχίσει να εφαρμόζεται σχεδόν στο σύνολό του σχηματίζοντας, κατά κάποιον τρόπο, μια παράλληλη «*παρά – αν όχι αντι-συνταγματική*» νομιμότητα. Ο.π.,σελ.537-539

¹⁵ Ο.π.,σελ.536

¹⁶ Ο.π.,σελ.555-556

πλαίσιο εντάσσεται η διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής του αναγκαστικού νόμου 509,¹⁷ σύμφωνα με μια τροποποίησή του¹⁸ που ψηφίστηκε το 1962.¹⁹

Στο ίδιο πλαίσιο επανενεργοποιήθηκε, στη δεκαετία του 1950, ο νόμος για την καταστολή της κατασκοπείας ο οποίος είχε θεσπιστεί από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου (Νόμος 375/1936, περί κατασκοπείας).²⁰ Η εκλεκτική εφαρμογή του νόμου 375, υπό το κράτος του Συντάγματος του 1952 και, σε μικρότερο βαθμό, η τύχη που επιφυλάχτηκε στον αναγκαστικό νόμο 509 καθώς και στο Γ΄ ψήφισμα, κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, στρέφονταν, στο ποινικό επίπεδο, κατά των ηγετών του Κ.Κ.Ε.²¹ Τα ηγετικά αυτά στελέχη που απολύθηκαν βαθμιαία, με τα διάφορα μέτρα επιεικειάς, κυρίως, στη δεκαετία του 1960 – αφού συχνά είχαν περάσει δύο δεκαετίες στις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης – δεν αποτελούσαν, από αριθμητική άποψη, παρά μιαν ασήμαντη μειοψηφία ανάμεσα στα θύματα της «*παρασυνταγματικής*» νομοθεσίας. Άλλωστε, η χειραγώγηση των μαζών και των δεκάδων χιλιάδων πολιτών που θεωρούνταν «*μη εθνικόφρονες*» πραγματοποιήθηκε, κυρίως, διαμέσου των «*έκτακτων*» διοικητικών μέτρων τα περισσότερα από τα οποία

¹⁷ Συμπερασματικά, πέρα από τη διατήρηση εκτός νόμου του Κ.Κ., που ήταν ο απροκάλυπτος πολιτικός στόχος και η πρωταρχική νομική συνέπεια, η διατήρηση σε ισχύ του αναγκαστικού νόμου 509 - όπως άλλωστε και του Γ΄ ψηφίσματος σε ένα διαφορετικό πεδίο - τόσο από τη Δεξιά όσο και από το Κέντρο, μοιάζει να υπαγορεύτηκε από πολιτικούς παρά από νομικούς, με τη στενή έννοια του όρου, λόγους. Πράγματι, φαίνεται ότι οι ιθύνοντες δεν απέβλεπαν τόσο στην ουσιαστική εφαρμογή του, η οποία ήταν μάλλον περιορισμένη, όσο στις ψυχολογικές επιπτώσεις της διατήρησής του, καθώς, επίσης, και στην ενδεχόμενη εφαρμογή του στην περίπτωση που οι περιστάσεις θα το επέβαλλαν και που ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων θα το επέτρεπε. Αυτή η κατάσταση, στην οποία έθεσε τέρμα η δικτατορία των συνταγματαρχών, απηχούσε μια συγκεκριμένη σκοπιμότητα: ότι, δηλαδή, υπό το κράτος της «*πειθαρχημένης*» δημοκρατίας, της μεταπολεμικής εποχής, οι κομμουνιστές δεν διώκονταν με μια νομοθεσία «*έκτακτης ανάγκης*», η οποία στρεφόταν ρητά εναντίον τους, αλλά με τις διατάξεις του ισχύοντος ποινικού δικαίου. Ο.π., σελ. 565-566

¹⁸ Με το πρόσχημα ότι το άρθρο 1 του αναγκαστικού νόμου 509 έθετε εκτός νόμου το Κ.Κ.Ε. και τις συγγενικές του οργανώσεις, χωρίς ωστόσο να τιμωρεί τις προσπάθειες που απέβλεπαν στην ανασύστασή του *δια της νομίμου οδού*, η κυβέρνηση της Ε.Ρ.Ε. υπέβαλλε στο κοινοβούλιο, τον Ιούνιο του 1962 και μέσα στα πλαίσια της προαναφερθείσας ρύθμισης της «*παρασυνταγματικής*» νομοθεσίας, ένα σχέδιο τροπολογίας η οποία επέβαλλε κυρώσεις «*κατά πάντων των επιδιωκόντων την αναβίωσιν των διαλυθέντων (...) κομμάτων ή οργανώσεων ή την εξυπηρέτησιν των σκοπών αυτών, ή την διάδοσιν ή εκτέλεσιν των αποφάσεων ή της εκνόμου δραστηριότητος αυτών (...)*». Ο σκοπός ήταν να αποφευχθεί στην πράξη μια ανασύσταση Κ.Κ.Ε., διαμέσου της διεύρυνσης του πεδίου εφαρμογής του νόμου 509. Οι παραβάτες απειλούνταν με ποινή φυλάκισης, από έξι μήνες ως πέντε χρόνια, επιφυλασσομένων των βαρύτερων κυρώσεων που προβλέπονταν από τις άλλες διατάξεις του αναγκαστικού νόμου 509, καθώς και από τις περί εσχάτης προδοσίας διατάξεις κλπ, του Ποινικού Κώδικα. Ο.π., σελ. 559-560, 563

¹⁹ Ο.π., σελ. 558-559

²⁰ Ο τρόπος με τον οποίο επανενεργοποιήθηκε το έγκλημα της κατασκοπείας, στην Ελλάδα - τέλη του 1951 με αρχές του 1952 - αποτελεί ένα σπάνιο παράδειγμα του πως το κλίμα του ψυχρού πολέμου, λιγότερο από δύο χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου και σε μια εποχή που ο πόλεμος της Κορέας είχε κορυφωθεί, μπόρεσε να αντικατοπτριστεί στο θεσμικό πλαίσιο περνώντας μέσα από ουσιαστικές νομοθετικές μεταβολές: ο νέος ελληνικός Ποινικός Κώδικας, ο οποίος έχοντας δημοσιευτεί στις 17 Αυγούστου 1950 (νόμος 1492 του 1950) έμελλε να τεθεί σε ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 1951, πρόβλεπε ρητά (άρθρα 146-149) το έγκλημα της κατασκοπείας που ο Ποινικός Νόμος του 1834 δεν ρύθμιζε παρά ατελώς. Επιπλέον, ύστερα ακριβώς από ένα σχετικό διάβημα της στρατιωτικής ηγεσίας, που τελούσε την εποχή εκείνη υπό τη στενή αμερικανική «*εποπτεία*», διατηρούνταν σε ισχύ ο αναγκαστικός νόμος 375 του 1936 περί κατασκοπείας - όπως είχε τροποποιηθεί το 1938. Ο.π., σελ. 566-568, 570

²¹ Η πιο γνωστή περίπτωση εφαρμογής του νόμου 375 ήταν η εκτέλεση Μπελογιάννη το 1952, με τη δίκη αυτή να είναι η απαρχή μιας σειράς δικών, που έγιναν στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, για παράβαση του νόμου περί κατασκοπείας. Ο.π., σελ. 571-572

κληροδότησε ο εμφύλιος πόλεμος στη βασιλευομένη δημοκρατία της μεταπολεμικής εποχής.²²

Αναλυτικότερα, το ζήτημα της διοικητικής εκτόπισης, υπό το κράτος του Συντάγματος του 1952, τέθηκε κάτω από ένα νέο πρίσμα. Πιστό στη μεσοπολεμική νομολογία του, το Συμβούλιο της Επικρατείας δεν αμφισβήτησε ποτέ τη νομιμότητα, και πολύ λιγότερο τη συνταγματικότητα, της διαδικασίας της προληπτικής διοικητικής εκτόπισης των πολιτικά ύποπτων. Το νέο δεδομένο ήταν ότι η νομολογία του καινοτόμησε προς μια αυταρχικότερη κατεύθυνση – σε σχέση με το μεσοπόλεμο – για το ζήτημα των *επ' αόριστο παρατάσεων της διάρκειας των εκτοπίσεων*²³ που αποφασίζονταν από τις Επιτροπές Ασφαλείας (νομοθετικό διάταγμα της 08/05/1948).²⁴

Επιπλέον, οι υπόλοιποι διοικητικοί καταναγκασμοί, που επιβλήθηκαν στους πολίτες, γνώρισαν διαστάσεις χωρίς προηγούμενο, με επιπτώσεις και στην τύχη των διωκόμενων πολιτικά «υπόπτων». Η πρακτική του ελέγχου της «*νομιμοφροσύνης*» των πολιτών και των «*πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων*» κορυφώθηκε, από ποσοτική άποψη, υπό το κράτος του Συντάγματος του 1952.²⁵ Η «*έκτακτη*» νομοθεσία, που κατασκευάστηκε σε αυτό το πεδίο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, παρείχε τη «*παρασυνταγματική*» βάση για την ανάπτυξη μιας συντονισμένης προσπάθειας που αποσκοπούσε στη χειραγώγηση των μαζών στους τομείς της δημόσιας διοίκησης και γενικά της απασχόλησης, στο πεδίο της άσκησης των συνδικαλιστικών ελευθεριών και, τέλος, στην εφαρμογή των «*μέτρων επεικειάς*» από τα οποία επωφελήθηκαν, κατά καιρούς, οι πολιτικοί κρατούμενοι.²⁶

Τέλος, όσον αφορά τις συνδικαλιστικές ελευθερίες, το συνδικαλιστικό κίνημα²⁷ υπέφερε πολλά από το «*παρασύνταγμα*» και τα κατάλοιπα του εμφυλίου πολέμου²⁸ - ο

²² Ο.π.,σελ.566,577-578

²³ Υπό το Σύνταγμα του 1952 και ως την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών, απαγγέθηκαν συνολικά 1.722 εκτοπίσεις, 1.310 από τις οποίες από τις Επιτροπές Ασφαλείας και 412 από τα δικαστήρια. Ο.π.,σελ.581

²⁴ Ο.π.,σελ.578,581-582

²⁵ Είναι σαφές ότι οι «*δηλώσεις μετανόιας*» ή τα «*πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων*» ήταν ασυμβίβαστα με τις φιλελεύθερες διατάξεις του τυπικού Συντάγματος το οποίο, όχι μόνο στο πολιτικό πεδίο αλλά και στο νομικό με τη στενή έννοια του όρου, δεν ήταν ο θεμελιώδης κανόνας του νομικού οικοδομήματος της χώρας, αλλά ένας από τους κανόνες του ο οποίος δεν ρύθμιζε στην ουσία παρά μόνο το επιφανειακό μέρος των σχέσεων των πολιτών με το κράτος: το άλλο μέρος των σχέσεων αυτών, το πιο ουσιαστικό, ενέπιπε στην «*έκτακτη*» νομοθεσία, δηλαδή στο παράλληλο συνταγματικό οπλοστάσιο, το «*παρα-συνταγματικό*». Οι συνταγματάρχες, καταργώντας το κοινοβουλευτικό καθεστώς(21/04/1967), έμελλαν να θέσουν τέρμα στο συνταγματικό δυϊσμό της μεταπολεμικής περιόδου, «*συνταγματοποιώντας*» το «*παρασύνταγμα*» της περιόδου 1952-1967. Ο.π.,σελ.597-598,600

²⁶ Ο.π.,σελ.578,591-592

²⁷ Για τα ελληνικά συνδικάτα, κατά την υπό εξέταση μεταπολεμική περίοδο, βλέπε και Σωτήρης Κατσαμπάνης, «*Τα Ελληνικά Συνδικάτα στη Μεταπολεμική Περίοδο*», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος(επιμ.), Τόμος Α', Αθήνα,«*Άματα*»,1992,σελ.169-192 - Δημήτρης Κ. Κιούκας, *Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα: Ενσωμάτωση και Πρόσβαση στο Κράτος σε Συγκριτική Προοπτική*,Αθήνα,Εξάντας,1994,σελ.154-158 - Γρηγόρης Παντελόγλου, «*Η Αποτυχία του Εκδημοκρατισμού του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος στη Μεταπολεμική Περίοδο και η Θεσμοθέτηση των Παρεμβάσεων*. Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Περίοδο 1945-1950», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.519-530

²⁸ Μετά την κατάργηση της εκτελεστικής επιτροπής της Γ.Σ.Ε.Ε.(1946), το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα ανασυγκροτήθηκε εκ των άνω με μια πολιτική διακρίσεων κύριος στόχος της οποίας ήταν η επανάκτηση του ελέγχου διαμέσου του αποκλεισμού κάθε «*κομμουνιστικού*» και γενικά κάθε «*μη εθνικόφρονος*» στοιχείου. Για την επίτευξη αυτού του στόχου – ο οποίος εξάλλου εκτεινόταν και στον όχι μικρότερης ζωτικής σημασίας τομέα των γεωργικών συνεταιρισμών – χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρο οι ποικίλες πρακτικές που αποσκοπούσαν στον έλεγχο της «*νομιμοφροσύνης*» των υποψηφίων

ελληνικός συνδικαλισμός έμεινε κάτω από τον έλεγχο της αστυνομίας («συνδικαλιστικό» τμήμα της Γενικής Ασφάλειας). Με το πρόσχημα του αντικομμουνιστικού αγώνα, έλαβαν χώρα ενέργειες για τη ματαίωση της συσπείρωσης των εργατικών δυνάμεων, ενώ τα μέτρα που εφαρμόστηκαν είχαν πολιτικούς και οικονομικούς σκοπούς.²⁹ Έτσι, οι πολλαπλές παρεκκλίσεις από τις περισσότερες συνταγματικές εγγυήσεις των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των πολιτών που προέρχονταν από διοικητικές πρακτικές, στις οποίες κατέφυγαν όλες σχεδόν οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις, είχαν τον ίδιο, λίγο πολύ, στόχο: να συντρίψουν το τεράστιο λαϊκό κίνημα που είχε αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής και, στη συνέχεια, να εμποδίσουν, με κάθε θυσία, την εμφάνιση νέων κινήσεων ικανών να αξιώσουν τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής καθώς και οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις.³⁰

2.2 Το πλαίσιο της οικονομικής σταθερότητας

Η οικονομική πολιτική των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων κινήθηκε γύρω από τρεις κεντρικούς άξονες: την ενσωμάτωση της χώρας στο δυτικό σύστημα, τη νομισματική σταθερότητα και την ανάληψη κρατικών πρωτοβουλιών για την εκτέλεση έργων ανάπτυξης. Ως προς αυτούς δεν θα αλλάξει θεμελιωδώς, ως το 1972-73.³¹

Πιο συγκεκριμένα, με το τέλος του Εμφυλίου, η χώρα είχε φθάσει στα προπολεμικά επίπεδα οικονομικής δραστηριότητας. Εντούτοις, η ανασυγκροτημένη Ελλάδα παρέμενε μια καθυστερημένη χώρα,³² καθώς, σε σχέση με τις αναπτυξιακές φιλοδοξίες που άρχισαν να διογκώνονται και να αποκτούν σαφές περίγραμμα και στόχο (δυτικό επίπεδο ζωής), η υποδομή της ήταν ανεπαρκής. Επιπλέον, το επίπεδο του εισοδήματος είχε μεν επανέλθει στα προπολεμικά του επίπεδα παρέμενε, όμως, χαμηλό σε σχέση με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.³³

Κατά τη μεταβατική περίοδο 1950-52, σημειώθηκαν σημαντικές εξελίξεις που προδιέγραψαν τη μεταγενέστερη πορεία.³⁴ Παρά την πολιτική αστάθεια και τη

για τις διάφορες θέσεις με την απαίτηση, για το σκοπό αυτό, «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων»: σύμφωνα με τα καταστατικά, τόσο της Γενικής Συνομοσπονδίας των διαφόρων ομοεπαγγελματικών Ομοσπονδιών και των «Εργατικών Κέντρων» όσο και των περισσότερων πρωτοβάθμιων συνδικαλιστικών σωματείων, για να έχουν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι στα διοικητικά συμβούλια, οι υποψήφιοι έπρεπε να είναι εφοδιασμένοι με «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων» πράγμα που φυσικά απέκλειε αυτόματα από κάθε ηγετική ευθύνη όλους του συνδικαλιστές που κρίνονταν «μη εθνικόφρονες» από τις αστυνομικές αρχές. Νίκος Αλιβιζάτος,ό.π.,σελ.594-595

²⁹ Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*, Α' Τόμος,Αθήνα,Σαββάλας,2002,σελ.217-218,224

³⁰ Νίκος Αλιβιζάτος,ό.π.,σελ.598-600

³¹ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σελ. 141

³² Η δομή της ελληνικής οικονομίας χαρακτηριζόταν από την κυριαρχία του αγροτικού τομέα ο οποίος εμφάνιζε όλα τα χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης: κατακερματισμένο κλήρο, μικρές ή και νανώδεις εκμεταλλεύσεις, χαμηλή παραγωγικότητα, ευρεία υποαπασχόληση και ειδίκευση σε μερικά παραδοσιακά προϊόντα (καπνός, βαμβάκι, στάρι, σταφίδα, ελιές). Το 1950 αντιπροσώπευε το 34% του Α.Ε.Π. και απασχολούσε ένα ακόμη μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Στον δευτερογενή τομέα η κατάσταση δεν ήταν πολύ καλύτερη καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων είχαν, κατά βάση, οικογενειακό χαρακτήρα και ήταν πολύ μικρές, ωστόσο, συμμετείχε με 25% στο Α.Ε.Π. (1950) και απασχολούσε ένα μικρότερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Τέλος, στον τριτογενή τομέα, εκτός από το εμπόριο και άλλες υπηρεσίες, υπήρχε το κράτος και οι επεκτεινόμενες υπηρεσίες του που είχαν δομηθεί στη βάση των αναγκών του Εμφυλίου. Ό.π.,σελ.130

³³ Ό.π.σελ.128-129

³⁴ Για μια γενική επισκόπηση της ελληνικής οικονομίας κατά την υπό εξέταση μετεμφυλιακή περίοδο, βλέπε και Νίκος Μουζέλης,ό.π.,σελ.272-283 - Κώστας Τσουκαλάς,ό.π.,σελ.115-228 - Ανδρέας Α. Κιντής, *Ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1982, σελ.27-33 - Α. F. Freris, *The*

δυναμική του πελατειακού συστήματος, τέθηκαν τα θεμέλια για τη δημοσιονομική εξυγίανση και την τροποποίηση του κρατικού παρεμβατισμού, καθώς τη φάση της ανασυγκρότησης έπρεπε να διαδεχτεί η φάση της ανάπτυξης - ακόμη και για λόγους επιβίωσης του καθεστώτος. Η εκβιομηχάνιση³⁵ αποτέλεσε την έννοια «κλειδί» για τις επόμενες δεκαετίες.³⁶

Η προσαρμογή της δρχ., το 1953, και τα άλλα μέτρα ήταν μέρη ενός γενικότερου αναπροσανατολισμού της οικονομικής πολιτικής.³⁷ Ένα κεντρικό στοιχείο της εγκαινιαζόμενης πολιτικής ήταν η αποκατάσταση του ρόλου της αγοράς, ο επαναπροσδιορισμός του ρόλου του κράτους και η ενσωμάτωση της χώρας στη διεθνή αγορά.³⁸

Άλλωστε, στις αρχές του 1952, έπειτα από υπόδειξη του Ο.Σ.Ρ., επιταχύνθηκαν οι διαδικασίες μελέτης των προβλημάτων, που τιτλοφορήθηκαν «*Περιοριστικές Οικονομικές Πρακτικές*» και συνιστούσαν τα πιο σημαντικά εμπόδια στην απελευθέρωση των οικονομιών. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η σχετική ανάλυση ανέδειξε το πλήθος των περιοριστικών παραγόντων που κυριαρχούσαν στους πιο πολλούς τομείς της οικονομίας: στο εισαγωγικό εμπόριο, στο τραπεζικό σύστημα, στο δημοσιονομικό σύστημα, στη βιομηχανία και στη αγροτική οικονομία.³⁹

Πιο συγκεκριμένα, στον τομέα του εξωτερικού εμπορίου οι κύριοι περιορισμοί είχαν προκύψει από τις ρυθμίσεις που τέθηκαν από το ίδιο το πλαίσιο του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ και από τα έκτακτα μέτρα του σταθεροποιητικού προγράμματος. Εδώ, η αποδυνάμωση της Δ.Ε.Ε. και όλων των ποσοτικών περιορισμών στις εισαγωγές θα αρκούσε για την απελευθέρωση του εμπορίου, ενώ ο μόνος περιορισμός που θα παρέμενε σε ισχύ ήταν μια παλαιότερη ρύθμιση (νόμος 541/1932) η οποία επέτρεπε, με υπουργική απόφαση, να ανασταλεί η εισαγωγή ενός προϊόντος, εφόσον η εγχώρια προσφορά κρινόταν επαρκής. Επίσης, η υποτίμηση της δρχ. θα αποδέσμευε την προώθηση των εξαγωγών από την ανάγκη των επιδοτήσεων.⁴⁰

Greek Economy in the Twentieth Century, Croom Helm, London And Sydney, 1986, σελ. 142-154 - Κωστής Βαϊτσος - Τάσος Γιαννίσης, «Η Μεταπολεμική Οικονομική Μεγέθυνση», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), Τόμος Α', Αθήνα, «Αμματα», 1992, σελ. 36-39 - Στάθης Τσοτσόρος, «Ενέργεια και Ανάπτυξη στη Μεταπολεμική Περίοδο (1948-1973)», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ. 149-156 - Λ. Θ. Χουμανίδης, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα, Παπαζήση, 1990, σελ. 407-419 - Κωνσταντίνος Γ. Δρακάτος, *Ο Μεγάλος Κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας (1945-1995)*, Αθήνα, Παπαζήση, 1997, σελ. 49-74 - Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 452-457 - Μιχάλης Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2008, σελ. 59-68, 86-91

³⁵ Ο προσανατολισμός στην ανάπτυξη, μέσω της εκβιομηχάνισης, ήταν απόρροια του γενικότερου κλίματος της εποχής: ο δυτικός κόσμος αισθάνθηκε ότι βρισκόταν σε έναν αγώνα δρόμου με τον σοσιαλιστικό και οι καλύτερες αναπτυξιακές επιδόσεις αποτελούσαν αποφασιστικό παράγοντα για τη νομιμοποίηση των οικονομικών και πολιτικών καθεστώτων. Πάνος Καζάκος, ό.π. σελ. 132

³⁶ Ο.π., σελ. 130-132

³⁷ Η υποτίμηση θα συνοδευόταν από τα αναγκαία πλευρικά μέτρα σταθεροποίησης οικοδομώντας, έτσι, περαιτέρω πάνω στη σταθεροποιητική πολιτική του Γ. Καρτάλη (1952). Ο προϋπολογισμός, που έτρεχε ως εκείνη τη στιγμή (9 Απριλίου 1953) με μεγάλο έλλειμμα, ισοσκελίστηκε. Πρόσθετα μέτρα στόχευαν ευθέως στη συγκράτηση του πληθωρισμού - επιδοτήσεις ειδών πρώτης ανάγκης, έλεγχοι των τιμών στην αγορά, κατάργηση του δελτίου και απελευθέρωση των εισαγωγών από ποσοτικούς περιορισμούς. Ο.π., σελ. 167

³⁸ Ο.π., σελ. 168

³⁹ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ. 414

⁴⁰ Ο.π., σελ. 414-415

Ο δεύτερος σημαντικός τομέας που απασχόλησε, την Έκθεση, για τις «Περιοριστικές Οικονομικές Πρακτικές», ήταν ο νομισματικός. Εδώ, δεν υπήρξε καμία σκέψη για φιλελευθεροποίηση του τραπεζικού συστήματος, με τον συγκεντρωτικό έλεγχο του τραπεζικού συστήματος, από τη Ν.Ε. και την Τ.Ε., να παραμένει. Συνεπώς, η ίδρυση και η λειτουργία των εμπορικών τραπεζών θα έπρεπε να διατηρηθεί υπό τον άμεσο έλεγχο της Τ.Ε. και οι μέθοδοι ελέγχου, από την τελευταία, θα έπρεπε να γίνουν ιδιαίτερα αυστηροί, κατ' αντιστοιχία αυτών που ίσχυαν στο τραπεζικό σύστημα των Η.Π.Α. Τέλος, προτάθηκε η θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής κατάθεσης των αποταμιεύσεων των δημοσίων οργανισμών.⁴¹

Ο τρίτος σημαντικός τομέας ήταν ο δημοσιονομικός, καθώς ο μεγάλος αριθμός φόρων, οι πολύμορφες ειδικές περιπτώσεις εξαιρέσεων και ο αυθαίρετος τρόπος επιβολής, της ισχύουσας νομοθεσίας, χαρακτήριζαν τις φορολογικές ρυθμίσεις. Κεντρική επιδίωξη, ήδη από την περίοδο της Α.Μ.Α.Γ., ήταν να μειωθούν οι έμμεσοι φόροι, που επιβάρυναν τη βιομηχανική παραγωγή, να θεσμοθετηθεί ένα αξιόπιστο σύστημα άμεσων φόρων, να ενοποιηθεί και να απλοποιηθεί το φορολογικό σύστημα και να περιοριστεί η ευνοϊκή μεταχείριση που επεφύλασσε το κράτος σε συγκεκριμένες ομάδες επιχειρήσεων. Σύντομα, προστέθηκε το θέμα της χρησιμοποίησης κινήτρων για να ενισχυθούν οι βιομηχανικές επενδύσεις και το ειδικότερο καθεστώς για το ξένο κεφάλαιο. Προς αυτή την κατεύθυνση επιταχύνθηκαν σημαντικές αλλαγές, που έγιναν στη διάρκεια του 1951-53, μια και καταργήθηκαν οι δασμοί στις εισαγόμενες πρώτες ύλες και το βιομηχανικό εξοπλισμό, μειώθηκαν οι έμμεσοι φόροι στην κατανάλωση των πρώτων υλών, καταργήθηκε ο φόρος στα βιομηχανικά δάνεια και μειώθηκαν οι συντελεστές επιβάρυνσης, σε μια σειρά από δευτερεύουσες οικονομικές συναλλαγές. Τέλος, ο νόμος για το ξένο κεφάλαιο θεσμοθετήθηκε το 1953.⁴²

Στις υποδομές περιλαμβανόταν η ίδρυση, με αμερικανική προτροπή, των κρατικών εταιρειών της Δ.Ε.Η. του Ο.Τ.Ε. και της Ε.Υ.Π.Α.Π. που επωμίζονταν την ανάπτυξη των υποδομών της χώρας - στον τουρισμό ιδρύθηκε ο Ε.Ο.Τ. Στον τομέα των τραπεζών προκρίθηκε η ίδρυση κρατικής τράπεζας, για τη βιομηχανία, ενώ στη γεωργία επιλέχθηκε να ενισχυθεί η οικογενειακή γεωργία, ο ρόλος της Α.Τ.Ε. και των συνεταιρισμών.⁴³

2.2.1 Η επίτευξη της νομισματικής ισορροπίας: δημοσιονομική και νομισματική πολιτική

Βασικό χαρακτηριστικό, της ελληνικής οικονομίας, ήταν η ευαισθησία την οποία παρουσίαζε στις πληθωριστικές πιέσεις που συνεπάγονταν συχνές διαταραχές της νομισματικής σταθερότητας και της γενικότερης οικονομικής ισορροπίας. Ενώ, κατά βάση, ο πληθωρισμός οφειλόταν σε οργανικά αίτια, που συνδέονταν με τον ανεπαρκή βαθμό οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, δεν έλειψαν οι νομισματικοί και ψυχολογικοί πληθωρισμοί. Αυτό συνέβη, μέχρι ένα βαθμό, κατά τη μεταπολεμική περίοδο όπου η ελληνική οικονομία υπέφερε από έντονο νομισματικό και ψυχολογικό πληθωρισμό ο οποίος, σε συνδυασμό με την υφιστάμενη πολιτική ανασφάλεια, είχε ως συνέπειες νομισματική αστάθεια και οικονομική ανισορροπία, εξάρθρωση της πίστης και του τραπεζικού μηχανισμού, στροφή των αποταμιεύσεων σε αντιπαραγωγικές επενδύσεις, δημιουργία πνεύματος κερδοσκοπίας και, επομένως, δυσχέραση του έργου της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Παρόλα αυτά, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950 ασκήθηκε, από τις νομισματικές και τις

⁴¹ Ο.π.,σελ.415

⁴² Ο.π.,σελ.416

⁴³ Ο.π.,σελ.417

δημοσιονομικές αρχές,⁴⁴ συντονισμένη πολιτική νομισματικής σταθερότητας η οποία κατόρθωσε να εξαλείψει, σε σημαντικό βαθμό, τις πληθωριστικές πιέσεις που απέρρεαν από νομισματικά και ψυχολογικά αίτια, με τα πληθωρικά φαινόμενα να συνδέονται, κατά κύριο λόγο, με τις γνωστές διαρθρωτικές στενότητες υπό τις οποίες λειτουργούσε ο παραγωγικός μηχανισμός της χώρας.⁴⁵

Ο προσδιορισμός των πληθωρικών πιέσεων είναι, μέχρι ενός σημείου, δυνατός με την παρακολούθηση των διακυμάνσεων του γενικού επιπέδου των τιμών. Είναι, όμως, δυνατό μια οικονομία να υποφέρει και από λανθάνοντα πληθωρισμό. Ο πληθωρισμός, αυτής της μορφής, δεν εκδηλώνεται με ύψωση του γενικού επιπέδου των τιμών διότι με την αύξηση του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών διοχετεύεται στο εξωτερικό (εξαγόμενος πληθωρισμός). Στην ελληνική οικονομία υπήρξε τόσο εμφανής πληθωρισμός, που εκδηλώθηκε με ύψωση του γενικού επιπέδου των τιμών, όσο και λανθάνων. Αναλυτικότερα, πριν την καθιέρωση της ελευθερίας των εισαγωγών, το 1953, ο μεταπολεμικός πληθωρισμός εκδηλώθηκε, σχεδόν, αποκλειστικά, με σοβαρή άνοδο των τιμών. Από το 1953 έως το 1955, οπότε ολοκληρώθηκαν οι προσαρμογές από την νομισματική υποτίμηση, ο πληθωρισμός εκδηλώθηκε τόσο με έντονη ύψωση των τιμών όσο και με τη διεύρυνση του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών. Από το 1956 και μετά, σημαντικό μέρος της υπερβάλλουσας κοινωνικής δαπάνης στράφηκε σε εισαγόμενα αγαθά με τρόπο ώστε, από τη μια, το γενικό επίπεδο των τιμών να εμφανίζει σχετική σταθερότητα και, από την άλλη, το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών συνεχώς να διευρύνεται. Ο πληθωρισμός, στην ελληνική οικονομία, αν και δεν ήταν αυτός καθ' αυτός σοβαρός, περιέκλειε κινδύνους για τη συναλλαγματική θέση της χώρας, λόγω του συνεχούς επιταχυνόμενου ρυθμού αύξησης των εισαγωγών - εξαγωγή του πληθωρισμού στο εξωτερικό.⁴⁶

Τα παραπάνω δεδομένα υποδεικνύουν πως τα καθήκοντα στην άσκηση της νομισματικής πολιτικής ήταν ιδιαίτερα περίπλοκα, τα χρόνια που ακολούθησαν, καθώς στην πολιτική ρύθμισης της προσφοράς χρήματος έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη όχι μόνο η παραγωγική δραστηριότητα και οι εξελίξεις στο ισοζύγιο πληρωμών αλλά και μονιμότερου χαρακτήρα διαρθρωτικές μεταβολές όπως αυτή της εισοδηματικής ταχύτητας κυκλοφορίας του χρήματος.⁴⁷

⁴⁴ Για την ασκούμενη δημοσιονομική, νομισματική και συναλλαγματική πολιτική και γενικότερα για τα μακροοικονομικά χαρακτηριστικά, της ελληνικής οικονομίας, της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε και Γιώργος Αλογοσκούφης, *Μακροοικονομική Πολιτική και Κυκλικές Διακυμάνσεις στην Ελλάδα: 1951-1980*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1986, σελ. 58-65, 84-94 - Α. Φ. Freris, ό.π., σελ. 134-142, 159-160, 191-195 - Μαρία Καραμεσίνη, «Αυταρχικό Μεταπολεμικό Κράτος και Ιδιαιτερότητες Εφαρμογής του Κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική Επέκταση Χωρίς Κοινωνικό Συμβόλαιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ. 133-147 - Γεώργιος Ι. Αγαπητός, *Εξελίξεις και Διαρθρωτικά Προβλήματα της Ελληνικής Οικονομίας (1950-1993)*, Τόμος Α', Αθήνα, «Το Οικονομικό», 1995, σελ. 90-99 - Θανάσης Γκιούρας, *Φορολογία και Πολιτική: Πολιτικο-οικονομική Προβληματική και Δημοσιονομική Σκέψη*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2000, σελ. 326-331 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου, *Η Ελληνική Οικονομία στη «Μακρά Διάρκεια, 1954-2005»*, Αθήνα, Πόλις, 2008, σελ. 125-129, 272-273, 296-307, 317-332, 338-348 - Θανάσης Καλαφάτης - Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, Τόμος Τρίτος, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2011, σελ. 86-94

⁴⁵ Σάκης Καράγιωργας: «Τα Κυριότερα Στοιχεία τα Συνθέτοντα την Σημερινήν Οικονομίαν της Ελλάδος», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), Τόμος II, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ. 87, 89-90

⁴⁶ Ο.π., σελ. 90

⁴⁷ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, 1964, σελ. 79-80

Συνολικά, κυρίαρχο χαρακτηριστικό της νομισματικής πολιτικής, στην Ελλάδα, κατά τη δεκαετία του 1950, ήταν η σταδιακή καταπολέμηση του πληθωρισμού και της ανισορροπίας του ισοζυγίου πληρωμών, ώστε να εξασφαλιστεί σχετική εσωτερική και εξωτερική νομισματική σταθερότητα, ως προϋπόθεση επίτευξης υψηλών ρυθμών ανάπτυξης. Στην ευόδωση των παραπάνω στόχων συνέβαλε καθοριστικά η ραγδαία αύξηση των άδηλων πόρων, κυρίως, του μεταναστευτικού και ναυτιλιακού συναλλάγματος.⁴⁸

2.2.1.1 Η δημοσιονομική πολιτική

Τα σοβαρά ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού αποτέλεσαν την κύρια αιτία των, μέχρι και το 1955, έντονων πληθωριστικών φαινομένων.⁴⁹ Η κάλυψη του δημοσιονομικού ελλείμματος με έκδοση νέου χρήματος επέτεινε τα πληθωριστικά φαινόμενα, εμποδίζοντας την επέκταση των δημοσίων επενδύσεων και δημιουργώντας κλίμα αποθάρρυνσης στον τομέα των ιδιωτικών επενδύσεων.⁵⁰

Από το 1955 άρχισαν να αποκαθίστανται ομαλότερες συνθήκες στο δημοσιονομικό τομέα. Σε αυτό συνέβαλλε τόσο το γενικώς διαμορφωθέν κλίμα οικονομικής και νομισματικής σταθερότητας όσο και η ασκηθείσα δημοσιονομική πολιτική αύξησης των φορολογικών εσόδων και περιστολής των δημοσίων δαπανών. Αυτή η βελτίωση εκδηλώθηκε στο γεγονός ότι ο προϋπολογισμός (καταναλωτικός προϋπολογισμός), από το 1957 και μετά, παρουσίαζε συνεχώς πλεόνασμα - παρά αυτή την ευνοϊκή εξέλιξη, η κατάσταση του προϋπολογισμού κεφαλαίου (προϋπολογισμός επενδύσεων) παρέμενε δυσμενής.⁵¹

Συνολικά, καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, επικράτησε το δόγμα του «*ισοσκελισμένου προϋπολογισμού*» που συνεπαγόταν κάλυψη των τακτικών δαπανών του κράτους (μισθοί, συντάξεις, κλπ.) από τακτικά έσοδα (φόρους) και όχι με δάνεια.⁵² Πιο συγκεκριμένα, όπως δείχνουν τα στοιχεία της περιόδου 1960-73, τα έσοδα της γενικής κυβέρνησης ανέρχονταν, κατά μέσο όρο, στο 24,7% του Α.Ε.Π., ενώ οι δαπάνες της γενικής κυβέρνησης⁵³ ανέρχονταν, κατά μέσο όρο, στο 24,3% του Α.Ε.Π..⁵⁴

⁴⁸ Ο.π.,σελ.55-57

⁴⁹ Η διαμόρφωση δυσμενών δημοσιονομικών αποτελεσμάτων, κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, ήταν συνέπεια, αφενός, της σημαντικής αύξησης των δημοσίων δαπανών, αφετέρου, της χαμηλής απόδοσης των φορολογικών εσόδων. Το αυξημένο επίπεδο των δημοσίων δαπανών οφειλόταν, κυρίως, στις υψηλές κοινωνικές δαπάνες (αποκατάσταση από τον εμφύλιο και τους σεισμούς), τις στρατιωτικές δαπάνες και τις δαπάνες μισθοδοσίας του διοικητικού προσωπικού. Βασικός, επίσης, αυξητικός παράγοντας των δημοσίων δαπανών, αυτή την περίοδο, ήταν η συνεχής υψωτική κίνηση του γενικού επιπέδου των τιμών. Αυτό το αυξημένο επίπεδο των δημοσίων δαπανών δεν μπορούσε να αντισταθμιστεί, μόνο, από τα φορολογικά έσοδα, των οποίων η απόδοση ήταν ουσιαδώς μειωμένη, λόγω του χαμηλού κατά κεφαλήν εισοδήματος της χώρας, της ελαττωμένης παραγωγικής δυναμικότητας της οικονομίας και της σε μεγάλη έκταση φοροδιαφυγής. Έτσι, τα έσοδα από τους φόρους, το 1949-50, κάλυψαν μόνο το 50% περίπου του συνόλου των δημοσίων δαπανών. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.153,156

⁵⁰ Ο.π.,σελ.153

⁵¹ Ο.π.,σελ.156

⁵² Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.174

⁵³ Οι δανειακές ανάγκες και το πρωτογενές πλεόνασμα της γενικής κυβέρνησης, ως ποσοστό του Α.Ε.Π., εξελίχθηκαν, αντίστοιχα, ως εξής: 1960(0,3% και 0,2%), 1961(0,8% και 0,8%),1962(0,6% και 0,6%), 1963(1,2% και 1,4%),1964(1,1% και 1,3%),1965(0,4% και 0,7%), 1966(0,6% και 0,8%),1967(-0,2% και 0%),1968(0,5% και 0,7%),1969(1,2% και 1,4%),1970(0,7% και 1,1%),1971(0,1% και 0,6%), 1972(0% και 0,4%), 1973(0% και 0,4%). Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου,ό.π.,σελ.143(πίνακας)

⁵⁴ Διονύσης Ν. Γράβαρης, *Η Περίοδος του Περιφερειακού - Αυταρχικού Μονεταρισμού,1952-1979*, Αδημοσίευτη Εργασία,2013,σελ.5

Αναλυτικότερα, τα έσοδα από τη φορολογία αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος των δημοσίων εσόδων, ανερχόμενα στο 80% περίπου του συνόλου τους. Αυτό το ποσοστό ήταν υψηλό, αν ληφθεί υπόψη το χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα της χώρας και η περιορισμένη φοροδοτική ικανότητα της οικονομίας.⁵⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.2.1
Δημοσιονομικά μεγέθη, 1961-1973

Έτος	Καθαρός δανεισμός Γενικής Κυβ/σης ως % ΑΕΠ	Τρέχοντα έσοδα Γενικής Κυβ/σης ως % ΑΕΠ	Συνολικές δαπάνες Γενικής Κυβ/σης ως % ΑΕΠ
1961	0,8	22,6	21,9
1962	0,6	24,1	23,6
1963	1,2	24,3	23,1
1964	1,2	25,1	23,9
1965	0,5	24,7	24,3
1966	0,7	26,0	25,3
1967	-0,2	27,3	27,3
1968	0,5	28,0	28,0
1969	1,2	26,5	26,5
1970	0,7	26,5	26,5
1971	0,1	26,9	26,9
1972	-0,1	24,8	24,8
1973	-1,4	28,4	28,4

Πηγή: Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σελ.260,278

Βασικό χαρακτηριστικό του ελληνικού φορολογικού συστήματος ήταν η πρωτεύουσα θέση την οποία κατείχαν οι έμμεσοι φόροι, στο σύνολο των εσόδων από τη φορολογία και γενικά στα δημόσια έσοδα, σε αντίθεση προς την περιορισμένη σημασία των άμεσων φόρων. Έτσι, οι μεν έμμεσοι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, κάλυπταν το 77% περίπου των εσόδων από τη φορολογία οι δε άμεσοι, μόλις, το 23%(πίνακας Β.Π.2.2). Η χρησιμοποίηση της έμμεσης φορολογίας, για την άντληση του μεγαλύτερου μέρους των δημοσίων εσόδων, συνεπαγόταν τη μεγαλύτερη σχετικά επιβάρυνση των κατώτερων εισοδηματικά τάξεων με τρόπο ώστε η επίδραση του φορολογικού συστήματος να είναι αντιστρόφως προοδευτική - ανισότητα στην κατανομή των φορολογικών βαρών. Η μεγαλύτερη επιβάρυνση των κατώτερων εισοδηματικών τάξεων καθίστατο περισσότερο έντονη με τη φοροδιαφυγή, κατά την άμεση φορολογία.⁵⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.2.2
Διάρθρωση των φορολογικών εσόδων, 1955-1957
(σε εκατομμύρια δρχ. και ποσοστά)

	1955		1956		1957	
	Ποσά	%	Ποσά	%	Ποσά	%
1) ΑΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ	1938	22,1	2442	23,2	2673	22,8
α) Εισοδήματος	1413	16,1	1861,1	17,6	1962	16,8
β) Περιουσίας	157	1,8	235	2,2	195	1,7
γ) Λοιποί άμεσοι φόροι	100	1,1	134	1,3	183	1,5
δ) Παρελθόντων ετών	268	3,1	212	2,1	333	2,8
2) ΕΜΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ	6808	77,9	8087	76,8	9013	77,2
α) Τελωνειακές εισπράξεις	2892	33,1	3543	33,6	4019	34,4

⁵⁵ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ. 157

⁵⁶ Ο.π., σελ. 157, 159

β) Φόρος κύκλου εργασιών.(εγγ)	455	5,2	516	4,9	534	4,6
γ) Φόρος καπνού(α)	1254	14,3	1463	13,9	1525	13,1
δ) Καθαρά έσοδα μονοπωλίων	268	3,1	269	2,5	329	2,8
ε) Φόρος οινοπνεύματος	154	1,8	176	1,7	232	2,0
στ) Φόρος δημοσίων θεαμάτων(α)	132	1,5	148	1,4	161	1,4
ζ) Φόροι μεταφορών(α)	132	1,5	178	1,7	156	1,3
η) Φόροι συναλλαγών	1154	13,2	1351	12,9	1578	13,5
θ) Λοιποί έμμεσοι φόροι	244	2,8	275	2,6	252	2,1
ι) Παρελθόντων ετών	123	1,4	168	1,6	227	2,0
Σύνολο των εσόδων από τη φορολογία	8746	100,0	10529	100,0	11686	100,0

(α) Συμπεριλαμβανομένων και των προσθέτων υπέρ σεισιμοπλήκτων

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία τα Συνθέτοντα την Σημερινή Οικονομία της Ελλάδος», στο Σάκης Καράγιωργας: *Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), Τόμος II, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994,σελ.157-158

Από τους επιβαλλόμενους φόρους οι σπουδαιότεροι ήταν, από τους άμεσους, ο φόρος εισοδήματος και, από τους έμμεσους, οι δασμοί, ο φόρος καπνού και ο φόρος συναλλαγών. Στη φορολογία εισοδήματος, κατά το 1955, πραγματοποιήθηκε ουσιώδης μεταρρύθμιση που συνίστατο στην κατάργηση του, μέχρι τότε ισχύοντος, συστήματος αναλυτικής φορολογίας και της καθιέρωσης του συστήματος του ενιαίου φόρου. Έτσι, ενώ κατά το προϊσχύον σύστημα φορολογείτο χωριστά κάθε πηγή εισοδήματος, με την καθιέρωση του ενιαίου φόρου φορολογείτο το συνολικό, από κάθε πηγή, εισόδημα. Ο φόρος εισοδήματος, καλύπτοντας το 74% περίπου των άμεσων φόρων(1958), αποτέλεσε το σπουδαιότερο από τους φόρους, σε αντίθεση με το φόρο περιουσίας η σημασία του οποίου ήταν περιορισμένη. Οι δασμοί και γενικότερα οι τελωνειακές εισπράξεις, καλύπτοντας το 44% των έμμεσων φόρων και το 37% του συνόλου των φόρων, αποτελούσαν το σπουδαιότερο φορολογικό έσοδο από όλους τους άμεσους και έμμεσους φόρους. Εξέχουσα θέση στο φορολογικό σύστημα της χώρας κατείχαν και οι ειδικόι φόροι κατανάλωσης (φόρος κατανάλωσης καπνού, φόρος κατανάλωσης οινοπνεύματος, φόρος δημοσίων θεαμάτων, φόροι πολυτελείας, κλπ), ενώ σημαντικό μέρος των εσόδων, από τους έμμεσους φόρους, κάλυπταν οι φόροι επί των συναλλαγών.⁵⁷

Οι φόροι χρησιμοποιήθηκαν και ως μέσο άσκησης της οικονομικής πολιτικής. Ειδικότερα, προς ενίσχυση της ροπής για αποταμίευση και το σκοπό του ποσοτικού και ποιοτικού επηρεασμού των ιδιωτικών επενδύσεων, το κράτος δημιούργησε διάφορα φορολογικά κίνητρα που περιελάμβαναν φορολογικές απαλλαγές, δασμολογικές ατέλειες, συμψηφισμούς ζημιών και κερδών, κλπ. Με αυτά τη κίνητρα επιδιώχθηκαν οι εξής σκοποί: Πρώτον, η αύξηση των αποταμιεύσεων και η κατάθεσή τους στις τράπεζες - φορολογική απαλλαγή του εισοδήματος από τους τόκους, υψηλά επιτόκια. Δεύτερον, η βιομηχανική αποκέντρωση της πρωτεύουσας - το κράτος, με την καθιέρωση φορολογικών διευκολύνσεων, επεδίωξε την ενίσχυση της επαρχιακής βιομηχανίας. Τρίτον, η στροφή των αποταμιεύσεων προς ορισμένες επενδύσεις οι οποίες κρίνονταν ως πρωταρχικής σημασίας, κατά τις διάφορες περιόδους - φορολογική απαλλαγή των εισοδημάτων από τις νεόδμητες οικοδομές(ΚΗ΄ ψήφισμα), φορολογικές απαλλαγές των εξαγωγικών βιομηχανιών και των τουριστικών επιχειρήσεων. Τέταρτον, η αύξηση του όγκου των επενδύσεων - φορολογικά πλεονεκτήματα στις ανώνυμες εταιρείες, που επένδυναν τα κέρδη τους, και στα εισρέοντα κεφάλαια από το εξωτερικό.⁵⁸

⁵⁷ Ο.π.,σελ.160-162

⁵⁸ Ο.π.,σελ.159-160

Όσον αφορά τα έσοδα από δάνεια, μεταπολεμικά, ο δημόσιος δανεισμός, εσωτερικός και εξωτερικός, περιορίστηκε στο ελάχιστο.⁵⁹ Αυτό οφειλόταν στην απώλεια εμπιστοσύνης του κοινού και των ξένων κρατών προς το ελληνικό δημόσιο, τόσο εξαιτίας της αναστολής εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους προς το εξωτερικό και προς το εσωτερικό, όσο και λόγω των μεταπολεμικών πληθωρισμών οι οποίοι δημιούργησαν πνεύμα δυσπιστίας στο κοινό για την επένδυση των αποταμιεύσεων του σε αξίες σταθερού χρηματικού εισοδήματος (ομόλογα).⁶⁰

Τέλος, η συμβολή των εσόδων από βοήθεια και πολεμικές επανορθώσεις, στο σύνολο των δημοσίων εσόδων, υπήρξε σημαντική, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα μεταπολεμικά έτη. Η σταδιακή εξάντληση των κεφαλαίων, από τις πολεμικές επανορθώσεις, και ο καθορισμός της αμερικανικής βοήθειας, σε συνεχώς χαμηλότερα επίπεδα, εξασθένησε τη σημασία αυτών των εσόδων με τρόπο ώστε, κατά το 1957, αυτά τα έσοδα, με τις εισφορές των μελών του Ν.Α.Τ.Ο., να αποτελούν μόλις το 10% περίπου του συνόλου των δημοσίων εσόδων. Τα έσοδα αυτής της κατηγορίας, κυρίως, κατά τα έτη των μεγάλων ελλειμμάτων του κρατικού προϋπολογισμού, κατέστησαν δυνατή την περιστολή των πληθωριστικών φαινομένων και συνέτειναν στην προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας (υδροηλεκτρικά έργα, αποκατάσταση μεταφορικού δικτύου, κλπ). Εντούτοις, δεν έγινε ορθολογική χρησιμοποίηση των εσόδων, αυτής της κατηγορίας, διότι το μεγαλύτερο μέρος τους χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη των καταναλωτικών και ιδίως των στρατιωτικών δαπανών του δημοσίου.⁶¹

Σχετικά με τις δημόσιες δαπάνες, οι ανώμαλες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, κατά την μεταπολεμική περίοδο, συνέτειναν στην διαμόρφωση του υψηλού επιπέδου τους (πίνακας Β.ΙΙ.2.3). Η ανάγκη επιδότησης ορισμένων αγαθών, για λόγους κοινωνικής σκοπιμότητας, αποτέλεσε έναν άλλο παράγοντα της αύξησης αυτών των δαπανών.⁶²

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.3

*Πραγματοποιηθέντα έξοδα του κρατικού προϋπολογισμού, 1952-1957
(σε εκατομμύρια δρχ.)*

	1952-52		1953-54		1954-55		1955-56(α)		1957(β)	
Κατονομασία	Ποσά	%	Ποσά	%	Ποσά	%	Ποσά	%	Ποσά	%
Πολιτικά Υπουργεία	4037,2	50	5098,1	54	6156,4	52	10021,6	51	8741,5	52
Ασφάλεια	574,9	7	667,9	7	728,7	7	1359,9	7	1054,6	6
Υπουρ. Εθν. Άμυνας	2020,0	25	2624,8	26	2970,8	25	5227,7	27	3934,2	24

⁵⁹ Μεταπολεμικά, εκδόθηκε ένα μόνο εσωτερικό δημόσιο δάνειο (1954). Αυτό το δάνειο, με τίτλο «Εθνικό Παραγωγικό Δάνειο 5%», εκδόθηκε με σχετικά ευνοϊκούς όρους, για τους δανειστές, διότι ήταν εξοπλισμένο με ρήτρα δολαρίου, περιείχε λαχείο και φορολογικά πλεονεκτήματα και ο χρόνος εξόφλησής του ήταν σχετικά μικρός. Παρ' όλους τους παραπάνω ευνοϊκούς όρους, το δάνειο δεν μπορεί να λεχθεί ότι επέτυχε πλήρως και αυτό διότι δεν είχε αποκατασταθεί η δημόσια πίστη. Εκτός από αυτό το δάνειο, το κράτος προέβη σε δέσμευση των κεφαλαίων των Ν.Π.Δ.Δ. χρησιμοποιώντας μέρος αυτών των κεφαλαίων για την κάλυψη των δαπανών του. Εκτός από το παραπάνω εσωτερικό δάνειο συνάφθηκαν μεταπολεμικά και ορισμένα εξωτερικά δάνεια τα οποία είχαν, όμως, μάλλον, τη μορφή βοήθειας παρά δανεισμού. Τα δάνεια αυτά συνάφθηκαν μεταξύ των κυβερνήσεων των ξένων χωρών ή με την εγγύηση αυτών και του ελληνικού δημοσίου. Τέλος, ο θεσμός των έντοκων γραμματίων, ο οποίος σε άλλες χώρες χρησιμοποιούνταν ευρύτατα για την άντληση βραχυπρόθεσμων, κυρίως, κεφαλαίων, δεν είχε τεθεί σε εφαρμογή, στην Ελλάδα, αν και αυτός ο τρόπος δανεισμού θεσπίστηκε νομοθετικά. Ο.π.,σελ.162-163

⁶⁰ Ο.π.,σελ.162

⁶¹ Ο.π.,σελ.163-164

⁶² Ο.π.,σελ.164

Προϋπ/σμός σεισμ/κτων	-	-	179,1	2	475,4	4	1234,9	6	572,1	3
Σύνολο	6632,1	82	8569,9	87	10331,3	88	17844,1	91	14302,4	85
Επενδύσεις	1458,6	18	1275,0	13	1396,8	12	1792,1	9	2501,0	15
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	8090,7	100	9844,9	100	11728,1	100	19636,2	100	16803,4	100

(α) Στοιχεία 18μήνου

(β) Προβλέψεις όπως διαμορφώθηκαν τελικά

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.166

Στο σκέλος των πολιτικών δαπανών, εκτός από το μεγάλο ύψος του συνόλου των δαπανών που συσχετιζόνταν με την διοίκηση, την υγεία και πρόνοια, και την παιδεία, σημαντική δαπάνη του δημοσίου ήταν οι επιδοτήσεις προς την οικονομία. Αυτές παρέχονταν, είτε προς το σκοπό διατήρησης της τιμής ορισμένων βασικών καταναλωτικών αγαθών (π.χ. ψωμί) σε χαμηλά επίπεδα, για κοινωνικούς λόγους, είτε προς προώθηση των εξαγωγών, είτε, τέλος, προς ορισμένες επιχειρήσεις η διατήρηση των οποίων κρινόταν απαραίτητη για διάφορους λόγους. Στην τελευταία περίπτωση υπάγονταν οι σιδηρόδρομοι, το έλλειμμα των οποίων καλυπτόταν από τον κρατικό προϋπολογισμό, διότι η διατήρησή τους κρινόταν αναγκαία για στρατιωτικούς λόγους.⁶³

Τέλος, στο σκέλος των δαπανών ασφάλειας και άμυνας, κατά τα πρώτα μεταπολεμικά έτη, λόγω των πολιτικών ανωμαλιών της χώρας και των γενικών διεθνών εξελίξεων, οι στρατιωτικές δαπάνες αποτελούσαν το μισό σχεδόν του συνόλου των δημοσίων δαπανών. Η σταδιακή αποκατάσταση ομαλών πολιτικών συνθηκών κατέστησε δυνατό τον περιορισμό αυτών των δαπανών, με τρόπο ώστε να αποτελούν το 30% του συνόλου των δημοσίων δαπανών του 1957. Παρά, όμως, αυτή τη μείωση το ποσοστό τους παρέμενε υψηλό, αν ληφθούν υπόψη οι τεράστιες ανάγκες των υπόλοιπων τομέων της δημοσιονομικής δραστηριότητας.⁶⁴

2.2.1.2 Η νομισματική πολιτική: επιτόκια και προσφορά χρήματος

Ο μεταπολεμικός πληθωρισμός και η συνεχής υποτίμηση του νομίσματος είχαν ως αποτέλεσμα την επιφύλαξη του κοινού στις τραπεζικές καταθέσεις και την τάση του είτε για αποθησαύριση χρυσών λιρών, είτε προς την εξωτραπεζική αγορά, λόγω των υψηλών επιτοκίων. Η συγκέντρωση των αποταμιεύσεων, στις εμπορικές τράπεζες, αποτελούσε προϋπόθεση και για τη νομισματική εξυγίανση και για την οικονομική ανάπτυξη.⁶⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.4
Εξέλιξη ιδιωτικών καταθέσεων, 1951-1963
(σε εκατ. δρχ.)

Έτη	Σύνολο	Όψεως	Ταμειωτηρίου	Προθεσμίας	Δεσμευμένοι
1951	901	697	69	6	129
1952	992	748	82	10	152
1953	1.579	1.175	141	17	246
1954	2.250	1.608	298	38	306
1955	3.102	2.093	523	72	414
1956	4.319	1.898	1.757	227	437
1957	7.611	2.289	4.102	624	596
1958	10.032	2.460	5.771	1.105	696
1959	13.627	2.928	8.543	1.273	883

⁶³ Ο.π.,σελ.165

⁶⁴ Ο.π.,σελ.167

⁶⁵ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.81-82

1960	16.632	3.462	10.835	1.137	1.198
1961	19.722	3.846	12.863	1.479	1.534
1962	24.733	4.109	15.526	3.542	1.556
1963	30.649	4.447	19.824	4.736	1.642

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, 1964, σελ.82

Η λήψη μέτρων, για τη μείωση της ροπής του κοινού στην αποθησαύριση των αποταμιεύσεων του σε χρυσές λίρες και τη διοχέτευσή τους στο τραπεζικό σύστημα ή στην ελεύθερη αγορά, θα καθιστούσε δυνατή την αύξηση της χρηματοδότησης της οικονομίας, με μη πληθωριστικό χρήμα, εκ μέρους του τραπεζικού συστήματος και την αύξηση της προσφοράς χρηματικών κεφαλαίων στην ελεύθερη χρηματαγορά. Προς αυτή την κατεύθυνση προσανατολίστηκε η νομισματική πολιτική υποβοηθούμενη από την αποκατάσταση ομαλότερων συνθηκών, από άποψη οικονομικής σταθερότητας (π.χ. τιμές) και πολιτικής ασφάλειας. Έτσι, το Μάιο του 1956, πραγματοποιήθηκε ύψωση των επιτοκίων καταθέσεων, ταμειυτηρίου και προθεσμίας, από 7% σε 10%, καθιερώθηκε φορολογική απαλλαγή, από αυτά τα εισοδήματα,⁶⁶ με συνέπεια, μέχρι το τέλος του έτους, οι καταθέσεις ταμειυτηρίου να υπερτριπλασιαστούν, έχοντας αυξητική τάση - ο αριθμός των καταθετών ταμειυτηρίου από 168.520, στο τέλος του 1955, ανήλθε σε 1.394.000, στο τέλος του 1963. Τη ριζική αλλαγή στάσης των αποταμιευτών αποδεικνύει το γεγονός ότι, στη συνέχεια, οι διαδοχικές μειώσεις των επιτοκίων δεν επηρέασαν την αυξητική τάση των τραπεζικών καταθέσεων.⁶⁷ Η επιτυχία του μέτρου ήταν σημαντική από άποψη προσέλκυσης αποταμιεύσεων και επέτρεψε την σε σημαντικό βαθμό αύξηση των πιστώσεων του τραπεζικού συστήματος, προς την οικονομία, με αποτέλεσμα τη μείωση του όγκου των συναλλαγών της εξωτραπεζικής αγοράς και τη σημαντική, κατά 45% περίπου, κάμψη των επιτοκίων της.⁶⁸ Παράλληλα, για να μη δημιουργηθεί πρόβλημα στη μείωση της αποδοτικότητας των εμπορικών τραπεζών, αυξήθηκε το επιτόκιο των τραπεζικών χορηγήσεων, περιλαμβανομένων και των προμηθειών, από 10% σε 12%.⁶⁹

⁶⁶ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.137

⁶⁷ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.83

⁶⁸ Μετά τον εθισμό του κοινού στην τραπεζική κατάθεση, και τη σε σημαντικό βαθμό βελτίωση της εν γένει οικονομικής κατάστασης, δεν κρίθηκε πλέον σκόπιμη η περαιτέρω διατήρηση τόσο υψηλών επιτοκίων για τις τραπεζικές καταθέσεις. Άλλωστε, τα υψηλά επιτόκια άρχισαν να δημιουργούν πρόβλημα χαμηλής αποδοτικότητας των εμπορικών τραπεζών, λόγω της μικρής διαφοράς μεταξύ αυτών των επιτοκίων και των επιτοκίων χορηγήσεων. Οι παραπάνω, κυρίως, λόγοι κατέστησαν επιβεβλημένη τη μείωση των επιτοκίων καταθέσεων, κατά 2 μονάδες, μέσα στο 1957. Η βαθμιαία μείωση των επιτοκίων καταθέσεων - όταν κρίθηκε ότι με αυτήν δεν θα ανατρεπόταν η τάση για καταθέσεις - χρησιμοποιήθηκε, επιπλέον, αφενός ως μέσο μείωσης του κόστους χρήματος και, αφετέρου, κυρίως, για την ενίσχυση της αγοράς κεφαλαίου, με την ώθηση ενός σημαντικού τμήματος των αποταμιεύσεων από τη χρηματαγορά προς αυτήν. Παράλληλα, προς αυτή τη μείωση, έγινε διαφορισμός μεταξύ του επιτοκίου καταθέσεων ταμειυτηρίου και προθεσμίας. Ενώ, δηλαδή, το επιτόκιο των καταθέσεων ταμειυτηρίου μειώθηκε από 10% σε 8%, το επιτόκιο των καταθέσεων προθεσμίας μειώθηκε από 10% σε 9%. Αυτός ο διαφορισμός έγινε προς το σκοπό προσέλκυσης καταθέσεων μακροπρόθεσμου χαρακτήρα μέσω των οποίων θα καθίστατο δυνατή, η μέχρις ενός βαθμού, κάλυψη των υπέρρογκων αναγκών της οικονομίας σε μακροπρόθεσμα κεφάλαια. (Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία», ό.π., σελ.137-138). Οι καταθέσεις προθεσμίας, ενώ μέχρι το 1961 κινούνταν σε χαμηλά επίπεδα, αντιπροσωπεύοντας το 8% του συνόλου των καταθέσεων, από το 1962 άρχισαν να αυξάνουν με γρήγορο ρυθμό. (Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.85)

⁶⁹ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.137

Η ραγδαία αύξηση των καταθέσεων, προκαλώντας αύξηση της ρευστότητας των εμπορικών τραπεζών και ριζική μεταβολή των συνθηκών χρηματοδότησης της οικονομίας, είχε τις εξής συνέπειες πάνω στην πιστωτική αγορά της χώρας:

α) Την ουσιαστική μείωση της συμμετοχής των κεφαλαίων του εκδοτικού προνομίου στη συνολική χρηματοδότηση και συνεπώς χαλάρωση των προκαλούμενων πληθωριστικών πιέσεων.

β) Την σε μεγαλύτερο βαθμό ικανοποίηση των βραχυπρόθεσμων πιστωτικών αναγκών της οικονομίας καθώς η δυνατότητα χρηματοδότησης από τις τράπεζες, με μη πληθωριστικό χρέος, επέτρεψε την ουσιαστική χαλάρωση των υφιστάμενων αυστηρών ποσοτικών περιορισμών.

γ) Την εξασθένιση της εξωτραπεζικής αγοράς χρήματος και την πτώση του υψηλού επιτοκίου της - προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950, μόνο η οικοδομική δραστηριότητα και το εισαγωγικό εμπόριο εξακολουθούσαν να προσφεύγουν σε αυτή την αγορά και αυτό λόγω των πιστωτικών περιορισμών που ίσχυαν για αυτούς τους κλάδους.⁷⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.5

Τα ισχύσαντα επιτόκια στην ελεύθερη χρηματαγορά Αθηνών, * 1952-1956

Χρονολογία	Δάνεια σε χρυσό		Επίσημο επιτόκιο μετά προθεσμίας
	Με εγγύηση χρεογράφων	Με τραπεζική εγγύηση	
1952	33%	33%	16%
1953	27%	28%	16%
1954	26%	28%	12%
1955	25%	23%	10%
1956(Σεπτ.)	18%	-	12%

*Τα στοιχεία παρέχονται με επιφυλάξεις

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.140

Τα ποσοτικά μεγέθη, στην άσκηση της νομισματικής πολιτικής, φαίνονται από τον πίνακα Β.ΙΙ.2.6 όπου αποδίδεται η εικόνα των ποσοστιαίων μεταβολών της προσφοράς χρήματος⁷¹ και του εθνικού εισοδήματος.⁷² Την περίοδο 1951-62, για την οικονομία ως σύνολο, η μέση ετήσια αύξηση της εγχώριας παραγωγής ανήλθε σε 6,3% περίπου, ενώ τα χρηματικά εισοδήματα στο σύνολο, παρουσίασαν μέση ετήσια αύξηση 11,4% περίπου. Η αύξηση των χρηματικών εισοδημάτων, με ρυθμό ταχύτερο

⁷⁰ Ο.π.,σελ.121-123,140

⁷¹ Στην Ελλάδα, ως προσφορά χρήματος λαμβανόταν το σύνολο των κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων και κερμάτων, όπως και οι καταθέσεις όψεως. Αυτή η σύνθεση της προσφοράς χρήματος στηρίχτηκε στην αγγλοσαξωνική αντίληψη η οποία, στη βάση του κριτηρίου ανταλλαγής, θεωρεί ως μέσα πληρωμής μόνο τα τραπεζογραμμάτια, τα κέρματα και τις καταθέσεις όψεως. Όμως, οι καταθέσεις όψεως δεν είχαν, για την προσφορά χρήματος της ελληνικής οικονομίας, τη σημασία την οποία είχαν αυτές για πολλές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής, οι οποίες είχαν ανεπτυγμένο τραπεζικό μηχανισμό. Σε αυτές τις χώρες, όπου γινόταν ευρύτατη χρήση του λογιστικού χρήματος, οι καταθέσεις όψεως αποτελούσαν το σημαντικότερο τμήμα της προσφοράς χρήματος. Αντίθετα, στην Ελλάδα, λόγω της μη χρήσης σε ευρεία κλίμακα του θεσμού των πληρωμών με επιταγές, το μεγαλύτερο ποσοστό της προσφοράς χρήματος συνίστατο από τραπεζογραμμάτια και κέρματα. Ο.π.,σελ.105-106

⁷² Στην ανάλυση του προβλήματος του πληθωρισμού και της πολιτικής νομισματικής ισορροπίας, κεντρική θέση κατέχει η εξέταση της σχέσης μεταξύ του ρυθμού αύξησης του όγκου της παραγωγής και του ρυθμού αύξησης των χρηματικών εισοδημάτων. Η αύξηση των χρηματικών εισοδημάτων, με ρυθμό ταχύτερο εκείνου των διαθέσιμων πόρων, δημιουργεί υπερβολική αγοραστική δύναμη στο κοινό, η οποία κατά κανόνα, οδηγεί σε πληθωρισμό ο οποίος εκδηλώνεται: πρώτον, με την άνοδο των τιμών και περαιτέρω ενδεχόμενη άνοδο των αμοιβών και, δεύτερον, με την αύξηση των εισαγωγών και ενδεχόμενη μείωση των εξαγωγών. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.162

της παραγωγής, υποδηλώνει ότι ασκήθηκαν έντονες πληθωριστικές πιέσεις αυτή, όμως, η εξέλιξη δεν ήταν ομοιόμορφη. Τα έτη 1951-56, όπου η μέση ετήσια αύξηση των χρηματικών εισοδημάτων κινήθηκε στο 16,9% υπερβαίνοντας κατά πολύ τη μέση ετήσια αύξηση της εγχώριας παραγωγής που κινήθηκε στο 6,7%, οι πληθωριστικές πιέσεις υπήρξαν έντονες. Αντίθετα, τα έτη 1957-62, η απόσταση μεταξύ των ποσοστών ήταν μικρότερη – 6,8% έναντι 5,8% – με τις πληθωριστικές πιέσεις να εξασθενούν.⁷³

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.6

Μέσες ετήσιες μεταβολές εγχώριας παραγωγής και χρηματικών εισοδημάτων μεταξύ των ετών 1951 και 1963

	Μέση ετήσια μεταβολή			Ποσοστιαία διάρθρωση*		
	1951-62	1951-56	1957-62	1951	1956	1962
Σύνολο χρηματικών εισοδημάτων**	11,4	16,9	6,8	100,0	100,0	100,0
1. Αγροτικό εισόδημα	9,6	16,1	4,1	36,0	34,0	28,6
2. Μισθοί, ημερομίσθια λοιπών τομέων	12,1	16,8	8,1	37,6	38,0	40,9
3. Πρόσοδοι περιουσίας και επιχειρηματικής δράσης ιδιωτών (εκτός ενοικίων)	12,3	17,8	7,8	22,6	21,9	22,9
4. Ενοίκια***	18,4	28,3	10,0	3,4	5,3	6,4
5. Πρόσοδοι περιουσίας και επιχειρηματικής δράσης Δημοσίου	25,6	37,1	16,0	0,4	0,8	1,2
Εγχώρια παραγωγή****	6,3	6,7	5,8			

* Λόγω μη υπάρξεως όλων των απαιτούμενων στοιχείων για το 1963 δεν περιελήφθη το έτος αυτό στην ανάλυση

** Εθνικό εισόδημα σε τρέχουσες τιμές συντελεστών παραγωγής

*** Αύξηση ακαθάριστου εισοδήματος από ενοίκια σε τρέχουσες τιμές

**** Εθνικό εισόδημα σε σταθερές τιμές συντελεστών παραγωγής

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 165

Οι σπουδαιότεροι παράγοντες οι οποίοι προκάλεσαν μεταβολές στη νομισματική κυκλοφορία και επομένως στην προσφορά χρήματος ήταν τρεις: ο δημοσιονομικός, ο πιστωτικός και ο συναλλαγματικός. Κατά τη διάρκεια του μεταπολεμικού πληθωρισμού ο δημοσιονομικός και πιστωτικός παράγοντας υπήρξαν έντονα αυξητικοί, εξαιτίας της κάλυψης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων με έκδοση νέου χρήματος και της, σε μεγάλο βαθμό, χρηματοδότησης της οικονομίας με κεφάλαια της εκδοτικής τράπεζας.⁷⁴ Η αυξητική επίδραση του δημοσιονομικού και του

⁷³ Ο.π., σελ. 163-165

⁷⁴ Μέχρι το 1956, τα μεγάλα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού αποτέλεσαν σοβαρή αιτία της αύξησης των χρηματικών εισοδημάτων τα οποία, όμως, υπερκαλύπτονταν από την αμερικανική βοήθεια. Επιπλέον, μέχρι το 1956, η Τ.Ε. υπήρξε η βασική πηγή χρηματοδότησης των παραγωγικών κλάδων της οικονομίας, με τις χορηγούμενες πιστώσεις να συνιστούν, το 1950, το 60% περίπου των συνολικών πιστώσεων και το 1955, το 46%. Ο.π., σελ. 167-168

πιστωτικού παράγοντα, πάνω στην νομισματική κυκλοφορία, αντισταθμιζόταν εν μέρει από τη μειωτική επίδραση της πώλησης χρυσών λιρών και της υπερπώλησης συναλλάγματος.⁷⁵ Από το 1955 και μετά, η αυξητική επίδραση του πιστωτικού και δημοσιονομικού παράγοντα μειώθηκαν ουσιαστικά ενώ, αντίθετα, ενισχύθηκε ο μειωτικός ρόλος του συναλλαγματικού παράγοντα, λόγω της διεύρυνσης του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών.⁷⁶

Τέλος, ως αυξητικοί παράγοντες, της προσφοράς χρήματος, θα πρέπει να συνεκτιμηθούν: τα έξοδα παραγωγής,⁷⁷ τα επιχειρηματικά κέρδη,⁷⁸ οι τιμές προστασίας των γεωργικών προϊόντων⁷⁹ και οι τιμές των εισαγόμενων⁸⁰ αγαθών.⁸¹

⁷⁵ Η ασκηθείσα πολιτική πώλησης χρυσών λιρών, κατά την περίοδο 1946-1953, έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην αναχαίτιση του πληθωρισμού. Αρχικός σκοπός της πώλησης χρυσών λιρών, από την κεντρική τράπεζα, ήταν η συγκράτηση της αυξητικής τάσης της τιμής της χρυσής λίρας η οποία, λόγω του επικρατούντος ψυχολογικού κλίματος, ασκούσε έντονη αυξητική επίδραση στο γενικό επίπεδο των τιμών. Ταυτόχρονα, όμως, η πώληση λιρών συνεπαγόταν την απορρόφηση σημαντικής ποσότητας δρχ. από την κυκλοφορία και συνέβαλλε στην αναχαίτιση του νομισματικού πληθωρισμού από την αύξηση των μέσων πληρωμής. Σάκης Καράγιωργας, «Για Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π.,σελ.109

⁷⁶ Ο.π.,σελ.109-110

⁷⁷ Οι βασικότεροι παράγοντας ο οποίος, από πλευράς κόστους παραγωγής, αποτέλεσε πηγή πληθωριστικής επίδρασης, στις τιμές και τα χρηματικά εισοδήματα, ήταν οι απαιτήσεις για αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων. Την περίοδο 1950-1956, η μέση ετήσια αύξηση των κατώτατων ορίων ημερομισθίων ήταν 15%, υπερβαίνοντας τη μέση ετήσια αύξηση του τιμαριθμού κόστους ζωής που ανερχόταν σε 8,4%. Αύξηση μισθών και ημερομισθίων παρατηρήθηκε και μετά το 1957 όπου τα μέτρα νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής, σε συνδυασμό με την απελευθέρωση των εισαγωγών, κατέστησαν δυνατή τη σχετική σταθερότητα των τιμών. Έτσι, μεταξύ 1957-62 – με εξαίρεση το έτος 1959 – οι ετήσιες αυξήσεις των ημερομισθίων, των βιομηχανικών εργατών, υπερέβησαν τις αντίστοιχες αυξήσεις του τιμαριθμού κόστους ζωής, με αποτέλεσμα την αύξηση των πραγματικών ημερομισθίων. Αυτή, όμως, η υπέρβαση δεν προκάλεσε δευτερογενείς πληθωριστικές επιδράσεις, διότι συνοδεύτηκε από μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας, μέχρι το 1960. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία*, ό.π.,σελ.168-170

⁷⁸ Η απελευθέρωση των εισαγωγών, το 1953, δημιούργησε, σε μεγάλο βαθμό, ανταγωνιστικές συνθήκες στην ελληνική αγορά. Έτσι, η τελευταία, έπαψε να αποτελεί πλέον εξ' ολοκλήρου αγορά πωλητών, ενώ τα υψηλά ποσοστά των επιχειρηματικών κερδών περιορίστηκαν. Την περίοδο 1956-63, σύμφωνα με διάφορες επισφαλείς εκτιμήσεις ως προς την ακρίβεια των στοιχείων, το κέρδος κατά μονάδα προϊόντος συμπίεστηκε, λόγω αύξησης των στοιχείων κόστους κατά 7% περίπου και της σχετικής σταθερότητας των τιμών των έτοιμων προϊόντων. Τα συνολικά, όμως, κέρδη θα πρέπει να αυξήθηκαν σημαντικά εξαιτίας της αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής κατά 55% περίπου. Ο.π.,σελ.171-172

⁷⁹ Μέχρι το 1953, η προστασία των τιμών των γεωργικών προϊόντων, η οποία αντιστάθμιζε τη μείωση του αγροτικού εισοδήματος που προερχόταν από τον πληθωρισμό και τις δυσχέρειες εξαγωγής των εξαγωγίμων γεωργικών προϊόντων, ενίσχυσε με τρεις τρόπους την πληθωριστική διαδικασία. Πρώτον, επέδρασε αυξητικά στο κόστος ζωής των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων και συνεπώς καθιστούσε περισσότερο ισχυρές τις πιέσεις για αύξηση μισθών και ημερομισθίων. Δεύτερον, στην περίπτωση που η τιμή προστασίας δεν καλυπτόταν εξ' ολοκλήρου από την κατανάλωση ή έμεναν τα συγκεντρωμένα εξαγώγιμα προϊόντα στα χέρια του κράτους, επερχόταν επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού, με συνέπεια τη διεύρυνση του ελλείμματος και τις ακόλουθες πληθωριστικές πιέσεις. Τρίτον, ο καθορισμός τιμών προστασίας, ανώτερων από τα διεθνή επίπεδα, καθιστούσε δυσκολότερη την εξαγωγή των προστατευόμενων εξαγωγίμων προϊόντων, με συνέπεια την απώλεια συναλλαγματικών πόρων και συνεπώς την αδυναμία κάλυψης των ολοένα και διογκούμενων εισαγωγών. Πέραν της πολιτικής τιμών των αγροτικών προϊόντων, στις πληθωριστικές πιέσεις συνετέλεσαν και οι συνήθειες διακυμάνσεις της γεωργικής παραγωγής. Έτσι, σε περιόδους κακών σοδειών, η μείωση της προσφοράς αγροτικών προϊόντων, για εγχώρια κατανάλωση, συνεπαγόταν άνοδο του δείκτη των τιμών καταναλωτή και αύξηση των εισαγωγών τροφίμων – οι επιδράσεις της μειωμένης γεωργικής παραγωγής εκδηλώνονταν συνήθως μετά από ένα έτος. Ο.π.,σελ.172-174

⁸⁰ Οποτε παρατηρήθηκε αύξηση του κόστους, των εισαγόμενων αγαθών, αυτή συνοδεύτηκε από άνοδο των τιμών του εσωτερικού, με δευτερογενείς επιδράσεις στο ύψος των μισθών και των λοιπών εισοδημάτων των κατώτερων οικονομικά τάξεων. Για παράδειγμα, ο κορεατικός πόλεμος είχε ως επακόλουθο την αύξηση του τιμαριθμού χονδρικής πώλησης. Ο.π.,σελ.175

2.2.1.3 Τα αποτελέσματα της νομισματικής πολιτικής: σταθερότητα τιμών και ρευστότητα της οικονομίας

Η παρακολούθηση των νομισματικών εξελίξεων θα επικεντρωθεί στην ανάλυση δυο βασικών μεγεθών: του γενικού επιπέδου των τιμών,⁸² στο οποίο εκδηλώνονταν συνήθως οι πληθωριστικές πιέσεις, και της ταχύτητας κυκλοφορίας του χρήματος ή της ρευστότητας της οικονομίας, η οποία έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην διαμόρφωση των εκάστοτε νομισματικών καταστάσεων της χώρας.⁸³

Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ 1950-63, σημειώθηκε αύξηση του επιπέδου των τιμών χονδρικής πώλησης, με μέσο ετήσιο ρυθμό 5,5%, και των τιμών καταναλωτή, με μέσο ετήσιο ρυθμό 4,9%.⁸⁴ Ειδικότερα, κατά την περίοδο του νομισματικού πληθωρισμού (1946-54), το επίπεδο των τιμών παρουσίασε έντονη ανοδική τάση - με μόνη εξαίρεση το έτος 1952 κατά το οποίο ασκήθηκε έντονη αντιπληθωριστική πολιτική⁸⁵ - η οποία, σε συνδυασμό με την ψυχολογία του πληθωρισμού, είχαν ως συνέπειες την αποθησαύριση χρυσών λιρών, την έλλειψη παραγωγικών επενδύσεων, τη στροφή προς τις οικοδομές και την επιφυλακτικότητα στις τραπεζικές καταθέσεις. Από τα τέλη του 1956, η καταπολέμηση του πληθωρισμού και η επικρατήσασα σχετική νομισματική σταθερότητα είχαν ως αποτέλεσμα, αφενός, η ετήσια αύξηση των τιμών να μην υπερβαίνει αυτή των ευρωπαϊκών χωρών και των Η.Π.Α., αφετέρου, την αλλαγή στην ψυχολογία του κοινού που εκδηλώθηκε με χαλάρωση της τάσης για την αποθησαύριση χρυσού και της αποκατάστασης της ροπής για καταθέσεις. Έτσι, από τα μέσα του 1956, οι καταθέσεις στις τράπεζες αυξήθηκαν με έντονο ρυθμό, με συνέπεια τον περιορισμό της εξάρτησής τους από την Τ.Ε. προς κάλυψη των πιστωτικών αναγκών της οικονομίας.⁸⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.2.7

Μέσες ποσοστιαίες ετήσιες μεταβολές τιμών καταναλωτή και χονδρικής πώλησης σε διάφορες χώρες, 1956-1963 (%)

	Δείκτης τιμών καταναλωτή	Δείκτης τιμών χονδρικής πώλησης
Ελλάδα	1,7	1,1
Ελβετία	2,1	0,7
Η.Π.Α.	1,7	0,6
Δ. Γερμανία	2,2	0,7
Ιταλία	2,9	0,7
Ην. Βασίλειο	2,5	1,8*
Ολλανδία	3,0	0,3
Νορβηγία	3,0	1,4
Σουηδία	3,4	1,2
Φινλανδία	4,9	3,8
Γαλλία	5,7	4,7
Ισπανία	7,0	6,1

* Δείκτης τιμών έτοιμων βιομηχανικών προϊόντων

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.48

⁸¹ Ο.π., σελ.168-175

⁸² Η παρακολούθηση των μεταβολών του γενικού επιπέδου των τιμών και αντίστροφα των μεταβολών της αγοραστικής αξίας της δρχ. γινόταν, κυρίως, μέσω των επίσημων τιμαρίθμων που καταρτίζονταν από τη Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών της Τ.Ε.. Οι τιμαρίθμοι αυτοί ήταν τρεις: ο τιμαριθμός κόστους ζωής, ο τιμαριθμός χονδρικής πώλησης και ο τιμαριθμός λιανικής πώλησης. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.100-101

⁸³ Ο.π., σελ.91

⁸⁴ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.45

⁸⁵ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.104

⁸⁶ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.47-48

Μέσα από μια ειδικότερη ανάλυση των παραγόντων, που συνέβαλλαν στην άνοδο των τιμών, προκύπτει ότι η άνοδος των τιμών, κατά την περίοδο 1946-1954, οφειλόταν στις γενικές πιέσεις που προκλήθηκαν από το νομισματικό και ψυχολογικό πληθωρισμό, ενώ η άνοδος των τιμών, από το 1955 και μετά, προκλήθηκε από μεμονωμένες πιέσεις, όπως οι υψώσεις ορισμένων τιμών, λόγω ειδικών στενοτήτων ή άλλων αδυναμιών, οι οποίες πήγαζαν από την ανεπαρκή οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Συνεπώς, από το 1955 και μετά, οι μικρές εντάσεις στην ύψωση του τιμαριθμού κόστους ζωής προκλήθηκαν από υψώσεις των τιμών περιορισμένου αριθμού ειδών, λόγω των ειδικών συνθηκών προσφοράς και ζήτησης, αυτών των ειδών, και έτσι, είχαν εκλείψει πλέον οι γενικές πληθωριστικές πιέσεις οι οποίες συνεπάγονταν γενικές υψώσεις των τιμών όλων σχεδόν των αγαθών.⁸⁷

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.8

Ποσοστιαίες ετήσιες μεταβολές των τιμαριθμών, 1950-1963
(%)

	Καταναλωτή*	Χονδρικής Πώλησης
1950-51	12,6	21,2
1951-52	5,1	-0,7
1952-53	9,0	15,3
1953-54	15,1	12,1
1954-55	5,8	7,3
1955-56	3,6	8,6
M.O. 1950-56	8,5	10,6
1956-57	2,3	0,6
1957-58	1,4	-2,4
1958-59	2,3	1,6
1959-60	1,6	2,3
1960-61	1,8	1,6
1961-62	-0,3	-0,9
1962-63	3,0	5,1
M.O. 1956-63	1,7	1,1
M.O. 1950-63	4,9	5,5

*Για τα έτη 1950-1959 χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία του Τιμαριθμού Ακρίβειας Ζωής, για τα έτη μετά το 1959 στοιχεία του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή των αστικών κέντρων της χώρας.

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.46

Ωστόσο, όπως ήδη εξετάσαμε, οι επιδράσεις τις οποίες άσκησε η προσφορά χρήματος δεν προσδιορίστηκαν μόνο από τις ποσοτικές μεταβολές της αλλά και από τις μεταβολές της ταχύτητας της κυκλοφορίας των μέσων πληρωμής ή του αντίστροφου αυτής, δηλαδή της ρευστότητας της οικονομίας.⁸⁸ Στην Ελλάδα, της μεταπολεμικής περιόδου, εμφανίστηκαν και τα δύο φαινόμενα - μείωση και αύξηση της ρευστότητας. Η επικρατήσασα, κατά τα πρώτα μεταπολεμικά έτη, οικονομική και

⁸⁷ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.104-105

⁸⁸ Είναι δυνατό η πληθωριστική πίεση, την οποία προκαλεί μια υπέρμετρη αύξηση της προσφοράς χρήματος, να επιταθεί αν αυξηθεί η ταχύτητα της κυκλοφορίας, δηλαδή μειωθεί η ρευστότητα της οικονομίας, με άλλα λόγια αν τα άτομα, από ψυχολογικά αίτια, αποφασίσουν να διατηρούν μικρότερο ποσοστό των περιουσιακών τους στοιχείων, με τη μορφή μέσων πληρωμής, από ότι διατηρούσαν προηγουμένως. Αντίθετα, είναι δυνατό μια αύξηση της προσφοράς χρήματος να οδηγήσει σε πληθωριστική ύψωση του επιπέδου των τιμών αν αυξηθεί η ρευστότητα δηλαδή αν οι ιδιώτες, για διάφορους λόγους, αποφασίσουν να διατηρούν μεγαλύτερο μέρος των περιουσιακών τους στοιχείων, με την μορφή μέσων πληρωμής, από ότι προηγουμένως. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.110-111

πολιτική ανασφάλεια και γενικότερα η δυσπιστία προς τη δρχ. της οποίας η αγοραστική αξία υφίστατο έντονες πιέσεις από έτος σε έτος, είχε περιορίσει σημαντικά την αναλογία των περιουσιακών στοιχείων τα οποία οι οικονομικές μονάδες διατηρούσαν με τη μορφή δρχ., με αυτή τη μείωση της ρευστότητας να συνεπάγεται επίταση των πληθωριστικών φαινομένων τα οποία προκαλούσε, κατ' αρχήν, η υπέρμετρη αύξηση της προσφοράς χρήματος. Με τη σταδιακή αποκατάσταση ομαλότερων νομισματικών και πολιτικών συνθηκών χαλαρώθηκε και η δυσπιστία προς το εθνικό νόμισμα η οποία εκδηλώθηκε με αύξηση της ρευστότητας της οικονομίας. Έτσι, οι συνεχιζόμενες αυξήσεις της προσφοράς χρήματος, αν και σημαντικές, έπαυσαν να μετατρέπονται σε ανάλογη αύξηση της ζήτησης αγαθών και να προκαλούν αυξητικές πιέσεις στο επίπεδο των τιμών. Το φαινόμενο της αυξημένης ρευστότητας⁸⁹ αποτέλεσε ένδειξη ενίσχυσης της εμπιστοσύνης του κοινού προς τη δρχ., αποτελώντας μεγάλο πλεονέκτημα, για την ελληνική οικονομία, διότι συνέβαλλε στη διατήρηση της νομισματικής της σταθερότητας. Όμως, η αυξημένη ρευστότητα ενέκλειε και ορισμένους κινδύνους, καθώς ήταν δυνατό, από οποιαδήποτε ηθελημένη ή μη οικονομική ανωμαλία ή ψυχολογικής αιτία, να μετατραπεί σε ενεργή υπερζήτηση και να προκαλέσει απότομη ύψωση του γενικού επιπέδου των τιμών, με περαιτέρω δυσμενείς συνέπειες για την νομισματική σταθερότητα. Οι παρακάτω πίνακες (B.II.2.9 και B.II.2.10) δείχνουν την εξέλιξη της ρευστότητας της ελληνικής οικονομίας, κατά τη δεκαετία του 1950.⁹⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.9

Εισοδηματική ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος, 1950-1963

Έτη	Ταχύτητα κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων		Ταχύτητα συνόλου μέσω πληρωμής	
	Ταχύτητα	Μεταβολή %	Ταχύτητα	Μεταβολή
1950	16,7	-13,0	12,2	-17,0
1951	19,4	16,2	12,8	4,9
1952	18,1	-6,7	12,0	-6,2
1953	18,6	2,8	12,3	2,5
1954	17,2	-7,5	10,9	-11,4
1955	16,2	-5,8	10,4	-4,6
1956	14,6	-9,9	9,8	-5,8
1957	13,6	-6,8	9,4	-4,1
1958	12,2	-10,3	8,5	-9,6
1959	11,7	-4,1	8,0	-5,9
1960	10,7	-8,5	7,1	-11,2
1961	10,5	-1,9	6,9	-2,8
1962	9,4	-10,5	6,5	-5,8
1963	9,0	-4,3	6,3	-3,1

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 79

Συνολικά, λοιπόν, από το 1955, οπότε περατώθηκαν οι προσαρμογές από τη νομισματική υποτίμηση του Απριλίου του 1953, άρχισαν να διαμορφώνονται συνθήκες νομισματικής σταθερότητας οι οποίες επέτρεψαν την αποκατάσταση μονιμότερης ισορροπίας των οικονομικών μεγεθών. Από αυτό το έτος και μετά, σημειώθηκε ουσιαστική επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης των τιμών, παρά τη σημαντική αύξηση της προσφοράς χρήματος με ρυθμό ουσιαστικά υψηλότερο της

⁸⁹ Σε κάποιο βαθμό, η αυξημένη ρευστότητα οφειλόταν και στην επέκταση των χρηματικών συναλλαγών, λόγω μείωσης της αυτοκατανάλωσης στην γεωργική, κυρίως, οικονομία. Άλλωστε, η παρατηρούμενη αύξηση του όγκου των συναλλαγών προκάλεσε αύξηση και εκείνου του ποσοστού της προσφοράς χρήματος το οποίο κρατιόταν για την ομαλή λειτουργία των συναλλαγών. Ο.π., σελ. 112

⁹⁰ Ο.π., σελ. 110-112

αύξησης του εθνικού προϊόντος. Μεγάλο μέρος αυτής της αύξησης, της προσφοράς χρήματος, δεν προκάλεσε ενεργή υπερζήτηση αλλά αύξανε τη ρευστότητα της οικονομίας.⁹¹

Η χαλάρωση, όμως, των πληθωριστικών φαινομένων οφειλόταν, σε σημαντικό βαθμό, στις αυξημένες εισαγωγές, καθώς ένα μέρος της ενεργής υπερζήτησης διοχετεύθηκε στο εξωτερικό και, έτσι, δεν προκλήθηκαν ανοδικές τάσεις στο επίπεδο των τιμών. Αυτή η εξάρτηση της νομισματικής σταθερότητας και της γενικότερης οικονομικής ισορροπίας, της χώρας, από τις αυξημένες εισαγωγές, περιέκλειε σοβαρούς κινδύνους. Δοθέντος ότι οι εξαγωγές παρουσίαζαν τάση στασιμότητας, η αμερικανική βοήθεια είχε καθοριστεί σε χαμηλά επίπεδα και οι άδηλοι πόροι ήταν εντελώς ασταθούς φύσης, η συνεχιζόμενη αύξηση των εισαγωγών - και μάλιστα με επιταχυνόμενο ρυθμό - θα μπορούσε να προκαλέσει συναλλαγματικές δυσχέρειες και να οδηγήσει μακροχρόνια σε ανατροπή της νομισματικής σταθερότητας και της οικονομικής ισορροπίας. Με άλλα λόγια, ενώ βραχυχρόνια κατορθώθηκε να εκλείψουν οι άμεσοι διαταρακτικοί παράγοντες από τους οποίους προέρχονταν οι πληθωριστικές πιέσεις - μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα και πληθωριστική χρηματοδότηση της οικονομίας - δεν είχαν ακόμη δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για την εξασφάλιση μονιμότερης και περισσότερο οργανικής νομισματικής σταθερότητας.⁹² Η δημιουργία αυτών των προϋποθέσεων συνδεόταν με το γενικότερο πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας.⁹³

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.10

Σχέσεις του εθνικού εισοδήματος και των μέσων πληρωμής
(σε εκατ. δρχ.)

Έτος	Σύνολο μέσων πληρωμής (Μέσα ετήσια)	(α) Νομισμ. Κυκλοφ. (μέσα ετήσια)	(β) Καταθέσ. Όψεως (μέσα ετήσια)	Ακαθ. Εθν. Προϊόν σε τρεχ. αγοραίες τιμές	Εισοδηματική ταχύτητα Πληρωμής 4:1	1938=100	Ρευστότητα της οικονομίας 1:4	Δείκτης 1938=100
	1	2	3	4	5	6	7	8
1935	11850	5944	5906	68185	5,7	89	0,173	111
1936	12234	6137	6097	73477	6,0	94	0,166	107
1937	13019	6760	6259	82120	6,3	98	0,158	102
1938	14293	7106	7187	92040	6,4	100	0,155	100
1954	5781	3489	2292	56110	9,8	153	0,103	66
1955	6799	4243	2556	64921	9,5	148	0,105	68
1956	8388	5480	2908	76177	8,8	137	0,110	71
1957	9434	6338	3096	82891(γ)	8,7	136	0,114	73

⁹¹Ο.π.,σελ.98

⁹² Οι μονιμότερου χαρακτήρα διαταρακτικοί παράγοντες της νομισματικής ισορροπίας οφείλονταν στο χαμηλό βαθμό ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και ήταν: Πρώτον, οι ειδικές στενότητες της παραγωγής, κυρίως, οι ελλείψεις πραγματικού κεφαλαίου, ειδικευμένων εργατών και εξωτερικών οικονομιών. Αυτές, κατ' αρχήν, συνεπάγονταν υψηλό κόστος παραγωγής και κατά συνέπεια υψηλό επίπεδο τιμών, συγκριτικά προς άλλες ανεπτυγμένες χώρες. Εκτός από αυτό, όμως, κάθε αύξηση της ενεργής ζήτησης, που προσέκρουε στην ανελαστικότητα επέκτασης της παραγωγής, λόγω των υφιστάμενων ειδικών στενοτήτων, κατέληγε σε πληθωρική ύψωση των τιμών. Δεύτερον, η υψηλή ροπή προς κατανάλωση, που οφειλόταν κατά βάση στο χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα όπως, επίσης, και στην πολυτελή διαβίωση των ανώτερων εισοδηματικών τάξεων. Η ροπή για κατανάλωση εκδηλωνόταν με τη γρήγορη μετατροπή των εισοδημάτων σε ζήτηση καταναλωτικών αγαθών, τόσο εγχώριων όσο και εισαγόμενων. Τρίτον, η αύξηση των χρηματικών εισοδημάτων με ταχύτερο ρυθμό της αύξησης των πραγματικών. Η ύπαρξη υψηλής υποαπασχόλησης και παρασιτικών επαγγελμάτων πίεζε προς τη δημιουργία χρηματικών εισοδημάτων χωρίς αντίστοιχη παραγωγή υλικών αγαθών ή υπηρεσιών, με συνέπεια την εκδήλωση πληθωριστικών φαινομένων. Ο.π.,σελ.100

⁹³ Ο.π.,σελ.99

- (α) Για τα κέρματα των ετών 1935-1938 τέλος περιόδου
 (β) Για τα έτη 1935-1938 τέθηκε το ημίθροισμα δυο διαδοχικών ετών
 (γ) Προσωρινά στοιχεία
 Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.111-112

2.2.1.4 Η αποκατάσταση της νομισματικής σταθερότητας: η πολιτική εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών

Η σταθερή και διευρυνόμενη ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου εξακολουθούσε να παραμένει το βασικό πρόβλημα του εξωτερικού τομέα,⁹⁴ της ελληνικής οικονομίας, κατά τη δεκαετία του 1950.⁹⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.2.11

Εμπορικό έλλειμμα και έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών Ελλάδα, 1950-1963
 (σε εκατ. δολ.)

Έτος	Εμπορικό Έλλειμμα	Έλλειμμα Τρεχουσών Συναλλαγών
1950	309,2	278,8
1951	324,1	287,1
1952	162,1	113,3
1953	102,0	17,6
1954	158,6	64,5
1955	145,5	27,7
1956	231,1	87,9
1957	252,3	66,3
1958	248,7	78,8
1959	242,3	60,0
1960	288,5	80,8
1961	326,9	83,4
1962	365,9	73,9
1963	412,5	56,1

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.50

Οι εξαγωγές, παρά την σημαντική αύξηση που σημείωσαν μετά την υποτίμηση της δρχ. και ειδικότερα τη διετία 1954-55, σταδιακά εμφάνισαν αργότερο ρυθμό ανόδου που έτεινε στη στασιμότητα. Αυτή η εξέλιξη οφειλόταν σε συνδυασμό παραγόντων. Πιο συγκεκριμένα, το κυριότερο εμπόδιο στην ανάπτυξη των εξαγωγών αποτελούσε η σύνθεσή τους, που καθοριζόταν από τη διάρθρωση της εγχώριας παραγωγής, καθώς το 75% περίπου των εξαγωγών καλυπτόταν από μικρό αριθμό γεωργικών προϊόντων των οποίων η ποιότητα και ο όγκος εξαρτιόταν βασικά από τις καιρικές συνθήκες. Το γεγονός και μόνο ότι, στη σύνθεση των εξαγωγών, η συμμετοχή των γεωργικών προϊόντων ήταν πολύ μεγάλη αποτελούσε καθ' αυτό μειονέκτημα διότι, μεταξύ άλλων, η προσφορά τους ήταν βραχυχρόνια ελαστική και συνεπώς δεν μπορούσαν να επωφεληθούν από τις απότομες αυξήσεις της εξωτερικής ζήτησης. Επιπλέον, τη θέση των περισσότερων δυναμικών εξαγωγίμων προϊόντων

⁹⁴Για το ισοζύγιο πληρωμών, της ελληνικής οικονομίας, της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε και Κώστα Λατίφης, «Το Σημερινό Αδιέξοδο στο Ισοζύγιο Πληρωμών Αποτέλεσμα της Οικονομικής Πολιτικής 1953-1974», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.),Αθήνα,Παπαζήση,1978,σελ.279-294 - Τάκης Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: Η Ελληνική Περίπτωση*,Αθήνα,Εξάντας,1985,σελ.131-134,246-267 - Α. Φ. Freris,ό.π.,σελ.187-191 - Νικολίνα Κωστελέτου, «Διεθνές Εμπόριο και Οικονομική Μεγέθυνση: Ελλάδα 1949-67», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.250-271 - Γεώργιος Ι. Αγαπητός,ό.π.,σελ.99-106 - Κωνσταντίνος Γ. Δρακάτος,ό.π.,σελ.42-45 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου,ό.π.,σελ.131-136

⁹⁵ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.142

(οπωρών, λαχανικών, κλπ) καθιστούσε μειονεκτική η ακολουθούμενη, από πολλές χώρες, τακτική περιοδικών ποσοτικών περιορισμών, στις εισαγωγές, προς προστασία της εγχώριας παραγωγής τους. Η σημαντικότερη μεταβολή, στη διάρθρωση των εξαγωγών, ήταν η μεγάλη ανάπτυξη στην παραγωγή βάμβακος που εξελίχθηκε σε ένα από τα κύρια εξαγωγίμα προϊόντα, με τη συμμετοχή στο σύνολο των εξαγωγών να ανέρχεται στο 16%, το 1962. Όσον αφορά τα βιομηχανικά προϊόντα, η συμμετοχή τους στο σύνολο των εξαγωγών παρέμεινε πολύ μικρή (πίνακες Β.ΙΙ.2.13 και Β.ΙΙ.2.14).⁹⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.12
Εξέλιξη εξαγωγών, 1956-1962
(1955=100)

Έτος	Δείκτης
1956	104
1957	104
1958	120
1959	127
1960	111
1961	122
1962	136

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία ...*, ό.π.,σελ.159

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.13
Ποσοσιαία διάρθρωση ελληνικών εξαγωγών μεταξύ των ετών 1952 και 1963

Κατηγορίες	1952	1954	1956	1958	1960	1961	1962	1963
ΓΕΩΡΓΙΚΑ	76,8	74,7	69,3	82,0	74,4	74,9	74,8	81,0
Καπνός	46,1	37,6	30,8	37,9	34,7	34,4	28,0	43,2
Βαμβάκι	3,0	6,6	13,7	9,5	9,2	11,7	16,1	11,5
Σταφίδες	17,7	14,9	12,9	14,4	13,1	12,5	11,7	11,1
Ελιές – ελαιόλαδο	2,5	8,1	2,0	4,4	5,4	2,2	4,3	3,2
Οπωρικά	1,2	1,9	3,3	3,5	5,1	6,7	7,8	5,6
Λοιπά	6,3	5,6	6,6	12,3	6,9	7,4	6,9	6,4
ΟΡΥΚΤΑ, ΜΕΤΑΛΛΕΥΜΑΤΑ	9,0	5,2	8,4	6,1	8,6	6,7	6,4	5,3
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ, ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΑ	4,6	1,9	1,2	2,1	3,7	3,4	4,5	3,3
ΕΙΔΗ ΝΑΤΟ	-	5,2	7,4	1,9	2,3	3,3	2,4	0,4
ΛΟΙΠΑ	9,6	13,0	13,7	7,9	11,0	11,7	11,9	10,0
Κολοφώνιο- Τερεβινθέλαιο	2,8	2,7	3,4	1,6	3,5	3,4	2,0	0,8
Δέρματα	2,5	2,2	2,5	2,7	4,5	4,6	4,1	3,3
Έντυπα, κινηματ. ταινίες	4,3	8,1	7,8	3,6	3,0	3,7	5,8	5,9
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.160

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.14
Εξαγωγές ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων ως ποσοστό επί του συνόλου, 1955-1962

Έτος	(%)
1955	7
1956	8
1957	6
1958	7
1959	7

⁹⁶ Ο.π.,σελ.142,159-161

1960	10
1961	10
1962	11

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία ...*, ό.π., σελ.161

Τα μέτρα μέσα από τα οποία επιδιώχθηκε η προώθηση των εξαγωγών ήταν φορολογικού και πιστωτικού χαρακτήρα, εντούτοις, η αποτελεσματικότητά τους υπήρξε περιορισμένη διότι επηρέασαν μικρό τμήμα του κόστους της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας. Ειδικότερα, η πιστωτική μεταχείριση του εξαγωγικού εμπορίου ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή, ενώ, από το 1959, καταργήθηκε κάθε περιορισμός στη χρηματοδότηση των εξαγωγών και μειώθηκαν ουσιαστικά τα επιτόκια. Το 1962 καθιερώθηκαν νέα μέτρα, για την προώθηση των εξαγωγών, ιδίως βιομηχανικών και βιοτεχνικών προϊόντων, που αφορούσαν τη διαφορετική μεταχείριση των επιχειρήσεων, από άποψη χρηματοδότησης και επιτοκίων, ανάλογα με την εξαγωγική τους απόδοση. Επίσης, παρασχέθηκαν διευκολύνσεις σχετικές με μειώσεις ή απαλλαγές από διάφορες φορολογίες και σε αυξημένες αποσβέσεις.⁹⁷

Από την άλλη μεριά, οι εισαγωγές αυξήθηκαν με γρήγορο ρυθμό, ανερχόμενες από 236,1 εκατομμύρια δολάρια, το 1953, σε 708,4 εκατομμύρια δολάρια, το 1963, εξαιτίας, μεταξύ άλλων, και της πολιτικής απελευθέρωσης των εισαγωγών, το 1953. Για την αποτροπή τη υπέρμετρης διόγκωσης των εισαγωγών επιδιώχθηκε ο επηρεασμός του μεγέθους ορισμένων κατηγοριών η συγκράτηση των οποίων, εκτός από τη διατήρηση του συνολικού όγκου μέσα σε ανεκτά όρια, εξυπηρετούσε, ταυτόχρονα, και την εξασφάλιση της διάρθρωσης των εισαγωγών σε πλαίσιο που να ανταποκρίνεται περισσότερο στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης. Τα χρησιμοποιούμενα μέτρα ήταν πιστωτικά – διαφορισμός στους όρους τραπεζικής χρηματοδότησης των εισαγωγών, κατά βασικές κατηγορίες αγαθών, εκτίμηση της σημασίας των εισαγωγών για την οικονομική ανάπτυξη, με ανάλογη μεταχείριση, διαφορισμός στη διαδικασία έγκρισης των εισαγωγών και καταβολής της αξίας τους – δασμολογικά και φορολογικά.⁹⁸ Η προσφυγή σε τέτοια μέτρα, επηρεασμού των

⁹⁷ Ο.π.,σελ.161

⁹⁸ Το 1953, οι εισαγωγές παρουσίασαν σημαντική κάμψη που οφειλόταν στην, προερχόμενη από την υποτίμηση, απότομη άνοδο του δραχμικού κόστους των εισαγόμενων ειδών. Από το 1954, και υπό το καθεστώς της ελευθερίας των εισαγωγών, οι τελευταίες ανήλθαν γρήγορα και αυξήθηκαν, εντός του έτους, κατά 35%. Για την συγκράτηση της αυξητικής τους τάσης, τον Φεβρουάριο και τον Οκτώβριο του 1955, πάρθηκαν μέτρα έμμεσου επηρεασμού των εισαγωγών πολυτελών και μη βασικών ειδών, ιδιαίτερα εκείνων που παράγονταν και εγχώρια - περιορισμός προθεσμίας εκτελωνισμού, καθιέρωση προκαταβολών από 15%-100% για εισαγωγές έναντι φορτωτικών εγγράφων, περιορισμοί ως προς τη χρηματοδότηση εισαγωγής μη βασικών ειδών και αυξήσεις των δασμών στα κλωστοϋφαντουργικά, κυρίως, προϊόντα. Οι παραπάνω παρεμβάσεις συνέβαλαν στη σχετική χαλάρωση του ρυθμού αύξησης των εισαγωγών, αν και αυτός συνέχισε να κινείται κοντά στο 10%. Το 1956, ορισμένα από τα προηγούμενα μέτρα χαλάρωσαν και, έτσι, αυξήθηκε η προθεσμία εκτελωνισμού ορισμένων βασικών ειδών, ενώ οι πρώτες ύλες υπάχθηκαν σε προθεσμιακό διακανονισμό. Το 1958, η αύξηση των εισαγωγών είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή ορισμένων ρυθμίσεων, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της ελευθερίας των εισαγωγών. Αυτές κρίθηκαν αναγκαίες ώστε να πραγματοποιηθεί, κυρίως, ο επηρεασμός της κατεύθυνσης των εισαγωγών, με τρόπο ώστε να προκρίνεται η οικονομική ανάπτυξη, δηλαδή η μεταβολή της αναλογίας των εισαγωγών σε καταναλωτικά είδη και σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και πρώτες ύλες - περιορισμός του χρόνου των προθεσμιακών διακανονισμών για εισαγόμενα είδη εκτός των πρώτων υλών και των μηχανημάτων, αύξηση των κατά την έκδοση της άδειας εισαγωγής μη απαραίτητων ειδών και ιδίως εκείνων των οποίων οι πωλήσεις στο εξωτερικό προωθούνταν με πιστωτικές διευκολύνσεις, επιβολή φόρων κατανάλωσης στα λιγότερο απαραίτητα εισαγόμενα και εγχώρια είδη και ουσιαστική αύξηση του εφ' άπαξ τέλους κυκλοφορίας επιβατικών αυτοκινήτων. Τέλος, το 1959, εισήχθησαν ορισμένα μέτρα για την αντιμετώπιση του προβλήματος που δημιουργήθηκε από τη συνεχή και αυξανόμενη ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου ιδιαίτερα με τις ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι, υπήχθησαν σε ποσόστωση οι εισαγωγές ορισμένων προϊόντων, ενώ

εισαγωγών, γινόταν ανάλογα με την εξέλιξή τους και των γενικότερων τάσεων που επικρατούσαν στην οικονομία.⁹⁹

Κάτω από τη επίδραση της πολιτικής επηρεασμού των εισαγωγών η διάρθρωσή τους υπέστη ορισμένες αλλαγές που αντιστοιχούσαν στις εξελίξεις της εγχώριας παραγωγής. Όπως προκύπτει από το πίνακα Β.ΙΙ.2.15, τα ποσοστά συμμετοχής των τροφίμων και καυσίμων - λιπαντικών μειώθηκαν στο σύνολο, λόγω της αντίστοιχης αύξησης της εγχώριας παραγωγής, ενώ, αντίθετα, αυξήθηκαν τα ποσοστά συμμετοχής των κεφαλαιουχικών ειδών και των βιομηχανικών ειδών κατανάλωσης. Αυτές οι μεταβολές αντανακλούσαν, από τη μια, την εντεινόμενη επενδυτική δραστηριότητα και, από την άλλη, την αυξημένη κατανάλωση εισαγόμενων βιομηχανικών ειδών, εξαιτίας της οικονομικής ανόδου και της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου. Παρ' όλα αυτά, η τάση προς τις εισαγωγές διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα, προσδιοριζόμενη από τη διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας. Όπως φαίνεται από τον πίνακα Β.ΙΙ.2.16, από το 1956 και μετά, ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών καταναλωτικών αγαθών ήταν ταχύτερος του ρυθμού αύξησης της εθνικής κατανάλωσης. Επίσης, ταχύτερος ήταν και ο ρυθμός αύξησης των κεφαλαιουχικών αγαθών, σε σύγκριση προς το ρυθμό αύξησης των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου. Όμως, σημαντικά επιτεύγματα αποτέλεσαν η διατήρηση της συνολικής δαπάνης για εισαγωγές μέσα σε όρια που δεν έθεταν σε κίνδυνο το ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών και ο ταχύτερος ρυθμός αύξησης των εισαγόμενων κεφαλαιουχικών αγαθών σε σύγκριση προς τις εισαγωγές καταναλωτικών ειδών.¹⁰⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.15

Ποσοστιαία διάρθρωση εισαγωγών βάσει πληρωμών, 1952, 1957-1963
(%)

	1952	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
I. Τρόφιμα	21,3	19,4	16,0	15,6	18,8	17,8	14,0	18,6
II. Πρώτες Ύλες	28,0	27,0	25,9	25,5	26,5	25,0	24,9	23,4
III. Καύσιμα λιπαντικά	14,3	12,7	9,5	11,3	9,6	8,4	7,9	7,3
IV. Κεφαλαιουχικά	12,6	11,2	18,0	18,2	15,7	17,8	22,3	18,9
V. Βιομηχανικά είδη κατανάλωσης	19,7	27,3	28,6	29,1	29,4	31,0	30,9	31,6
VI. Ναύλοι (μη κατανεμόμενοι)	4,1	2,4	2,0	0,3	-	-	-	0,2
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 158

ορισμένα καταναλωτικά είδη τέθηκαν στη διαδικασία ειδικής άδειας εισαγωγής, με αποτέλεσμα για πρώτη φορά, μετά το 1954, την κάμψη του συνόλου των εισαγωγών. Σ' αυτήν, όμως, συνετέλεσαν και άλλοι παράγοντες όπως ο περιορισμός των αναγκών εισαγόμενων βασικών τροφίμων, λόγω αύξησης της εγχώριας παραγωγής και η σημαντική μείωση των αποθεμάτων των εισαγόμενων πρώτων υλών. Η εξέλιξη των εισαγωγών, μετά το 1959, σε συνδυασμό με τις γενικότερες εξελίξεις στο ισοζύγιο πληρωμών, επέτρεψαν την άσκηση πιο ελεύθερης πολιτικής επί των εισαγωγών. Το 1960 καταργήθηκαν οι ποσοστώσεις και από το 1961 έως τις αρχές του 1962 εισήχθησαν σειρά μέτρων που διευκόλυναν σχετικά τις εισαγωγές. Αλλωστε, από το 1962, επιμηκύνθηκε από έξι μήνες σε ένα χρόνο το χρονικό περιθώριο διακανονισμού των εισαγόμενων με πίστωση και ειδικότερα, για την εισαγωγή μηχανημάτων και ανταλλακτικών, καθιερώθηκε τριετής διάρκεια προθεσμιακού διακανονισμού. Επιπλέον, σε εφαρμογή της συμφωνίας σύνδεσης με την Ε.Ο.Κ., εισήχθησαν δασμολογικές μειώσεις, στα εισαγόμενα εμπορεύματα από την Κοινή Αγορά. Τέλος, καθιερώθηκαν και άλλες διευκολύνσεις εισαγωγών όπως π.χ. οι μειώσεις των απαιτούμενων προκαταβολών, για ορισμένα εμπορεύματα, οι οποίες επεκτάθηκαν και στις εισαγωγές από τρίτες χώρες. Ό.π., σελ. 155-157

⁹⁹ Ό.π., σελ. 144, 155

¹⁰⁰ Ό.π., σελ. 157-159

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.16
Κατανάλωση, επενδύσεις και εισαγωγές σε σταθερές τιμές
(1954=100)

Έτη	Εθνική κατανάλωση	Εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών (α)	Ακαθάριστες επενδύσεις (χωρίς τα πλοία)	Εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών (χωρίς τα πλοία) (α)(β)
1954	100,0	100,0	100,0	100,0
1955	104,1	111,6	114,8	120,4
1956	112,2	124,0	132,3	146,2
1957	120,4	135,2	134,7	178,5
1958	123,4	147,4	178,0	232,7
1959	127,1	133,6	178,3	211,5
1960	132,9	149,6	204,7	234,4
1961	144,5	169,4	232,9	275,0
1962	152,4	180,7	252,9	318,1
1963	163(γ)	225,6	268,7(γ)	324,1

(α) Εισαγωγές βάσει αφίξεων

(β) Περιλαμβάνονται οι εισαγωγές μηχανημάτων, μεταφορικών μέσων(εκτός ιδιωτικών αυτοκινήτων) και υλικών κατασκευών

(γ) Προσωρινές εκτιμήσεις

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...»,* ό.π.

Η σημαντική αύξηση του όγκου και της αξίας των εισαγωγών δεν επηρέασαν τη διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας. Η ελληνική οικονομία, ιδιαίτερα μετά το 1952 και τον περιορισμό της αμερικανικής βοήθειας, μπόρεσε και αντιμετώπισε το αυξανόμενο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου και διατήρησε το ρυθμό ανάπτυξης της, εξαιτίας της ευνοϊκής διαμόρφωσης του ισοζυγίου αδήλων και της κίνησης κεφαλαίων.¹⁰¹

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.17
Ισοζύγιο αδήλων, 1950-1963
(σε εκατ. δολ.)

Έτη	Άδηλοι πόροι	Άδηλες δαπάνες	Πλεόνασμα αδήλων
1950	55,2	24,8	30,4
1951	62,9	25,9	37,0
1952	74,4	25,6	48,8
1953	107,8	23,4	84,4
1954	124,2	30,1	94,1
1955	153,8	36,0	117,8
1956	182,6	39,4	143,2
1957	235,7	49,7	186,0
1958	217,6	47,7	169,9
1959	237,2	54,9	182,3
1960	273,2	65,5	207,7
1961	319,6	76,1	243,1
1962	379,6	87,6	292,0
1963	454,3	97,9	356,4

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...»,* ό.π.,σελ.151

¹⁰¹ Ό.π.,σελ.145

Ουσιαστικά, η εφαρμογή της πολιτικής για την επίτευξη οργανικής ισορροπίας στο ισοζύγιο πληρωμών άρχισε, το 1953,¹⁰² με την κατά 50% υποτίμηση της δρχ. και την καθιέρωση ελευθερίας στις εισαγωγές. Με την υποτίμηση έπαυσε και η υφιστάμενη, ως τότε, διαφορά μεταξύ εσωτερικών και διεθνών τιμών και έτσι κατέστη εφικτή η ανάπτυξη των εξαγωγών και, κυρίως, η ανάπτυξη των άδηλων πόρων¹⁰³ και της εισροής κεφαλαίων.¹⁰⁴ Πιο συγκεκριμένα, η αποκατάσταση της εσωτερικής νομισματικής σταθερότητας κατέστησε δυνατή τη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ διεθνών και εσωτερικών τιμών, ώστε να μην εκδηλώνονται πλέον, απ' αυτή την πλευρά, εμπόδια στην περαιτέρω ανάπτυξη των συναλλαγματικών εσόδων. Έτσι, τα έτη 1953-55, η σημαντική άνοδος των εσωτερικών τιμών, λόγω της άμεσης και έμμεσης επίδρασης της υποτίμησης, φαίνεται ότι κάλυψε σταδιακά την απόσταση διεθνών και εσωτερικών τιμών που δημιουργήθηκε από τη μεγάλη έκταση της υποτίμησης και, από το 1956 και μετά, η μικρή σχετικά ανοδική τάση του εσωτερικού επιπέδου των τιμών ήταν μικρότερη απ' ό,τι στις περισσότερες χώρες του εξωτερικού. Υπό αυτές τις ευνοϊκές προϋποθέσεις, από πλευράς συγκριτικής εξέλιξης των τιμών, ενισχύθηκε η ανάπτυξη των συναλλαγματικών εσόδων της χώρας, σε συνδυασμό με ειδικότερα μέτρα οικονομικής πολιτικής που τόνωσαν τις εξαγωγές και την εισροή άδηλων πόρων και κεφαλαίων.¹⁰⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.18

Ποσοστό κάλυψης των εισαγωγών από άδηλους πόρους και εξαγωγές, 1950, 1953-1963

Έτη	Καθαροί άδηλοι πόροι	Εξαγωγές	Σύνολο
1950	7,7	21,5	29,2
1953	33,7	56,8	90,5
1954	29,4	50,4	79,8
1955	33,4	58,7	92,1
1956	32,4	47,5	79,9
1957	39,1	46,9	86,0
1958	34,6	49,4	84,0
1959	40,1	46,7	86,8
1960	41,8	42,0	83,8

¹⁰² Μέχρι το 1952, οι εξωτερικές συναλλαγές της χώρας χαρακτηρίζονταν από έντονη ανισορροπία που αντανάκλυνε τις ανώμαλες συνθήκες στον παραγωγικό μηχανισμό της χώρας και τον επικρατούντα εσωτερικό πληθωρισμό. Το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών καλυπτόταν εξ' ολοκλήρου από την αμερικανική βοήθεια το ύψος της οποίας προσαρμόζονταν προς αυτό το μέγεθος. Το 1952, όπου μεταβλήθηκε η αμερικανική βοήθεια και το επίπεδο της κατήλθε απότομα, η κατάσταση αντιμετώπιστηκε με δραστικό περιορισμό των εισαγωγών και αντιπληθωριστικά μέτρα. Ο.π.,σελ.147

¹⁰³ Ο συνδυασμός σταθερότερου οικονομικού κλίματος και ευνοϊκών εξωτερικών συνθηκών – οικονομική δραστηριότητα χωρών προς τις οποίες προσανατολίστηκε η ελληνική μετανάστευση, διεθνής ναυτιλιακή δραστηριότητα, τουριστική κίνηση – οδήγησαν σε αύξηση των άδηλων πόρων, ιδιαίτερα από το 1953 και μετά. Την περίοδο 1950-63, οι εισπράξεις οκταπλασιάστηκαν, ενώ το καθαρό πλεόνασμά τους ανήλθε σχεδόν στο δωδεκαπλάσιο, λόγω της πολύ αργής αύξησης των άδηλων δαπανών. Η ραγδαία αύξηση των άδηλων πόρων είχε ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία αύξηση της συμβολής τους στην κάλυψη των εισαγωγών η οποία μάλιστα από το 1961, υπερέβη την αντίστοιχη συμβολή των εξαγωγών. Ο.π.,σελ.150-152

¹⁰⁴ Μεταξύ 1950-63, η ετήσια καθαρή εισροή κεφαλαίων υπερδεκαπλασιάστηκε. Όμως, παρά τη σημαντική συμβολή τους, στην εξισορρόπηση των εξωτερικών πληρωμών, η αξιοποίηση του ξένου κεφαλαίου δεν επιτεύχθηκε, λόγω της σχετικής δυσπιστίας και διστακτικότητας των ξένων κεφαλαιούχων να επενδύσουν σε μια αναπτυσσόμενη χώρα, όπως η Ελλάδα. Έτσι, τα εισαχθέντα κεφάλαια, τα οποία προορίζονταν βάσει του Ν.2687/53 για ιδιωτικές παραγωγικές επενδύσεις, αντιπροσώπευαν, στα τέλη της δεκαετίας του 1950, μόνο το 13% της συνολικής εισροής. Το υπόλοιπο μέρος, το οποίο σε μεγάλο μέρος συγκροτούνταν από κεφάλαια ελλήνων επαναπατρισθέντων, τοποθετήθηκε σε ακίνητα. Ο.π.,σελ.153

¹⁰⁵ Ο.π.,σελ.147-149

1961	43,4	41,7	85,1
1962	48,0	39,9	87,9
1963	50,3	41,8	92,1

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.152

Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως, αυτή την περίοδο, η ευρωπαϊκή και διεθνής οικονομική ανάπτυξη συνέβαλλε καθοριστικά στην παραπάνω ευνοϊκή εξέλιξη διότι η αύξηση των εισοδημάτων στις ξένες χώρες, αν και δεν επηρέασε σε αξιόλογο βαθμό τις ελληνικές εξαγωγές – στη σύνθεση των οποίων επικρατούσαν προϊόντα με εισοδηματική ανελαστικότητα ζήτησης – έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αύξηση των άδηλων πόρων και ιδιαίτερα στα έσοδα από τον τουρισμό, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και τη ναυτιλία, η δραστηριότητα της οποίας ήταν συνάρτηση του διεθνούς εμπορίου και της διεθνούς οικονομικής ανάπτυξης.¹⁰⁶

Η εξέλιξη της κίνησης των άδηλων πόρων και της εισροής κεφαλαίων ενισχύθηκε και με ειδικά μέτρα μέσω των οποίων δημιουργήθηκαν θετικά κίνητρα για την αξιοποίηση των διάφορων πηγών. Αυτά τα μέτρα αφορούσαν το δημιουργημένο ευνοϊκό φορολογικό και συναλλαγματικό καθεστώς για τα υπαγόμενα, στην ελληνική σημαία, πλοία ελλήνων εφοπλιστών και το καθεστώς προστασίας και φορολογικών διευκολύνσεων των επενδύσεων ξένου κεφαλαίου. Προς το σκοπό της προσέλκυσης βραχυπρόθεσμων κεφαλαίων, επετράπη στις τράπεζες να δέχονται καταθέσεις σε εξωτερικό συνάλλαγμα, φυσικών προσώπων, αλλοδαπών ή ημεδαπών, που διέμεναν μόνιμα στο εξωτερικό ή νομικών προσώπων που έδρευαν στο εξωτερικό, με προθεσμία επιστροφής όχι κατώτερη των έξι μηνών.¹⁰⁷

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.19

Ποσοστιαία σύνθεση άδηλων πόρων, 1954-1963

	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Μεταναστευτικά Εμβάσματα	37,8	32,9	33,4	31,8	35,3	37,4	33,1	30,8	30,9	28,2
Μεταφορές (ναυτ.)	22,6	23,1	26,4	28,3	27,7	25,4	28,0	31,9	28,6	27,6
Ταξιδ. Συν/γμα	20,4	18,9	17,1	17,6	16,6	17,6	18,1	19,5	20,0	21,0
Υπηρεσίες δημοσίου	-	-	10,2	8,0	10,6	8,8	9,4	5,4	5,5	4,0
Λοιποί πόροι	19,2	25,1	12,9	14,3	9,8	10,8	11,4	12,4	15,0	19,2
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.151

Συνολικά, λοιπόν, η υποτίμηση, σε συνδυασμό με τη βαθμιαία εσωτερική σταθερότητα, δημιούργησε τις προϋποθέσεις ανάπτυξης των συναλλαγματικών εσόδων της χώρας και αποκατέστησε την ισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών σε επίπεδο συναλλαγματικών δαπανών που προσέγγιζε το διπλάσιο του έτους 1950. Το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών περιορίστηκε από 279 εκατομμύρια δολάρια, το 1950, σε επίπεδα κυμαινόμενα μεταξύ 56 και 88 εκατομμυρίων, από το 1956 και μετά, αντιπροσωπεύοντας μέσο ετήσιο όρο (1956-63) 74 εκατομμυρίων δολαρίων.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Ο.π.,σελ.149

¹⁰⁷ Ο.π.,σελ.150

¹⁰⁸ Ο.π.,σελ.147

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.20
Εξέλιξη ισοζυγίου πληρωμών, 1950-1963
(σε εκατ. δολ.)

Έτη	Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών	Ισοζύγιο προ βοήθειας
1950	-278,8	-274,1
1951	-287,1	-279,6
1952	-113,3	-108,5
1953	-17,6	-12,7
1954	-64,5	-46,0
1955	-27,7	-3,6
1956	-87,9	-67,9
1957	-66,3	-36,6
1958	-78,8	-42,0
1959	-60,0	-2,0
1960	-80,8	-32,3
1961	-83,4	1,2
1962	-73,9	-2,7
1963	-56,1	19,2

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.148

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.21
Εξελίξεις συναλλαγματικών διαθεσίμων και εμπορικών πιστώσεων, 1950-1963
(σε εκατ. δολ.)

Έτη	Συναλλαγματικά διαθέσιμα (ύψος τέλους έτους)	Εμπορικές πιστώσεις εξωτερικού (εκκρεμούν υπόλοιπα τέλους έτους)
1950	54,4	-
1951	56,2	-
1952	71,9	-
1953	120,6	7,2
1954	131,5	16,1
1955	186,8	28,9
1956	190,1	53,5
1957	178,9	87,3
1958	161,7	105,6
1959	207,6	101,1
1960	223,5	108,9
1961	250,5	114,9
1962	269,9	146,7
1963	277,9	169,9

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.146

2.2.2 Το διακηρυχθέν μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης: εκβιομηχάνιση με μικτή οικονομία και ξένα κεφάλαια

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και στη μεταβατική περίοδο ως το 1952 επιτελέστηκε, μαζί με την οικονομική ανασυγκρότηση και τη σχετική νομισματική σταθεροποίηση, η ανασύσταση του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι, την μεταπολεμική περίοδο, η χώρα πέρασε από έναν κρατισμό, που διαχειριζόταν την έλλειψη, σε έναν αναπτυξιακό κρατισμό, με όλες τις αντιφάσεις του.¹⁰⁹

Οι αντιλήψεις Βαρβαρέσου υπερκεράστηκαν, σε προγραμματικό επίπεδο, από τη διαδεόμενη αναπτυξιακή φιλοσοφία, σε όλο τον αναπτυσσόμενο κόσμο, που υποσχόταν μια ισχυρή αναπτυξιακή ώθηση, μεταξύ άλλων, μέσω μεγάλων

¹⁰⁹ Πάνος Καζάκος, ό.π.,σελ.144,179

βιομηχανικών επενδύσεων σε βασικούς τομείς και κρατικών πρωτοβουλιών μεγάλης κλίμακας. Σε αλληπάλληλα κύματα οι ελληνικές κυβερνήσεις επιχειρήσαν να προωθήσουν μεγάλες επενδύσεις, σε κλάδους της βαριάς βιομηχανίας (πετροχημικά, αλουμίνιο, κλπ.), τροποποιώντας τις επιλογές της αγοράς, με βάση «εθνικές προτιμήσεις». Τα εργαλεία ήταν: κίνητρα, ειδικές συμβάσεις, άμεσες παραγωγικές πρωτοβουλίες.¹¹⁰ Επιπλέον, το κράτος ανέλαβε τον πρωτεύοντα μεσιτικό ρόλο για την είσοδο του ξένου κεφαλαίου, στην Ελλάδα. Τα πρώτα βήματα έγιναν με το Σύνταγμα του 1952 και η κυβέρνηση Παπάγου τους έδωσε συγκεκριμένη μορφή.¹¹¹ Με λίγα λόγια, το κράτος ανέλαβε ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της οικονομικής δομής.¹¹²

Συνολικά, όλες οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις, μέχρι το 1967, υιοθέτησαν το μοντέλο της μικτής οικονομίας, ενθαρρύνοντας την επιχειρηματικότητα αλλά και διευρύνοντας το ρόλο του κράτους.¹¹³ Προσθέτουμε, όμως, ότι ο αναπτυσσόμενος κρατικός παρεμβατισμός δεν εμπόδισε το άνοιγμα της οικονομίας στον ανταγωνισμό, με την Συμφωνία Σύνδεσης(Ε.Ο.Κ.) να συνιστά ένα δεσμευτικό χρονοδιάγραμμα προς αυτή την κατεύθυνση.¹¹⁴

2.2.2.1 Κράτος και αγορά: ο διαχειριστικός κρατισμός

Ο κρατικός παρεμβατισμός είχε την προϊστορία του είτε στην εποχή πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Τ.Ε., Α.Τ.Ε., Οργανισμοί του Δημοσίου), είτε στην Κατοχή όπως ο μηχανισμός του δελτίου, δηλαδή της διοικητικής οργάνωσης της διανομής ειδών πρώτης ανάγκης στον αστικό κόσμο. Ο μηχανισμός περιελάμβανε ή στηριζόταν σε κρατικές υπηρεσίες, μεγάλους κρατικούς οργανισμούς, συνεταιρισμούς υπαλλήλων, κλπ.¹¹⁵

Οι σχέσεις κράτους και αγοράς μετασηματίστηκαν σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο και αυτές οι αλλαγές σημάδευσαν την οικονομική εξέλιξη. Γύρω στο 1952 το παρεμβατικό σύστημα περιελάμβανε ποικιλία θεσμών και μηχανισμών που επέτρεπαν αδιάκοπες, αν και χωρίς συνοχή, παρεμβάσεις στην αγορά οι οποίες συνδέονταν σχηματικά με τρεις διαφορετικές σφαίρες.¹¹⁶

Η πρώτη, περιελάμβανε διοικητικούς περιορισμούς στην είσοδο νέων επιχειρήσεων στην αγορά, ελέγχους και περιορισμούς επενδύσεων εκσυγχρονισμού,

¹¹⁰ Ο.π.σελ.160-161

¹¹¹ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.72-73

¹¹² Πάνος Καζάκος,ό.π.σελ.161

¹¹³ Για το μετεμφυλιακό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης, βλέπε και Σπ. Παπασπηλιόπουλος, «Η Ελληνική Οικονομία Πριν και Μετά την Τελευταία Δικτατορία», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.),Αθήνα,Παπαζήση,1978,σελ.123-126 - Τάκης Φωτόπουλος,ό.π.,σελ.182-209 - Τάσος Γιαννίτσης, *Η Ελληνική Βιομηχανία: Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα,Gutenberg,1988,σελ.17-38 - Γεώργιος Λιοδάκης, «Κοινωνικο-θεωρητικές Βάσεις και Πρακτικές Οικονομικού Προγραμματισμού στην Ελλάδα Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*,Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.77-94 - Δημήτριος Σακκάς, «Τα Αναπτυξιακά Προγράμματα της Περιόδου 1947-1966 και η Σχέση τους με τον Ενδεικτικό Προγραμματισμό», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*,Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.59-76 - Παντελής Σκάγιαννης, «Ο Ρόλος των Υποδομών στα Καθεστώτα Συσσώρευσης των Πρώτων Μεταπολεμικών Περιόδων στην Ελλάδα», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.121-124 - Κωνσταντίνος Γ. Δρακάτος,ό.π.,σελ.30-38 - David Close, *Ελλάδα,1945-2004...*,ό.π.,σελ.100-102 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου,ό.π.,σελ.20-23 - Γ. Στασινόπουλος, *Η Ρητορική της Ανάπτυξης: Οικονομικές Ιδέες και Οικονομική Πολιτική την Περίοδο της Ανασυγκρότησης 1944-1952*, Αθήνα, Gutenberg, 2010,σελ.333-350

¹¹⁴ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.40-41

¹¹⁵ Ο.π.,σελ.144-145

¹¹⁶ Ο.π.,σελ.145

αγορανομικούς ελέγχους και διατιμήσεις, επιλεκτική και ελεγχόμενη κατανομή πιστώσεων από τις τράπεζες σε κλάδους και επιχειρήσεις, ένα πολύπλοκο σύστημα ποσοτικών περιορισμών και δασμών στο εξωτερικό εμπόριο, κλπ.. Ορισμένες από τις πρακτικές αυτές εξυπηρετούσαν κοινωνικούς στόχους, τουλάχιστον για ένα διάστημα (π.χ. το ενοικιοστάσιο, η ευνοϊκή πιστωτική και φορολογική μεταχείριση των αγροτικών συνεταιρισμών, κ.ά.), ενώ άλλες είχαν ως οικονομικό στόχο την ανάκαμψη των παραγωγικών δραστηριοτήτων (π.χ. η κατανομή πρώτων υλών και άδειες εισαγωγής μηχανών). Ακόμη και ο προστατευτισμός έδειχνε να βοηθά την εγχώρια παραγωγή να αποφύγει έναν πρόωρο ανταγωνισμό από το εξωτερικό. Οπωσδήποτε, τα παραπάνω μέτρα δικαιολογούνταν για όσο διάστημα η Κατοχή και ο Εμφύλιος επέβαλλαν τη διαχείριση της έλλειψης, εντούτοις, συνιστούσαν περιορισμούς της επιχειρηματικής ελευθερίας και του ανταγωνισμού. Πολλά ήταν κατάλληλα να δημιουργούν μονοπωλιακές καταστάσεις, ενώ, παράλληλα, έδιναν την ευκαιρία σε επιχειρηματίες να περιορίζουν τον ανταγωνισμό, χρησιμοποιώντας το κράτος¹¹⁷ - πολιτικούς και υπηρεσιακούς παράγοντες.¹¹⁸

Η δεύτερη σφαίρα, του κρατικού παρεμβατισμού, στόχευε στον αγροτικό τομέα και κρίθηκε επιβεβλημένη για πολλούς λόγους όπως το χαμηλό εισόδημα, η εξάρτησή του από τις καιρικές συνθήκες και οι διαρθρωτικές του αδυναμίες - μικρό μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, κατακερματισμός του κλήρου, ανεπαρκής κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, αδύνατη θέση του μικροκαλλιεργητή έναντι των εμπόρων και μεταποιητών που μεσολαβούσαν ανάμεσα σε αυτόν και στον καταναλωτή. Η ίδρυση και η λειτουργία των σχετικών θεσμών (Α.Τ.Ε., Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός, Εθνικός Οργανισμός Βάμβακος, κλπ.) συνέβαλλε στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της παραγωγής, εμπορίας και μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων, όμως, και εδώ, η ανάπτυξη του κράτους επηρεάστηκε από το σύστημα πολιτική πατρωνίας με αποτέλεσμα την χαμηλή παραγωγικότητα και την ανορθολογική οργάνωση των φορέων. Οι δαπάνες που διοχετεύτηκαν, αυτή την περίοδο, στον αγροτικό τομέα υπηρέτησαν, κατά κύριο λόγο, εισοδηματικούς στόχους και μόνο δευτερευόντως αναπτυξιακούς στόχους.¹¹⁹

Μια τρίτη σφαίρα κρατικής παρέμβασης και δράσης συγκροτούσαν οι δημόσιοι οργανισμοί και επιχειρήσεις, στην κοινή ωφέλεια και τις τράπεζες, που συμπλήρωναν, κατά κάποιο τρόπο, την κύρια κρατική διοίκηση (Ε.Τ.Ε., ΕΛ.ΤΑ., Δ.Ε.Η., κλπ.).¹²⁰

2.2.2.2 Κράτος και αγορά: ο αναπτυξιακός κρατισμός

Το νέο Σύνταγμα του 1952, αναγνώρισε στο κράτος απεριόριστες δυνατότητες διαμόρφωσης του οικονομικού καθεστώτος, εντούτοις, η αναφορά σε γενικές και ευρέως ερμηνεύσιμες εξαιρέσεις δεν περιελάμβανε κανόνες που να ρυθμίζουν την κρατική παρέμβαση.¹²¹

¹¹⁷ Η διαπλοκή πολιτικής και οικονομίας ήταν η κακή όψη του κρατικού παρεμβατισμού, υπό συνθήκες πολιτικής πατρωνίας. Οι δυνατότητες παρεμβάσεων, στις αγορές, ενθάρρυναν την πολιτική τάξη να κατανέμει ή να ανακατανέμει ευκαιρίες, ειδική μεταχείριση, διευκολύνσεις, κλπ. και εμπέδωνε, στην επιχειρηματική τάξη και στο μέσο πολίτη, την πεποίθηση ότι χωρίς τους πολιτικούς διαμεσολαβητές δεν γίνεται τίποτα. Η συνταγή κατά της παθολογίας περιλάμβανε, ανάμεσα σε άλλα, τη μείωση της διακριτικής ευχέρειας των εκάστοτε αξιωματούχων - πολιτικών και δημοσίων υπαλλήλων - να αποφασίζουν κατά το δοκούν, ερμηνεύοντας ευρείες σχετικές εξουσιοδοτήσεις και οπωσδήποτε την περιστολή του μικροπαρεμβατισμού (σκάνδαλα, κλπ.). Ό.π.,σελ.151-152

¹¹⁸ Ό.π.,σελ.145-148

¹¹⁹ Ό.π.,σελ.148-150

¹²⁰ Ό.π.,σελ.150

¹²¹ Ό.π.,σελ.150-151

Το έτος 1953 μπορεί να θεωρηθεί ως η αφετηρία για τον βαθμιαίο αναπροσανατολισμό του κρατικού παρεμβατισμού. Η επιτυχής συνολικά σταθεροποίηση του 1952 και η νομισματική μεταρρύθμιση του 1953 έφεραν τη χώρα σε τροχιά μερικής αποκατάστασης της αγοράς, καθώς η άμεση ανάμειξη του κράτους στην αγορά με ποσοτικούς περιορισμούς, ελέγχους τιμών, απαγορεύσεις κλπ., σταδιακά θα περιοριζόταν ή θα εκλογικευόταν.¹²²

Στον ελληνικό αστικό χώρο προωθήθηκε, με εσωτερικές αντιστάσεις και αντιθέσεις, μια άποψη για την οικονομία που εναρμονιζόταν, όσο ήταν εφικτό, με γενικότερες τάσεις στο δυτικό κόσμο.¹²³ Από μακροοικονομική άποψη θεμελιώθηκε στην νομισματική σταθερότητα και από την πλευρά του οικονομικού καθεστώτος στην ιδιωτική πρωτοβουλία και την αγορά, με ένα αναπόφευκτο μέτρο κρατικού παρεμβατισμού που δικαιολογείτο είτε από τις έκτακτες συνθήκες είτε από την ανάγκη να υπερκεραστούν τα όρια της αγοράς σε συνθήκες υπανάπτυξης. Σταδιακά, περιέλαβε στοιχεία προγραμματισμού, στο πλαίσιο μιας πρώτης μεταπολεμικής συναίνεσης, για ζητήματα οικονομικής πολιτικής («οικονομικά της ανάπτυξης»). Τα παραπάνω εντάσσονταν στο ευρύτερο πλαίσιο μιας κατά βάση παγκόσμιας φιλελεύθερης οικονομικής τάξης.¹²⁴

Η νέα «αναπτυξιακή συναίνεση» στην Ελλάδα, που έβλεπε στην εκβιομηχάνιση το δρόμο για την ανάπτυξη και αναγνώριζε το ρόλο του κράτους σε αυτή τη διαδικασία, στηριζόταν στην ιδέα της μικτής οικονομίας και οπωσδήποτε απέρριπτε το μοντέλο της αυτάρκους εκβιομηχάνισης και του συγκεντρωτικού κρατικού σχεδιασμού των σοσιαλιστικών χωρών. Η ελληνική αναπτυξιακή συναίνεση ήταν πιο εύκαμπτη, δεν δεχόταν την εξουδετέρωση της αγοράς και χαρακτηριζόταν από εκλεκτισμό ως προς τα μέσα. Δεν υποτιμούσε τη σημασία των εξαγωγών και επιζητούσε τις ξένες παραγωγικές επενδύσεις, εντός μιας αναπτυξιακής προσπάθειας καθοδηγούμενη από το κράτος - ενδεικτικός προγραμματισμός, κίνητρα, άμεσες παραγωγικές πρωτοβουλίες.¹²⁵

Έτσι, πολλά μέτρα και άλλες αποφάσεις, που είχαν σαφή αναπτυξιακή διάσταση, συμπλήρωναν τα διστακτικά αλλά εμφανή μέτρα φιλελευθεροποίησης, στο εσωτερικό. Σε αυτά περιελήφθησαν η ίδρυση του Ο.Χ.Ο.Α. και του Ο.Β.Α., η θεσμοθέτηση του προγραμματισμού, η ανάληψη επιχειρηματικών - παραγωγικών πρωτοβουλιών, από το ίδιο το κράτος, ακόμη και στον αγροτικό τομέα (Ελληνική Βιομηχανία Ζάχαρης), η επιμονή του να κινητοποιήσει, με κάθε δυνατή παραχώρηση, την πετυχημένη ελληνική επιχειρηματικότητα του εξωτερικού, για την πραγματοποίηση παραγωγικών επενδύσεων στην Ελλάδα και η επέκταση της αναδιανεμητικής λειτουργίας, με την ίδρυση του Ο.Γ.Α..¹²⁶

¹²² Ο.π.,σελ.169-170

¹²³ Στα χρόνια μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η καθιερωμένη νεοκλασική οικονομική θεωρία είχε, κυριολεκτικά, εξαντληθεί και άφηγε τις θέσεις της σε διαφορετικές προσεγγίσεις. Στις βιομηχανικές χώρες επικράτησαν διάφορες παραλλαγές του προτύπου της μικτής οικονομίας οι οποίες αργότερα θα συνοψιστούν κάτω από τους τίτλους «κοινωνική οικονομία της αγοράς» και «σοσιαλδημοκρατική συναίνεση». Στις αναπτυσσόμενες χώρες επικράτησαν τα λεγόμενα «οικονομικά της ανάπτυξης» που αμφισβήτησαν την αντίληψη ότι οι δυνάμεις της αγοράς αυτοπροωθούνται και οδηγούν αυτόματα στην ανάπτυξη. Στο διεθνή ακαδημαϊκό χώρο έτεινε να επικρατήσει μια «νέα συναίνεση» στον πυρήνα της οποίας βρισκόταν η πεποίθηση ότι, δίπλα στην αγορά, το κράτος έχει να παίξει ρόλο στην ανάπτυξη. Αν και προσηκτικότερα, η Παγκόσμια Τράπεζα και άλλοι διεθνείς οργανισμοί δεν θα εχθρευτούν αυτές τις αντιλήψεις. Ο.π.,σελ.171

¹²⁴ Ο.π.,σελ.55

¹²⁵ Ο.π.,σελ.172

¹²⁶ Ο.π.

Συνολικά, λοιπόν, ο κρατικός παρεμβατισμός εμπλουτίστηκε με νέους θεσμούς που στόχευαν στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του τόπου, με τον ρόλο του κράτους στην οικονομία να αυξάνεται ως τη δικτατορία. Από μακροοικονομική άποψη επικράτησε η νομισματική σταθερότητα και το δόγμα του «ισοσκελισμένου προϋπολογισμού», ενώ τα δάνεια που συνάφθηκαν υπηρέτησαν, κατά κύριο λόγο, τις κρατικές επενδύσεις. Με βάση τα προηγούμενα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι ελληνικές ηγετικές ομάδες μάλλον συνέκλιναν προς μια αντίληψη, για την οικονομική πολιτική, που αντανάκλούσε την επικρατούσα θεωρία των «οικονομικών της ανάπτυξης». Υπό αυτή, το κράτος αναλάμβανε το ρόλο – κλειδί, στην αναπτυξιακή διαδικασία, όχι υποκαθιστώντας αλλά συμπληρώνοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις της ανάπτυξης.¹²⁷

2.2.2.3 Οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις Βαρβαρέσου

Στη διαμάχη γύρω από το βιομηχανικό ζήτημα χάθηκε ένα σημαντικό μέρος από τις επισημάνσεις, της έκθεσης Βαρβαρέσου, που αφορούσαν τις μεταρρυθμίσεις της δημόσιας διοίκησης και έθιγαν τη φυσιογνωμία του ελληνικού κράτους.¹²⁸ Η Έκθεση εντόπισε εύστοχα πως η συγκρότηση μιας αδέσμευτης, αποτελεσματικής και έντιμης δημόσιας διοίκησης - και η φορολογική μεταρρύθμιση - ήταν τα πιο κρίσιμα θέματα της ανάπτυξης. Δηλαδή, η δημιουργία ενός αξιόπιστου κράτους που θα επέβαλλε πραγματικά προοδευτική φορολογία (άμεσοι φόροι), θα διασφάλιζε την αξιόπιστη χρήση του δημόσιου χρήματος και θα ήταν ικανό να σχεδιάζει και να υλοποιεί δημόσια έργα, στις υποδομές του αγροτικού και του βιομηχανικού τομέα.¹²⁹

Ο Βαρβαρέσος, διαπιστώνοντας ότι, χωρίς εκσυγχρονισμό στη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, κάθε σχεδιασμένη παρέμβαση θα ήταν άνευ νοήματος, για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, υπέδειξε ένα πλέγμα προτάσεων, προς βελτίωση της οργάνωσης και της αποτελεσματικότητά της.¹³⁰

Οι παθογένειες, στη λειτουργία της διοικητικής οργάνωσης, συνοψίστηκαν, από την Έκθεση, ως εξής: Πρώτον, υπερβολικός αριθμός υπαλλήλων σε ορισμένες υπηρεσίες και σοβαρή έλλειψη σε άλλες. Δεύτερον, μετατροπή των ανώτατων και ανώτερων στελεχών - τόσο κατά την Κατοχή όσο και κατά την μεταπολεμική περίοδο - σε όργανα κομματικών και προσωπικών επιδιώξεων, γεγονός ανασχετικό της προάσπισης του γενικού συμφέροντος. Τρίτον, έλλειψη ικανότητας και υπαλληλικής συνείδησης των κρατικών στελεχών, με εκμετάλλευση της θέσης τους για προσωπική ωφέλεια. Τέταρτον, στενό γραφειοκρατικό πνεύμα. Πέμπτον, πλήρης ανικανότητα και απροθυμία ανταπόκρισης στις δημιουργημένες υποχρεώσεις από τη χορήγηση της εξωτερικής βοήθειας.¹³¹

Με άλλα λόγια οι παθογένειες της δημόσιας διοίκησης συνδέθηκαν στενά με την ανεπάρκεια των αποδοχών, την κομματική επέμβαση στη διοίκηση (διορισμοί, προαγωγές) και τη διαφθορά που δημιουργήθηκε από τη διαχείριση των

¹²⁷ Ο.π.,σελ.174

¹²⁸ Για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, της υπό εξέταση περιόδου βλέπε Αντώνης Μακρυδημήτρης, «Κυβέρνηση και Διοίκηση: Ο Διοικητικός Μηχανισμός του Κράτους Κατά την Περίοδο της “Ανασυγκρότησης”», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994,σελ.471-479 και David Close, *Ελλάδα, 1945-2004...*,ό.π.,σελ.146-151

¹²⁹ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.412

¹³⁰ Ο.π.,σελ.409

¹³¹ Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας,2002,σελ.283-284

προγραμμάτων οικονομικής βοήθειας και που οφειλόταν στο σύστημα της πολιτικής πατρωνίας.¹³²

Για τη δημιουργία ικανής και χρηστής διοίκησης, ο Βαρβαρέσος, πρότεινε να ληφθούν μέτρα τα οποία απαιτούσαν: Πρώτον, την απομάκρυνση όλων των ανώτατων και ανώτερων στελεχών της διοίκησης τα οποία συνέπραξαν ή συναίνεσαν στην κρατική κακοδιαχείριση. Δεύτερον, την απόλυση των περιττών υπαλλήλων όπως και των υπαλλήλων οι οποίοι διορίστηκαν σε θέσεις για τις οποίες δεν κατείχαν τα αναγκαία προσόντα. Τρίτον, την αναπροσαρμογή των μισθών σε επίπεδα τα οποία θα επέτρεπαν, στους δημοσίους υπαλλήλους, να καλύπτουν ικανοποιητικά τις βασικές ανάγκες τους, εξέλιξη που θα αναβάθμιζε, ταυτόχρονα, και την κοινωνική τους θέση. Τέταρτον, την άσκηση αποτελεσματικού ελέγχου στη δράση των δημοσίων υπηρεσιών. Πέμπτον, την κατοχύρωση των διορισμών και των προαγωγών, των δημοσίων υπαλλήλων, από κομματικές και προσωπικές επεμβάσεις. Έκτον, την άσκηση των αρμοδιοτήτων των δημοσίων υπηρεσιών στη βάση γενικών αρχών γεγονός που συνεπαγόταν άρση των διαφόρων συμπεριφορών που εδράζονταν σε προσωπικές προτιμήσεις και προσωπικές επιρροές. Έβδομον, την απόδοση ιδιαίτερης σημασίας στην αναδιοργάνωση της διοίκησης στην επαρχία και την ύπαιθρο.¹³³

2.2.2.4 Η έμμεση μορφή κρατικής παρέμβασης: η θέσπιση κινήτρων και αντικινήτρων και η δασμολογική, φορολογική και πιστωτική πολιτική

Αυτός ο τύπος κρατικής παρέμβασης, στην αγορά, αφορούσε ένα σύστημα οικονομικών κινήτρων και αντικινήτρων που επηρέαζαν τις τιμές και διαμέσου αυτών τις αποφάσεις και τη δράση των επιχειρηματιών, προς την κατεύθυνση της υπέρβασης των εμποδίων της ανάπτυξης. Τα φορολογικά και πιστωτικά κίνητρα στόχευαν στην αύξηση της αποταμίευσης των επιχειρηματιών, ώστε να προβούν σε μεγαλύτερο εύρος παραγωγικών επενδύσεων.¹³⁴

Πιο συγκεκριμένα, το 1953, ψηφίστηκε ο νόμος 2687 που θέσπιζε σειρά κινήτρων και διασφαλίσεων για την ενθάρρυνση ξένων ιδιωτικών επενδύσεων, στην Ελλάδα. Σε γενικές γραμμές διασφάλιζε, στον ξένο επενδυτή, ότι δεν θα μεταβληθούν οι όροι κάτω από τους οποίους πραγματοποίησε την επένδυσή του (π.χ. φορολογικές απαλλαγές), ότι δεν θα εκτεθεί σε διαδικασίες αναγκαστικής απαλλοτρίωσης (ή κρατικοποίησης), ενώ εγγυόταν, αφενός, την επανεξαγωγή - με περιορισμούς - των κεφαλαίων και, αφετέρου, ένα λογικό ύψος κερδών.¹³⁵

Άλλα κίνητρα δόθηκαν στη συνέχεια σε συμβάσεις που θεωρήθηκαν ειδικής σημασίας για την οικονομία (π.χ. φθηνότερο ηλεκτρικό ρεύμα στην Πεσινέ). Σε αυτά προστέθηκαν αργότερα και τα κίνητρα για τις ελληνικές επιχειρήσεις, προκειμένου να προωθήσουν τις εξαγωγές τους (νόμοι 2681/1953, 4171/1961, 4321/1962 και 849/1971), ενώ ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο νόμο 4171/1961 με τον οποίο δόθηκαν κίνητρα και διευκολύνσεις για την πραγματοποίηση μεγάλων γενικά επενδύσεων.¹³⁶

Όσον αφορά τη δασμολογική πολιτική, οι έλληνες βιομήχανοι εξασφάλισαν προστασία, έναντι του ξένου ανταγωνισμού, με τη θέσπιση νέου δασμολογίου, το 1960, να ενισχύει την προϋπάρχουσα. Άλλο πλεονέκτημα που τους παραχωρήθηκε

¹³² Ο.π.,σελ.284-285

¹³³ Ο.π.,σελ.285-287

¹³⁴ Σάκης Καράγιωργας, «Ο Ρόλος του Κράτους στην Οικονομική Ανάπτυξη», στο Σάκης Καράγιωργας: *Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), Τόμος I, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994,σελ.255

¹³⁵ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.172-173

¹³⁶ Ο.π.,σελ.173

ήταν η μείωση των δασμών πάνω στις εισαγόμενες πρώτες ύλες και τα κεφαλαιουχικά αγαθά, ενώ ειδικοί νόμοι παραχώρησαν προνόμια για την προμήθεια βιομηχανικού εξοπλισμού από το εξωτερικό.¹³⁷

Η πολιτική προστασίας της εθνικής βιομηχανίας υπέστη σοβαρό πλήγμα με την απόφαση της κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε. να συνδέσει την Ελλάδα με την Κοινή Αγορά,¹³⁸ εξέλιξη η οποία εξηγεί και τις αντιρρήσεις που προέβαλλε, κατά του σχεδίου, η Ένωση Ελλήνων Βιομηχάνων – η συμφωνία έγινε ευνοϊκά δεκτή από όλους τους επιχειρηματικούς ομίλους που ήταν συνδεδεμένοι ή βρίσκονταν στο στάδιο της σύνδεσής τους με το ξένο κεφάλαιο.¹³⁹

Συνολικά, η Συμφωνία Σύνδεσης, που πρόβλεπε ουσιαστικά διαβαθμισμένο στο χρόνο άνοιγμα της ελληνικής αγοράς, επέβαλλε εκ των πραγμάτων την αναμόρφωση του κρατικού παρεμβατισμού και μάλιστα διττά: αφενός, το κράτος θα έπρεπε να εγκαταλείψει τις προσφιλείς και καθιερωμένες μεθόδους παρέμβασης όπως οι δασμοί και, αφετέρου, θα έπρεπε να θέσει ως πρώτη προτεραιότητα τη δημιουργία των προϋποθέσεων για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής παραγωγής. Συνεπώς, απαιτούσε, ταυτόχρονα, λιγότερο και περισσότερο κράτος – λιγότερο κράτος που αναμειγνύεται περιοριστικά στην επιχειρηματική δράση, περισσότερο εκεί όπου η τελευταία δεν απέδιδε (υποδομές, μεγάλα επενδυτικά σχέδια, σταθερούς κανόνες του παιχνιδιού).¹⁴⁰

Εκτός από δασμολογική προστασία, οι επιχειρήσεις εξασφάλισαν και μια ποικιλία αυξανόμενων φορολογικών προνομίων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, από το 1958 μέχρι το 1961, στο φόρο εισοδήματος, η αναλογία των εισπράξεων που προέρχονταν από τη φορολογία του εισοδήματος των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων έπεσε από το 55,9% στο 48,9% - η αναλογία των εισπράξεων της φορολογίας εισοδήματος από μισθούς και αποδοχές αυξήθηκε από το 19% στο 24,9%, κατά την ίδια χρονική περίοδο.¹⁴¹

Μεταξύ των προνομίων που παραχωρήθηκαν αναφέρουμε και τα σχετιζόμενα με το ρυθμό αποσβέσεων. Σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους, τα αποθεματικά που σχηματίζαν οι επιχειρήσεις, για να καλύψουν την υποτίμηση του ενεργητικού τους, μπορούσαν, σε ορισμένες περιπτώσεις, να φτάσουν μέχρι το 10% κάθε χρόνο για τα κτίρια των βιομηχανικών εγκαταστάσεων και το 20%-25%, για τα μηχανήματα και τον εξοπλισμό. Αυτά τα ποσοστά διπλασιάζονταν για τις επιχειρήσεις που εγκαθίσταντο στην επαρχία.¹⁴²

Άλλη πηγή πλεονεκτημάτων ήταν η δυνατότητα ατελούς εισαγωγής του απαραίτητου, για τον εκσυγχρονισμό, εξοπλισμού. Ένας νόμος, του 1961, παραχώρησε ιδιαίτερα σημαντικές απαλλαγές στις νέες επιχειρήσεις που επένδυναν περισσότερα από τρία εκατομμύρια δολάρια.¹⁴³

Επιπλέον, άλλα φορολογικά προνόμια, που παραχωρήθηκαν στη βιομηχανία, ήταν: απαλλαγές ή μειώσεις από τέλη εγγραφής στα βιβλία εταιρειών, στην

¹³⁷ Jean Meynaud– Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος,ό.π.,σελ.443-444

¹³⁸ Η συμφωνία, που υπογράφηκε στις 9 Ιουλίου(Αθήνα) και τέθηκε σε εφαρμογή την 1^η Νοεμβρίου του 1962, δημιούργησε ένα πρώτο ρήγμα στο προστατευτικό σύστημα(ό.π.,σελ.445). Ωστόσο, ο κύριος σκοπός, ενδιάμεσα, ήταν να επιτευχθεί σταδιακά μια πλήρης τελωνειακή ένωση, κατά τη διάρκεια μιας μεταβατικής περιόδου που θα ολοκληρωνόταν σε 22 χρόνια. Μια ρήτρα ασφαλείας επέτρεπε, στην Ελλάδα, να επανεισάγει δασμούς, μέσα σε αυστηρά καθορισμένα όρια, για να ενθαρρύνει τις νεοσύστατες βιομηχανίες.(Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.233)

¹³⁹ Jean Meynaud– Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος,ό.π.,σελ.444-445

¹⁴⁰ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.239-240

¹⁴¹ Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος,ό.π.,σελ.446

¹⁴² Ο.π.

¹⁴³ Ο.π.

περίπτωση συγχώνευσης ή ίδρυσης ανώνυμων εταιρειών, αφορολόγητη σύσταση αποθεματικών, που απέβλεπαν στον εκσυγχρονισμό της επιχείρησης ή την κάλυψη ενδεχόμενων μελλοντικών ζημιών, αφαίρεση από το ακαθάριστο φορολογητέο εισόδημα των επιχειρήσεων ενός ποσοστού 2% - 4%, των ακαθάριστων εισπράξεων από την εξαγωγή των προϊόντων της φίρμας, μείωση του φόρου κύκλου εργασιών, για τις επιχειρήσεις που ήταν εγκατεστημένες στην επαρχία, κλπ.¹⁴⁴

Τέλος, σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, το 70% περίπου του ενεργητικού των επιχειρήσεων δημιουργήθηκε με τη συνδρομή δανειακών κεφαλαίων. Αν υπολογιστεί η αδυναμία της κεφαλαιαγοράς, ο τραπεζικός τομέας, με τη βοήθεια της Τ.Ε., ανέλαβε το κύριο βάρος αυτής της χρηματοδότης. Με άλλα λόγια, δεν είναι υπερβολικό να ειπωθεί ότι, κατά κάποιο τρόπο, ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο ανέλαβε το βάρος της εκβιομηχάνισης.¹⁴⁵

2.2.2.5 Η άμεση μορφή κρατικής παρέμβασης: τράπεζες, οργανισμοί και επιχειρήσεις

Η άμεση παρέμβαση, του κράτους, αφορούσε την ανάληψη απευθείας δραστηριοτήτων που στόχευαν στον περιορισμό των εμποδίων της ανάπτυξης - διενέργεια παραγωγικών επενδύσεων από κρατικούς ή μικτούς φορείς.¹⁴⁶

Έτσι, το κράτος, δεν στηρίχτηκε απλώς και μόνο στις δυνάμεις της αγοράς αλλά, ταυτόχρονα, δραστηριοποιήθηκε, ολοένα και περισσότερο, με κύριο σκοπό να κατευθύνει και να ενθαρρύνει την ανάπτυξη.¹⁴⁷ Με την ίδρυση και την αναδιοργάνωση νέων κρατικών θεσμών ή οργανισμών οικοδομήθηκε, βαθμιαία αλλά σταθερά, ένα πολυδαίδαλο κράτος. Το 1959 το 34% του συνόλου των παγίων κεφαλαίων των βιομηχανικών επιχειρήσεων ανήκε στο κράτος, ενώ αργότερα θα αρχίσει να αυξάνεται και ο λόγος κρατικών των δαπανών, ως προς το Α.Ε.Π., που προπολεμικά ήταν μόλις 16,7%. Συνολικά, η οικονομία εξελίχτηκε σε μικτή.¹⁴⁸

Εντός του παραπάνω πλαισίου, η Τ.Ε. επέβλεπε την αγορά χρήματος, με βάση τις κατευθύνσεις που χάρασσε η Ν.Ε. Θέτοντας ως αξίωμα πως η νομισματική σταθερότητα ήταν προϋπόθεση για την πραγματοποίηση ενός ικανοποιητικού ρυθμού ανάπτυξης, ως θεμελιώδες καθήκον της θεωρήθηκε η διαφύλαξη της αξίας της δρχ. και η ενθάρρυνση της ίδρυσης διεθνώς ανταγωνιστικών βιομηχανιών.¹⁴⁹ Ουσιώδης κανόνας, της οικονομικής φιλοσοφίας της Τ.Ε., ήταν η έξαρση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, καθώς αναμενόταν, από αυτήν, η κύρια ώθηση για τον εκσυγχρονισμό και την αύξηση της παραγωγής. Εδώ, εντάσσονται τόσο η υποστήριξή της στην επέμβαση του κράτους, για τη δημιουργία της απαραίτητης για τη βιομηχανική ανάπτυξη υποδομής,¹⁵⁰ όσο και η δημιουργία ισχυρών κινήτρων, αφενός, για την ανάληψη ιδιωτικών πρωτοβουλιών, προς την κατεύθυνση παραγωγικών επενδύσεων, αφετέρου, για την προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου.¹⁵¹

¹⁴⁴ Ο.π.,σελ.447

¹⁴⁵ Ο.π.σελ.447-448

¹⁴⁶ Σάκης Καράγιωργας, «Ο Ρόλος του Κράτους στην Οικονομική...»,ό.π.,σελ.256

¹⁴⁷ Για τις κρατικές επενδύσεις στις υποδομές(ενέργεια, μεταφορές, κλπ.), βλέπε και Κωστής Βαϊτσός - Τάσος Γιαννίτσας,ό.π.,σελ.47-48 - Παντελής Σκάγιαννης,ό.π.,σελ.124-130 - Στάθης Τσοτσόρος, ό.π.,σελ.156-161,165-167 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου,ό.π.,σελ.217-220

¹⁴⁸ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.179,182

¹⁴⁹ Για το θεωρητικό υπόβαθρο της ασκούμενης νομισματικής πολιτικής, βλέπε και Μιχάλης Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ο Ξενοφών Ζολώτας...*,ό.π.,σελ.78-82

¹⁵⁰ Οι ελληνικές μετεμφυλιακές κυβερνήσεις κατέβαλλαν προσπάθειες για να τελειοποιήσουν την υποδομή της χώρας η οποία ήταν, εξάλλου, πολύ ανεπαρκής. Το πρόγραμμα επενδύσεων είχε καταρτιστεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ευνοεί την ανάπτυξη της γεωργίας (εγχειοβελτιωτικά έργα), της βιομηχανίας (εξηλεκτρισμός, επικοινωνίες) και του τουρισμού. Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, *Α Τόμος*,ό.π.,σελ.442

¹⁵¹ Ο.π.σελ.418-419

Από την άλλη μεριά, υφίσταντο εννέα εμπορικές τράπεζες από τις οποίες οι τρεις μεγαλύτερες - Ε.Τ.Ε., Εμπορική, Ιονική και Λαϊκή - πραγματοποιούσαν το 95% των συναλλαγών όλων των κατηγοριών.¹⁵²

Το 1953 έλαβε χώρα η αναγκαστική συγχώνευση των δύο σπουδαιότερων τραπεζών, της Ε.Τ.Ε. και της Τράπεζας Αθηνών, με τον προκύψαντα νέο ισχυρότατο τραπεζικό οργανισμό να συγκεντρώνει το 58% του συνόλου των καταθέσεων και το 64% του συνόλου των χορηγούμενων πιστώσεων.¹⁵³ Αν και το μεγαλύτερο τμήμα των διαθεσίμων της Ε.Τ.Ε., για πιστωτικές επιχειρήσεις κεφαλαίων, τοποθετούνταν σε βραχυπρόθεσμα δάνεια επιχείρησε και με μακροπρόθεσμα δάνεια να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του εκσυγχρονισμού και της επέκτασης εγκαταστάσεων. Η τράπεζα μετείχε στην ίδρυση νέων επιχειρήσεων, σε συνεργασία με ξένες επιχειρήσεις, ενώ συμμετείχε και στην ίδρυση του Ο.Β.Α.(1960). Με άλλα λόγια, το κύριο χαρακτηριστικό της δραστηριότητας, της τράπεζας, ήταν η σύσταση στενών δεσμών με τη βιομηχανία καθώς, εκτός από τη χρηματοδότηση των τρεχουσών πιστωτικών αναγκών και την ίδρυση επιχειρήσεων, πρόσφερε τεχνικές και οικονομικές πληροφορίες.¹⁵⁴

Το 1957 έλαβε χώρα η εξαγορά της Ιονικής και Λαϊκής Τράπεζας από την Εμπορική, δημιουργώντας ένα δεύτερο ισχυρό τραπεζικό οργανισμό που συγκέντρωνε το 36% του συνόλου των καταθέσεων και το 31% του συνόλου των χορηγούμενων πιστώσεων.¹⁵⁵ Οι συμμετοχές της Εμπορικής βρίσκονταν σε αρκετές επιχειρήσεις (Ελληνική Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων, Ναυπηγεία Ελευσίνας, Πιρέλλι – Ελλάς Α.Ε., κλπ.), διέθετε, επίσης, συμμετοχές σε πολλές ασφαλιστικές εταιρείες, ενώ συμμετείχε και στην ίδρυση του Ο.Β.Α..¹⁵⁶

Από τα παραπάνω συνάγεται πως κοινό χαρακτηριστικό της δράσης των δύο μεγαλύτερων τραπεζικών ιδρυμάτων της χώρας ήταν οι στενοί δεσμοί που ανέπτυξαν με το βιομηχανικό κεφάλαιο, στο πλαίσιο μιας τυπικής διαδικασίας βιομηχανικής ανάπτυξης που παρακινούνταν και ελεγχόταν, όμως, από το τραπεζικό κεφάλαιο. Άλλωστε, καθεμία από τις δύο μεγαλύτερες εμπορικές τράπεζες ίδρυσε τη δική της τράπεζα επενδύσεων, με τη συνεργασία πολλών ξένων πιστωτικών οίκων. Η πρώτη από αυτές τις τράπεζες αυτές ιδρύθηκε, το 1962, από την Εμπορική Τράπεζα, με τη βοήθεια της Bank of America, της Dresdner Bank, των γαλλικών Comptoir National d' Escompte και Societe Generale, της Union Europeenne Industrielle et Financiere, της Banca Nazionale del Lavoro, της Samuel Montague and Co. και της Commercial Bank of the Near East - με την οποία η Εμπορική Τράπεζα είχε στενούς συνεταιριστικούς δεσμούς. Η τράπεζα επενδύσεων της Ε.Τ.Ε. ιδρύθηκε το 1963, με τη βοήθεια της Chase International Investments Corporation, της Manufacturers Hanover International Bankinhg, της Deutsche Bank, των γαλλικών Banque Lambert και Cofinindus, του Credit Lyonnais και της Banque Nationale pour le Commerce et l' Industrie, της Mediobanka και ενός ομίλου αγγλικών οίκων υπό τη διεύθυνση της Habro's Bank.¹⁵⁷

Το 1954 ιδρύθηκε, ως νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, ο Ο.Χ.Ο.Α., ο οποίος λειτουργούσε υπό τον έλεγχο του Υπουργείου Συντονισμού.¹⁵⁸ Ο Ο.Χ.Ο.Α., που συστήθηκε μετά από τη σύμβαση μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της

¹⁵² Ο.π.,σελ.420

¹⁵³ Σάκης Καραγιωργας: «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.114

¹⁵⁴ Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.421

¹⁵⁵ Σάκης Καραγιωργας: «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.

¹⁵⁶ Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.423

¹⁵⁷ Ο.π.,σελ.421,425

¹⁵⁸ Ο.π.,σελ.423-424

αμερικανικής αποστολής,¹⁵⁹ είχε ως κύριο ρόλο την παραχώρηση μακροπρόθεσμων δανείων σε επιχειρήσεις ιδιαίτερης σημασίας για την οικονομική ανάπτυξη όπως την ανάπτυξη διαφόρων βιομηχανιών και τουριστικών κλάδων. Ο Οργανισμός ενδιαφέρθηκε, επίσης, για την κατασκευή πολλών εγκαταστάσεων και την ίδρυση διαφόρων επιχειρήσεων.¹⁶⁰

Το 1960 συστήθηκε, υπό τη μορφή ανώνυμης εταιρείας, ο Ο.Β.Α.. Σκοπός του ήταν η ανάληψη της προώθησης βιομηχανικών σχεδίων, υπό την αιγίδα του κράτους, η εξασφάλιση της εκτέλεσης των προπαρασκευαστικών οικονομικών και τεχνικών μελετών και η ανάληψη συμμετοχών στο κεφάλαιο επιχειρήσεων στη σύσταση των οποίων συνετέλεσε.¹⁶¹ Ο Οργανισμός, ως κύριο μέτοχο είχε το κράτος (45% του κεφαλαίου), ενώ η Ε.Τ.Ε. και η Εμπορική ήταν κάτοχοι μέρους του κεφαλαίου.¹⁶²

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1964, προκειμένου να αναδιοργανωθεί η αναπτυξιακή προσπάθεια του κράτους, ο Ο.Χ.Ο.Α. και ο Ο.Β.Α. θα συγχωνευτούν – μαζί με τον Οργανισμό Πιστοδότησης Τουρισμού - στη νεοϊδρυόμενη Ε.Τ.Β.Α.¹⁶³ στην οποία ανατέθηκαν, ταυτόχρονα, οι λειτουργίες μιας ειδικής χρηματοδοτικής τράπεζας και μιας αναπτυξιακής εταιρείας, δηλαδή η διάθεση μακροχρόνιων δανείων και η ανάληψη επιχειρηματικών κινδύνων. Στις παραπάνω αναδιαρθρώσεις εντάχθηκε και η περιφερειακή πολιτική, με την ίδρυση της Υ.Π.Α., που είχε στόχο την οργάνωση βιομηχανικών περιοχών - με βάση τους νόμους 4458/1965, 147/1967, 1078/1971 και 1312/1972, η χώρα χωρίστηκε σε επτά περιφέρειες και τέσσερις περιοχές κινήτρων, ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης της κάθε περιοχής.¹⁶⁴

Στα υπόλοιπα εξειδικευμένα ιδρύματα περιλαμβάνονταν τα Ταχυδρομικά Ταμειυτήρια, το Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων και, ιδιαίτερα, η Α.Τ.Ε. και η Εθνική Κτηματική Τράπεζα.¹⁶⁵ Η κρατική Α.Τ.Ε. χρηματοδοτούσε τις γεωργικές επενδύσεις, όπως τα εγγειοβελτιωτικά έργα και την προμήθεια γεωργικών μηχανημάτων, επεκτείνοντας τη χρηματοδότησή της και στις γεωργικές βιομηχανίες. Από την άλλη μεριά, η Κτηματική Τράπεζα χορηγούσε δάνεια οικισμού όπως και δάνεια προς τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, για τις κτιριακές τους εγκαταστάσεις.¹⁶⁶

Άλλοι κρατικοί φορείς, που επέκτειναν γρήγορα τις δραστηριότητές τους, ήταν η Δ.Ε.Η., που απορρόφησε όλες τις ιδιωτικές και δημοτικές επιχειρήσεις παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, οι κρατικές επιχειρήσεις Ζάχαρης, Λιπασμάτων, κ.ά.. Το κράτος ανέλαβε πρωτοβουλίες και στον τομέα του τουρισμού, με την ανέγερση ξενοδοχειακών μονάδων από τον Ε.Ο.Τ.(δίκτυο «Ξενία»)¹⁶⁷.

Ο κρατικός παρεμβατισμός επεκτάθηκε και στον πρωτογενή τομέα, με τη μορφή νέων φορέων. Το 1960 ιδρύθηκε η Νέα ΑΓΡ.ΕΞ(εταιρεία εξαγωγής αγροτικών προϊόντων) που ανήκε κατά 48% στην Α.Τ.Ε., κατά 4% στο Δημόσιο και κατά 48% στους συνεταιρισμούς. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε, επίσης, από την Α.Τ.Ε. και το ελληνικό

¹⁵⁹ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.145-146

¹⁶⁰ Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.424

¹⁶¹ Η συμμετοχή του Ο.Β.Α ανερχόταν από 3% (Ελληνικά Μάρμαρα Πάρου) μέχρι 100% (Ελληνική Βυρσοδεψία, Μεταλλικά Κατασκευαί Ελλάδος, Μάρμαρα Ελλάδος). Ο Ο.Β.Α. συμμετείχε, επίσης, με 12%, στο κεφάλαιο της Αλουμίνιον Ελλάδος. Ό.π.

¹⁶² Ό.π.

¹⁶³ Αυτή η συγχώνευση πραγματοποιήθηκε διότι διαπιστώθηκε η ύπαρξη στενών δεσμών μεταξύ ορισμένων μελών του Συμβουλίου του Ο.Β.Α. και μερικών μεγάλων ξένων μονοπωλίων που ενδιαφέρονταν για την Ελλάδα - οι εταιρείες Κρουπ και Πεσινέ εκπροσωπούσαν, στην πράξη, στο διοικητικό συμβούλιο του Οργανισμού. Ό.π.,σελ.425

¹⁶⁴ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.181,256

¹⁶⁵ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.426-427

¹⁶⁶ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.146

¹⁶⁷ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.182,184-185

Δημόσιο, η Ελληνική Βιομηχανία Ζάχαρης. Τέλος, το 1961, δημιουργήθηκε, μετά από πολλούς δισταγμούς, λόγω των φόβων για ανατροπή της δημοσιονομικής ισορροπίας, ο Ο.Γ.Α., για την παροχή συντάξεων στους αγρότες.¹⁶⁸

2.2.2.6 Η πολιτική προσέλκυσης ξένων επενδύσεων

Τόσο οι κυβερνήσεις του Συναγερμού και της Ε.Ρ.Ε, όσο και της Ε.Κ., επιχείρησαν να εφαρμόσουν μια πολιτική - στη βάση των αναμενόμενων μειονεκτημάτων και πλεονεκτημάτων - που πρόσφερε διασφαλίσεις και κίνητρα, για την προσέλκυση ξένων επενδυτών, ώστε να ωθήσουν τις επενδύσεις, πέρα από τα όρια της εθνικής αποταμίευσης, να αυξήσουν την απασχόληση, να φέρουν στη χώρα γνώσεις και τεχνολογία και να εισπράξουν περισσότερους φόρους.¹⁶⁹

Θέλοντας να καταστήσουν, όσο τον δυνατόν περισσότερο, επίσημη και δεσμευτική την προστασία του ξένου κεφαλαίου,¹⁷⁰ οι ελληνικές αρχές, την περιέλαβαν στο Σύνταγμα, του 1952. Ειδικότερα, το άρθρο 112 όριζε πως «νόμος εφ' άπαξ εκδιδόμενος πρόκειται να ρυθμίση την προστασίαν των κεφαλαίων που εισάγονται από την αλλοδαπήν δια να τοποθετηθούν εις την χώραν».¹⁷¹ Με βάση το Σύνταγμα, ψηφίστηκε το Ν.Δ. 2687/1953 «περί προστασίας των ξένων κεφαλαίων και επενδύσεων», που αποτέλεσε τη βάση της νομοθεσίας κινήτρων για ξένες παραγωγικές επενδύσεις και για τις επόμενες δεκαετίες (89/1967, 378/1968, 916/1971 κ.ά.).¹⁷² Ο νόμος 2687/1953 αναγνώριζε την ιδιότητα του ξένου κεφαλαίου σε κάθε κεφάλαιο, που εισέρρεε στη χώρα (συνάλλαγμα, μηχανήματα και υλικά, διπλώματα ευρεσιτεχνίας, τεχνικές μεθόδους, εμπορικά σήματα, κλπ), ενώ το άρθρο 13 εξομοίωνε προς το ξένο κεφάλαιο και τα πλοία, εφόσον η χωρητικότητά τους υπερέβαινε τους 1500 τόνους και είχαν εγγραφεί στα ελληνικά νηολόγια, μετά την έναρξη εφαρμογής του.¹⁷³

Η παραπάνω νομοθεσία προέβλεπε ότι ξένες παραγωγικές επενδύσεις μπορούσαν να απαλλαγούν,¹⁷⁴ για μια δεκαετία, από φόρους και δασμούς, ενώ εξαιρούνταν από κάθε αναγκαστική απαλλοτριώση, σε περίοδο ειρήνης, κλπ.. Εντούτοις, οι κυβερνήσεις επιχείρησαν, με περιορισμούς και ελέγχους, να ελαχιστοποιήσουν τα πιθανά μειονεκτήματα των ξένων επενδύσεων, καθώς οι ίδιοι νόμοι, που χορηγούσαν

¹⁶⁸ Ο.π.,σελ.218

¹⁶⁹ Ο.π.,σελ.205

¹⁷⁰ Για το ρόλο του ξένου κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία της υπό εξέταση περιόδου, βλέπε και Αναστάσιος Γιαννίτης, «Το Ξένο Κεφάλαιο στην Ελλάδα», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.),Αθήνα,Παπαζήση,1978,σελ.193-227, του ίδιου, *Η Ελληνική Βιομηχανία...*»,ό.π.,σελ.271-355 - Κ. Κίτσος, «Οι Ξένες Τράπεζες και πως θα τις Ελέγξουμε», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.), Αθήνα,Παπαζήση,1978,σελ.247-256 - Δ. Μπενάς, *Η Εισβολή του Ξένου Κεφαλαίου στην Ελλάδα: Διερεύνηση της Μεταπολεμικής Περιόδου*, (διορθωμένη ανατύπωση α' έκδοσης),Αθήνα, Παπαζήση,1978 - Τάκης Φωτόπουλος,ό.π.,σελ.151-167 - Κώστας Π. Κωστής, *Ο Μύθος του Ξένου Κεφαλαίου ή η Pechiney στην Ελλάδα*,Αθήνα,Αλεξάνδρεια,1999 - David Close, *Ελλάδα, 1945-2004...*»,ό.π.,σελ.98-100

¹⁷¹ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.490

¹⁷² Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.205

¹⁷³ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.490-491

¹⁷⁴ Οι ξένοι επενδυτές δεν χρειάζονταν απαραίτητα άδεια για να πραγματοποιήσουν επενδύσεις, στην Ελλάδα, αν δεν ενδιαφέρονταν να επωφεληθούν από τα παρεχόμενα κίνητρα του Ν.Δ. 2687/1953. Πρόσθετα κίνητρα (ευνοϊκές ρυθμίσεις, απαλλαγές, επιδοτήσεις, εξαιρέσεις, κ.ά.) προσφέρονταν σε ειδικές συμβάσεις, των επιχειρηματιών με το δημόσιο, για επενδύσεις που θεωρούντο ότι είχαν μεγάλη σημασία για τη χώρα. Τυπικό παράδειγμα η επιδότηση του ηλεκτρικού ρεύματος που χορηγούσε η Δ.Ε.Η. στην Αλουμίνιον της Ελλάδος (Πεσινέ). Αυτά τα κίνητρα τα οποία δίνονταν στην αρχή μόνο σε ξένες επιχειρήσεις, από το 1961, επεκτάθηκαν και στις ελληνικές επενδύσεις που ξεπερνούσαν ένα ελάχιστο μέγεθος. Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.205-206

κίνητρα, περιείχαν και περιορισμούς: δεν επέτρεπαν, τον ελεύθερο επαναπατρισμό των κεφαλαίων, την ελεύθερη εξαγωγή κερδών και την απασχόληση ξένων, στις νέες επιχειρήσεις, με την εξαίρεση περιορισμένου αριθμού ειδικών¹⁷⁵ σε ανώτερες τεχνικές και διοικητικές θέσεις.¹⁷⁶

2.2.3 Η χρηματοδότηση των επενδύσεων οικονομικής ανάπτυξης: η πιστωτική πολιτική

Το βασικότερο πρόβλημα το οποίο αντιμετώπιζε η μεταπολεμική ελληνική οικονομία ήταν η χρηματοδότηση των επενδύσεων οικονομικής ανάπτυξης, διότι χαρακτηριζόταν από έντονη στενότητα κεφαλαίων που συνδεόταν, κυρίως, με τον ανεπαρκή βαθμό της οικονομικής της ανάπτυξης. Καθώς, από τη μια, η χρηματοδότηση των επενδύσεων, μέσω έκδοσης νέου χρήματος, έπρεπε να αποκλειστεί διότι θα οδηγούσε σε πληθωρισμό,¹⁷⁷ ενώ, από την άλλη, λόγω της χαμηλής ροπής για αποταμίευση, η προσφορά κεφαλαίων, που προερχόταν από τις εγχώριες αποταμιευτικές πηγές, ήταν ανεπαρκής για την εξασφάλιση του απαιτούμενου ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης, κατέστη απαραίτητη η προσφυγή στο ξένο κεφάλαιο.¹⁷⁸

Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, και μέχρι το 1950, τον πρωτεύοντα ρόλο στην προσφορά κεφαλαίου έπαιξε η ξένη βοήθεια ενώ, αντίθετα, η προερχόμενη από την εγχώρια αποταμίευση ήταν, σημαντικά, χαμηλή. Σταδιακά, μέσα στη δεκαετία του 1950, η εγχώρια αποταμίευση αποτέλεσε την κύρια πηγή της προσφοράς κεφαλαίου ενώ, αντίθετα, η συμβολή του ξένου κεφαλαίου μειώθηκε ουσιαστικά - το ποσοστό του ξένου κεφαλαίου, με τη μορφή δανείων ή βοήθειας, στη συνολική προσφορά κεφαλαίου, κατέληξε από 79,4%, το 1950, σε 20,5% το 1957.¹⁷⁹

Παράλληλα, προς την προσπάθεια ενίσχυσης της ιδιωτικής αποταμίευσης, καθίστατο επιβεβλημένη η αύξηση της δημόσιας, μια και η οικονομική υποδομή της χώρας δεν είχε ολοκληρωθεί, συνεπώς, απαιτούνταν ευρύτατης έκτασης δημόσιες επενδύσεις, προς αυτή την κατεύθυνση - η χρηματοδότηση των δημοσίων επενδύσεων πραγματοποιούνταν, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, από τον κρατικό

¹⁷⁵ Ειδικότερα, το Ν.Δ. 2687 κάλυπτε τους ακόλουθους τομείς. α) *Επαναπατρισμός του επενδυμένου κεφαλαίου*: επιτρεπόταν, μετά την πάροδο ενός χρόνου δραστηριότητας, η ετήσια επανεξαγωγή ενός 10% του κεφαλαίου που είχε εισαχθεί. β) *Μεταφορά στο εξωτερικό κερδών και τόκων*: εγκρινόταν, με ανώτατο όριο, ένα 12% του εισαχθέντος κεφαλαίου για τα κέρδη και ένα 10%, για τους τόκους. γ) *Παραχώρηση φορολογικών διευκολύνσεων*: το νομοθετικό διάταγμα έθετε την αρχή της παραχώρησης φορολογικών διευκολύνσεων τα οποία θα παραχωρούνταν, κατά προτίμηση, στις δραστηριότητες που επέτρεπαν την εξοικονόμηση σημαντικών ποσών ξένου συναλλάγματος ή θα συντελούσαν στην ανάπτυξη των εξαγωγών. δ) *Ειδικό καθεστώς για το ξένο προσωπικό*: οι επιχειρήσεις, που ιδρύθηκαν ή ενισχύονταν με ξένα κεφάλαια, είχαν τη δυνατότητα να προσλαμβάνουν στις ανώτερες θέσεις, εφόσον πληρούνταν ορισμένοι όροι, αλλοδαπό προσωπικό το οποίο μπορούσε να εισπράττει τις αποδοχές του σε ελεύθερο συνάλλαγμα. Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π., σελ. 491-492

¹⁷⁶ Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ. 205-206.

¹⁷⁷ Μεταξύ της διενέργειας των επενδύσεων και των αποδόσεών τους υπάρχει σημαντική χρονική υστέρηση. Συνεπώς, η δημιουργούμενη κοινωνική δαπάνη - λόγω της χρηματοδότησης των επενδύσεων με νέο χρήμα - προσκρούει στην ανελαστικότητα της εγχώριας παραγωγής αγαθών, συνεπαγόμενη πληθωριστική αύξηση του εθνικού εισοδήματος. Με λίγα λόγια, αυτή η μορφή χρηματοδότησης, των επενδύσεων οικονομικής ανάπτυξης προκαλεί, κατ' ανάγκη, πληθωρισμό ο οποίος μπορεί να ματαιώσει τελικά κάθε προσπάθεια οικονομικής ανάπτυξης. Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ. 26

¹⁷⁸ Ό.π., σελ. 26, 141

¹⁷⁹ Ό.π., σελ. 141, 143

προϋπολογισμό ενώ το υπόλοιπο μέρος από ίδια και δανειακά κεφάλαια των ειδικών δημοσίων οργανισμών.¹⁸⁰

2.2.3.1 Οι πηγές της εξωτερικής χρηματοδότησης: κρατική βοήθεια, ιδιωτικά κεφάλαια και δανεισμός

Οι κύριες μορφές της ξένης οικονομικής διείσδυσης, στη χώρα, υπήρξαν δύο: αφενός η παραχώρηση κάθε οικονομικής αρωγής - δωρεάν βοήθεια, παραχώρηση δανείων - προς το ελληνικό κράτος, από τα ξένα κράτη, και, αφετέρου, η πραγματοποίηση άμεσων επενδύσεων, από ξένους επιχειρηματικούς ομίλους.¹⁸¹

Καθώς έχουμε παραθέσει τα ποσοτικά και ποιοτικά μεγέθη της ξένης κρατικής οικονομικής βοήθειας, εδώ, θα περιοριστούμε να αναφέρουμε ότι η χορηγούμενη, από τον Ιούνιο του 1953, σε δολάρια, αμυντική και οικονομική βοήθεια, διακόπηκε, στις 30 Ιουνίου 1962, οπότε καθιερώθηκε η αρχή ότι, στο εξής, η αμερικανική κυβέρνηση θα περιοριζόταν στην, ενδεχόμενη, παραχώρηση δανείων, που θα ανταποκρίνονταν σε συγκεκριμένους όρους και σε καθορισμένες εγγυήσεις, όπως το δάνειο¹⁸² των 38,5 εκατομμυρίων δολαρίων που παραχωρήθηκε, τον Νοέμβριο του 1964, για την εισαγωγή γεωργικών προϊόντων, το 1965-66.¹⁸³

Μετά τη διακοπή της βοήθειας οι μόνες λύσεις, που έμεναν ανοικτές, ήταν η αναζήτηση πόρων, αφενός μέσω της εισροής ξένων κεφαλαίων, για την άμεση πραγματοποίηση επενδύσεων ή τη δανειοδότηση ιδιωτικών επιχειρήσεων, αφετέρου η προσφυγή, του κράτους και των δημοσίων επιχειρήσεων, στον εξωτερικό δανεισμό.¹⁸⁴

Η πολιτική του ανοίγματος, της ελληνικής αγοράς, στο ξένο κεφάλαιο, δεν ήταν, μόνο, προϊόν της μακροπρόθεσμης πολιτικής ταξικών συμμαχιών και αποτέλεσμα της επενδυτικής αδράνειας των κεφαλαίων του εσωτερικού, αλλά ήταν και στρατηγική της ηγεμονικής ομάδας, της αστικής τάξης, η οποία χρειαζόταν αυτή τη νομική προστασία για να επενδύσει ή να αγοράσει οτιδήποτε, στην Ελλάδα, κάτω από τις πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις. Επιπλέον, με βάση το Νόμο 2687/53, ξένα κεφάλαια θεωρήθηκαν και όλα τα κερδοσκοπικά κεφάλαια, που εξήχθησαν στο εξωτερικό. Έτσι, το διεθνές εφοπλιστικό ελληνικό κεφάλαιο δεν περιόρισε τη δράση του στο εξωτερικό, αλλά έπαιξε, και σαν ξένο κεφάλαιο, κεντρικό ρόλο στην ελληνική οικονομία¹⁸⁵ - αγορές πλοίων, που ύψωναν την ελληνική σημαία, αγορές κτημάτων, κτιρίων, επιχειρήσεων, επενδύσεις, κάθε μορφής.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Ο.π.,σελ.144,173

¹⁸¹ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.479

¹⁸² Πιστώσεις παραχωρήθηκαν και από αμερικανικές εταιρείες, προς τις επιχειρήσεις του δημοσίου τομέα: δύο δάνεια της Manufacturers Hanover Trust, της Νέας Υόρκης - το ένα 6 εκατομμυρίων δολαρίων, προς τη Δ.Ε.Η., το άλλο 8 εκατομμυρίων δολαρίων, προς τον Ο.Χ.Ο.Α. - και μία πίστωση, 1 εκατομμυρίου δολαρίων, που άνοιξε η Socony Mobil Oil στο κρατικό διωλιστήριο πετρελαίου.Ο.π.,σελ.482-483

¹⁸³ Ο.π.,σελ.482

¹⁸⁴ Ο.π.,σελ.519

¹⁸⁵ Αν και είναι αδύνατο να βρεθεί το ακριβές ύψος των επενδύσεων του εφοπλιστικού κεφαλαίου, που εμφανίζονταν είτε ως εμβάσματα είτε ως ξένο επενδυτικό κεφάλαιο, ο ρόλος του εφοπλιστικού κεφαλαίου, στην Ελλάδα, ήταν ήδη από τη δεκαετία του 1950, τεράστιος χωρίς, όμως, να συμβάλλει ιδιαίτερα στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης - η μόνη μεγάλη παραγωγική επένδυση ήταν τα ναυπηγεία του Νιάρχου. Το μεγαλύτερο μέρος του ξένου κεφαλαίου που έμπαινε στη χώρα, σε οποιαδήποτε μορφή, ήταν ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο, ενώ, εκτός από τις καθαρά ναυτιλιακές εργασίες και ναυτασφαλίσεις, επενδύθηκε στις αεροπορικές συγκοινωνίες (Ωνάσης), στις τουριστικές επιχειρήσεις (Καρράς κ.ά.),στις πετροχημικές βιομηχανίες και στις βιομηχανίες χημικών λιπασμάτων(Νιάρχος, Ανδρεάδης, κ.ά.), στις τραπεζικές και εμπορικές εργασίες (Ανδρεάδης), στην ίδρυση Ναυπηγείων (Νιάρχος), σε αγορές ακινήτων, κλπ. Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.92-93

Με άλλα λόγια η πολιτική, του ελληνικού κράτους, απέναντι στο ξένο κεφάλαιο ήταν, σε μεγάλο και ουσιαστικό βαθμό, η στρατηγική της ηγεμονικής ομάδας, της άρχουσας τάξης, απέναντι στην Ελλάδα. Στρατηγική που υποστήριξε και η εσωτερική αστική τάξη, διότι, με αυτή τη βοήθεια της νομοθεσίας, μπορούσε, αν ήθελε, να επαναφέρει τα παράνομα εξαχθέντα, κερδοσκοπικά, κεφάλαια της κατοχικής και μετακατοχικής περιόδου, νόμιμα και κερδοφόρα. Συνεπώς, οι καταθέσεις στην Ελβετία, στην Αργεντινή, στο Κάιρο (μέχρι το 1955), όπου κατέληγαν αυτά τα κερδοσκοπικά κεφάλαια, μπορούσαν να γυρίσουν «καθαρές», στο εσωτερικό, με όλη τη νόμιμη προστασία του επίσημου κράτους(ξέπλυμα χρήματος).¹⁸⁷

Τέλος, όσον αφορά τον εξωτερικό δανεισμό, το σημαντικότερο σημείο των μεταπολεμικών οικονομικών εξελίξεων ήταν ότι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, επιταχύνθηκε και διευρύνθηκε η τάση του, καθώς, το 1964, το κράτος επέτυχε το άνοιγμα, και νέων πιστώσεων, από διάφορες πηγές του εξωτερικού. Συνολικά, το εξωτερικό δημόσιο χρέος, που έπρεπε να εξοφληθεί σε συνάλλαγμα, ήταν, στις 31 Δεκεμβρίου 1963, της τάξης των 275 εκατομμυρίων δολαρίων, ενώ το συνολικό χρέος, του ελληνικού δημοσίου, χωρίς να συνυπολογίζονται οι υποχρεώσεις των δημοσίων επιχειρήσεων, υπερέβαινε, στις αρχές του 1964, τα 800 εκατομμύρια δολάρια.¹⁸⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.22

*Προπολεμικό και μεταπολεμικό εσωτερικό και εξωτερικό δημόσιο χρέος
(31 Δεκεμβρίου 1963, σε εκατομμύρια δολάρια)*

	Προπολεμικό δημόσιο χρέος	Μεταπολεμικό δημόσιο χρέος	Σύνολο
Εσωτερικό χρέος	16,5	357,5	374
Εξωτερικό χρέος	250*	198,5	448,5
Χρέος δημοσίων επιχειρήσεων		33,5	
Σύνολο	266,5	589,5	822,5

*Μέση εκτίμηση των αμερικανικών υπηρεσιών σε σύγκριση με τους διστάμενους παλαιότερους και σημερινούς υπολογισμούς των ελληνικών πηγών.

Πηγή: Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*, Α' Τόμος, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ.522

Από τη δημοσιονομική σκοπιά, η τοκοχρεολυτική εξυπηρέτηση του συνολικού δημόσιου χρέους (εσωτερικού και εξωτερικού), το 1964, απαιτούσε το 7%, των τακτικών εισπράξεων, που είχε πραγματοποιήσει ο προϋπολογισμός, το 1963, έναντι, ποσοστού, 4,7%, κατά τα τέλη του 1961. Αντίστοιχα, ο αντίκτυπος στο ισοζύγιο των εξωτερικών πληρωμών, προς εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους, απαιτούσε ένα σύνολο 8%, των τρεχουσών εισπράξεων συναλλάγματος - 5%, του συνόλου, για τις πληρωμές, έναντι του δημόσιου χρέους, και ένα 3%, για τις πληρωμές, έναντι των υποχρεώσεων που είχαν αναληφθεί με ιδιωτικές συμβάσεις.¹⁸⁹

2.2.3.2 Οι πηγές της εσωτερικής χρηματοδότησης: η επίσημη και η ανεπίσημη αγορά χρήματος

Στην Ελλάδα, τα βασικά όργανα προσφοράς κεφαλαίου¹⁹⁰ ήταν οι ειδικοί πιστωτικοί οργανισμοί, οι εμπορικές τράπεζες, η χρηματιστηριακή αγορά κεφαλαίου και η

¹⁸⁶ Ο.π.,σελ.74-75,90

¹⁸⁷ Ο.π.,σελ.75

¹⁸⁸ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.522-523

¹⁸⁹ Ο.π.,σελ.523

¹⁹⁰ Η πιστωτική αγορά, στην Ελλάδα, ήταν υπανάπτυκτη. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται τόσο από το χαμηλό βαθμό εξειδίκευσης του τραπεζικού συστήματος - το τραπεζικό σύστημα περιοριζόταν,

ελεύθερη αγορά, η σημασία της οποίας, κατά τη δεκαετία του 1950, είχε, σταδιακά, μειωθεί ουσιωδώς.¹⁹¹

Η έλλειψη κεφαλαίων αποτέλεσε, για μεγάλο διάστημα, ένα σοβαρό εμπόδιο στον οικονομικό εκσυγχρονισμό της χώρας – ιδιαίτερα για τις δημόσιες επενδύσεις – με την κατάσταση να επιδεινώνεται από τη ροπή πολλών κεφαλαιούχων και αποταμιευτών να χρησιμοποιούν τα κεφάλαιά τους κατά τρόπο που να τους απέφερε μια άμεση, σχεδόν, απόδοση, σε κατασκευές ακινήτων ή σε καθαρά κερδοσκοπικές επιχειρήσεις.¹⁹²

Για την αντιμετώπιση των παραπάνω ζητημάτων, η οικονομική πολιτική κινήθηκε προς δύο κατευθύνσεις: Πρώτον, στην αξιοποίηση όλων των υφιστάμενων δυνατοτήτων συγκέντρωσης κεφαλαίων και της διοχέτευσή τους σε μεγάλης προτεραιότητας επενδύσεις, δια μέσου του τραπεζικού συστήματος και άλλων ειδικών δημοσίων οργανισμών. Δεύτερον, στη διευκόλυνση της, βαθμιαίας, ανάπτυξης εξωτραπεζικής αγοράς κεφαλαίων και στην καθιέρωση κινήτρων που να καθιστούν ελκυστική την επένδυση σε χρηματιστηριακούς τίτλους.¹⁹³

Άλλωστε, η πολιτική αποκατάστασης των δυνατοτήτων της εθνικής αποταμίευσης είχε ως στόχο - εκτός από τη νομισματική ισορροπία - τον εκσυγχρονισμό του τραπεζικού συστήματος και τη χρηματοδότηση της οικονομίας.¹⁹⁴

Αναλυτικότερα, κατά τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας, η επίσημη ελληνική χρηματαγορά δεν μπορούσε να ανταποκριθεί, πλήρως, στη ζήτηση βραχυπρόθεσμων κεφαλαίων, από τους διάφορους κλάδους της οικονομίας, λόγω της παντελούς, σχεδόν, έλλειψης ιδίων διαθεσίμων. Μοναδική, σχεδόν, πηγή χρηματοδότησης της οικονομίας, από την επίσημη χρηματαγορά, ήταν, κατά πρώτο λόγο, η έκδοση νέου χρήματος, από την κεντρική τράπεζα, και, δευτερευόντως, ένα μέρος των δεσμευμένων καταθέσεων των Ν.Π.Δ.Δ.. Λόγω, όμως, του πληθωριστικού χαρακτήρα της χρηματοδότησης της οικονομίας, με κεφάλαια από την κεντρική τράπεζα, επιβλήθηκε, από τις νομισματικές αρχές, ένα σύστημα ποσοστώσεων, των χορηγούμενων πιστώσεων, από την επίσημη χρηματαγορά, προς τους διάφορους κλάδους. Η, κατά κλάδους, ποσόστωση αυτών των πιστώσεων, γινόταν με βάση την οικονομική σημασία του κάθε κλάδου και των ενδεχόμενων πληθωριστικών πιέσεων, οι οποίες θα δημιουργούνταν από τη χρηματοδότησή του.¹⁹⁵

Η έκταση των ανικανοποίητων πιστωτικών αναγκών της οικονομίας, από την επίσημη χρηματαγορά, αυτή την περίοδο, αν και δεν ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί στατιστικά, καλύφθηκε από τον τεράστιο όγκο της ανεπίσημης χρηματαγοράς, ο οποίος κυμαινόταν σε σημαντικά, υψηλά, επίπεδα. Συνεπώς, η ανεπαρκής κάλυψη των κεφαλαιακών αναγκών, από την επίσημη χρηματαγορά, εξανάγκαζε τους διάφορους παραγωγικούς κλάδους να προσφεύγουν, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, στην ανεπίσημη χρηματαγορά, για την συμπλήρωση των, ανεπαρκώς καλυπτόμενων, από την επίσημη χρηματαγορά, πιστωτικών τους αναγκών. Άλλωστε, η διαμόρφωση των επιτοκίων, της ανεπίσημης χρηματαγοράς, σε σημαντικά, υψηλά, επίπεδα (25%-35%) ήταν ενδεικτική, αφενός της αυξημένης ζήτησης, σε βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα κεφάλαια, σε αυτή την αγορά, αφετέρου του

κυρίως, στο βραχυπρόθεσμο δανεισμό χρηματικών κεφαλαίων, κατά προτίμηση στο εμπόριο - όσο και από την παντελή σχεδόν έλλειψη οργανωμένης κεφαλαιαγοράς. Σάκης Καραγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.112-113

¹⁹¹ Ό.π.,σελ.145

¹⁹² Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος,ό.π.,σελ.427

¹⁹³ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.110

¹⁹⁴ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος,ό.π.,σελ.427-428

¹⁹⁵ Σάκης Καραγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.115,117

υψηλού ασφάλιστρου, των δανειζόμενων αποταμιευμάτων, το οποίο ήταν απαραίτητο, λόγω των δυσμενών συνθηκών, από άποψη οικονομικής και νομισματικής σταθερότητας και πολιτικής ασφάλειας. Οι δυσμενείς νομισματικές και πολιτικές συνθήκες, της μεταπολεμικής περιόδου, είχαν καταστήσει περισσότερο δυσχερή την κάλυψη των πιστωτικών αναγκών της οικονομίας, τόσο από την επίσημη όσο και από την ανεπίσημη χρηματαγορά, διότι συνεπάγονταν αφενός συμπίεση, από μέρους των νομισματικών αρχών, των χορηγούμενων πιστώσεων, από το εκδοτικό προνόμιο, αφετέρου μείωση της προσφοράς των αποταμιευτικών κεφαλαίων, στην ελεύθερη χρηματαγορά, λόγω της στροφής των αποταμιεύσεων του κοινού σε αποθέματα ασφαλείας.¹⁹⁶

Από το τέλος του 1953 η πολιτική επιτοκίων, των νομισματικών αρχών, μεταστράφηκε από την πολιτική διατήρησης υψηλών επιτοκίων σε πολιτική μείωσής τους - τον Ιανουάριο του 1954, το τραπεζικό επιτόκιο των χορηγήσεων μειώθηκε από 16% σε 12% και ακολούθησε νέα μείωση, τον Ιανουάριο του 1955, σε 10%, ενώ το επιτόκιο καταθέσεων, των ιδιωτών, ορίστηκε, από την 1^η Αυγούστου 1954, στο χαμηλό επίπεδο του 7% – με στόχο την άσκηση ψυχολογικής επίδρασης, για την κάμψη των επιτοκίων της εξωτραπεζικής αγοράς. Όμως, το πρόβλημα της κάμψης των εξωτραπεζικών επιτοκίων δεν ήταν δυνατό να αντιμετωπιστεί με την άσκηση ψυχολογικής επίδρασης, από τη στιγμή που υφίσταντο η, σχετικά, έντονη ροπή του κοινού για αποθησαύριση χρυσών λιρών και οι αυστηροί ποσοτικοί πιστωτικοί περιορισμοί, του εσωτερικού και εισαγωγικού εμπορίου και της οικοδομικής δραστηριότητας, που συνεπάγονταν υπερζήτηση χρηματικών κεφαλαίων, από την εξωτραπεζική αγορά. Συνεπώς, μόνο στην περίπτωση ικανοποίησης της παραπάνω υπερζήτησης, χρηματικών κεφαλαίων, θα καθίστατο δυνατή η άσκηση μειωτικής επίδρασης πάνω στο επιτόκιο της εξωτραπεζικής αγοράς. Μια δυνατότητα μειωτικής επίδρασης, του εξωτραπεζικού επιτοκίου, ήταν η ικανοποίηση των βραχυπρόθεσμων πιστωτικών αναγκών, της οικονομίας, με έκδοση νέου χρήματος, η οποία, όμως, θα συνεπαγόταν πληθωριστική ύψωση των τιμών και νομισματική αστάθεια, με αποτέλεσμα την αύξηση της προτίμησης, του κοινού, για χρυσές λίρες. Η άλλη δυνατότητα, μειωτικής επίδρασης στα εξωτραπεζικά επιτόκια, ήταν η λήψη μέτρων για τη μείωση της ροπής του κοινού προς την αποθησαύριση χρυσών λιρών και της διοχέτευσης τους είτε στο τραπεζικό σύστημα είτε στην ελεύθερη χρηματαγορά.¹⁹⁷

Καθώς έχουμε, ήδη, παραθέσει την πολιτική κατεύθυνσης των αποταμιεύσεων, στις εμπορικές τράπεζες, εδώ θα περιοριστούμε στην αναφορά των συμπληρωματικών μέτρων που πλαισίωσαν την εξυγίανση του χρηματοπιστωτικού συστήματος.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Ο.π.,σελ.117-118

¹⁹⁷ Ο.π.,σελ.136-137

¹⁹⁸ Τα οργανωτικά και λειτουργικά ζητήματα στα οποία κινήθηκε η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός του τραπεζικού συστήματος, από τους ασκούντες την οικονομική και νομισματική πολιτική, ήταν: Πρώτον, η ενίσχυση των μετοχικών και αποθεματικών κεφαλαίων των εμπορικών τραπεζών και η διατήρησή τους, σε σχέση με τις καταθέσεις, όχι κάτω από το 7% - μετά την ταχύτατη αύξηση των καταθέσεων η παραπάνω σχέση κατήλθε σε επίπεδα κοντά στο 6%. Δεύτερον, η απλούστευση των γραφειοκρατικών διαδικασιών και ο εξορθολογισμός στην οργάνωση του πιστωτικού ελέγχου. Τρίτον, η δημιουργία επαρκών αποθεματικών, και, αφετέρου, να παρέχεται η ευχέρεια στις τράπεζες να εφαρμόζουν χαμηλότοκα επιτόκια, σε σχέση με τα ανώτατα όρια. Τέταρτον, η ίδρυση, στο πλαίσιο της Ν.Ε., της Κεντρικής Υπηρεσίας Παρακολούθησης Τραπεζικών Χορηγήσεων στο πρότυπο των ομοειδών υπηρεσιών που λειτουργούσαν στα ξένα τραπεζικά συστήματα. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.σελ.75-76

α) Υποχρεωτικές καταθέσεις στην Τ.Ε.

Στην Ελλάδα, η υποχρέωση των εμπορικών τραπεζών να καταθέτουν, άτοκα, στην κεντρική τράπεζα, ποσοστό των καταθέσεών τους χρησιμοποιήθηκε ως μέσο τόσο για τον επηρεασμό του συνολικού όγκου των πιστώσεων – με δευτερεύοντα, όμως, ρόλο εξαιτίας της ισχύος ανώτατων ορίων πιστώσεων – όσο και για τις εποχικές προσαρμογές της ρευστότητας. Ειδικότερα, μέχρι το 1956, οι εμπορικές τράπεζες υποχρεούνταν να καταθέτουν, άτοκα, στην Τ.Ε., το 12% των καταθέσεων όψεως και ταμειυτηρίου, των ιδιωτών, και, επιπλέον, ένα ορισμένο ποσοστό των καταθέσεων των δημοσίων οργανισμών. Από το 1956, η υποχρέωση περιορίστηκε, μόνο, στις ιδιωτικές καταθέσεις όψεως και ταμειυτηρίου, ενώ το ποσοστό των υποχρεωτικών καταθέσεων, στην Τ.Ε., μειώθηκε σε 8%. Τον Οκτώβριο του 1963, παρασχέθηκε η δυνατότητα, στις τράπεζες, να επενδύουν το 3% των καταθέσεων τους, στην Τ.Ε., σε έντοκα γραμμάτια του δημοσίου, περιορίζοντας, έτσι, σε 5% τις άτοκες υποχρεωτικές καταθέσεις τους στην εκδοτική τράπεζα. Αυτή η τακτική αυτή αποτέλεσε μια από τις εκδηλώσεις της αλλαγής, στην πιστωτική πολιτική, για χαλάρωση των περιορισμών, ενώ, ταυτόχρονα, περιόριζε το κόστος των εμπορικών τραπεζών, από τη διατήρηση άτοκων καταθέσεων στην Τ.Ε.¹⁹⁹

β) Αναπροεξόφληση χαρτοφυλακίου εμπορικών τραπεζών

Μεταπολεμικά, ο μηχανισμός του προεξοφλητικού επιτοκίου δεν μπόρεσε να παίξει το, συνήθη, ρυθμιστικό ρόλο, σχετικά με τις πιστώσεις, της Τ.Ε., προς τις εμπορικές τράπεζες. Στη φάση των αυστηρών ποσοτικών περιορισμών η χρηματοδότηση, των εμπορικών τραπεζών, με κεφάλαια της Τ.Ε., αποτέλεσε βοηθητικό μέσο ρύθμισης του συνολικού όγκου των πιστώσεων. Έτσι, αν και, μέχρι το 1955, οι εμπορικές τράπεζες εξαρτιόνταν, ακόμη, σε σημαντικό βαθμό, από τις πιστώσεις της Τ.Ε., ο ρυθμιστικός ρόλος των πιστώσεων της ήταν περιορισμένος, διότι ίσχυαν ανώτατα όρια πιστώσεων. Μετά τη συγκέντρωση των αποταμιεύσεων, στις τράπεζες, την εξέλιξη τους σε κύρια πηγή κεφαλαίων, για τη χρηματοδότηση της οικονομίας, και την ουσιαστική μείωση της αναλογίας των πιστώσεων, της Τ.Ε., προς το σύνολο των πιστώσεων των εμπορικών τραπεζών – από 23,8%, το 1953, σε 4%, το 1957 – η δυνατότητα επηρεασμού του συνολικού όγκου των πιστώσεων, της Τ.Ε., προς τις εμπορικές τράπεζες, περιορίστηκε στο ελάχιστο.²⁰⁰

γ) Υποχρεωτικές επενδύσεις σε έντοκα γραμμάτια του δημοσίου

Η υποχρέωση, των εμπορικών τραπεζών, να τοποθετούν ποσοστό των καταθέσεων όψεως και ταμειυτηρίου, σε έντοκα γραμμάτια του δημοσίου, χρησιμοποιήθηκε ως μέσο ποσοτικού επηρεασμού των πιστώσεων αλλά και, κυρίως, για την εξασφάλιση των πιστωτικών μέσων χρηματοδότησης του προϋπολογισμού δημοσίων επενδύσεων. Έτσι, το 1958, η υποχρέωση τοποθέτησης, σε έντοκα γραμμάτια, καθορίστηκε σε ποσοστό 5% επί του συνόλου, των καταθέσεων όψεως και ταμειυτηρίου, κάθε τράπεζας, το 1959, αυξήθηκε, σε 10%, και, το 1961, σε 18%. Μέσα στο 1963 το ποσοστό αυξήθηκε, σε 20%, από το οποίο, το 2%, τουλάχιστον, θα έπρεπε να επενδύεται σε ομολογίες Κρατικών Δανείων Οικονομικής Ανάπτυξης.²⁰¹

δ) Κεφάλαια δημοσίων οργανισμών και καταθέσεις ταχυδρομικών ταμειυτηρίων

Με τον Α.Ν. 1611/1950, θεσπίστηκε η υποχρέωση της κατάθεσης των κεφαλαίων όλων των δημοσίων οργανισμών και των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης, στην Τ.Ε., και η διάθεσή τους βάσει των αποφάσεων της Ν.Ε. Μέσα στο 1951, οι καταθέσεις των παραπάνω οργανισμών, στις εμπορικές τράπεζες, μεταφέρθηκαν, στην Τ.Ε., και επανακατατέθηκαν, από αυτήν, στις ίδιες τράπεζες, ώστε να

¹⁹⁹ Ο.π.,σελ.89-90

²⁰⁰ Ο.π.,σελ.91-92

²⁰¹ Ο.π.,σελ.92

χρησιμοποιηθούν για σκοπούς που πριν καλύπτονταν από κεφάλαια του εκδοτικού προνομίου. Το 1956, το σύνολο των ανακατατεθέντων κεφαλαίων μεταφέρθηκε στην Ε.Τ.Ε., μέσω της οποίας πραγματοποιήθηκε, κατά μεγάλο μέρος, η χρηματοδότηση βασικών κλάδων, όπως του εξαγωγικού εμπορίου και του καπνεμπορίου. Για τη ενίσχυση των διαθέσιμων των εμπορικών τραπεζών χρησιμοποιήθηκαν, το 1956, και τα κεφάλαια των ταχυδρομικών ταμειωτηρίων, με τη μορφή καταθέσεων προθεσμίας. Οι καταθέσεις αυξάνονταν συνεχώς: από 163 εκατομμύρια δρχ., το 1956, ανήλθαν σε 1139 εκατομμύρια, το 1959, σε 1376 εκατομμύρια, το 1962, και σε 1862 εκατομμύρια, το 1963.²⁰²

2.2.3.3 Η πιστωτική πολιτική: η χρηματοδότηση της γεωργίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου και των κατασκευών

Οι γενικοί στόχοι πάνω στους οποίους κινήθηκε η άσκηση της πιστωτικής πολιτικής, μέσα στο πλαίσιο διασφάλισης της νομισματικής σταθερότητας, ιδίως μετά το 1956, ήταν: Πρώτον, η δημιουργία άνετων πιστωτικών πλαισίων, ακόμη και με ελλειμματική χρηματοδότηση, προς παραγωγικές δραστηριότητες που ανταποκρίνονταν στις προτεραιότητες της ανάπτυξης. Δεύτερον, ο ρυθμιστικός έλεγχος των υπερεκτατικών τάσεων των χαμηλής παραγωγικότητας και των καταναλωτικών τομέων. Τρίτον, η μείωση του κόστους χρήματος και η προσαρμογή των επιτοκίων στις ειδικές συνθήκες των χρηματοδοτούμενων κλάδων της οικονομίας. Τέταρτον, η εξασφάλιση πιστωτικών μέσων για τη μακροπρόθεσμη²⁰³ χρηματοδότηση.²⁰⁴

Οι συνθήκες που επικρατούσαν, στην ελληνική οικονομία, τόσο στην περίοδο του πληθωρισμού όσο και στην περίοδο της νομισματικής σταθερότητας (τάση προς κατανάλωση, επενδύσεις στις οικοδομές, κλπ.), δεν επέτρεπαν την άσκηση πιστωτικής πολιτικής που να στηρίζεται αποκλειστικά στη μέθοδο του ποσοτικού ελέγχου των πιστώσεων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας ήταν αδύνατη με οποιαδήποτε πολιτική επιτοκίου²⁰⁵ διότι αν αυτό καθοριζόταν σε τόσο υψηλό επίπεδο, ώστε να αποτραπεί η πιστωτική επέκταση συνεπαγόμενη πληθωρισμό, η ανασταλτική του επίδραση στην παραγωγική δραστηριότητα και στην ανάπτυξη της οικονομίας θα έφερε το ίδιο αποτέλεσμα, από την άλλη πλευρά. Μπροστά σε αυτό το δίλημμα η άσκηση της νομισματικής πολιτικής, αναφορικά με τα επιτόκια, είχε ως στόχο τη μείωση του κόστους χρήματος μέσα στα περιθώρια που δημιουργούσε η εξέλιξη του τραπεζικού κόστους - το οποίο,

²⁰² Ο.π.,σελ.93

²⁰³ Η μακροπρόθεσμη χρηματοδότηση ασκήθηκε, αφενός, μέσω του Ο.Χ.Ο.Α. - από το 1954 διαδέχτηκε την Κεντρική Επιτροπή Δανείων - ο οποίος ενισχύθηκε και με κεφάλαια από το δραχμικό λογαριασμό της αμερικανικής βοήθειας και, αφετέρου, από τις εμπορικές τράπεζες. Τα χρησιμοποιηθέντα κεφάλαια προήλθαν από τα κατατεθειμένα, στις εμπορικές τράπεζες, κεφάλαια των δημοσίων οργανισμών, των ταχυδρομικών ταμειωτηρίων και από τις ιδιωτικές καταθέσεις ταμειωτηρίου. Ο.π.,σελ.110

²⁰⁴ Ο.π.,σελ.87

²⁰⁵ Στην Ελλάδα, τα τραπεζικά επιτόκια ήταν ελεγχόμενα. Τόσο τα επιτόκια τραπεζικών χορηγήσεων όσο και των τραπεζικών καταθέσεων καθορίζονταν εκάστοτε με αποφάσεις της Ν.Ε.. Άλλωστε, προς το σκοπό της ευνοϊκής πιστοδοτικής μεταχείρισης ορισμένων παραγωγικών κλάδων, οι νομισματικές αρχές είχαν καθιερώσει διαφορετικό ως προς το ύψος των επιτοκίων, για τις διάφορες κατηγορίες χορηγήσεων. Το ύψος των νομοθετικά καθοριζόμενων επιτοκίων διατηρούνταν, από το τέλος του πολέμου και μετά, σε σημαντικά χαμηλότερα επίπεδα από εκείνα των οποίων θα διαμορφώνονταν από την υφιστάμενη σχέση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης δανειακών κεφαλαίων στη χρηματαγορά και των επικρατούντων συνθηκών από άποψη ασφάλειας. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.133-135

μέχρι ενός βαθμού, επηρεαζόταν από την ακολουθούμενη, παράλληλα, πολιτική επιτοκίων επί των καταθέσεων.²⁰⁶

Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με το πρώτο κύριο ζήτημα, της κατεύθυνσης των τραπεζικών πιστώσεων, εφαρμόστηκαν ειδικοί έλεγχοι οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο, της πιστωτικής πολιτικής, για τη ρύθμιση του συνολικού όγκου και της κατανομής των πιστώσεων κατά κλάδους (γενικό πιστωτικό πρόγραμμα)²⁰⁷- προτεραιότητες χρηματοδότησης και περιορισμός ή αποκλεισμός δραστηριοτήτων που ασκούσαν μικρή ή ανασταλτική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη.²⁰⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.23

Συνολική χρηματοδότηση από τις τράπεζες και λοιπούς πιστωτικούς οργανισμούς κατά κλάδους
(Δάνεια υφιστάμενα στο τέλος της περιόδου, σε εκατ. δρχ.)

Τέλος περιόδου	Σύνολο	Γεωργία	Μεταποίηση	Εμπόριο	Οικισμός	Διαφ. Σκοποί
1953	8364,9	2696,4	3262,2	1292,1	202,6	911,6
1954	10594,5	3313,0	4036,0	1697,8	411,4	1136,3
1955	11631,3	3804,3	4314,9	1692,9	499,1	1320,1
1956	14740,5	4548,0	5421,3	2690,2	567,4	1513,6
1957	18936,0	5876,4	7212,6	3307,4	695,1	1844,5
1958(Ιουλ)	20573,7	6145,3	8009,7	3805,0	796,7	1817,0

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.123-124

Σχετικά με το δεύτερο κύριο ζήτημα, τους όρους της μακροπρόθεσμης χρηματοδότησης παραγωγικών επενδύσεων, οι εμπορικές τράπεζες άρχισαν να παίζουν, για πρώτη φορά, ενεργό ρόλο στη μακροπρόθεσμη χρηματοδότηση της βιομηχανίας, το 1957, όταν με απόφαση των νομισματικών αρχών υποχρεώθηκαν να χρησιμοποιούν αποκλειστικά, για μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα δάνεια, το 10% αρχικά και αργότερα το 15% του συνόλου των καταθέσεών τους.²⁰⁹ Αυτό το ποσό, εφόσον δεν εκταμιευόταν, μεταφερόταν σε ειδικό έντοκο λογαριασμό, της Τ.Ε., αποτελώντας δυνάμει μέσο χρηματοδότησης. Το μέτρο δέσμευσης του 15% των καταθέσεων αποτέλεσε βασική συνιστώσα για την εξυγίανση της πίστης διότι, μέχρι το 1955, οι εμπορικές τράπεζες χορηγούσαν στις επιχειρήσεις βραχυπρόθεσμες πιστώσεις ως κεφάλαια κίνησης. Οι χορηγούμενες σε μεγάλη έκταση βραχυπρόθεσμες πιστώσεις μεταβάλλονταν, με συνεχείς ανανεώσεις, σε

²⁰⁶ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.88,100

²⁰⁷ Στη βιομηχανία, από το 1954, άρχισε να περιορίζεται σταδιακά η έκταση εφαρμογής του προληπτικού ελέγχου και το 1957 το μέτρο καταργήθηκε, με την εξ' ολοκλήρου μεταβίβαση της ευθύνης, για κάθε περίπτωση πίστωσης, στην αρμόδια τράπεζα. Εντούτοις, η αδυναμία των εμπορικών τραπεζών να εξασφαλίσουν ορθολογική κατανομή των πιστώσεων, βάσει των γενικότερων επιδιώξεων της οικονομικής πολιτικής, κατέστησε αναγκαία την αναπροσαρμογή τακτικής και στα τέλη του 1958 η Ν.Ε. καθιέρωσε σύστημα γενικών κανόνων τους οποίους όφειλαν να ακολουθούν, οι εμπορικές τράπεζες, κατά τη χορήγηση των βιομηχανικών πιστώσεων. Από το 1959-63, ενώ η επέκταση της χρηματοδότησης συνεχίστηκε, η διαφορά μεταξύ του ποσοστού αύξησης των πιστώσεων και του ποσοστού αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής υπήρξε πολύ μικρότερη. Τον Οκτώβριο του 1963 καταργήθηκαν οι περιορισμοί χρηματοδότησης, με κεφάλαια κίνησης, με τη μέθοδο του ανοιχτού λογαριασμού και δεν συνδεόταν πλέον το ύψος του προς το ποσοστό της ετήσιας κίνησης των πωλήσεων. Ό.π.,σελ.95-97

²⁰⁸ Ό.π.,σελ.93-94

²⁰⁹ Η χρησιμοποίηση ενός μέρους των καταθέσεων ταμιευτηρίου – τυπικά βραχυπρόθεσμων – για τη χορήγηση μακροπρόθεσμων δανείων δεν δημιούργησε κίνδυνο για τη ρευστότητα των τραπεζών, αν ληφθεί υπόψη ότι ο πραγματικός χαρακτήρας αυτών των καταθέσεων ήταν μακροπρόθεσμος. Αυτές, προερχόμενες, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, από μικροκαταθέτες αποτελούσαν πραγματικές αποταμιεύσεις ένα τμήμα των οποίων μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε μακροπρόθεσμες τοποθετήσεις. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.147

μεσοπρόθεσμες και μεγάλο τους μέρος διέρρευσε σε ανεπιτυχείς χρηματοδοτήσεις, με κατάληξη το πάγωμά τους. Η μεγάλη έκταση των παγωμένων πιστώσεων αποτέλεσε σοβαρή ανωμαλία στην οποία συνετέλεσε η προτίμηση των τραπεζών στις βραχυπρόθεσμες πιστώσεις, ως περισσότερο επικερδών, τακτική η οποία επιβάρυνε τις επιχειρήσεις με αυξημένους τόκους.²¹⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.24

Επιτόκια μακροπρόθεσμης χρηματοδότησης

Χρονολογία μεταβολής	
Ιανουάριος 1954	10%
Ιανουάριος 1955	9%
Μάιος 1956	10%
Απρίλιος 1959	9%
Οκτώβριος 1959	7%

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...»,* ό.π.,σελ.112

Ταυτόχρονα, προς τη δημιουργία δυνατοτήτων μακροπρόθεσμης χρηματοδότησης, επιδιώχθηκε και η διαμόρφωση ευνοϊκών όρων, με τον καθορισμό χαμηλότοκων επιτοκίων,²¹¹ αν και στην αρχή οι πιστωτικοί όροι ήταν αρκετά επαχθείς - 12% τόκοι και προμήθειες, στα μακροπρόθεσμα βιομηχανικά δάνεια.²¹² Τη διατήρηση των επιτοκίων σε υψηλά επίπεδα κατέστησε αναγκαία – και μετά τη διεύρυνση του κύκλου εργασιών των τραπεζών – η άνοδος των επιτοκίων καταθέσεων, το Μάιο του 1956. Πολιτική μείωσης των επιτοκίων ακολουθήθηκε από το 1959 και από τότε, μέχρι το τέλος του 1962, τα επιτόκια έπεσαν κατά δύο μονάδες, για τις πιστώσεις προς τη βιομηχανία και τη βιοτεχνία και κατά τρεις μονάδες για μεγαλύτερης διάρκειας δάνεια προς τη βιομηχανία, το εξωτερικό εμπόριο και το καπνεμπόριο. Νέο βήμα για τη μείωση του κόστους χρήματος έγινε, τον Ιανουάριο του 1963, με την απόφαση του υποβιβασμού των επιτοκίων χορηγήσεων, προς τη βιομηχανία και το εξαγωγικό εμπόριο, κατά μισή μονάδα και του επιτοκίου χορηγήσεων προς το εσωτερικό εμπόριο, για απ' ευθείας αγορές προϊόντων από την εγχώρια βιομηχανία, κατά μιάμιση μονάδα. Επίσης, υποβιβασμός του κόστους του τραπεζικού δανεισμού έγινε, τον Οκτώβριο του 1963, με τη μείωση των προμηθειών από 2% σε 1%, ενώ μειώθηκε, κατά μία μονάδα, το επιτόκιο χορηγήσεων προς το εσωτερικό εμπόριο, για απ' ευθείας αγορές προϊόντων τοις μετρητοίς από βιομηχανίες και βιοτεχνίες. Τέλος, μειώθηκε, κατά μία μονάδα, το επιτόκιο υπερημερίας και κατά μισή μονάδα το επιτόκιο προεξόφλησης γραμματίων επαγγελματιών χωρίς τιμολόγιο, ενώ καταργήθηκε και το σύστημα ειδικών χαμηλότοκων δανείων προς τη βιοτεχνία και καθιερώθηκε ενιαίο χαμηλό επιτόκιο 6,5%, για τις χορηγήσεις μέχρι 100.000 δρχ., κατά βιοτέχνη.²¹³

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.25

Εξέλιξη επιτοκίων χρηματοδότησης, 1950-1963

Χρονολογία μεταβολής	Αναπροεξοφλητικό επιτόκιο Τράπεζας της Ελλάδος	Προς βιομηχανία		Προς βιοτεχνία		Προς εξαγωγικό εμπόριο και καπνεμπόριο	Προς εσωτερικό και εισαγωγικό εμπόριο
		Βραχυπρόθεσμες	Μακροπρόθεσμες	Υπό ειδικούς όρους (α)	Λοιπά		

²¹⁰ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...»,* ό.π.,σελ.111

²¹¹ Ό.π.,σελ.112

²¹² Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Α΄ Τόμος, ό.π.,σελ.448*

²¹³ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...»,* ό.π.,σελ.100-101

Ιουλ. 1950	5(β)	12	12	6-8	12	8	12
Ιαν. 1954	5(β)	10	10	6-8	10	8	10
Ιαν. 1955	5(β)	9	9	6-8	9	9	9
Μάιος 1956	11	10	10	6-8	10	9	10
Αυγ. 1956	11	10	10	6-8	10	9	10
Νοεμ. 1956	11	10	10	7-9	10	9	10
Μαρ. 1957	11	10	10	7-9	10	9	10
Απρ. 1959	10	9	9	6,5-8	9	8	10
Ιουλ. 1959	10	9	9	5,5-7	9	7	10
Οκτ. 1959	9	8	7	5,5-7	8	6,5	10
Απρ. 1960	7	8	7	5,5-7	7,5	6	10
Νοεμ. 1960	6	8	7	5,5-7	7,5	6	10
Μαρ. 1961	6	8	7	5,5-7	7,5	6	10
Ιαν. 1962	6	8(γ)	7(γ)	5,5-7	7,5	6	10
Απρ. 1963	5,5	7,5(γ)(δ)	7(γ)	5,5-7	7,5	5,5	8,5(στ)
Οκτ. 1963	5,5	7,5(γ)(δ)	7(γ)	-	7,5(ε)	5,5	7,5(στ)

- Τα δάνεια από κεφάλαια Ο.Χ.Ο.Α. επιβαρύνονται από 1-12-1959 με επιτόκιο πλέον προμήθειας από 5-7% ανάλογα την περίπτωση

- Στα ποσοστά του παραπάνω πίνακα δεν περιλαμβάνονται οι εισπραττόμενες προμήθειες (από τον Ιανουάριο 1954, 1-2% και από τον Οκτώβριο 1963, 1%)

(α) Δάνεια για αγορά πρώτων υλών και ανανέωση εξοπλισμού

(β) Τα επιτόκια αυτά έχουν τυπική μόνο σημασία, καθόσον μέχρι το 1956 δεν λάμβαναν χώρα αναπροεξοφλήσεις.

(γ) Για τις εξαγωγικές βιομηχανίες από το 1962 καθιερώθηκε επιτόκιο 4-5% πλέον προμήθειας 1%.

(δ) Για προεξοφλήσεις γραμματίων. Για άλλες μορφές βραχυπρόθεσμης χρηματοδότησης ισχύουν ανώτερα επιτόκια μέχρι 9%.

(ε) Για το μέχρι 100 χιλιάδων δραχμών τμήμα των πιστώσεων προς τη βιοτεχνία επιτόκιο 6,55.

(στ) Για αγορά εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων. Οι χρηματοδοτήσεις αυτές αντιπροσωπεύουν ελάχιστο τμήμα των πιστώσεων.

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.102

Η χρηματοδότηση του αγροτικού τομέα²¹⁴ προήλθε, κατά μεγάλο μέρος, από κεφάλαια της εκδοτικής τράπεζας και αποτέλεσε έναν από τους βασικούς παράγοντες αυξητικής επίδρασης της προσφοράς χρήματος. Η αδυναμία της Α.Τ.Ε. να αυξήσει τις καταθέσεις της, ανάλογα με τις εμπορικές τράπεζες, οφειλόταν σε σημαντικό βαθμό στο γεγονός ότι οι αγρότες, ευρισκόμενοι σε δανειακές συναλλαγές με την Α.Τ.Ε., απέφευγαν να καταθέτουν τις αποταμιεύσεις τους, σε αυτήν, φοβούμενοι τους συμψηφισμούς ή άλλο, για αυτούς, δυσμενές ενδεχόμενο. Αλλά η καθυστέρηση της Α.Τ.Ε. στη συγκέντρωση των καταθέσεων, έναντι των άλλων τραπεζών, σχετιζόταν και προς την υπάρχουσα ωφέλειά της από τη διαφορά μεταξύ του καταβαλλόμενου χαμηλού επιτοκίου για τις πιστώσεις της Τ.Ε. και του υψηλότερου επιτοκίου το οποίο θα κατέβαλλε για τις καταθέσεις σε αυτήν. Η παραπάνω δυσχέρεια της Α.Τ.Ε. δημιουργούσε πρόβλημα εξεύρεσης πιστώσεων, για την κάλυψη των αναγκών του αγροτικού τομέα, οι οποίες ήταν πολύ σημαντικές. Προς αυτό το σκοπό καταβλήθηκε προσπάθεια διοχέτευσης κεφαλαίων προς την Α.Τ.Ε., που να μην προέρχονται από το εκδοτικό προνόμιο, με την αξιοποίηση τόσο των κατατεθειμένων κεφαλαίων των δημοσίων οργανισμών στην Τ.Ε. και με την υποχρέωση των ταχυδρομικών ταμειωτηρίων να καταθέτουν τμήμα των διαθεσίμων τους στην Α.Τ.Ε., όσο και με τη διάθεση κεφαλαίων του δημοσίου (πρόγραμμα γεωργικών επενδύσεων). Από αυτές τις πηγές δεν πραγματοποιήθηκε πλήρης κάλυψη των

²¹⁴ Από την εξέταση των διαφόρων κατηγοριών δανείων της γεωργίας συνάγεται ότι το μεγαλύτερο μέρος της γεωργικής χρηματοδότησης αποτελείτο από βραχυπρόθεσμα καλλιεργητικά δάνεια, ενώ οι μακροπρόθεσμες χορηγήσεις κυμαίνονταν σε χαμηλά επίπεδα. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.124

αναγκών του αγροτικού τομέα και η συνέχιση της χρηματοδότησης από το εκδοτικό προνόμιο συνεχίστηκε, αν και με πολύ μικρότερη ένταση.²¹⁵

Παράλληλα, προς την προσπάθεια εξεύρεσης κεφαλαίων, επιδιώχθηκε και η βελτίωση των όρων χρηματοδότησης, με την μείωση των επιτοκίων. Η εξέλιξη της χρηματοδότησης, την περίοδο 1956-63, αντανάκλα την ασκηθείσα πολιτική συνεχούς αύξησης των πιστώσεων και ιδιαίτερα των μεσοπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων - στα προγράμματα μεσοπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων πιστώσεων προβλεπόταν η χορήγηση σημαντικού τμήματος με επιτόκιο 2% - προς προώθηση της ανάπτυξης(επέκταση του παραγωγικού δυναμικού, βελτίωση της παραγωγικότητας και αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, κλπ.).²¹⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.26

*Χορηγήσεις δανείων μέσης και μακράς προθεσμίας Α.Τ.Ε. κατά πηγές χρηματοδότησης, 1955-1963
(Πραγματοποιηθείσες νέες χορηγήσεις εντός του έτους σε εκατ. δρχ)*

Πηγές χρηματοδότησης	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Κεφάλαια Τ.Ε. (εκδοτικού προνομίου και δημ. Οργανισμών)	61	71	268	411	409	256	1.007	106	279
Κεφάλαια ελλην. Δημοσίου	54	171	101	108	374	139	-	-	-
Κεφάλαια Ταχ. Ταμιευτηρίων	-	-	-	-	139	232	-	163	93
Κεφάλαια Ο.Χ.Ο.Α	45	32	38	101	-	-	-	-	-
Κεφάλαια Εμπ. Τραπεζών	-	-	-	-	-	400	-	-	-
Κεφάλαια αμερ. βοήθειας	-	-	-	-	-	-	-	400	400
Ίδια διαθέσιμα Α.Τ.Ε.	-	-	90	99	92	88	98	132	192
Λοιπά διαθέσιμα	-	52	24	19	-	-	-	-	-
Σύνολο	160	326	521	738	1.014	1.115	1.105	801	964

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.109

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.27

*Ποσοστιαία κατανομή χρηματοδότησης του αγροτικού τομέα κατά κατηγορίες, 1953-1963
(υπόλοιπα τέλους έτους)*

Έτη	Σύνολο	Καλλιεργητικά δάνεια	Δάνεια επ' ενεχύρω προϊόντων	Λοιπά	Μακροπρόθεσμες χορηγήσεις	Γεωργικά εφόδια σε αποθήκες της Α.Τ.Ε.
1953	100	40,0	27,5	3,3	14,2	15,0
1954	100	41,4	24,0	2,8	11,7	20,1
1955	100	41,7	25,8	2,4	11,6	18,5
1956	100	41,8	29,0	3,7	13,0	12,5
1957	100	38,2	29,2	4,0	15,1	13,5
1958	100	39,1	27,1	3,4	20,0	10,4
1959	100	37,5	21,4	3,0	25,5	12,6

²¹⁵ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.103-105

²¹⁶ Ό.π.,σελ.106-107

1960	100	38,0	19,3	2,9	30,7	9,1
1961	100	35,3	22,7	2,6	33,0	6,4
1962	100	30,9	27,9	2,2	31,9	7,1
1963	100	34,8	24,9	2,2	31,8	6,3

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.108

Στον δευτερογενή τομέα, παρ' ότι γενικά οι ανάγκες της βιομηχανίας σε βραχυπρόθεσμα κεφάλαια ικανοποιούνταν πλήρως, σε μεμονωμένες περιπτώσεις εμφανίστηκαν δυσχέρειες δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι οι εμπορικές τράπεζες κατένειμαν τα κεφάλαια, μεταξύ των βιομηχανικών επιχειρήσεων, όχι στη βάση του αντικειμενικού κριτηρίου του τόκου, αλλά στη βάση της υποκειμενικής τους κρίσης, με αποτέλεσμα την ευνοϊκή πιστοδότηση ορισμένων μεγάλης οικονομικής επιφάνειας επιχειρήσεων σε βάρος μικρών αλλά αποδοτικών επιχειρήσεων οι οποίες εμφάνιζαν δυνατότητες μελλοντικής ανάπτυξης. Γενικότερα, οι εμπορικές τράπεζες έδειχναν επιφυλακτικότητα όσον αφορά τη χρηματοδότηση της βιομηχανίας, καθώς δεν ήταν οργανωμένες, σε επαρκή βαθμό, ειδικά για την άσκηση της βιομηχανικής πίστης.²¹⁷

Το δεσπόζων, όμως, στοιχείο της πιστωτικής πολιτικής, προς τη βιομηχανία - που κατέχει κεντρική θέση στην επίτευξη της νομισματικής σταθερότητας αλλά και της στασιμότητας, σε επίπεδο ανάπτυξης - ήταν η μακροπρόθεσμη χρηματοδότηση. Όπως είδαμε, η πολιτική των τραπεζών ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τους αποταμιευτές, καθώς οι υψηλοί τόκοι και η σταθερότητα της αξίας του νομίσματος είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των αποταμιεύσεων στις τράπεζες. Από την άλλη μεριά, η Ν.Ε. επέβαλλε ψηλούς τόκους και μια σειρά άλλων επιβαρύνσεων στις τραπεζικές πιστώσεις, με αποτέλεσμα τη νομισματική σταθερότητα και τη συνεχή αύξηση των καταθέσεων αλλά και την περιορισμένη αύξηση της δανειοδότησης που αποτέλεσε ανασχετικό παράγοντα για τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Παράλληλα, οι υψηλοί τόκοι μεγάλωναν την εξάρτηση, της βιομηχανίας, από τις τράπεζες.²¹⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.2.28

Εξέλιξη χρηματοδότησης της βιομηχανίας και βιομηχανικής παραγωγής, 1954-1963

Έτη	(σε εκατ. δρχ)			Ποσοστό αύξησης χρηματοδότησης βιομηχανίας για κεφάλαια κίνησης (μέσα επίπεδα)	Ποσοστό αύξησης βιομηχανικής παραγωγής (μέσα επίπεδα)
	Χρηματοδότηση(υπόλοιπα τέλους έτους)	Προεξόφληση γραμματίων	Λοιπά δάνεια για κεφάλαια κινήσεως		
1954	2.172,0	764,7	1.407,3	31,3	24,0
1955	2.299,8	839,4	1.460,4	17,2	3,2
1956	2.888,3	963,8	1.924,5	11,2	1,3
1957	4.445,8	969,4	3.476,4	41,0	8,0
1958	5.519,9	946,4	4.573,5	43,3	10,0
1959	5.653,2	1.869,0	3.784,2	7,0	1,0
1960	6.595,5	1.944,5	4.651,0	10,5	7,7
1961	7.492,6	2.087,3	5.405,3	18,0	6,2
1962	8.745,8	2.186,2	6.559,6	13,8	5,0
1963	10.249,4	2.414,2	7.835,2	17,6	7,4

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.96

²¹⁷ Σάκης Καραγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.129

²¹⁸ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.88

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.29

Οι πηγές χρηματοδότησης των ιδιωτικών επενδύσεων στη βιομηχανία
(σε εκατ. δρχ.)

Πηγές	1956	1957
Από χορηγήσεις Ο.Χ.Ο.Α.	60,3	33,8
Από χορηγήσεις Ε.Τ.Ε. και Αθηνών	4,0	8,3
Από χορηγήσεις εμπορικών τραπεζών	-	13,0
Από χορηγήσεις Α.Τ.Ε.	23,2	57,5
Από δάνεια εξωτερικού	588,0	375,0
Από λοιπές πηγές*	411,5	802,4
Ακαθάριστες χρηματοδοτούμενες Ιδιωτικές επενδύσεις	1087,0	1290,0

*Μέγεθος από το υπόλοιπο συμπεριλαμβάνον αυτοχρηματοδότηση, εξωτερικά δάνεια, ενδεχομένως και τραπεζικές πιστώσεις προθεσμίας μέχρι 3 ετών, χρησιμοποιούμενες στην πράξη για επενδύσεις. Κατά πάσα πιθανότητα όμως η διαφορά μεταξύ 1956 και 1957 οφείλεται κυρίως στην αύξηση της αυτοχρηματοδότησης.

Πηγή: Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.128

Έτσι, αν και στη δεκαετία του 1950 μεγαλώνει ταχύτατα η εξάρτηση των βιομηχάνων από τις τράπεζες, η κρατική πολιτική (Ν.Ε., Ε.Τ.Ε.) δεν προωθεί με χαμηλότοκα δάνεια τη βιομηχανία. Άλλωστε, το ύψος των τόκων υποδηλώνει ότι μόνο οι υπάρχουσες ελάχιστες μεγάλες βιομηχανίες ήταν σε θέση να ανταπεξέλθουν στις επιβαρύνσεις της δανειοδότησης. Με άλλα λόγια, η πολιτική των τραπεζών οδήγησε στη διατήρηση των μονοπωλίων, τη στασιμότητα της βιομηχανίας και τη σύνδεση και εξάρτηση της βιομηχανίας από τις τράπεζες. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 όπου αρχίζει μια εντατική δανειοδότηση των τραπεζών, προς όλες τις επιχειρήσεις - με αποκορύφωμα την πολιτική της δικτατορίας - έχουμε αυτή τη στασιμότητα.²¹⁹

Σχετικά με τη χρηματοδότηση της βιοτεχνίας εφαρμόστηκε ειδικό ευνοϊκό καθεστώς, που διέφερε από το αντίστοιχο της βιομηχανίας, καθώς συνεχίστηκε να ισχύει η χρηματοδότηση από κεφάλαια της Τ.Ε. με χαμηλότερο επιδοτούμενο επιτόκιο. Μέχρι και το 1959 τα σχετικά δάνεια τελούσαν υπό την έγκριση της Επιτροπής Βιοτεχνικών Πιστώσεων, ενώ αργότερα χορηγούνταν με ευθύνη των εμπορικών τραπεζών. Στις βιοτεχνικές επιχειρήσεις χορηγούνταν πιστώσεις και βάσει εμπορικών γραμματίων, όπως και άλλα δάνεια, υπό όρους και προϋποθέσεις που καθορίζονταν από την Ν.Ε.. Μεταξύ 1956-63, με διαδοχικές αποφάσεις, τα όρια χρηματοδότησης των βιοτεχνικών επιχειρήσεων διευρύνθηκαν κατά πολύ.²²⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.30

Χρηματοδότηση της βιοτεχνίας, 1955-1963

Τέλος έτους	Υπόλοιπα (σε εκατ. δρχ)	Μεταβολές %
1955	123	71
1956	263	114
1957	426	62
1958	594	40
1959	779	31
1960	1.256	61
1961	1.226	-2

²¹⁹ Ο.π.,σελ.89

²²⁰ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.97-98

1962	1.345	10
1963	1.782	33

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.98

Όσον αφορά τη χρηματοδότηση του εξαγωγικού εμπορίου, οι πιστωτικές ανάγκες του καλύφθηκαν πλήρως. Οι νομισματικές αρχές ευνόησαν τη χρηματοδότηση του εξαγωγικού εμπορίου, από τις εμπορικές τράπεζες, για το σκοπό της προώθησης των εξαγωγών η οποία επηρέαζε ευνοϊκά τη γεωργική, κυρίως, παραγωγή. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως, το 1956, η αύξηση της χρηματοδότησης του εξαγωγικού εμπορίου, εκτός από το καπνεμπόριο, κινήθηκε στο 46% περίπου έναντι της αύξησης του όγκου των εξαγωγών κατά 5%.²²¹

Από την άλλη μεριά, η χρηματοδότηση του εσωτερικού²²² και εισαγωγικού²²³ εμπορίου, από την επίσημη χρηματαγορά, δεν ικανοποίησε πλήρως τις πιστωτικές ανάγκες αυτών των κλάδων, λόγω των διατηρούμενων, σε αυτούς, ποσοτικών πιστωτικών περιορισμών.²²⁴ Σταθερή κατεύθυνση της πιστωτικής πολιτικής ήταν η διατήρηση των πιστώσεων στα αναγκαία εκάστοτε επίπεδα, για την διακίνηση των προϊόντων και την αποθάρρυνση της επέκτασης των καταναλωτικών πιστώσεων. Οι ποσοτικοί περιορισμοί ίσχυαν όλη την περίοδο της νομισματικής σταθεροποίησης,

²²¹ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π.,σελ.131

²²² Παρά τους πιστωτικούς περιορισμούς, πάνω στο εσωτερικό εμπόριο, υπήρχαν ενδείξεις ότι οι χορηγήσεις, από το 1956, επέτρεψαν την άνετη διακίνηση των εμπορευμάτων. Έτσι, η χρηματοδότηση του εσωτερικού εμπορίου αυξήθηκε, από το 1956-58, κατά 66%, έναντι αύξησης του όγκου των διακινούμενων αγαθών κατά 20%. Αν μάλιστα ληφθούν υπόψη οι εκ μέρους της βιομηχανίας πιστωτικές διευκολύνσεις, προς το εσωτερικό εμπόριο όπως και αυτές της αλλοδαπής, η αύξηση της χρηματοδότησης του εσωτερικού εμπορίου, τη διετία 1956-58, ανήλθε σε 88% περίπου χωρίς, έτσι, να παρουσιαστούν δυσχέρειες, από άποψη χρηματοδότησης, κατά τη διακίνηση του όγκου των εμπορευμάτων. Ωστόσο, αν καταργούνταν οι ποσοτικοί περιορισμοί του εσωτερικού εμπορίου θα μπορούσε να απορροφήσει σε σχετικά μεγάλη έκταση βραχυπρόθεσμα κεφάλαια, από το τραπεζικό σύστημα, διότι η κατάργηση των ποσοτικών περιορισμών, αφενός, θα διευκόλυνε τη σε μεγαλύτερη έκταση δημιουργία αποθεμάτων, από τις εμπορικές επιχειρήσεις, αφετέρου, θα ευνοούσε την αύξηση του αριθμού των ενδιάμεσων, κατά τη διακίνηση των αγαθών. Έτσι, αν και οι εμπορικές τράπεζες είχαν μεγαλύτερη προτίμηση τοποθέτησης των διαθέσιμων τους στο εμπόριο, οι νομισματικές αρχές διατήρησαν τους πιστωτικούς περιορισμούς διότι ο κίνδυνος διαταραχής της νομισματικής ισορροπίας θα ήταν μεγαλύτερος σε περίπτωση απεριόριστης χρηματοδότησης του εμπορίου, παρά των περισσότερων παραγωγικών κλάδων της οικονομίας. Ό.π.,σελ.131-132

²²³ Η σημαντική αύξηση των εισαγωγών, κατά τη δεκαετία του 1950, διευκόλυνε τις πιστωτικές ανάγκες του εισαγωγικού εμπορίου. Η αυξημένη ζήτηση κεφαλαίων, από το εισαγωγικό εμπόριο, καλυπτόταν εν μέρει από την επίσημη χρηματαγορά, λόγω των αυστηρών πιστωτικών περιορισμών στη χρηματοδότησή του. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αύξηση της χρηματοδότησης του εισαγωγικού εμπορίου, μέσα στη διετία 1956-58, κατά 30%, έναντι αύξησης του όγκου των εισαγωγών κατά 48% περίπου. Άλλωστε, πρέπει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος των καλυπτόμενων πιστωτικών αναγκών του εισαγωγικού εμπορίου, από το τραπεζικό σύστημα, αφορούσε εισαγωγές βασικών ειδών διατροφής. Για τις μη καλυπτόμενες πιστωτικές ανάγκες, από την επίσημη χρηματαγορά, οι εισαγωγείς προσέφευγαν, κυρίως, στις πιστωτικές διευκολύνσεις της αλλοδαπής και δευτερευόντως στην ανεπίσημη χρηματαγορά. Οι πιστωτικές διευκολύνσεις της αλλοδαπής κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος των πιστωτικών αναγκών του εισαγωγικού εμπορίου, μια και το ύψος τους υπερέβαινε τις χορηγούμενες πιστώσεις των εμπορικών τραπεζών. Οι πιστωτικές διευκολύνσεις ανήλθαν, στα τέλη του 1955, σε 28,9 εκατομμύρια δολάρια, το 1956, σε 53,5 εκατομμύρια δολάρια και το 1957, σε 84,3 εκατομμύρια δολάρια. Αν εκτός από τις πιστώσεις της επίσημης χρηματαγοράς ληφθούν υπόψη και οι πιστωτικές διευκολύνσεις της αλλοδαπής, η αύξηση της χρηματοδότησης του εσωτερικού εμπορίου ανήλθε σε 180% περίπου, μέσα στη διετία 1956-58. Ενδεχόμενη κατάργηση των πιστωτικών περιορισμών θα συνεπαγόταν αύξηση της χρηματοδότησης του εισαγωγικού εμπορίου, από την επίσημη χρηματαγορά, μια και η προσφυγή των εισαγωγέων στην ανεπίσημη χρηματαγορά συνεπαγόταν μεγαλύτερη επιβάρυνση, σε σχέση προς τις επιβαρύνσεις των χορηγούμενων πιστώσεων από τις εμπορικές τράπεζες. Ό.π.,σελ.132-133

²²⁴ Ό.π.σελ.131

με τον καθορισμό ανώτατου ορίου χρηματοδότησης κατά τράπεζα, εντούτοις, τα ανώτατα όρια αυξάνονταν συνεχώς και με ρυθμό πολύ ταχύτερο της αύξησης του κύκλου εργασιών, με τρόπο ώστε να βελτιώνονται αντίστοιχα οι συνθήκες πιστοδότησης του εμπορίου.²²⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.31

*Η χρηματοδότηση του εμπορίου, 1953-1957
(δάνεια υφιστάμενα στο τέλος της περιόδου, σε εκατ. δρχ.)*

Τέλος περιόδου	Σύνολο	Εσωτερικό Εμπόριο	Εισαγωγικό Εμπόριο	Εξαγωγικό Εμπόριο	Καπνεμπόριο
1953	1292,1	544,9	261,8	180,4	305,0
1954	1697,8	764,6	263,4	219,1	450,7
1955	1692,9	792,2	178,6	242,4	479,7
1956	2690,2	1005,1	259,1	346,1	1079,9
1957	3307,4	1438,7	311,3	482,1	1075,3
1958(Ιουλ.)	3805,0	1737,8	279,5	298,2	1489,5

Πηγή: Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.130-131

Τέλος, ο μόνος κλάδος ο οποίος παρουσίαζε ανέκαθεν σημαντική αυξημένη ζήτηση δανειακών κεφαλαίων, τα οποία δεν καλύπτονταν από την επίσημη χρηματαγορά, ήταν η οικοδομική δραστηριότητα. Η χρηματοδότηση της οικοδομικής δραστηριότητας, από το τραπεζικό σύστημα, είχε σχεδόν αποκλειστεί από μέρους των νομισματικών αρχών, για λόγους σκόπιμης οικονομικής κατανομής των πιστώσεων. Κατά συνέπεια, το σύνολο σχεδόν των πιστωτικών αναγκών, της οικοδομικής δραστηριότητας, καλύφθηκε από την ανεπίσημη χρηματαγορά.²²⁶

2.2.4 Η εξέλιξη και η διάρθρωση των επενδύσεων οικονομικής ανάπτυξης

Η αποκατάσταση της νομισματικής ισορροπίας και ομαλότερων συνθηκών στην ευρύτερη οικονομία ενίσχυσε την τάση για αποταμίευση και, μέσω του τραπεζικού συστήματος, διευκολύνθηκε η πραγματοποίηση αυξανόμενου όγκου επενδύσεων.²²⁷ Όπως φαίνεται, από το πίνακα Β.ΙΙ.2.32, ενδεικτική είναι η διαφορά του μέσου ρυθμού αύξησης των επενδύσεων, την περίοδο 1956-63, από τον αντίστοιχο ρυθμό της περιόδου 1950-56. Εντούτοις, όπως προκύπτει από τις συγκρίσεις με άλλες ανεπτυγμένες χώρες, το κατά κεφαλήν επίπεδο επενδύσεων, στην Ελλάδα, παρέμενε πολύ χαμηλό(πίνακας Β.ΙΙ.2.33).²²⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.32

*Μέσες ετήσιες μεταβολές ακαθαρίστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου(χωρίς τα πλοία)στην Ελλάδα, 1950-1963
(σε σταθερές τιμές 1954)*

	Μ.Ο. 1950-56	Μ.Ο. 1956-63	Μ.Ο. 1950-63
Ιδιωτικές Επενδύσεις	8,5%	10,3%	9,5%
Δημόσιες Επενδύσεις	- 2,4%	13,3%	6,1%
Σύνολο επενδύσεων	4,0%	11,1%	7,8%

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.42

²²⁵ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.99

²²⁶ Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ. 133

²²⁷ Για τις πραγματοποιηθείσες επενδύσεις της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε και Γεώργιος Ι. Αγαπητός,ό.π.,σελ.45-48,51-55 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου,ό.π.,σελ.93-102,106-111 - Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας,ό.π.,σελ.75-80,82

²²⁸ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.42,44

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.33

Συμμετοχή των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν, 1956
(% σε αγοραίες τιμές)

Ελλάδα	Αυστρία	Βέλγιο	Γαλλία	Δανία	Δ.Γερμανία	Ιταλία	Κάτω Χώρες	Νορβηγία	Σουηδία
14,5	23	17	17	17	23	20	25	26	20

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.29

Η δυσμενής κατάσταση της ελληνικής οικονομίας, από άποψη επενδύσεων, ενισχυόταν και από το γεγονός ότι η κατά κλάδους κατανομή τους δε γινόταν κατά οικονομικά ορθολογικό τρόπο, καθώς το ποσοστό των επενδύσεων, στους άμεσους παραγωγικούς κλάδους (γεωργία, μεταλλεία, μεταποίηση, κλπ), υπέστη διαδοχικά ουσιώδεις μειώσεις - από 31,4%, το 1951, σε 22,8%, το 1957 - με τη μεγαλύτερη να παρουσιάζεται στις επενδύσεις του γεωργικού τομέα, λόγω του περιορισμού των δαπανών για την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων.²²⁹ Συνολικά, μεταξύ 1950-63, οι επενδύσεις, στη γεωργία, τα μεταλλεία και τη βιομηχανία, απορρόφησαν, κατά μέσο όρο, το 26,7% του συνόλου των επενδύσεων.²³⁰ Αντίθετα, οι επενδύσεις στους έμμεσους παραγωγικούς κλάδους - ενέργεια, μεταφορές - παρουσίασαν, από το 1953 και μετά, αύξηση η οποία αποδίδεται, κυρίως, στην εγγραφή σημαντικού αριθμού πλοίων στα ελληνικά νηολόγια.²³¹ Το μεγαλύτερο, όμως, ποσοστό επενδύσεων, σε σχέση προς όλους τους κλάδους, απορρόφησαν οι οικοδομές, καθώς, μεταξύ 1950-63, οι επενδύσεις σε κατοικίες αντιπροσώπευαν το 32,9% του συνόλου.²³²

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.34

Κατανομή των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου κατά τομείς δραστηριότητας, 1950-1963
(χωρίς πλοία, σε σταθερές τιμές 1954)

	1950-52	1953-55	1956-58	1959-61	1962-63	Μ.Ο. 1950-63
Αγροτικός τομέας, μεταλλεία, βιομηχανία	34,9	20,7	26,9	26,6	25,8	26,7
Ενέργεια, ύδρευση, Μεταφορές και επικοινωνία κλπ.	24,0	21,9	25,4	30,0	29,3	27,0
Κατοικίες	27,0	41,6	35,9	30,5	31,3	32,9
Λοιπές	14,1	15,8	11,8	12,9	13,6	13,4
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.43

2.2.4.1 Οι δημόσιες επενδύσεις

Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, οι δημόσιες επενδύσεις είχαν κατά μικρό τμήμα τη μορφή επενδύσεων δημιουργίας κατάλληλου οικονομικού περιβάλλοντος, για την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, καθώς το μεγαλύτερο μέρος τους συσχετίστηκε με την αποκατάσταση των ζημιών από τον πόλεμο και τους σεισμούς και μικρό μόνο μέρος τους προσανατολίστηκε στην κατασκευή βασικών έργων υποδομής.²³³ Η παραπάνω διαπίστωση αναπαριστάται και στη συνεχή πτώση των δημοσίων επενδύσεων, στο σύνολο των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου της χώρας, αφού το ποσοστό τους από το 46,3%, το 1949, κατήλθε σε

²²⁹ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.27,29-30

²³⁰ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.44

²³¹ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.30

²³² Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.

²³³ Για την κατανομή των δημοσίων επενδύσεων βλέπε και Τάσος Γιαννίτσης, *Η Ελληνική Βιομηχανία...*,ό.π.,σελ.19

26,6%, το 1957. Σε απόλυτους αριθμούς, ενώ το σύνολο των επενδύσεων, μεταξύ των δύο αυτών ετών, διπλασιάστηκε οι δημόσιες επενδύσεις κινήθηκαν στα ίδια επίπεδα.²³⁴ Ωστόσο, την περίοδο 1950-63, οι δημόσιες επενδύσεις παρουσίασαν συνολικά μέση ετήσια αύξηση 6,1%, ενώ η συμμετοχή τους στο σύνολο των επενδύσεων ανήλθε σε 35%, στις αρχές της δεκαετίας του 1960 - τομείς μεταφορών, εξηλεκτρισμού και έγγειων βελτιώσεων.²³⁵

Η εξέλιξη της διάρθρωσης των δημοσίων επενδύσεων και ο τρόπος χρηματοδότησής τους, κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, αποδεικνύουν πως ο ενεργειακός τομέας απορρόφησε - από το 1953 έως το 1955 - το μεγαλύτερο μέρος από όλους τους κλάδους των δημοσίων επενδύσεων (υδρο-θερμοηλεκτρικά εργοστάσια). Ο αγροτικός τομέας και ιδιαίτερα η γεωργία απορρόφησε, από το 1953, το ¼ σχεδόν του συνόλου των δαπανών των δημοσίων επενδύσεων (εγγειοβελτιωτικά έργα αποστράγγισης, άρδευσης, αποξήρανσης, κλπ.). Στις συγκοινωνίες και τον τουρισμό οι επενδύσεις παρουσίασαν, από το 1953, συνεχή άνοδο, τόσο απόλυτη όσο και σχετική, καθώς, κατά το 1953-54, αυτές οι επενδύσεις ανήλθαν στο 11,6%, του συνόλου των δημοσίων επενδύσεων και, κατά το 1957, έφθασαν το 18,7% του συνόλου (κατασκευή νέων οδών και συντήρηση των ήδη υπαρχόντων, βελτίωση του τροχιαίου υλικού και συντήρηση του δικτύου σιδηροδρόμων, επέκταση του τηλεπικοινωνιακού δικτύου της χώρας, ανέγερση τουριστικών ξενοδοχείων, κλπ.).²³⁶ Τέλος, οι επενδύσεις στον τομέα υγιεινής και πρόνοιας αφορούσαν, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, στεγασείς σεισμοπλήκτων και πλημμυροπαθών και δευτερευόντως έργα εξυγίανσης και ύδρευσης.²³⁷

Αναλυτικότερα, από τα επενδύσιμα κεφάλαια στους παραγωγικούς κλάδους της οικονομίας, ο αγροτικός τομέας απορρόφησε, μετά τα μεταλλεία, το μικρότερο μέρος του συνόλου των επενδύσεων της χώρας. Το χαμηλό ποσοστό των επενδύσεων στον αγροτικό τομέα, σε σχέση με τους άλλους κλάδους, οφειλόταν, κυρίως, στις περιορισμένες δυνατότητες των αγροτών να διενεργήσουν επενδύσεις από τα διαθέσιμά τους, εξαιτίας του χαμηλού κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι, το 1956, από το ύψος των αγροτικών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, το 60% χρηματοδοτήθηκε από το Δημόσιο, το 18% από τραπεζικά κεφάλαια και μόνο το 22% αποτελούσε αυτοχρηματοδότηση των αγροτών.²³⁸

Παρά τις όποιες πραγματοποιηθείσες γεωργικές επενδύσεις υπήρχαν σημαντικές ανάγκες σχηματισμού πάγιων κεφαλαίων, καθώς η στενότητα του καλλιεργούμενου

²³⁴ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.39-40,168

²³⁵ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.45

²³⁶ Η ανάγκη της άμεσης αποκατάστασης των πολεμικών ζημιών και η περαιτέρω προώθηση του κλάδου των μεταφορών είχε ως αποτέλεσμα αυτή η προσπάθεια, λόγω της φύσης των απαιτούμενων έργων, να αναληφθεί, κατά κύριο λόγο, από το κράτος. Στις μεταφορές και τις επικοινωνίες οι επενδύσεις απορρόφησαν, κατά τα έτη 1949-50, το 26% σχεδόν, του συνόλου των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου της χώρας, με συνεχώς, όμως, φθίνοντα ρυθμό καθώς, το 1953, αυτό το ποσοστό κατήλθε σε 12% η δε δαπάνη για τις επενδύσεις σε αυτόν τον κλάδο ήταν μόλις το 50% της αντίστοιχης του 1949. Από το 1954 και μετά παρατηρήθηκε εκ νέου επιτάχυνση του ρυθμού των επενδύσεων στον τομέα των μεταφορών, με τρόπο ώστε, κατά το 1957, να αποτελούν το 25% των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου της χώρας. Αυτή η αύξηση πρέπει να αποδοθεί, αφενός, στην εγγραφή πολλών εμπορικών πλοίων ελληνικής ιδιοκτησίας στα ελληνικά νηολόγια, η οποία κατέστη δυνατή μετά την ψήφιση του νόμου για την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, αφετέρου, στην αύξηση των εισαγωγών αυτοκινήτων(I.X.), μετά την απελευθέρωση των εισαγωγών. Κύριο χαρακτηριστικό των μεταπολεμικών επενδύσεων στις μεταφορές ήταν ο ολοένα μεγαλύτερος βαθμός προσανατολισμού τους προς το οδικό δίκτυο. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.38

²³⁷ Ο.π., σελ.169,173

²³⁸ Ο.π., σελ.31

εδάφους, η πυκνότητα του αγροτικού πληθυσμού και, έτσι, η απαιτούμενη εντατικοποίηση των καλλιεργειών καθιστούσαν αναγκαία την πραγματοποίηση μεγάλης έκτασης κρατικών επενδύσεων, στον αγροτικό τομέα - έργα άρδευσης και αποστράγγισης και εφοδιασμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων με σύγχρονο μηχανικό εξοπλισμό.²³⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.35

Εκτελεσθέντα μικρά εγχειροβελτιωτικά έργα, 1950-1955

	1950-51	1951-52	1952-53	1953-54	1954-55
Αριθμός έργων	408	412	720	585	479
Συνολική δαπάνη έργου(εκατ. δρχ)	15	14,2	24,6	26,2	23,6
Ποσοστό συμμετοχής των ενδιαφερόμενων στην ανωτέρω δαπάνη	53%	45,1%	43,3%	37,2%	26%
Ωφεληθείσες γεωργικές οικογένειες	55.751	64.696	104,993	92.540	62.832
Ετήσια αύξηση του ακαθ. γεωργικού εισοδήματος(εκατ. δρχ)	58,1	41,6	70,9	57,8	45,9
Ποσοστό αύξησης γεωργικού εισοδήματος	9,7%	0,4%	0,7%	0,4%	0,3%

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.31

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950 έγιναν εμφανή τα σημάδια μιας προσπάθειας εκλογίκευσης, κυρίως, με τη βραδεία επέκταση των δημοσίων επενδύσεων και των κρατικών δραστηριοτήτων που στόχευαν στην εμπειρική έρευνα, στην αναδιάρθρωση της εγγείου ιδιοκτησίας και στις αγροτικές εφαρμογές. Έτσι, το 1960, οι κρατικές επενδύσεις στον αγροτικό τομέα, που κατά κύριο λόγο πήραν τη μορφή εγχειροβελτιωτικών έργων, κυμάνθηκαν γύρω στο 50% του συνόλου των ακαθαρίστων επενδύσεων του ίδιου τομέα, κάνοντας δυνατή τόσο την επέκταση της καλλιεργούμενης επιφάνειας όσο και την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών - οι καλλιέργειες των οποίων η επιδιώχθηκε επέκτασή τους (οπωροκηπευτικά, βαμβάκι, αραβόσιτος, κλπ.) χρειαζόνταν συστηματική άρδευση, ενώ οι αρδευόμενες εκτάσεις από 140 χιλ. στρέμματα προπολεμικά, έφτασαν τα 52 εκ. στρέμματα, το 1962. Επιπλέον, η επίσημη πολιτική ενθάρρυνε την εκμηχάνιση της γεωργίας, με τον αριθμό των τρακτέρ, την περίοδο 1953-63, να υπερτετραπλασιάζεται. Τέλος, κατά τη δεκαετία του 1950, παρατηρήθηκε κάποια αύξηση των αναδασμών, αν και σύμφωνα με τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε. σε ολόκληρη την περίοδο 1953-78 δεν κάλυψαν παρά μόνο το 18% της καλλιεργούμενης γης, οδηγώντας σε οριακή αύξηση του μέσου μεγέθους της αγροτικής εκμετάλλευσης.²⁴⁰

Την αγροτική πολιτική της περιόδου μπορούμε να την προσεγγίσουμε και από διαφορετική σκοπιά, με αφετηρία τη διάκριση ανάμεσα σε πολιτική τιμών και εισοδημάτων και σε επενδυτική-διαρθρωτική πολιτική.²⁴¹ Την περίοδο 1953-63 οι

²³⁹ Ο.π.,σελ.32

²⁴⁰ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.219-220

²⁴¹ Οι κρατικοί θεσμικοί μηχανισμοί παρέμβασης συνοδεύτηκαν από παθολογικά συμπτώματα - που θα αποδειχτούν μόνιμα χαρακτηριστικά τους - όπως, για παράδειγμα, οι υπέρογκες διοικητικές δαπάνες(ό.π.,σελ.220). Επιπλέον, οι έλληνες γεωργοί, εξαιτίας της φυσικής τους κατάταξης σε αναρίθμητες μικροεκμεταλλεύσεις και των ατελειών της αγροτικής επαγγελματικής οργάνωσης, έπεσαν θύματα των κερδοσκοπικών συνδυασμών του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Αυτή η πίεση πάνω

δαπάνες για την στήριξη τιμών²⁴² και εισοδημάτων υπολείπονταν των δαπανών για επενδύσεις, ωστόσο, το 1964, σημειώθηκε η μεγάλη αντιστροφή όταν οι πρώτες ωθήθηκαν προς τα πάνω αφήνοντας πολύ πίσω τις δαπάνες για δημόσιες επενδύσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, το 1954, οι δαπάνες στήριξης ανέρχονταν σε 121 εκατομμύρια δρχ., ενώ οι δαπάνες για επενδύσεις σε 217 εκατομμύρια δρχ.. Τα αντίστοιχα ποσά, για το 1963, ήταν 808 και 1508 εκατομμύρια δρχ., ενώ τα επόμενα έτη 1413 και 1508 εκατομμύρια δρχ.(1964) και 2358 και 1391(1965) – μετά, το 1964, αυξήθηκαν γρήγορα και οι ιδιωτικές επενδύσεις.²⁴³

Από την άλλη μεριά, στο χώρο της βιομηχανίας, ο δημόσιος τομέας αποτελείτο, κυρίως, από τέσσερις εταιρείες: τη Δ.Ε.Η., την Ελληνική Εταιρεία Ζάχαρης, το διυλιστήριο πετρελαίου του Ασπρόπυργου και την Εταιρεία Αζωτούχων Λιπασμάτων. Σε αυτές μπορούν να προστεθούν η Εταιρεία Σιδηροδρόμων Ελληνικού Κράτους, ο Ο.Τ.Ε., ο Ε.Ο.Τ. και ο Ο.Λ.Π.²⁴⁴

Άλλες πρωτοβουλίες που με την ενεργό παρέμβαση και εν πολλοίς τη συμμετοχή του κράτους οδήγησαν στην ίδρυση ορισμένων σημαντικών βιομηχανιών, ήταν: η ιδιωτική εταιρεία κατασκευής αμαξωμάτων ΒΙ.ΑΜΑΞ.(1958), το εργοστάσιο ελαστικών της Pirelli στην Πάτρα(1959), το εργοστάσιο πολυστερίνης της Dow Chemical στο Λαύριο(1961), το εργοστάσιο της Phillips (1961) και το ιδιωτικό εργοστάσιο φωσφορικών λιπασμάτων (Εμπορική Τράπεζα) της Νέας Καρβάλης (θεμελιώθηκε το 1962). Επίσης, το 1962, υπογράφηκε σύμβαση ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και στην κοινοπραξία Esso – Paros που προέβλεπε την ίδρυση διυλιστηρίου, χαλυβουργίας, εργοστασίου παραγωγής αμμωνίας και ενός πετροχημικού. Τέλος, μια μεγάλη ακόμη πρωτοβουλία ήταν η ίδρυση εργοστασίων αλουμίνιας και αλουμινίου, στην περιοχή των Δελφών, από τον όμιλο της γαλλικής Πεσινέ (Pechiney).²⁴⁵

2.2.4.2 Οι ιδιωτικές βιομηχανικές επενδύσεις: το ξένο κεφάλαιο

Αντίθετα προς τις δημόσιες επενδύσεις, οι διενεργούμενες από ιδιώτες κινήθηκαν από σε συνεχώς υψηλότερα επίπεδα, με τρόπο ώστε να μπορεί να υποστηριχτεί ότι η συνολική αύξηση των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, από το 1949-57, να οφείλεται στην αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων. Όμως, ο προσανατολισμός των διενεργούμενων επενδύσεων δεν ήταν εκείνος τον οποίο απαιτούσαν οι άμεσες ανάγκες της οικονομίας αφού, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, στράφηκαν σε μη παραγωγικούς κλάδους υψηλής αποδοτικότητας όπως οι οικοδομές.²⁴⁶

Γενικότερα, παρόλη την οικονομική και πολιτική ανάγκη πραγματοποίησης επενδύσεων, την οποία αναγνώριζαν και προσπαθούσαν να επιτύχουν οι κυβερνήσεις, τα ιδιωτικά κεφάλαια, κατά τη δεκαετία του 1950, χαρακτηρίζονταν από περιορισμένη παραγωγική επενδυτική δραστηριότητα εξαιτίας, κυρίως, της

στα εισοδήματα των χωρικών εκδηλώθηκε, ταυτόχρονα, τόσο στην αφετηρία - προμήθεια των απαραίτητων για την καλλιέργεια προϊόντων όπως λιπάσματα, καύσιμα, γεωργικές μηχανές - όσο και στο τέρμα της παραγωγικής διαδικασίας - εκποίηση των προϊόντων της γης στους μεταπράτες και των ειδών διατροφής στους βιομηχάνους(Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος, ό.π.,σελ.453).

²⁴² Το κράτος, είτε προέβαινε στον καθορισμό κατώτατων τιμών (όπως στη σταφίδα) είτε εγγυάτο την αγορά ορισμένων ποσοτήτων σε καθορισμένες τιμές (καπνά, ελαιόλαδο). Στην περίπτωση του σίτου, το κράτος, χρησιμοποιούσε την τιμή για να προσανατολίσει την παραγωγή. Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος, ό.π.

²⁴³ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.220-221

²⁴⁴ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος,ό.π.,σελ.434-435

²⁴⁵ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.196-197

²⁴⁶ Σάκης Καραγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.40

περιορισμένης εσωτερικής αγοράς. Μόνο προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950, άρχισαν οι πρώτες ενδιαφέρουσες επενδύσεις ξένου κεφαλαίου.²⁴⁷

Πιο συγκεκριμένα, ο πόλεμος, η ανώμαλη πολιτική κατάσταση και η έλλειψη κεφαλαίων είχαν ως αποτέλεσμα η επανόρθωση της βιομηχανικής δομής της χώρας να ξεκινήσει, το 1949, με την αμερικανική βοήθεια η οποία επέτρεψε την αποκατάσταση των πολεμικών ζημιών της οικονομίας - βιομηχανία, μεταλλεία και μεταφορές. Έτσι, από το 1949 μέχρι το 1952, άρχισε μια αξιολογη επενδυτική δραστηριότητα με μικρό, όμως, μέρος να αφορά την ίδρυση νέων μονάδων ή επέκταση των ήδη υπαρχόντων, ενώ, από το 1953 έως το 1956, οι επενδύσεις, στη βιομηχανία, κινήθηκαν σε σημαντικά χαμηλότερα επίπεδα, σε σχέση με τα προηγούμενα έτη. Από το 1957, οι επενδύσεις άρχισαν να κινούνται και πάλι στα επίπεδα της περιόδου 1949-52, όμως, η συμμετοχή αυτών των επενδύσεων, στο σύνολο των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου της χώρας, ήταν πολύ μικρότερη της αντίστοιχης προαναφερθείσας περιόδου. Έτσι, ενώ κατά τα έτη 1950-52 αυτό το ποσοστό κινούνταν κοντά στο 20%, το 1957 έφτανε το 12%.²⁴⁸

Το μεγαλύτερο μέρος (85% περίπου) των επενδύσεων στο βιομηχανικό τομέα έγινε με τη μορφή μηχανημάτων και, έτσι, κατέστη δυνατός, μέχρι ενός βαθμού, ο εκσυγχρονισμός του μηχανικού εξοπλισμού των βιομηχανικών μονάδων της χώρας. Εντούτοις, δεν επήλθε αξιολογη αναδιάρθρωση του τομέα, καθώς οι πραγματοποιηθείσες επενδύσεις στράφηκαν, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, στους ήδη υπάρχοντες κλάδους παραγωγής καταναλωτικών αγαθών (κλωστοϋφαντουργία, είδη διατροφής, κλπ.). Η κατεύθυνση των επενδύσεων υπαγορεύτηκε, αφενός, από τις μεγάλες ανάγκες της οικονομίας σε καταναλωτικά αγαθά και της υφιστάμενης βιομηχανικής παράδοσης σ' αυτούς τους κλάδους, αφετέρου, από τις μεγάλες απαιτήσεις κεφαλαίων, των βιομηχανιών παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών και της παντελούς σχεδόν έλλειψης τεχνοοικονομικού προγράμματος- οι πραγματοποιηθείσες επενδύσεις χρηματοδοτήθηκαν, κατά τα πρώτα έτη της ανασυγκρότησης, κυρίως, από αμερικανικά κεφάλαια, ενώ, μετά το 1952, οι επενδύσεις καλύφθηκαν από εγχώριες πηγές χρηματοδότησης.²⁴⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.36

*Σχέση ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου προς ακαθάριστο εθνικό προϊόν
(σε εκατ. δρχ. και σε σταθερές τιμές 1954)*

Έτη	Ακαθ. Εθν. Προϊόν σε αγοραίες τιμές	Ακαθ. επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου	Σχέση % ακαθ. επενδ. προς ακαθ. εθν. προϊόν
1949	43314	5888	13,5
1950	42790	8186	19,1
1951	47819	6884	14,4
1952	47358	6615	13,9
1953	54315	6560	12,1
1954	56110	8035	14,3
1955	60947	8653	14,2
1956	65291	10420	15,9
1957*	71641	10817	15,1

*Προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Σάκης Καραγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.40-41

²⁴⁷ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.59,74

²⁴⁸ Σάκης Καραγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.33

²⁴⁹ Ο.π.,σελ.33-34

Ουσιαστικά, ο τομέας που αποτέλεσε τη ραχοκοκαλιά της εκβιομηχάνισης, με τη μορφή που αυτή πήρε στην Ελλάδα, ήταν ο τομέας των κατασκευών.²⁵⁰ Ο πόλεμος, η αστυφιλία, οι σεισμοί, η πολιτική ανωμαλία και η έλλειψη οικονομικής σταθερότητας συνέβαλαν ώστε, σε συνδυασμό με την υψηλή αποδοτικότητα, η επένδυση στις οικοδομές²⁵¹ να θεωρείται η πλέον ασφαλής τοποθέτηση των ιδιωτικών αποταμιεύσεων.²⁵² Το 1955, οι επενδύσεις στις κατασκευές έφτασαν το 58,7% του συνόλου των ιδιωτικών επενδύσεων και ο μέσος όρος, για τη δεκαετία, κινήθηκε στο 45,2%.²⁵³ Έτσι, από το 1949 και μετά, ο τομέας των οικοδομών απορρόφησε το μεγαλύτερο, από όλους τους κλάδους, τμήμα των πραγματοποιηθεισών επενδύσεων ακαθάριστου κεφαλαίου της χώρας, με το ποσοστό συμμετοχής του στο σύνολο των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου να αυξάνεται από 27%, το 1949, σε 39%, το 1956.²⁵⁴

Η αστική τάξη και τα μεσαία στρώματα, ως βασικοί φορείς της κατασκευαστικής δραστηριότητας, επένδυσαν στην περιοχή της Αθήνας, εξαιτίας της συγκέντρωσης του κρατικού μηχανισμού, της απασχόλησης και των κεφαλαίων.²⁵⁵ Καθοριστικός απέβη και ο νόμος περί οριζοντίου ιδιοκτησίας ο οποίος βοήθησε στην αξιοποίηση των μικρών κεφαλαίων που δεν ήταν σε θέση να αγοράσουν ολόκληρα κτίρια, οικόπεδα, ή να χτίσουν με δικά τους μέσα. Αξιοποιώντας τα θετικά αποτελέσματα του νόμου η βιομηχανική παραγωγή, λόγω της αύξησης της ζήτησης, ανταποκρίθηκε στην παραγωγή των περισσότερων κατασκευαστικών υλικών γεγονός που έριξε το κόστος κατασκευής των κτιρίων, κατά θεαματικό τρόπο, προς το τέλος της δεκαετίας του 1950. Έτσι, η αστυφιλία, η επιστροφή των Ελλήνων από τις παροικίες - κυρίως, από την Αίγυπτο και την Κωνσταντινούπολη - η σιγουριά της τοποθέτησης και ο θεσμός της προίκας δημιούργησαν μια μεγάλη αγορά για τον τομέα των κατασκευών, ενώ αργότερα το τουριστικό ρεύμα και η δημιουργία παραρτημάτων ξένων εταιρειών, εφοπλιστικών οίκων κλπ., στην Αθήνα και στον Πειραιά, καθώς και η άνοδος του κατά κεφαλήν εισοδήματος, διέυρυναν ακόμη περισσότερο αυτή την αγορά. Άλλωστε, ο ίδιος ο τομέας των κατασκευών δημιουργούσε νέα εισοδήματα και νέα

²⁵⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.84

²⁵¹ Μια σειρά από παράγοντες ήταν προσδιοριστικοί για αυτή τη μονόπλευρη επενδυτική δραστηριότητα. Οι επενδυτικές δυνατότητες για το μεσαίο και μικρό κεφάλαιο, εφόσον δεν εξήχθη στο εξωτερικό και δεν επενδύθηκε σε παραγωγικές δραστηριότητες – πράγμα που για το πλήθος των μικρών κεφαλαίων ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο – ήταν πολύ περιορισμένες. Η εσωτερική αγορά ήταν περιορισμένη και το κόστος των επενδύσεων στη μεταποίηση, σε βιομηχανική κλίμακα, υψηλό και ήδη μονοπωλιακά οργανωμένο. Άλλωστε, οι τράπεζες επιδοτούσαν μόνο το μεγάλο κεφάλαιο και όχι τις μικρομεσαίες πρωτοβουλίες. Η αγορά γης, κτιρίων, διαμερισμάτων ήταν μια σίγουρη τοποθέτηση κεφαλαίων για τα μικροαστικά στρώματα που ζούσαν με το συνεχή φόβο του εξανεισμού της αξίας του νομίσματος όπως συνέβαινε πριν από το 1953. Η αγορά χρυσού και όλο και περισσότερο οι κατοικίες αποδείχτηκαν ιδανική λύση. Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.85-86

²⁵² Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.35-36

²⁵³ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.

²⁵⁴ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.35

²⁵⁵ Ο παράγοντας της έλλειψης στέγης στην επαρχία, ως αποτέλεσμα του πολέμου και του Εμφυλίου, έπαιξε δευτερεύοντα ρόλο, καθώς η οικοδομική δραστηριότητα είχε κέντρο την Αθήνα όπου πραγματοποιήθηκε και το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων. Στην επαρχία το πρόβλημα παρέμεινε ανοικτό ή οδήγησε στο κτίσιμο πρόχειρων κτισμάτων που δεν εκπλήρωναν ούτε τους στοιχειώδεις όρους ασφάλειας και υγιεινής. Η οικοδομική κίνηση άρχισε να επεκτείνεται στην επαρχία στη δεκαετία του 1960 και, κυρίως, τη δεκαετία του 1970. Μέχρι τότε δεν υπήρχαν τα απαραίτητα κεφάλαια στις περισσότερες περιοχές εκτός Αθηνών, ώστε να προωθήσουν την κατασκευαστική κίνηση και εκεί όπου υπήρχαν προωθούσαν επενδύσεις στο κέντρο και όχι στην επαρχία. Εδώ, θα πρέπει να σημειωθεί πως η κρατική στεγαστική πολιτική ήταν σχεδόν ανύπαρκτη και εκεί όπου ήταν ενεργή - μεταξύ 1954 – 61, μόνο το 9%, του συνόλου ήταν η συμμετοχή του κράτους στον τομέα της στέγασης - είχε καθαρά κομματικά – πελατειακά κριτήρια ή αφορούσε δάνεια προς στρατιωτικούς. Συνολικά, στο τέλος της δεκαετίας του 1950, το έλλειμμα στεγαστικών μονάδων κατοικίας υπολογιζόταν μεταξύ 350.000 και 450.000. Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.84-85

μεσοστρώματα, με ανακυκλικό αποτέλεσμα, ενώ υπήρξε, μέχρι ενός σημείου, ανασχετικός και για την ανεργία. Το 1951 απασχολούνταν στον τομέα των κατασκευών 68.700 εργάτες, το 1961, 125.000 και το 1971, 260.000.²⁵⁶

Συνολικά, λοιπόν, οι κατασκευές αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά της ελληνικής εκβιομηχάνισης, ωθώντας την ανάπτυξη μεγάλων βιομηχανιών τσιμέντων και άλλων βιομηχανιών, στενά συνδεδεμένων με τις κατασκευές, καθώς και οικοδομικών εταιρειών. Εντούτοις, ο μονόπλευρος χαρακτήρας των επενδύσεων στις οικοδομές είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των επενδύσεων στους άλλους παραγωγικούς τομείς γεγονός αρνητικό για τη μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη και την βιομηχανική ανάπτυξη εν γένει. Αυτή η αρνητική εξέλιξη, τουλάχιστον μέχρι το 1962-63, αποτυπώνεται και ποσοστιαία: ο τομέας της μεταποίησης, εκτός των οικοδομών, ενώ κάλυπτε, το 1950, το 19% των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, το 1961, κάλυπτε μόνο το 10%.²⁵⁷

Όσον αφορά το ξένο κεφάλαιο, κατά τη δεκαετία του 1950, αν και δεν είχαμε απόλυτη αποχή του, η επενδυτική του δραστηριότητα ήταν μηδαμινή²⁵⁸ και η ροή του πολύ μικρότερη από την αναμενόμενη.²⁵⁹ Η εισροή ξένων κεφαλαίων βάσει του νόμου περί προστασίας ξένων κεφαλαίων, εκτός του ό,τι ήταν χαμηλή, στρεφόταν κατά το μεγαλύτερο ποσοστό σε καταθέσεις βραχυπρόθεσμου χαρακτήρα. Τα κατευθυνόμενα κεφάλαια αυτής της κατηγορίας αποτελούσαν, κατά το 1957, μόνο το 1/3 του συνόλου των εισρεόντων κεφαλαίων και, έτσι, τα εκτός του νόμου περί προστασίας ξένου κεφαλαίου εισρέοντα κεφάλαια ήταν κατά πολύ μεγαλύτερα των εισρεόντων, βάσει αυτού του νόμου. Συνεπώς, δεν αποτελούσαν από μακροχρόνια σκοπιά υπολογίσιμη πηγή προσφοράς κεφαλαίων, καθ' όσον προέρχονταν είτε από εγκατεστημένους στη χώρα, Έλληνες του εξωτερικού, είτε από επαναπατρισμό ελληνικών κεφαλαίων, που εξήχθησαν σε προηγούμενες περιόδους.²⁶⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.37
Η προσφορά ξένων κεφαλαίων, 1950-1957
(σε εκατ. δολάρια)

Έτη	Σύνολο	Ξένη βοήθεια		Εισροή ξένου ιδιωτικού κεφαλαίου		
		Χρησιμοποιηθείσα	Βοήθεια υπό μορφή δανείων	Μακροπρόθεσμος δανεισμός	Καταθέσεις	Λοιπές πηγές
1950	266,3	266,3	-	-	-	-

²⁵⁶ Ο.π.,σελ.85-87

²⁵⁷ Ο.π.,σελ.87

²⁵⁸ Δύο ήταν τα κεντρικά σημεία γι' αυτή την αρνητική στάση του ξένου κεφαλαίου, κατά την δεκαετία του 1950: Πρώτον, οι Η.Π.Α. δεν είχαν άμεσο οικονομικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα αλλά στρατηγικό και, έτσι, οι αμερικανοί κεφαλαιούχοι προτιμούσαν να επενδύουν τα κεφάλαιά τους στις ανεπτυγμένες χώρες και σε επιχειρήσεις πετρελαίου της Λατινικής Αμερικής και της Μέσης Ανατολής. Δεύτερον, οι χώρες του μητροπολιτικού κέντρου ήταν ακόμη απασχολημένες με τα δικά τους οικονομικά και πολιτικά προβλήματα (διάλυση και προσπάθεια συγκράτησης της βρετανικής αυτοκρατορίας, πόλεμος της Ινδοκίνας, κλπ.) και με τα προβλήματα της οικονομικής και πολιτικής ανασυγκρότησης (π.χ. Δ. Γερμανία). Συνεπώς, η ανασυγκρότηση και η υπεράσπιση των πολιτικών και οικονομικών θέσεων του απασχολούσε όλο το δυναμικό του ευρωπαϊκού μητροπολιτικού κέντρου. Συνολικά, κατά τη δεκαετία του 1950, ο παγκόσμιος καταμερισμός εργασίας, κάτω από την ηγεμονία του αμερικανικού μονοπωλιακού κεφαλαίου, δεν είχε πάρει ακόμη εκείνη τη συγκεκριμένη μορφή που σταθεροποιήθηκε μετά το 1960 οπότε αρχίζει η εξαγωγή κεφαλαίων να κυριαρχεί στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις και η διεθνοποίηση του κεφαλαίου να παίρνει τη μορφή που έχει σήμερα. Ο.π.,σελ.75-76,78

²⁵⁹ Ο.π.,σελ.74

²⁶⁰ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.145

1951	260,5	260,5	-	-	-	-
1952	100,1	100,1	-	-	-	-
1953	65,9	58,7	-	-	-	7,2
1954	63,4	51,5	-	5,0	0,7	6,2
1955	97,1	66,9	10,0	5,1	2,4	12,7
1956	106,9	67,6	15,0	3,0	4,6	16,7
1957	67,6	10,6	22,7	3,8	10,9	19,6

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.144

Ουσιαστικά, η εισροή των ξένων κεφαλαίων άρχισε γύρω στο 1958, με τις επενδύσεις να στρέφονται προς την επεκτεινόμενη εσωτερική αγορά και στους κλάδους της χαρτοποιίας, των μεταφορικών μέσων, των ναυπηγείων και των ηλεκτρικών ειδών που τροφοδοτούσαν άλλους κλάδους, κυρίως, καταναλωτικών αγαθών. Κατά κύριο λόγο οι εγκρίσεις εισαγωγής κεφαλαίων αφορούσαν τη μεταποιητική βιομηχανία, καθώς, μεταξύ 1954-69 το 65% περίπου, των ξένων επενδύσεων κατευθύνθηκαν στη μεταποίηση.²⁶¹ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Γ.Ε.,²⁶² το 1961, το ύψος των πραγματικών επενδύσεων, με βάση το Ν.Δ. 2687/53,²⁶³ ήταν 6.193.194 δολάρια, το 1962, 8.776.325 δολάρια, το 1963, 28.138.888 δολάρια, το 1964, 39.744.353 δολάρια, το 1965, 61.319.050 δολάρια και το 1966 42.384.932 δολάρια.²⁶⁴ Για τη δε περίοδο 1968-73 τα εισαγόμενα κεφάλαια επενδύσεων, βάσει του Ν.2687/53, αυξήθηκαν αρκετά και το 1972 σχεδόν διπλασιάστηκαν σε σύγκριση με το επίπεδο του 1966.²⁶⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.38

*Ετήσια κατανομή των αποτελεσμάτων της εφαρμογής του Ν.Δ. 2687, 1954-1963
(σε εκατομμύρια δολάρια)*

Έτος	Εγκρίσεις Εισαγωγής	Σύνολο εισαχθέντος κεφαλαίου
1954	1,1	-
1955	2,9	3,0
1956	19,7	1,9

²⁶¹ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.190,210

²⁶² Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Καζάκος, οι ξένες παραγωγικές επενδύσεις που υπόκειντο στη βασική νομοθεσία περί κινήτρων εξελίχθηκαν ως εξής: 3 εκατομμύρια δολάρια, το 1955, 6,7 το 1957, 8,3, το 1959, 13,5, το 1961, 16,8, το 1962, 40,1, το 1963, 60, το 1964 και 111,6 εκατομμύρια δολάρια, το 1965. Ο.π.,σελ.209

²⁶³ Αυτό που είναι βασικότατο για την ανάλυση της στάσης του ξένου κεφαλαίου είναι η διαφορά μεταξύ των κεφαλαίων, των τόκων και των κερδών που σύμφωνα με το νόμο μπορούσαν να εξαχθούν και αυτών που πραγματικά εξήχθησαν. Τα σχετικά μεγέθη διαμορφώθηκαν ως εξής: για το 1961, τα κεφάλαια, οι τόκοι και τα κέρδη που επιτρεπόταν να εξαχθούν ήταν 13.979.934 δολάρια, αυτά που πραγματικά εξήχθησαν ήταν 2.670.978 δολάρια και η θετική διαφορά ήταν 11.308.956 δολάρια. Το 1962, 19.966.944 δολάρια επιτρεπόταν να εξαχθούν, 3.470.503 δολάρια επαναπατρίστηκαν πραγματικά και η θετική διαφορά ήταν 16.496.441 δολάρια. Αντίστοιχα, το 1963, οι αριθμοί αυτοί ήταν 27.854.681 δολάρια, 4.282.471 δολάρια και η θετική διαφορά 23.572.210 δολάρια, το 1964, 41.932.872 δολάρια, 6.356.736 δολάρια και η θετική διαφορά 35.586.236 δολάρια, το 1965, 64.424.005 δολάρια, 9.494.428 δολάρια και η θετική διαφορά 54.929.537 δολάρια και, το 1966, 100.143.021 δολάρια, 14.216.086 δολάρια και η θετική διαφορά 85.926.935 δολάρια. Έτσι, το πραγματικό μέγεθος των άμεσων επενδύσεων του ξένου κεφαλαίου ήταν 29,09 εκατομμύρια δολάρια, το 1961, 35,9 εκατομμύρια δολάρια, το 1962, 64 εκατομμύρια δολάρια, το 1963, 103,74 εκατομμύρια δολάρια, το 1964, 196,5 εκατομμύρια δολάρια, το 1965, και 207,4 εκατομμύρια δολάρια, το 1966. Όλα τα παραπάνω στοιχεία αφορούσαν τις άμεσες επενδύσεις του 2687 που επενδύονταν στη βιομηχανία και αποτελούσαν, κατά μέσο όρο, το 74,74% των συνολικών άμεσων επενδύσεων του 2687. Τα δε κεφάλαια του 2687/53 αποτελούν, από το 1958 και μετά, το 11%-25% του συνόλου των ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα. Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.219

²⁶⁴ Ο.π.

²⁶⁵ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.271

1957	4,7	6,7
1958	6,3	8,2
1959	21,2	8,3
1960	74,3	11,7
1961	30,8	13,5
1962	185,5	16,8
1963	52,0	40,0
Συνολικό άθροισμα	398,5	110,1

Πηγή: Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α΄ Τόμος, ό.π.,σελ.493

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.39

Ακαθάριστες επενδύσεις στη μεταποίηση, 1954-1973
(τρέχουσες τιμές, εκ. δρχ.)

Έτος	Σύνολο (1)	Ξένες (2)	(2)/(1) %	Έτος	Σύνολο (1)	Ξένες (2)	(2)/(1) %
1954	927	45	4,8	1965	5778	1840	31,8
1955	1048	36	3,4	1966	5813	1272	21,9
1956	1384	41	3,0	1967	5461	777	14,2
1957	1690	89	5,3	1968	6828	844	12,4
1958	2007	161	8,0	1969	7777	337	4,3
1959	2034	81	4,0	1970	10.044	1119	11,1
1960	2039	175	8,5	1971	12.412	939	7,6
1961	2588	186	7,2	1972	16.688	604	3,6
1962	3419	263	7,7	1973	20.919	2875	13,7
1963	3509	844	24,0				
1964	4660	1192	25,6				

Πηγή: Πάνος Καζάκος, ό.π.,σελ.191

Οι μεγαλύτερες επενδύσεις στη βιομηχανία από το ξένο κεφάλαιο έγιναν από το εφοπλιστικό, με τα «Ελληνικά Ναυπηγεία Α.Ε.» που ίδρυσε, το 1956, ο Νιάρχος - στην εταιρεία μετείχαν μέσω πιστώσεων και διεθνή τραπεζικά συγκροτήματα.²⁶⁶ Τεράστια πλεονεκτήματα συσσωρεύσε ο Ωνάσης, με την ίδρυση της Ολυμπιακής Αεροπορίας(1957).Ακολούθησαν οι συμβάσεις με τις αμερικανικές εταιρείες Kennecott Copper Corp., για τον αμίαντο, και την Oestereichisch – Amerikanische Magnesit A.E., για το μαγνήσιο (λευκόλιθο). Η πρώτη, σε μεγάλη κλίμακα, εμφάνιση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου στην ελληνική βιομηχανία ήταν η σύμβαση, μεταξύ του ελληνικού κράτους και της Pechiney, για τους βωξίτες. Έτσι, η «Α.Ε. Αλουμίνιον της Ελλάδος», προκύπτοντας από τη σύμβαση Νιάρχου, Reynolds Aluminium και O.B.A., έγινε η μεγαλύτερη ιδιωτική βιομηχανική μονάδα της Ελλάδας.²⁶⁷

2.5 Η εξέλιξη, η διάρθρωση και η κατανομή του εθνικού εισοδήματος: η αγροτική και η βιομηχανική παραγωγή

2.5.1 Τα χαρακτηριστικά του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος

Μεταξύ 1950-63, το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα παρουσίασε – σε τιμές του 1954 – μέση ετήσια αύξηση 6,3%, ενώ το κατά κεφαλήν καθαρό εισόδημα αυξήθηκε κατά 5,4%, διευρυνόμενο από τα 178 δολάρια, το 1950, σε 353 δολάρια, το 1963.²⁶⁸

²⁶⁶ Με κόστος επένδυσης γύρω στα 18 εκατομμύρια δολάρια, τα ναυπηγεία Νιάρχου έγιναν η πρώτη ελληνική εταιρεία από άποψη απασχόλησης (6.500 εργαζόμενοι), ενώ, το 1973, είχε συσσωρεύσει ίδια κεφάλαια πάνω από 56 εκατομμύρια δολάρια και συνολικά κεφάλαια πάνω από 100 εκατομμύρια δολάρια. Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π.,σελ.95

²⁶⁷ Ό.π.

²⁶⁸ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.34

Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, ο ρυθμός μεγέθυνσης του κατά κεφαλή Α.Ε.Π.,²⁶⁹ μεταξύ 1950-61, ήταν 5,5% ετησίως - ένας από τους υψηλότερους στον κόσμο - με τη μεγέθυνσή του να επιταχύνεται στην επόμενη δεκαετία (πίνακες Β.ΙΙ.2.40 και Β.ΙΙ.2.41).²⁷⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.40

Μέση ετήσια αύξηση του συνολικού και του κατά κεφαλή ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος (για τα έτη 1950-1961)¹

Χώρα	Μέση ετήσια αύξηση Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος (σε τιμές 1954) (%)	Μέση ετήσια αύξηση κατά κεφαλή εισοδήματος (%)
Αυστρία	5,8	5,6
Βέλγιο	2,9	2,3
Γαλλία	4,4	3,5
Δανία	3,4	2,6
Δ. Γερμανία	7,5	6,3
Ελλάδα	6,5	5,5
Ηνωμένο Βασίλειο	2,4	2,0
Ιταλία	6,3	5,6
Νορβηγία	3,8	2,5
Ολλανδία	4,7	3,4
Πορτογαλία	4,5	4,1

Πηγή: Πάνος Καζάκος,ό.π.σελ.186

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.41

Ρυθμός ανάπτυξης, πληθωρισμός, ανεργία, ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και κατά κεφαλή ΑΕΠ, 1965-1973

Έτος	Ρυθμός ανάπτυξης %	Πληθωρισμός (ΓΔΤΚ) %	Ανεργία %	Ισοζύγιο τρεχουσών Συναλλαγών ως του % του ΑΕΠ	Κατά κεφαλή ΑΕΠ (\$)
1965	10,8	3,0	4,8	-4,6	772
1966	6,5	4,9	5,0	-1,4	855
1967	5,7	1,7	4,4	-1,6	912
1968	7,2	0,3	5,6	-2,9	989
1969	11,6	2,5	5,2	-3,2	1135
1970	8,9	3,0	4,2	-2,3	1280
1971	7,8	3,0	3,1	-0,9	1426
1972	10,2	4,3	2,1	-0,7	1627
1973	8,1	15,5	2,0	-2,1	2146

Πηγή: Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.268

Εντούτοις, για την αξιολόγηση ενός κατ' εξοχήν δυναμικού φαινομένου όπως η οικονομική ανάπτυξη το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι ανεπαρκές, διότι είναι στατικό κριτήριο. Συνεπώς, επιβάλλεται η συμπληρωματική χρησιμοποίηση μιας σειράς άλλων δεικτών και στοιχείων όπως η διάρθρωση της παραγωγής, το κατά κεφαλήν διαθέσιμο κεφάλαιο, η παραγωγικότητα, δημογραφικά στοιχεία, κλπ., τα οποία χαρακτηρίζουν τα διάφορα στάδια ανάπτυξης.²⁷¹

²⁶⁹ Για τους ρυθμούς αύξησης του Α.Ε.Π. και του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε και Κωστής Βαϊτσός - Τάσος Γιαννίτσας,ό.π.,σελ.36-39 - Σ. Δήμελη - Τ. Κολλιντζας - Ν.Μ. Χριστοδουλάκης, *Οικονομικές Διακυμάνσεις και Ανάπτυξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, ΙΜΟΠ-Α.Σταμούλης, 1997,σελ.34-37,163-164 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου,ό.π.,σελ.51-74 - Θανάσης Καλαφάτης - Ευάγγελος Πρόντζας,ό.π.,σελ.62-67

²⁷⁰ Πάνος Καζάκος,ό.π.σελ.185

²⁷¹ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.179-180

Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με την εξέταση της συμβολής των παραγωγικών κλάδων στην εξέλιξη του εθνικού εισοδήματος, φαίνεται ότι, σε κάθε μεταβολή του εθνικού εισοδήματος, η συμβολή της γεωργικής παραγωγής ήταν η σημαντικότερη. Πρέπει, όμως, να παρατηρηθεί ότι οι μεταβολές στη γεωργική παραγωγή δεν ήταν ανεξάρτητες από εκείνες των άλλων παραγωγικών κλάδων και ειδικότερα της μεταποίησης, αφού η αλληλεξάρτηση βιομηχανικής και γεωργικής παραγωγής ήταν ισχυρή.²⁷²

Χαρακτηριστικό της καθυστέρησης της ελληνικής οικονομίας αποτελούσε και η διάρθρωση του εθνικού της εισοδήματος. Το μεγαλύτερο ποσοστό του, περίπου 80%, προερχόταν από την πρωτογενή παραγωγή και τις υπηρεσίες,²⁷³ ενώ η μεταποίηση αντιπροσώπευε μόλις το 20%.²⁷⁴ Η συμμετοχή της γεωργίας ήταν, το 1952, 33,5% και, το 1962, 27,6%, της βιομηχανίας 21,4% και 26,6% - η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής αφορούσε, κυρίως, τις κατασκευές - και των υπηρεσιών 43,0% και 42,5%, αντίστοιχα.²⁷⁵

Τέλος, ο τρόπος διάθεσης του εθνικού προϊόντος, που αποτελεί βασικό προσδιοριστικό παράγοντα του ρυθμού μεταβολής του εθνικού εισοδήματος, κατέτασσε την Ελλάδα στην κατηγορία των υπανάπτυκτων χωρών, καθώς διέθετε το μεγαλύτερο ποσοστό του εθνικού της προϊόντος για κατανάλωση και ένα μικρό μόνο τμήμα του κατευθυνόταν στη χρηματοδότηση επενδύσεων. Αυτό το γεγονός ήταν ιδιαίτερα δυσμενές, από την άποψη προώθησης της οικονομικής ανάπτυξης, διότι ο υψηλός βαθμός κατανάλωσης καθιστούσε αδύνατη τη δημιουργία των απαραίτητων κεφαλαίων, για τη χρηματοδότηση επενδύσεων.²⁷⁶ Έτσι, παρόλη την αύξηση του εθνικού εισοδήματος και των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου – οι τελευταίες, ως ποσοστό του Α.Ε.Π.(τιμές 1970), αυξήθηκαν από 16,2%, το 1948, σε 22,5%, το 1960²⁷⁷ - η ροπή για κατανάλωση δεν παρουσίασε κάμψη, όπως θα αναμενόταν, και αυτό λόγω του χαμηλού επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού.²⁷⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.42
Κατανομή εθνικής δαπάνης κατά τομείς %, 1951-1957
(βάσει στοιχείων σε τρέχουσες τιμές)

	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957*
Συνολική κατανάλωση	83,4	86,9	85,6	87,0	85,5	83,8	82,7
α) ιδιωτική	70,4	73,4	74,6	74,7	72,9	70,4	70,5
β) δημοσίου	13,0	13,5	11,0	12,3	12,6	13,4	12,2
Ακαθάριστη επένδυση	16,6	13,1	14,4	13,0	14,5	16,2	17,3
α) παγίου κεφαλαίου	12,0	12,0	11,2	13,4	13,3	14,5	14,1
β) μεταβολές αποθεμάτων	4,6	1,1	3,2	-0,4	1,2	1,7	3,2
Συνολική εθνική							

²⁷² Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.22

²⁷³ Για τον τριτογενή τομέα της οικονομίας της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε και Τάκης Φωτόπουλος,ό.π.,σελ.94-99 - Γεώργιος Ι. Αγαπητός,ό.π.,σελ.88-90 - Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας,ό.π.,σελ.74-75 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου,ό.π.,σελ.223-229

²⁷⁴ Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.

²⁷⁵ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.103

²⁷⁶ Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.22-23

²⁷⁷ Πάνος Καζάκος,ό.π.

²⁷⁸ Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.23-24

δαπάνη	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
--------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

*Προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.23

Μόνο βαθμιαία μεταβλήθηκε η διάρθρωση της οικονομίας όταν η βιομηχανία ξεπέρασε σε σημασία, ως τομέας παραγωγής και απασχόλησης, τη γεωργία, προς το τέλος της δεκαετίας του 1960.Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν ότι ο βιομηχανικός τομέας υποσκέλιζε τον αγροτικό, στην υλική παραγωγή του τόπου, ενώ σε διεθνή σύγκριση ο ρυθμός μεγέθυνσης του βιομηχανικού προϊόντος ήταν από τους υψηλότερους του κόσμου και του Ο.Ο.Σ.Α..²⁷⁹

Συνολικά, λοιπόν, η Ελλάδα είχε πάψει να είναι φτωχή χώρα. Η σταθερότητα των τιμών, οι άδηλοι πόροι, ο οικοδομικός οργανισμός, η αύξηση του τριτογενούς τομέα και οι επενδύσεις στον αγροτικό τομέα, δημιούργησαν μια αύξηση του καταναλωτικού επιπέδου χωρίς, όμως, δομικές αλλαγές στη βιομηχανική παραγωγή της χώρας. Οι λίγες βιομηχανικές μονάδες που υπήρχαν και δημιουργήθηκαν δεν αποτέλεσαν έναν πυρήνα ενσωματωμένης βιομηχανικής παραγωγής, όμως, δημιουργήθηκε μια αρκετά σοβαρή υποδομή για μια μελλοντική διαδικασία εκβιομηχάνισης: δρόμοι, ενέργεια, επικοινωνίες και λιμάνια αποτέλεσαν το κέντρο των κρατικών παραγωγικών επενδύσεων.²⁸⁰Με άλλα λόγια, παρά την πρόοδο και τη διαδικασία προσέγγισης, η Ελλάδα, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, παρέμεινε μια αναπτυσσόμενη χώρα, καθώς εξακολουθούσε να υστερεί σε σχέση με τις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης σε παραγωγικότητα, υποδομές, μέγεθος επιχειρήσεων, βαθμό ανοίγματος στη διεθνή αγορά που είναι αλληλένδετα πράγματα.²⁸¹

2.5.2 Η πρωτογενής παραγωγή: η εξέλιξη της γεωργικής παραγωγής, η έκταση και η διάρθρωση των καλλιεργειών και τα διαρθρωτικά προβλήματα της γεωργίας

Ο αγροτικός τομέας αποτελούσε το σπουδαιότερο κλάδο της ελληνικής οικονομίας διότι συνέβαλλε, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, στη δημιουργία του εθνικού προϊόντος, ενώ απασχολούσε το μεγαλύτερο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού της χώρας.²⁸²Τη δεκαετία του 1950 η αγροτική παραγωγή αντιπροσώπευε το 36% του εθνικού προϊόντος, ενώ απασχολούνταν σε αυτήν το 55% του εργατικού δυναμικού.²⁸³

²⁷⁹ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.185-186

²⁸⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.83-84

²⁸¹ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.191-192

²⁸²Για τον πρωτογενή τομέα της οικονομίας της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε και Παναγιώτης Λ. Παπαγαρυφάλου, *Η Διάρθρωση της Αγροτικής Οικονομίας και των Θαλάσσιων Μεταφορών στην Ελλάδα Πριν και Μετά την Επανάσταση του '21*,Αθήνα,1977,σελ.607-615 - Σπ. Παπασπηλιόπουλος,ό.π.,σελ.130-132 - Τάκης Φωτόπουλος,ό.π.,σελ.99-102 - Α. F. Freris,ό.π.,σελ.181-187 - Αντώνης Μωυσίδης, *Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα: Παραγωγική και Κοινωνική Διάρθρωση στην Ελληνική Γεωργία(1950-1980)*,Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών,1986,σελ.125-188 - Γεώργιος Φ. Κουτσομάρης, *Γεωργική Ανάπτυξη και Γεωργική Οικονομική Πολιτική: Η Ελληνική Περίπτωση*,Αθήνα,Παπαζήση,1987,σελ.38-64 - Κωστής Βαΐτσος – Τάσος Γιαννίτσης, ό.π.,σελ.49-52 - Θ. Σακελλαρόπουλος, «Η Μεταπολεμική Αγροτική Πολιτική και οι Μακροπρόθεσμες Τάσεις Αλλαγής της», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος(επιμ.),Τόμος Α',Αθήνα,«Άμματα»,1992,σελ.111-119 - Δημήτρης Κ. Κιούκας,ό.π.,σελ.111-118 - Γεώργιος Ι. Αγαπητός,ό.π.,σελ.68-75 - David Close, *Ελλάδα, 1945-2004...*,ό.π.,σελ.92-95 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου,ό.π.,σελ.154-165 - Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας,ό.π.,σελ.67-71,78,81-82

²⁸³ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.43

Κατά τα μεταπολεμικά έτη, η αγροτική παραγωγή σημείωσε ουσιώδη αύξηση που οφειλόταν τόσο στην επέκταση των καλλιεργειών σε νέα εδάφη όσο και στην αύξηση της παραγωγικότητας σε όλους τους επιμέρους τομείς της φυσικής παραγωγής²⁸⁴ - έγγειες βελτιώσεις, αύξηση μηχανοκαλλιέργειας και βελτίωση καλλιεργητικών μεθόδων.²⁸⁵ Όμως, αν και ο ρυθμός αύξησης της αγροτικής παραγωγής ήταν μεγαλύτερος της αντίστοιχης προπολεμικής περιόδου, υστερούσε σε σχέση με αυτούς των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών, λόγω της έλλειψης εφοδιασμού της ελληνικής οικονομίας με τον αναγκαίο μηχανικό εξοπλισμό για την εφαρμογή τελειότερων μεθόδων παραγωγής και της μη επιτευχθείσας αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών προς την κατεύθυνση των βιομηχανικών φυτών.²⁸⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.43

*Δείκτης εξέλιξης της αγροτικής παραγωγής
(γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία)
1954=100*

1935-38	1951	1952	1953	1954	1955	1956
78	85	79	102	100	107	110

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.43

Βέβαια, παρατηρήθηκαν κάποιες αλλαγές στη σύνθεση του αγροτικού προϊόντος. Έτσι, διευρύνθηκε το μερίδιο των προϊόντων που για πρώτη φορά, βρήκαν το δρόμο τους στις διεθνείς αγορές (νέα εξαγωγίμα προϊόντα), αλλά η βασική σύνθεση τους χαρακτηριζόταν ακόμη από τα σταθερά υψηλά μερίδια των παραδοσιακών εξαγωγίμων (σταφίδα, λάδι, κλπ.) και το σταθερό χαμηλό μερίδιο της κτηνοτροφίας.²⁸⁷

Αναλυτικότερα, η γεωργία, αποτελούσε τον σπουδαιότερο κλάδο της αγροτικής οικονομίας. Παρ' ότι, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ο μέσος ρυθμός αύξησης της γεωργικής παραγωγής ήταν αξιόλογος από το 1953 και μετά παρατηρήθηκε σημαντική επιβράδυνση του ρυθμού αύξησής της, σε σύγκριση με τα προηγούμενα έτη, εξαιτίας της εξάντλησης των επιδράσεων των επενδύσεων ανασυγκρότησης οι οποίες έλαβαν χώρα κατά τα πρώτα μεταπολεμικά έτη. Παρά αυτή την επιβράδυνση το επίπεδο της γεωργικής παραγωγής ήταν κατά 50% περίπου ανώτερο της αντίστοιχης προπολεμικής περιόδου, όπως προκύπτει και από τον πίνακα Β.ΙΙ.2.44.²⁸⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.44

*Δείκτης εξέλιξης της γεωργικής παραγωγής
1954=100*

1935-38	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
73	88	72	90	79	105	100	107	108

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.44

Άλλο βασικό χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής εξέλιξης της γεωργικής παραγωγής ήταν η επελθούσα διαφοροποίηση της παραγωγής, μέσω της εισαγωγής νέων καλλιεργειών όπως βαμβακιού, ρυζιού και οπωροφόρων δέντρων, που είχε ως συνέπεια να καταστήσει τη χώρα αυτάρκη σε ορισμένα προϊόντα και παράλληλα να επηρεάσει τη σύνθεση των εξαγωγών. Όμως, η σημειωθείσα διαφοροποίηση υπολειπόταν κατά πολύ της επιθυμητής, κυρίως, όσον αφορά την εισαγωγή ή

²⁸⁴ Ο.π.

²⁸⁵ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.37

²⁸⁶ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.

²⁸⁷ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.217

²⁸⁸ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.44

επέκταση της καλλιέργειας βιομηχανικών φυτών. Τέλος, η μεταπολεμική εξέλιξη της γεωργικής παραγωγής χαρακτηρίστηκε από αύξηση της παραγωγικότητας η οποία, εντούτοις, υπολείπονταν της μέγιστης δυνατής που μπορούσε να επιτευχθεί.²⁸⁹

Κατά το 1956 η έκταση του καλλιεργούμενου εδάφους ανερχόταν σε 35,8 εκατομμύρια στρέμματα, έναντι 31,9 εκατομμυρίων στρεμμάτων της προπολεμικής περιόδου. Η αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών, κατά 12%, κατέστη δυνατή, αφενός, μέσω της δημιουργίας νέων εδαφών λόγω της εκτέλεσης εγγειοβελτιωτικών έργων, αφετέρου, με την επέκταση των καλλιεργειών στις πλαγιές των βουνών. Η αύξηση, όμως, του καλλιεργούμενου εδάφους ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη, μεταξύ αυτών των χρονικών περιόδων - ανερχόμενη σε 21% περίπου - αν ληφθεί υπόψη η σημαντική μείωση της αγραπαυόμενης έκτασης εξαιτίας της εντατικότερης εκμετάλλευσης των εδαφών. Έτσι, ενώ, κατά την περίοδο 1935-38, οι αγραπαυόμενες ανέρχονταν σε 6 εκατομμύρια στρέμματα ετησίως ή στο 19% του καλλιεργούμενου εδάφους, κατά το 1956, αυτές περιορίστηκαν σε 2,4 εκατομμύρια στρέμματα ή στο 6,7% του καλλιεργούμενου εδάφους.²⁹⁰

Από τον πίνακα Β.ΙΙ.2.45 προκύπτει ότι οι επελθούσες μεταβολές, μεταξύ της προπολεμικής και της μεταπολεμικής περιόδου, στη διάρθρωση των διαφόρων καλλιεργειών δεν φαίνονται να ήταν σοβαρές.²⁹¹ Ωστόσο, αν πάρουμε ως αφετηρία τα έτη 1952-53, η πρόοδος που πραγματοποίησαν ορισμένοι κλάδοι υπήρξε σημαντική και μερικές φορές εντυπωσιακή. Αυτό συνέβη με το βαμβάκι, που αποτελούσε πλέον ένα από τα κυριότερα εξαγωγικά γεωργικά προϊόντα της χώρας, το σιτάρι, του οποίου η συγκομιδή κάλυπτε από το 1958 τις εθνικές ανάγκες, τα κηπευτικά και το ρύζι, των οποίων η παραγωγή του 1960-62 αντιπροσώπευε το εξαπλάσιο της προπολεμικής, και τα ζαχαρότευτλα. Επιπλέον, σημαντική άνοδο σημείωσε η καλλιέργεια των ψυχανθών η οποία επεκτάθηκε από 1,1 εκατομμύρια στρέμματα, το 1935-38, σε 3,1 εκατομμύρια στρέμματα, κατά το 1956, με αυτή την αύξηση να οφείλεται στη χρησιμοποίηση σημαντικού μέρους της αγραπαυόμενης έκτασης γι' αυτές τις καλλιέργειες. Στο μεταξύ οι πατροπαράδοτες καλλιέργειες (π.χ. καπνός) δεν έχασαν τίποτα από τη σημασία τους, μια και η καπνοκαλλιέργεια απασχολούσε έναν στους δέκα καλλιεργητές και αντιπροσώπευε το ένα τρίτο των εθνικών εξαγωγών. Τέλος, άλλοι μεγάλοι κλάδοι της ελληνικής γεωργίας ήταν η ελαιοπαραγωγή, η σταφιδοκαλλιέργεια και οι καλλιέργειες οπωρικών.²⁹²

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.45
Διάρθρωση των καλλιεργειών

Ομάδες	1935-38		1954		1955		1956	
	Εκατ. Στρέμ.	% επί συνόλου	Εκατ. Στρέμ.	% επί συνόλου	Εκατ. Στρέμ.	% επί συνόλου	Εκατ. Στρέμ.	% επί συνόλου
1. Σιτηρά	16,3	51,1	18,2	52,3	17,9	50,4	18,0	50,2
2. Ψυχανθή	1,1	3,5	2,6	7,4	2,7	7,6	3,1	8,6
3. Καπνός	0,9	2,8	1,1	3,2	1,3	3,7	1,2	3,4
4. Βαμβάκι	0,6	1,8	1,1	3,2	1,7	4,7	1,6	4,4
5. Λοιπά βιομηχανικά φυτά	0,4	1,3	0,4	1,2	0,5	1,5	0,4	1,2
6. Ελαιόδεντρα	2,8	8,7	3,7	10,6	4,0	11,2	4,0	11,2
7. Αμπελοειδή	2,5	7,8	2,4	6,8	2,4	6,8	2,4	6,7
8. Νωποί Καρποί	0,2	0,7	0,6	1,7	0,8	2,2	0,8	2,2
9. Ξηροί Καρποί	0,2	0,7	0,3	0,9	0,4	1,2	0,4	1,2

²⁸⁹ Ο.π.σελ.44-45

²⁹⁰ Ο.π.,σελ.45

²⁹¹ Ο.π.,σελ.46

²⁹² Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.450-451

10.Κηπαία	0,9	2,8	1,4	4,1	1,4	3,9	1,5	4,2
11.Αγροναπαύσεις	6,0	18,8	3,0	8,6	2,4	6,8	2,4	6,7
Σύνολο	31,9	100,0	34,8	100,0	35,5	100,0	35,8	100,0

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.45-46

Οι παραπάνω διαρθρωτικές μεταβολές είχαν ως συνέπεια αντίστοιχες μεταβολές στη διάρθρωση της ακαθάριστης αξίας της γεωργικής παραγωγής, όπως προκύπτει από τον πίνακα Β.ΙΙ.2.46. Όπως φαίνεται, τα σιτηρά αντιπροσώπευαν το μεγαλύτερο, σε σχέση με τα υπόλοιπα προϊόντα, ποσοστό της αξίας της γεωργικής παραγωγής, ενώ σημαντική ήταν και η αύξηση που παρατηρήθηκε στη συμμετοχή των βιομηχανικών φυτών και των λαχανικών στην ακαθάριστη αξία της γεωργικής παραγωγής. Τέλος, η συμμετοχή των αμπελοειδών και των ελαιουργικών παρουσίασε ουσιαστική μείωση που οφειλόταν, για τα πρώτα, στην μη παράλληλη αύξηση των καλλιεργούμενων γι' αυτά εκτάσεων και, για τα δεύτερα, στη μη απόδοση των νέων φυτεύσεων.²⁹³

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.46

Διάρθρωση της γεωργικής παραγωγής

(Ποσοστιαία συμμετοχή στο σύνολο της ακαθάριστης αξίας της γεωργικής παραγωγής - μέσος όρος διετιών)

Κατηγορίες Προϊόντων	1950-51	1956-57	1962-63
Σίτος	17,5	19,7	18,8
Κτηνοτροφές	17,9	15,7	17,4
Ελαιοκομικά	10,7	11,8	8,5
Αμπελοειδή	10,5	8,0	7,1
Οπωροκηπευτικά	19,0	19,3	20,2
Βιομηχανικά φυτά	18,1	19,6	23,0
(καπνός)	(11,7)	(12,1)	(12,2)
(βαμβάκι)	(4,8)	(6,7)	(9,6)
Λοιπά προϊόντα	6,3	5,9	5,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.268

Η πρόοδος της ελληνικής γεωργίας, κατά την μεταπολεμική περίοδο, δεν εξάλειψε τις βασικές αδυναμίες της διότι οι διαρθρωτικές μεταβολές, στον μηχανισμό της παραγωγής και τη σύνθεση του αγροτικού προϊόντος, υπήρξαν περιορισμένες. Ειδικότερα, η σημειωθείσα ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας υπήρξε αποτέλεσμα, κατά κύριο λόγο, της μεγαλύτερης χρησιμοποίησης των βασικών συντελεστών παραγωγής και σε μικρό βαθμό της βελτίωσης της παραγωγικότητας. Έτσι, μεταξύ των διετιών 1962-63 και 1950-51, οπότε η ελληνική γεωργία υπερέβη τα προπολεμικά επίπεδα, η γεωργική παραγωγή αυξήθηκε κατά 65% περίπου, ενώ το ίδιο διάστημα η αύξηση της παραγωγικότητας δεν υπερέβη το 15%. Με άλλα λόγια, μεγάλο μέρος της επιτευχθείσας αύξησης οφειλόταν στην επέκταση της καλλιεργούμενης επιφάνειας, μέσω των πραγματοποιηθέντων εγγειοβελτιωτικών έργων και της μείωσης της αγροανάπαυσης. Συνολικά, υπό την παρουσία βασικών αδυναμιών της ελληνικής γεωργίας – μικρή και κατατεταγμένη έγγειος ιδιοκτησία, περιορισμένες αρδευόμενες εκτάσεις, χαμηλό επίπεδο τεχνικής μόρφωσης για εντατικές μορφές καλλιέργειας, πλημμελές σύστημα διακίνησης και διάθεσης προϊόντων – η πραγματοποιηθείσα πρόοδος της έλαβε τη μορφή διεύρυνσης της παραγωγής χωρίς ριζικές διαρθρωτικές βελτιώσεις, καθώς σημαντικό μέρος της σημειωθείσας αύξησης οφειλόταν στην επέκταση των καλλιεργειών, όπως τα

²⁹³ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.46-47

δημητριακά, τα κτηνοτροφικά, τα ψυχανθή, κλπ., που δεν προϋπέθεταν την ύπαρξη σημαντικών εγγείων βελτιώσεων και ιδιαίτερα άρδευσης ούτε υψηλό επίπεδο τεχνικών γνώσεων.²⁹⁴

Το βασικό πρόβλημα της αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών, και συγκεκριμένα η αντικατάσταση των εκτατικών καλλιεργειών με εντατικές, ενείχε ιδιαίτερη σημασία για τους εξής λόγους: Πρώτον, το περιορισμένο του καλλιεργήσιμου εδάφους, σε σχέση με τη συνολική επιφάνεια της χώρας (25% περίπου) καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη της εντατικής καλλιέργειας του. Δεύτερον, ο μικρός γεωργικός κλήρος, σε συνδυασμό με την εκτατική καλλιέργεια, συνεπαγόταν χαμηλό εισόδημα κατά αγροτική οικογένεια και συνεπώς ο μοναδικός τρόπος αύξησης αυτού του εισοδήματος ήταν η εντατικοποίηση των καλλιεργειών. Τρίτον, η ανάγκη απορρόφησης των υποαπασχολούμενων εργατών, η οποία θα μπορούσε να γίνει δυνατή με την καλλιέργεια βιομηχανικών, κυρίως, φυτών των οποίων η καλλιέργεια απαιτούσε σχετικά μεγάλο αριθμό ημερομισθίων κατά στρέμμα, επέβαλλε την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών.²⁹⁵

Προς την πλευρά της αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών επιτεύχθηκε ελάχιστη πρόοδος, κατά τη δεκαετία του 1950. Αυτή μπορεί να αποδοθεί, βασικά, στη μη διενέργεια ευρείας έκτασης εγγειοβελτιώσεων μέσω των οποίων μεγάλες εκτάσεις, στις οποίες εφαρμόζονταν εκτατικές καλλιέργειες, θα καθίσταντο κατάλληλες για την καλλιέργεια βιομηχανικών, κυρίως, φυτών. Ωστόσο, σημαντικό ανασταλτικό ρόλο έπαιξαν τόσο η μη ίδρυση γεωργικών βιομηχανιών όσο και η εφαρμοσθείσα προστατευτική πολιτική του σίτου η οποία συνέτεινε στην εμμονή των καλλιεργητών στη σιτοκαλλιέργεια.²⁹⁶

Η κατεύθυνση προς την οποία θα έπρεπε να στραφεί η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών ήταν ο περιορισμός των καλλιεργούμενων εκτάσεων με σιτηρά - οι οποίες ανέρχονταν στο 50% του συνολικού καλλιεργήσιμου εδάφους - και η απόδοσή τους στις πλέον εντατικές καλλιέργειες - ζαχαρότευτλα, βαμβάκι, οπωροφόρα δέντρα και κηπευτικά.²⁹⁷

Η άλλη πλευρά, της αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών, αφορούσε την κατεύθυνση της αγροτικής παραγωγής. Καθ' όλη την μεταπολεμική περίοδο, η παραγωγή προϊόντων που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης στην ελληνική γεωργία δεν σημείωσε πρόοδο και, έτσι, η απουσία διαρθρωτικών μεταβολών είχε ως επακόλουθο η αύξηση, του αγροτικού προϊόντος να προέλθει από αγαθά που προορίζονταν για εγχώρια κατανάλωση και όχι για εξαγωγές. Όπως φαίνεται από τον πίνακα Β.ΙΙ.2.47, αυτά τα αγαθά αντιπροσώπευαν το 60% περίπου του όγκου της γεωργικής παραγωγής.²⁹⁸

Συνοψίζοντας, οι παράγοντες οι οποίοι οδήγησαν στην αύξηση του αγροτικού προϊόντος δεν ήταν δεκτικοί για περαιτέρω αξιοποίηση. Η εκδήλωση αυτής της διαπίστωσης διαφαίνεται από την κάμψη του ετήσιου ρυθμού αύξησης της γεωργικής παραγωγής, καθώς ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ήταν, κατά την τετραετία 1950-53, 7,5%, κατά την επόμενη 1954-57, 4% και κατά την τετραετία 1958-61 μόλις 2,7%.²⁹⁹

²⁹⁴ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.267

²⁹⁵ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.51

²⁹⁶ Ό.π., σελ.51-52

²⁹⁷ Ό.π., σελ.52-53

²⁹⁸ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.39

²⁹⁹ Ό.π., σελ.268

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.47
 Μεταβολές στη διάρθρωση της γεωργικής παραγωγής, 1952-1963
 (Ποσοστά % μέσων όρων τετραετίας – σε σταθερές τιμές 1954)

Κατηγορίες γεωργικών προϊόντων	1952-55	1956-59	1960-63
Προϊόντα αποκλειστικώς για εσωτερική κατανάλωση	46,7	45,8	42,4
Κτηνοτροφές	16,8	16,1	17,0
Καθερωμένα εξαγωγίμα	17,2	16,7	16,1
Νέα εξαγωγίμα*	19,3	21,4	24,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

* Περιλαμβάνεται το σύνολο της παραγωγής προϊόντων σε όσα έγιναν εξαγωγή, έστω και σε μικρό μέρος.

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.σελ.39

2.5.3 Η βιομηχανική παραγωγή: τα διαρθρωτικά προβλήματα του δευτερογενούς τομέα

Η βιομηχανία αποτελούσε το δεύτερο κατά σειρά σπουδαιότητας παραγωγικό κλάδο της ελληνικής οικονομίας, μετά τη γεωργία.³⁰⁰ Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, η παραγωγή αυτού του κλάδου αποτελούσε το 20% του εθνικού προϊόντος, ενώ απασχολούνταν το 19% του συνολικού εργατικού δυναμικού της χώρας.³⁰¹

Κατά την μετεμφυλιακή περίοδο, η ελληνική βιομηχανία σημείωσε αξιόλογη πρόοδο και σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Ε.Τ.Ε. ο ρυθμός ανάπτυξης της, περιλαμβανομένων των κατασκευών και των υπηρεσιών δημόσιας χρήσης, κινήθηκε (1952-62) με μέσο ετήσιο όρο 9,6% - ο ρυθμός ανάπτυξης³⁰² των μεταποιητικών δραστηριοτήτων κυμάνθηκε γύρω στο 8,4%.³⁰³ Ψηλό ποσοστό αύξησης παρουσίασαν οι κλάδοι των οικοδομικών υλικών, χάρτου, εφαρμογής ηλεκτρισμού και χημικών προϊόντων, ενώ στους δυο μεγαλύτερους κλάδους, τροφίμων και κλωστοϋφαντουργίας, η αύξηση ήταν μικρότερη.³⁰⁴

³⁰⁰ Για το δευτερογενή τομέα της οικονομίας της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε και Σπ. Παπασπηλιόπουλος, ό.π.,σελ.127-129 - Ανδρέας Α. Κιντής, ό.π.,σελ.33-127 - Τάκης Φωτόπουλος, ό.π.,σελ.140-144 - Α. Φ. Freris, ό.π.,σελ.166-181 - Τάσος Γιαννίτσης, *Η Ελληνική Βιομηχανία: Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα, Gutenberg, 1988 - Κωστής Βαΐτσος – Τάσος Γιαννίτσης, ό.π.,σελ.53-60 - Στέλλα Καραγιάννη – Αγγελική Νικολάου, «Βιομηχανική Πολιτική στις Πρώτες Μεταπολεμικές Δεκαετίες: Χωρικές και Κλαδικές Διαστάσεις», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, 1994,σελ.95-114 - Γεώργιος Ι. Αγαπητός, ό.π.,σελ.76-88 - David Close, *Ελλάδα, 1945-2004...*, ό.π.,σελ.95-98 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου, ό.π.,σελ.174-196

³⁰¹ Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π.,σελ.63

³⁰² Η μεταπολεμική πρόοδος των επί μέρους τομέων της βιομηχανίας παρουσίασε ανομοιόμορφη εξέλιξη. Ο κλάδος της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, εξαιτίας της εκτέλεσης του προγράμματος εξηλεκτρισμού, άρχισε να αναπτύσσεται με συνεχή και αλματώδη ρυθμό με συνέπεια τη διαμόρφωση της παραγωγής του, κατά το 1957, σε επίπεδα πενταπλάσια του αντίστοιχου προπολεμικού. Αντίθετα, η παραγωγή της μεταποίησης κινήθηκε, μέχρι το 1950, σε επίπεδα χαμηλότερα των αντίστοιχων προπολεμικών, όμως, από το 1950 και ιδιαίτερα από το 1953, η παραγωγή αυξήθηκε ουσιαστικά, λόγω της απόδοσης των πραγματοποιηθέντων επενδύσεων στον κλάδο, αφετέρου, λόγω ειδικών παραγόντων όπως η υποτίμηση της δρχ., το 1953 και η εκτάκτως αυξημένη γεωργική παραγωγή του ίδιου έτους. Τέλος, η μεταλλευτική παραγωγή σημείωσε τη μεγαλύτερη καθυστέρηση και μόλις, το 1953, κατόρθωσε να υπερβεί ελαφρώς το προπολεμικό επίπεδο παραγωγής - η μεταπολεμική ανασυγκρότηση των μεταλλείων άρχισε, το 1951.Ό.π.,σελ.64-65

³⁰³ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π.,σελ.429

³⁰⁴ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.40

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.48
Εξέλιξη της βιομηχανικής παραγωγής κατά βασικούς κλάδους, 1948-1957
(1939=100)

Έτη	Μεταποίηση	Ηλεκτρική Ενέργεια	Μεταλλεία	Συνολική Βιομηχανική Παραγωγή
1948	65	148	20	73
1949	79	178	16	88
1950	100	210	24	110
1951	114	240	45	125
1952	111	256	64	124
1953	125	294	110	141
1954	155	341	135	172
1955	160	405	145	183
1956	162	453	165	189
1957	175	513	215	205

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.64-65

Εκ πρώτης όψεως, τα παραπάνω ποσοστά δείχνουν εντυπωσιακά, όμως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη πως η ελληνική βιομηχανική οικονομία, ύστερα από δέκα χρόνια αναταραχών και εκτεταμένων καταστροφών, αναχωρούσε από ένα χαμηλότατο επίπεδο.³⁰⁵ Άλλωστε, αυτά τα ποσοστά, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα άλλων προηγμένων χωρών, καταδεικνύουν τόσο το χαμηλό βαθμό ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας όσο και την οικονομική υπανάπτυξη της χώρας. Αν και, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, έλαβε χώρα η μερική ανανέωση του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, η βελτίωση της ορθολογιστικής οργάνωσής της - κυρίως, υπό την πίεση του ξένου ανταγωνισμού μετά την απελευθέρωση των εισαγωγών(1953) - και η αύξηση και βελτίωση των ποικιλιών των βιομηχανικών προϊόντων, εντούτοις, υπήρχε σοβαρή απόσταση από τις αντίστοιχες προόδους οι οποίες είχαν επιτευχθεί στις ξένες χώρες.³⁰⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.49
Διάρθρωση του εθνικού εισοδήματος και απασχόλησης κατά βασικούς τομείς παραγωγικής δραστηριότητας σε %, 1956

Κλάδοι	Ελλάδα		Δ. Γερμανία		Ολλανδία		Νορβηγία		Ην. Βασίλειο	
	Εθν. Εισόδ	Απασχ	Εθν. Εισόδ	Απασχ	Εθν. Εισόδ	Απασχ	Εθν. Εισόδ	Απασχ	Εθν. Εισόδ	Απασχ
Πρωτογενής Παραγωγή	38	55	11	23	11	19	13	25	9	5
Δευτερογενής Παραγωγή	22	20	50	41	43	34	32	35	28	48
Τριτογενής Παραγωγή	38	25	35	33	46	45	47	36	63	47
Λοιπά	2	-	4	3	-	2	8	4	-	-
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.63

Δεν είναι τυχαίο πως στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1960, παρά τη σημειωθείσα πρόοδο, ο τομέας της μεταποίησης συνέβαλλε, μόλις, κατά 19% στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν. Δεδομένου ότι η μεταποίηση περιελάμβανε τη βιοτεχνία και την οικοτεχνία, η καθαρή βιομηχανική συμβολή στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν

³⁰⁵ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.

³⁰⁶ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.63,65

ήταν ουσιαστικά μικρότερη - για τα έτη 1958-61, η προστιθέμενη αξία της παραγωγής των βιομηχανικών επιχειρήσεων, οι οποίες απασχολούσαν από 10 άτομα και πάνω, κυμάνθηκε γύρω στο 11% του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος. Επιπλέον, από πλευράς απασχόλησης η μεταποίηση, το 1961, απασχολούσε μόνο το 13,1% του συνόλου του εργατικού δυναμικού,³⁰⁷ έναντι 13,6%, το 1951.³⁰⁸

Ουσιαστικές μεταβολές δεν παρατηρήθηκαν και στη διάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας, με τη συμβολή των κλάδων παραγωγής καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών αγαθών στη συνολική αξία του προϊόντος από τη μεταποίηση να είναι αντίστοιχα - σε σταθερές τιμές 1954 - 85% και 15%, το 1950 και 76% και 24%, το 1962.³⁰⁹ Αυτές οι παράμετροι καθόρισαν αναπόφευκτα τη δημιουργία μικρών παραγωγικών μονάδων έντασης εργασίας, καθώς η βιομηχανία αποτελείτο, κυρίως, από κλάδους παραγωγής καταναλωτικών αγαθών μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση κατείχε η κλωστοϋφαντουργία.³¹⁰ Το 1958, το 94,7% των επιχειρήσεων απασχολούσε μέχρι 9 άτομα, ενώ, σύμφωνα με στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε., η μέση απασχόληση στο σύνολο των βιομηχανικών καταστημάτων ήταν, το 1930, 2,96, το 1950, 3,2 και το 1963, 3,8.³¹¹

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.2.50

Κατανομή μεταποιητικών εγκαταστάσεων, κατά κατηγορία μεγέθους, 1930 και 1958

Μέγεθος ομάδας (απασχολούμενα άτομα)	Ποσοστό επί του συνόλου
A. Απογραφή 1930	
Ως 5	93,2
6-25	5,7
26 και άνω	1,1
Σύνολο	100,0
B. Απογραφή 1958	
Ως 5	84,9
5-9	9,8
10-19	3,2
20-49	1,4
50-99	0,4
100 και άνω	0,3
Σύνολο	100,0

Πηγή: Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ. 193

Οι παραπάνω εξελίξεις συνδέονταν και με την ανεπάρκεια των βιομηχανικών επενδύσεων εξαιτίας της οποίας δεν επήλθε η θεραπεία των οργανικών αδυναμιών και η εξασφάλιση ικανοποιητικού βαθμού ανάπτυξης του δευτερογενούς τομέα. Οι ακαθάριστες επενδύσεις της μεταποίησης ήταν της τάξης των 1.800 εκατομμυρίων δραχ. ετησίως (1959-63), αποτελώντας χαμηλό ποσοστό τόσο του συνόλου των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου (10,5%) όσο και του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος (2%).³¹²

³⁰⁷ Μεταξύ των ετών 1958-61, η απασχόληση στις βιομηχανικές επιχειρήσεις οι οποίες απασχολούσαν 10 πρόσωπα και άνω μειώθηκε από 221.656 άτομα, το 1958, σε 196.028 άτομα, το 1961. Δηλαδή, η βιομηχανική απασχόληση, ως ποσοστό της συνολικής εργατικής απασχόλησης, μειώθηκε από 6,3% σε 5,7%. Η παραπάνω απόλυτη μείωση του αριθμού των απασχολούμενων στη βιομηχανία αντιστοιχεί σε ποσοστιαία μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης 7,4% περίπου μεταξύ των ετών 1958-61. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 221

³⁰⁸ Ό.π.

³⁰⁹ Ό.π., σελ. 40

³¹⁰ Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ. 63

³¹¹ Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ. 192-193

³¹² Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 221-222

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.51

Βιομηχανικές επενδύσεις ως ποσοστό επί του συνόλου των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στην Ελλάδα,
1950-1961

(σε σταθερές τιμές 1954)

1950	18,9
1951	19,9
1952	20,9
1953	13,6
1954	10,8
1955	10,8
1956	11,4
1957	14,7
1958	13,8
1959	10,2
1960	9,2
1961	9,1

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.223

Επιπλέον, ιδιαίτερης σημασίας ήταν το γεγονός ότι η μέχρι τότε ανάπτυξη των εξαγωγικών βιομηχανικών προϊόντων υπήρξε ανεπαρκής, καθώς οι βιομηχανικές εξαγωγές της χώρας κυμαίνονταν σε ποσοστό 10% του συνόλου των εξαγωγών της. Η καθυστέρηση της εξωστρεφούς ανάπτυξης του βιομηχανικού τομέα συνιστούσε το κύριο μέρος του προβλήματος της ελληνικής εκβιομηχάνισης.³¹³

Άλλωστε, οι παρελθούσες απόπειρες βιομηχανικής ανάπτυξης στηρίχτηκαν σε ένα προστατευτικό πλαίσιο, με τη διάρθρωση της βιομηχανίας να προσδιορίζεται, κυρίως, από το μέγεθος της εσωτερικής αγοράς και να χαρακτηρίζεται από απουσία διείσδυσης στις ξένες αγορές.³¹⁴ Η έλλειψη ανταγωνιστικής ικανότητας οφειλόταν στο υψηλό κόστος παραγωγής των προϊόντων της, σε σχέση προς τις άλλες χώρες, το οποίο οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, στην εξάρτηση της ελληνικής βιομηχανίας από τις εισαγόμενες πρώτες ύλες. Συνεπώς, ένας από τους βασικούς σκοπούς μιας δυνάμει αναδιάρθρωσής της θα έπρεπε να είναι η κατά το δυνατόν απελευθέρωσή της από αυτή την εξάρτηση, μέσω του προσανατολισμού των νεοϊδρυθόμενων βιομηχανιών προς τις εγχώριες πρώτες ύλες - μεταλλεύματα και βιομηχανικά φυτά.³¹⁵

Τέλος, ο γεωγραφικός διαφορισμός στο κόστος παραγωγής συνετέλεσε στον προσανατολισμό της βιομηχανίας στην περιοχή Αθηνών-Πειραιώς όπου είχαν συγκεντρωθεί το 59% της συνολικής προστιθέμενης αξίας της βιομηχανικής παραγωγής και το 57% του συνόλου των εργαζομένων.³¹⁶

Συνοψίζοντας, εκ πρώτης όψεως, αν λάβει κανείς υπόψη τον μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής, ο οποίος ανήλθε σε 7,5% περίπου (1950-63), αυτός δεν φαίνεται ανεπαρκής. Εντούτοις, αυτό το υψηλό ποσοστό αύξησης οφειλόταν στην ανασυγκρότηση του βιομηχανικού τομέα από τις πολεμικές καταστροφές και στην επενέργεια έκτακτων παραγόντων όπως η υποτίμηση της δρχ. Έτσι, ενώ, κατά την περίοδο 1950-55, η μέση ετήσια άνοδος του δείκτη βιομηχανικής παραγωγής ήταν 10,2% περίπου κατά τη διάρκεια των ετών 1956-63 η αντίστοιχη αύξηση περιορίστηκε στο 5,7%. Η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής με ετήσιο ρυθμό 5,7%, κατά την περίοδο 1956-63, συγκρινόμενη προς τη μέση ετήσια αύξηση

³¹³ Ο.π.,σελ.224

³¹⁴ Ο.π.,σελ.40-41

³¹⁵ Σάκης Καραγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.79-80

³¹⁶ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.42

του εθνικού εισοδήματος κατά 6,2% την ίδια περίοδο, δεν ανταποκρινόταν προς την ανάγκη αποτελεσματικής εκβιομηχάνισης.³¹⁷

Ακόμη και η έκρηξη της μεταποιητικής παραγωγής τα επόμενα χρόνια - η επιτάχυνση της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής είχε ως αποτέλεσμα, το 1965, να ξεπεράσει για πρώτη φορά τη γεωργική³¹⁸ - αν και εντυπωσιακή, έως το 1973(8,8%, το 1963, 17,1%, το 1964, 9,3%, το 1965, 16,4%, το 1966),³¹⁹ δεν επέφερε δομική αλλαγή στην παραγωγή, καθώς οι βιομηχανίες τροφών, καπνών, οίνων και ποτών και οι υφαντουργικές βιομηχανίες αποτελούσαν πάνω από το μισό της βιομηχανικής παραγωγής. Βέβαια, η αύξηση της ζήτησης οδήγησε στην αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων, σε σχέση προς τις δημόσιες³²⁰ - οι ιδιωτικές επενδύσεις, που το 1963 είχαν υποχωρήσει, θα κάνουν νέα άλματα, αυξανόμενες κατά 23,1%, το 1964 και κατά 17,7%, το 1965³²¹ - ωστόσο, η παραγωγή ανταποκρίθηκε στη ζήτηση περισσότερο με αύξηση της παραγωγικότητας των ήδη υπαρχόντων επενδύσεων παρά με νέες επενδύσεις. Συνεπώς, ο πραγματικός ρυθμός της επενδυτικής δραστηριότητας στη μεταποίηση έμεινε περιορισμένος³²² και σταθερός, αποτελώντας ενδεικτικό στοιχείο της συνέχειας της περιορισμένης διαδικασίας εκβιομηχάνισης.³²³

2.6 Η κοινωνική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: σχέσεις παραγωγής και τομείς απασχόλησης

Κατά την απογραφή του 1961, ο συνολικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας υπολογιζόταν σε 3.663.100 (2.458.400 άνδρες και 1.204.700 γυναίκες). Ο πίνακας Β.Π.2.52 παρουσιάζει τη σύνθεσή του, κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και επαγγελματικής απασχόλησης.³²⁴

Ποσοστιαία, η γεωργία απασχολούσε, το 1952, το 56,8% του ενεργού πληθυσμού και το 1963, το 53,4%, η βιομηχανία απασχολούσε, το 1952, το 21,1% του ενεργού πληθυσμού και το 1962, το 22,1%, ενώ στις υπηρεσίες οι αριθμοί ήταν 22,1%, το 1952, και 24,2%, το 1962.³²⁵ Οι τομείς απασχόλησης, του ενεργού πληθυσμού, αποκαλύπτουν τρία ιδιόμορφα χαρακτηριστικά: την πληθώρα του αγροτικού πληθυσμού, το αδύναμο βιομηχανικό δυναμικό και την πληθώρα των δραστηριοτήτων στις υπηρεσίες.³²⁶

³¹⁷ Ο.π.,σελ.222,224

³¹⁸ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.160

³¹⁹ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.257

³²⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.

³²¹ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.257-258

³²² Γενικά, η συσσώρευση κεφαλαίου στη μεταποίηση παρέμεινε, στη μεταπολεμική περίοδο, σε σχετικά χαμηλό επίπεδο. Η εξέταση των αντίστοιχων μεγεθών σε μια σειρά άλλες ανεπτυγμένες ή αναπτυσσόμενες χώρες δείχνει ότι η Ελλάδα, στην περίοδο 1963-72, κατείχε την πρώτη θέση ως προς τη συγκέντρωση επενδύσεων στις κατοικίες και την τελευταία στο τομέα των επενδύσεων μηχανικού εξοπλισμού. Μεταξύ 1960-76, οι επενδύσεις στη μεταποίηση αντιπροσώπευαν τη μικρότερη αναλογία σε σχέση με το Α.Ε.Π, από ό,τι σε όλες τις άλλες χώρες του Ο.Ο.Σ.Α.. Τάσος Γιαννίτης, *Η Ελληνική Βιομηχανία...*,ό.π.σελ.22

³²³ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.

³²⁴ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς Α' Τόμος,ό.π.,σελ.186. Για τα χαρακτηριστικά της επαγγελματικής δομής της ελληνικής οικονομίας, κατά την περίοδο 1961-81, βλέπε και Μαρία Πετμεζίδου - Τσουλουβή, *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα, Εξάντας,1992, σελ.65-80

³²⁵ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.102-103

³²⁶ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς Α' Τόμος, ό.π.,σελ.187

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.ΙΙ.2.52
Κατανομή ενεργού πληθυσμού κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας, 1961
(σε χιλιάδες)

Τομείς οικονομικής δραστηριότητας	Εργοδότες	Εργαζόμενοι για ίδιο λογαριασμό	Μη αμειβόμενοι οικογενειακοί βοηθοί	Μισθωτοί	Μη δηλώσαντες επαγγελματική απασχόληση	Σύνολο
Γεωργία, κτηνοτροφία, δασοπονία, θήρα και αλιεία	31,1	775,7	982,1	164,7	1,4	1.955,0
Μεταλλεία, λατομεία, αλυκές	0,6	1,2	0,4	19,1	0,0	21,3
Μεταποιητικές δραστηριότητες	25,3	132,1	17,1	304,7	1,8	481,0
Οικοδομές και δημόσια έργα	4,0	23,6	1,8	136,9	0,6	166,9
Ηλεκτρισμός φωταέριο, ύδρευση και υπηρεσίες υγείας	0,0	0,3	0,1	20,7	0,0	21,1
Εμπόριο, τράπεζες, ασφάλειες, κτηματικές συναλλαγές	22,5	129,8	17,5	93,5	0,3	263,6
Μεταφορές αποθηκείσεις, επικοινωνίες	4,0	36,5	1,5	116,6	0,7	159,3
Υπηρεσίες	11,3	80,3	9,0	340,7	1,8	443,1
Ακαθόριστοι ή μη δηλωθέντες	0,6	2,2	0,5	13,0	135,6	151,9
	99,4	1.181,7	1.030,0	1.209,9	142,2	3.663,2

Πηγή: Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π.,σελ.186

Η εξόφθαλμη σημασία της γεωργίας από την οποία τελικά εξακολουθούσε να εξαρτιέται ο μισός περίπου πληθυσμός, αποδεικνύει πως η Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1960 ήταν μια βαθύτατα αγροτική χώρα. Αν και, κατά την μεταπολεμική περίοδο, έγινε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας ο τελευταίος, ειδικά από την άποψη του εκμηχανισμού, αύξησε τις γεωργικές αποδόσεις αλλά αύξησε ταυτόχρονα και τη δημογραφική πίεση στην ύπαιθρο - πρόβλημα λανθάνουσας ανεργίας - με τη βιομηχανική ανάπτυξη να είναι πολύ αδύνατη ώστε να απορροφήσει αυτό το πλεόνασμα.³²⁷

Ο πίνακας του ενεργού πληθυσμού του 1961 δείχνει καλά ότι, παρά την σχετική πρόοδο, η βιομηχανική ανάπτυξη ήταν πολύ περιορισμένη. Κατά την απογραφή του ίδιου έτους ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων σε μεταποιητικές δραστηριότητες ήταν κατώτερος από 500.000, με το αδύναμο του εργατικού δυναμικού να αποδεικνύεται καθαρά από τη στατιστική του προσωπικού των βιομηχανικών εγκαταστάσεων που απασχολούσαν 10 άτομα και πάνω. Οι τρεις δραστηριότητες που έρχονταν επικεφαλής σε εθνικό επίπεδο, για το 1961, ήταν: οι υφαντουργικές βιομηχανίες (47.457), οι βιομηχανίες τροφίμων (23.569) και οι

³²⁷ Ο.π.,σελ.187,189

καπνοβιομηχανίες (22.288) - σε πολύ μεγάλο βαθμό επρόκειτο για επιχειρήσεις ελαφράς βιομηχανίας προορισμένες, κυρίως, στην ικανοποίηση αναγκών της εγχώριας κατανάλωσης. Αυτοί οι τρεις κλάδοι απασχολούσαν 93.311 εργαζόμενους δηλαδή σχεδόν το μισό προσωπικό των εγκαταστάσεων αυτής της κατηγορίας. Τέλος, ιδιαίτερα ανεπτυγμένη ήταν η οικοδομική δραστηριότητα που απασχολούσε, το 1961, 166.000 άτομα από τα οποία 136.000 μισθωτοί.³²⁸

Όσον αφορά το πλήθος των δραστηριοτήτων στον τομέα των υπηρεσιών ο παρασιτικός τους χαρακτήρας ήταν έκδηλος. Από μόνες τους, οι δραστηριότητες των υπηρεσιών απασχολούσαν τόσα άτομα (443.000) όσα σχεδόν το σύνολο των μεταποιητικών δραστηριοτήτων (481.000). Εξαιρώντας τη γεωργία, το σύνολο των δραστηριοτήτων που δεν προσέθεταν κανένα υλικό στοιχείο στο εθνικό προϊόν απασχολούσε 900.000 άτομα, ενώ το σύνολο των μεταλλείων, της βιομηχανίας και της οικοδομικής δραστηριότητας απασχολούσε κάτω από 700.000 άτομα.³²⁹

Σχετικά με την κοινωνική δομή της χώρας, τα στοιχεία του πίνακα Β.ΙΙ.2.52 οδηγούν στη διαπίστωση της ύπαρξης κατηγοριών που κατατάσσονταν περισσότερο στις λεγόμενες μεσαίες τάξεις παλαιού τύπου (βιοτέχνες, έμποροι, μεσάζοντες κάθε είδους κλπ.) – τα εισοδήματα που διέθεταν ήταν μέτρια και ορισμένες φορές άδηλα - και πολύ λιγότερο στα μεσαία στρώματα μιας εκσυγχρονισμένης κοινωνίας (μηχανικούς, τεχνικούς βιομηχανίας, κλπ.). Η βάση αυτών των στρωμάτων απαρτιζόταν από πρόσωπα που δούλευαν για ίδιο λογαριασμό, καθώς, κατά την απογραφή του 1958, το 81% περίπου των επιχειρήσεων που είχαν απογραφεί στη μεταποιητική βιομηχανία ήταν προσωπικές επιχειρήσεις.³³⁰

Αναφορικά με τις αγροτικές μάζες, αν και το σύνολο σχεδόν των εργαζομένων της υπαίθρου, είχε ενταχθεί στο πλαίσιο της ατομικής ιδιοκτησίας αυτοί οι ιδιοκτήτες ήταν οι περισσότερο φτωχοί. Σύμφωνα με μια σχεδόν γενικευμένη πρακτική, τα ατομικά εισοδήματα των ελλήνων αγροτών ήταν κατώτερα από τα εισοδήματα που εξασφάλιζαν οι άλλοι συμμετέχοντες της οικονομικής ζωής, καθώς, παρά τη σημαντική αύξηση της γεωργικής παραγωγής, για διάφορους λόγους - πιέσεις του πανίσχυρου εμπορικού καπιταλισμού, παρουσία υπέρμετρου αριθμού αγροτών - το άνοιγμα των ατομικών εισοδημάτων μεταξύ του αγροτικού τομέα και των άλλων τομέων οικονομικής δραστηριότητας διευρύνθηκε.³³¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε πως, το 1969, το κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα ήταν 275 δολάρια, ενώ στους άλλους τομείς της οικονομίας είχε φτάσει τα 1.240 δολάρια.³³²

Τέλος, οι ιθύνοντες οικονομικοί κύκλοι ανήκαν περισσότερο στην κατηγορία του εμπορικού καπιταλισμού παρά στον βιομηχανικό καπιταλισμό. Δεσπόζων χαρακτηριστικό τους ήταν η θέληση γρήγορου πλουτισμού με οποιοδήποτε μέσο.³³³

2.7 Άνιση περιφερειακή ανάπτυξη: οι διαστάσεις της αστικής ανάπτυξης

Ένα από τα βασικότερα προβλήματα της οικονομικής και ιδιαίτερα της βιομηχανικής ανάπτυξης, που παρατηρήθηκε μετά την ανασυγκρότηση της χώρας, ήταν η υπερβολική συγκέντρωση ανθρώπων και δραστηριοτήτων στην πρωτεύουσα - οι υπόλοιπες περιοχές ήταν, κυρίως, αγροτικού χαρακτήρα. Το ζήτημα της

³²⁸ Ο.π.,σελ.189-190

³²⁹ Ο.π.,σελ.190-191

³³⁰ Ο.π.,σελ.192

³³¹ Ο.π.,σελ.193

³³² Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.154-155

³³³ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς Α' Τόμος,ό.π.,σελ.194

περιφερειακής ανάπτυξης³³⁴ και της αποκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων δεν επιλύθηκε, παρά το γεγονός ότι δόθηκαν κίνητρα, ιδρύθηκαν κρατικές επιχειρήσεις και έγινε προσπάθεια να σχηματιστούν νέα βιομηχανικά κέντρα (π.χ. Πτολεμαΐδα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα).³³⁵

Αναλυτικότερα, το 1951, ο πληθυσμός της Αθήνας ανερχόταν στο 18% του συνολικού και το 1961 έφτασε στο 22%. Επίσης, το 1958, το 40% της απασχόλησης, στη μεταποίηση βρισκόταν στην περιοχή του κέντρου. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, η Αθήνα συγκέντρωνε το 60% περίπου της συνολικής βιομηχανικής απασχόλησης, ενώ το μέσο κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. της πρωτεύουσας ήταν σχεδόν διπλάσιο από αυτό της υπόλοιπης χώρας³³⁶ - στα μέσα της δεκαετίας του 1960, στον πληθυσμό της Αθήνας (26% του ελληνικού πληθυσμού) αναλογούσε το 53% της ολικής αγοραστικής δύναμης της χώρας.³³⁷ Τέλος, καθώς οι διάφορες υπηρεσίες και, κυρίως, οι τράπεζες συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα την κατέστησαν διοικητικό κέντρο της χώρας.³³⁸

Συνολικά, η αστική ανάπτυξη αφορά, κυρίως, το αθηναϊκό συγκρότημα³³⁹ και, σε μικρότερο βαθμό, τη Θεσσαλονίκη. Άλλωστε, η κοινωνικοεπαγγελματική τους φυσιογνωμία παρουσίαζε μεγάλη συγγένεια, καθώς οι μεγαλύτεροι τομείς απασχόλησης και στις δύο πόλεις, ήταν: η μεταποιητική βιομηχανία (30% του ενεργού πληθυσμού), η οικοδομική (9%), οι διανεμητικές δραστηριότητες και οι υπηρεσίες (περισσότερο από το 50%).³⁴⁰

Αυτή η συντριπτική υπεροχή των δραστηριοτήτων της λεγόμενης τριτογενούς παραγωγής ήταν συνέπεια του ρεύματος που παρωθούσε πολλούς Έλληνες να δοκιμάσουν την τύχη τους σε αυτές τις μεγάλες πόλεις. Ο ερχομός στις μεγάλες πόλεις ήταν μία από τις δύο λύσεις που προσφέρονταν στο δίλημμα που αντιμετώπιζε ο υπεράριθμος πληθυσμός της υπαίθρου - η άλλη λύση ήταν η εξωτερική μετανάστευση. Αλλά, κατά το μέτρο που οι απασχολήσεις βιομηχανικής εργασίας ήταν περιορισμένες, η μόνη διέξοδος που έμενε ανοικτή ήταν η ανάληψη ενός από τα μικροεπαγγέλματα που συνδέονταν με το εμπόριο και τις υπηρεσίες.³⁴¹

Αυτή η εικόνα συνόδευσε την οικονομική ανάπτυξη, στα πρώτα στάδια, αλλά ενδυναμώθηκε και από την αδυναμία του κράτους να διαμορφώσει και να εφαρμόσει μια αποτελεσματική πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης, αν και υπήρξαν πολλές προσπάθειες που ξεκίνησαν ήδη από το 1948 και που είχαν ως στόχο την ενίσχυση

³³⁴ Για το ζήτημα της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε και Διονύσιος Φράγκος, «Η Εσωτερική Μετανάστευση Μεταξύ 1966-1971», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασηλιόπουλος (επιμ.), Αθήνα, Παπαζήση, 1978, σελ. 177-190 - Ανδρέας Α. Κιντής, ό.π., σελ. 111-127 - Τάκης Φωτόπουλος, ό.π., σελ. 112-114 - Α.Φ. Freris, ό.π., σελ. 161-162 - Στέλλα Καραγιάννη - Αγγελική Νικολάου, ό.π., σελ. 102, 106, 111-114

³³⁵ Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ. 173, 228

³³⁶ Ό.π., σελ. 228

³³⁷ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π., σελ. 155

³³⁸ Πάνος Καζάκος, ό.π.

³³⁹ Η ανάπτυξη του αστικού συγκροτήματος των Αθηνών περιέκλειε (1964-65) περισσότερο από το μισό αστικό πληθυσμό ολόκληρης της Ελλάδας και πάνω από το ένα πέμπτο του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Η Αθήνα αποτελούσε και με μεγάλη διαφορά την πιο πλούσια περιοχή της Ελλάδας. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών, το μέσο ετήσιο κατά κεφαλήν εισόδημα στην περιοχή της έφτασε, το 1961, τις 13.422 δρχ. (δηλαδή 450 δολάρια Η.Π.Α.), ενώ ο εθνικός μέσος όρος ήταν μόνο 9.932 δρχ. (330 δολάρια). Σύμφωνα με τις στατιστικές του Εμπορικού Επιμελητηρίου, η δημοσιονομική αναλογία των Αθηνών έφτανε το 75% στην άμεση φορολογία και το 65% στην έμμεση. Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π., σελ. 196-197

³⁴⁰ Ό.π., σελ. 197

³⁴¹ Ό.π.

της βιομηχανίας στην περιφέρεια: ο Ν. 843/48 κατήργησε τους φόρους στην κυκλοφορία των αγαθών· ο Α.Ν. 949/49 καθιέρωσε αυξημένους συντελεστές αποσβέσεων για την επαρχιακή βιομηχανία και παραχώρησε το δικαίωμα αφορολόγητης κράτησης 15% επί των κερδών, που ξεπερνούσαν τις 600.000 το χρόνο, για την κάλυψη μελλοντικών ζημιών· το Ν.Δ. 2176/52 μείωσε τα επιτόκια βιομηχανικών δανείων και τον φόρο κύκλου εργασιών, αύξησε τις αποσβέσεις στις εκτός νομού Αττικής βιομηχανίες και απαγόρευσε τη χορήγηση αδειών για εγκατάσταση στο νομό Αττικής, για την πενταετία 1952-1957· ο Ν. 3265/55 έβαζε κριτήρια για τη δημιουργία βιομηχανικών ζωνών σε όλη τη χώρα - το νομοθετικό πλαίσιο θα ολοκληρωθεί δέκα χρόνια αργότερα με τον Ν. 4458/65 που καθόρισε τις προϋποθέσεις ίδρυσης και λειτουργίας τους· τέλος, ο Ν. 3213/55 έδινε τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις να παρακρατούν το 40% των κερδών τους, προκειμένου να κάνουν επενδύσεις.³⁴²

Στη δεκαετία του 1960, διάφοροι επιχειρηματίες προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τα δημοσιονομικά και επενδυτικά κίνητρα για δραστηριότητες εκτός της περιφέρειας της πρωτεύουσας. Υπήρξαν επιχειρήσεις που εγκαταστάθηκαν εκτός Αθηνών όπως η Esso-Papas στη Θεσσαλονίκη, η Πεσινέ κοντά στους Δελφούς και η βιομηχανία νικελίου στη Λάρυμνα. Εντούτοις, η γενική τάση ήταν η συγκέντρωση στην πρωτεύουσα που εξελισσόταν σε μεγάλο καταναλωτικό κέντρο, διέθετε σχετικά άφθονα εργατικά χέρια και ήταν η έδρα των κυβερνητικών υπηρεσιών.³⁴³

³⁴² Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.228-229

³⁴³ Ο.π.,σελ.229

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄ ΜΕΡΟΥΣ
ΤΑ ΠΟΣΟΤΙΚΑ ΜΕΓΕΘΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1.Η οργάνωση και ο χαρακτήρας της μεταπολεμικής εξωτερικής μετανάστευσης
 Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η μετανάστευση πραγματοποιούνταν αυθόρμητα, χωρίς τη βοήθεια ή την ανάμιξη των κυβερνήσεων των χωρών υποδοχής ή των χωρών προέλευσης καθώς και χωρίς τη συμπαράσταση διεθνών οργανισμών. Κατά τον μεσοπόλεμο αναπτύχθηκε η αντίληψη ότι η μετανάστευση μπορεί να λύσει ένα διπλό πρόβλημα: να ανακουφίσει τις υπανάπτυκτες χώρες, από την υποαπασχόληση και από τον αγροτικό υπερπληθυσμό, και να διοχετεύσει, στις ανεπτυγμένες χώρες, σχετικά φθινό εργατικό δυναμικό. Αυτό ακριβώς προκάλεσε το ενδιαφέρον των κυβερνήσεων, και την παρέμβασή τους προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, ώστε η μεταναστευτική κίνηση να ρυθμιστεί από κάποιον διεθνή οργανισμό. Έτσι, το 1936, η Διάσκεψη των Κρατών ανέθεσε στο Δ.Γ.Ε. να κάνει έρευνες, για τη μετανάστευση από την Ευρώπη προς την Αμερική και το 1938, το Δ.Γ.Ε., οργάνωσε συνδιάσκεψη εμπειρογνομόνων για την εξέταση των τεχνικών και οικονομικών όρων της μετανάστευσης Ευρωπαίων προς τις χώρες της Λατινικής Αμερικής.¹

Η μετανάστευση της μεταπολεμικής περιόδου, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στις αρχές του αιώνα, πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια των κυβερνήσεων, των χωρών υποδοχής και των χωρών προέλευσης, καθώς και των διεθνών οργανισμών.² Πιο συγκεκριμένα, η μεταπολεμική μετανάστευση χαρακτηρίστηκε από υψηλό, συγκριτικά, βαθμό νομικής πλαισίωσης, κρατικής παρέμβασης, προγραμματισμού και οργάνωσης. Η μετακίνηση, προς τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, υπήρξε, σε μεγάλο βαθμό, οργανωμένη και ομαδική και ρυθμίστηκε από τις ανάγκες της οικονομίας και της αγοράς εργασίας των ισχυρότερων και βιομηχανικά ανεπτυγμένων κρατών υποδοχής διότι τα οικονομικά και πολιτικά ασθενέστερα κράτη αποστολής είχαν μικρότερα περιθώρια χάραξης μεταναστευτικής πολιτικής. Υπό το παραπάνω πλαίσιο, οι κυβερνήσεις, των χωρών αποστολής, υιοθέτησαν τη μετανάστευση ως μία «πυροσβεστική» λύση στην ανεργία, στην υποαπασχόληση και στα ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών και έλαβαν μέτρα για τη διευκόλυνσή της.³

Συνολικά, λοιπόν, η οργάνωση της μετανάστευσης, στο διεθνή χώρο, έλαβε χώρα με την υπογραφή διμερών ή πολυμερών συμβάσεων καθώς και με τη βοήθεια διεθνών οργανισμών.⁴

Σε σχέση με την ελληνική περίπτωση, λίγο μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, η χάραξη των κατευθυντήριων γραμμών, της μεταναστευτικής πολιτικής, ανατέθηκε σε ειδική επιτροπή του υπουργείου Συντονισμού(1951). Τον ίδιο χρόνο, η Ελλάδα, έλαβε μέρος στη διάσκεψη της Νεάπολης την οποία είχε συγκαλέσει το Δ.Γ.Ε. για να συζητηθεί το ζήτημα της μετανάστευσης. Λίγους μήνες αργότερα, η χώρα, ήταν από τα ιδρυτικά μέλη της Δ.Ε.Μ.Ε. η οποία, από το 1952, ήταν υπεύθυνη για την οργάνωση της υπερπόντιας μετανάστευσης.⁵

¹ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλινοόησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ, 1986, σελ.25

² Ο.π.

³ Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999,σελ.86-87

⁴ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.26

⁵ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.88

1.1 Οι διμερείς συμβάσεις και πολυμερείς συμβάσεις: το έργο της Δ.Ε.Μ.Ε. για τη μετανάστευση

Οι ελληνικές κυβερνήσεις υπέγραψαν δύο ειδών συμφωνίες, με τις κυβερνήσεις των χωρών υποδοχής: συμφωνίες για την τοποθέτηση ελλήνων εργαζομένων και συμβάσεις κοινωνικής ασφάλισης.⁶

Αναλυτικότερα, η Ελλάδα, υπέγραψε συμφωνίες μετανάστευσης με τη Γαλλία, το 1954, με το Βέλγιο, το 1957, με τη Γερμανία, το 1960, με την Ολλανδία, το 1966, και στη συνέχεια με την Ελβετία και τη Σουηδία, οι οποίες καθόριζαν τις υποχρεώσεις των δύο κυβερνήσεων και των μεταναστών και ρύθμιζαν διάφορα πρακτικά ζητήματα.⁷

Ουσιαστικά, όμως, οι βάσεις, για την οργανωμένη μετανάστευση ελλήνων εργαζομένων, τέθηκαν με την υπογραφή της συμφωνίας μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της κυβέρνησης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, στις 30/03/1960, με την οποία και συνεστήθη η «Γερμανική Επιτροπή» ως εκπρόσωπος του Ομοσπονδιακού Ιδρύματος Ευρέσεως Εργασίας και Ασφάλισης Ανεργίας.⁸ Με την ελληνογερμανική συμφωνία του 1960 - και ενώ το μεταναστευτικό ρεύμα είχε ήδη αρχίσει από το 1955 - δημιουργήθηκε, για πρώτη φορά, ένα θεσμικό πλαίσιο που έδινε, στο ελληνικό υπουργείο Εργασίας, τη δυνατότητα να μεσολαβεί στην υπογραφή των συμβολαίων εργασίας με γερμανικές επιχειρήσεις.⁹

Με άλλα λόγια, οι ελληνικές κυβερνήσεις διευκόλυναν την εγκατάσταση, τη λειτουργία και το έργο των ενώσεων των εργοδοτών και των εκπροσώπων των ξένων κυβερνήσεων, που είχαν ως αποστολή τη στρατολόγηση ελλήνων εργατών για τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, ενώ δεν έθεσαν περιορισμούς ως προς τον ανώτατο αριθμό μεταναστών και δέχτηκαν η επιλογή τους να διενεργείται, ως ένα βαθμό, από τους εκπροσώπους των ξένων εργοδοτών και κυβερνήσεων.¹⁰

Όσον αφορά τις διμερείς συμβάσεις κοινωνικής ασφάλισης, οι οποίες ρύθμιζαν τα ασφαλιστικά θέματα των ελλήνων εργαζομένων στις χώρες υποδοχής, υπογράφηκαν με τις εξής χώρες: Γαλλία, Βέλγιο, Γερμανία, Ολλανδία, Αυστραλία, Ελβετία, Σουηδία, Κύπρο, Λιβύη, Αυστρία, Νορβηγία, Καναδά και την Πολιτεία του Κεμπέκ.¹¹

Παράλληλα με τις διμερείς συμβάσεις, οι οποίες συνιστούσαν το βασικό θεσμικό πλαίσιο της οργανωμένης μετανάστευσης, έμμεσες επιπτώσεις, στη μετανάστευση, είχαν και πολλές πολυμερείς συμβάσεις μεταξύ των οποίων ιδιαίτερη σημασία είχαν οι συστάσεις και οι συμβάσεις του Δ.Γ.Ε.. Εδώ, πρέπει να τονιστούν η σύμβαση 19, που καθιέρωνε την αρχή της ίσης μεταχείρισης αλλοδαπών και ιθαγενών εργαζομένων, η Συμφωνία 48, που ρύθμιζε τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα των διακινούμενων εργατών, η Σύμβαση 97, που αφορούσε τη μετανάστευση εργασίας και περιελάμβανε διατάξεις για τη δημιουργία υπηρεσίας προς αρωγή και πληροφόρηση των μεταναστών, η Σύμβαση 102, που σχετιζόταν με τα ελάχιστα όρια κοινωνικής ασφάλισης, η Σύμβαση 118, που καθιέρωνε την αρχή της ίσης μεταχείρισης ιθαγενών και αλλοδαπών στον τομέα των κοινωνικών ασφαλίσεων και η Σύμβαση της 24^{ης} Ιουνίου 1975, που αφορούσε την προαγωγή και την ισότητα των

⁶ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π.

⁷ Λίνα Βεντούρα, ό.π., σελ.90

⁸ Η επιτροπή λειτούργησε από το 1960 ως το 1973 και σε αυτό το διάστημα διακίνησε 381.316 έλληνες μετανάστες, προς τη Δυτική Γερμανία. Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π.

⁹ Ό.π.

¹⁰ Λίνα Βεντούρα, ό.π.

¹¹ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π., σελ.27

αμοιβών των μεταναστών - ισότητα ευκαιριών και αμοιβών, συνένωση της οικογένειας, προστασίας της υγείας των μεταναστών εργατών, θέματα απασχόλησης και κατοικίας.¹²

Σημαντικό ήταν, επίσης, το έργο των διακυβερνητικών συμφωνιών, σχετικά με τη διευκόλυνση της συνένωσης των μεταναστών με τις οικογένειές τους. Οι σπουδαιότερες από αυτές ήταν η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων(04/11/1950), ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (Τορίνο, 18/10/1961), η Συνδιάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (Ελσίνκι, 1975), η Σύμβαση του Δ.Γ.Ε. για Μετανάστες Εργάτες (24 Ιουνίου 1975, άρθρο 13), η Σύσταση του Δ.Γ.Ε. για τους Μετανάστες Εργάτες (1975, παράγραφοι 13-19) και οι συστάσεις 45-55 της Παγκόσμιας Συνδιάσκεψης Πληθυσμού στο Μεξικό(6-14/08/1984).¹³

Τέλος, χρήζουν αναφοράς οι ενέργειες των Διεθνών Οργανισμών όπως ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, η UNESCO, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, ο Ο.Ο.Σ.Α. και το Συμβούλιο της Ευρώπης, οι οποίοι μελετούσαν τα προβλήματα, της μετανάστευσης (και της παλιννόστησης), προβαίνοντας σε αποφάσεις και συστάσεις αναφορικά με τους μετανάστες εργάτες.¹⁴

Όσον αφορά τη Δ.Ε.Μ.Ε. ιδρύθηκε, το 1951, στις Βρυξέλλες, με πρωτοβουλία 16 χωρών. Η Ελλάδα ήταν ιδρυτικό μέλος της Δ.Ε.Μ.Ε. και η λειτουργία της αποστολής της ρυθμίστηκε με τη σύμβαση που υπέγραψε η ελληνική κυβέρνηση στις 17/04/1952 και η οποία κυρώθηκε με το Ν.Δ. 2658/1953.¹⁵

Μετά την υπογραφή της σύμβασης μεταξύ Ελλάδας και Δ.Ε.Μ.Ε., οι υπηρεσίες της τελευταίας προετοίμασαν και μετέφεραν το 25,8% των μεταναστών της περιόδου 1951-60 και το 41,8% των μετακινούμενων προς τις υπερπόντιες χώρες.¹⁶ Σημαντική ήταν η προσφορά της Δ.Ε.Μ.Ε. και στη διακίνηση και αποκατάσταση αλλοδαπών και ομογενών προσφύγων, καθώς, στο διάστημα 1951-81, προσέφερε τις υπηρεσίες της σε 141.945 έλληνες υπηκόους και σε 48.186 πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν σε υπερπόντιες χώρες.¹⁷

Η Δ.Ε.Μ.Ε., για την διευκόλυνση των μεταναστών, οργάνωνε προγράμματα εκπαίδευσης στην ξένη γλώσσα, ανάλογα με τη χώρα προορισμού, προγράμματα ενημέρωσης και προσανατολισμού, για τις συνθήκες που θα αντιμετώπιζε ο μετανάστης, ειδικά προγράμματα προσαρμογής των γυναικών, από τις αγροτικές περιοχές, στον αστικό και βιομηχανικό τρόπο ζωής και προγράμματα μεταφοράς τεχνολογίας, από τις αναπτυγμένες στις αναπτυσσόμενες χώρες, μέσω των επαναπατριζόμενων μεταναστών. Σημαντική ήταν, επίσης, η δραστηριότητα της Δ.Ε.Μ.Ε. στην οργάνωση σεμιναρίων για την προσαρμογή και την κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών.¹⁸

¹² Ο.π.,σελ.27-28

¹³ Ο.π.,σελ.28

¹⁴ Ο.π.

¹⁵ Ο.π.,σελ.28-29

¹⁶ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.88-89. Για τη Δ.Ε.Μ.Ε., και το ρόλο της στην οργάνωση της ελληνικής υπερπόντιας μετανάστευσης, βλέπε και Βασιλική Λαφιατόγλου, *Οι Υπερπόντιες Μεταναστεύσεις τη Μεταπολεμική Περίοδο(1952-1972) από την Ελλάδα υπό την Αιγίδα της Διακυβερνητικής Επιτροπής Μεταναστεύσεως εξ Ευρώπης(ΔΕΜΕ)*, (Διπλωματική Εργασία – Π.Μ.Σ. «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης), Ρέθυμνο, 2009,σελ.53-110 και Ιωάννης Λημνιός – Σεκέρης, *Η Μετανάστευση των Ελλήνων στην Αυστραλία κατά τις Πρώτες Μεταπολεμικές Δεκαετίες*, (Διπλωματική Εργασία – Π.Μ.Σ. «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης), Ρέθυμνο, 2013,σελ.56-106

¹⁷ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.29

¹⁸ Ο.π.

Εντούτοις, παρά αυτές τις προσπάθειες για μια οργανωμένη μετανάστευση, η αποδημία αποτελούσε πάντα, και σε μεγάλο βαθμό, αυθόρμητο φαινόμενο και το κάθε άτομο, όταν αποφάσιζε να μεταναστεύσει, φρόντιζε να λύσει μόνο του ή με τη βοήθεια του άμεσου περιβάλλοντος τα προβλήματά του.¹⁹

Άλλωστε, από έρευνα της Ε.Σ.Υ.Ε., για τα κίνητρα και τις συνθήκες μετανάστευσης του αγροτικού πληθυσμού, διαπιστώθηκε ότι για το 45,8% άμεση πηγή χρηματοδότησης ήταν οι αποταμιεύσεις και για το 33,3% η οικονομική βοήθεια από τους συγγενείς. Οι πόροι για τη χρηματοδότηση των υπολοίπων μεταναστών προήλθαν από πώληση κινητών περιουσιακών στοιχείων(8,9%), από τον μελλοντικό εργοδότη (3,5%) και από τις δημόσιες αρχές (3%).²⁰

Όσον αφορά τις πληροφορίες, οι μισοί περίπου μετανάστες τις πήραν από τους συγγενείς (49,9%), ένα 17,6% από τους συγχωριανούς, 9,8% από τους φίλους και ένα μικρό ποσοστό(7,6%) από τις δημόσιες αρχές. Τέλος, ένα ποσοστό 9,5% δεν είχε καμία πληροφορία, για τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας στον τόπο υποδοχής.²¹

Με τον ίδιο περίπου τρόπο οι μετανάστες έλυσαν το πρόβλημα στέγης, στον τόπο υποδοχής: το 46,3% βοηθήθηκαν από τους συγγενείς και το 25% περίπου από τον μελλοντικό εργοδότη, τους φίλους και τις δημόσιες αρχές, με τους υπόλοιπους να μην έχουν καμία βοήθεια. Τέλος, όσοι μετανάστες δεν είχαν εξασφαλίσει εργασία, πριν από την αναχώρησή τους, βοηθήθηκαν από τους συγγενείς (40%), από τους συγχωριανούς, τους φίλους και τις δημόσιες αρχές (25%) και μόνο το ένα πέμπτο δήλωσε ότι δεν έλαβαν καμία βοήθεια.²²

1.2 Η μονιμότητα και προσωρινότητα της μετανάστευσης

Η πρόθεση της μετανάστευσης (*animus migrandi*) υπόκεινται σε συνεχείς μεταβολές και πιέσεις. Ο μετανάστης, συνήθως, έχει την πρόθεση να μεταναστεύσει προσωρινά, αλλά αυτή η πρόθεση δεν παραμένει σταθερή. Άλλωστε, εκείνοι που έχουν την πρόθεση να μεταναστεύσουν μόνιμα, συχνά, δεν παραμένουν στο εξωτερικό, σε όλη τους τη ζωή.²³

Το μεταπολεμικό μεταναστευτικό ρεύμα, που κατευθύνθηκε στις υπερπόντιες χώρες - ΗΠΑ, Καναδά και Αυστραλία - χαρακτηρίστηκε, συνήθως, από το στοιχείο της μονιμότητας. Αντιθέτως, η μετανάστευση στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης απέβλεπε στη γρήγορη αποταμίευση χρημάτων, σε βάρος του βιοτικού επιπέδου του εργαζόμενου μετανάστη, τα οποία προορίζονταν να επενδυθούν στην πατρίδα μετά την επιστροφή.²⁴

Ωστόσο, αυτή η προσωρινότητα ενθαρρύνθηκε και από την πολιτική των χωρών υποδοχής, και ιδιαίτερα της Δυτικής Γερμανίας, που βασίστηκε στην «αρχή της περιστροφής», δηλαδή την αναγκαστική επιστροφή, στη χώρα προέλευσης, έπειτα από παραμονή 3-5 ετών. Μάλιστα, στη Δυτική Γερμανία, κατά το πρώτο διάστημα, τα συμβόλαια εργασίας ήταν ετήσια ώστε να υπάρχει η δυνατότητα αυξομείωσης του ξένου εργατικού δυναμικού ανάλογα με τις οικονομικές ανάγκες.²⁵

Σε αυτούς τους λόγους, της προσωρινότητας, πρέπει να προστεθεί, αφενός, η τάση του μετανάστη να μεταναστεύει χωρίς την οικογένειά του, αφετέρου, οι περιορισμοί που έθεσαν, οι χώρες υποδοχής, στις περιόδους παραμονής και στο

¹⁹ Ο.π.,σελ.29-30

²⁰ Ο.π.,σελ.30

²¹ Ο.π.

²² Ο.π.

²³ Ο.π.,σελ.33

²⁴ Ο.π.

²⁵ Ο.π.,σελ.34

δικαίωμα του μετανάστη να μετακαλεί την οικογένειά του.²⁶ Αργότερα, όμως, οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα η Δυτική Γερμανία, άρχισαν να εφαρμόζουν νέα πολιτική που απέβλεπε στην οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των ξένων εργατών.²⁷

2. Η εξέλιξη της μεταπολεμικής εξωτερικής μετανάστευσης και παλιννόστησης

Για την εξέλιξη της μετανάστευσης,²⁸ κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο 1946-54, δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία. Εντούτοις, ο αριθμός των μεταναστών, προς τις υπερπόντιες χώρες, υπολογίζεται βάσει των στοιχείων των χωρών υποδοχής, σε 68.500, ενώ ο αριθμός αυτών που μετακινήθηκαν προς τις ευρωπαϊκές χώρες εκτιμάται στους 24.200.²⁹

Για την περίοδο 1955-77, βάσει των επίσημων στατιστικών της Ε.Σ.Υ.Ε., ο αριθμός των «μονίμων μεταναστών» ανήλθε σε 1.236.280. Ωστόσο, αυτός ο αριθμός δεν είναι απολύτως αξιόπιστος διότι καταγράφονταν οι έξοδοι, από τη χώρα, με αποτέλεσμα όσοι επέστρεφαν και μετανάστευαν εκ νέου, μετά από ένα διάστημα, να καταμετρώνται πολλές φορές. Επιπλέον, δεν καταγράφονταν ούτε οι παράνομοι μετανάστες ούτε όσοι είχαν φύγει, δηλώνοντας ότι προτίθενται να μείνουν στο εξωτερικό, λιγότερο από ένα χρόνο. Σύμφωνα, πάντως, με εκτιμήσεις ειδικών οι μετανάστες, από το 1946 έως το 1977, ήταν περίπου 1.000.000. Σε αυτό τον αριθμό αυτό θα πρέπει να προστεθούν οι 100.000 περίπου πολιτικοί πρόσφυγες που έφυγαν, από τη χώρα, με τη λήξη του Εμφυλίου και εγκαταστάθηκαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Με λίγα λόγια επρόκειτο για μια πρωτοφανή κινητικότητα καθώς αφορούσε σχεδόν ένα άτομο στα οκτώ και της οποίας τα μέσα ετήσια ποσοστά κυμάνθηκαν από 1%, το 1952, έως 13,7%, το 1965.³⁰

Η μεταπολεμική μετανάστευση χαρακτηρίστηκε από μεγάλη παλινδρομη κινητικότητα αλλά και από υψηλό αριθμό επιστροφών. Οι παλιννοστούντες καταμετρούνταν μόνο από το 1968, έως το 1977, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατός ο υπολογισμός της καθαρής μετανάστευσης. Ωστόσο, υπολογίζεται ότι, έως το 1964, το 30%-40% των μεταναστών επέστρεψε, στην Ελλάδα, ενώ, κατά το διάστημα 1968-77, επέστρεψαν 237.500 μετανάστες, από τους οποίους οι μισοί ήρθαν από τη Δυτική Γερμανία. Τελικά, με έμμεσους υπολογισμούς υποστηρίζεται ότι η καθαρή μετανάστευση, για την περίοδο 1951-1971, ανήλθε σε 758.000.³¹

2.1 Η έξαρση και η ύφεση της μετανάστευσης και της παλιννόστησης

Τα στατιστικά στοιχεία που αφορούν στη μεταναστευτική κίνηση παρουσιάζουν προβλήματα συγκρισιμότητας και αξιοπιστίας, οφειλόμενα στις διαφορές των κριτηρίων με τα οποία οριζόταν ο μετανάστης. Άλλωστε, εκτός από τους νόμιμους

²⁶ Οι διμερείς συμβάσεις τοποθετούσαν τον έλληνα μετανάστη στη θέση του φιλοξενούμενου εργάτη και έτσι, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, αποθάρρυναν τη συγκέντρωση της οικογένειάς του και την ενσωμάτωση στην κοινωνία της χώρας υποδοχής. Ο.π.,σελ.26-27

²⁷ Ο.π.,σελ.34

²⁸ Για την εξέλιξη της ελληνικής εξωτερικής μετανάστευσης, κατά την μεταπολεμική περίοδο, βλέπε, ενδεικτικά, και Ρ. Merlopoulos, «Emigration in Greece During the Post-war Years», in *Essays on Greek Migration*(συλλογικό),Athens,Social Sciences Centre,1967,pp.44-48 - Κούλα Κασιμάτη, *Μετανάστευση-Παλιννόστηση: Η Προβληματική της Δεύτερης Γενιάς*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών,1984,σελ.15-18 - Νικήτας Πατινιώτης, *Εξάρτηση και Μετανάστευση: Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών,1989,σελ.207-211 - Ι.Κ Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη,Βάνιας,1993,σελ.133-140

²⁹ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.79

³⁰ Ο.π.

³¹ Ο.π.,σελ.79-80

μετανάστες υπήρχε και ένας άγνωστος και μη προσδιορισμένος αριθμός παράνομων μεταναστών.³²

Η ικανοποιητική μελέτη του κυκλώματος μετανάστευση - παλιννόστηση δεν είναι δυνατή με τα ελληνικά στατιστικά δεδομένα, καθώς μια τέτοια μελέτη θα απαιτούσε τον υπολογισμό της ετήσιας αποδημίας και της παλιννόστησης, χωριστά για την υπερπόντια και την ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, σε συνδυασμό με τη μελέτη της εσωτερικής μετανάστευσης, και τα επίσημα στατιστικά στοιχεία δεν επιτρέπουν τέτοιους υπολογισμούς, ιδιαίτερα για την περίοδο πριν από το 1955 και μετά το 1977. Έτσι, με τη βοήθεια ξένων στοιχείων, που υπάρχουν από ελληνικές και ξένες πηγές, και με τους υπολογισμούς ειδικών επιστημόνων θα αποδοθούν, στη συνέχεια, η εξέλιξη της μετανάστευσης και της παλιννόστησης και θα επιχειρηθούν μερικές διεθνείς συγκρίσεις.³³

2.2 Η εξέλιξη της μετανάστευσης και της παλιννόστησης κατά την περίοδο 1941-1954

Συγκλονιστικές δημογραφικές αλλαγές χαρακτήρισαν τα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής, καθώς η κάθετη πτώση των γεννήσεων και η απότομη αύξηση των θανάτων είχαν ως αποτέλεσμα να σημειωθεί, για πρώτη φορά, απόλυτη μείωση του πληθυσμού. Υπολογίζεται ότι ο αριθμός των επιπλέον θανάτων, το 1941-44, ήταν 350.000 και ότι η Ελλάδα στερήθηκε 400.000 βρέφη που αναμένονταν ότι θα γεννηθούν σε αυτή την περίοδο. Αυτή την περίοδο οι Έλληνες δεν μετανάστευαν, με εξαίρεση εκείνους που μετακινήθηκαν βιαίως για να εργαστούν στα γερμανικά εργοστάσια ή στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ταυτόχρονα, κατά την περίοδο 1941-51, παρατηρήθηκε μια αύξηση της εσωτερικής κινητικότητας του πληθυσμού, με συνέπεια τη διόγκωση του πληθυσμού της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.³⁴

Κατά την περίοδο 1946-54, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, μετανάστευσαν 70 χιλιάδες Έλληνες, στις υπερπόντιες χώρες, από τους οποίους το 38,8% στις Η.Π.Α. και το 61,2% στην Αυστραλία, τον Καναδά και άλλες χώρες. Το κυριότερο, όμως, χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου ήταν η έξοδος των πολιτικών προσφύγων, μετά τον Εμφύλιο, και η εγκατάστασή τους στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Για τους πολιτικούς πρόσφυγες δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία, υπολογίστηκαν, όμως, σε 40.000 στους οποίους δεν συμπεριλαμβάνονται 45.000 – 50.000 χιλιάδες Σλαβομακεδόνες που έφυγαν και εγκαταστάθηκαν στη Γιουγκοσλαβία.³⁵ Επίσης, ένας περιορισμένος αριθμός πολιτικών προσφύγων κατέφυγε στον Καναδά, την Αυστραλία και σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης ανάμεσα στους οποίους αρκετοί καλλιτέχνες, διανοούμενοι και επιστήμονες που ανήκαν στο χώρο της Αριστεράς ή είχαν λάβει μέρος στον Εμφύλιο. Συνολικά, οι πολιτικοί πρόσφυγες φαίνεται ότι υπερέβησαν τις 100 χιλιάδες.³⁶

Όσον αφορά την παλιννόστηση, κατά την περίοδο του Πολέμου, δεν μπορεί να γίνει καν λόγος, ενώ για την περίοδο μετά το 1946, αν και δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία, μερικοί μελετητές την θεωρούν ασήμαντη.³⁷

³² Ηρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π., σελ.36

³³ Ο.π.

³⁴ Ο.π., σελ.43-44

³⁵ Για τους πολιτικούς πρόσφυγες, βλέπε και Ι.Κ. Χασιώτης, ό.π., σελ.147-152

³⁶ Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ.44

³⁷ Ο.π.

2.3 Η εξέλιξη της μετανάστευσης και της παλιννόστησης κατά την περίοδο 1955-1977

Αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη επίσημων στατιστικών στοιχείων, για τους μετανάστες, τόσο προς τις υπερπόντιες χώρες όσο και προς τις ευρωπαϊκές χώρες - η στατιστική παρακολούθηση της παλιννόστησης άρχισε το 1968. Πηγή πληροφοριών της μεταναστευτικής κίνησης ήταν, μέχρι το 1977, οι υπηρεσίες ελέγχου διαβατηρίων που συγκέντρωναν τα σχετικά στοιχεία, κατά την είσοδο και την έξοδο ταξιδιωτών από τη χώρα, περιλαμβάνοντας έλληνες υπηκόους, μόνιμους κάτοικους της Ελλάδας, που μετανάστευσαν στο εξωτερικό.³⁸

Η Ε.Σ.Υ.Ε., ορίζοντας τη μετανάστευση ως κίνηση μιας ορισμένης διάρκειας προς το εξωτερικό, με εξαίρεση τα ταξίδια για τουριστικούς λόγους, διέκρινε την μετανάστευση σε «μόνιμη» και «προσωρινή». Μόνιμοι μετανάστες «θεωρούνταν όσοι Έλληνες υπήκοοι μετέβαιναν εις μίαν χώραν του εξωτερικού ινά εγκατασταθούν εκεί δια χρονικόν διάστημα πλέον του έτους», ενώ προσωρινοί μετανάστες «θεωρούνταν όσοι Έλληνες υπήκοοι έχοντες μόνιμον κατοικίαν την Ελλάδα: α) μετέβαιναν εις μίαν χώραν του εξωτερικού δια να μείνουν εκεί ολιγότερον του έτους προς εργασίαν αμοιβομένην εκ της χώρας τοιαύτης και β) αναχωρούν λόγω ναυτολογήσεως». Συνεπώς, οι «προσωρινώς μεταναστεύσαντες» δεν θεωρούνταν μετανάστες.³⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.1
Μόνιμοι μετανάστες – παλιννοστούντες, 1955-1977

Έτος	Υπεροχή	Μόνιμοι μετανάστες	Παλιννοστούντες	Σχέση μόνιμων μεταναστών προς υπεροχή γεννήσεων	Μετανάστες σε 1000 κατοίκους	Καθαρή μετανάστευση Καθαρή παλιννόστηση
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1955	99.482	29.787		29,9	3,74	
1956	98.743	35.349		35,7	4,40	
1957	94.276	30.428		32,2	3,76	
1958	97.199	25.521		25,2	3,00	
1959	99.347	23.684		23,8	2,87	
1960	96.676	47.768		49,4	5,73	
1961	86.761	58.837		67,8	7,01	
1962	85.604	84.054		98,1	9,95	
1963	81.436	100.072		122,8	11,80	
1964	83.680	105.569		126,1	12,40	
1965	84.179	117.167		139,1	13,70	
1966	86.701	86.896		100,2	10,09	
1967	90.864	42.730		47,0	4,90	
1968	87.029	50.866	18.882	58,4	5,82	+31.984
1969	82.252	91.552	18.132	111,3	10,44	+73.420
1970	70.919	92.681	22.665	130,6	10,54	+70.016
1971	67.307	61.745	24.709	91,7	6,99	+37.036
1972	64.032	43.397	27.522	67,7	4,88	+15875
1973	59.878	27.525	22.285	45,9	3,08	+5240
1974	67.766	24.448	24.476	36,0	2,73	-28
1975	62.196	20.330	34.214	23,6	2,24	-13.884
1976	64.748	20.374	32.067	31,4	2,22	-11.693
1977	59.989	16.510*	12.572*	27,5	1,77	+3.938

³⁸ Ο.π.,σελ.45

³⁹ Ε. Καβουριάρης, «Μερικές Σκέψεις για τις Αιτίες και τις Συνέπειες της Μετανάστευσης», στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος (επιμ.), Αθήνα, Κάλβος, 1974, σελ.26

Σύνολο		1.236.290	237.524			
--------	--	-----------	---------	--	--	--

*(Ιανουάριος – Σεπτέμβριος)

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλινοστίησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ, 1986, σελ.46

Η μεταναστευτική κίνηση, της περιόδου 1955-77, αναλυτικά κατά έτος, απεικονίζεται στον πίνακα Β.Π.1 όπου, εκτός από τους απόλυτους αριθμούς που αφορούν τους μόνιμους μετανάστες, τους παλινοστούντες και την υπεροχή των γεννήσεων, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία οι συγκριτικές εκτιμήσεις όπως η σχέση μεταξύ μεταναστών και κατοίκων της χώρας και η σχέση μεταναστών προς την υπεροχή των γεννήσεων - η μετανάστευση απορρόφησε ένα μεγάλο ποσοστό ή υπερκάλυψε την υπεροχή των γεννήσεων για τα έτη 1963, 1964, 1965, 1966, 1969 και 1970 δηλαδή υπερκάλυψε τη φυσική αύξηση του πληθυσμού.⁴⁰

Η αποτύπωση των παραπάνω στοιχείων, της Ε.Σ.Υ.Ε., εγείρει μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τον ορισμό και τον υπολογισμό των στατιστικών στοιχείων, αναφορικά με τη μετανάστευση, αυτής της περιόδου. Ειδικότερα, τα επίσημα στατιστικά στοιχεία δεν περιλαμβάνουν τρεις σημαντικές κατηγορίες μεταναστών και παλινοστούντων: Πρώτον, τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που κατέφυγαν, μετά τον Εμφύλιο, στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και άρχισαν να επιστρέφουν, κυρίως, μετά το 1974. Δεύτερον, τους Έλληνες που έφευγαν προσωρινά (φοιτητές, τουρίστες και άλλους) αλλά εγκαθίσταντο μόνιμα σε ξένες χώρες. Τρίτον, πολλούς έλληνες μετανάστες που επέστρεφαν με ξένο διαβατήριο. Επιπλέον, δεν ήταν γνωστός ο ακριβής αριθμός των ομογενών, κυρίως, από την Αίγυπτο και την Τουρκία οι οποίοι, λόγω πολιτικών αναταραχών, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Ελλάδα. Τέλος, τα στοιχεία δεν αποδίδουν πιστά την πραγματικότητα διότι εμφανίζονται να μεταναστεύουν, για πρώτη φορά, πολλοί Έλληνες που μετανάστευαν για δεύτερη ή και για τρίτη φορά. Υπολογίζεται ότι το 58% των μεταναστών είχαν μεταναστεύσει δύο και τρεις φορές.⁴¹

Από τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε., για την περίοδο 1955-77, προκύπτουν τρεις τρόποι υπολογισμού της μετανάστευσης:

α) *Αν θεωρηθούν μετανάστες μόνο οι «μονίμως μεταναστεύοντες».* Από το 1955 μέχρι το Σεπτέμβριο του 1977 ήταν περίπου 1,2 εκατομμύρια άτομα (πίνακας Β.Π.2). Το κριτήριο, σε αυτή την περίπτωση, είναι η χρονική διάρκεια παραμονής του μετανάστη, στο εξωτερικό, που βασίζεται στη δήλωσή του κατά την αναχώρησή του. Αυτός ο τρόπος υπολογισμού δεν είναι ικανοποιητικός διότι δεν περιλαμβάνει όσους μετανάστευαν για εργασία για χρονικό διάστημα μικρότερο του έτους ούτε και ορισμένες μετακινήσεις που αρχικά δεν είχαν το χαρακτήρα της μετανάστευσης αλλά τον απέκτησαν αργότερα - π.χ. φοιτητές που σπούδασαν σε ξένη χώρα και όταν τελείωσαν τις σπουδές τους εγκαταστάθηκαν εκεί για να ασκήσουν ένα επάγγελμα.⁴²

β) *Αν προστεθεί η μόνιμη και η προσωρινή μετανάστευση.* Στην περίοδο 1955-Σεπτέμβριος 1977 μετανάστευσαν, προσωρινά, περίπου 1,2 εκατομμύρια άτομα, ενώ, συνολικά, μόνιμοι και προσωρινοί μετανάστες ανήλθαν σε 2,4 εκατομμύρια άτομα. Όμως, ούτε αυτός ο τρόπος είναι ικανοποιητικός γιατί περιλαμβάνονται και οι ναυτικοί, που κάθε άλλο παρά μετανάστες ήταν, με την αυξομείωση των αναχωρήσεών τους να μην έχει καμία σχέση με το μεταναστευτικό πρόβλημα (πίνακας Β.Π.2 στήλη 4 και 6).⁴³

⁴⁰ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π.

⁴¹ Ο.π., σελ.45-48

⁴² Ο.π., σελ.47

⁴³ Ο.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.2

Μόνιμοι και προσωρινοί μετανάστες από την Ελλάδα, 1955-1977

Χρονική περίοδος	Μόνιμοι μετανάστες	Μόνιμοι μετανάστες το χρόνο	Προσωρινοί μετανάστες	Προσωρινοί μετανάστες το χρόνο	Σύνολο (Μόνιμοι & Προσωρινοί)	Σύνολο Το χρόνο
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1955-1959	143.769	28.753	95.140	19.028	238.909	47.781
1960-1964	393.300	79.260	163.601	32.720	559.901	111.980
1965-1969	389.211	77.842	311.752	62.350	700.963	140.192
1970-1974	249.796	49.959	396.251	79.250	646.047	129.209
1975-1977*	57.214	19.071	230.857	76.952	288.071	96.023
Σύνολο	1.236.290	53.751	1.197.601	52.069	2.433.891	105.821

*Για το 1977 μόνο Ιανουάριος-Σεπτέμβριος
 Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.48

γ) Αν προστεθεί η μόνιμη και η προσωρινή μετανάστευση και αφαιρεθεί ο αριθμός των ναυτιλομένων σε πλοία με ελληνική σημαία. Ένας τέτοιος υπολογισμός δεν είναι εφικτός διότι υπάρχουν μόνο οι αριθμοί που αφορούν τους Έλληνες που εργάζονταν, κάθε χρόνο, σε πλοία με ελληνική σημαία και όχι οι αριθμοί που αφορούσαν τους ναυτολογημένους κατά τη διάρκεια της χρονιάς.⁴⁴

Από την άλλη μεριά, οι υπολογισμοί, για τη μεταπολεμική παλιννόστηση, μέχρι το 1964, την ανεβάζουν στο 30%-40%, της ετήσιας μετανάστευσης. Από το 1968, οπότε άρχισε η καταγραφή των Ελλήνων που επέστρεφαν στην πατρίδα τους, μέχρι το 1976 - το 1977 έπαυσε η συλλογή στοιχείων από την Ε.Σ.Υ.Ε. - το 52% εκείνων που αναχώρησαν παλιννόστησαν, με το μεγαλύτερο ποσοστό να προέρχεται από τη Δυτική Γερμανία από όπου παρατηρήθηκε ο ταχύτερος ρυθμός παλιννόστησης. Υπολογίζεται ότι οι μισοί περίπου Έλληνες, της περιόδου 1960-73, επέστρεψαν από τη Δυτική Γερμανία(49%), σχεδόν 1 στους 7 (14,2%) από την Αυστραλία και 1 στους 10 από τις ΗΠΑ και τον Καναδά(10%).⁴⁵

Η παλιννόστηση, της δεκαετίας του 1960, παρουσίασε ιδιαίτερη έξαρση, την περίοδο 1966-67, εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης στη Δυτική Γερμανία. Από αυτούς που παλιννόστησαν, πριν από το 1974, πολλοί ξαναγύρισαν στη Γερμανία και μόνο όσοι γύρισαν, μετά το 1974, μπορούν να θεωρηθούν μόνιμα παλιννοστούντες. Σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, μετά το 1974, ο αριθμός των μεταναστών μειωνόταν συνεχώς, την ίδια χρονιά μετανάστευση και παλιννόστηση εξισώθηκαν και κατόπιν η παλιννόστηση υπερκάλυψε τη μετανάστευση(πίνακας Β.Π.1 στήλη 7).⁴⁶

Πάντως από τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε. φαίνεται ότι το πραγματικό μέγεθος της μετανάστευσης και της παλιννόστησης είναι υποεκτιμημένο, αν ληφθούν υπόψη και τα σχετικά στοιχεία της Ομοσπονδιακής Στατιστικής Υπηρεσίας της Δυτικής Γερμανίας.⁴⁷ Η σύγκριση των στοιχείων του πίνακα Β.Π.3 οδηγεί στη διαπίστωση ότι το έτος 1968, που ήταν το δεύτερο έτος της ύφεσης του 1967-68, η μετανάστευση ήταν σχετικά περιορισμένη και η παλιννόστηση σχετικά αυξημένη, σε σύγκριση με τα αμέσως επόμενα έτη. Στην περίοδο 1969-70 σημειώθηκε κατακόρυφη αύξηση του

⁴⁴ Ο.π.,σελ.48

⁴⁵ Ο.π.,σελ.48-49

⁴⁶ Ο.π.,σελ.49

⁴⁷ Σχετικά, με την αξιοπιστία των επίσημων στατιστικών στοιχείων, μελέτη του υπουργείου Εργασίας, που συνέκρινε τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε. με τα στοιχεία της Ομοσπονδιακής Στατιστικής Υπηρεσίας, της Δυτικής Γερμανίας, διαπίστωσε μεγάλες αποκλίσεις οι οποίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε., αν και ανακριβή, εμφανίζουν, έστω και πλασματικά, τις διαχρονικές διακυμάνσεις της μεταναστευτικής κίνησης. Ο.π.

αριθμού των μεταναστών, ενώ το 1971, έτος κατά το οποίο 71 χιλιάδες Έλληνες έφτασαν στη Δυτική Γερμανία, άρχισε η προοδευτική μείωση του αριθμού των μεταναστών που μπορεί να θεωρηθεί θεαματική μετά το 1973 - η παλιννόστηση παρουσίασε αύξηση, μετά το 1971.⁴⁸

Συνολικά, η περίοδος, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, χαρακτηρίστηκε από διάφορα μικρά και από ένα μεγάλο ρεύμα παλιννόστησης. Το μεγάλο ρεύμα παλιννόστησης σημειώνεται μεταξύ 1973-77, οπότε η υπεροχή της παλιννόστησης έναντι της μετανάστευσης κατέληξε, σύμφωνα με στοιχεία της Γ.Ε., στην είσοδο 321 χιλιάδων ατόμων. Τα μικρά ρεύματα παλιννόστησης περιελάμβαναν: την παλιννόστηση, μεταξύ 1955-66, 70 χιλιάδων Ελλήνων της Αιγύπτου, των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, το 1954, τον επαναπατρισμό μερικών εκατοντάδων πολιτικών προσφύγων, το 1963-64 - λόγω των μέτρων της κυβέρνησης της Έ.Κ. - και, τέλος, τον επαναπατρισμό 28 χιλιάδων πολιτικών προσφύγων - σε σύνολο 56.200 - μετά τη μεταπολίτευση του 1974.⁴⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.3

Σύγκριση των στοιχείων της Ε.Σ.Υ.Ε. και της Ομοσπονδιακής Στατιστικής Υπηρεσίας της Γερμανίας για τη μετανάστευση και την παλιννόστηση προς και από τη Δ. Γερμανία, 1968-1973

	ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ		ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ	
	Υπολογισμός Ε.Σ.Υ.Ε.	Υπολογισμός Ο.Σ.Υ.Δ.Γ.	Υπολογισμός Ε.Σ.Υ.Ε.	Υπολογισμός Ο.Σ.Υ.Δ.Γ.
1968	20.201	53.107	8.867	29.043
1969	59.450	87.884	9.036	24.394
1970	65.283	94.307	11.553	30.259
1971	40.057	71.064	11.803	40.119
1972	26.681	51.083	13.535	48.060
1973	12.838	36.102	11.539	48.807

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π., σελ.51

2.4 Καθαρή μετανάστευση και καθαρή παλιννόστηση

Αν και τα επίσημα στοιχεία είναι ελλιπή, η καθαρή μετανάστευση και η καθαρή παλιννόστηση υπολογίζονται με τρεις διαφορετικούς τρόπους οι οποίοι δείχνουν τις γενικότερες τάσεις του μεταναστευτικού ρεύματος: Πρώτον, έμμεσα, ως διαφορά μεταξύ φυσικής και πραγματικής κίνησης του πληθυσμού, από τα δεδομένα μεταξύ δύο διαφορετικών απογραφών(πίνακας Β.Π.4). Με βάση, λοιπόν, αυτούς τους υπολογισμούς προκύπτει ότι, στις δεκαετίες 1951-61 και 1961-71, είχαμε καθαρή εκροή μεταναστών, 207 και 459 χιλιάδες, αντίστοιχα. Δεύτερον, από τα επίσημα στατιστικά στοιχεία για κάθε έτος - τέτοια στοιχεία υπάρχουν, μόνο, για την περίοδο 1968-77. Σε αυτή την περίοδο διαπιστώνεται ότι, το 1974, η μετανάστευση και η παλιννόστηση εξισορροπήθηκαν ενώ, από το 1975 και μετά, η παλιννόστηση υπερκάλυψε τη μετανάστευση(πίνακας Β.Π.5). Τρίτον, ο υπολογισμός μπορεί να γίνει και από τον αριθμό των εργαζομένων στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Αν προστεθούν και οι 35 χιλιάδες πολιτικοί πρόσφυγες, των Ανατολικών Χωρών, ο αριθμός των Ελλήνων, στις χώρες της Ευρώπης, υπερέβαινε τις 210 χιλιάδες άτομα - τα στοιχεία αφορούν τα έτη 1979-81 - δεδομένου ότι τα στοιχεία του υπουργείου Εργασίας αφορούσαν μόνον τους εργαζομένους και όχι τα μέλη των οικογενειών τους.⁵⁰

⁴⁸ Ο.π.,σελ.50

⁴⁹ Ο.π.,σελ.49-50

⁵⁰ Ο.π.,σελ.53,55

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.4

Έμμεση μέτρηση της καθαρής μετανάστευσης και παλιννόστησης στην Ελλάδα, 1951-1981
 Διαφορά μεταξύ απογραφών

Ημερομηνία απογραφής	Πληθυσμός σε χιλ. άτομα	Φυσική αύξηση του πληθυσμού σε χιλ. άτομα	Πραγματική αύξηση του πληθυσμού σε χιλιάδες άτομα	Καθαρή μετανάστευση(-) ή καθαρή παλιννόστηση(+) σε χιλιάδες άτομα
7-4-1951	7.633	963 839 637	756 380 972	-207 -459 +355
19-3-1961	8.389			
14-3-1971	8.768			
5-4-1981	9.740			

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.54

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.5

Καθαρή μετανάστευση και καθαρή παλιννόστηση, 1956-1973

	Απόλυτοι αριθμοί	Ετήσιο ποσοστό σε 1.000 κατοίκους
1956-1960	-129.000	-3,2
1961-1965	-249.741	-5,9
1966-1970	-185.259	-4,2
1971-1973	-58.151	-2,2
1974-1980	+359.000	+5,5

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.

3.Η διάρθρωση της μεταπολεμικής εξωτερικής μετανάστευσης

Η μετανάστευση δεν επηρέασε μόνο τη διαμόρφωση του μεγέθους του πληθυσμού αλλά και την κατανομή του κατά φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση και περιοχές προέλευσης.⁵¹

3.1 Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά φύλο

Η διάρθρωση των μεταναστών, κατά φύλο, φαίνεται στον πίνακα Β.Π.6. Σε όλη την περίοδο 1955-77, για την οποία υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία, αντιστοιχούσαν 142 μετανάστες στις 100 μετανάστριες.⁵² Εντούτοις, υπήρξαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων περιόδων, ακόμα και των ετών, καθώς τα πρώτα χρόνια, του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος, η υπεροχή των ανδρών μεταναστών ήταν πιο αισθητή, στα μέσα της δεκαετίας του 1960 η παρουσία των γυναικών έφτασε στο ανώτατο σημείο⁵³ και στα μέσα της δεκαετίας του 1970 περιορίστηκε και πάλι.⁵⁴

⁵¹ Ο.π.,σελ.62. Για τη διάρθρωση της ελληνικής μετανάστευσης(φύλο, ηλικία, περιοχές προέλευσης, κλπ), κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλέπε και Κούλα Κασιμάτη,ό.π.,σελ.18-27 - Νικήτας Πατινώτης,ό.π.,σελ.211-221

⁵² Κατά την περίοδο 1960-76, η γυναικεία συμμετοχή, στη μετανάστευση, κυμάνθηκε γύρω στο 42%.Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.83

⁵³ Η στροφή στην κατεύθυνση του μεταναστευτικού ρεύματος είχε ως αποτέλεσμα και την αύξηση της γυναικείας μετανάστευσης. Οι περισσότερες γυναίκες, που μετανάστευσαν, ανήκαν στην κατηγορία των «άνευ επαγγέλματος» - 81%, το 1965, 88%, το 1966 και 75%, το 1969. Σχετικά με την προέλευσή τους ανήκαν στα «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη» του αγροτικού πληθυσμού και ένα μεγάλο μέρος, που μετανάστευσε, ασχολήθηκε με «κατ' οίκον» εργασίες (ράφτρες, κομμώτριες κλπ.) Ε. Καβουριάρης,ό.π.,σελ.37

⁵⁴ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.64,66

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.6

Μόνιμη μετανάστευση κατά φύλα από την Ελλάδα, 1955-1977

Έτη	1955-59	1960-64	1965-69	1970-74	1975-77*	1955-77
Συνολικός αριθμός μεταναστών	143.769	396.300	389.211	249.796	57.214	1.236.290
Μέσος ετήσιος αριθμός μεταναστών	28.754	79.260	77.842	49.959	19.071	254.886
Μετανάστες στους 100 κατοίκους	3,6	9,4	9,0	5,6	2,1	
Κατανομή κατά φύλο						
Άνδρες	88.841	249.586	213.460	139.411	34.282	725.580
Γυναίκες	54.928	146.714	175.751	110.385	22.932	510.710
Άνδρες(%)	61,8	63,0	54,8	55,8	59,9	58,7
Γυναίκες (%)	38,2	37,0	45,2	44,2	40,1	41,3

*Ιανουάριος – Σεπτέμβριος

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.67

Η παραπάνω εξέλιξη της γυναικείας μετανάστευσης οφειλόταν: Πρώτον, στην πολιτική των χωρών υποδοχής η οποία, όταν άρχισε το δεύτερο μεταναστευτικό ρεύμα, προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία, βασίστηκε στην αρχή της περιστροφής η οποία έθεσε και περιορισμούς στο δικαίωμα του εργάτη να μεταναστεύσει με την οικογένειά του. Δεύτερον, στην εξαρτημένη μετανάστευση γυναικών καθώς η συγκέντρωση των οικογενειών καθιερώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1960 - πολλές γυναίκες και παιδιά μετανάστευσαν γιατί είχαν προηγουμένως μεταναστεύσει οι αρχηγοί της οικογένειας. Τρίτον, στην αυτόνομη μετανάστευση των γυναικών καθώς, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, παρατηρήθηκε αύξηση της απασχόλησης των μεταναστριών, κυρίως, στις ευρωπαϊκές χώρες, λόγω του επιπέδου αμοιβής των γυναικών μισθωτών σε σχέση με εκείνο των ανδρών που εξελίχτηκε ευνοϊκότερα απ' ό, τι στην Ελλάδα.⁵⁵

Η διάρθρωση της μετανάστευσης, κατά φύλο, παρουσίασε διαφορές και ως προς την κατεύθυνση είτε προς τις υπερπόντιες χώρες είτε προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.⁵⁶ Η δυσαναλογία ανδρών – γυναικών ήταν ιδιαίτερα αισθητή στην ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, επειδή οι γυναίκες συμμετείχαν νωρίτερα και πιο μαζικά στη μετακίνηση προς τις υπερπόντιες χώρες από ό,τι σε αυτήν προς τη Δυτική Ευρώπη.⁵⁷

Αναλυτικότερα, η μετανάστευση στις υπερπόντιες χώρες, στην περίοδο πριν από το 1956, απορρόφησε 63 άνδρες στους 100 μετανάστες αλλά, στη συνέχεια, η αναλογία μειώθηκε βαθμιαία στους 50. Άλλωστε, στην περίοδο 1958-62, η υπερπόντια μετανάστευση, προς την Αυστραλία, απορρόφησε περισσότερες γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες.⁵⁸

Στην ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, η δυσαναλογία στα ποσοστά των δύο φύλων υπέρ των ανδρών οφειλόταν, αφενός, στον καταμερισμό της εργασίας, κατά φύλο, και, αφετέρου, στο είδος της εργασίας για την οποία προορίζονταν ή στην οποία είχαν πρόσβαση οι ξένοι εργάτες. Σταδιακά, όμως, λόγω της παράτασης του χρόνου διαμονής, των αρχικών μεταναστών, αλλά και της ανάγκης να υπάρξουν δύο μισθοί

⁵⁵ Ο.π.,σελ.66⁵⁶ Ο.π.,σελ.67⁵⁷ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.82⁵⁸ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.

για την επίτευξη του κύριου μεταναστευτικού στόχου, δηλαδή της αποταμίευσης, άρχισαν να προστίθενται έγγαμες μετανάστριες.⁵⁹ Έτσι, ενώ πριν από το 1961, η αναλογία των φύλων, στην ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, ήταν 82 άνδρες στους 100 μετανάστες, στην περίοδο 1961-65 αυτό το ποσοστό μειώθηκε στους 65, και στην περίοδο 1965-70 στους 55. Για παράδειγμα, στη Δυτική Γερμανία, ο αριθμός των γυναικών αυξανόταν με ταχύ ρυθμό, εξισώθηκε περίπου το 1966 και το 1967 ξεπέρασε τον αριθμό των ανδρών. Σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου Εργασίας, στην περίοδο 1970-73, από τους 101.617 μετανάστες 61,3% ήταν άνδρες και 38,7% γυναίκες.⁶⁰

3.2 Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά ηλικία

Ο πίνακας Β.Π.7 δείχνει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών ανήκε στην ομάδα ηλικιών 15-44 ετών. Σε όλη την περίοδο 1955-77, λίγο περισσότεροι από 8 στους 10 μετανάστες ανήκαν σε αυτή την ομάδα ηλικιών⁶¹ καθώς τα παιδιά 0-14 ετών και τα άτομα άνω των 45, ενώ αποτελούσαν το 58% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, παρείχαν, μόνο, το 18% των μεταναστών.⁶²

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.7
Μετανάστευση κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών, 1955-1977

Ομάδες ηλικιών	1955-59	1960-64	1965-69	1970-74	1955-77*	1955-77
Συνολικός αριθμός μεταναστών	14.769	396.300	389.211	249.796	57.214	1.236.290
0-14 ετών %	13,0	5,9	11,6	16,2	12,1	10,9
15-44 ετών %	78,4	89,0	80,7	75,9	70,9	81,7
45 ετών και άνω %	8,6	5,1	7,7	7,9	17,0	7,4

Ιανουάριος-Σεπτέμβριος

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.73

Ενδιαφέροντες παράμετροι αναδεικνύονται και από τα στοιχεία για τη μέση ηλικία των αποδημησάντων.⁶³ Κατά την περίοδο 1955-77, η μέση ηλικία των μεταναστών ήταν 25-32 ετών,⁶⁴ με τη μέση ηλικία μετανάστευσης να κυμαίνεται από 25,6, το 1958, έως 30,8, το 1977⁶⁵ - η μέση ηλικία των αποδημησάντων, προς τις ευρωπαϊκές χώρες, ήταν κατά τρία έτη περίπου μεγαλύτερη από εκείνη των μεταναστών προς τις υπερπόντιες χώρες.⁶⁶

Όσον αφορά τη μέση ηλικία των μεταναστών κατά φύλο, την περίοδο 1955-77, κυμάνθηκε από 25-32 έτη, για τους άνδρες, και από 25-29 έτη, για τις γυναίκες. Οι άνδρες αποδημούσαν συχνότερα στις ηλικίες 20-34 ετών και οι γυναίκες στις ηλικίες

⁵⁹ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.82-83

⁶⁰ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.68

⁶¹ Ο.π.,σελ.70

⁶² Λίνα Βεντούρα, σελ.82

⁶³ Από έρευνα της Ε.Σ.Υ.Ε., το 1962, για τα κίνητρα και τις συνθήκες μετανάστευσης του πληθυσμού, των αγροτικών περιοχών, προκύπτει ότι ο ρυθμός μετανάστευσης ήταν πολύ υψηλός για τα άτομα κάτω των 25 ετών, υψηλός (40%) για τα άτομα ηλικίας 25-30 ετών, και σχετικά χαμηλός για τα άτομα άνω των 35. Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.73

⁶⁴ Ο.π.,σελ.70

⁶⁵ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.82

⁶⁶ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.76

15-29 ετών,⁶⁷ ενώ η μέση ηλικία μετανάστευσης για τις γυναίκες ήταν κατά δύο χρόνια μικρότερη από αυτή των ανδρών.⁶⁸

Τέλος, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ομοσπονδιακής Στατιστικής Υπηρεσίας της Δυτικής Γερμανίας, την περίοδο 1962-73, μετανάστευσαν, από την Ελλάδα, 434 χιλιάδες άνδρες και 312,5 χιλιάδες γυναίκες, εκ των οποίων το 54% των ανδρών και το 45% των γυναικών ανήκαν στην ομάδα ηλικιών 21-34 ετών.⁶⁹

Συνοψίζοντας, σχετικά με τη διάρθρωση των μεταναστών, κατά φύλο και ηλικία, μπορούμε να συμπεράνουμε τα ακόλουθα: Πρώτον, καθώς οι ομάδες ηλικιών 15-44 ετών παρουσίασαν τη μεγαλύτερη συμμετοχή, ακολουθούμενες ποσοστιαία από τις ομάδες ηλικιών κάτω των 14 ετών και άνω των 45 ετών, σημαίνει ότι έφευγε όχι μόνο τμήμα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, της χώρας, αλλά και τμήμα του μελλοντικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Δεύτερον, ενώ στην πρώτη περίοδο του μεταναστευτικού ρεύματος παρατηρείται μεγάλη συμμετοχή ανδρών των παραγωγικών ηλικιών, με την πάροδο του χρόνου, αυτή η συμμετοχή μειώνεται και αυξάνεται η συμμετοχή των γυναικών. Τρίτον, οι μετανάστες ήταν, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, άτομα που βρίσκονταν στην αναπαραγωγική τους ηλικία, καθώς η μέγιστη συχνότητα της μετανάστευσης συνέπιπτε με την περίοδο τέλεσης του γάμου και της γέννησης των παιδιών. Τέταρτον, οι μετανάστες, στην συντριπτική τους πλειοψηφία, ήταν άτομα στην κατεξοχήν παραγωγική τους ηλικία. Πέμπτον, με την πάροδο του χρόνου, αύξανε η αναλογία των μη παραγωγικών ηλικιών - παιδιών και γερόντων. Η αλλοίωση στην κατά φύλο και ηλικία διάρθρωση των ελλήνων μεταναστών οφειλόταν στην καθιέρωση της συγκέντρωσης των οικογενειών, ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία - εξαρτημένη μετανάστευση παιδιών και γερόντων. Έκτον, η διάρθρωση κατά ηλικίες παρουσιάζει διαφορές ανάμεσα στους μετανάστες που μετέβαιναν στις υπερπόντιες χώρες και σε εκείνους που κατευθύνονταν στη Δυτική Ευρώπη. Έβδομον, η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών και των παιδιών, στο ρεύμα της αποδημίας, σημαίνει ότι η μετανάστευση, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, είχε οικονομικό χαρακτήρα, ενώ από τότε απέκτησε οικονομικο-δημογραφικό χαρακτήρα που μεταφράστηκε σε οικογενειακές μετακινήσεις.⁷⁰

3.3 Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά οικογενειακή κατάσταση

Τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής μετανάστευσης οι περισσότεροι μετανάστες ήταν άγαμοι, ενώ οι έγγαμοι μετανάστευαν χωρίς την οικογένειά τους. Αυτή η διαπίστωση απορρέει από έρευνα της Ε.Σ.Υ.Ε., για τα κίνητρα και τις συνθήκες μετανάστευσης, από τις αγροτικές περιοχές, καθώς μόλις το ¼, από τους μετανάστες, ήταν έγγαμοι. Αυτό οφειλόταν στο ότι ο γάμος μπορούσε να δυσχεράνει την απόφαση για μετανάστευση, ενώ όσοι είχαν σκοπό να νυμφευτούν, πριν από την αναχώρησή τους, δεν τον πραγματοποιούσαν, είτε για οικονομικούς λόγους είτε γιατί υπήρχε η αντίληψη ότι ο γάμος θα τους αποτελούσε εμπόδιο στον τόπο προορισμού.⁷¹

Με την πάροδο του χρόνου και με την αλλαγή της πολιτικής των χωρών της Δυτικής Ευρώπης που καθιέρωσαν τη συγκέντρωση των οικογενειών, η συντριπτική πλειοψηφία των ελλήνων μεταναστών, στην Ευρώπη, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ήταν έγγαμοι. Στοιχεία, που βασίζονται σε γερμανικές έρευνες, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι από τους 151.243 μετανάστες που ζούσαν στη Δυτική

⁶⁷ Ο.π.,σελ.73,76

⁶⁸ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.82

⁶⁹ Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.77

⁷⁰ Ο.π.,σελ.77-78

⁷¹ Ο.π.,σελ.78-80

Γερμανία(1972) το 84% ήταν οικογενειάρχες και μόνο το 16% είχαν την οικογένειά τους στην Ελλάδα. Άγαμοι ήταν ένας στους πέντε, ενώ οι παντρεμένες γυναίκες εργαζόνταν σε συντριπτική πλειοψηφία (85%), είτε είχαν παιδιά(44%) είτε όχι (41%).⁷²

Σε άλλη μελέτη αναφέρεται ότι, στην περίοδο 1970-75, σε σύνολο 101.617 μεταναστών, στη Δυτική Γερμανία, το 73,1% ήταν έγγαμοι από τους οποίους το 61,4% ήταν άνδρες και το 38,6% γυναίκες.⁷³

Τελικά, από τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, για την οικογενειακή κατάσταση των μεταναστών, που αναφέρονται μόνο στην περίοδο 1968-77, διαφαίνεται ότι περισσότεροι από τους μισούς μετανάστες ήταν άγαμοι, ενώ το ποσοστό των άγαμων μεταναστριών κυμαινόταν από 36%-45%, ανάλογα με το χρόνο.⁷⁴

3.4 Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά τόπο προέλευσης.

Έως το 1960 οι μετανάστες προέρχονταν, κυρίως, από την περιοχή της πρωτεύουσας, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου. Μετά το 1960, με τον τριπλασιασμό των εξόδων, μετά το άνοιγμα της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας, άλλαξε και η γεωγραφική κατανομή της προέλευσης των μεταναστών οπότε το επίκεντρο του μεταναστευτικού φαινομένου μετατέθηκε από το νότο στο βορά. Η Μακεδονία, η Ήπειρος, η Θράκη, η Θεσσαλία, η Κρήτη και τα Ιόνια νησιά παρείχαν μεγάλο αριθμό μεταναστών, ο οποίος υπερέβαινε αυτόν των μεταναστών που προέρχονταν από την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου. Ειδικά η Μακεδονία συνέβαλε κατά 36% στη συνολική μετανάστευση και κατά 44% στην ευρωπαϊκή.⁷⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.8

Μόνιμοι μετανάστες κατά γεωγραφικό διαμέρισμα προέλευσης, 1959-1965

Έτος	Σύνολο χώρας		Μακεδονία		Ήπειρος		Θράκη	
	Αριθμός μετ/στών	Αύξηση %	Αριθμός μετ/στών	Αύξηση %	Αριθμός μετ/στών	Αύξηση %	Αριθμός μετ/στών	Αύξηση %
1959	23.687		2.824		224		2.900	
1960	47.768	+101,7	12.041	+326,4	1.243	+454,9	4.315	+48,8
1961	58.837	+23,2	13.531	+12,4	1.875	+50,8	3.326	-22,9
1962	84.054	+42,8	31.332	+131,6	6.122	+226,5	6.344	+90,7
1963	100.072	+19,1	31.734	+1,3	7.274	+18,8	8.174	+28,8
1964	105.569	+5,5	37.186	+17,2	7.761	+6,7	6.596	-19,3
1965	117.167	+11,0	44.901	+20,7	8.161	+5,1	7.413	+12,4
Σύνολο	537.154		173.549		32.660		39.068	
Μέσος ρυθμός Ετήσιος 1961-65		+20,3		+36,6		+61,6		+17,9
Σύνολο μεταναστών ως % επί του πληθυσμού		6,4		9,2		9,3		10,9

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, 1966,σελ.51

Αναλυτικότερα, η εξέταση της μετανάστευσης, κατά γεωγραφικά διαμερίσματα, μας δίνει τις ακόλουθες πληροφορίες:

⁷² Ο.π.,σελ.80

⁷³ Ο.π.

⁷⁴ Ο.π.

⁷⁵ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.83-84

α) Αν και όλα τα διαμερίσματα συνέβαλλαν στη διαμόρφωση του μεταναστευτικού ρεύματος, τρία ήταν εκείνα που αποτέλεσαν τις κύριες πηγές τροφοδότησης, της μετανάστευσης: η Μακεδονία, η περιφέρεια της Πρωτεύουσας και η Πελοπόννησος, από τα οποία, στην περίοδο 1955-77, προέρχονταν έξι στους δέκα μετανάστες.

β) Από τα βόρεια γεωγραφικά διαμερίσματα (Μακεδονία, Ήπειρο και Θράκη), στην περίοδο 1955-77, προέρχονταν σχεδόν το 45% του συνόλου των μεταναστών. Ένας στους τρεις μετανάστες προερχόταν από τη Μακεδονία.

γ) Η συμμετοχή κάθε διαμερίσματος παρουσίασε μεταβολές, ανάλογα με τις περιόδους. Μεταξύ 1955-59, τη μεγαλύτερη συμμετοχή παρουσίασε η περιφέρεια της Πρωτεύουσας,⁷⁶ ακολουθούσε η Μακεδονία, με τρίτη την Πελοπόννησο. Μετά το 1960 την πρώτη θέση είχε η Μακεδονία.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.9

Ποσοστό μεταναστών σε σχέση με τον πληθυσμό του γεωγραφικού διαμερίσματος

Γεωγραφικό διαμέρισμα	Μετανάστες 1961-1971 ως προς πληθυσμό	Μετανάστες 1955-1977 ως προς πληθυσμό
Περιφέρεια πρωτεύουσας	5,5	8,4
Λοιπή Στερεά και Εύβοια	3,5	4,9
Πελοπόννησος	9,0	12,8
Ιόνια Νησιά	13,5	16,9
Ήπειρος	19,1	23,1
Θεσσαλία	7,8	9,5
Μακεδονία	16,3	20,6
Θράκη	18,7	28,0
Νησιά Αιγαίου	11,6	16,6
Κρήτη	6,0	7,4
Δεν δήλωσαν	-	-
Σύνολο	10,2	14,0

Πηγή: Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.90

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.10

Εξέλιξη της μετανάστευσης κατά γεωγραφικά διαμερίσματα, 1962-1971

Περιφέρεια πρωτεύουσας	134.448
Λοιπή Στερεά και Εύβοια	34.239
Πελοπόννησος	85.318
Επτάνησα	24.092
Ήπειρος	57.579
Θεσσαλία	50.457
Μακεδονία	295.847
Θράκη	56.460
Νησιά Αιγαίου	45.878
Κρήτη	26.520

Πηγή: Ε. Καβουριάρης, «Μερικές Σκέψεις για τις Αιτίες και τις Συνέπειες της Μετανάστευσης», στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος (επιμ.), Αθήνα, Κάλβος, 1974, σελ.32-33

⁷⁶ Η περιφέρεια της πρωτεύουσας έδωσε μεγάλο ποσοστό μεταναστών, αφενός λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης του πληθυσμού, στην περιοχή, αφετέρου διότι, για πολλά άτομα που μετανάστευαν, είτε προς τις υπερπόντιες χώρες είτε προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, έχει προηγηθεί, της εξωτερικής μετανάστευσης, μία πρώτη μετανάστευση στην Αθήνα. Μετά την περίοδο 1955-59, ενώ ο πληθυσμός της πρωτεύουσας αυξανόταν, διαρκώς, και αντιπροσώπευε όλο και μεγαλύτερο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού, της χώρας, παρατηρήθηκε κάμψη της ποσοστιαίας συμμετοχής του διαμερίσματος, στη συνολική μετανάστευση. Αυτή η κάμψη ήταν συνέπεια της εντονότερης συμμετοχής, στη μετανάστευση, των άλλων διαμερισμάτων της χώρας, και ιδιαίτερα των διαμερισμάτων του βορρά, από τα οποία προέρχονταν οι περισσότεροι μετανάστες, προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.87,90

δ) Οι μετανάστες, που στην περίοδο 1961-71 έφυγαν από τα βόρεια διαμερίσματα της χώρας, αντιπροσώπευαν το 16%-19% του πληθυσμού αυτών των διαμερισμάτων.⁷⁷ Σημαντικό μέρος του πληθυσμού(11%-13%) αποτελούσαν οι μετανάστες από τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου και κάπως μικρότερο ποσοστό(8%-9%) όσοι προέρχονταν από τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο. Αντίθετα, μικρό σχετικά ποσοστό του πληθυσμού αντιπροσώπευαν οι μετανάστες που έφυγαν από την Κρήτη (6%), την περιοχή της Πρωτεύουσας(5,5%) και την Στερεά Ελλάδα(3,5%).⁷⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.11

*Μετανάστες από την Ελλάδα ανά 1.000μ κατοίκους (ετήσιος μέσος όρος) 1961-1972, Νότια Ελλάδα, Βόρεια Ελλάδα, Νησιωτική Ελλάδα
(Σε 1.000 κατοίκους κατ' έτος)*

Νότια Ελλάδα	6,0	9,5	3,5
Βόρεια Ελλάδα	15,4	10,5	-4,9
Νησιωτική Ελλάδα	8,3	6,9	-1,4

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.83

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.12

*Μετανάστευση, 1968-1973: αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές,
(Ποσοστά σε 1.000 κατοίκους κάθε περιοχής)*

Περιοχή	Μετανάστες κατά τόπο προέλευσης	
	Ανά 1.000 κατοίκους	%
Σύνολο Ελλάδας	7,4	100
Αστικές Περιοχές	5,0	36
Ημιαστικές περιοχές	6,5	10
Αγροτικές περιοχές	10,8	54

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.86

Σχετικά με τη μετανάστευση, κατά αστικές και αγροτικές περιοχές, από τα στοιχεία, του πίνακα Β.Π.12, προκύπτει ότι οι περισσότεροι μετανάστες προέρχονταν από τις αγροτικές περιοχές.⁷⁹

Σύμφωνα με έκθεση του Κ.Ε.Π.Ε., κατά την περίοδο 1960-70, δηλαδή όταν η αποδημία προς την Δυτική Ευρώπη παρουσίασε μεγάλη έξαρση, τα 2/3 περίπου των μεταναστών προέρχονταν από τις αγροτικές περιοχές και μετακινήθηκαν απ' ευθείας, κυρίως, από τα βόρεια διαμερίσματα της χώρας.⁸⁰

Σε άλλη μελέτη αναφέρεται ότι, το 1971-72, το 51,6%, των μεταναστών προήλθε από τις αγροτικές περιοχές και το 35,3% από τις αστικές περιοχές, με τα αστικά κέντρα να αποτελούν προσωρινό σταθμό ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού της υπαίθρου, που μετακινήθηκε προς τις υπερπόντιες χώρες.⁸¹

⁷⁷Μελέτη της Ε.Σ.Υ.Ε. δίνει στοιχεία και για τη μετανάστευση κατά νομούς. Στη νότια Ελλάδα, από τους δεκαεννέα νομούς, τέσσερις έχασαν ένα μέρος του πληθυσμού τους (Λακωνίας, Μεσσηνίας, Αρκαδίας, Τρικάλων), στη Βόρεια Ελλάδα, από τους δεκαεννέα, οι δεκατρείς (Φλώρινας, Θεσπρωτίας, Δράμας, Έβρου, Πιερίας, Καστοριάς, Κιλκίς, Πρέβεζας, Κοζάνης, Γρεβενών, Καβάλας, Σερρών, Πέλλας, Ιωαννίνων) και από τους δεκατρείς νομούς, της νησιωτικής Ελλάδας, οι οκτώ (Δωδεκανήσου, Κέρκυρας, Λέσβου, Κεφαλονιάς, Σάμου, Λευκάδας, Ζακύνθου, Χίου). Όλοι, σχεδόν, οι ακριτικοί νομοί της χώρας έχασαν σημαντικό μέρος του πληθυσμού τους, αφού όσοι μετανάστευαν κάθε χρόνο ήταν, περίπου, τριπλάσιοι από το βιολογικό πλεόνασμα που προκύπτει από τη διαφορά γεννήσεων και θανάτων. Κάπως μικρότερη διάβρωση παρατηρήθηκε στους ορεινούς ή νησιωτικούς νομούς, της χώρας, ενώ, μόνο, οι νομοί γύρω από την περιφέρεια της Πρωτεύουσας, και μερικοί νομοί της Θεσσαλίας και της Κρήτης, αντιστάθηκαν, κάπως, στη διαβρωτική τάση του εκπατρισμού με, σχετικά, μικρά ποσοστά μεταναστών.Ο.π.,σελ.98-99

⁷⁸ Ο.π.,σελ.87,90,98

⁷⁹ Ο.π.,σελ.82-83

⁸⁰ Ο.π.,σελ.83,86

⁸¹ Ο.π.,σελ.86

3.5 Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά χώρα προορισμού: η κατεύθυνση της μετανάστευσης

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκε, αφενός, από την αναχώρηση, μετά το τέλος του Εμφυλίου, των πολιτικών προσφύγων προς τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, αφετέρου, από την επανέναρξη, μετά το 1946, της υπερπόντιας μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ και, κυρίως, προς την Αυστραλία και τον Καναδά.⁸²

Αν και έως το 1959, παραπάνω από τα δύο τρίτα των ελλήνων μεταναστών κινήθηκαν προς άλλες ηπείρους και, κυρίως, την Αυστραλία - παρά την υπογραφή συμφωνιών μετανάστευσης με δύο ευρωπαϊκά κράτη, το 1954 και το 1957 - εντούτοις, η διετία 1960-62 σηματοδότησε μια ποσοτική και ποιοτική τομή, καθώς οι μετακινούμενοι αυξήθηκαν αλματωδώς και στην πλειονότητά τους κατευθύνθηκαν προς ευρωπαϊκές χώρες και, κατά κύριο λόγο, προς τη Δυτική Γερμανία. Ενώ, λοιπόν, ως το 1959, η μετανάστευση προς την Ευρώπη αποτελούσε το 29% των μετακινήσεων, το 1961 η κατεύθυνση προς τις ευρωπαϊκές χώρες αυξήθηκε στο 68% και το 1965 στο 75%. Συνολικά, το 61% του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος κατευθύνθηκε προς χώρες τις Βορειοδυτικής Ευρώπης από τους οποίους το 83% κατευθύνθηκε προς τη Δυτική Γερμανία - η μετανάστευση προς τη Δυτική Γερμανία ισοδυναμεί με το 53% του συνολικού αριθμού των μεταπολεμικών μεταναστών.⁸³

Συνεπώς, η μεταπολεμική εξωτερική μετανάστευση διακρίνεται σε δύο περιόδους, από πλευράς κατεύθυνσης, όπως φαίνεται και στον πίνακα Β.Π.13. Κατά την πρώτη περίοδο, μέχρι το 1959, η υπερπόντια μετανάστευση απορρόφησε περισσότερο από το μισό συνολικό μεταναστευτικό ρεύμα. Εδώ, οι μετανάστες προς τις Η.Π.Α. μειώθηκαν, με την πάροδο του χρόνου, καθώς ενώ, το 1946-50, αποτελούσαν το 46% των μεταναστών, προς τις υπερπόντιες χώρες, την περίοδο 1956-60 αντιπροσώπευαν το 23%.⁸⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.13

Μετανάστευση από την Ελλάδα κατά τόπο προέλευσης και τόπο προορισμού, 1963-1973
(ετήσια ποσοστά σε 1.000μ κατοίκους του τόπου προέλευσης)

Τόπος προέλευσης	Τόπος προορισμού		
	Όλες οι χώρες	Ευρωπαϊκές χώρες	Υπερπόντιες χώρες
1963-1973			
Σύνολο Ελλάδας	9,1	6,2	2,9
Περιοχή πρωτεύουσας	5,6	2,9	2,7
Πελοπόννησος και Νησιά του Αιγαίου	8,4	2,7	5,7
Λοιπή Ελλάδα	11,0	8,7	2,3

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 104

Κατά τη δεύτερη περίοδο, η οποία καλύπτει τα χρόνια 1960-73, ο κύριος όγκος του μεταναστευτικού ρεύματος κατευθύνθηκε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, κυρίως, προς τη Δυτική Γερμανία - την περίοδο 1955-77 μετανάστευσαν στη Δυτική Γερμανία 638 χιλιάδες άτομα - και δευτερευόντως προς τη Σουηδία, το Βέλγιο, τη Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο και την Ολλανδία.⁸⁵

Η ευρωπαϊκή μετανάστευση παρουσίασε έντονες διαχρονικές διακυμάνσεις, με ιδιαίτερη έξαρση αποδημίας την περίοδο 1960-66, και υπερκάλυψη της αποδημίας

⁸² Ο.π., σελ. 102

⁸³ Λίνα Βεντούρα, ό.π., σελ. 80-81

⁸⁴ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π.

⁸⁵ Ο.π.

από την παλιννόστηση, την περίοδο 1967-68 και μετά το 1973. Αντίθετα η υπερπόντια μετανάστευση εμφανίστηκε σταθερότερη.⁸⁶

Όσον αφορά την κατεύθυνση της εξωτερικής μετανάστευσης, κατά τόπο προέλευσης, όπως φαίνεται στον πίνακα Β.Π.13, παρατηρήθηκε μία προτίμηση των κατοίκων της Πελοποννήσου και των Νησιών του Αιγαίου και, σε μικρότερο βαθμό, της Στερεάς Ελλάδας, των Ιονίων Νησιών και της Κρήτης να μεταναστεύσουν στις υπερπόντιες χώρες και των κατοίκων της Βόρειας και Κεντρικής Ελλάδας να μεταναστεύσουν προς τις χώρες της Ευρώπης.⁸⁷

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.14

Το ελληνικό μεταναστευτικό ρεύμα κατά χώρες προορισμού, 1955-1971

Έτος	Σε υπερωκεάνειες χώρες	Σε ευρωπαϊκές χώρες	Στη Δυτική Γερμανία
1955	19.766	-	-
1956	23.147	-	-
1957	14.783	-	-
1958	14.842	-	-
1959	13.871	6.713	-
1960	17.764	26.927	21.500
1961	17.336	39.564	31.107
1962	21.959	60.754	49.532
1963	24.459	74.236	64.662
1964	25.327	79.489	73.343
1965	29.036	87.242	80.569
1966	33.093	53.50	45.494
1967	26.323	15.658	9.730
1968	25.891	23.501	20.201
1969	28.425	62.393	59.000
1970	24.156	68.106	65.283
1971	18.690	42.556	40.057

Πηγή: Ε. Καβουριάρης, ό.π., σελ.33-34

3.6 Η διάρθρωση της μετανάστευσης κατά επίπεδο εκπαίδευσης του μετανάστη: η σύνθεση του μεταναστευτικού ρεύματος

Η στροφή στην κατεύθυνση της μετανάστευσης άλλαξε τη σύνθεση των μεταναστών, λόγω του επιλεκτικού χαρακτήρα της ευρωπαϊκής μετανάστευσης, τις δυνατότητας καλύτερης οργάνωσής της και της δυνατότητας, του μετανάστη, να κάνει διερευνητικά ταξίδια στο εξωτερικό.⁸⁸

Βέβαια, οι στατιστικές που αφορούν το επάγγελμα των μεταναστών είναι ιδιαίτερα αναξιόπιστες, καθώς τα κριτήρια επιλογής των χωρών υποδοχής και η πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων επηρέασαν τις δηλώσεις των μεταναστών οι οποίοι σημείωναν το επάγγελμα που πίστευαν ότι θα διευκόλυνε την επιλογή τους. Άλλωστε, πολλοί εργάτες γης και αγρότες μετακινήθηκαν, προς το εξωτερικό, με ενδιάμεσο σταθμό κάποιο αστικό κέντρο, της Ελλάδας, όπου παρέμειναν επί ένα διάστημα κατά το οποίο ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα. Θεωρείται σίγουρο, πάντως, ότι τα δύο τρίτα των μεταναστών απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα και ότι αυτοί που τροφοδότησαν, μαζικά, το μεταναστευτικό ρεύμα ήταν αγρότες, με μικρούς κλήρους, και εργάτες γης. Ένα 20%-25% των μεταναστών απασχολούνταν

⁸⁶ Ο.π., σελ.103

⁸⁷ Ο.π., σελ.104

⁸⁸ Ε. Καβουριάρης, ό.π., σελ.35

στον δευτερογενή τομέα - κυρίως στις οικοδομές ή σε μικρές βιοτεχνίες - και ένα 10% στον τριτογενή τομέα.⁸⁹

Σχετικά με το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών, έρευνα του Ο.Ο.Σ.Α., σε 102 έλληνες εργαζομένους που μετανάστευσαν, από το 1959, στη Γερμανία, το Βέλγιο και την Ελβετία, έδειξε ότι το 15,7% ήταν αναλφάβητοι, το 69,6% είχαν τελειώσει το δημοτικό σχολείο, το 8,8% είχαν τελειώσει το γυμνάσιο και το 5,9% είχε κάποιες επαγγελματικές γνώσεις.⁹⁰

Συγκρίνοντας τα στοιχεία της απογραφής του 1961 - σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1961, στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού ηλικίας 10 ετών και άνω, το 17,7% ήταν αγράμματοι, το 29% είχαν φοιτήσει σε μερικές τάξεις, το 43,3% είχαν αποφοιτήσει από το δημοτικό, το 7,5% από το γυμνάσιο και το 1,8%, από ανώτατες σχολές - και τα στοιχεία της έρευνας του Ο.Ο.Σ.Α. φαίνεται καθαρά ότι το μορφωτικό επίπεδο των μεταναστών ήταν υψηλότερο από το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων ηλικίας 10 ετών και άνω που ζούσαν στη χώρα, ενώ η αναλογία των αγραμμάτων ήταν μικρότερη.⁹¹

Τέλος, έρευνα της Ε.Σ.Υ.Ε. κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η μετανάστευση είχε ως αποτέλεσμα να χάσουν τα χωριά ένα σημαντικό μέρος από τους πιο μορφωμένους κατοίκους τους. Το ποσοστό μετανάστευσης ατόμων με απολυτήριο γυμνασίου ή με κάποια γυμνασιακή μόρφωση είχε ξεπεράσει το 50% του συνόλου, με το χαμηλότερο ποσοστό μετανάστευσης να διαπιστώνεται μεταξύ των αναλφάβητων. Εδώ, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο υπολογισμός του μορφωτικού επιπέδου των μεταναστών και των παλιννοστούντων, όπως φαίνεται στον πίνακα Β.Π.15.⁹²

ΠΙΝΑΚΑΣ Β.Π.15

Επίπεδο εκπαίδευσης ατόμων 10 ετών και άνω το 1971 που μετανάστευσαν (-) ή παλιννόστησαν (+) στην Ελλάδα στη δεκαετία 1961-1970 κατά φύλο.

Επίπεδο εκπαίδευσης	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
Δεν αποφοίτησαν			
Δημοτικού σχολείου	-286.913	-119.674	-167.239
Απόφοιτοι Γυμνασίου	81.622	52.325	29.297
Απόφοιτοι Ανώτατης Εκπαίδευσης	29.457	17.292	12.165
	-445.869	-232.350	-215.519

Πηγή: Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.109

⁸⁹ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.84

⁹⁰ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.107

⁹¹ Ο.π.

⁹² Ο.π.,σελ.108

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ: ΜΕΡΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΑΚΟΛΟΥΘΟΥΜΕΝΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η πυκνότητα του ελληνικού πληθυσμού και η εξέλιξη της φυσικής του αύξησης δείχνουν ότι, από τα τέλη τα 19^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η χώρα χαρακτηριζόταν από χαμηλή φυσική αύξηση και από μικρή πυκνότητα πληθυσμού που δεν δικαιολογούν το μεταπολεμικό μεταναστευτικό ρεύμα. Συνεπώς, ο δημογραφικός παράγοντας¹ δεν αποτέλεσε αυτοτελές αίτιο της μετανάστευσης, αλλά η δημογραφική πίεση μπορεί να θεωρηθεί ως δευτερογενές στοιχείο, σε σχέση με τις οικονομικές συνθήκες και τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας.²

Οι παραπάνω επισημάνσεις μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι, κατά την περίοδο 1946-77, οι μαζικές μεταναστευτικές εκροές 1.000.000 περίπου ατόμων - σύμφωνα με διάφορους έμμεσους υπολογισμούς η καθαρή μετανάστευση, για την περίοδο 1951-71, ανήλθε στα 758.000 περίπου άτομα³ - συνιστούσαν μέρος ενός σχετικού και όχι ενός απόλυτου εργατικού υπερπληθυσμού.⁴

Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη ότι, κατά την μετεμφυλιακή περίοδο, η Ελλάδα είχε από τους υψηλότερους ρυθμούς αύξησης του Α.Ε.Π. στον κόσμο - σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, μεταξύ 1950-61, η μέση ετήσια αύξηση του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος ανερχόταν σε 6,5%,⁵ με τη μεγέθυνσή του να επιταχύνεται στην επόμενη δεκαετία⁶ - θα πρέπει εξηγήσουμε το παράδοξο να παρατηρείται, από τη μια μεριά, το φαινόμενο της μαζικής εξωτερική μετανάστευσης, του ενεργού πληθυσμού και μάλιστα του αγροτικού - τα δύο τρίτα των μεταναστών απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα, ενώ αυτοί που τροφοδότησαν μαζικά το μεταναστευτικό ρεύμα ήταν αγρότες με μικρούς κλήρους γης⁷ - και από την άλλη, η σημείωση υψηλών ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, δεδομένου ότι αυτή συμβαδίζει τυπικά με την απόλυτη αύξηση της παραγωγής του αγροτικού τομέα, με τη σχετική μείωση της συμβολής του στη συνολική παραγωγή και με τη μεταφορά εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό στους άλλους τομείς της οικονομίας.⁸

1.1 Ο «σχετικός» και ο «απόλυτος» αγροτικός υπερπληθυσμός

Η αιτιώδης εξήγηση του παραδόξου, τις πλευρές του οποίου μόλις αναδείξαμε, μας παρέχεται από τις αποφάσεις που ελήφθησαν αναφορικά με την οικονομική πολιτική που έπρεπε να ακολουθηθεί, μετά τον Εμφύλιο, μπροστά στην προοπτική διακοπής

¹ Εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε και τις τεράστιες ανθρώπινες απώλειες της χώρας, κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Βλέπε, Vassilis J. Filias, «Emigration – Its Causes and Effects», *Essays on Greek Migration* (συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp.16-17 και Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλινοδόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ, 1986, σελ.43-44

² Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ.186-187

³ Λίνα Βεντούρα, *Ελληνες Μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σελ.79-80

⁴ Βλ. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Παναγιώτης Μαυρομάτης(μτφ.), Τόμος Α΄, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2009, σελ.657

⁵ Βλ. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σελ.186(πίνακας)

⁶ Κατά τη δεκαετία του 1960 και έως το 1973, οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης ήταν οι ακόλουθοι: 0,4%(1962),11,8%(1963),9,4%(1964),10,8%(1965),6,5%(1966),5,7%(1967)7,2%(1968),11,6%(1969), 8,9%(1970),7,8%(1971),10,2%(1972).Ό.π.,σελ.257,268 (πίνακας)

⁷ Λίνα Βεντούρα, ό.π., σελ.84

⁸ Βλ. Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ.149

της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας και δεδομένων των τεραστίων προβλημάτων του ελλειμματικού ισοζυγίου πληρωμών⁹ και της υψηλής ανεργίας.¹⁰

Όπως θα εξετάσουμε εκτενέστερα στη συνέχεια, η οικονομική στρατηγική που ακολουθήθηκε, σχετικά με την αντιμετώπιση των ακανθωδών ζητημάτων της ανεργίας-υποαπασχόλησης και των εξωτερικών λογαριασμών της χώρας και, κατ' επέκταση, αναφορικά με την αντιμετώπιση των ζητημάτων τόσο της νομισματικής σταθερότητας όσο και της οικονομικής ανάπτυξης, σηματοδότηκε από τη σύγκρουση Βαρβαρέσου-Ζολώτα η οποία έλαβε το χαρακτήρα ενός «σκιάδους» ενδοαστικού εμφυλίου.¹¹

Συνοπτικά, μέσα από το «αυτοδύναμο» μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης, του Βαρβαρέσου,¹² υποστηρίζεται πως η έμφαση στον αγροτικό τομέα της οικονομίας θα διασφάλιζε την επίλυση του προβλήματος, αφενός, της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, ειδικά στην ελληνική ύπαιθρο¹³ (εγγειοβελτιωτικά και αρδευτικά έργα, εκτέλεση μικρών δημοσίων έργων, κλπ.), αφετέρου, των ελλειμματικών εξωτερικών λογαριασμών της χώρας με προώθηση των αγροτικών εξαγωγών.¹⁴ Με άλλα λόγια, η επίλυση των προβλημάτων του ισοζυγίου πληρωμών και ειδικά του ελλειμματικού εμπορικού ισοζυγίου, προς επίτευξη οργανικής νομισματικής σταθερότητας, και της υψηλής ανεργίας και υποαπασχόλησης, προς εξασφάλιση απασχόλησης στον ενεργό αγροτικό πληθυσμό, θα ήταν αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης που θα εδραζόταν, κυρίως, στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας. Συνεπώς, η έκθεση Βαρβαρέσου, μας υποδεικνύει πως, παρά τις καταστροφές της Κατοχής και του Εμφυλίου, στην μετεμφυλιακή ελληνική ύπαιθρο δεν υφίστατο απόλυτος αλλά σχετικός αγροτικός υπερπληθυσμός - συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο.

Αντίθετα, στο επικρατούν μοντέλο Ζολώτα, η εκβιομηχάνιση της χώρας θεωρήθηκε ως μονόδρομος για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τόσο της απορρόφησης του αγροτικού υπερπληθυσμού όσο και του ελλειμματικού ισοζυγίου πληρωμών.¹⁵ Συνεπώς, υποδεικνύεται πως στην μετεμφυλιακή ελληνική ύπαιθρο υφίστατο απόλυτος και όχι σχετικός αγροτικός υπερπληθυσμός¹⁶ ο οποίος θα έπρεπε

⁹ Βλ. Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η Δομή της Εξουσίας στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σελ. 71

¹⁰ Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις το ποσοστό της ανεργίας, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ανερχόταν στο 25% του ενεργού πληθυσμού. Διονύσης Ν. Γράβαρης, *Η Περίοδος του Περιφερειακού - Αυταρχικού Μονεταρισμού, 1952-1979*, Δημοσίευτη Εργασία, 2013, σελ. 6

¹¹ Βλ. ό.π., σελ. 9 (υποσημείωση)

¹² Βλ. Θανάσης Γκιούρας, *Φορολογία και Πολιτική: Πολιτικο-οικονομική Προβληματική και Δημοσιονομική Σκέψη*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2000, σελ. 309

¹³ Αν και δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία για την υποαπασχόληση, μελέτη της Τ.Ε. (1955) υπολόγισε το πλεόνασμα της αγροτικής εργασίας σε 790.000 άτομα. Ενδεικτική, επίσης, για την έκταση της υποαπασχόλησης, στη γεωργία, ήταν η διαπίστωση της Α.Τ.Ε. ότι, το 1955, η μέση παραγωγική απασχόληση, κατά εργαζόμενο, ήταν 170 ημέρες εργασίας - το επίπεδο ήταν εξαιρετικά χαμηλό ακόμα και αν ληφθούν υπόψη οι έντονες εποχικές διακυμάνσεις των αγροτικών εργασιών. Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 151-152

¹⁴ Βλ. Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ. 220-279, 311-371

¹⁵ Βλ. Ξενοφών Ζολώτας, «Η Έκθεσις του κ. Βαρβαρέσου και η Οικονομική Ανάπτυξις», στο Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ. 419-443

¹⁶ Ενδεικτικό των επιχειρημάτων του Ζολώτα είναι το παρακάτω απόσπασμα: «Σε αντίθεση προς τα παραπάνω, όπως ανέφερα ήδη, η έκθεση Βαρβαρέσου αρνείται ότι υφίσταται πλεονάζων γεωργικός πληθυσμός στη χώρα και αποκρούει την απορρόφηση του στη βιομηχανία.» Ο.π., σελ. 437 (απόδοση στη δημοτική)

να μετακινηθεί προς τον δυνάμει αναπτυσσόμενο βιομηχανικό τομέα της οικονομίας.¹⁷

Ωστόσο, όπως οι εξελίξεις έδειξαν, ο αναπτυσσόμενος δευτερογενής τομέας της οικονομίας, δεν μπόρεσε να απορροφήσει τον πληθυσμό που εγκατέλειψε την ύπαιθρο.¹⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε πως το 1951 απασχολούνταν στην μεταποίηση το 13,3% του ενεργού πληθυσμού, το 1961 το ποσοστό ανήλθε μόλις στο 13,4%,¹⁹ ενώ, παρά την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής, στα επόμενα χρόνια δημιουργήθηκαν μόνο 65.000 νέες θέσεις εργασίας(1961-71).²⁰ Έτσι, το εργατικό δυναμικό, που εγκατέλειψε τη γεωργία, είτε κατευθύνθηκε στο εξωτερικό είτε κατέκλινε στον τριτογενή τομέα²¹ - η απασχόληση των εργαζομένων στον τριτογενή τομέα της οικονομίας αυξήθηκε από 27,0%, το 1961, σε 33,9%, το 1971, ενώ οι νέες θέσεις εργασίας αναπτύχθηκαν, κυρίως, στην περιοχή της πρωτεύουσας και, κατά δεύτερο λόγο, στη Θεσσαλονίκη.²²

Τελικά, η επικρατήσασα αναπτυξιακή στρατηγική του Ζολώτα ήταν μια επίφαση, καθώς συνηγορούσε, στην πραγματικότητα, υπέρ της μαζικής εξόδου του αγροτικού πληθυσμού, από την ελληνική ύπαιθρο, με κύριο προορισμό όχι τον αναπτυσσόμενο αστικό τομέα της οικονομίας, στο πλαίσιο μια τυπικής διαδικασίας βιομηχανικής ανάπτυξης, αλλά τις ραγδαία αναπτυσσόμενες βιομηχανίες του εξωτερικού(Δυτική Ευρώπη, Βόρεια Αμερική, Αυστραλία).²³

1.2 Εξωτερική μετανάστευση και οικονομικοπολιτικές ελίτ

Η σύγκρουση Βαρβαρέσου – Ζολώτα αποδεικνύει ότι οι εξωτερικές μεταναστευτικές εκροές δεν ήταν αναπόφευκτες. Εντούτοις, θα πρέπει να τονίσουμε πως δεν έχουμε να κάνουμε με μια προσωπική τεχνοκρατική διαμάχη, καθώς πίσω από τα δύο προτεινόμενα μοντέλα νομισματικής σταθεροποίησης και οικονομικής ανάπτυξης συντάχθηκαν διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά συμφέροντα τα οποία αποτυπώθηκαν στο αναδιαμορφωμένο μετεμφυλιακό πολιτικοοικονομικό σύστημα.

¹⁷ Βλ.ό.π.,σελ.436-438

¹⁸ Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.150. Βλέπε και Τάκης Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: Η Ελληνική Περίπτωση*, Αθήνα, Εξάντας, 1985,σελ.117-131

¹⁹ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π.,σελ.102-103

²⁰ Η συμβολή της μεταποίησης στην απασχόληση, στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, προσδιορίζεται από τα χαρακτηριστικά που παίρνει η συσσώρευση κεφαλαίου. Στη δεκαετία του 1960, η δημιουργία νέων μεγάλων μονάδων σε νέους, για την Ελλάδα, κλάδους έντασης κεφαλαίου οδήγησε σε περιορισμένη αύξηση της απασχόλησης. Έτσι, μεταξύ 1961 και 1971, παρόλο που η παραγωγή της μεταποίησης αυξήθηκε κατά 175%, η απασχόληση αυξήθηκε μόνο κατά 13,5% - από 489 χιλιάδες άτομα, το 1961, σε 554 χιλιάδες άτομα, το 1971, δηλαδή 65 χιλιάδες νέες θέσεις εργασίας. Κωστής Βαϊτσός – Τάσος Γιαννίτσης, «Η Μεταπολεμική Οικονομική Μεγέθυνση», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), Τόμος Α', Αθήνα,«Άματα», 1992,σελ.42-43. Για τη συμβολή της βιομηχανίας στην απασχόληση, κατά την μεταπολεμική περίοδο, βλέπε και Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών,1966,σελ.42-43 - Τάσος Γιαννίτσης, *Η Ελληνική Βιομηχανία: Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα,Gutenberg,1988,σελ.118 - Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου, *Η Ελληνική Οικονομία στη «Μακρά Διάρκεια»*, 1954-2005,Αθήνα,Πόλις,2008,σελ.182

²¹ Σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού της Ε.Σ.Υ.Ε., κατά την περίοδο 1951-71, σημειώθηκε μια έξοδος από τις επαρχιακές περιοχές 1.351.117 ατόμων από τα οποία 674.941 κατευθύνθηκαν προς τα αστικά κέντρα και 676.176 άτομα προς την εξωτερική μετανάστευση. Γεώργιος Φ. Κουτσουμάρης, *Γεωργική Ανάπτυξη και Γεωργική Οικονομική Πολιτική: Η Ελληνική Περίπτωση*, Αθήνα, Παπαζήση,1987,σελ.43-44

²² Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.150-151

²³ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.7-8

Πιο συγκεκριμένα, με την ολοκλήρωση του Σχεδίου Μάρσαλ, η αμερικανική απεμπλοκή καθίσταται και επισήμως έκδηλη²⁴ και, έτσι, το ειδικό βάρος των οικονομικών επιλογών φαίνεται να περνάει από τους ξένους στους εγχώριους πολιτικοοικονομικούς παράγοντες γεγονός που αποτυπώνεται στον «εξελληνισμό» της Ν.Ε., λόγω την αποχώρηση των ξένων μελών της.²⁵ Εντούτοις, η εξέταση του βαθμού αυτονομίας των εγχώριων παραγόντων, σε σχέση με τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων πάνω στην οικονομική στρατηγική, μετά το πέρας της ανασυγκρότησης, είναι ένα ζήτημα προς εξέταση.²⁶

Σε κάθε περίπτωση, η αποδοχή των αντιλήψεων Ζολώτα, από την ελληνική άρχουσα τάξη και ειδικότερα από τη μερίδα που συγκροτούσε το εφοπλιστικό-χρηματιστικό κεφάλαιο,²⁷ μας επιτρέπει να συσχετίζουμε την πολιτική της εξωτερικής μετανάστευσης με το κοινωνικοπολιτικό σύστημα της εποχής, καθώς ως πολιτική επιλογή αποτέλεσε έκφραση κοινωνικοπολιτικών σχέσεων που αναδύθηκαν από το δεδομένο πολιτικό πλαίσιο και τον συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων της μετεμφυλιακής Ελλάδας (κοινωνικές συμμαχίες).²⁸ Έτσι, η διερεύνησή μας, για την εξήγηση του ελληνικού μεταναστευτικού φαινομένου, θα εστιαστεί στις κοινωνικοοικονομικές αποφάσεις των εγχώριων οικονομικοπολιτικών ελίτ και, ειδικά, στο πώς αυτές οι αποφάσεις επηρέασαν τις εξωτερικές μεταναστευτικές ροές.²⁹

Δύο ήταν οι γενικότεροι άξονες γύρω από τους οποίους κινήθηκε η πολιτική των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων: η πολιτική και η οικονομική σταθερότητα.³⁰ Όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, η πολιτική της άμεσης και έμμεσης ενθάρρυνσης της μετανάστευσης, προς το εξωτερικό, πλαισίωσε το άξονα της πολιτικής σταθερότητας, λειτουργώντας ως κοινωνική βαλβίδα ασφαλείας η οποία ανέστειλε, μέσω της

²⁴ Βλ. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ. 408

²⁵ Μετά το 1953, όταν ολοκληρώνεται η διαδικασία σταθεροποίησης της οικονομίας, η Ν.Ε. «εξελληνίζεται», με την αποχώρηση των «ξένων» μελών της που από την ίδρυσή της έλεγχαν τις δραστηριότητές της με το θεσμοθετημένο δικαίωμα βέτο στις αποφάσεις της. Με αυτόν τον τρόπο ολοκληρώνεται και η αποχώρηση του ξένου παράγοντα από τους μηχανισμούς άμεσης χάραξης και υλοποίησης της οικονομικής πολιτικής, συντελείται δηλαδή η απομάκρυνση από το καθεστώς που είχε εγκαθιδρυθεί με το Δόγμα Τρούμαν, το 1947. Γιώργος Σταθάκης, «Η Διαμόρφωση του Μεταπολεμικού Μοντέλου Εκβιομηχάνισης. Η Κρίσιμη Περίοδος 1944-53», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), Τόμος Α', Αθήνα, «Άματα», 1992, σελ. 27

²⁶ Βλέπε, σχετικά, τις επισημάνσεις των Ε. Καβουριάρης, «Μερικές Σκέψεις για τις Αιτίες και τις Συνέπειες της Μετανάστευσης», στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος (επιμ.), Αθήνα, Κάλβος, 1974, σελ. 56-57 - Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Α' Τόμος, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ. 449 - Γιώργος Σταθάκης, «Η Διαμόρφωση του Μεταπολεμικού Μοντέλου...», ό.π., σελ. 10 και Γεράσιμος Καραμπελιάς, *Ο Ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων στην Πολιτική Ζωή της Τουρκίας και της Ελλάδας: Συγκριτική Ανάλυση των Μεταπολεμικών Στρατιωτικών Επεμβάσεων 1945-1980*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σελ. 434

²⁷ Για τον χαρακτήρα της εφοπλιστικής μερίδας της ελληνικής αστικής τάξης, βλέπε Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π., σελ. 63

²⁸ Βλ. Μάριος Νικολινάκος, «Εισαγωγή στο Πρόβλημα της Μετανάστευσης», στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος (επιμ.), Αθήνα, Κάλβος, 1974, σελ. 16-17

²⁹ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «Emigration and Return in the Mediterranean Littoral», *Comparative Politics*, Vol. 18, No. 1, (Oct., 1985), pp. 24

³⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π. σελ. 82

εξαγωγής της ανεργίας, ενδεχόμενες κοινωνικές εντάσεις και πολιτικές συγκρούσεις.³¹

Ταυτόχρονα, η ακολουθούμενη μεταναστευτική πολιτική πλαισίωσε τον άξονα της οικονομικής σταθερότητας, λειτουργώντας ως υποκατάστατο του μετεμφυλιακού μοντέλου μακροοικονομικής παρέμβασης το οποίο εδραζόταν στην επίτευξη του στόχου της νομισματικής σταθερότητας – εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών μέσω «ξένου συναλλάγματος», υπό τη μορφή των άδηλων πόρων (μεταναστευτικά εμβάσματα, ναυτιλιακό συνάλλαγμα, τουριστικό συνάλλαγμα).³² Άλλωστε, το πραγματικό υπόβαθρο αυτής της «ευφρούς» πολιτικής ήταν πως οι προσδοκώμενες μακροοικονομικές «επιπτώσεις» της μετανάστευσης και των εμβασμάτων δημιούργησαν τα αντικειμενικά «αίτια» και τα υποκειμενικά «κίνητρα» της μαζικής αποδημίας.

1.3 Οι διαστάσεις της μεταναστευτικής πολιτικής

Δυο ήταν οι διαστάσεις της ακολουθούμενης μεταναστευτικής πολιτικής η λειτουργική ολοκλήρωση των οποίων εξηγεί τη μαζική αποδημία: η λανθάνουσα και η έκδηλη. Η πρώτη συνδέεται, κυρίως, με την πρόκληση μακροοικονομικών παραγόντων απώθησης, ειδικά στην ελληνική ύπαιθρο, ενώ η δεύτερη συνδέεται, κατά βάση, με τη δημιουργία μικροοικονομικών παραγόντων έλξης, μέσω της υπογραφής των διμερών και πολυμερών συμβάσεων.

Η λανθάνουσα πολιτική της εξωτερικής μετανάστευσης αναφέρεται ουσιαστικά στην επίσημη «εγκατάλειψη» της παραγωγής του πρωτογενούς τομέα που είχε ως αποτέλεσμα της κοινωνικοοικονομική εξαθλίωση της υπαίθρου.³³ Έτσι, στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, η έλλειψη βασικών έργων υποδομής, ο μικρός και πολύ-τεμαχισμένος γεωργικός κλήρος, οι συνθήκες καλλιέργειας, το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης των αγροτών, η περιορισμένη συμμετοχή των αγροτών σε συνεταιρισμούς και τα άλλα βασικά προβλήματα της αγροτικής οικονομίας – ετεροχρονισμός δαπανών και εσόδων, χαμηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων, αύξηση των δαπανών παραγωγής, σχετική έλλειψη αγροτικής πίστης, εκχρηματισμός της γεωργίας με εξάρτηση από τους μεσάζοντες,³⁴ ελλιπής ασφάλιση της γεωργικής παραγωγής και του φυτικού κεφαλαίου - είχαν ως συνέπεια την ανεργία, την υποαπασχόληση³⁵ και το χαμηλό αγροτικό εισόδημα³⁶ που, ως

³¹ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «European Labor Migration: Consequences for the Countries of the Worker Origin», *International Studies Quarterly*, Vol.22, No.3, (Sep., 1978), pp.378,393 και Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ.241

³² Βλ. Διονύσης Ν. Γράβαρης, ό.π., σελ.4,8

³³ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, ««Emigration...»», ό.π.

³⁴ Για την εκμετάλλευση των αγροτικών στρωμάτων από τους εμπόρους και τους βιομηχάνους, βλέπε και Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π., σελ.453-454

³⁵ Ακόμα και στις αρχές της δεκαετίας του 1960, η Οικονομική Μελέτη του Ο.Ο.Σ.Α. (1962), αναφέρει ότι το 25% της αγροτικής εργατικής δύναμης, δηλαδή 500 χιλιάδες άτομα από τον αγροτικό ενεργό πληθυσμό, μπορούσε να μεταφερθεί από τον αγροτικό τομέα προς τους άλλους τομείς της οικονομίας, χωρίς να μειωθεί η γεωργική παραγωγή. Επίσης, η Επιτροπή της Αγροτικής Υποαπασχόλησης, του Μεσογειακού Προγράμματος Ανάπτυξης, του F.A.O. υπολόγισε την υποαπασχόληση στο 37% του αγροτικού εργατικού δυναμικού, για το 1962, ενώ υπόμνημα της Ελληνικής Κυβέρνησης, στον Ο.Ο.Σ.Α., για την ίδια χρονιά, υπολόγισε το πλεονάζων εργατικό δυναμικό σε 400 χιλιάδες άτομα ή σε 750 χιλιάδες άτομα, με βάση τις εκτιμήσεις ενός μεγαλύτερου εργασμένου γεωργικού έτους. (Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π., σελ.152-153). Τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν τι αποτελέσματα είχε η πολιτική της εγκατάλειψης της παραγωγής της υπαίθρου, στο σκέλος της απασχόλησης.

³⁶ Το χάσμα ανάμεσα στο αγροτικό εισόδημα και τα λοιπά εισοδήματα διευρύνθηκε, από το 1958 ως το 1974, δηλαδή λίγο πριν αρχίσει η ένταση και μετά το τέλος του μεταναστευτικού ρεύματος. Η συμμετοχή του αγροτικού εισοδήματος στο εθνικό εισόδημα μειώθηκε από 26,16% σε 19,38%, ενώ το μέσο γεωργικό εισόδημα κατ' άτομο ήταν πολύ χαμηλό - υπολογίστηκε ότι το 1963 κυμαινόταν γύρω

μακροοικονομικοί παράγοντες, απώθησαν τα νέα και πιο δυναμικά στοιχεία της υπαίθρου στην εξωτερική μετανάστευση και τη φυγή προς τις πόλεις.³⁷ Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο πως η Μακεδονία, μια κατ' εξοχήν αγροτική περιφέρεια, συνέβαλε κατά 36% στη συνολική μετανάστευση και κατά 44% στην ευρωπαϊκή.³⁸

Με άλλα λόγια, η οικονομικοπολιτική επιλογή της μη συγκράτησης του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο, ή η επίφαση της βιομηχανικής ανάπτυξης - αναπτυξιακό μοντέλο Ζολώτα - μας επιτρέπει να συμπεράνουμε πως εφαρμόστηκε μια λανθάνουσα μεταναστευτική πολιτική εξαγωγής εργατικού δυναμικού η οποία επέτεινε ή δημιούργησε σκόπιμα μακροοικονομικούς παράγοντες απώθησης - ανεργία, υποαπασχόληση, περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης και χαμηλό εισόδημα³⁹ - προς εξυπηρέτηση των σκοπών της μακροοικονομικής πολιτικής δηλαδή την ενίσχυση του ισοζυγίου πληρωμών μέσω των μεταναστευτικών εμβασμάτων.⁴⁰

Εντούτοις, η συνολική η διαδικασία της εξωτερικής μετανάστευσης, προκειμένου να ολοκληρωθεί λειτουργικά - εκτός από την Ελλάδα, ως προέλευση - απαιτούσε και έναν προορισμό⁴¹ που στην προκειμένη περίπτωση ήταν οι βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες της Ωκεανίας, της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Άλλωστε, η ελληνική μεταπολεμική μετανάστευση δεν αποτέλεσε μεμονωμένο πρόβλημα εξαγωγής εργατικών δυνάμεων, αλλά συναρτήθηκε με τις οικονομικές και δημογραφικές εξελίξεις στις χώρες υποδοχής.⁴²

Συνεπώς, ενώ οι προϋποθέσεις της εξόδου υπήρχαν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, χρειάστηκε να συγκεκριμενοποιηθεί η προσφορά εργασίας για να γίνει δυνατή και μαζική η μετακίνηση προς το εξωτερικό.⁴³ Οι παράγοντες προσέλκυσης, για τους έλληνες εργαζόμενους, ήταν οι ευκαιρίες απασχόλησης, με υψηλότερη συγκριτικά με την ελληνική αμοιβή εργασίας, ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία.⁴⁴

Πιο συγκεκριμένα, η κύρια ροή της μεταναστευτικής κίνησης, μετά το 1960, καθορίστηκε από τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και από την πολιτική των δυτικοευρωπαϊκών κρατών η οποία απέβλεπε στην άμεση κάλυψη των αναγκών σε εργατική δύναμη, με την προσωρινή εισαγωγή ξένων εργατών.⁴⁵

Αναλυτικότερα, η μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη των βιομηχανικών χωρών της Δυτικής Ευρώπης προκάλεσε, βαθμιαία, διπλή στενότητα σε εργατικά χέρια τόσο απόλυτη, λόγω εξάντλησης του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού, όσο και σχετική, λόγω της στροφής των εργατών προς επαγγέλματα που εξασφάλιζαν, εκτός από υψηλότερη αμοιβή, μεγαλύτερη άνεση και, κυρίως, υψηλότερο κοινωνικό γόητρο. Έτσι, η μη ικανοποίηση των αναγκών τους σε εργατικά χέρια από εγχώριες πηγές - σχετικά χαμηλό ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης, δυσμενής εξέλιξη της διάρθρωσης του πληθυσμού, κατά ηλικίες (ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αυξανόταν με βραδύτερο ρυθμό από τον συνολικό πληθυσμό), κάμψη των ποσοστών

στις 8-9 χιλιάδες δρχ., ενώ το εξωγεωργικό έφτανε τις 17-18 χιλιάδες δρχ.. (Ο.π.,σελ.154) Το 1967, σύμφωνα με τη διαπίστωση του 5ετούς προγράμματος 1968-72, το μέσο ετήσιο εισόδημα, κατ' απασχολούμενο άτομο, στη γεωργία αποτελούσε μόλις το 38,4% του μέσου βιομηχανικού και το 33,9% του μέσου εισοδήματος των υπηρεσιών. Σάββας Ρομπόλης, *Η Μετανάστευση Από και Προς την Ελλάδα: Απολογισμοί και Προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007, σελ.32-33(υποσημείωση)

³⁷ Ηρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.160-170

³⁸ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.83-84

³⁹ Βλ.Ηρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.147-160

⁴⁰ Βλ.Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.7

⁴¹ Βλ.Everett S. Lee, «A Theory of Migration», *Demography*, Vol. 3, No.1(1966), pp.49

⁴² Βλ.Μάριος Νικολινάκος,ό.π.,σελ.17

⁴³ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.85

⁴⁴ Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.180

⁴⁵ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.81

δραστηριότητας, λόγω αύξησης των ετών φοίτησης και λόγω συνταξιοδότησης σε νεαρότερη ηλικία, κάμψη των ποσοστών συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, τάση για λιγότερες ώρες εργασίας, μείωση της προσφοράς εργασίας για κακοπληρωμένες, χειρονακτικές, βρόμικες, επικίνδυνες, δυσάρεστες και χωρίς κοινωνικό κύρος εργασίες – είχε ως αποτέλεσμα το ενδιαφέρον για την απόκτηση ξένων εργατικών χεριών, για την πρόοδο των οικονομιών τους.⁴⁶

Ιδιαίτερα για την περίπτωση της Δυτικής Γερμανίας, όπου κατευθύνθηκε ο κύριος όγκος του μεταναστευτικού ρεύματος – η μετανάστευση προς αυτή τη χώρα ισοδυναμεί με το 53% του συνολικού αριθμού των μεταπολεμικών μεταναστών⁴⁷ - η ανάπτυξη της οικονομίας, δημογραφικοί παράγοντες και ένας ιδιότυπος πολιτικός παράγοντας, η ανέγερση του τείχους στο Βερολίνο - που είχε ως αποτέλεσμα να διακοπεί το προσφυγικό ρεύμα από τη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας - ανάγκασε την κυβέρνηση της Δυτικής Γερμανίας να στραφεί στις χώρες της Νότιας Ευρώπης⁴⁸ προς αναζήτηση των απαραίτητων εργατικών χεριών.⁴⁹

Η λανθάνουσα μεταναστευτική πολιτική εξαγωγής εργατικού δυναμικού των ελληνικών κυβερνήσεων – μαζική έξοδος του αγροτικού πληθυσμού από την ύπαιθρο, με σκοπό τη μετακίνησή του στο εξωτερικό - και η μεταναστευτική πολιτική εισαγωγής εργατικού δυναμικού των ευρωπαϊκών χωρών υποδοχής απέκτησαν την θεσμική λειτουργική τους ολοκλήρωση, με την υπογραφή των διμερών και πολυμερών συμβάσεων.

Αρχικά, το θέμα της μετανάστευσης τέθηκε από την Μ.Σ.Α./Γ. η οποία, έχοντας ως δεδομένο το αδιέξοδο στο αναπτυξιακό πρόγραμμα(1951-52), υποστήριξε τη θεσμοθέτηση μέτρων για την ενθάρρυνση της μετανάστευσης προς το εξωτερικό.⁵⁰ Ενδεικτικές είναι και οι επισημάνσεις του υπεύθυνου για την παροχή οικονομικής βοήθειας, σε Ελλάδα και Τουρκία, Τζορτζ Μακ Γκί ο οποίος, μετά το τέλος του Εμφυλίου, τόνισε πως *«θα ήταν περισσότερο επιθυμητό να υπάρξει μείωση της αμερικανικής βοήθειας προς την Ελλάδα, ώστε το επίπεδο διαβίωσης να επανέλθει στο βαθμό τον οποίο η οικονομία της χώρας μπορεί να στηρίζει. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία... θα πρέπει να συμπεριλάβει και κάποιο σχέδιο για μεγάλη μετανάστευση»*.⁵¹ Εδώ, δεν είναι τυχαίο πως, με το τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ, οι αμερικανικές αρχές διατύπωσαν ευθέως τη θέση ότι την ευθύνη πλέον για την ανάπτυξη των νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών, μεταξύ των οποίων και η ελληνική (νομισματική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη), θα την είχαν οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης.⁵²

Έτσι, το 1951, λίγο μετά τη λήξη του Εμφυλίου, τη χάραξη των κατευθυντήριων γραμμών της μεταναστευτικής πολιτικής ανέλαβε ειδική επιτροπή του υπουργείου Συντονισμού. Τον ίδιο χρόνο, η Ελλάδα, έλαβε μέρος στη διάσκεψη της Νεάπολης, την οποία είχε συγκαλέσει το Δ.Γ.Ε.⁵³ για να συζητηθεί το ζήτημα της

⁴⁶ Ηρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.180-181

⁴⁷ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.81

⁴⁸ Η Δυτική Γερμανία υπέγραψε συμβάσεις, *«περί μεσολαβήσεως προς τοποθέτηση εργαζομένων»*, με την Ιταλία, το 1955, με την Ελλάδα και την Ισπανία, το 1960, με την Τουρκία, το 1961, με την Πορτογαλία, το 1964 και με τη Γιουγκοσλαβία, το 1968. Ηρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.181

⁴⁹ Ο.π.

⁵⁰ Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.420

⁵¹ Το απόσπασμα παρατίθεται στο Γεράσιμος Καραμπελιάς, ό.π.

⁵² Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*,ό.π.,σελ.406-407

⁵³ Το Δ.Γ.Ε. ήταν εκείνο που πρωτοδιατύπωσε με ευνοϊκά σχόλια την ιδέα της μετανάστευσης ήδη από το 1948, καθώς, σύμφωνα με την Έκθεση της αποστολής του, το ύψος της υποαπασχόλησης στη γεωργία (40% ή 850 χιλιάδες άτομα) και το ύψος της ανεργίας,στα αστικά κέντρα,(13-15% ή 200

μετανάστευσης, με την ελληνική αντιπροσωπεία να υποστηρίζει ότι η μετανάστευση θα έπρεπε να απορροφά 30.000 Έλληνες το χρόνο.⁵⁴

Λίγους μήνες αργότερα, η Ελλάδα, ήταν από τα ιδρυτικά μέλη της Δ.Ε.Μ.Ε. η οποία, από το 1952, ήταν υπεύθυνη για την οργάνωση της υπερπόντιας μετανάστευσης - οι υπηρεσίες της προετοίμασαν και μετέφεραν το 25,8% των ελλήνων μεταναστών της περιόδου 1951-60 και το 41,8% των μετακινούμενων προς τις υπερπόντιες χώρες.⁵⁵

Τέλος, η χώρα υπέγραψε διμερείς συμφωνίες μετανάστευσης, με τη Γαλλία, το 1954, με το Βέλγιο, το 1957, με τη Γερμανία, το 1960,⁵⁶ με την Ολλανδία, το 1966 και, στη συνέχεια, με την Ελβετία και τη Σουηδία, οι οποίες καθόριζαν τις υποχρεώσεις των δύο κυβερνήσεων και των μεταναστών.⁵⁷

Με αυτόν, λοιπόν, τον τρόπο, δηλαδή με τις διμερείς και πολυμερείς συμβάσεις, οι ελληνικές κυβερνήσεις διευκόλυναν έκδηλα την εγκατάσταση, τη λειτουργία και το έργο των ενώσεων των εργοδοτών και των εκπροσώπων των ξένων κυβερνήσεων που είχαν ως αποστολή τη στρατολόγηση ελλήνων εργατών για τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες.⁵⁸

Παράλληλα, οι ελληνικές κυβερνήσεις, ανέλαβαν να συγκεντρώνουν και να διαβιβάζουν τις αιτήσεις των υποψηφίων μεταναστών και να προπαγανδίζουν τη δυνατότητα και το ωφέλιμο της μετανάστευσης σε όλη τη χώρα. Έθεσαν σε κίνηση τον κρατικό μηχανισμό (Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας) σε όλη τη χώρα, για την εξυπηρέτηση και την οργάνωση της πληροφόρησης, της επιλογής, της στρατολόγησης και της μετακίνησης των υποψηφίων μεταναστών.⁵⁹ Τροποποίησαν, επίσης, τις σχετικές νομοθετικές διατάξεις, απλοποιώντας τη διαδικασία έκδοσης διαβατηρίων όταν επρόκειτο για οργανωμένη μετακίνηση, και δυσχέραναν την έκδοση τουριστικών διαβατηρίων, με σκοπό να περιοριστεί η παράνομη ή η ατομική μετανάστευση.⁶⁰

Στηριζόμενοι σε ένα μέρος των υποθέσεων της θεωρίας των Ν.Ο.Μ.Ε.,⁶¹ μπορούμε να ισχυριστούμε πως η έλλειψη αγορών ασφάλισης σοδειών και προθεσμιακών αγορών, οι οποίες θα προστάτευαν το αγροτικό εισόδημα, και η απουσία επαρκών τραπεζικών πιστώσεων, τόσο για τη χρηματοδότηση βελτιώσεων στην παραγωγικότητα - γεωργία, αγροτικές επιχειρήσεις - όσο και για τη διασφάλιση της σταθερότητας στο επίπεδο της κατανάλωσης,⁶² δημιούργησαν ισχυρές πιέσεις

χιλιάδες άτομα) καθιστούσε απαγορευτική την προοπτική της απασχόλησης για ένα εκατομμύριο άτομα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (27%, του συνόλου). Ο.π.,σελ.420

⁵⁴ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.88

⁵⁵ Ο.π.,σελ.88-89

⁵⁶ Με την υπογραφή της συμφωνίας, μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της κυβέρνησης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, στις 30/03/1960, συνεστήθη, ως εκπρόσωπος του Ομοσπονδιακού Ιδρύματος Ευρέσεως Εργασίας και Ασφάλισης Ανεργίας, η «Γερμανική Επιτροπή» η οποία, λειτουργώντας από το 1960 έως το 1973, διακίνησε 381.316 έλληνες μετανάστες. Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.26

⁵⁷ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.90

⁵⁸ Ο.π.. Βλέπε και Nicholas P. Glytsos, «Remitting Behaviour of ‘‘Temporary’’ and ‘‘Permanent’’ Migrants: The Case of Greeks in Germany and Australia,’’ *Labor*,11(3),pp.413

⁵⁹ Η διμερής συμφωνία του 1960, με τη Δυτική Γερμανία, που τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε μαζί με το νόμο για τους αλλοδαπούς(1962), καθόριζε το νομικό πλαίσιο για τις μεταναστευτικές μετακινήσεις ελλήνων εργατών. Η υποβολή αιτήσεων αλλά και η προεπιλογή των ατόμων γινόταν στο ελληνικό υπουργείο Εργασίας. Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.228

⁶⁰ Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.91-92

⁶¹ Βλ. Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor, «Theories of International Migration: A Review and Appraisal», *Population and Development Review*, Vol.19, No. 3(Sep., 1993), pp.436-440

⁶² Βλ. Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.168-170

(κίνητρα) για διεθνή μετακίνηση. Συνεπώς, ως θεμελιώδη αίτια της ελληνικής εξωτερικής μετανάστευσης μπορούν να θεωρηθούν οι ανεπάρκειες των αγορών πίστωσης και κινδύνου οι οποίες παρείχαν τα κίνητρα στα αγροτικά νοικοκυριά να διαφοροποιήσουν τους εισοδηματικούς τους κινδύνους - αυτασφάλιση νοικοκυριού - διαμέσου της μετανάστευσης και των εισρεόντων εμβασμάτων.⁶³ Με λίγα λόγια, εδώ, η πρόκληση των μακροοικονομικών παραγόντων απόθησης - ανεπάρκειες των αγορών πίστωσης και κινδύνου - δημιούργησαν, σε επίπεδο νοικοκυριού, τα μικροοικονομικά κίνητρα έλξης - μεταναστευτικά εμβάσματα⁶⁴ - προς εξυπηρέτηση των σκοπών της εγχώριας μακροοικονομικής πολιτικής.

Στηριζόμενοι στις υποθέσεις της νεοκλασικής θεωρίας,⁶⁵ μπορούμε να ισχυριστούμε πως η ελληνική εξωτερική μετανάστευση ήταν αποτέλεσμα της σκόπιμης δημιουργίας μεγάλου κληροδοτήματος εργασίας, συγκριτικά προς το κεφάλαιο, ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο, δηλαδή η σκόπιμη δημιουργία ενός τεχνητού αγροτικού υπερπληθυσμού - ανεργία και υποαπασχόληση - ώστε αυτή η ανισορροπία, της εγχώριας με τις αλλοδαπές αγορές εργασίας, δεδομένου ότι ο αναπτυσσόμενος αστικός τομέας της οικονομίας δεν μπορούσε να απορροφήσει τον πλεονάζοντα ενεργό πληθυσμό της υπαίθρου, να δημιουργήσει τα οικονομικά κίνητρα, σε ατομικό επίπεδο - υψηλότεροι μισθοί, απασχόληση - για την υπερεθνική μετακίνηση. Με λίγα λόγια, εδώ, η δημιουργία μακροοικονομικών παραγόντων απόθησης - ανεργία, υποαπασχόληση, χαμηλοί μισθοί και εισοδήματα - προκάλεσαν, σε ατομικό επίπεδο, τα μικροοικονομικά κίνητρα έλξης - αναζήτηση ευκαιριών απασχόλησης στο εξωτερικό, υψηλότεροι μισθοί, μειωμένα κόστη ενδοευρωπαϊκής μετακίνησης⁶⁶ - προς εξυπηρέτηση των σκοπών της εγχώριας μακροοικονομικής πολιτικής.

Τέλος, στηριζόμενοι στη μαρξική ανάλυση, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η αγροτική έξοδος δεν συσχετίζεται με τη μετακίνηση ενός «λανθάνοντος υπερπληθυσμού»,⁶⁷ αλλά με τη σκόπιμη δημιουργία ενός αγροτικού υπερπληθυσμού στα όρια του «παουπερισμού»⁶⁸ - η έλλειψη ιδιοκτησίας και γεωργικού κλήρου, το χαμηλό αγροτικό εισόδημα και η εποχική ανεργία και υποαπασχόληση είχαν ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν άθλιες συνθήκες διαβίωσης, διατροφής, ένδυσης και κατοικίας αρκετοί κάτοικοι των αγροτικών περιοχών⁶⁹ - ώστε αυτός να αποτελέσει όρο τόσο της «ύπαρξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής»⁷⁰ στην Ωκεανία, στη

⁶³Βλ. Douglas S. Massey et al., ό.π., σελ. 436 και J. Edward Taylor, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Douglas S. Massey and Adela Pellegrino, «International Migration and Community Development», *Population Index*, 62(3), Fall 1996, pp. 404-405

⁶⁴Βλ. Oded Stark and David E. Bloom, «The New Economics of Labor Migration», *American Economic Review*, Vol. 75, No. 2, May 1985, pp. 174-175

⁶⁵Βλ. E.G. Ravenstein, «The Laws of Migration», *Journal of the Statistical Society of London*, Vol. 48, No. 2 (Jun., 1885), pp. 181, 198, του ίδιου, «The Laws of Migration», *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 52, No. 2 (Jun., 1889), pp. 286 και Douglas S. Massey et al., ό.π., σελ. 432-435

⁶⁶Βλ. Massey et al., ό.π., σελ. 434-435 και Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...», ό.π. σελ. 22

⁶⁷ Μεγάλο πλεόνασμα εργασίας, στον αγροτικό τομέα - το οποίο, ως ένα βαθμό, τροφοδότησε την αναδιοργάνωση της βιομηχανίας, την οικονομική δραστηριότητα και τις υπηρεσίες αλλά και το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις υπερπόντιες χώρες και τη Δυτική Ευρώπη - δημιουργήθηκε και με τη βελτίωση των συνθηκών καλλιέργειας και της εκμετάλλευσης του εδάφους. (Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 165-166) Εντούτοις, αυτές οι εξελίξεις έλαβαν χώρα, στην ελληνική γεωργία, κατά τη δεκαετία του 1960 (βλέπε Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ. 218-220 και Σάββας Ρομπόλης, ό.π., σελ. 31-υποσημείωση-) και ενώ το μεταναστευτικό ρεύμα είχε ήδη δημιουργήσει τη δική του δυναμική.

⁶⁸Βλ. Καρλ Μαρξ, ό.π., σελ. 666-667. Σύμφωνα με κάποιους υπολογισμούς άποροι ήταν, την περίοδο 1951-58, το 25%-40% του πληθυσμού της Ελλάδας. Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 157

⁶⁹Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 155, 161.

⁷⁰Καρλ Μαρξ, ό.π., σελ. 667

Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη όσο και της επίτευξης των σκοπών της εγχώριας μακροοικονομικής πολιτικής. Εδώ, ουσιαστικά, οι «ακούσιες» ατομικές επιλογές μετανάστευσης του εξαθλιωμένου αγροτικού υπερπληθυσμού καθορίστηκαν από δομικούς παράγοντες που άπτονταν της κρατικής αγροτικής πολιτικής, έτσι ώστε να καταστούν αναπόφευκτες.⁷¹

Οι μαρξικές και νεοκλασικές υποθέσεις, όπως και αυτές των Ν.Ο.Μ.Ε., φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τα κίνητρα των ελλήνων μεταναστών. Διάφορες έρευνες, εκτεινόμενες από το 1964-85, σημειώνουν το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των μεταναστών είχαν οικονομικά κίνητρα – εκτός φυσικά από αυτούς που μετακινήθηκαν για οικογενειακή επανένωση.⁷²

Ενδεικτικά αναφέρουμε πως δειγματοληπτική έρευνα της Ε.Σ.Υ.Ε, πάνω στον αγροτικό πληθυσμό, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι κύριοι λόγοι που προσέλκυαν τους μετανάστες στο εξωτερικό ήταν οικονομικοί, καθώς οι απαντήσεις που δόθηκαν, από τους κατοίκους των χωριών του δείγματος που δεν μετανάστευσαν, αναφέρουν ότι το 68% αναχώρησαν γιατί αναζητούσαν απασχόληση και το 29% γιατί δεν είχαν γη.⁷³

Επιπλέον, το υψηλότερο επίπεδο αμοιβών, στις χώρες εισαγωγής μεταναστών, ως παράγοντα προσέλκυσης εργατικού δυναμικού, από τις χώρες εξαγωγής μεταναστών, επιβεβαιώνεται από αρκετές μελέτες που αναφέρουν τη χαμηλή αμοιβή, στον τόπο προέλευσης, και τους υψηλότερους μισθούς, στις χώρες υποδοχής, ως κίνητρο μετανάστευσης εργαζομένων.⁷⁴

Συνολικά, η έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης ή γης και η αναζήτηση σταθερής απασχόλησης, υψηλότερου μισθού και καλύτερων συνθηκών εργασίας έπεισαν τους πιο τολμηρούς νέους να εγκαταλείψουν προσωρινά τη χώρα, για να εργαστούν στις βιομηχανίες των οικονομικά ανεπτυγμένων κρατών της Δυτικής Ευρώπης, καθώς τους παρέχονταν αμοιβές τρεις φορές υψηλότερες από αυτές της Ελλάδας, σχετική εξασφάλιση συμβολαίου εργασίας, ασφαλιστική κάλυψη και επιδόματα. Στη συνέχεια, το μεταναστευτικό ρεύμα δημιούργησε μια δική του δυναμική και ορισμένοι μετανάστες κινήθηκαν και για άλλους κοινωνικούς ή ψυχολογικούς λόγους.⁷⁵

Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να εντάξουμε τη θεωρία της «σχετικής αποστέρησης», των Ν.Ο.Μ.Ε., καθώς μας παρέχει ένα εναλλακτικό κίνητρο μετανάστευσης το οποίο απορρέει από τα αισθήματα που αναδύονται από τις ενδοομαδικές ανισότητες⁷⁶ - τα περισσότερα σχετικά στερημένα νοικοκυριά είναι

⁷¹ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...», ό.π., σελ. 23 και Λουκία Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σελ. 60-61

⁷² Nicholas P. Glytsos, «Remitting...», ό.π., σελ. 416

⁷³ Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 216

⁷⁴ Ο.π., σελ. 217

⁷⁵ Λίνα Βεντούρα, ό.π., σελ. 86

⁷⁶ Οι μετανάστες έφερναν συχνά μαζί τους διαρκή καταναλωτικά αγαθά με τα οποία κόμπαζαν στο χωριό και στη γειτονιά τους, θεωρώντας τα απόδειξη της επιτυχίας τους στο εξωτερικό και της ορθότητάς της απόφασης να μεταναστεύσουν. Σε αυτό το βαθμό επιδρούσαν και ως νεωτεριστική δύναμη προκαλώντας το φθόνο και την επιθυμία στους άλλους να αποκτήσουν κι εκείνοι τα ίδια καταναλωτικά αγαθά, είτε μεταναστεύοντας είτε χρησιμοποιώντας τα χρήματά τους για την απόκτησή τους. (Νικήτας Πατινιώτης, *Εξάρτηση και Μετανάστευση: Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1989, σελ. 246) Έτσι, ενώ, πρωτογενώς, ο κύριος παράγοντας μετανάστευσης ήταν ο οικονομικός, δευτερογενώς, ανατρεπόταν το πλαίσιο ζωής και η μετανάστευση επηρεαζόταν από ψυχοκοινωνικούς συντελεστές (Κούλα Κασμάτη, *Μετανάστευση-Παλινόστηση: Η Προβληματική της Δεύτερης Γενιάς*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1984, σελ. 30)

περισσότερο πιθανό να στείλουν μετανάστες προς τις ξένες αγορές εργασίας, σε σχέση με τα λιγότερο σχετικά αποστερημένα νοικοκυριά.⁷⁷

Συνοψίζοντας, από την πολιτική της εξωτερικής μετανάστευσης και στην λανθάνουσα και στην έκδηλη μορφή της – αντίστοιχα, πρόκληση μακροοικονομικών παραγόντων απώθησης και δημιουργία μικροοικονομικών παραγόντων έλξης (διμερείς συμβάσεις) - απέρρευσαν υψηλές μεταναστευτικές εκροές.⁷⁸ Εντούτοις, η ακολουθούμενη μεταναστευτική πολιτική ήταν αποτέλεσμα των σκοπών του μετεμφυλιακού προτύπου μακροοικονομικής παρέμβασης, καθώς οι ροές προς το εξωτερικό, συνεπαγόμενες υψηλές εμβασματικές ροές προς το εσωτερικό, αποτέλεσαν το μέσο για την ενίσχυση του ισοζυγίου πληρωμών και την επίτευξη του σκοπού της νομισματικής σταθερότητας.⁷⁹ Συνεπώς, οι ατομικές-οικοκυρικές αποφάσεις μετανάστευσης διαμορφώθηκαν από μακροδομικές μεταβλητές⁸⁰ δηλαδή από την εφαρμοστέα μακροοικονομική πολιτική. Με άλλα λόγια, το μεταναστευτικό φαινόμενο ήταν, σε μικροεπίπεδο, αποτέλεσμα των επιλογών της μακροοικονομικής πολιτικής και, ταυτόχρονα, σε μακροεπίπεδο, όρος για την επίτευξη των σκοπών της.

1.4 Η εξωτερική μετανάστευση ως υποκατάστατο της οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής σταθερότητας

1.4.1 Μεταναστευτική πολιτική και ισοζύγιο πληρωμών: μακροοικονομικές και αναπτυξιακές όψεις

Η πολιτική εξαγωγής εργατικού δυναμικού και τα μεταναστευτικά εμβάσματα που ακολούθησαν αποτέλεσαν τη δεσπόζουσα παράμετρο για την εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών για μία περίπου εικοσαετία. Ειδικότερα, μέχρι το 1973, τα εμβάσματα αντιπροσώπευαν, μαζί με το συνάλλαγμα από μισθούς και αμοιβές του εξωτερικού, το 32%-42% των άδηλων πόρων,⁸¹ ενώ, ανάλογα με το έτος, συνέβαλλαν στην κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου με ποσοστό που κυμαινόταν από 23,8% μέχρι 35,8%.⁸²

Πέρα από την αύξηση των αποθεμάτων ξένου νομίσματος, η εξωτερική μετανάστευση αναμενόταν να εξυπηρετήσει τους σκοπούς της μακροοικονομικής πολιτικής - νομισματική ισορροπία και νομισματική σταθερότητα⁸³ - με τη μείωση της συνολικής ζήτησης, τόσο για τα εσωτερικώς παραγόμενα προϊόντα όσο και για τα εισαγόμενα καταναλωτικά αγαθά – μείωση της εγχώριας κατανάλωσης⁸⁴ - καθώς και με τη μείωση των δαπανών του προϋπολογισμού - δημοσιονομική εξισορρόπηση - μέσω της μείωσης των δαπανών κοινωνικής πρόνοιας⁸⁵ που θα προέκυπταν από το κόστος συντήρησης των ανέργων και από τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.⁸⁶

⁷⁷Oded Stark and J. Edward Taylor, «Relative Deprivation and International Migration», *Demography*, Vol.26, No.1, February 1989, pp.2,4

⁷⁸ Βλ. Massey et al., ό.π., σελ.435

⁷⁹ Βλ. Διονύσης Ν. Γράβαρης, ό.π., σελ.6-8

⁸⁰ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...», ό.π.

⁸¹ Η συμμετοχή των άδηλων πόρων, στο εθνικό εισόδημα, ήταν 7,5%, το 1954, και 12,5%, το 1963. Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ.185

⁸² Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ.309-310

⁸³ Βλ. Διονύσης Ν. Γράβαρης, ό.π., σελ.4

⁸⁴ Βλ. Ξενοφάν Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις...*, ό.π., σελ.13

⁸⁵ Για τα χαρακτηριστικά του κράτους πρόνοιας της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε Γεώργιος Ζυγογιάννης – Νίκος Λεάνδρος, «Ορισμένα Βασικά Χαρακτηριστικά του “Κράτους Πρόνοιας” στην Ελλάδα Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ. 171-184

⁸⁶ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «European...», ό.π., σελ.392

Ταυτόχρονα, τα μεταναστευτικά εμβάσματα, εκτός από μια σταθερή πηγή ξένου συναλλάγματος τα οποία απέτρεπαν κρίσεις στο ισοζύγιο πληρωμών, αναμενόταν να συμβάλλουν άμεσα στην αύξηση των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης,⁸⁷ στη συμπλήρωση των εθνικών αποταμιεύσεων, επιβοηθώντας, έτσι, και την επίτευξη νομισματικής ισορροπίας,⁸⁸ και έμμεσα στην οικονομική μεγέθυνση,⁸⁹ στην παροχή μιας πηγής για το σχηματισμό κεφαλαίου⁹⁰ και στην ενίσχυση των εισοδημάτων των οικονομικά ασθενέστερων, μειώνοντας τη φτώχεια⁹¹ και την εισοδηματική ανισότητα,⁹² ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη την περιοριστική εισοδηματική πολιτική⁹³

⁸⁷Για το έτος 1971, τα μεταναστευτικά εμβάσματα συνεισέφεραν κατά το ήμισυ στην πραγματική αύξηση του Α.Ε.Π.(8%). Nicholas P. Glytsos, «Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece», *Economic Development and Cultural Change*, Vol.42, No.1, (Oct. 1993), pp.149

⁸⁸Κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά έτη, η ρευστότητα των ελληνικών τραπεζών και, κατ' επέκταση, η ομαλή πιστοδότηση της οικονομίας αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την καταπολέμηση του πληθωρισμού και την επίτευξη νομισματικής ισορροπίας. Βλέπε, Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία τα Συνθέτοντα την Σημερινή Οικονομία της Ελλάδος», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.) Τόμος II, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.98-99 και Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχαίον Μελετών και Ομιλών, 1964, σελ.81-82

⁸⁹Η συμβολή των μεταναστευτικών εμβασμάτων, μέσω της αύξησης των αποταμιεύσεων, στην οικονομική μεγέθυνση, πραγματοποιήθηκε με δύο τρόπους: αφενός, με την αύξηση της πιστοδότησης των ιδιωτικών επιχειρήσεων - σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, κατά τη δεκαετία του 1960, το 70% περίπου του ενεργητικού των επιχειρήσεων δημιουργήθηκε με τη συνδρομή δανειακών κεφαλαίων (Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π., σελ.447) - και, αφετέρου, με την ευνοϊκή κρατική δανειοδότηση προς εκτέλεση δημοσίων έργων υποδομής. (Βλ. Δημήτρης Χαράλαμπος, ό.π., σελ.89). Αλλωστε, οι εμπορικές τράπεζες υποχρεούνταν να τοποθετούν ποσοστό των καταθέσεων όψεως και ταμειτηρίου σε έντοκα γραμμάτια του δημοσίου τα οποία εξασφάλισαν τα πιστωτικά μέσα για τη χρηματοδότηση του προϋπολογισμού δημοσίων επενδύσεων. Το 1958, η υποχρέωση τοποθέτησης σε έντοκα γραμμάτια καθορίστηκε σε ποσοστό 5% επί του συνόλου, των καταθέσεων όψεως και ταμειτηρίου κάθε τράπεζας, το 1959, αυξήθηκε, σε 10% και το 1961, σε 18%. Μέσα στο 1963 το ποσοστό αυξήθηκε σε 20%, από το οποίο το 2%, τουλάχιστον, θα έπρεπε να επενδύεται σε ομολογίες Κρατικών Δανείων Οικονομικής Ανάπτυξης. Τέλος, τα χρησιμοποιηθέντα κεφάλαια του Ο.Χ.Ο.Α. προήλθαν από τα κατατεθειμένα, στις εμπορικές τράπεζες, κεφάλαια των δημοσίων οργανισμών, των ταχυδρομικών ταμειτηρίων και από τις ιδιωτικές καταθέσεις ταμειτηρίου. (Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*), ό.π., σελ.92,110)

⁹⁰Σύμφωνα με τα ευρήματα του Γλυτσού, αποδεικνύεται ότι η επίδραση των εμβασμάτων στην απασχόληση και το σχηματισμό κεφαλαίου ήταν σημαντική. Nicholas P. Glytsos, «Measuring...», ό.π., σελ.149,154

⁹¹Σύμφωνα με τα ευρήματα του Γλυτσού, τα περισσότερα από τα εισρέοντα εμβάσματα, στην ελληνική οικονομία, ξοδεύτηκαν στην κατανάλωση - 62,6% - και στη στέγαση - 30,2%. (Nicholas P. Glytsos, «Measuring...», ό.π., σελ.142-143). Συνεπώς, τα εμβάσματα αποδείχτηκαν κρίσιμα για την προσωπική κατανάλωση και την κοινωνική ασφάλεια των ανθρώπων. Βλέπε, Denesh Kapur, «Remittances: The New Development Mantra», *Paper Prepared for the G-24 Technical Group Meeting*, August 2003, pp.13-14 - Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez, «The Development Impact of Remittances in Latin America», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez (edit.), The World Bank, 2008, pp.2 και Tom de Bruyn and Johan Wets, «Remittances and Development», *Conference Report on Migration and Development: Position Paper Session VA*, March 2006, pp.3

⁹²Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις...*, ό.π., σελ.13 - Nicholas P. Glytsos, «The Role of Migrant Remittances in Development: Evidence From Mediterranean Countries», *International Migration*, Vol.40(1), 2002, pp.5,15 - Andres Solimano, «Remittances by Emigrants», *World Institute for Development Economics Research - Discussion Paper No.89*, December 2003, pp.1,6,8 - Ernesto Lopez - Cordova and Alexandra Olmedo, «International Remittances and Development: Existing Evidence, Policies and Recommendations», *G20 Workshop on Demographic Challenges and Migration*, 2005, pp.237,249-252,256-257 - J. Edward Taylor, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Douglas S. Massey and Adela Pellegrino, «International Migration and National Development», *Population Index*, Vol.62, No.2, (Summer, 1996), pp.186-187 - Edward J. Taylor «The New Economics of Labour

όπως και την ελλιπή κρατική στεγαστική πολιτική⁹⁴ που εφαρμόστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε την μεταναστευτική πολιτική ως άμεσο εργαλείο για την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης και, μάλιστα, υπό το πρίσμα της σχετικής φιλολογίας της «ισόρροπης ανάπτυξης», των δεκαετιών του 1950 και 1960 – διαμόρφωση τιμών ισορροπίας των συντελεστών παραγωγής⁹⁵ - παραδοχή που επιβεβαιώνεται εμμέσως και από τον ίδιο τον Ζολώτα.⁹⁶ Αυτή η παραδοχή επιβεβαιώνεται, επίσης, άμεσα και εμπειρικά, από την κατεύθυνση του κύριου μέρους του μεταναστευτικού ρεύματος προς τη Δυτική Ευρώπη – διμερείς και πολυμερείς συμβάσεις - καθώς, με αυτόν τον τρόπο, διασφαλιζόταν η προσωρινότητα της μετανάστευσης και τα πλεονεκτήματα που απέρρεαν από αυτήν δηλαδή η υψηλή εισροή μεταναστευτικών εμβασμάτων.⁹⁷ Για τους ίδιους λόγους, μπορούμε να ισχυριστούμε πως δεν ελήφθη καν υπόψη η επίδραση με όρους απωλειών εργασίας και μείωσης της εγχώριας παραγωγής, καθώς η κατεύθυνση του κύριου όγκου των μεταναστευτικών εκροών προς τη Δυτική Γερμανία προϋπέθετε πως η αξία του ξένου συναλλάγματος ήταν υψηλή («σκληρό νόμισμα») γεγονός που προσέδιδε ισχυρό κίνητρο για τη συμπλήρωση του συναλλαγματικού κενού της χώρας.⁹⁸

Ακόμη και αυτή η συμπλήρωση του συναλλαγματικού κενού της χώρας, μέσω των μεταναστευτικών εμβασμάτων, δεν είχε αναπτυξιακό υπόβαθρο δηλαδή της χρηματοδότησης αγοράς εισαγόμενων κεφαλαιουχικών αγαθών προς στήριξη του μετεμφυλιακού προτύπου οικονομικής ανάπτυξης (εκβιομηχάνιση).⁹⁹ Αυτή η

Migration and the Role Remittances in the Migration Process», *International Migration*, Vol.37(1), 1999, pp.66,69 και Hein De Haas, «Remittances, Migration and Social Development: A Conceptual Review of the Literature», *United Nations Research Institute for Social Development: Social Policy and Development Programme Paper Number 34*, October 2007, pp.8-9

⁹³ Βλ. Διονύσης Ν. Γράβαρης, ό.π., σελ.20

⁹⁴ Βλ. Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π., σελ.85

⁹⁵ Βλ. Hein de Haas, «Migration...», ό.π., σελ.230-232 και Ismet Koc and Isil Onan, «International Migrant's Remittances and Welfare Status of the Left-Behind Families in Turkey», *International Migration Review*, Vol.38, No.1, Spring 2004, pp.83-84

⁹⁶ Ο Ζολώτας θεωρεί αδύναμο το επιχειρήμα ότι η μετανάστευση συμβάλλει στην διαμόρφωση τιμών ισορροπίας, για τους συντελεστές της παραγωγής, υποστηρίζοντας ότι εντείνονται οι πιέσεις για αυξήσεις ημερομισθίων πέραν των αντίστοιχων οριακών προϊόντων. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις...*, ό.π., σελ.20-21

⁹⁷ Η παραδοσιακή θεωρία της μονόδρομης μετανάστευσης, από χώρες με πλεόνασμα εργασίας προς χώρες με έλλειψη εργασίας, απορρέει από τη θεωρία συγκριτικού πλεονεκτήματος στη σύγχρονη εκδοχή του. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι τιμές των συντελεστών και των εμπορευμάτων καθορίζονται από κοινού με έναν τρόπο κατά τον οποίο οι διακρατικές διαφορές περιορίζονται αλλά δεν εξαλείφονται εντελώς. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μισθολογικές διαφορές υφίστανται, ακόμα και μετά τις σημαντικές μετακινήσεις εργασίας που οφείλονται, μεταξύ άλλων, στη διαφορετική σύνθεση της εργασίας - εκπαιδευτικές ικανότητες και δεξιότητες - μεταξύ της χώρας αποστολής και της χώρας υποδοχής μεταναστών. Άλλες περισσότερο πολύπλοκες θεωρίες, που προήλθαν από τη θεωρία Heckscher – Ohlin και εμπνεύστηκαν από τις ευρωπαϊκές πληθυσμιακές μετακινήσεις των δεκαετιών 1960 και 1970, υποστηρίζουν ότι η προσωρινή μετανάστευση συνιστά, κατά κάποιο τρόπο, μια μεταφορά εργατικών υπηρεσιών και μόνο. Η ουσία αυτής της πρότασης είναι ότι ο τελικός λήπτης του εισοδήματος είναι η οικογένεια στη χώρα αποστολής, περιλαμβανομένων των παλινοστούτων, διότι, ουσιαστικά, η παραγωγή λαμβάνει χώρα στο εξωτερικό και η κατανάλωση στο εσωτερικό. Nicholas P. Glytsos, «Remitting...», ό.π., σελ.411,430

⁹⁸ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «Illusions and Reality in International Migration: Migration and Development in Post World War II Greece», *International Migration*, 23:2(1985), pp.217 - J. Edward Taylor et al., «International Migration and National...», ό.π., σελ.186 - J. Edward Taylor, «The New Economics...», ό.π., σελ.69

⁹⁹ Βλ. Nicholas P. Glytsos, «The Role...», ό.π., σελ.6-7. Για την αναπτυξιακή στρατηγική της περιόδου, βλέπε και τις επισημάνσεις των Στέλλα Καραγιάννη – Αγγελική Νικολάου, «Βιομηχανική Πολιτική

παραδοχή επιβεβαιώνεται από την εφαρμοζόμενη φορολογική πολιτική, με αναφορά στο ισοζύγιο πληρωμών, η οποία το κατέστησε «περιοριστικό παράγοντα για την επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης».¹⁰⁰

Αντίθετα, ο σκόπιμα δημιουργημένος τεχνητός αγροτικός υπερπληθυσμός και όχι μόνο, δηλαδή ένας πόρος σε αφθονία, η εργασία, ανταλλάχτηκε, μέσω της μετανάστευσης, με δύο πόρους σε έλλειψη δηλαδή κεφάλαιο και ξένο συνάλλαγμα, που αντιπροσωπεύτηκαν στα εμβάσματα,¹⁰¹ για την εκπλήρωση των στόχων της μακροοικονομικής πολιτικής – νομισματική ισορροπία και νομισματική σταθερότητα.¹⁰² Με λίγα λόγια, η ακολουθούμενη μεταναστευτική πολιτική «εμπνεύστηκε» ετεροχρονισμένα, σε μεγάλο βαθμό (μακροοικονομικό σκέλος), από τα «μοντέρνα οικονομικά της μετανάστευσης».¹⁰³

Άλλωστε, η ενθάρρυνση της μετανάστευσης, μέσω της υπογραφής των διμερών και πολυμερών συμβάσεων, προσέδωσε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στον μηχανισμό κίνησης του κύριου όγκου του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος - το 61% των μεταναστών κατευθύνθηκε προς χώρες τις Βορειοδυτικής Ευρώπης από τους οποίους το 83% κατευθύνθηκε προς τη Δυτική Γερμανία¹⁰⁴ - τα οποία ενίσχυσαν με άμεσο τρόπο το ισοζύγιο πληρωμών.

Πιο συγκεκριμένα, το γεγονός πως η μετακίνηση ήταν οργανωμένη, χωρίς την ύπαρξη εμποδίων και, ταυτόχρονα, ενδοευρωπαϊκή διασφάλιζε κάποια σειρά πλεονεκτημάτων στην ακολουθούμενη μεταναστευτική πολιτική.

Αναλυτικότερα, σε μικροεπίπεδο, μειώνοντας σημαντικά τα χρηματικά κόστη της, ιδιαίτερα αυτά των μεταφορών¹⁰⁵ και της πληροφόρησης,¹⁰⁶ ενίσχυσε στον

στις Πρώτες Μεταπολεμικές Δεκαετίες: Χωρικές και Κλαδικές Διαστάσεις», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ. 101

¹⁰⁰ Βλ. Σάκης Καράγιωργας, «Το Ισοζύγιον Πληρωμών: Σοβαρός Περιορισμός για την Πραγματοποίηση Υψηλών Ρυθμών Αναπτύξεως», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), Τόμος Ι, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ. 247

¹⁰¹ Βλ. Nicholas P. Glytsos, «The Role...», ό.π., σελ. 6 και, του ίδιου, «Remitting...», ό.π., σελ. 411

¹⁰² Βλ. Διονύσης Ν. Γράβαρης, ό.π., σελ. 6-8

¹⁰³ Βλ. Nicholas P. Glytsos, «The Role...», ό.π.

¹⁰⁴ Λίνα Βεντούρα, ό.π., σελ. 80-81

¹⁰⁵ «(...) Η Γαλλική Κυβέρνησις δύναται ν' αποστείλῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα Ἀποστολὴν δια τὴν στρατολογίαν καὶ ἐπιλογὴν μεταναστῶν. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐπιβαρύνεται μετὰ τὰ ἐξοδα μεταφορᾶς τῶν μεταναστῶν μέχρι τοῦ τόπου ἐπιβίβασεως ἐν Ἑλλάδι, [...]». (Το συνολικό απόσπασμα παρατίθεται στο Λίνα Βεντούρα, ό.π., σελ. 90-91). Γενικότερα, βάσει των πληροφοριών που προκύπτουν από το αρχειακό υλικό, παρατηρείται ότι καθ' ὅλη τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών της μεταπολεμικής περιόδου, 1952-72, οι ελληνικές κυβερνήσεις προωθούν τη διαδικασία της οργανωμένης μεταναστευτικής κίνησης, κυρίως, μέσα από πολιτικές μείωσης των οικονομικών υποχρεώσεων των μετακινήθων. Ιδιαίτερα, το ελληνικό κράτος και οι φορείς της μεταναστευτικής κίνησης ενισχύουν τις μεταναστεύσεις από τις αγροτικές περιοχές της χώρας, που πλήττονται από την ανεργία και την υποαπασχόληση στην ύπαιθρο, έναντι εκείνων των πόλεων. Η Δ.Ε.Μ.Ε. σε συνεργασία με τις κυβερνήσεις των χωρών υποδοχής αναλάμβαναν, στο μεγαλύτερό τους μέρος, να καλύψουν τα έξοδα της προετοιμασίας και της μετακίνησης των ελλήνων μεταναστών. Βασιλική Λαφιατόγλου, *Οι Υπερπόντιες Μεταναστεύσεις τη Μεταπολεμική Περίοδο (1952-1972) από την Ελλάδα υπό την Αιγίδα της Διακυβερνητικής Επιτροπής Μεταναστεύσεως ἐξ Ευρώπης (ΔΕΜΕ)*, (Διπλωματική Εργασία – Π.Μ.Σ. «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης), Ρέθυμνο, 2009, σελ. 85

¹⁰⁶ Από μια έρευνα της Ε.Σ.Υ.Ε., το 1962, σε τέσσερα χωριά της Ελλάδας που ανήκουν σε διαφορετικές περιφέρειες, προκύπτει ότι όλοι οι μετανάστες είχαν σχετική πληροφόρηση από διάφορες πηγές πριν από την αναχώρησή τους. Ειδικότερα, το 55,9% των μεταναστών βασίστηκε σε πληροφορίες φίλων, συγγενών και συγχωριανών, 26,5% είχαν πληροφορίες από τις δημόσιες υπηρεσίες και 17,6% από άλλες πηγές. Ως μαρτυρία της μεγάλης σημασίας που είχε η πληροφόρηση για τη μετανάστευση στη Δυτική Γερμανία αναφέρεται το γεγονός ότι, αν και η στρατολόγηση των μεταναστών άρχισε από το 1955, μόλις το 1960 ξεκίνησε η έντονη αποδημία. Το επιχείρημα της πληροφόρησης και των συνεχών επαφών προβάλλεται, επίσης, ως εξήγηση της υψηλής συμμετοχής στη μετανάστευση ορισμένων

ατομικό υπολογισμό κόστους - οφέλους¹⁰⁷ - και σε συνδυασμό με τους παράγοντες έλξης(υψηλότερα ημερομίσθια και ευκαιρίες απασχόλησης) - τα κίνητρα της απόφασης προς αποδημία.

Ταυτόχρονα, σε μακροεπίπεδο, η οργανωμένη-ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, μη έχοντας εμπόδια που θα δυσχέραιναν τη μετακίνηση, σε συνδυασμό με τη σχετική γεωγραφική εγγύτητα της Ελλάδας με τις χώρες υποδοχής και, κυρίως, με τη Δυτική Γερμανία και με τη μείωση των κοστών στις μεταφορές και τις επικοινωνίες (πληροφόρηση),¹⁰⁸ διασφάλιζε, για την ακολουθούμενη μεταναστευτική πολιτική, μεγάλο όγκο μεταναστών¹⁰⁹ και, κατ' επέκταση, μεγάλο όγκο εμβασματικών εισροών εξαιτίας, ακριβώς, του μεγάλου αριθμού των εργαζομένων στο εξωτερικό.¹¹⁰

Ο μεγάλος όγκος των εμβασματικών εισροών εξασφαλιζόταν, παράλληλα, με το νόμιμο status των ελλήνων μεταναστών,¹¹¹ με τη μεγάλη επαγγελματική αγορά που τους παρεχόταν,¹¹² με την αυξημένη οικονομική δραστηριότητα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης,¹¹³ με τους υψηλούς, σε σχέση με την Ελλάδα, μισθούς,¹¹⁴ με τις διευκολύνσεις για τη μεταφορά των κεφαλαίων¹¹⁵ και με την ακολουθούμενη πολιτική νομισματικής σταθερότητας¹¹⁶- χαμηλός πληθωρισμός, σταθερή τιμή ξένου συναλλάγματος.¹¹⁷

περιοχών των χωρών προέλευσης. Νικόλαος Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και Εμπειρική Ανάλυση της Μεταναστευτικής Κίνησης και της Ροής των Εμβασμάτων Μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1991,σελ.80(υποσημείωση)

¹⁰⁷Βλ. Massey et al.,ό.π.,σελ.434-435 και Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...»,ό.π.,σελ.22

¹⁰⁸ Βλ.Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.86

¹⁰⁹Βλ. Everett S. Lee, ό.π.,σελ.52-54

¹¹⁰Βλ. Ninna Nyberg Sorensen, «The Development Dimension of Migrant Transfers», *Danish Institute for International Studies Working Paper 16,2004*,pp.25 και Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.302-303

¹¹¹ Οι διμερείς συμβάσεις τοποθετούσαν τον έλληνα μετανάστη στη θέση του φιλοξενούμενου εργατή. Ταυτόχρονα, με αυτόν τον τρόπο αποθάρρυναν, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, τη συγκέντρωση της οικογένειάς του και την ενσωμάτωση στην κοινωνία της χώρας υποδοχής(Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.26-27), διασφαλίζοντας, έτσι, υψηλότερη εισροή εμβασμάτων εξαιτίας του αριθμού και τη σχέσης των εξαρτώμενων μελών στο εσωτερικό. Βλ. Ninna Nyberg Sorensen,ό.π.

¹¹²Για την επαγγελματική αγορά του εξωτερικού στην οποία απασχολήθηκαν οι παλιννοστούντες εργαζόμενοι, βλέπε Elizabeth McLean Petras and Maria Kousis, «Returning Migrant Characteristics and Labour Market Demand in Greece», *International Migration Review*, Vol.22, No.4(November, 1988),pp.596,598

¹¹³Σύμφωνα με τον Νικολινάκο, η κύρια αιτία του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος, προς την Δυτική Ευρώπη, βρίσκεται στους παράγοντες έλξης, ιδιαίτερα στη ζήτηση εργατικών χεριών, λόγω της οικονομικής άνθησης κατά τη δεκαετία του 1960. Μάριος Νικολινάκος, «Πρόλογος», στο Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ,1986, σελ.11

¹¹⁴Στις βιομηχανίες των οικονομικά ανεπτυγμένων κρατών, της Δυτικής Ευρώπης, παρέχονταν αμοιβές, στους έλληνες εργαζόμενους, τρεις φορές υψηλότερες, από αυτές της Ελλάδας, σχετική εξασφάλιση συμβολαίου εργασίας, ασφαλιστική κάλυψη και επιδόματα. Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.86

¹¹⁵Οι κυβερνήσεις της δικτατορίας έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προσέλκυση των αποταμιεύσεων των μεταναστών. Η Ν.Ε., με πολλαπλές αποφάσεις της, επέτρεψε στις ελληνικές τράπεζες και τα ταχυδρομικά ταμειυτήρια να αποδέχονται καταθέσεις σε ελεύθερα μετατρέψιμο συνάλλαγμα, εκ μέρους των εργαζομένων του εξωτερικού(και των ναυτικών), με υψηλό αφορολόγητο τόκο που υπολογιζόταν και καταβαλλόταν σε συνάλλαγμα. Δικαίωμα διατήρησης λογαριασμού, σε συνάλλαγμα, είχαν καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής τους στο εξωτερικό και πέντε χρόνια μετά την οριστική επιστροφή τους στην Ελλάδα. Δηλαδή οι καταθέσεις παρέμεναν σε συνάλλαγμα και μπορούσαν, εφόσον ήθελαν οι καταθέτες, χωρίς καμία επιβάρυνση, να αποδοθούν ή να εξαχθούν σε οποιοδήποτε ξένο νόμισμα. Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.303

¹¹⁶ Η οικονομετρική έρευνα του Λιανού, χρησιμοποιώντας τα δεδομένα των εισρεόντων εμβασμάτων από τη Γερμανία, το Βέλγιο και τη Σουηδία(1961-91), τεκμαίρει ότι ο όγκος των εμβασμάτων επηρεάστηκε, κατά βάση, από το επίπεδο του εισοδήματος των μεταναστών, το ρυθμό πληθωρισμού, την τιμή του συναλλάγματος, το επιτόκιο και τον αριθμό των μεταναστών. Theodore P. Lianos, «Factors

Τέλος, ο υψηλός όγκος των εμβασματικών εισροών διασφαλιζόταν και με την προσωρινότητα της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης.¹¹⁸ Το μεταπολεμικό μεταναστευτικό ρεύμα που κατευθύνθηκε στις υπερπόντιες χώρες (Η.Π.Α., Καναδά και Αυστραλία), χαρακτηριζόμενο, συνήθως, από το στοιχείο της μονιμότητας¹¹⁹-μετατόπιση ολόκληρης της οικογένειας στη χώρα υποδοχής, με σκοπό την επιδίωξη μιας καλύτερης ζωής σε αυτήν – συνεπαγόταν την αποστολή μικρού όγκου εμβασμάτων.¹²⁰ Αντίθετα, η μετανάστευση στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ενέχοντας το στοιχείο της προσωρινότητας και, ως εκ τούτου, αποβλέποντας στη γρήγορη αποταμίευση χρημάτων, σε βάρος του βιοτικού επιπέδου του εργαζόμενου μετανάστη, τα οποία προορίζονταν να επενδυθούν στην πατρίδα μετά την επιστροφή¹²¹- μετακίνηση ατομικών εργαζομένων με σκοπό την συγκέντρωση ενός συνόλου αποταμιεύσεων, προς ύστερη χρησιμοποίηση στη χώρα προέλευσης – συνεπαγόταν την αποστολή μεγάλου όγκου εμβασμάτων.¹²²

Με λίγα λόγια, η ακολουθούμενη πολιτική ενθάρρυνσης της μετανάστευσης προς τις ευρωπαϊκές χώρες,¹²³ μέσω της υπογραφής των διμερών συμβάσεων,¹²⁴ διασφάλιζε ότι τα εμβάσματα των προσωρινών μεταναστών θα ήταν το κύριο προϊόν της μετανάστευσης¹²⁵ – σε αντιδιαστολή, τα εμβάσματα των μόνιμων μεταναστών θα ήταν υποπροϊόν της μετανάστευσης.¹²⁶ Αυτή η προσωρινότητα ενθαρρύνθηκε και από την πολιτική των χωρών υποδοχής,¹²⁷ και ειδικά της Δυτικής Γερμανίας, που

Determinating Migrant Remittances: The Case of Greece», *International Migration Review*, Vol.31, No.1, (Spring, 1997), pp.80-82

¹¹⁷Βλ. Ninna Nyberg Sorensen, ό.π. - Nicholas P. Glytsos, «Remitting...», ό.π., σελ.420 Ibrahim A. Elbadawi, and Robert De Rezende Rocha, «Determinants of Expatriate Workers Remittances in North Africa and Europe», *Policy Research Working Papers Series 1038*, Nov.1992, pp.5-6 - Jessica Hagen Zanker and Melissa Siegel, «The Determinants of Remittances: a Review of the Literature», *Maastricht Graduate School of Governance – Working Paper 003*, June 2007, pp.8-9

¹¹⁸Η μετανάστευση στη Γερμανία διατήρησε, σε αξιοσημείωτη έκταση, τον προσωρινό της χαρακτήρα. Κατά τη διάρκεια αιχμής της μετανάστευσης, την περίοδο 1960-72, 776.000 Έλληνες έφυγαν για τη Γερμανία και την ίδια περίοδο 346.000 επέστρεψαν, με τους τελευταίους να αντιπροσωπεύουν το 45% των συνολικών ελλήνων μεταναστών σε αυτή τη χώρα. Nicholas P. Glytsos, «Remitting...», ό.π., σελ.414

¹¹⁹Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π., σελ.33

¹²⁰Nicholas P. Glytsos, «Remitting...», ό.π., σελ.410,421-422

¹²¹Ήρα Έμκε – Πουλοπούλου, ό.π.

¹²²Nicholas P. Glytsos, «Remitting...», ό.π., σελ.409-410,422

¹²³«Δια τον περιορισμόν της μεταναστεύσεως εις υπερποντίους Χώρας ένθα υφίσταται κίνδυνοι γενικωτέρας αποξενώσεώς των(...) προήλθεν η Κυβέρνησις εις την υπογραφήν συμβάσεων μετά διαφόρων Κρατών Ευρωπαϊκών(...) επιτευχθείσης ούτω της ανασχέσεως του μεταναστευτικού ρεύματος εις υπερποντίους Χώρας.(...) Η κατά τους τελευταίους μήνας παρατηρουμένη κίνησις Ελλήνων εργατών προς Γερμανίαν, δεν πρέπει να χαρακτηρίζεται ως ανησυχητικόν φαινόμενον, [...] και διότι, τέλος είναι προσωρινή η ούτως απομάκρυνσις των εργαζομένων.(...)» Το συνολικό απόσπασμα των λεγομένων του Υπουργού Εσωτερικών, το 1961, Δ. Μακρή παρατίθεται στο Λίνα Βεντούρα, ό.π., σελ.89

¹²⁴Από το 1962 έως το 1966 εγκατέλειψαν την Ελλάδα οι μισοί περίπου από τους μετανάστες της περιόδου 1955-68. Ό.π., σελ.81

¹²⁵Η προσωρινή μετανάστευση θεωρείται ως μια μεταφορά εργατικών υπηρεσιών και μόνο, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος της κατανάλωσης αναβάλλεται και λαμβάνει χώρα αργότερα στο εσωτερικό, δοθέντος ότι οι τρέχουσες οικονομικές συνθήκες και τα όρια της μετανάστευσης επηρεάζουν το μέγεθος της διαμονής στο εξωτερικό και το σχηματισμό του αποταμιευτικού στόχου. Nicholas P. Glytsos, «Remitting...», ό.π., σελ.430

¹²⁶Βλ. ό.π., σελ.422

¹²⁷Ένα από τα στοιχεία της μεταναστευτικής πολιτικής, σε ορισμένα κράτη υποδοχής, ήταν και η προσπάθεια εναλλαγής των μεταναστών ώστε να αποφευχθεί η μόνιμη εγκατάστασή τους. Αυτή η πολιτική σημείωσε κάποια επιτυχία, εφόσον η μεταπολεμική μετανάστευση, προς τη Δυτική Ευρώπη, χαρακτηρίστηκε από υψηλή κινητικότητα. Αφενός, πολλοί μετανάστες, μετά από ένα διάστημα εργασίας στο εξωτερικό, επέστρεψαν στις πατρίδες τους και αντικαθίσταντο από άλλους και,

βασίστηκε στην «*αρχή της περιστροφής*» δηλαδή στην αναγκαστική επιστροφή, στη χώρα προέλευσης,¹²⁸ έπειτα από παραμονή 3-5 ετών.¹²⁹

1.4.2 Εξωτερική μετανάστευση και κοινωνικοπολιτική σταθερότητα

Τα μείζονα οικονομικά προβλήματα της ανεργίας – υποαπασχόλησης και του ισοζυγίου πληρωμών, εκτός από οικονομική πρόκληση, ενείχαν, ταυτόχρονα, και μια μείζονα πολιτική πρόκληση που συνδεόταν με την πολιτική επιβίωση του μετεμφυλιακού καθεστώτος.¹³⁰

Η πολιτική εξαγωγής της εργατικής δύναμης και τα μεταναστευτικά εμβάσματα που ακολούθησαν είχαν μια σειρά από θετικά αποτελέσματα για την κοινωνικοπολιτική σταθερότητα: Πρώτον, η μετανάστευση όχι μόνο βοήθησε στην ανακούφιση των συστημικών προβλημάτων της ανεργίας και της υποαπασχόλησης αλλά λειτούργησε, επίσης, ως μια κοινωνική δικλείδα ασφαλείας, καθώς επιτρέποντας σε μερικά από τα πιο κινητικά μέλη της να αποδημήσουν εκουσίως,¹³¹ μείωσε την πολιτική πίεση των αποκλήρων, διευκολύνοντας την προάσπιση της υφιστάμενης κοινωνικής τάξης.¹³² Δεύτερον, η αποστολή των εμβασμάτων από τους μετανάστες προς τις οικογένειές τους, εκτός από τη βελτίωση της κατάστασης του ισοζυγίου πληρωμών, ενίσχυσε σημαντικά τα εισοδήματα των οικονομικά ασθενέστερων,¹³³ συμβάλλοντας στην μείωση της φτώχειας και της εισοδηματικής ανισότητας.¹³⁴

Πράγματι, η επίσημα καταγεγραμμένη ανεργία μειώθηκε ποσοστιαία από το 5,9% του ενεργού πληθυσμού, το 1961, σε 2,9% του ενεργού πληθυσμού, το 1971.¹³⁵ Ποσοτικά, η απογραφή του 1961 αποκάλυψε την ύπαρξη 215 χιλιάδων ανέργων που αν προστεθεί και η υποαπασχόληση, για την οποία δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία, άνεργοι και υποαπασχολούμενοι θα αποτελούσαν ένα πολύ μεγάλο ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.¹³⁶ Στην απογραφή του 1971 ο αριθμός των ανέργων είχε μειωθεί σε 113 χιλιάδες.¹³⁷

αφετέρου, πολλοί μετακινήθηκαν αρκετές φορές ανάμεσα στη χώρα καταγωγής και τη χώρα υποδοχής. Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.81

¹²⁸Σύμφωνα με υπολογισμούς, το 58% των ελλήνων μεταναστών, στη Δυτική Γερμανία, μετανάστευσε δύο και τρεις φορές. Ο.π.

¹²⁹Ηρα Έμκε – Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.34

¹³⁰Βλ. Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.132,163

¹³¹Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «European...»,ό.π.,σελ.378

¹³²Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.45

¹³³Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις...*,ό.π.,σελ.13 και Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.

¹³⁴Βλ. Ernesto Lopez - Cordova and Alexandra Olmedo,ό.π.,σελ.237 και Hein De Haas, «Remittances...»,ό.π.,σελ.8

¹³⁵ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.8. Με βάση τους υπολογισμούς μιας μελέτης(περίοδος 1960-78), το ποσοστό της ανεργίας εκτιμήθηκε στο 9,8%, ενώ στα επίσημα στατιστικά η ανεργία ήταν 4,4%. Αυτή η μελέτη υπολόγισε πως, αν δεν λάμβανε χώρα η εξωτερική μετανάστευση, το ποσοστό της ανεργίας θα αυξανόταν στο 16,4%. Συνεπώς με βάση αυτούς τους υπολογισμούς η εξωτερική μετανάστευση επιβόηθησε στη μείωση της ανεργίας κατά 6,6%. Α. F. Freris, *The Greek Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm, London And Sydney,1986,pp.165

¹³⁶Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1961, που υιοθετήθηκαν και από τον Ο.Κ.Δ.Ε., η λανθάνουσα ανεργία αφορούσε 600.000 άτομα, κατ' ελάχιστο. Όσο για τον απόλυτη ανεργία, ο ελάχιστος υπολογισμός ήταν της τάξης των 200.000 ανέργων, ενώ ορισμένες εκτιμήσεις την διπλασίαζαν. (Jean Meynaud, – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.195). Με βάση κάποια άλλα στοιχεία, η ανεργία, το 1961, έφτανε το 6,5% - 238.900 άνεργοι σε ένα αριθμό 3.638.700 απασχολούμενων - και η ημιαπασχόληση έφτανε το 17,1% δηλαδή 624.700 άτομα. Τέλος, για το 1961, ο Σβορώνος υπολόγιζε την ανεργία σε 20% και ο Φωτόπουλος ανέφερε 24%(ή 824.000 άτομα) του ενεργού πληθυσμού ως ανέργους. (Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.83,103)

¹³⁷Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.255

Ταυτόχρονα, οι μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις, έως τη Μεταπολίτευση, υιοθέτησαν με διαβαθμίσεις και αποχρώσεις τη μετανάστευση ως λύση στο πρόβλημα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, φοβούμενες, μεταξύ άλλων, σε μια περίοδο έντονου αντικομμουνισμού,¹³⁸ το ενδεχόμενο κοινωνικών ταραχών.¹³⁹ «*Δι' αυτό το πλεόνασμα του πληθυσμού πρέπει να εξέρχεται, εάν θέλωμεν να το καταδικάσωμεν εις απαθλίωσιν και να το οδηγήσωμεν εις κοινωνικήν επανάστασιν[...]* Εάν αποφασίσωμεν να σταματήσωμεν την μετανάστευσιν, όπως θέλει η άκρα αριστερά, και δι' αυτό ακριβώς το θέλει, το αποτέλεσμα θα είναι η Κοινωνική έκρηξις».¹⁴⁰ Εδώ, θα προσθέσουμε και τον φόβο της «πολιτικής έκρηξης», ειδικά μετά το εκλογικό αποτέλεσμα της Ε.Δ.Α., το 1958.

Η ουσιαστική, αν και προσωρινή, αποτροπή των κοινωνικών εντάσεων και, κατ' επέκταση, των πολιτικών συγκρούσεων συνδέεται άμεσα με το κοινωνικοδημογραφικό προφίλ των μεταναστών το οποίο, στην πλειοψηφία του, περιελάμβανε, κυρίως, νέα άτομα τα οποία είχαν τις υψηλότερες δυσχέρειες απασχόλησης και την υψηλότερη πιθανότητα για κοινωνικοπολιτική αποσύνθεση.¹⁴¹ Ειδικότερα, όπως αποδεικνύει το δημογραφικό προφίλ των ελλήνων μεταναστών, για το διάστημα 1955-77, η πλειοψηφία τους αποτελούνταν από άτομα των οποίων η μέση ηλικία κυμαινόταν μεταξύ 25-32 ετών – συνολικά το 58,6% των μετακινούμενων, από το 1955 έως το 1976, ήταν 20-35 ετών.¹⁴²

Παράλληλα, έχοντας υπόψη την ασκούμενη περιοριστική δημοσιονομική πολιτική,¹⁴³ η εξαγωγή της ανεργίας μεταφραζόταν, αφενός, σε μειωμένα κόστη συντήρησης των ανέργων και, γενικότερα, των υποδομών της κοινωνικής πρόνοιας, αφετέρου, σε μια χαλάρωση των πιέσεων για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.¹⁴⁴ Συνεπώς, η σταθεροποίηση του μετεμφυλιακού καθεστώτος επιτυγχανόταν και με την μείωση της πίεσης για εσωτερικές μεταρρυθμίσεις.¹⁴⁵

Συνολικά, λοιπόν, η μετανάστευση, επέχοντας θέση βαλβίδας για την ανεργία και την υποαπασχόληση που ήταν και το βασικό πρόβλημα της Ελλάδας, κυρίως, στις αγροτικές περιοχές, περιόρισε, αν όχι εξουδετέρωσε, ένα μεγάλο τμήμα της πολιτικής πίεσης των εργαζομένων οι οποίοι διαφορετικά θα μαστίζονταν από την ανεργία και δεν θα ήταν δυνατόν να ελεγχθούν πολιτικά και ιδεολογικά στο βαθμό που αυτό είχε πετύχει.¹⁴⁶

Από την άλλη μεριά, η εξωτερική μετανάστευση εργασίας είχε άμεσα θετικά αποτελέσματα και για την αστική κυριαρχία, καθώς η συνεχής διαρροή εργατικού δυναμικού απέβη ένας από τους κεντρικούς μοχλούς αναπαραγωγής της αστικής εξουσίας. Η αύξηση της μετανάστευσης, προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση των ροών συναλλάγματος(μεταναστευτικά εμβάσματα),

¹³⁸Η μεταπολεμική μετανάστευση, προς τη Δυτική Ευρώπη, τροφοδοτήθηκε, κατά κύριο λόγο, από κατοίκους περιοχών που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος κατά τον 20^ο αιώνα. Αυτές οι περιοχές, οι οποίες επλήγησαν, ιδιαίτερα, από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, είχαν υποστεί εντονότερα τις συνέπειες της αγροτικής μεταρρύθμισης του Μεσοπολέμου, ενώ είχαν αποτελέσει και σημαντικότατο τόπο εγκατάστασης προσφυγικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία.(Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.84-85). Ως προς την τελευταία παράμετρο δεν θα πρέπει να λησμονούμε τη σημαντική επιρροή του Κ.Κ.Ε. και ευρύτερα της Αριστεράς στο προσφυγικό στοιχείο.

¹³⁹Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.88

¹⁴⁰Το απόσπασμα από τα λεγόμενα του βουλευτή της συμπολίτευσης Γ. Λύχνου(1960), παρατίθεται στο Λίνα Βεντούρα,ό.π.

¹⁴¹Demetrios G. Papademetriou, «European...»,ό.π.,σελ.392-393

¹⁴²Λίνα Βεντούρα,ό.π.,σελ.82

¹⁴³Βλ. Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.5-6

¹⁴⁴Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «European...»,ό.π.,σελ.392

¹⁴⁵Βλ. Hein de Haas, «Remittances...»,ό.π.,σελ.23

¹⁴⁶Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.160-161

προς την Ελλάδα όπου, σε συνδυασμό με τους λοιπούς άδηλους πόρους, έδωσαν την απαραίτητη οικονομική βάση στην αστική τάξη και εγγυήθηκαν την οικονομική σταθερότητα της οργάνωσης της εξουσίας.¹⁴⁷

Πιο συγκεκριμένα, η ανεργία των αγροτών και των εργατών, επειδή οδήγησε στη μετανάστευση, είχε θετικά αποτελέσματα για την άρχουσα τάξη γιατί σταθεροποίησε την καταναλωτική ικανότητα άμεσα των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων και έμμεσα των μεσαίων, μέσω της εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών¹⁴⁸ - ο ατομικός τύπος κατανάλωσης των ληπτών εμβασμάτων βελτιώθηκε σε σημαντικό βαθμό.¹⁴⁹

Άλλωστε, η εξωτερική μετανάστευση και τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποτέλεσαν υποκατάστατο της περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής και ειδικότερα της εισοδηματικής και της φορολογικής πολιτικής. Η εισοδηματική πολιτική, χαρακτηριζόμενη με ακρίβεια ως πολιτική συμπίεσης των μισθών και των ημερομισθίων,¹⁵⁰ είχε ως αποτέλεσμα η αύξηση των εισοδημάτων και της ζήτησης, για τα κατώτερα στρώματα, να χρηματοδοτηθεί, κατά το μεγαλύτερο της μέρος, από την εισροή των αδήλων πόρων και, κυρίως, από τα μεταναστευτικά εμβάσματα.¹⁵¹

Ταυτόχρονα, εκτός από την ενίσχυση των ατομικών εισοδημάτων και την εισροή καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών αγαθών, τα εμβάσματα άμβλυαν τις περιφερειακές ανισότητες¹⁵² - στην περίοδο που άρχισε να διογκώνεται η μετανάστευση (1958-62) το συνολικό ακαθάριστο προϊόν της περιοχής της πρωτεύουσας αυξανόταν με ρυθμό 9% το χρόνο, ενώ στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας με ρυθμό 6,4% το χρόνο, με συνέπεια τη διεύρυνση των περιφερειακών ανισοτήτων στο εισόδημα¹⁵³ - καθώς βελτίωσαν σημαντικά το τοπικό επίπεδο ζωής σε περιοχές με υψηλή μετανάστευση.¹⁵⁴

Ειδικά σε σχέση με το αγροτικό εισόδημα, και έχοντας υπόψη ότι τα δύο τρίτα των μεταναστών απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα, καθώς, το 1963, κυμαινόταν στις 8-9 χιλιάδες δρχ. - το εξωγεωργικό έφτανε τις 17-18 χιλιάδες δρχ. - μεταφραζόταν σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης, διατροφής, ένδυσης και κατοικίας, για αρκετούς κατοίκους των αγροτικών περιοχών,¹⁵⁵ γεγονός που εξηγεί, σε μεγάλο βαθμό, γιατί τα μεταναστευτικά εμβάσματα δαπανήθηκαν, σε συντριπτικό ποσοστό, στην κατανάλωση (62,6%) και στη στέγαση (22,3%).¹⁵⁶

Τέλος, εξωτερική μετανάστευση και μεταναστευτικά εμβάσματα αποτέλεσαν υποκατάστατο και της κρατικής στεγαστικής πολιτικής. Η τελευταία ήταν σχεδόν

¹⁴⁷ Ο.π.,σελ.82,160-161

¹⁴⁸ Ο.π.,σελ.83

¹⁴⁹ Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.154

¹⁵⁰ Αντανάκλαση των σκοπιμοτήτων της εισοδηματικής πολιτικής ήταν και η άσκηση της φορολογικής πολιτικής, καθώς τα μεσαία και τα χαμηλά εισοδήματα πλήττονταν σκληρά με την άμεση και, κυρίως, την έμμεση φορολογία. Οι έμμεσοι φόροι βάρυναν περισσότερο τις λαϊκές τάξεις, ενώ, συνολικά, η άνιση φορολογική επιβάρυνση των ασθενέστερων τάξεων, που οφειλόταν στη σύνθεση της φορολογικής μάζας, στη δυνατότητα μετακύλησης των φόρων, στη φοροδιαφυγή και την παροχή φορολογικών κινήτρων στις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις, είχε ως συνέπεια οι αδύναμες οικονομικά τάξεις να έχουν στη διάθεσή τους μικρότερο ποσό του καθαρού εισοδήματος από ότι πριν τη φορολογία. Ήρα - Έμκε Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.157-158. Βλέπε και Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.157-159

¹⁵¹ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.20

¹⁵² Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.226-227

¹⁵³ Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.155-156

¹⁵⁴ Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.514

¹⁵⁵ Βλ. Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου,ό.π.,σελ.154-155

¹⁵⁶ Βλ. Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.142-143

ανύπαρκτη¹⁵⁷ και εκεί όπου ήταν ενεργή - μεταξύ 1954 – 61, μόνο 9% του συνόλου ήταν η συμμετοχή του κράτους, στον τομέα της στέγασης - είχε καθαρά κομματικά – πελατειακά κριτήρια ή αφορούσε δάνεια προς στρατιωτικούς.¹⁵⁸ Στο τέλος της δεκαετίας του 1950, το έλλειμμα στεγαστικών μονάδων κατοικίας υπολογιζόταν μεταξύ 350.000 και 450.000¹⁵⁹ γεγονός που εξηγεί το σχετικά μεγάλο ποσοστό δαπάνης, των μεταναστευτικών εμβασμάτων, για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών.

1.5 Η διεθνής πολιτική οικονομία της ελληνικής εξωτερικής μετανάστευσης

Η υπογραφή των διμερών συμβάσεων και οι λειτουργίες που αυτές επέφεραν, τόσο για τους σκοπούς της μεταναστευτικής πολιτικής της Ελλάδας ως χώρας αποστολής όσο και για τους σκοπούς της μεταναστευτικής πολιτικής των ευρωπαϊκών χωρών υποδοχής και ειδικά της Δυτικής Γερμανίας, αποδεικνύει την αλληλεξάρτηση μεταξύ του ευρωπαϊκού πολιτικοοικονομικού συστήματος και της μετανάστευσης.¹⁶⁰ Ουσιαστικά, η ελληνική εξωτερική μετανάστευση λειτούργησε ως συστατικό εργαλείο της διεθνούς πολιτικής οικονομίας και, ειδικότερα, των δυνάμεων που λειτουργούσαν στη δομή και την εξέλιξη της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής οικονομίας,¹⁶¹ αποδίδοντας στην Ελλάδα μια συγκεκριμένη θέση στο ευρωπαϊκό σύστημα καταμερισμού της εργασίας.¹⁶²

Αυτές οι δυνάμεις συγκροτούνταν, αφενός, από το ευρωπαϊκό παραγωγικό κεφάλαιο, ειδικά το γερμανικό, και, αφετέρου, από το ελληνικό χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο. Η ελληνική μετανάστευση κατέστη αμοιβαία επωφελής, αν και ανισοβαρής,¹⁶³ και για τις δύο αυτές δυνάμεις. Από τη μια μεριά, η εισαγωγή

¹⁵⁷ Η άμεση συμβολή του κράτους στην παραγωγή κατοικίας ήταν ασήμαντη. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συμμετοχή των δημοσίων φορέων στον Ακαθάριστο Σχηματισμό Κεφαλαίου στην κατοικία, στην περίοδο 1950-60, δεν υπερέβαινε το 1,3%, ποσοστό που μεταγενέστερα μειώθηκε ακόμη περισσότερο. Παναγιώτης Γετίμης – Δημήτρης Οικονομίου, «Οικονομικές Διαστάσεις της Οικοδομικής Δραστηριότητας στη Δεκαετία του '50», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.594. Περισσότερα για την κρατική στεγαστική πολιτική, βλέπε ό.π., σελ.595-596

¹⁵⁸ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π., σελ.85

¹⁵⁹ Ο.π.

¹⁶⁰ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «Emigration...», ό.π., σελ.23

¹⁶¹ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «Illusions...», ό.π., σελ.215

¹⁶² Βλ. Μάριος Νικολινάκος, «Εισαγωγή στο Πρόβλημα...», ό.π., σελ.16. Ως προς τη θέση της Ελλάδας, στον ευρωπαϊκό καταμερισμό της εργασίας, κρίσιμα αποδείχτηκαν και τα κληροδοτήματα της αμερικανικής πολιτικής. Ειδικότερα, το Σχέδιο Μάρσαλ είχε ως στόχο την αποκατάσταση της λειτουργίας των ευρωπαϊκών οικονομιών και όχι τη διαμόρφωση μιας νέας ιεραρχίας στον ενδοευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας γιατί κάτι τέτοιο θα δυσχέραινε ακόμα περισσότερο την επίτευξη του κύριου στόχου. Με τη συμμετοχή της Δυτικής Γερμανίας, στο Σχέδιο Μάρσαλ, αναγνωριζόταν ο ρόλος της ως οικονομικού κινητήρα της ηπειρωτικής Ευρώπης. Η απροθυμία των Η.Π.Α. να χρηματοδοτήσουν τα ελληνικά προγράμματα ανασυγκρότησης, στο βαθμό που επιθυμούσαν οι έλληνες αρμόδιοι, ήταν, με άλλα λόγια, το φυσιολογικό αποτέλεσμα του ίδιου του Σχεδίου Μάρσαλ και της λογικής της αμερικανικής βοήθειας προς τη Δυτική Ευρώπη. Οι εγγενείς τάσεις της αμερικανικής πολιτικής για τη διατήρηση του status quo στην οικονομική ιεραρχία της Ευρώπης ενισχύθηκαν φυσικά όταν από το 1949 η έμφαση δόθηκε στην «ολοκλήρωση» των ευρωπαϊκών οικονομιών. Υπέρ της παγίωσης των ιεραρχιών στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας λειτούργησαν και τα σταθεροποιητικά προγράμματα που επιβλήθηκαν στις ευρωπαϊκές οικονομίες. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η Περίοδος της Ανασυγκρότησης 1945-1953 ως Στιγμή της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.28-30

¹⁶³ Μια σημαντικά αυξανόμενη κοινωνική, οικονομική και πολιτική συνέπεια που αναδύθηκε από τις τυπικές διατάξεις των διμερών συμφωνιών ήταν ότι η χώρα αποστολής ήταν υποχρεωμένη να αποδεχτεί, χωρίς καμία εναλλακτική επιλογή, όλους τους παλιννοστούντες μετανάστες – άσχετα από το λόγο της απόλυσής τους (π.χ. η πολιτική της Γερμανίας κατά τη διάρκεια της ύφεσης του 1966-67). Demetrios G. Papademetriou, «European...», ό.π., σελ.389

εργατικού δυναμικού σηματοδοτούσε για το γερμανικό παραγωγικό κεφάλαιο την εγγύηση της συσώρευσής του, συνιστώντας όρο της βιομηχανικής ανάπτυξης.¹⁶⁴ Εδώ, οι ελληνικές μεταναστευτικές εισροές συνεπάγονται την εκμετάλλευση ενός ευρωπαϊκού βιομηχανικού εφεδρικού στρατού,¹⁶⁵ στη σφαίρα (ανα)παραγωγής του κεφαλαίου.

Ταυτόχρονα, ως ένα βαθμό, εξυπηρετούνταν τόσο τα συμφέροντα του εξαγωγικού κλάδου της γερμανικής βιομηχανίας όσο και αυτά του χρηματοπιστωτικού τομέα, καθώς η μεταναστευτική πολιτική της «*αρχής της περιστροφής*» και, γενικότερα, η «*προσωρινότητα*» της ευρωπαϊκής-ελληνικής μετανάστευσης διασφάλιζαν αυξημένο μερίδιο γερμανικών εξαγωγών γεγονός που επιβεβαιώνεται από την ανάλυση της δομής του εμπορίου μεταξύ Ελλάδας και Δυτικής Γερμανίας.¹⁶⁶ Ενδεικτικές, ως προς αυτό το σημείο, είναι οι δηλώσεις του Siegfried Balke πρώην προέδρου της Ένωσης Γερμανών Εργοδοτών. «*Για να αποφανθούμε σωστά για τα εμβάσματα των αλλοδαπών εργαζομένων θα πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να σκεφτούμε τα ακόλουθα: Είναι παλιός κανόνας πως το συνάλλαγμα που ρέει στο εξωτερικό έχει την τάση να επιστρέφει στη χώρα προέλευσης με την μορφή της αυξημένης ζήτησης του εξωτερικού. Δεν θα πρέπει λοιπόν να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι εδώ προκύπτουν κάποιες αμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στην απασχόληση των αλλοδαπών και τις εξαγωγές*».¹⁶⁷ Επιπλέον, και σε σχέση με την ελληνική περίπτωση, δεν θα πρέπει να σταθούμε μόνο στο ότι ένα ποσοστό 21,5% των εμβασμάτων δαπανήθηκε αμέσως και εμμέσως σε εισαγόμενα αγαθά(1971),¹⁶⁸ αλλά και στις άμεσες και έμμεσες πολλαπλασιαστικές επιδράσεις των εμβασμάτων¹⁶⁹ στην προώθηση της οικονομικής μεγέθυνσης¹⁷⁰ και στις εισαγωγές που αυτή, αναπόφευκτα, επέφερε.¹⁷¹ Με άλλα λόγια, εδώ, τα μεταναστευτικά εμβάσματα εκτελούσαν την ίδια σχεδόν λειτουργία όπως οι ξένες επενδύσεις και η διεθνής αναπτυξιακή βοήθεια.¹⁷² Συνεπώς, τα δυνάμει εμπορικά πλεονάσματα που θα προέκυπταν από αυτή τη μεταναστευτική πολιτική θα διασφάλιζαν και εκείνο το αναγκαίο συνάλλαγμα, αφενός, για την εξυπηρέτηση του γερμανικού μεταπολεμικού χρέους, αφετέρου, για την σταθερότητα του γερμανικού νομίσματος.¹⁷³

¹⁶⁴ Βλ. Καρλ Μαρξ, ό.π., σελ. 655

¹⁶⁵ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «European...», ό.π., σελ. 381

¹⁶⁶ Βλ. Demetrios G. Papademetriou, «Illusions», ό.π., σελ. 217

¹⁶⁷ Το απόσπασμα παρατίθεται στο Νικήτας Πατινιώτης, ό.π., σελ. 259-260. Για τη διασύνδεση της αποστολής των μεταναστευτικών εμβασμάτων με τις εξαγωγές των χωρών υποδοχής και, γενικότερα, για τις αυξανόμενες εμπορικές ροές μεταξύ των χωρών αποστολής και υποδοχής, βλέπε και P. Merloroulos, «Emigration in Greece During the Post-war Years», *Essays on Greek Migration* (συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp. 45 και Dhananjayan Srislandarajah, «Migration and Development», *A Paper Prepared for the Policy Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration*, September 2005, pp. 5

¹⁶⁸ Glytsos, Nicholas P., «Measuring...», ό.π., σελ. 153

¹⁶⁹ Στην Ελλάδα του 1971, έτος αιχμής των εμβασματικών εισροών οι οποίες κάλυπταν το 27,2% της αξίας των ελληνικών εμπορικών εισαγωγών, η δαπάνη 1 δολαρίου εμβάσματος σε καταναλωτικά ή επενδυτικά αγαθά δημιουργούσε μια άμεση και έμμεση αξία 1,7 δολαρίων στο εγχώριο προϊόν. Σχεδόν στο 1/3 των βιομηχανιών, συμπεριλαμβανομένων των κατασκευών, ο εμβασματικός πολλαπλασιαστής ήταν παραπάνω από 2. Nicholas P. Glytsos, «The Role...», ό.π., σελ. 15

¹⁷⁰ Βλ. Glytsos, Nicholas P., «Measuring...», ό.π., σελ. 148-154 και, του ίδιου, «The Role...», ό.π., σελ. 6

¹⁷¹ Βλ. Σάκης Καραγιώργας, «Το Ισοζύγιον Πληρωμών...», ό.π., σελ. 242 και Nicholas P. Glytsos, «The Role...», ό.π.

¹⁷² Βλ. J. Edward Taylor, et al., «International Migration and National...», ό.π., σελ. 186

¹⁷³ Στα μακροοικονομικά οφέλη της γερμανικής οικονομίας προστίθενται οι λιγότερες δαπάνες για ιατρική περίθαλψη, σε σχέση με τους ημεδαπούς εργαζόμενους, εξαιτίας της στρατολόγησης μόνο υγιών εργατών - μείωση δημοσιονομικών δαπανών - η συμπίεση προς τα κάτω του επιπέδου αμοιβών, λόγω της απασχόλησης ξένων εργατών - αύξηση της ανταγωνιστικότητας των εξαγωγικών προϊόντων -

Από την άλλη μεριά, η εξαγωγή εργατικού δυναμικού σηματοδοτούσε, για το ελληνικό χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, την εγγύηση για την επίτευξη του σκοπού της νομισματικής σταθερότητας.¹⁷⁴ Εδώ, οι ελληνικές μεταναστευτικές εκροές, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά (προσωρινότητα της μετανάστευσης), συνεπαγόμενες την υψηλή εισροή ξένου συναλλάγματος υπό τη μορφή των μεταναστευτικών εμβασμάτων, ανάγονταν στη σφαίρα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου.¹⁷⁵

Άλλωστε, η εισροή των μεταναστευτικών εμβασμάτων συνιστούσαν μεταβιβάσεις κεφαλαίων, των εργαζομένων στο εξωτερικό, προς αυτούς που ζούσαν στη χώρα. Μάλιστα, κατατασσόμενα ως τρέχουσες μεταβιβάσεις που εμφανίζονταν στον τρέχοντα λογαριασμό του ισοζυγίου πληρωμών, συνιστούσαν μέρος του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος.¹⁷⁶

Επίσης, δοθέντος ότι τα διεθνή εμβάσματα ήταν μεταβιβάσεις ξένου νομίσματος οι οποίες, σε αντίθεση με τους άλλους τύπους διεθνών ροών (π.χ. δάνεια), δεν έφεραν καμία υποχρέωση, είχαν μια άμεση επίπτωση πάνω στην καθαρή χρηματοπιστωτική θέση της χώρας, απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο, επηρεάζοντας την εξωτερική ισορροπία της οικονομίας, μέσω της αύξησης της καθαρής θέσης της Ελλάδας, σε σχέση με τα αλλοδαπά περιουσιακά στοιχεία.¹⁷⁷

Τέλος, εκτός από τη σημασία τους ως πηγών ξένου νομίσματος, τα εμβάσματα, αφενός, αύξησαν τη ρευστότητα των ελληνικών τραπεζών (αποταμιεύσεις)¹⁷⁸ - μια από τις συνέπειες της αυξημένης ρευστότητας των ελληνικών τραπεζών ήταν ότι, αυξάνοντας τη διεθνή τους φερεγγυότητα, προσέφεραν διεθνείς εγγυήσεις για το εφοπλιστικό κεφάλαιο¹⁷⁹ - αφετέρου, βελτίωσαν την πιστωτική φερεγγυότητα της χώρας, επεκτείνοντας την πρόσβασή της σε ξένα κεφάλαια, χαμηλώνοντας τα κόστη δανεισμού¹⁸⁰ της.¹⁸¹

και η μείωση της ζήτησης από την αποστολή των εμβασμάτων, των ξένων εργατών, στο εξωτερικό - μείωση των πληθωριστικών πιέσεων και των εισαγωγών. Βλ. Νικήτας Πατινώτης, ό.π., σελ. 231-232

¹⁷⁴ Βλ. Διονύσης Ν. Γράβαρης, σελ. 6-9

¹⁷⁵ Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 εντάθηκαν οι επικρίσεις της μεταναστευτικής πολιτικής, μεταξύ άλλων, από το Σ.Ε.Β. και το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών. Η μαζικότητα της μεταναστευτικής ροής, η έλλειψη εργατών που παρουσιάστηκε στη συγκομιδή αγροτικών προϊόντων και η έξοδος ενός σημαντικού αριθμού εργατών και ειδικευμένων τεχνιτών άρχισαν να ανησυχούν τους οικονομικούς παράγοντες της χώρας. Λίνα Βεντούρα, ό.π., σελ. 94

¹⁷⁶ Claudia M. Buch, Anja Kuckulenz, and Marie – Helene Le Manchec, «Worker Remittances and Capital Flows», *Kiel working Paper* no.1130, Jun. 2002, pp.3

¹⁷⁷ Βλ. J. Humberto Lopez, Luis Molina and Maurizio Bussolo, «Remittances the Real Exchange Rate and the Dutch Disease Phenomenon», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez (edit.), The World Bank, 2008, pp.222-223

¹⁷⁸ Βλ. Nicholas P. Glytsos, «The Role...», ό.π., σελ. 15

¹⁷⁹ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π., σελ. 89-90

¹⁸⁰ Ενδεικτικά, αναφέρουμε πως, το 1966, εισήλθαν στη χώρα, συνολικά, 218 εκατομμύρια δολάρια από τα οποία εκατόν σαράντα περίπου εκατομμύρια δολάρια προσέλκυσαν πιστωτικές επιχειρήσεις και τράπεζες, ενώ τα άλλα ογδόντα αντιστοιχούσαν σε δάνεια που εξασφάλισε το κράτος και διάφοροι ημικρατικοί οργανισμοί του δημοσίου τομέα. Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*, Β' Τόμος, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ. 137

¹⁸¹ Βλ. Hein De Haas, «Remittances...», ό.π., σελ. 8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ: Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

1.1 Οι μετεμφυλιακές αναπτυξιακές προκλήσεις: απασχόληση και ισοζύγιο πληρωμών

Δεδομένων των κύριων χαρακτηριστικών της ανασυγκροτημένης ελληνικής οικονομίας - χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα, ως συνέπεια του μικρού εθνικού εισοδήματος σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας, διαρθρωτική υποαπασχόληση και ανεργία, η οποία οφειλόταν στην ανεπάρκεια του παραγόμενου κεφαλαίου προς απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας, ο οποίος εκδηλωνόταν στο γεγονός ότι ο μισός πληθυσμός της χώρας ασχολιόταν στην πρωτογενή παραγωγή, υψηλή ροπή για κατανάλωση, η οποία συνεπαγόταν την περιστολή των αποταμιευτικών δυνατοτήτων σε μικρό τμήμα του εθνικού εισοδήματος, υψηλή ροπή για εισαγωγή και μακροχρόνια παθητικότητα του εμπορικού ισοζυγίου, χαμηλή παραγωγικότητα της οικονομίας, η οποία οφειλόταν στην ανεπάρκεια των βασικών έργων υποδομής, ειδικευμένης εργασίας και στις υπό δυσμενείς όρους διαβίωση του πληθυσμού¹ - τα άμεσα προβλήματα που ανέκυψαν, ως αναπτυξιακές προκλήσεις, μπροστά στην προοπτική διακοπής της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, μετά το τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ, ήταν η εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών² και η ανεργία-υποαπασχόληση, ιδιαίτερα στην ελληνική ύπαιθρο.

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με το πρόβλημα της απασχόλησης, ήδη η εφαρμογή του σταθεροποιητικού προγράμματος (1951-52), το οποίο οδήγησε σε ύφεση την ελληνική οικονομία, προκάλεσε απότομη αύξηση της ανεργίας. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Ι.Κ.Α., το ποσοστό της ανεργίας στις πόλεις έφτανε συνολικά το 15%, ενώ οι εκθέσεις των συνεργατών της αμερικανικής οικονομικής αποστολής, από τις διάφορες πόλεις, ειδικά της Βόρειας Ελλάδας, περιείχαν εκτιμήσεις που ανέβαζαν το ποσοστό της ανεργίας στο 25%-30%.³

Συνολικά, αν και είναι δύσκολο να διαμορφωθεί συνθετική εικόνα για την εξέλιξη της απασχόλησης που να καλύπτει το σύνολο της οικονομίας, κατά την περίοδο 1953-73, είτε γιατί δεν υπάρχουν στοιχεία είτε γιατί τα στοιχεία που υπάρχουν δεν είναι πλήρη,⁴ υπάρχουν εκτιμήσεις πως το ποσοστό της ανεργίας, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ανερχόταν στο 25% του ενεργού πληθυσμού.⁵

Επίσημα στοιχεία δεν υπάρχουν και για την υποαπασχόληση, ωστόσο, διάφορες μελέτες υπογραμμίζουν την μεταπολεμική έκταση της υποαπασχόλησης, όπως αυτή

¹Σάκης Καράγιωργας: «Τα Κυριότερα Στοιχεία τα Συνθέτοντα την Σημερινή Οικονομία της Ελλάδος», στο Σάκης Καράγιωργας: *Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), Τόμος ΙΙ, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ. 10. Για τα μετεμφυλιακά γενικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, βλέπε και Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ. 404-405

²Βλ. Δημήτρης Χαράλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η Δομή της Εξουσίας στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σελ. 71

³Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π., σελ. 397-398

⁴Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ -ΕΔΗΜ, 1986, σελ. 147

⁵Διονύσης Ν. Γράβαρης, *Η Περίοδος του Περιφερειακού - Αυταρχικού Μονεταρισμού, 1952-1979*, Αδημοσίευτη Εργασία, 2013, σελ. 6 (υποσημείωση)

της Τ.Ε. που ανεβάζει το πλεόνασμα της αγροτικής εργασίας, το 1955, σε 790.000 άτομα.⁶

Όσον αφορά το ισοζύγιο πληρωμών, το 1952, όπου μεταβλήθηκε η αμερικανική βοήθεια και το επίπεδό της κατήλθε απότομα,⁷ η κατάσταση αντιμετωπίστηκε με δραστικό περιορισμό των εισαγωγών⁸ και αντιπληθωριστικά μέτρα,⁹ εντούτοις, μακροπρόθεσμα, οι συνήθειες τρόποι με τους οποίους θα μπορούσαν να καλυφθούν τα ελλείμματά του ήταν τρεις: οι καθαροί άδηλοι πόροι, οι εξαγωγές και η εισροή ξένων κεφαλαίων.¹⁰

Μετά το τέλος του Εμφυλίου, και στη μεταβατική περίοδο 1950-52, σημειώθηκαν σημαντικές εξελίξεις που προδιέγραψαν τη μεταγενέστερη πορεία της οικονομίας.¹¹ Αυτές οι εξελίξεις σηματοδεύτηκαν από έναν «σκιώδη ενδοαστικό εμφύλιο», που αποτυπώθηκε στη σύγκρουση Βαρβαρέσου-Ζολώτα, πάνω στο αναπτυξιακό ζήτημα,¹² μέσα από τον οποίο απέρρευσαν οι ανάλογες απαντήσεις για τα προβλήματα τόσο της ανεργίας-υποαπασχόλησης όσο και των εξωτερικών λογαριασμών της χώρας.

Προτού προχωρήσουμε στην ουσία της αντιπαράθεσης, είναι κρίσιμο να προβούμε σε μία επισήμανση προκειμένου να κατανοήσουμε εναργέστερα τις δύο αντικρουόμενες προτάσεις. Αν και οι δύο προσεγγίσεις έθεσαν ως στόχο την επίτευξη νομισματικής σταθερότητας, η εφαρμοστέα πολιτική Ζολώτα έδωσε έμφαση στην εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών, μέσω, κυρίως, της επάρκειας συναλλαγματικών πόρων - εισροή ναυτιλιακού και τουριστικού συναλλάγματος, μεταναστευτικών εμβασμάτων, άμεσες ξένες επενδύσεις - ενώ ο Βαρβαρέσος εστιάστηκε στην εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου - και έτσι του ισοζυγίου πληρωμών - με κύριο μέσο τον εκσυγχρονισμό και τον αναπροσανατολισμό του παραγωγικού ιστού της χώρας - προώθηση εξαγωγών. Από αυτή την διάσταση απορρέουν ορισμένα ποιοτικά ζητήματα προσανατολισμού σχετικά με το τι «αποτυπώνεται», πραγματικά, στο ισοζύγιο πληρωμών στις δύο αυτές οπτικές.

Στο μοντέλο Ζολώτα «αποτυπώνεται», κυρίως, η νομισματική κατάσταση της χώρας για αυτό, άλλωστε, έθεσε ως απαραίτητο όρο, για την πραγματοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης, την επίτευξη νομισματικής σταθερότητας.¹³ Υπό αυτό το πλαίσιο, και επικαλούμενος τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, απορρίπτει την πληθωριστική χρηματοδότηση της οικονομικής ανάπτυξης διότι θα οδηγούσε σε άνοδο των τιμών και στη δημιουργία εξωτερικών ελλειμμάτων.¹⁴

⁶ Ήρα Εμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 151-152

⁷ Η αμερικανική βοήθεια από 284 εκατομμύρια δολάρια, το 1950-51, υποχώρησε στα 80 εκατομμύρια δολάρια, το 1952-53. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σελ. 140

⁸ Η ραγδαία αποκλιμάκωση των εισαγωγών, που χρηματοδοτούσε η αμερικανική βοήθεια, αποτυπώνεται στο ότι μέσα σε τέσσερα χρόνια μειώθηκαν από 450 εκατομμύρια δολάρια, το 1948-49, σε 230 εκατομμύρια δολάρια, το 1952-53. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π., σελ. 422

⁹ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλών, 1964, σελ. 147

¹⁰ Βλ. Σάκης Καράγιωργας: «Το Ισοζύγιον Πληρωμών: Σοβαρός Περιορισμός για την Πραγματοποίηση Υψηλών Ρυθμών Αναπτύξεως», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.) Τόμος Ι, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ. 243

¹¹ Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ. 130

¹² Διονύσης Ν. Γράβαρης, ό.π., σελ. 9 (υποσημείωση)

¹³ Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 20-21

¹⁴ Αναλυτικότερα, η επιχειρηματολογία του Ζολώτα, κατά της πληθωριστικής χρηματοδότησης της οικονομικής ανάπτυξης, είναι η ακόλουθη: «*Η επιχειρηματολογία υπέρ του πληθωρισμού, στο πλαίσιο της θεωρίας της οικονομικής ανάπτυξης, έχει την αφετηρία της στον λανθασμένο παραλληλισμό, ως προς*

Αντίθετα, στο μοντέλο Βαρβαρέσου «αποτυπώνονται», κυρίως, οι παραγωγικές δυνατότητες της χώρας, ειδικά στον πρωτογενή τομέα, και, συνεπώς, η θέση της στο διεθνή καταμερισμό εμπορίας αγαθών. Εδώ, ο στόχος της νομισματικής σταθερότητας προτάσσεται ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης προς επίτευξη της οποίας απορρίπτεται, επίσης, η πληθωριστική χρηματοδότηση ως αντιαναπτυξιακή και κοινωνικά άδικη.¹⁵

1.2 Η πρόταση Βαρβαρέσου και το παραγωγικό κεφάλαιο: η συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο

Η έμφαση στο εμπορικό ισοζύγιο, με προώθηση των εξαγωγών των προϊόντων του αγροτικού τομέα της οικονομίας, αποτέλεσε τον κεντρικό άξονα της στρατηγικής Βαρβαρέσου, προς απάντηση του προβλήματος της εξισορρόπησης των εξωτερικών λογαριασμών της χώρας, μπροστά στην προοπτική διακοπής της αμερικανικής βοήθειας.¹⁶

Πιο συγκεκριμένα, στην έκθεση Βαρβαρέσου, η πολιτική εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών αποτέλεσε ένα σύνθετο πλέγμα προτάσεων μακροοικονομικής πολιτικής¹⁷ και αναπτυξιακής στρατηγικής,¹⁸ με στόχο την αύξηση των συναλλαγματικών εισπράξεων και τη μείωση των συναλλαγματικών δαπανών.

Κατ' αρχάς, οι κατευθύνσεις της δημοσιονομικής πολιτικής, και ειδικότερα τα προταθέντα μέτρα φορολογικής πολιτικής – καταπολέμηση φοροδιαφυγής εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, κατάργηση των διαφόρων φορολογικών προνομίων, δικαιότερη εξισορρόπηση άμεσων και έμμεσων φόρων – έχουν ως στόχο, εκτός από την επίτευξη της νομισματικής ισορροπίας, μέσω της καταπολέμησης του πληθωρισμού, αφενός, τη μείωση της αγοραστικής δύναμης των οικονομικά ισχυρότερων τάξεων, ώστε να μειωθεί η ζήτησή τους για εισαγόμενα αγαθά - μείωση δαπανών για εισαγωγές – αφετέρου, τον περιορισμό της δυνατότητάς τους να εξάγουν κεφάλαια και να αποθησαυρίζουν χρυσό.¹⁹

Οι παραπάνω κατευθύνσεις της δημοσιονομικής πολιτικής αποτέλεσαν και τα βασικά εργαλεία για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, παρά την πρότασή του για υποτίμηση της δρχ., κατά 40%, σε σχέση με το αμερικανικό δολάριο - προτεινόμενη ισοτιμία από 15.000δρχ./δολάριο σε

την ενδεικνύομενη πολιτική, της περίπτωσης των υπανάπτυκτων οικονομιών, οι οποίες πάσχουν από μόνιμη ανοικτή και συγκεκριμένη υποαπασχόληση ευρείας έκτασης, με την περίπτωση των ανεπτυγμένων οικονομιών οι οποίες βρίσκονται σε ύφεση. Αλλά το πρόβλημα των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών δεν προκύπτει από την ανεπάρκεια την ενεργού ζήτησης σε σχέση προς τη δυναμικότητα της προσφοράς. Είναι πρόβλημα διαρθρωτικών ατελειών της οικονομίας, αναφορικά προς τη συμπληρωματικότητα των συντελεστών παραγωγής.(...)Υπό αυτές τις συνθήκες, κάθε υπέρμετρη αύξηση της προσφοράς χρήματος θα είχε ως αποτέλεσμα την ύψωση των τιμών και τη δημιουργία εξωτερικών ελλειμμάτων, ενώ το πραγματικό εισόδημα θα παρέμενε αμετάβλητο ή και θα μειωνόταν, αν η κατάσταση αφινόταν να εξελιχθεί σε υπερπληθωρισμό». Ό.π. (απόδοση στη δημοτική)

¹⁵Συγκεκριμένα, ο Βαρβαρέσος, τεκμηριώνει την απόρριψη της πληθωριστικής χρηματοδότησης ως εξής: «Για ορισμένους το πρόβλημα της χρηματοδότησης της οικονομικής ανάπτυξης των φτωχότερων χωρών θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί επιτυχώς μέσω του πληθωρισμού.(...) Ο πληθωρισμός όχι μόνον δε μπορεί να εξασφαλίσει την οικονομική ανάπτυξη των φτωχών χωρών αλλά τουναντίον αντιστρατεύεται προς τον σκοπό της οικονομικής ανάπτυξης, ο οποίος είναι η εξύψωση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού, καθόσον ο πληθωρισμός πάντοτε και υπό οιοσδήποτε συνθήκες εξαθλιώνει τις λαϊκές τάξεις και επιτείνει την κοινωνική και οικονομική ανισότητα». Κυριάκος Βαρβαρέσος, Έκθεσις Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ.328,330(απόδοση στη δημοτική)

¹⁶Βλ.ό.π.,σελ.220-279

¹⁷Βλ.ό.π.,σελ.103-219

¹⁸Βλ.ό.π.,σελ.311-371

¹⁹Βλ.ό.π.,σελ.145,221

25.000δρχ./δολάριο.²⁰ Και αυτό διότι ο Βαρβαρέσος ρίχνει το βάρος στη μείωση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δρχ., σε σχέση με τα ξένα νομίσματα, μέσω της καταπολέμησης του πληθωρισμού, παρά στη μεταβολή της ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας, φοβούμενος, ακριβώς, την ενίσχυση των πληθωριστικών πιέσεων που θα ακύρωναν τα οφέλη της υποτίμησης.²¹

Τέλος, το κύριο βάρος της Έκθεσης, πάνω στο ζήτημα της εξισορρόπησης των εξωτερικών λογαριασμών της χώρας, πέφτει στην προώθηση των εξαγωγών των αγροτικών προϊόντων.²² «Αν όμως λάβουμε υπ' όψιν ότι είναι δυνατή η εντός λίγων σχετικά ετών η αύξηση των συναλλαγματικών μας πόρων κατά 100 εκατ. ετησίως μέσω της αύξησης των εξαγωγών μας, θα πρέπει εφεξής να δώσουμε απόλυτη προτεραιότητα στις σκέψεις και στις ενέργειές μας στην προώθηση των εξαγωγών και να θεωρήσουμε ότι η τοποθέτηση των προϊόντων μας στις ξένες αγορές προηγείται σε σημασία και αυτών των έργων της ανασυγκρότησης...» (...) διότι μπορούν να «...μας καταστήσουν ικανούς να συντηρηθούμε χωρίς εξωτερική ενίσχυση».²³

Η πολιτική προώθησης των αγροτικών εξαγωγών, και ειδικά των προϊόντων καπνού, συνδέεται ευθέως με το αναπτυξιακό πρότυπο Βαρβαρέσου εντός του οποίου υποστηρίζεται ότι δίνεται λύση και στο ζήτημα της εξασφάλισης απασχόλησης του πληθυσμού της υπαίθρου. Έχοντας απορρίψει την εκβιομηχάνιση ως λανθασμένη και ασύμφορη στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης,²⁴ πρόκρινε την αύξηση της γεωργικής παραγωγής και του γεωργικού εισοδήματος,²⁵ καθώς η έμφαση στον πρωτογενή τομέα κατείχε την πρωτεύουσα θέση στην αναπτυξιακή του στρατηγική. Η σκοπιμότητα της ανάπτυξης του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας -

²⁰ Βλ.ό.π.,σελ.375-404

²¹ Αναλυτικότερα, η επιχειρηματολογία Βαρβαρέσου είναι η ακόλουθη: «Η αναπροσαρμογή της δραχμής σε επίπεδο το οποίο να ανταποκρίνεται προς την πραγματική αγοραστική της δύναμη είναι συνεπώς μία από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την βελτίωση των οικονομικών της χώρας και ιδιαίτερα για την αποκατάσταση του ισοζυγίου των εξωτερικών πληρωμών. Αυτή η αναπροσαρμογή είναι σήμερα αδύνατη, διότι θα προκαλέσει άμεση αύξηση των τιμών, θα ενισχύσει τις πιέσεις για αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων και θα καταστήσει τελικά αναπόφευκτη την χορήγηση των αυξήσεων αυτών, και έτσι όχι μόνο θα εξουδετερωθεί η ωφέλεια από την αναπροσαρμογή, αλλά και θα δικαιωθούν οι δυσπιστούντες προς το νόμισμα και κερδοσκοπούντες σε αυτό, ενισχύοντας έτσι την δυσπιστία κατά του νομίσματος. Ο λόγος για τον οποίο θα συμβεί αυτό είναι ότι οι εισαγωγείς θα επιδιώξουν να διατηρήσουν τα κέρδη τους παρά το γεγονός ότι η τιμή του συναλλάγματος θα έχει αυξηθεί, και σήμερα, λόγω της επικρατούσας ψυχολογίας του πληθωρισμού και της έλλειψης ελέγχου επί της οικονομίας έχουν τη δύναμη να το πράξουν αυτό μέσω της επίρριψης στην κατανάλωση κάθε επιβαλλόμενης επιβάρυνσης σε αυτούς. Όταν όμως εξυγιάνουμε της οικονομική και νομισματική μας κατάσταση μέσω των παραπάνω προτεινόμενων μέτρων, δηλαδή μέσω της αύξησης των εισπράξεων από την άμεση φορολογία, περιλαμβανομένης της φορολογίας των κερδών των εισαγωγών, της αύξησης του συναγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων, του αποτελεσματικού ελέγχου των πιστώσεων και της αναδιοργάνωσης της Διοίκησης, τέτοια επίρριψη δεν θα είναι πλέον δυνατή, διότι θα είμαστε τότε σε θέση να παρεμποδίζουμε τη δημιουργία υπέρρογκων κερδών. Έτσι τα μέτρα οικονομικής εξυγίανσης, τα οποία εισηγήθηκα παραπάνω, δεν θα συντελέσουν, κατά τη γνώμη μου, μόνο στην σταθερότητα της εσωτερικής αξίας της δραχμής αλλά θα επιτρέψουν και την σταθεροποίηση της εξωτερικής της αξίας στο επίπεδο που να ανταποκρίνεται προς την ισοτιμία της αγοραστικής της δύναμης προς τα ξένα νομίσματα». Ό.π.,σελ.389-390(απόδοση στη δημοτική)

²² Βλ.ό.π.,σελ.243-270

²³ Ό.π.,σελ.272-273

²⁴ Βλ.ό.π.,σελ.321-337,343-349

²⁵ Η εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων και έργων άρδευσης, η χρησιμοποίηση βελτιωμένων σπόρων, η ορθολογική οργάνωση των καλλιεργειών, η χρήση περισσότερων λιπασμάτων και εντομοκτόνων θα αύξανε τη γεωργική απόδοση, ενώ, συνολικά, η αύξηση της γεωργικής παραγωγής θα επέτρεπε, κατά το Βαρβαρέσο, την ποιοτική και ποσοτική βελτίωση της διατροφής του πληθυσμού, την αύξηση του εισοδήματος του γεωργού και, συνεπώς, τη ζήτηση για βιομηχανικά αγαθά και την αύξηση των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων. Ό.π.,σελ.342

εγγειοβελτιωτικά και αρδευτικά έργα, ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ποιοτική βελτίωση των γεωργικών προϊόντων και ιδιαίτερα των εξαγωγικών, ίδρυση μικρών γεωργικών βιομηχανιών, εκτέλεση μικρών δημοσίων έργων και οικοδομικών εργασιών στην ύπαιθρο - θα διασφάλιζε, για το Βαρβαρέσο, την παραγωγική απασχόληση όλου του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού.²⁶ «*Τα λεγόμενα περί πλεονάζοντος γεωργικού πληθυσμού και ανάγκης απορρόφησής του στη βιομηχανία δεν ανταποκρίνονται κατά τη γνώμη μου στην πραγματικότητα*».²⁷

Παράλληλα, για μια συνολική λύση του προβλήματος της απασχόλησης, πρόκρινε και την ένταση της οικοδομικής δραστηριότητας, με την ανάπτυξη της οικοδομικής βιομηχανίας και των οικοδομικών επιχειρήσεων, η οποία εμφάνιζε και το πλεονέκτημα των μειωμένων συναλλαγματικών δαπανών.²⁸

Οι κατευθύνσεις Βαρβαρέσου δεν ακολουθήθηκαν. Εδώ, θα αποπειραθούμε να εξηγήσουμε ότι η απόρριψή τους, από την ελληνική άρχουσα τάξη, συσχετίζεται με το πλέγμα των προτάσεων του, πάνω στην μακροοικονομική πολιτική και στην αναπτυξιακή στρατηγική που έπρεπε να εφαρμοστεί, η στόχευση και το περιεχόμενο των οποίων ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το αναδιαμορφωμένο μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα και τους συσχετισμούς των κοινωνικών δυνάμεων που το στήριζαν.

Κατ' αρχάς, η δημοσιονομική πρόταση για μείωση του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων,²⁹ αφενός, έθιγε το σύστημα πολιτικής πατρωνίας (διορισμοί, προαγωγές, κλπ.), αφετέρου, έπληττε ένα τμήμα του ελάσσονα πόλου της κοινωνικής συμμαχίας του «Κέντρου» ή/και της «Δεξιάς»³⁰ δηλαδή τη γραφειοκρατία της κρατικής δημοσιοϋπαλληλίας.³¹

Ομοίως, η πρόταση Βαρβαρέσου για μείωση των στρατιωτικών δαπανών,³² με στόχο, αφενός, τη δημοσιονομική εξυγίανση και, αφετέρου, την αύξηση των πόρων για την ανάπτυξη,³³ έπληττε το κατεξοχήν όργανο συντήρησης της τότε υφιστάμενης κοινωνικοπολιτικής τάξης: το στρατό.³⁴ Ο καθοριστικός ρόλος του στρατού, μέσα στην οργάνωση του αστικού μεταπολεμικού κράτους, ως κέντρου εξουσίας και ως του κατεξοχήν κατασταλτικού μηχανισμού, προέκυψε από την στρατιωτική

²⁶ Βλ.ό.π.,σελ.342-343

²⁷ Ο.π.,σελ.343(απόδοση στη δημοτική)

²⁸ Βλ.ό.π.,σελ.349-354

²⁹ Βλ.ό.π.σελ.109-112

³⁰ Για τις τάξεις – στηρίγματα του «Κέντρου» και της «Δεξιάς», κατά την προπολεμική περίοδο, βλέπε Γεώργιος Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και Κείμενα για την Περίοδο 1909-1940*, Αθήνα – Κομοτηνή, Σάκουλα,χ.χ.,σελ.56-77. Βλέπε, επίσης, του ίδιου, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης,1988,σελ.9-19 - Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η Βενιζελογενής Αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η Πολιτική Ανασύνταξη του Αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.),Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης,1988,σελ.441-458 και Άγγελος Ελεφάντης, «Εθνικοφροσύνη: Η Ιδεολογία του Τρόμου και της Ενοχοποίησης», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.645-654

³¹ Για τη διαμόρφωση των μεταπολεμικών εγχώριων ταξικών συμμαχιών, βλέπε Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.52-59,72-74

³² Οι δαπάνες άμυνας και ασφάλειας, κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά έτη(1952-1957), αποτελούσαν περίπου το 30% του συνόλου των δημοσίων δαπανών (Σάκης Καράγιωργας: «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.167), ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ανέρχονταν περίπου στο 5% του Α.Ε.Π..(Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.248-249)

³³ Βλ.Κυριάκος Βαρβαρέσος,ό.π.,σελ.115-119

³⁴ Βλ. Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Α' Τόμος, Αθήνα, Σαββάλας, 2002,σελ.408

επικράτηση στον Εμφύλιο ο οποίος – σε συνδυασμό με τις έξωθεν παρεμβάσεις των Βρετανών, αρχικά, και των Αμερικανών, στη συνέχεια - δημιούργησε τις δομές που αποτέλεσαν τη μορφή της πολιτικής εξουσίας,³⁵ τουλάχιστον, μέχρι το 1974.³⁶ Συνεπώς, η πρόταση για μείωση των στρατιωτικών δαπανών έθιγε άμεσα το ελληνικό στράτευμα,³⁷ καθώς στις στρατιωτικές δαπάνες περιλαμβάνονταν πάσης φύσης ενισχύσεις στις οικογένειες των στρατιωτικών.³⁸ Παρόλα αυτά, ο στρατός αποτελούσε, στο όλο πλέγμα οργάνωσης της εξουσίας, μια κυβερνώσα κατηγορία, καθώς η προσπάθεια επιβολής του δεν αφορούσε την ικανοποίηση επιμέρους οικονομικών ή άλλων συμφερόντων δηλαδή δεν αποτελούσε κοινωνική τάξη.³⁹

Τελικά, ο λόγος που δεν ακολουθήθηκαν οι κατευθύνσεις της Έκθεσης ήταν διότι έπληττε καθοριστικά τα συμφέροντα του μείζονα πόλου της κοινωνικής συμμαχίας, που στήριζε το μετεμφυλιακό πολιτικό καθεστώς, δηλαδή τις ηγετικές ομάδες της αστικής τάξης υπό την ηγεμονία του εφοπλιστικού και του μεγάλου βιομηχανικού κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, το περιεχόμενο των προτάσεων Βαρβαρέσου για δημοσιονομική και, κατ' επέκταση, για νομισματική εξυγίανση εμπεριείχε διπλό μέτωπο κρούσης με τα κυρίαρχα αστικά στρώματα: Πρώτον, με την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής των εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, την κατάργηση των διαφόρων φορολογικών προνομίων - με κυρίαρχο παράδειγμα αυτό της φορολόγησης των εφοπλιστών⁴⁰ - και τη δικαιότερη μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος με την εξισορρόπηση άμεσων και έμμεσων φόρων – οι έμμεσοι φόροι κάλυπταν σχεδόν το 80%, των συνολικών εσόδων του κράτους – στόχευε στο μοίρασμα των βαρών για τη σταθεροποίηση της οικονομίας.⁴¹ *«Παρατηρώ ότι οι ξένοι σύμβουλοί μας αν και τόνισαν επανειλημμένα την ανεπάρκεια της συμμετοχής των οικονομικά ισχυρότερων στα φορολογικά βάρη, δεν απέδωσαν την πρέπουσα σημασία στην αύξηση των εισπράξεων από την άμεση φορολογία και συγκέντρωσαν μάλλον τις προσπάθειές τους στην αύξηση των εσόδων του κράτους από την έμμεση φορολογία.*

³⁵ Από τις 16/11/1952, μέχρι το θάνατο του Παπάγου (10/04/1955), η οργάνωση της εξουσίας δομήθηκε γύρω από δύο κεντρικούς πόλους: από το στρατό(Ι.Δ.Ε.Α.) – κυβέρνηση (Παπάγος) και από την μοναρχία, με το προσδιοριστικό βάρος να πέφτει στον πρώτο πόλο. Μετά το θάνατο του Παπάγου, η οργάνωση της μετεμφυλιακής εξουσίας πήρε τη μορφή ενός οργανικού τριγώνου: στρατιωτικός μηχανισμός(Ι.Δ.Ε.Α.) – μοναρχία – κυβέρνηση. Το κομβικό σημείο εξουσίας ήταν ο στρατός, εκφράζοντας αυτή την εξουσιαστική δομή νόμιμα μέσω της μοναρχίας, ενώ κυβέρνηση και κοινοβούλιο βρίσκονταν σε άμεση εξάρτηση από τα δύο αυτά κέντρα εξουσίας. Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.43,110-111

³⁶ Ο.π.,σελ.226-227

³⁷ Για τη διασύνδεση δημοσιονομικής πολιτικής, αμυντικών δαπανών και στρατεύματος, βλέπε Θανάσης Γκιούρας, *Φορολογία και Πολιτική: Πολιτικο-οικονομική Προβληματική και Δημοσιονομική Σκέψη*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2000,σελ.311

³⁸ Βλ. Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.136

³⁹ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.36-37

⁴⁰ *«Το ζήτημα της σχέσης Κράτους και εφοπλιστών είναι πολύπλοκο και απαιτεί προσεκτικό χειρισμό(...).Οι εφοπλιστές είναι από τους ευπορότερους Έλληνες πολίτες και, εφόσον παραμένουν Έλληνες πολίτες, το Κράτος έχει υποχρέωση να επιβάλλει και σε αυτούς φορολογία ανάλογη προς την επιβαλλόμενη στους άλλους πολίτες(...).Γενικά παρατήρησα ότι όποτε υποκύπτουμε στις πιέσεις των διαφόρων συμφερόντων προσπαθούμε να δικαιολογήσουμε την συνθηκολόγηση αυτή λέγοντας ότι στις περιπτώσεις αυτές δεν κάνουμε φορολογική πολιτική αλλά πολιτική ναυτιλιακή, βιομηχανική, τραπεζική, εμπορική, κλπ. Η πολιτική των φορολογικών απαλλαγών και διευκολύνσεων είναι ενδεδημένη σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν χρησιμεύει στην ενίσχυση της παραγωγής προς κατευθύνσεις που εξυπηρετούν το εθνικό συμφέρον. Όταν όμως αυτές οι απαλλαγές και παραχωρήσεις γίνονται προς ορισμένες τάξεις χωρίς καμιά αντίστοιχη συμβολή εκ μέρους τους, το αποτέλεσμα μοιραία είναι η φορολογική πολιτική του κράτους να συνίσταται στην επιβολή ολόκληρου σχεδόν του φορολογικού βάρους στους οικονομικά ασθενέστερους».* Κυριάκος Βαρβαρέσος,ό.π.,σελ.143-144(απόδοση στη δημοτική)

⁴¹ Βλ.ό.π.,σελ.125-151

*Αυτό το έπραξαν προφανώς διότι σχημάτισαν την εντύπωση ότι δεν έχουμε ούτε τη θέληση ούτε την ικανότητα να φορολογήσουμε τους οικονομικά ισχυρούς. Νομίζω ότι σε αυτό υπήρξαν πάρα πολύ απαισιόδοξοι, αλλά σε εμάς αφήνεται να αποδείξουμε ότι αυτή η εντύπωσή τους δεν είναι ορθή και ότι είναι δυνατόν να δημιουργηθεί και στη χώρα μας δίκαιο και άρτιο φορολογικό σύστημα».*⁴²

Δεύτερον, διαπιστώνοντας ότι βασική πηγή νομισματικής αστάθειας ήταν η ανώμαλη διαμόρφωση των τιμών, εξαιτίας των μονοπωλιακών ή ημιμονοπωλιακών καταστάσεων, σε πολλούς τομείς της βιομηχανίας και του εμπορίου - ρύθμιση προσφοράς αγαθών, συνεννόηση για τη διατήρηση των τιμών σε υψηλά επίπεδα, έλλειψη συναγωνισμού - πρότεινε την καταπολέμηση μονοπωλίων, μέσω της εύνοιας των μικρών επιχειρήσεων, την επιδίωξη του συναγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων και την άμεση κρατική παρέμβαση, με σκοπό τον έλεγχο κερδών και τιμών.⁴³

Οι παραπάνω επισημάνσεις μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε γιατί δεν ακολουθήθηκαν οι προτάσεις της Έκθεσης και για τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης. Οι τελευταίες ήταν αναπόσπαστο μέρος της γενικότερης πρότασής του για την ανοικοδόμηση και ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, καθώς ο Βαρβαρέσος συναρτά ευθέως το ζήτημα της αναδιοργάνωσης των μηχανισμών του κράτους με το ζήτημα της οικονομικής ανασυγκρότησης και ανάπτυξης και, μάλιστα, θεωρεί ότι η αναδιοργάνωση αυτή συνιστά αναγκαία συνθήκη για την ίδια την ανασυγκρότηση.⁴⁴ «Είμαι απολύτως πεπεισμένος ότι και στο μέλλον καμία πραγματική βελτίωση των οικονομικών της χώρας θα καταστεί δυνατή, εφ' όσον δεν αντιμετωπίζεται το βασικό αυτό πρόβλημα της πλημμελώς λειτουργούσας διοικητικής μηχανής»⁴⁵ - διαφθορά, κομματικές παρεμβάσεις, ανεπάρκεια φοροεισπρακτικού μηχανισμού, κλπ.⁴⁶ Όμως, η διεφθαρμένη «κρατική μηχανή» και οι κομματικές παρεμβάσεις, εκτός από τη σκοπιμότητα του άμεσου «μικρο-κομματικού οφέλους», υπηρετούσαν τη σκοπιμότητα να διατηρηθεί, με κάθε θυσία, μία αδύναμη και οπωσδήποτε αναποτελεσματική διοίκηση σε σχέση με την κυρίαρχη μερίδα της αστικής τάξης, ως προς τον έλεγχο των ολιγοπωλιακά συγκροτημένων συμφερόντων των επιχειρηματιών οι οποίοι απεκόμιζαν σημαντικά κέρδη.⁴⁷

Κρίσιμες ήταν και οι προτάσεις Βαρβαρέσου που αναφέρονταν, αφενός, στις συλλογικές συμβάσεις εργοδοτών – εργατικών σωματείων για τον καθορισμό μισθών και ημερομισθίων, αφετέρου, για τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών ώστε να καταστεί δυνατή η βελτίωση της θέσης τους.⁴⁸ Η πλήρης αντίθεση αυτών των προτάσεων με την «πειθαρχημένη» δημοκρατία της περιόδου 1950-67 και με το καθεστώς των συνταγματαρχών που τη διαδέχτηκε, είναι πασιφανής. Εδώ, τη διατήρηση, σε όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, των λεγόμενων «έκτακτων» μέτρων, τα οποία είχαν υιοθετηθεί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και τα οποία συγκρότησαν θεσμικά το περίφημο «παρασύνταγμα», θα πρέπει να τη συνδέσουμε και με τη συντονισμένη στάση των αρχών, έναντι των διεκδικήσεων των εργαζομένων, η οποία αποσκοπούσε στη χειραγώγηση των μαζών στους τομείς της δημόσιας διοίκησης και, γενικά, της απασχόλησης και στο πεδίο της άσκησης των συνδικαλιστικών ελευθεριών.⁴⁹

⁴² Ο.π.,σελ.145(απόδοση στη δημοτική)

⁴³ Βλ.ό.π.,σελ.169-175,181-186

⁴⁴ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.12-13

⁴⁵ Κυριάκος Βαρβαρέσος,ό.π.,σελ.282(απόδοση στη δημοτική)

⁴⁶ Βλ.ό.π.,σελ.281-284

⁴⁷ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.14

⁴⁸ Βλ.Κυριάκος Βαρβαρέσος,ό.π.,σελ.187-189

⁴⁹ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση (1922 – 1974): Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Βενετία Σταυροπούλου(μτφ.),Αθήνα,Θεμέλιο,1983,σελ.139,591

Συνολικά, με το πρόσχημα τους αντικομμουνιστικού αγώνα, το συνδικαλιστικό κίνημα υπέφερε πολλά από το «*παρασύνταγμα*» και τα κατάλοιπα του εμφυλίου πολέμου.⁵⁰ Έτσι, οι πολλαπλές παρεκκλίσεις από τις περισσότερες συνταγματικές εγγυήσεις των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των πολιτών, που προέρχονταν από διοικητικές πρακτικές στις οποίες κατέφυγαν όλες σχεδόν οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις, είχαν τον ίδιο λίγο πολύ στόχο: να εμποδίσουν, με κάθε θυσία, την εμφάνιση νέων κινημάτων ικανών να αξιώσουν τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής της χώρας καθώς και οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις.⁵¹

Η νίκη στον Εμφύλιο έθεσε τις προϋποθέσεις ώστε το σύνολο της αστικής τάξης να μην είναι αναγκασμένο να κάνει καμιά πολιτική ή οικονομική υποχώρηση απέναντι στις κυριαρχούμενες τάξεις.⁵² Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η εφαρμοστέα εισοδηματική πολιτική για το περιεχόμενο και τους σκοπούς της οποίας θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Σε τελική ανάλυση, όμως, το «*Σχέδιο Βαρβαρέσου*» περιθωριοποιήθηκε από την ελληνική αστική τάξη, εξαιτίας του μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης που πρόκρινε. Δίνοντας έμφαση στο παραγωγικό αγροτικό κεφάλαιο, για την επίλυση των προβλημάτων τόσο του ελλειμματικού εμπορικού ισοζυγίου και, κατ' επέκταση, του ισοζυγίου πληρωμών - προώθηση αγροτικών εξαγωγών - όσο και της ανεργίας-υποαπασχόλησης - συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο - συγκρουόταν με τα μείζονα συμφέροντα του ηγεμονικού τμήματος της αστικής τάξης δηλαδή το εφοπλιστικό - χρηματιστικό κεφάλαιο.

1.3 Η πρόταση Ζολώτα και το εφοπλιστικό-χρηματιστικό κεφάλαιο: η επίφαση της βιομηχανικής ανάπτυξης και η ρύθμιση της αγροτικής εξόδου

Τα συμφέροντα του ηγεμονικού τμήματος της αστικής τάξης (εφοπλιστικό-χρηματιστικό κεφάλαιο⁵³) αντιπροσωπεύτηκαν θεσμικά από ένα εξωκοινοβουλευτικό όργανο στο οποίο συγκεντρώθηκε όλη η εξουσία για την άσκηση της μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής: τη Ν.Ε.⁵⁴ Οι προθέσεις αυτών των συμφερόντων εκφράστηκαν στην κριτική που ασκήθηκε στην έκθεση Βαρβαρέσου, από το τακτικό μέλος της Ν.Ε, από το 1950, και διοικητή της Τ.Ε., από το 1955, Ξ. Ζολώτα.

Στο επικρατούν, τελικά, μοντέλο Ζολώτα η εκβιομηχάνιση της χώρας θεωρήθηκε ως μονόδρομος για την οικονομική ανάπτυξη και, ειδικότερα, για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τόσο της απασχόλησης του αγροτικού πληθυσμού όσο και του ισοζυγίου πληρωμών.⁵⁵ Η επίκληση του Υπομνήματος του Τριετούς Προγράμματος (1950-53) μας παρέχει το πλαίσιο της σχετικής επιχειρηματολογίας, για την υποστήριξη της βιομηχανικής ανάπτυξης. «*Στην βιομηχανία επίσης, παράλληλα προς*

⁵⁰ Jean Meynaud- Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Ά Τόμος,ό.π.,σελ.224

⁵¹ Νίκος Αλιβιζάτος,ό.π.,σελ.598-600

⁵² Δημήτρης Χαράλαμπος,ό.π.,σελ.70

⁵³ Από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έως το 1975, οι εφοπλιστές είχαν κάτω από τον έλεγχό τους τη δεύτερη μεγαλύτερη ομάδα εμπορικών τραπεζών, στην Ελλάδα, που υπολογιζόταν στο 30%-35% του συνόλου των πιστώσεων προς την οικονομία. Έτσι, μπορούσαν να επηρεάσουν σημαντικά το μηχανισμό επενδυτικών αποφάσεων και την κατανομή των πόρων στην οικονομία ένα μεγάλο μέρος των οποίων κατευθύνθηκε προς οργανισμούς και εταιρείες που οι ίδιοι έλεγχαν. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Κράτος και Εφοπλιστές στην Ελλάδα(1945-1975). Μια Άρρηκτη Σχέση», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.),Τόμος Α΄, Αθήνα, «Άματα», 1992,σελ.136-137.

⁵⁴ Για το χαρακτήρα της Ν.Ε. βλέπε, Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.5(υποσημείωση).

⁵⁵ Βλ. Ξενοφών Ζολώτας, «Η Έκθεση του κ.Βαρβαρέσου και η Οικονομική Ανάπτυξη», στο Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεση Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002,σελ.419-443

τη γεωργία, ιδιαίτερη θέση δίνεται στις λίγες νέες βιομηχανίες οι οποίες κρίθηκαν βιώσιμες και θεωρήθηκαν ότι αποτελούν τη βάση για την ανάπτυξη άλλων βιομηχανιών και την εξοικονόμηση πολλών εκατομμυρίων \$ ετησίως. Μεταξύ αυτών είναι οι βιομηχανίες αζώτου, σόδας, και άλλες μεταλλουργικές βιομηχανίες. Παράλληλα επιδιώκεται η προώθηση των υφιστάμενων βιομηχανιών και προβλέπεται η ορθολογική εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου. Το πρόγραμμα αυτό αποτελεί το *minimum* της βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας. Ο δε χαρακτηρισμός του ως φιλόδοξου ή υπερφίαλου είναι απόλυτα αστήρικτος». ⁵⁶

Παρόλα αυτά, η οικονομική αναγκαιότητα για «...μετατόπιση του πληθυσμού από τη γεωργία προς τη βιομηχανία...» ⁵⁷ δηλαδή η ρύθμιση της ροής του αγροτικού πληθυσμού προς αναπτυσσόμενο αστικό τομέα της οικονομίας, για την εξασφάλιση της απαραίτητης εργατικής δύναμης στο πλαίσιο μιας τυπικής διαδικασίας βιομηχανικής ανάπτυξης, αποτέλεσε, τελικά, μια επίφαση.

Πιο συγκεκριμένα, η δημιουργία εθνικής βιομηχανίας είναι μακροχρόνια και επίπονη διαδικασία και αποτέλεσμα μακροχρόνιας διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίων και δημιουργίας νέων κοινωνικών δομών, με την Ελλάδα να μην μπορεί, βασισμένη στην οικονομία της αγοράς, να κάνει ένα τόσο μακροχρόνιο βήμα μέσα σε λίγα χρόνια. Επιπλέον, η ελληνική αστική τάξη είχε μια πολύ μακριά μεταπρατική παράδοση που είχε πολύ μικρή σχέση με παραγωγικές διαδικασίες και έτσι ο σκοπός της ήταν συγκεκριμένος: το κέρδος και η διατήρηση της εξουσίας της. Άλλωστε, οι ίδιοι νόμοι της διεθνούς αγοράς καθιστούσαν μια τέτοια διαδικασία απαγορευτική με την αυτόματη εξάρτηση της εσωτερικής από την εξωτερική αγορά να μην επιτρέπει μια αυτοδύναμη εκβιομηχάνιση. Τέλος, κατά τη δεκαετία του 1950, οι αρνητικοί παράγοντες για την βιομηχανική επενδυτική δραστηριότητα ήταν οι ανάγκες και τα προβλήματα του μητροπολιτικού κεφαλαίου καθώς και το τεράστιο πρόβλημα της περιορισμένης εσωτερικής αγοράς. ⁵⁸

Επομένως, η πολιτική ρύθμισης της αγροτικής εξόδου δεν είχε σκοπό τη στελέχωση των ελληνικών βιομηχανιών, μεταμορφώνοντας τους αγρότες σε βιομηχανικούς εργάτες. Στην πραγματικότητα, στόχο είχε αυτοί οι αγρότες να αποτελέσουν οργανικό τμήμα των βιομηχανικών εργατών των ανεπτυγμένων οικονομιών της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. ⁵⁹

Έτσι, παρά τις διακηρύξεις για βιομηχανική ανάπτυξη, με τη συμμετοχή του ξένου και του διεθνούς ελληνικού κεφαλαίου - οι οποίες βρήκαν τη θεσμοθετημένη τους έκφραση στο άρθρο 112 του Συντάγματος του 1952 και στο νόμο 2687/1953 - η εγκατάλειψη του αγροτικού τομέα της οικονομίας αποτέλεσε, ουσιαστικά, μια λανθάνουσα πολιτική εξωτερικής μετανάστευσης.

Αυτή η λανθάνουσα μεταναστευτική πολιτική πήρε και την έκδηλη, επίσημη, μορφή της και παρατίθεται στη συνέχεια του Υπομνήματος του Τριετούς Προγράμματος (1950-53) του Υπουργείου Συντονισμού ⁶⁰ ένας από τους συντάκτες του οποίου ήταν ο Ζολώτας: ⁶¹ «...η μετανάστευσις θα καταβληθεί προσπάθεια να οργανωθεί και να κατευθυνθεί ιδίως εις χώρας όπου αι συνθήκαι είναι ευνοϊκαί δια το ελληνικόν στοιχείον...Αλλά και η προσωρινή μετανάστευσις ενδιαφέρει ιδιαίτερος την

⁵⁶ Ο.π.,σελ.438-439(απόδοση στη δημοτική)

⁵⁷ Ο.π.,σελ.437

⁵⁸ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.65-66,81

⁵⁹ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.8(υποσημείωση)

⁶⁰ Το 1951, λίγο μετά τη λήξη του Εμφυλίου, η χάραξη των κατευθυντήριων γραμμών της μεταναστευτικής πολιτικής ανατέθηκε σε ειδική επιτροπή του Υπουργείου Συντονισμού. Λίνα Βεντούρα, *Ελληνες Μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη,1999,σελ.88

⁶¹ Βλ. Ξενοφών Ζολώτας, «Η Έκθεσις του κ.Βαρβαρέσου...»,ό.π.,σελ.438-439

ελληνικήν κυβέρνησιν. Αύτη θα συμβάλει ουσιωδώς εις την μείωσιν των δυσχερειών τας οποίας αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία έξω, παραλλήλως θα εβοήθει εις την κάλυψιν των εις εργατικές χείρας ελλειμμάτων των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Προς τούτο, η ελληνική κυβέρνησις θα επιδιώξει την σύναψιν συμφωνιών μετά χωρών εισδοχής μεταναστών».⁶²

Η δυσπόστατη και ιδιότυπη αυτή μεταναστευτικής πολιτική, δηλαδή η πολιτική επιλογή της άμεσης και έμμεσης ενθάρρυνσης της μετανάστευσης των αγροτικών μαζών προς το εξωτερικό,⁶³ αποτυπώθηκε στις διμερείς και πολυμερείς συμβάσεις που υπέγραψε η χώρα και οι οποίες στόχευαν: αφενός, στη μείωση της ανεργίας,⁶⁴ αφετέρου, μέσω των μεταναστευτικών εμβασμάτων, στη βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών⁶⁵ και στη χρηματοδότηση της οικονομικής ανάπτυξης.⁶⁶

Συνολικά, λοιπόν, τα προβλήματα των εξωτερικών λογαριασμών της χώρας και της ανεργίας δεν αντιμετωπίστηκαν στο πλαίσιο μιας αναπτυξιακής πολιτικής που θα εδραζόταν στο παραγωγικό αγροτικό κεφάλαιο, προς εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου – προώθηση αγροτικών εξαγωγών⁶⁷ – αλλά, απεναντίας, αντιμετωπίστηκαν στο πλαίσιο μιας διαδικασίας οικονομικής μεγέθυνσης που εδράστηκε στα μεταναστευτικά εμβάσματα και τους λοιπούς άδηλους πόρους - ναυτιλιακό συνάλλαγμα, τουριστικό συνάλλαγμα – για την ενίσχυση του ισοζυγίου πληρωμών, προς κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου.

Συνεπώς, η ενδοαστική διαμάχη Βαρβαρέσου – Ζολώτα, αναφορικά με την αναπτυξιακή στρατηγική, δεν σκιαγραφεί τη σύγκρουση μεταξύ του παραγωγικού αγροτικού κεφαλαίου και του παραγωγικού βιομηχανικού κεφαλαίου αλλά αποκαλύπτει, στην πραγματικότητα, την σύγκρουση μεταξύ του παραγωγικού και του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου στην «λογική» του οποίου, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, υποτάχτηκαν οι μετεμφυλιακές πολιτικοοικονομικές επιλογές, με κυρίαρχη αυτή της εξωτερικής μετανάστευσης.

Ουσιαστικά, η πολιτική εξαγωγής του εργατικού δυναμικού αποτέλεσε υποκατάστατο της εφαρμοστέας μακροοικονομικής πολιτικής - αλλά και της πολιτικής απασχόλησης, μέσω της εξαγωγής της ανεργίας στο εξωτερικό – καθώς τα μεταναστευτικά εμβάσματα και οι λοιποί άδηλοι πόροι απέβησαν το καθοριστικό

⁶²Το απόσπασμα παρατίθεται στο Σάββας Ρομπόλης, *Η Μετανάστευση Από και Προς την Ελλάδα: Απολογισμοί και Προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007, σελ. 38

⁶³Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση του Demetrios G. Papademetriou, «Illusions and Reality in International Migration: Migration and Development in post World War II Greece», *International Migration*, 23:2(1985), pp. 213-215, όπου με βάση την επίσημη εγκατάλειψη του αγροτικού τομέα της οικονομίας, έτσι όπως αποτυπώθηκε στα διαρθρωτικά προβλήματα της γεωργίας, αποπειράται να εξηγήσει την εξωτερική μετανάστευση, μέσω των μηχανισμών της εσωτερικής μετανάστευσης.

⁶⁴Στην περίοδο του προγράμματος 1950-53 προβλεπόταν η εξακολούθηση της ανεργίας και η αντιμετώπισή της με ευρείας κλίμακας μετανάστευση. Σάββας Ρομπόλης, *ό.π.*, σελ. 37-38

⁶⁵Οι αρμόδιοι στη λήψη των σχετικών αποφάσεων, όπως ο Υπουργός Εσωτερικών Ι. Νικολίτσας (1955), υπολόγιζαν ιδιαίτερα τη σημασία των μεταναστευτικών εμβασμάτων, για την κάλυψη των ελλειμμάτων του ισοζυγίου πληρωμών (Λίνα Βεντούρα, *ό.π.*, σελ. 88): «*Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι κατά τα δύο τελευταία έτη 1953 και 1954 τα μεταναστευτικά εμβάσματα υπερτερούσι τριπλασιασθέντα έναντι του 1952 και προηγούμενων ετών, διπλασιάσθησαν δε έναντι των τουριστικών και ναυτιλιακών τοιούτων[...]. Τούτο οφείλεται εις την επιτυχή μεταναστευτικήν κίνησιν των τελευταίων ετών ήτις κατά τα προσεχή έτη θα είναι μάλλον αποδοτική.*» Το απόσπασμα παρατίθεται στο *ό.π.*

⁶⁶ Σάββας Ρομπόλης, *ό.π.*, σελ. 38

⁶⁷Καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, η παραγωγή προϊόντων που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης στην ελληνική γεωργία δεν σημείωσε πρόοδο και, έτσι, η απουσία διαρθρωτικών μεταβολών είχε ως επακόλουθο η αύξηση του αγροτικού προϊόντος να προέλθει από αγαθά που προορίζονταν για εγχώρια κατανάλωση και όχι για εξαγωγές. Αυτά τα αγαθά αντιπροσώπευαν το 60% περίπου του όγκου της γεωργικής παραγωγής. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, *ό.π.*, σελ. 39

εργαλείο για την εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών και, κατ' επέκταση, για τη διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας για μία περίπου εικοσαετία.⁶⁸

1.4 Εξωτερική μετανάστευση και νομισματική σταθερότητα: η μεταναστευτική πολιτική ως υποκατάστατο της μακροοικονομικής πολιτικής

Το δόγμα της μακροοικονομικής παρέμβασης, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, κινείται γύρω από την επιδίωξη του σκοπού της νομισματικής σταθερότητας.⁶⁹ Η μακροοικονομική πολιτική, ως προς τις γενικές της γραμμές, δεν αλλάζει θεμελιωδώς ως το 1972-73.⁷⁰

Οι θεμελιώδεις άξονες για την επίτευξη του σκοπού της νομισματικής σταθερότητας συγκροτούνται, αφενός, από την άσκηση περιοριστικής δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής, για την καταπολέμηση του πληθωρισμού, αφετέρου, και σε άμεση διασύνδεση με τον προηγούμενο άξονα, από την άσκηση μιας πολύπλευρης συναλλαγματικής πολιτικής, εξαιτίας της ανάγκης εισροής ξένου συναλλάγματος για την εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών.⁷¹ Ακριβέστερα, καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, οι σκοποί της δημοσιονομικής πολιτικής - ισοσκελισμένος προϋπολογισμός, περιοριστική εισοδηματική πολιτική - μετατράπηκαν, κατά ένα μέρος, σε μέσα για την επίτευξη των σκοπών της νομισματικής πολιτικής - νομισματική ισορροπία και νομισματική σταθερότητα⁷² - ενώ, την ίδια στιγμή, οι σκοποί της νομισματικής πολιτικής μετατράπηκαν, επίσης, κατά ένα μέρος, σε μέσα για την επίτευξη των σκοπών της συναλλαγματικής πολιτικής - εισροή ξένου συναλλάγματος, κυρίως, με τη μορφή άδηλων πόρων.⁷³

1.4.1 Η καταπολέμηση του πληθωρισμού και η επίτευξη του σκοπού της νομισματικής ισορροπίας

Οι ισχυρές πληθωριστικές πιέσεις της μεταπολεμικής περιόδου, και μέχρι το 1955, οφείλονταν, κυρίως, σε νομισματικά αίτια τα οποία σχετίζονταν με την έκδοση πληθωριστικού χρήματος από την κεντρική τράπεζα, αφενός, για τη χρηματοδότηση των παραγωγικών κλάδων της οικονομίας⁷⁴ και, αφετέρου, για την κάλυψη των δημοσιονομικών ελλειμμάτων.⁷⁵ Η έκδοση νέου χρήματος, σε συνδυασμό με την υψηλή εισοδηματική ταχύτητα κυκλοφορίας του, δημιουργούσε ενεργή υπερζήτηση και έθετε σε κίνηση τη διαδικασία του νομισματικού πληθωρισμού που συνεπαγόταν νομισματική αστάθεια και, γενικότερα, οικονομική ανισορροπία (εξάρθρωση

⁶⁸ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.6-8

⁶⁹ Ο.π.,σελ.2 - Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.174 και Δημήτρης Χαράλαμπος, ό.π.,σελ.82

⁷⁰ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.141

⁷¹ Για το περίγραμμα των μακροοικονομικών επιλογών της υπό εξέταση μετεμφυλιακής περιόδου, βλέπε Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.52-58

⁷² Η εξάρτηση της δημοσιονομικής από τη νομισματική πολιτική, για την επίτευξη των σκοπών της νομισματικής ισορροπίας και της νομισματικής σταθερότητας, αποδεικνύει τον μονεταριστικό χαρακτήρα της μακροοικονομικής παρέμβασης. Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.

⁷³ Ο.π.,σελ.4

⁷⁴ Μέχρι το 1956, η Τ.Ε. υπήρξε η βασική πηγή χρηματοδότησης των παραγωγικών κλάδων της οικονομίας, με τις χορηγούμενες πιστώσεις να συνιστούν, το 1950, το 60% περίπου των συνολικών πιστώσεων και, το 1955, το 46%.(Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.167-168). Προς αυτή την εξέλιξη εξαναγκάστηκαν, οι νομισματικές αρχές, κατά βάση, λόγω της περιορισμένης αποταμιευτικής βάσης της ελληνικής οικονομίας, αλλά και εξαιτίας των συχνών πολιτικών ανωμαλιών και των αλληπάλληλων πληθωρισμών που απομάκρυναν, κατά καιρούς, και τις λίγες αποταμιεύσεις από την πιστωτική αγορά.(Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.88-89)

⁷⁵ Βλ.Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.88

πιστωτικού-τραπεζικού συστήματος, στροφή αποταμιεύσεων σε αντιπαραγωγικές επενδύσεις, κερδοσκοπία, κλπ.).⁷⁶

Οι παραπάνω δημοσιονομικές και πιστωτικές εξελίξεις αποτυπώθηκαν στις μεταβολές της προσφοράς χρήματος⁷⁷ οι οποίες, λόγω της έντονης αυξητικής τους τάσης – η οποία υπερέβαινε και τις αντίστοιχες αυξήσεις όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών χωρών - έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση των μεταπολεμικών νομισματικών συνθηκών της χώρας.⁷⁸

Αναλυτικότερα, στην περίοδο πριν το 1955, οι αυξήσεις της προσφοράς χρήματος υπερέβαιναν κατά πολύ την απορροφητικότητα της οικονομίας σε μέσα πληρωμής⁷⁹ γεγονός που συνεπαγόταν γενικές πληθωριστικές πιέσεις.⁸⁰ Έτσι, μεταξύ των ετών 1951-56 όπου η μέση ετήσια αύξηση των χρηματικών εισοδημάτων κινήθηκε στο 16,9%, υπερβαίνοντας κατά πολύ τη μέση ετήσια αύξηση της εγχώριας παραγωγής που κινήθηκε στο 6,7%, οι πληθωριστικές πιέσεις υπήρξαν έντονες.⁸¹

Οι πληθωριστικές πιέσεις επιτάθηκαν όχι μόνο από τις ποσοτικές μεταβολές της προσφοράς χρήματος αλλά και από τις μεταβολές της ταχύτητας της κυκλοφορίας των μέσων πληρωμής.⁸² Η επικρατήσασα δυσπιστία προς τη δρχ., της οποίας η αγοραστική αξία υφίστατο έντονες πιέσεις από έτος σε έτος, είχε περιορίσει σημαντικά την αναλογία των περιουσιακών στοιχείων τα οποία διατηρούνταν με τη μορφή δρχ., με αυτή τη μείωση της ρευστότητας της οικονομίας να συνεπάγεται επίταση των πληθωριστικών φαινομένων τα οποία προκαλούσε, κατ' αρχήν, η υπέρμετρη αύξηση της προσφοράς χρήματος.⁸³

Οι πληθωριστικές πιέσεις αποτυπώθηκαν στις διακυμάνσεις του γενικού επιπέδου των τιμών, καθώς, μεταξύ 1950-56, σημειώθηκε αύξηση του επιπέδου των τιμών χονδρικής πώλησης με μέσο ετήσιο ρυθμό 10,6% και των τιμών καταναλωτή

⁷⁶ Ο.π.,σελ.89 και Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.167-168

⁷⁷ Στην Ελλάδα, ως προσφορά χρήματος λαμβανόταν το σύνολο των κυκλοφορούντων τραπεζογραμμάτων και κερμάτων, όπως και οι καταθέσεις όψεως. Αυτή η σύνθεση της προσφοράς χρήματος στηριζόταν στην αγγλοσαξωνική αντίληψη η οποία, στη βάση του κριτηρίου ανταλλαγής, θεωρεί ως μέσα πληρωμής μόνο τα τραπεζογραμμάτια, τα κέρματα και τις καταθέσεις όψεως. Όμως, οι καταθέσεις όψεως δεν είχαν, για την προσφορά χρήματος της ελληνικής οικονομίας, τη σημασία την οποία είχαν αυτές για πολλές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής οι οποίες είχαν ανεπτυγμένο τραπεζικό μηχανισμό. Σ' αυτές τις χώρες, όπου γινόταν ευρύτατη χρήση του λογιστικού χρήματος, οι καταθέσεις όψεως αποτελούσαν το σημαντικότερο τμήμα της προσφοράς χρήματος. Αντίθετα, στην Ελλάδα, λόγω της μη χρήσης, σε ευρεία κλίμακα, του θεσμού των πληρωμών με επιταγές το μεγαλύτερο ποσοστό της προσφοράς χρήματος συνίστατο από τραπεζογραμμάτια και κέρματα. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.105-106

⁷⁸ Ο.π.,σελ.106-107

⁷⁹ Η αύξηση των χρηματικών εισοδημάτων, με ρυθμό ταχύτερο εκείνου των διαθέσιμων πόρων, δημιουργεί υπερβολική αγοραστική δύναμη στο κοινό η οποία, κατά κανόνα, οδηγεί στο πληθωρισμό ο οποίος εκδηλώνεται: πρώτον, με την άνοδο των τιμών και περαιτέρω ενδεχόμενη άνοδο των αμοιβών και, δεύτερον, με την αύξηση των εισαγωγών και ενδεχόμενη μείωση των εξαγωγών. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.162

⁸⁰ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.106-107

⁸¹ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.164

⁸² Είναι δυνατό η πληθωριστική πίεση, την οποία προκαλεί μια υπέρμετρη αύξηση της προσφοράς χρήματος, να επιταθεί αν αυξηθεί η ταχύτητα της κυκλοφορίας, δηλαδή μειωθεί η ρευστότητα της οικονομίας, με άλλα λόγια αν από ψυχολογικά αίτια τα άτομα αποφασίσουν να διατηρούν μικρότερο ποσοστό των περιουσιακών στοιχείων με τη μορφή μέσων πληρωμής από ότι διατηρούσαν προηγουμένως. Αντίθετα, είναι δυνατό μια αύξηση της προσφοράς χρήματος να οδηγήσει σε πληθωριστική ύψωση του επιπέδου των τιμών αν αυξηθεί η ρευστότητα δηλαδή αν οι ιδιώτες, για διάφορους λόγους, αποφασίσουν να διατηρούν μεγαλύτερο μέρος των περιουσιακών τους στοιχείων με την μορφή μέσων πληρωμής από ότι προηγουμένως. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.110-111

⁸³ Ο.π.,σελ.111

με μέσο ετήσιο ρυθμό 8,5%.⁸⁴ Η έντονη ανοδική τάση των τιμών και η ψυχολογία του πληθωρισμού είχαν, μεταξύ άλλων, ως αποτέλεσμα την αποθησαύριση χρυσών λιρών, την έλλειψη παραγωγικών επενδύσεων, τη στροφή προς τις οικοδομές και την επιφυλακτικότητα στις τραπεζικές καταθέσεις.⁸⁵

Τα αίτια του μεταπολεμικού πληθωρισμού και η επιδίωξη του σκοπού της νομισματικής ισορροπίας σκιαγράφησαν, σε μεγάλο βαθμό, την άσκηση της νομισματικής πολιτικής στην λογική και τους στόχους της οποίας εντάχθηκε ως μέσο και η άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής.

Όπως είδαμε, μέχρι και το 1955, τα σοβαρά ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού αποτέλεσαν την κύρια αιτία των έντονων πληθωριστικών φαινομένων - έκδοση νέου χρήματος για την κάλυψη του δημοσιονομικού ελλείμματος. Από το 1955 και μετά άρχισαν να αποκαθίστανται ομαλότερες συνθήκες στο δημοσιονομικό τομέα και σε αυτό συνέβαλλε, κυρίως, η ασκηθείσα δημοσιονομική πολιτική αύξησης των φορολογικών εσόδων και περιστολής των δαπανών, με αποτέλεσμα ο προϋπολογισμός (καταναλωτικός προϋπολογισμός), από το 1957 και μετά, να παρουσιάζει συνεχώς πλεόνασμα.⁸⁶

Η δημοσιονομική πολιτική του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού αποτυπώθηκε εμμέσως και στους ρυθμούς αύξησης της προσφοράς χρήματος.⁸⁷ Έτσι, μεταξύ των ετών 1957-62, η μέση ετήσια αύξηση των χρηματικών εισοδημάτων κινήθηκε στο 6,8%, υπερβαίνοντας ελάχιστα τη μέση ετήσια αύξηση της εγχώριας παραγωγής που κυμάνθηκε στο 5,8%, με αποτέλεσμα και την εξασθένηση των πληθωριστικών πιέσεων.⁸⁸

Καθοριστικό ρόλο στην παραπάνω ρυθμιστική εξέλιξη της προσφοράς χρήματος έπαιξε και η ασκούμενη νομισματική πολιτική η οποία κινήθηκε προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης της ομαλής λειτουργίας του πιστωτικού συστήματος, καθώς η απόκτηση της ίδιας ρευστότητας των εμπορικών τραπεζών και η δυνατότητα χρηματοδότησης της οικονομίας με ίδια διαθέσιμα αποτελούσε βασική προϋπόθεση⁸⁹ για τη νομισματική σταθεροποίηση.⁹⁰

Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε η νομισματική πολιτική, σχετικά με τα επιτόκια, όταν σημειώθηκε σχετική βελτίωση του κλίματος μετά την υποτίμηση του 1953 και άρχισε να διαφαίνεται η τάση για σταθεροποίηση των τιμών, ενώ, αντίστοιχα, υποχωρούσε η επιφύλαξη του κοινού προς τη δρχ..⁹¹

Άλλωστε, η εξάρθρωση του πιστωτικού συστήματος, κατά την περίοδο προσαρμογής της δρχ. (1953-55) δεν επέτρεπε την άσκηση αποτελεσματικής νομισματικής πολιτικής, μέσω των επιτοκίων, γεγονός που αποδεικνύεται από την απόφαση της Ν.Ε. να μειώσει τα επιτόκια χορηγήσεων από 16% σε 12%, τον

⁸⁴ Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.46(πίνακας)

⁸⁵ Ο.π., σελ.45

⁸⁶ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.153,156

⁸⁷ Για τη στενότητα της σχέσης μεταξύ αύξησης της προσφοράς χρήματος και δημοσιονομικού ελλείμματος, βλέπε Γιώργος Αλογοσκούφης, *Μακροοικονομική Πολιτική και Κυκλικές Διακυμάνσεις στην Ελλάδα: 1951-1980*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1986, σελ.89

⁸⁸ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.165

⁸⁹ Η αδυναμία συγκέντρωσης των αποταμιεύσεων στις τράπεζες ήταν αίτιο πληθωρισμού διότι αποτελούσε έναν από τους κύριους παράγοντες διόγκωσης της νομισματικής κυκλοφορίας μια που, εξαιτίας της έλλειψης ιδίων διαθεσίμων των τραπεζών, η χρηματοδότηση της οικονομίας γινόταν αναγκαστικά με κεφάλαια της κεντρικής τράπεζας. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.81-82

⁹⁰ Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.99

⁹¹ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.83

Ιανουάριο του 1954,⁹² και σε 10%, τον Ιανουάριο του 1955 – προκειμένου να πιέσει να επιτόκια της εξωτραπεζικής αγοράς⁹³ - εν μέσω πληθωριστικών πιέσεων τόσο από την έκδοση χρήματος, για την κάλυψη των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και των πιστωτικών αναγκών της οικονομίας, όσο και από την υψηλή ταχύτητα της εισοδηματικής κυκλοφορίας του χρήματος.

Όταν, λοιπόν, υπήρξε σχετική βελτίωση των οικονομικών συνθηκών, ως μέσο προσέλκυσης των αποταμιεύσεων στις τράπεζες χρησιμοποιήθηκε η άνοδος του επιτοκίου καταθέσεων το οποίο πλέον μπορούσε να λειτουργήσει ως κίνητρο, εξαιτίας της παύσης των κινδύνων απαξίωσης τόσο της απόδοσης όσο και της αξίας των καταθέσεων από τον πληθωρισμό. Έτσι, το Μάιο του 1956, το επιτόκιο καταθέσεων ταμειυτηρίου και προθεσμίας αυξήθηκε από 7% σε 10% και, μέχρι το τέλος του έτους, οι καταθέσεις ταμειυτηρίου υπερτριπλασιάστηκαν, έχοντας αυξητική τάση⁹⁴ - ο αριθμός των καταθετών ταμειυτηρίου από 168.520, στο τέλος του 1955, ανήλθε σε 1.394.000, στο τέλος του 1963.⁹⁵

Η άσκηση της νομισματικής πολιτικής, αναφορικά με τα επιτόκια, σε συνδυασμό με την πολιτική του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, απέβη τριπλά επωφελής για την καταπολέμηση του πληθωρισμού και την επίτευξη του σκοπού της νομισματικής ισορροπίας. Ειδικότερα, μέσω της συγκέντρωσης των αποταμιεύσεων στις τράπεζες μειώθηκε: Πρώτον, η συμμετοχή των κεφαλαίων του εκδοτικού προνομίου στην πιστοδότηση της οικονομίας⁹⁶ - άμεση μείωση της προσφοράς χρήματος. Δεύτερον, η ποσότητα του χρήματος που βρισκόταν σε κυκλοφορία - μείωση της ζήτησης. Τρίτον, κατ' ακολουθία των προηγούμενων εξελίξεων, μειώθηκε εμμέσως η προσφορά χρήματος, προς εκπλήρωση του αξιώματος του Fullarton.⁹⁷

⁹² Το επιτόκιο καταθέσεων των ιδιωτών ορίστηκε, από την 1^η Αυγούστου 1954, στο χαμηλό επίπεδο του 7%. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.136

⁹³ Ο.π.

⁹⁴ Τη ριζική αλλαγή στάσης των αποταμιευτών αποδεικνύει το γεγονός ότι, στη συνέχεια, οι διαδοχικές μειώσεις των επιτοκίων δεν επηρέασαν την αυξητική τάση των τραπεζικών καταθέσεων. (Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.) Μετά τον εθισμό του κοινού στην τραπεζική κατάθεση και τη σε σημαντικό βαθμό βελτίωση της εν γένει οικονομικής κατάστασης, δεν κρίθηκε πλέον σκόπιμη η περαιτέρω διατήρηση τόσο υψηλών επιτοκίων για τις τραπεζικές καταθέσεις. Άλλωστε, αυτά τα υψηλά επιτόκια άρχισαν να δημιουργούν πρόβλημα χαμηλής αποδοτικότητας των εμπορικών τραπεζών, λόγω της μικρής διαφοράς μεταξύ αυτών των επιτοκίων και των επιτοκίων χορηγήσεων. Οι παραπάνω, κυρίως, λόγοι κατέστησαν επιβεβλημένη τη μείωση των επιτοκίων καταθέσεων κατά 2 μονάδες, μέσα στο 1957. Παράλληλα, προς αυτή τη μείωση, έγινε διαφορισμός μεταξύ του επιτοκίου καταθέσεων ταμειυτηρίου και προθεσμίας. Ενώ, δηλαδή, το επιτόκιο των καταθέσεων ταμειυτηρίου μειώθηκε από 10% σε 8%, το επιτόκιο των καταθέσεων προθεσμίας μειώθηκε από 10% σε 9%. Αυτός ο διαφορισμός έγινε προς το σκοπό προσέλκυσης καταθέσεων μακροπρόθεσμου χαρακτήρα μέσω των οποίων θα καθίστατο δυνατή η, μέχρις ενός βαθμού, κάλυψη των υπέρογκων αναγκών της οικονομίας σε μακροπρόθεσμα κεφάλαια. Παρόλο, όμως, το σχετικά υψηλότερο επιτόκιο των καταθέσεων προθεσμίας, δεν παρατηρήθηκε αύξηση της ροπής του κοινού προς τη μακροπρόθεσμη κατάθεση. (Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.137-138)

⁹⁵ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.

⁹⁶ Βλ. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.121

⁹⁷ Πρόκειται για την αρχή της επανάκαμψης του κυκλοφορούντος χαρτονομίσματος στην εκδοτική τράπεζα σε περίπτωση μη αγοράς αγαθών με τη βοήθειά του - «*law of the reflux*». (Μιχάλης Φαλιδόπουλος, *Η Κρίση του 1929 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι: Συμβολή στην Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος,1989,σελ.379). Αυτή η παραδοχή επιβεβαιώνεται από την υποχρέωση των εμπορικών τραπεζών να καταθέτουν άτοκα, στην κεντρική τράπεζα, ποσοστό των καταθέσεών τους. Μέχρι το 1956, οι εμπορικές τράπεζες υποχρεούνταν να καταθέτουν άτοκα το 12% των καταθέσεων όψεως και ταμειυτηρίου ιδιωτών και, επιπλέον, ορισμένο ποσοστό των καταθέσεων των δημοσίων οργανισμών. Από το 1956 η υποχρέωση περιορίστηκε μόνο στις ιδιωτικές καταθέσεις όψεως και ταμειυτηρίου, ενώ το ποσοστό των υποχρεωτικών καταθέσεων στην Τ.Ε. μειώθηκε σε 8%.

Έτσι, η επικρατήσασα, από τα τέλη του 1956, σχετική νομισματική ισορροπία είχε ως αποτέλεσμα η ετήσια αύξηση των τιμών να μην υπερβαίνει αυτή των ευρωπαϊκών χωρών και των Η.Π.Α.⁹⁸ Ειδικότερα, μεταξύ 1956-63, σημειώθηκε αύξηση του επιπέδου των τιμών χονδρικής πώλησης, με μέσο ετήσιο ρυθμό, μόνο 1,1% και των τιμών καταναλωτή,⁹⁹ με μέσο ετήσιο ρυθμό, μόνο 1,7%.¹⁰⁰ Συνολικά, για την περίοδο 1961-71, ο πληθωρισμός δεν πέρασε το 2,2%.¹⁰¹

Προς την κατεύθυνση καταπολέμησης του πληθωρισμού κινήθηκε και η πολιτική εξωτερικού εμπορίου που πλαισίωσε την υποτίμηση της δρχ., καθώς η σχετική απελευθέρωση των εισαγωγών(1953) είχε στόχο να διοχετεύσει ένα μέρος της ενεργής υπερζήτησης προς το εξωτερικό. Με άλλα λόγια, η χαλάρωση των πληθωριστικών φαινομένων οφειλόταν, κατά μεγάλο μέρος, στις αυξημένες εισαγωγές, διότι ένα μέρος της ενεργής υπερζήτησης διοχετεύθηκε στο εξωτερικό και, έτσι, δεν προκλήθηκαν ανοδικές τάσεις στο επίπεδο των τιμών.¹⁰² Έτσι, από το 1956 και μετά, σημαντικό μέρος της υπερβάλλουσας κοινωνικής δαπάνης είχε στραφεί σε εισαγόμενα αγαθά με τρόπο ώστε, από τη μια, το γενικό επίπεδο των τιμών να εμφανίζει σχετική σταθερότητα και, από την άλλη, το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών να διευρύνεται συνεχώς. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι αν και, βραχυχρόνια, κατορθώθηκε να εκλείψουν οι άμεσοι διαταρακτικοί παράγοντες από τους οποίους προέρχονταν οι πληθωριστικές πιέσεις - μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα και πληθωριστική χρηματοδότηση της οικονομίας - δεν είχαν δημιουργηθεί, ακόμη, οι προϋποθέσεις εξασφάλισης μονιμότερης και περισσότερο οργανικής¹⁰³ νομισματικής σταθερότητας.¹⁰⁴

Τον Οκτώβριο του 1963, παρασχέθηκε η δυνατότητα, στις τράπεζες, να επενδύουν το 3% των καταθέσεων τους στην Τ.Ε. σε έντοκα γραμμάτια του δημοσίου, περιορίζοντας, έτσι, σε 5% τις άτοκες υποχρεωτικές καταθέσεις στην εκδοτική τράπεζα.(Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*»,ό.π.,σελ.89-90)

⁹⁸ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*»,ό.π.,σελ.55

⁹⁹ Οι ετήσιες μεταβολές του δείκτη τιμών καταναλωτή, κατά την περίοδο 1955-73, εξελίχθηκαν ως εξής:1955(5,7%), 1956(3,7%), 1957(2,3%), 1958(1,4%), 1959(2,4%), 1960(1,6%), 1961(1,9%), 1962(-0,4%), 1963(2,9%), 1964(0,9%), 1965(3,1%), 1966(5,0%), 1967(1,7%), 1968(0,3%), 1969(2,5%), 1970(2,9%), 1971(3,0%), 1972(4,3%), 1973(15,5%). Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου, *Η Ελληνική Οικονομία στη «Μακρά Διάρκεια», 1954-2005*,Αθήνα,Πόλις,2008,σελ.217(πίνακας)

¹⁰⁰ Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*»,ό.π.,σελ.48(πίνακας)

¹⁰¹ Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.312-313

¹⁰² Με τη διεύρυνση του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών μειωνόταν, ταυτόχρονα, και η προσφορά χρήματος, εξαιτίας της απορρόφησης δρχ. από την κυκλοφορία από την αγορά συναλλάγματος για την πραγματοποίηση των εισαγωγών. Βλέπε Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.109-110. Για τη διασύνδεση προσφοράς χρήματος και εισαγωγών, βλέπε και Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*»,ό.π.,σελ.90

¹⁰³ Εκτός από τα νομισματικά και ψυχολογικά αίτια ο πληθωρισμός, στην ελληνική οικονομία, είχε και οργανικά αίτια που συνδέονταν με την ανεπαρκή οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Από αυτά τα αίτια τα βασικότερα ήταν οι ειδικές διαρθρωτικές στενότητες, υπό τις οποίες λειτουργούσε ο παραγωγικός μηχανισμός της χώρας, η υψηλή ροπή προς κατανάλωση και η αύξηση των χρηματικών εισοδημάτων με ρυθμό ταχύτερο της αύξησης των πραγματικών, λόγω της πίεσης της υποαπασχόλησης. Έτσι, κάθε αύξηση της ενεργού ζήτησης που προσέκρουε σε ανελαστικότητα επέκτασε της παραγωγής λόγω των υφιστάμενων ειδικών στενοτήτων, κατέληγε σε πληθωριστική ύψωση των τιμών. Άλλωστε, η υψηλή ροπή για κατανάλωση, που οφειλόταν, κατά βάση, στο χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα όπως, επίσης, και στην πολυτελή διαβίωση των ανώτερων εισοδηματικών τάξεων, εκδηλωνόταν με την γρήγορη μετατροπή των εισοδημάτων σε ζήτηση καταναλωτικών αγαθών, τόσο εγχώριων όσο και εισαγόμενων, με συνέπεια την άσκηση πληθωριστικών πιέσεων. Τέλος, η ύπαρξη, σε ευρεία έκταση, της υποαπασχόλησης και του παρασιτισμού πίεζε προς τη δημιουργία χρηματικών εισοδημάτων, χωρίς αντίστοιχη παραγωγή αγαθών, με συνέπεια την εκδήλωση πληθωριστικών φαινομένων. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.88

1.4.2 Η πολιτική εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών και η επίτευξη του σκοπού της νομισματικής σταθερότητας

Μετά τη σχετική απελευθέρωση των εισαγωγών και δεδομένης της εξάρτησης από αυτές - ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο - το κρίσιμο ζήτημα για την επίτευξη των σκοπών της μακροοικονομικής πολιτικής, μετά την καταπολέμηση του πληθωρισμού και την επίτευξη νομισματικής ισορροπίας, ήταν οι εξελίξεις στο ισοζύγιο πληρωμών οι οποίες θα διασφάλιζαν την επίτευξη νομισματικής σταθερότητας δηλαδή τη σταθερή ισοτιμία της δρχ. με τα ξένα νομίσματα.

Η εξάρτηση της επίτευξης του σκοπού της νομισματικής σταθερότητας και, κατ' επέκταση, των σκοπών της μακροοικονομικής παρέμβασης από την ακώλυτη εισροή ξένου συναλλάγματος, κυρίως, υπό τη μορφή των άδηλων πόρων¹⁰⁵ μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε την πρωτοκαθεδρία της συναλλαγματικής πολιτικής, έναντι της νομισματικής και της δημοσιονομικής, στο εσωτερικό του «*πυρήνα*» της μακροοικονομικής παρέμβασης - γεγονός που, ταυτόχρονα, αναδεικνύει και τον «*περιφερειακό*» της χαρακτήρα.¹⁰⁶

Παράλληλα, η διαπίστωση για την πρωτοκαθεδρία της συναλλαγματικής πολιτικής μας επιτρέπει: Πρώτον, να συμπεράνουμε πως η μεταναστευτική πολιτική αποτέλεσε το μέσο για την επίτευξη των σκοπών της συναλλαγματικής πολιτικής και συγκεκριμένα την ενίσχυση των εισροών ξένου συναλλάγματος υπό τη μορφή των άδηλων πόρων - μεταναστευτικά εμβάσματα.¹⁰⁷

Δεύτερον, στην ίδια λογική, να εντάξουμε τη στρατηγική απέναντι στο ξένο κεφάλαιο (άρθρο 112 του Συντάγματος του 1952 και νόμος 2687/53) στην πολιτική εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών.¹⁰⁸ Ουσιαστικά, και εδώ, το διακηρυχθέν μετεμφυλιακό πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης - εκβιομηχάνιση μέσω του ξένου και διεθνούς ελληνικού κεφαλαίου - αποτέλεσε μέσο για την επίτευξη των σκοπών της συναλλαγματικής πολιτικής - εισροή ξένου κεφαλαίου, μέσω της διενέργειας άμεσων ξένων επενδύσεων.

Τρίτον, να συμπεράνουμε, επίσης, ότι το ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς για τα υπαγόμενα στην ελληνική σημαία πλοία των ελλήνων εφοπλιστών, υπάκουε στη λογική των σκοπών της συναλλαγματικής πολιτικής - εισροή ναυτιλιακού συναλλάγματος.¹⁰⁹

Αποχρώσα αποτύπωση της ιεραρχικής διάταξης των επιμέρους τριών συνιστωσών του «*πυρήνα*» της μακροοικονομικής πολιτικής, μέσα από την οποία αναδεικνύεται η πρωτοκαθεδρία της συναλλαγματικής πολιτικής, αποτέλεσε και η πολιτική απόφαση της υποτίμησης της δρχ., έναντι του δολαρίου των Η.Π.Α..¹¹⁰

¹⁰⁴ Ο.π.,σελ.90,99. Για την εξαγωγή του πληθωρισμού προς το εξωτερικό, μέσω της διεύρυνσης του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών, βλέπε και Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*»,ό.π.,σελ.54-55

¹⁰⁵ Για την εξάρτηση της επίτευξης των σκοπών της μακροοικονομικής παρέμβασης από την εισροή ξένου συναλλάγματος υπό τη μορφή άδηλων πόρων, βλέπε και Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*»,ό.π.,σελ.55-56

¹⁰⁶ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.3-4

¹⁰⁷ Ο.π.,σελ.8

¹⁰⁸ Βλ. Αναστάσιος Γιαννίσης, «Το Ξένο Κεφάλαιο στην Ελλάδα», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.),Αθήνα,Παπαζήση,1978,σελ.198 - Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.71 και Στέλλα Καραγιάννη - Αγγελική Νικολάου, «Βιομηχανική Πολιτική στις Πρώτες Μεταπολεμικές Δεκαετίες: Χωρικές και Κλαδικές Διαστάσεις», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.110

¹⁰⁹ Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*»,ό.π.,σελ.149-150 και Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.437

¹¹⁰ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.4

Η νομισματική μεταρρύθμιση του 1953 είχε διπλό στόχο, αναφορικά με την εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών και, κατ' επέκταση, για τη διατήρηση της νέας ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας. Πρώτον, μέσω της υποτίμησης της δρχ., κατά 50%, έναντι του δολαρίου των Η.Π.Α. - από 15.000δρχ./δολάριο σε 30.000δρχ./δολάριο - να καταστήσει πιο ανταγωνιστικά τα ελληνικά προϊόντα στις διεθνείς αγορές, ενισχύοντας, έτσι, τα συναλλαγματικά έσοδα από την αύξηση των εξαγωγών.¹¹¹

Δεύτερον, να μειώσει τις εισαγωγές και, έτσι, τις συναλλαγματικές δαπάνες, εξαιτίας της ανόδου των τιμών των εισαγόμενων εμπορευμάτων από την 100% μεταβολή της τιμής του ξένου συναλλάγματος. Ουσιαστικά, με αυτόν τον τρόπο, και δεδομένης της σχετικής αύξησης της προσφοράς χρήματος πέραν της αύξησης του εθνικού εισοδήματος, τουλάχιστον κατά τα πρώτα έτη μετά την υποτίμηση, όπως και της περιοριστικής εισοδηματικής πολιτικής, μειώθηκε εμμέσως η προσφορά χρήματος και ειδικά η νομισματική κυκλοφορία στο σκέλος το οποίο κατευθυνόταν στις εισαγωγές – αλλά και στο σκέλος της εσωτερικής ζήτησης - εξαιτίας της μείωσης της αγοραστικής δύναμης της δρχ. από την αύξηση των τιμών.

Βραχυπρόθεσμα, η διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, ώστε να μην πληγούν οι εξαγωγές της, οφείλεται στο μεγάλο μέγεθος της υποτίμησης το οποίο, ακριβώς, δεδομένης της ανόδου των τιμών των εισαγόμενων εμπορευμάτων και των ενδεχόμενων πληθωριστικών πιέσεων,¹¹² έχει χαρακτήρα διορθωτικό ως προς την πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία της δρχ. σε σχέση με τα ξένα νομίσματα.¹¹³

Μεσομακροπρόθεσμα, προκειμένου να μην ακυρωθούν τα αποτελέσματα της υποτίμησης και πληγεί τόσο η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία της δρχ., εξαιτίας μιας ενδεχόμενης ανόδου του πληθωρισμού,¹¹⁴ όσο και το συναλλαγματικό απόθεμα, εξαιτίας μιας ενδεχόμενης αύξησης των εισαγωγών, η μακροοικονομική πολιτική, ήδη από την περίοδο του Γ. Καρτάλη (1951-52), κινείται με βασικά εργαλεία την περιοριστική δημοσιονομική-εισοδηματική και νομισματική-πιστωτική πολιτική.

Η στόχευση, όμως, των πλευρικών μακροοικονομικών μέτρων προς διατήρηση των πλεονεκτημάτων στην ανταγωνιστικότητα της οικονομίας από την υποτίμηση της δρχ. – καταπολέμηση του πληθωρισμού και επίτευξη νομισματικής ισορροπίας –

¹¹¹ Τα επιπλέον μέτρα, μέσα από τα οποία επιδιώχθηκε η προώθηση των εξαγωγών, ήταν φορολογικού και πιστωτικού χαρακτήρα των οποίων, όμως, η αποτελεσματικότητα υπήρξε περιορισμένη διότι επηρέασαν μικρό τμήμα του κόστους της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας. Η πιστωτική μεταχείριση του εξαγωγικού εμπορίου ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή, ενώ, από το 1959, καταργήθηκε κάθε περιορισμός στη χρηματοδότηση των εξαγωγών και μειώθηκαν ουσιαστικά τα επιτόκια. Το 1962 καθιερώθηκαν νέα μέτρα για την προώθηση των εξαγωγών, ιδίως βιομηχανικών και βιοτεχνικών προϊόντων, που αφορούσαν τη διαφορετική μεταχείριση των επιχειρήσεων από άποψη χρηματοδότησης και επιτοκίων, ανάλογα με την εξαγωγική τους απόδοση. Επίσης, παρασχέθηκαν διευκολύνσεις σχετικές με μειώσεις ή απαλλαγές από διάφορες φορολογίες και σε αυξημένες αποσβέσεις. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 161

¹¹² Η υποτίμηση προκάλεσε άνοδο των τιμών και, για το 1953, εμφανίστηκε πληθωρισμός της τάξης του 20%. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν...*, ό.π., σελ. 396

¹¹³ Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 148

¹¹⁴ Κατά τη δεκαετία του 1960 έχουμε πραγματική ανατίμηση της δρχ., επειδή οι τιμές των παγκόσμιων εξαγωγών, σε δρχ., αυξάνονται με μικρότερο ρυθμό απ' ότι οι τιμές των εγχώριων προϊόντων, στην Ελλάδα, με τους έλληνες εξαγωγείς να ακολουθούν μια πολιτική μείωσης των περιθωρίων κέρδους τους ώστε να διατηρήσουν ή να αυξήσουν τα μερίδιά τους στις αγορές του εξωτερικού. Η περίοδος 1969-72 διαφοροποιήθηκε, ως προς την προηγούμενη περίοδο 1960-69, μόνον κατά το ότι σταματάει τότε η πραγματική ανατίμηση της δραχμής. Ηλίας Ιωακείμογλου – Γιάννης Μηλιός, «Το Εξωτερικό Εμπόριο και οι Φάσεις Ανάπτυξης της Ελλάδας (1960-1990)», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), Τόμος Α', Αθήνα, «Άματα», 1992, σελ. 64-66

έθεσαν, ταυτόχρονα, και τις προϋποθέσεις για την αθρόα εισροή ξένου συναλλάγματος, αυτή τη φορά, με τη μορφή των άδηλων πόρων η οποία διασφάλισε τη νομισματική σταθερότητα.¹¹⁵

Κατ' αρχάς, τα κίνητρα των μεταναστών για την αποστολή των μεταναστευτικών εμβασμάτων συνδέονταν ευθέως με τις μακροοικονομικά μεγέθη που επικρατούσαν στην Ελλάδα και στις χώρες υποδοχής - επιτόκια, τιμή ξένου συναλλάγματος, ρυθμός πληθωρισμού.¹¹⁶ Η προϊούσα νομισματική ισορροπία και σταθερότητα που επικράτησε στη χώρα, για είκοσι περίπου χρόνια, αποτέλεσε βασικό αίτιο για την αποστολή εμβασμάτων από τους έλληνες μετανάστες του εξωτερικού, ενώ, σε συνδυασμό με τον συνολικό όγκο τους, εξαιτίας της μεταναστευτικής πολιτικής που ακολουθήθηκε, έφεραν το ύψος των εμβασμάτων σε τέτοιο σημείο ώστε να τα καταστήσουν στρατηγικό παράγοντα για την επίτευξη της νομισματικής σταθερότητας.

Αναλυτικότερα, καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, η μαζική μετανάστευση 1.000.000 περίπου ατόμων είχε ως αποτέλεσμα τα μεταναστευτικά εμβάσματα να αυξηθούν από 50,6 εκατομμύρια δολάρια, το 1955, σε 176,8 εκατομμύρια δολάρια, το 1964 και σε 714,6 εκατομμύρια δολάρια, το 1973.¹¹⁷

Η σπουδαιότητα και η στρατηγική σημασία των μεταναστευτικών εμβασμάτων¹¹⁸ φαίνεται όταν συγκριθεί με το σύνολο των άδηλων πόρων - εμβάσματα μεταναστών, ναυτιλιακό συνάλλαγμα, τουριστικό συνάλλαγμα - και το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Ειδικότερα, τα μεταναστευτικά εμβάσματα αντιπροσώπευαν τη δεσπόζουσα πηγή συναλλαγματικών εισπράξεων και καταλάμβαναν σημαντικό ποσοστό των άδηλων πόρων, καθώς, μέχρι το 1973, αποτελούσαν, ανάλογα με τη χρονιά, το 1/3 περίπου των άδηλων πόρων, με τα ποσοστά να κυμαίνονται από 31,8% έως 43,9%. Επιπλέον, στην περίοδο 1955-73, τα εμβάσματα των μεταναστών συνέβαλλαν στην κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου, με ποσοστό που κυμαινόταν από 23,8% έως 38,5%, ανάλογα με τη χρονιά.¹¹⁹

Παράλληλα, εκτός από την άμεση συνεισφορά τους στην επίτευξη της νομισματικής σταθερότητας, τα μεταναστευτικά εμβάσματα αύξησαν τη ρευστότητα των τραπεζών,¹²⁰ καθώς, μέσω των αποταμιεύσεων, κατέστησαν σταθερότερο το τραπεζικό σύστημα και, γενικότερα, τον πιστωτικό μηχανισμό της ελληνικής οικονομίας, ενώ, ταυτόχρονα, ο σταθεροποιητικός τους ρόλος επηρέασε ευμενώς την πιστοληπτική ικανότητα δανεισμού τόσο του κράτους - εσωτερικός δανεισμός, μέσω εντόκων γραμματίων,¹²¹ και εξωτερικός δανεισμός, ιδιαίτερα μετά το 1964,¹²² ως

¹¹⁵ Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 148-150

¹¹⁶ Για τους μακροοικονομικούς παράγοντες που καθορίζουν της αποστολή των εμβασμάτων, βλέπε, ενδεικτικά, Nicholas P. Glytsos, «Remitting Behaviour of "Temporary" and "Permanent" Migrants: The Case of Greeks in Germany and Australia», *Labor*, 11(3), pp.420

¹¹⁷ Βλ. Ηρα Έμκε - Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 300-301 (πίνακας)

¹¹⁸ Κατά την περίοδο 1970-73 τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποτελούσαν ποσοστό 3%-5% του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος. Βλ. ό.π., σελ. 304 (πίνακας)

¹¹⁹ Ό.π., σελ. 309-310

¹²⁰ Βλ. Nicholas P. Glytsos, «The Role of Migrant Remittances in Development: Evidence From Mediterranean Countries», *International Migration*, Vol.40 (1), 2002, pp.15

¹²¹ Η υποχρέωση των εμπορικών τραπεζών να τοποθετούν ποσοστό των καταθέσεων όψεως και ταμειωτηρίου σε έντοκα γραμμάτια του δημοσίου χρησιμοποιήθηκε ως μέσο ποσοτικού επηρεασμού των πιστώσεων αλλά και, κυρίως, για την εξασφάλιση των πιστωτικών μέσων χρηματοδότησης του προϋπολογισμού δημοσίων επενδύσεων. Το 1958, η υποχρέωση τοποθέτησης σε έντοκα γραμμάτια καθορίστηκε σε ποσοστό 5%, επί του συνόλου των καταθέσεων όψεως και ταμειωτηρίου κάθε τράπεζας, το 1959, αυξήθηκε, σε 10% και, το 1961, σε 18%. Μέσα στο 1963, το ποσοστό αυξήθηκε σε

αποτέλεσμα των μακροοικονομικών δεικτών (χαμηλός πληθωρισμός, σταθερή ονομαστική συναλλαγματική ισοτιμία) - όσο και των επιχειρήσεων.¹²³

Επιπλέον, η προϊούσα νομισματική ισορροπία και σταθερότητα, σε συνδυασμό με την ευνοϊκή φορολογική πολιτική - άρθρο 112 του Συντάγματος του 1952 και νόμος 2687/1953 - αποτέλεσε βασικό κίνητρο για την εισροή του ξένου κεφαλαίου. Η εισροή ξένων παραγωγικών κεφαλαίων άρχισε ουσιαστικά γύρω στο 1958,¹²⁴ με τα κεφάλαια του 2687/53 να αποτελούν, από τότε και μετά, το 11%-25% του συνόλου των ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα.¹²⁵

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Τ.Ε., το 1961 το ύψος των πραγματικών επενδύσεων σε δολάρια, με βάση το Ν.Δ. 2687/53, ήταν 6.193.194, το 1962, 8.776.325, το 1963, 28.138.888, το 1964, 39.744.353, το 1965, 61.319.050 και το 1966, 42.384.932.¹²⁶ Για τη δε περίοδο 1968-73 τα εισαγόμενα κεφάλαια επενδύσεων, βάσει του Νόμου 2687/53, αυξήθηκαν σε τέτοιο βαθμό ώστε, το 1972, να διπλασιαστούν, σε σύγκριση με το επίπεδο του έτους 1966.¹²⁷

Οργανικά συνυφασμένη με την πολιτική έναντι του ξένου κεφαλαίου ήταν και η πολιτική έναντι του εφοπλιστικού κεφαλαίου. Ουσιαστικά, η πολιτική του ελληνικού κράτους απέναντι στο ξένο κεφάλαιο ήταν, σε μεγάλο βαθμό, η στρατηγική της ηγεμονικής ομάδας της άρχουσας τάξης απέναντι στην Ελλάδα. Το διεθνές εφοπλιστικό ελληνικό κεφάλαιο δεν περιόρισε τη δράση του στο εξωτερικό αλλά έπαιξε και σαν ξένο κεφάλαιο κεντρικό ρόλο στην ελληνική οικονομία, απολαμβάνοντας τη νομική προστασία του ξένου κεφαλαίου για να επενδύσει ή να αγοράσει στη χώρα οτιδήποτε κάτω από τις πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις για τα κεφάλαιά του - αγορές πλοίων που ύψωναν την ελληνική σημαία, αγορές κτημάτων, κτιρίων, επιχειρήσεων, επενδύσεις κάθε μορφής.¹²⁸

Έτσι, η πολιτική έναντι των εφοπλιστών είχε ως αποτέλεσμα η εξέλιξη του υπό ελληνική σημαία στόλου, από το 1952 μέχρι το 1962, να συμβάλλει καθοριστικά στην εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών, καθώς, από το 1953 μέχρι το 1963, οι ετήσιες εισπράξεις από την εισροή του ναυτιλιακού συναλλάγματος κινήθηκαν, αντίστοιχα, από 23 εκατομμύρια δολάρια σε περισσότερα από 125 εκατομμύρια δολάρια.¹²⁹

Επιπλέον, εκτός από το εφοπλιστικά κεφάλαια, στην κατηγορία των ξένων κεφαλαίων εντάχθηκαν, με βάση το Νόμο 2687/53, και όλα τα κερδοσκοπικά κεφάλαια που εξήχθησαν στο εξωτερικό - καταθέσεις των Ελλήνων του εξωτερικού. Έτσι, με τη βοήθεια αυτής της νομοθεσίας μπορούσε και η εσωτερική αστική τάξη να επαναφέρει στο εσωτερικό τα παράνομα εξαχθέντα κερδοσκοπικά κεφάλαια της κατοχικής και μετακατοχικής περιόδου, νόμιμα και κερδοφόρα, με όλη τη νόμιμη προστασία του επίσημου κράτους - ξέπλυμα χρήματος.¹³⁰

20% από το οποίο το 2%, τουλάχιστον, θα έπρεπε να επενδύεται σε ομολογίες Κρατικών Δανείων Οικονομικής Ανάπτυξης. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.92

¹²² Για την επιτάχυνση του εξωτερικού δανεισμού, από το 1964, βλέπε Jean Meynaud- Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π., σελ.522-525

¹²³ Βλ. Hein De Haas, «Remittances, Migration and Social Development: A Conceptual Review of the Literature», *United Nations Research Institute for Social Development: Social Policy and Development Programme Paper Number 34*, October 2007, pp.8

¹²⁴ Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ.190

¹²⁵ Δημήτρης Χαπαλάμπης, ό.π., σελ.219

¹²⁶ Ο.π.

¹²⁷ Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ.271

¹²⁸ Δημήτρης Χαπαλάμπης, ό.π., σελ.74-75

¹²⁹ Jean Meynaud - Π. Μερλόπουλος - Γ. Νοταράς, Α' Τόμος, ό.π., σελ.437

¹³⁰ Δημήτρης Χαπαλάμπης, ό.π., σελ.75,90

Από τις μέριμνες της θεσμοθετημένης πολιτικής έναντι του ξένου κεφαλαίου, και ιδιαίτερα για τις καταθέσεις των Ελλήνων του εξωτερικού, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η άσκηση της νομισματικής πολιτικής, αναφορικά με την αύξηση των επιτοκίων καταθέσεων (1956) υπάκουε ευθέως στην αναγκαιότητα της εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών.¹³¹ Είναι φανερό ότι η υποτίμηση, τα υψηλά επιτόκια και τα φορολογικά προνόμια, εξασφάλιζαν σημαντικά κέρδη για τα μετατραπέντα σε δρχ. «ξένα» κεφάλαια, αν λάβουμε υπόψη ότι ήταν ενταγμένα στην επίτευξη των σκοπών τόσο της νομισματικής ισορροπίας, μέσω της αύξησης τις ρευστότητας που παρείχαν ως αποταμιεύσεις, όσο, κυρίως, της νομισματικής σταθερότητας, μέσω της παροχής ξένου συναλλάγματος.

Συνολικά, λοιπόν, και από την πλευρά της αύξησης των συναλλαγματικών εισπράξεων, η καταπολέμηση του πληθωρισμού και η επίτευξη νομισματικής ισορροπίας αποτέλεσε το μέσο για την επίτευξη του σκοπού της εισροής ξένου συναλλάγματος με δύο τρόπους: αφενός, με τη διαφύλαξη της αξίας της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δρχ., σε σχέση με τα ξένα νομίσματα, μετά την υποτίμηση – αύξηση ρυθμού εξαγωγών¹³² - και, αφετέρου, διότι δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εισροή ξένου συναλλάγματος με τη μορφή των άδηλων πόρων. Με άλλα λόγια, η περιοριστική δημοσιονομική πολιτική του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού και το εργαλείο της νομισματικής πολιτικής – αύξηση επιτοκίων - έγιναν το μέσο για την επιδίωξη του σκοπού της νομισματικής ισορροπίας η οποία, με τη σειρά της, έγινε το μέσο για την επιδίωξη του σκοπού της εισροής ξένου συναλλάγματος.¹³³

Από την άλλη πλευρά, η περιοριστική δημοσιονομική πολιτική και τα εργαλεία της νομισματικής πολιτικής έγιναν το μέσο για την επιδίωξη του σκοπού της νομισματικής σταθερότητας, μειώνοντας τις συναλλαγματικές δαπάνες.

Πιο συγκεκριμένα, μετά την σχετική απελευθέρωση των εισαγωγών, και δεδομένης της εξάρτησης της χώρας από αυτές¹³⁴ που ενισχυόταν και από την επίτευξη υψηλότερων ρυθμών ανάπτυξης, το κρίσιμο ζήτημα, τόσο για την άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής και ειδικότερα για την διάσταση της εισοδηματικής πολιτικής όσο και για την άσκηση της νομισματικής πολιτικής σε σχέση με τη ρύθμιση της προσφοράς χρήματος και τη ρύθμιση των επιτοκίων, ήταν ότι έπρεπε να

¹³¹ Κατά τη δεκαετία του 1950, η εισροή ξένων κεφαλαίων, βάσει του νόμου περί προστασίας ξένων κεφαλαίων, εκτός του ότι ήταν χαμηλή στρεφόταν, επιπλέον, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, σε καταθέσεις βραχυπρόθεσμου χαρακτήρα. Τα σε ειδικές επενδύσεις κατευθυνόμενα κεφάλαια, αυτής της κατηγορίας, αποτελούσαν, κατά το 1957, μόνο το 1/3 του συνόλου των εισρεόντων κατά αυτό το έτος. Τα εκτός του νόμου περί προστασίας ξένου κεφαλαίου εισρέοντα κεφάλαια ήταν κατά πολύ μεγαλύτερα των εισρεόντων, βάσει αυτού του νόμου, και προέρχονταν είτε από εγκατεστημένους στη χώρα Έλληνες του εξωτερικού είτε από επαναπατρισμό ελληνικών κεφαλαίων που εξήχθησαν σε προηγούμενες περιόδους. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.145

¹³² Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων από 72 εκατομμύρια δολάρια, το 1967, ανήλθαν σε 1.160 εκατομμύρια δολάρια, το 1974, ενώ ο αριθμός των εξαγωγικών βιομηχανιών από 320(1970) ανήλθε σε 2.600(1974). Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.285

¹³³ Βλ. Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.4

¹³⁴ Για την αποτροπή τη υπέρμετρης διόγκωσης των εισαγωγών επιδιώχθηκε ο επηρεασμός του μεγέθους ορισμένων κατηγοριών η συγκράτηση των οποίων, εκτός από τη διατήρηση του συνολικού όγκου μέσα σε ανεκτά όρια, εξυπηρετούσε, ταυτόχρονα, και την εξασφάλιση της διάρθρωσης των εισαγωγών, σε πλαίσιο που να ανταποκρίνεται περισσότερο στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης. Τα χρησιμοποιούμενα μέτρα ήταν πιστωτικά – διαφορισμός στους όρους τραπεζικής χρηματοδότησης των εισαγωγών κατά βασικές κατηγορίες αγαθών, εκτίμηση της σημασίας των εισαγωγών για την οικονομική ανάπτυξη με ανάλογη μεταχείριση, διαφορισμός στη διαδικασία έγκρισης των εισαγωγών και καταβολής της αξίας τους – δασμολογικά και φορολογικά. Η προσφυγή σε τέτοια μέτρα επηρεασμού των εισαγωγών γινόταν ανάλογα με την εξέλιξή τους και των γενικότερων τάσεων που επικρατούσαν στην οικονομία. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*,ό.π.,σελ.155

λαμβάνονται πλέον σοβαρά υπόψη, εκτός από την εξέλιξη του πληθωρισμού, κυρίως, οι εξελίξεις στο ισοζύγιο πληρωμών.¹³⁵ Άλλωστε, με δεδομένη την πρόσδεση της δρχ. προς το αμερικανικό δολάριο, η ισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών, σε αυτό το επιδιωκόμενο καθεστώς σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας, διασφαλιζόταν μέσα από τις διαφοροποιήσεις στην προσφορά χρήματος.¹³⁶

Ειδικότερα, η άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής των πρώτων μετεμφυλιακών ετών καθόρισε και την άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής και για το υπόλοιπο μέρος της υπό εξέταση περιόδου, με στόχο, αφενός, την αποφυγή των πληθωριστικών πιέσεων, αφετέρου, κυρίως, τη μείωση των συναλλαγματικών δαπανών.

Με άλλα λόγια, με δεδομένο τον προσανατολισμό τόσο της συναλλαγματικής όσο και της νομισματικής πολιτικής η τρίτη συνιστώσα του «*πυρήνα*» της μακροοικονομικής πολιτικής, η δημοσιονομική πολιτική, δεν μπορούσε παρά να υπακούσει στην αναγκαιότητα των στόχων τόσο της νομισματικής πολιτικής - νομισματική ισορροπία και, κυρίως, νομισματική σταθερότητα, μέσω της μείωσης των συναλλαγματικών δαπανών - όσο και της συναλλαγματικής πολιτικής - εισροή ξένου συναλλάγματος, με τη μορφή άδηλων πόρων.¹³⁷

Έτσι, με την εξαίρεση συγκεκριμένων επενδυτικών δαπανών που προορίζονταν για την κατασκευή υποδομών - κρατικές επενδύσεις - οι οποίες κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους χρηματοδοτούνταν μέσω ξένης βοήθειας, η δημοσιονομική πολιτική διέπεται από την αρχή του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού¹³⁸ που συνεπάγεται κάλυψη των τακτικών δαπανών του κράτους(μισθοί, συντάξεις, κλπ.) από τακτικά έσοδα(π.χ. φόροι) και όχι με δάνεια.¹³⁹

Πιο συγκεκριμένα, όπως δείχνουν τα στοιχεία της περιόδου 1960-73, τα έσοδα της γενικής κυβέρνησης ανέρχονταν, κατά μέσο όρο, στο 24,7% του Α.Ε.Π., ενώ οι δαπάνες της γενικής κυβέρνησης ανέρχονταν, κατά μέσο όρο, στο 24,3% του ΑΕΠ.¹⁴⁰

Από την πλευρά των εσόδων το σημαντικότερο νομοθέτημα αυτής της περιόδου ήταν το Ν.Δ. 3323/1955¹⁴¹ με το οποίο εισάγεται, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων.¹⁴² Ο φόρος εισοδήματος, καλύπτοντας, το 1958, το 74% περίπου των άμεσων φόρων, αποτέλεσε τον σπουδαιότερο από τους φόρους,¹⁴³ σε αντίθεση με το φόρο περιουσίας η σημασία του οποίου ήταν περιορισμένη.¹⁴⁴

¹³⁵ Βλ.ό.π.,σελ.15,79 και Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.4-5(υποσημείωση).

¹³⁶ Βλ.Frederic Docquier and Hillel Rapoport, «The Economics of Migrants' Remittances», *IZA Discussion Paper No. 1531*, March 2005,pp.50

¹³⁷ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.5

¹³⁸ Ο.π.

¹³⁹ Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.174

¹⁴⁰ Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.

¹⁴¹ Στη φορολογία εισοδήματος, κατά το 1955, πραγματοποιήθηκε ουσιώδης μεταρρύθμιση που συνίστατο στην κατάργηση του, μέχρι τότε, ισχύοντος συστήματος αναλυτικής φορολογίας και της καθιέρωσης του συστήματος του ενιαίου φόρου. Έτσι, ενώ κατά το προϊσχύον σύστημα φορολογείτο χωριστά κάθε πηγή εισοδήματος, με την καθιέρωση του ενιαίου φόρου φορολογείτο το συνολικό, από κάθε πηγή, εισόδημα. Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.160. Για το Ν.Δ. 3323/1955, «*περί φορολογίας του εισοδήματος*», βλ.επί και Θανάσης Γκιούρας,ό.π.,σελ.317-324

¹⁴² Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.5-6

¹⁴³ Οι δασμοί και, γενικότερα, οι τελωνειακές εισπράξεις, καλύπτοντας το 44% των έμμεσων φόρων και το 37% του συνόλου των φόρων, αποτελούσαν το σπουδαιότερο φορολογικό έσοδο από όλους τους άμεσους και έμμεσους φόρους. Η εξέλιξη των φόρων από τους δασμούς παρουσίαζε συνεχώς αυξητικό ρυθμό και αυτό λόγω του συνεχώς αυξανόμενου όγκου των εισαγόμενων αγαθών, μετά την απελευθέρωση των εισαγωγών(1953).Εξέχουσα θέση στο φορολογικό σύστημα της χώρας εξακολουθούσαν να κατέχουν οι ειδικοί φόροι κατανάλωσης(φόρος κατανάλωσης καπνού, φόρος κατανάλωση οινοπνεύματος, φόρος δημοσίων θεαμάτων, φόροι πολυτελείας, κλπ). Ο φόρος επί της

Σημαντικό ρόλο στην αύξηση των δημοσιονομικών εσόδων και στην μείωση των δημοσιονομικών δαπανών έπαιξε και η εξωτερική μετανάστευση εργασίας. Αν λάβουμε υπόψη την εφαρμοστέα περιοριστική εισοδηματική πολιτική, για το περιεχόμενο της οποίας θα αναφερθούμε στη συνέχεια, το γεγονός πως τα περισσότερα εμβάσματα ξοδεύτηκαν στην κατανάλωση(62,6%) και στη στέγαση(22,3%)¹⁴⁵ αποδεικνύει την καθοριστική τους συνεισφορά στην αύξηση των δημοσιονομικών εσόδων, μέσω της έμμεσης φορολογίας.¹⁴⁶

Ταυτόχρονα, η εξωτερική μετανάστευση εργασίας συνεισέφερε στην δημοσιονομική εξισορρόπηση, μέσω της μείωσης των δαπανών κοινωνικής πρόνοιας που θα προέκυπτε από το κόστος συντήρησης των ανέργων και από τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.¹⁴⁷ Ενδεικτική τεκμηρίωση της παραπάνω διαπίστωσης μας προσφέρεται από την ίδρυση του Ο.Α.Α.Α., το 1954, που οριοθετεί και τερματίζει με τρόπο οριστικό την πολιτική καταπολέμησης της ανεργίας, μέσω της καταβολής επιδομάτων που είχε εγκαινιαστεί με τον ιδρυτικό του Ταμείου Ανεργίας Νόμο 118/45. Η λειτουργία του Ταμείου Ανεργίας, το 1945, μέχρι τη συγχώνευσή του με το Ι.Κ.Α., το 1951, σηματοδοτεί την «άνοιξη» της ασφάλισης, έναντι της ανεργίας, καθώς αναδεικνύει τον αναδιανεμητικό χαρακτήρα της επιδοματικής πολιτικής του.¹⁴⁸ Ωστόσο, με τον Α.Ν. 1846/51 το Ταμείο Ανεργίας συγχωνεύεται με το Ι.Κ.Α., οπότε και ο κλάδος της ανεργίας συνιστά έναν επιπρόσθετο κλάδο ασφάλισης δίπλα από εκείνους της ασθένειας και του γήρατος. Οι ταμειακές επιπτώσεις από αυτή τη συγχώνευση υπήρξαν, ωστόσο, ιδιαίτερα δυσμενείς για το Ι.Κ.Α. και, μάλιστα, η ανάγκη για την ίδρυση του Ο.Α.Α.Α. ήταν ακριβώς αυτές.¹⁴⁹

Η περιοριστική δημοσιονομική πολιτική και η εξάρτησή της από τους σκοπούς της νομισματικής και της συναλλαγματικής πολιτικής διαφαίνεται, με σχετικά καθαρό τρόπο, στην ασκούμενη εισοδηματική πολιτική συμπίεσης μισθών και ημερομισθίων¹⁵⁰ η οποία στόχευε, αφενός, στην πρόληψη των πληθωριστικών

κατανάλωσης καπνού κάλυψε, κατά το 1957, το 70% των ειδικών φόρων κατανάλωσης οι οποίοι, με τη σειρά τους, κάλυπταν το 24% των έμμεσων φόρων. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.160-161

¹⁴⁴Ο.π.,σελ.160

¹⁴⁵Βλ.Nicholas P. Glytsos, «Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece», *Economic Development and Cultural Change*,Vol.42,No.1,(Oct. 1993), pp.142

¹⁴⁶Βλ.Θανάσης Γκιούρας,ό.π.,σελ.327.Βασικό χαρακτηριστικό του ελληνικού φορολογικού συστήματος ήταν η πρωτεύουσα θέση την οποία κατείχαν οι έμμεσοι φόροι στο σύνολο των εσόδων από τη φορολογία και, γενικά, στα δημόσια έσοδα, σε αντίθεση προς την περιορισμένη σημασία των άμεσων φόρων, καθώς οι έμμεσοι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, κάλυπταν το 77% περίπου των εσόδων από τη φορολογία, ενώ οι άμεσοι μόλις το 23%. Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.157

¹⁴⁷ Βλ.Demetrios G. Papademetriou, «European Labor Migration: Consequences for the Countries of the Worker Origin», *International Studies Quarterly*,Vol.22,No.3,(Sep., 1978),pp.392

¹⁴⁸ Πιο συγκεκριμένα, με την ίδρυσή του επεκτείνεται η ασφάλιση έναντι του κινδύνου της ανεργίας σε πλατειά στρώματα μισθωτών, χρηματοδοτείται, κατά κύριο λόγο, μέσω καταβολής εργοδοτικής εισφοράς, η διάρκεια της επιδότησης συνέπιπτε αρχικά με τη διάρκεια της ανεργίας, ενώ οι ημέρες της επιδότησης λογίζονταν ως ημέρες εργασίας για την ασφάλιση έναντι της ασθένειας, του γήρατος και του θανάτου. Για τα δεδομένα της εποχής η πολιτική που ασκήθηκε από το Ταμείο Ανεργίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως γενναιόδωρη προνοιακή πολιτική. Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.24

¹⁴⁹Ο.π.,σελ.23-24

¹⁵⁰Συνολικά, για την περίοδο 1956-65, η συνολική αύξηση της παραγωγικότητας εκτιμάται σε 75,6%, για τη δευτερογενή παραγωγή, σε 63% περίπου για τις υπηρεσίες και σε 67,5%, για ολόκληρο τον αστικό τομέα, έναντι αύξησης των πραγματικών ημερομισθίων κατά 38% και των πραγματικών μισθών κατά 34,5% το ίδιο χρονικό διάστημα. Σάκης Καράγιωργας, «Η Πολιτική Εισοδημάτων στην Ελλάδα», στο Σάκης Καράγιωργας: *Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), Τόμος Ι, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.238

πίεσεων με την μείωση της καταναλωτικής ικανότητας των δημοσίων υπαλλήλων, αφετέρου, μετά την σχετική απελευθέρωση των εισαγωγών και την υψηλή ροπή για κατανάλωση των κατώτερων εισοδηματικά τάξεων, στην μείωση των εισαγωγών.¹⁵¹ Άλλωστε, η εισοδηματική πολιτική στο δημόσιο τομέα έδωσε τον τόνο και το ρυθμό και στη «σφιχτή» εισοδηματική πολιτική προς τον ιδιωτικό τομέα, καθώς οι περιορισμένες μισθολογικές αυξήσεις στο δημόσιο τομέα προσδιόριζαν, μέσω του προβλεπόμενου από το Νόμο 3239/1955 θεσμού της υποχρεωτικής διαιτησίας, και της αυξήσεις των εργαζομένων στις επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα.¹⁵²

Στην παραπάνω οπτική – μείωση της καταναλωτικής ικανότητας των κατώτερων εισοδηματικά τάξεων, εξαιτίας της υψηλής ροπής τους για κατανάλωση, με σκοπό τη διασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας(μείωση ζήτησης) - θα εντάξουμε και την ασκούμενη φορολογική πολιτική, καθώς η χρησιμοποίηση της έμμεσης φορολογίας, για την άντληση του μεγαλύτερου μέρους των δημοσίων εσόδων, συνεπαγόταν τη μεγαλύτερη σχετικά επιβάρυνση των κατώτερων εισοδηματικά τάξεων. Η σκοπιμότητα αυτής της πολιτικής διαφαίνεται και από τη χρησιμοποίηση της άμεσης φορολογίας, καθώς, μεταξύ 1958-61, η αναλογία των εισπράξεων της φορολογίας εισοδήματος από μισθούς και αποδοχές αυξήθηκε από το 19% στο 24,9%, έναντι μείωσης, κατά την ίδια περίοδο, στη φορολογία εισοδήματος των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων από 55,9% στο 48,9%.¹⁵³

Στις προαναφερθείσες σκοπιμότητες της έμμεσης φορολογίας εντάσσονται και οι εισφορές προς χρηματοδότηση των ασφαλιστικών οργανισμών, καθώς το ειδικό βάρος των εργοδοτικών εισφορών στη χρηματοδότηση των ασφαλιστικών οργανισμών μειώθηκε σημαντικά, μετά το 1950 (από 44,4%, το 1950, σε 36%, το 1967), ενώ, αντίθετα, το ποσοστό συμμετοχής των εισφορών που κατέβαλλαν οι ασφαλισμένοι αυξήθηκε, σε όλη τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (από 29,5%, το 1948, σε 38,4%, το 1967)¹⁵⁴- το ποσοστό συμμετοχής της κρατικής επιχορήγησης στη χρηματοδότηση των ασφαλιστικών οργανισμών παρέμεινε ιδιαίτερα χαμηλό, φθάνοντας μόλις το 1%, το 1967.¹⁵⁵

Στην μείωση των εισαγωγών - αλλά και του πληθωρισμού – και, συνεπώς, στη μείωση των συναλλαγματικών δαπανών, προς επιδίωξη του σκοπού της νομισματικής σταθερότητας, συνέβαλλε και η εξωτερική μετανάστευση εργασίας, με έναν έμμεσο τρόπο, καθώς η αποδημία 1.000.000 περίπου ατόμων μείωσε σημαντικά την

¹⁵¹ Βλ. Δημήτρης Χαραλάμπης,ό.π.,σελ.71.Κριτήριο της πολιτικής εισοδημάτων, που χρησιμοποιήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, ήταν η διασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας. Όλες οι κυβερνήσεις ήταν πάντοτε υπερβολικά φειδωλές στην αναπροσαρμογή των αποδοχών της εργατικής τάξης, με τη δικαιολογία ότι κάθε αύξηση των μισθών και των ημερομισθίων θέτει σε κίνηση μια σπειροειδή διαδικασία αύξησης μισθών-τιμών που τείνει να ανατρέψει τη νομισματική ισορροπία της οικονομίας και να εξελιχθεί σε ανοιχτό πληθωρισμό. Σάκης Καράγιωργας, «Η Πολιτική Εισοδημάτων...»,ό.π.,σελ.234

¹⁵² Διονύσης Ν. Γράβαρης,ό.π.,σελ.20

¹⁵³ Βλ. Jean Meynaud– Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, Α' Τόμος,ό.π.,σελ.446

¹⁵⁴ Οι παροχές μειώνουν το βαθμό ανισοκατανομής του εισοδήματος η επίδρασή τους, όμως, περιορίζεται από το γεγονός ότι οι εισφορές ενεργούν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Βέβαια η συνολική αναδιανεμητική επίδραση του συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης έχει χαρακτήρα προοδευτικό και η κατανομή των ωφελειών ευνοεί τις ασθενέστερες εισοδηματικά κοινωνικές ομάδες. Από την άποψη αυτή μπορεί να υποστηριχτεί ότι η κοινωνική ασφάλιση ενισχύει τη μέση ροπή για κατανάλωση στην οικονομία, δεδομένου ότι οι μεταβιβαστικές πληρωμές κατευθύνονται, κατά κύριο λόγο, προς άτομα με οριακή ροπή για κατανάλωση υψηλότερη από εκείνη των ατόμων που καταβάλλουν τις ασφαλιστικές εισφορές, ενισχύοντας τη συνολική ζήτηση. Γεώργιος Ζυγογιάννης – Νίκος Λεάνδρος, «Ορισμένα Βασικά Χαρακτηριστικά του "Κράτους Πρόνοιας" στην Ελλάδα Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.175

¹⁵⁵ Ο.π.,σελ.176

συνολική ζήτηση τόσο για τα εσωτερικώς παραγόμενα προϊόντα όσο και για τα εισαγόμενα καταναλωτικά αγαθά - μείωση εγχώριας κατανάλωσης.¹⁵⁶

Τέλος, η εξάρτηση της νομισματικής από τη συναλλαγματική πολιτική, με σκοπό τη μείωση των συναλλαγματικών δαπανών προς επίτευξη της νομισματικής σταθερότητας, διαφαίνεται και από την εφαρμοστέα πιστωτική πολιτική.

Σχετικά με τη χρηματοδότηση του εσωτερικού και εισαγωγικού εμπορίου, από την επίσημη χρηματαγορά, ίσχυσαν ποσοτικοί πιστωτικοί περιορισμοί, καθώς σταθερή κατεύθυνση της πιστωτικής πολιτικής ήταν η διατήρηση των πιστώσεων στα αναγκαία εκάστοτε επίπεδα για την διακίνηση των προϊόντων και η αποθάρρυνση της επέκτασης των καταναλωτικών πιστώσεων. Οι ποσοτικοί περιορισμοί ίσχυσαν όλη την περίοδο της νομισματικής σταθεροποίησης, με τον καθορισμό ανώτατου ορίου χρηματοδότησης κατά τράπεζα.¹⁵⁷

Ιδιαίτερης, όμως, αναφοράς χρήζει η πιστωτική μεταχείριση της βιομηχανίας, κατά τη δεκαετία του 1950, δεδομένου ότι η ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα τέθηκε στην προμετωπίδα των διακηρύξεων περί οικονομικής ανάπτυξης. Όπως είδαμε, η πολιτική των τραπεζών ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τους αποταμιευτές, καθώς υψηλοί τόκοι και σταθερότητα της αξίας του νομίσματος είχαν ως αποτέλεσμα να αυξάνουν οι αποταμιεύσεις στις τράπεζες. Από την άλλη μεριά, η Ν.Ε. επέβαλλε ψηλούς τόκους, και μια σειρά άλλων επιβαρύνσεων στις τραπεζιτικές πιστώσεις, με αποτέλεσμα νομισματική σταθερότητα και συνεχή αύξηση των καταθέσεων αλλά περιορισμένη αύξηση της μακροπρόθεσμης για τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, όπου αρχίζει μια εντατική δανειοδότηση των τραπεζών προς όλες τις επιχειρήσεις με αποκορύφωμα την πολιτική της δικτατορίας, έχουμε αυτή τη στασιμότητα.¹⁵⁸

Ωστόσο, το κύριο πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας, ως προς το αναπτυξιακό σκέλος, δεν ήταν τόσο το ύψος των εγχώριων αποταμιεύσεων, όπως αποδεικνύεται από τα αδιάθετα αναπτυξιακά κεφάλαια τα οποία προέκυψαν μετά την αποκατάσταση του πιστωτικού μηχανισμού της οικονομίας (πίνακες Σ1 και Σ2), όσο οι συναλλαγματικοί πόροι που θα την στήριζαν.

Μια από συνέπειες της ενσωμάτωσης της χώρας στη διεθνή αγορά, μετά την απελευθέρωση των εισαγωγών ήταν ο προσανατολισμός της κρατικής πολιτικής στην αντιμετώπιση των πιεστικών προβλημάτων του ισοζυγίου πληρωμών, με συνέπεια σημαντικά μέτρα οικονομικής πολιτικής να μη στηρίζονται σε αναπτυξιακά αλλά, κυρίως, σε συναλλαγματικά κριτήρια. Το κύριο δηλαδή χαρακτηριστικό της οικονομίας που δημιουργήθηκε ήταν ότι κάθε αύξηση της εγχώριας παραγωγής και του εθνικού εισοδήματος στηριζόταν, σε σημαντικό βαθμό, στη διεύρυνση του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών¹⁵⁹ και στην κάλυψή του από εξωτερικά

¹⁵⁶ Βλ. Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, 1966, σελ. 13

¹⁵⁷ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 99

¹⁵⁸ Δημήτρης Χαραλάμπης, ό.π., σελ. 88-89

¹⁵⁹ Η πραγματοποίηση υψηλότερων ρυθμών ανάπτυξης σημαίνει μεγάλη αύξηση των εισαγωγών διότι: Πρώτον, η αύξηση των επενδύσεων, που είναι απαραίτητες για να στηρίζουν ένα υψηλό ρυθμό ανάπτυξης, απαιτούν συνεχώς μεγαλύτερες εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών από το εξωτερικό. Δεύτερον, η αύξηση των χρηματικών εισοδημάτων, με ρυθμό μεγαλύτερο από το παρελθόν, και η σχετικά υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα καταναλωτικών αγαθών οδηγούν σε μεγαλύτερο ρυθμό αύξησης εισαγωγών καταναλωτικών αγαθών. Τρίτον, κάθε αύξηση της παραγωγής των υπαρχόντων βιομηχανιών απαιτεί αύξηση των εισαγωγών πρώτων υλών, από το εξωτερικό. Σάκης Καραγιώργας, «Το Ισοζύγιον Πληρωμών...», ό.π., σελ. 242

δανειακά ή επενδυτικά κεφάλαια καθώς και άλλες κατηγορίες μεταφοράς κεφαλαίων - εμβάσματα, κεφάλαια για την αγορά ακινήτων και γης.¹⁶⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Σ1

Απορρόφηση κεφαλαίων εμπορικών τραπεζών προοριζόμενων για μακροπρόθεσμες βιομηχανικές επενδύσεις, 1958-1963
(σε εκατ. δρχ.)

Έτη	Μήνες	Κεφάλαια εμπορικών τραπεζών προοριζόμενα για μακροπρόθεσμες βιομηχανικές επενδύσεις	Απορροφηθέντα (υπόλοιπα)	Αδιάθετα (υπόλοιπα)
1958	Ιούνιος	661	65	596
	Δεκέμβριος	834	136	698
1959	Ιούνιος	952	211	741
	Δεκέμβριος	1.210	250	960
1960	Ιούνιος	1.571	346	1.225
	Δεκέμβριος	1.661	489	1.172
1961	Ιούνιος	1.840	665	1.175
	Δεκέμβριος	2.052	792	1.260
1962	Ιούνιος	2.368	850	1.518
	Δεκέμβριος	2.649	1.139	1.510
1963	Ιούνιος	3.069	1.375	1.694
	Δεκέμβριος	3.364	1.589	1.775

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, 1964, σελ. 64

ΠΙΝΑΚΑΣ Σ2

Χορηγήσεις δανείων και αδιάθετα κεφάλαια Ο.Χ.Ο.Α., 1956-1963
(σε εκατ. δρχ.)

Έτη	Χορηγήσεις προς βιομηχανίες και μεταλλεία για πάγιες εγκαταστάσεις	Λοιπές χορηγήσεις	Αδιάθετα κεφάλαια Ο.Χ.Ο.Α. στο τέλος του έτους*
	(νέες χορηγήσεις εντός κάθε έτους)		
1956	380	52	81
1957	83	33	171
1958	111	183	153
1959	140	116	218
1960	38	150	315
1961	74	132	378
1962	292	179	242
1963	276	132	252

* Καταθέσεις στην Τράπεζα της Ελλάδος και επενδύσεις σε έντοκα γραμμάτια του Δημοσίου.

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ. 65

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις εγείρεται το ευρύτερο ζήτημα της κοινωνικής ανάπτυξης, καθώς στο ισοζύγιο πληρωμών αποτυπωνόταν και η οικονομική συμπεριφορά των ανώτερων στρωμάτων (φορολογικά κίνητρα και απαλλαγές, εισαγωγές ειδών πολυτελείας, κλπ).¹⁶¹ Έτσι, η ανεύρεση των συναλλαγματικών πόρων προς στήριξη των μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης¹⁶² εδραζόταν, ήδη από τις

¹⁶⁰ Τάσος Γιαννίτσης, *Η Ελληνική Βιομηχανία: Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα, Gutenberg, 1988, σελ. 23, 26

¹⁶¹ Βλ. Θανάσης Γκιούρας, ό.π., σελ. 392-393

¹⁶² Στην επικρατούσα θεωρία των «οικονομικών της ανάπτυξης», (Πάνος Καζάκος, ό.π., σελ. 174) η έλλειψη μηχανολογικού εξοπλισμού, παρότι εδράζεται στη σφαίρα της παραγωγής, αντιμετωπιζόταν ως φαινόμενο που εμφανίζεται στο στάδιο κυκλοφορίας και τελικής διάθεσης του εθνικού προϊόντος. Έτσι, το όλο ζήτημα περιοριζόταν στον υπολογισμό του ύψους των συναλλαγματικών ελλειμμάτων

αρχές τις δεκαετίας του 1960, στην φορολογική πολιτική πάνω στο ισοζύγιο πληρωμών - μείωση των συναλλαγματικών δαπανών που προέκυπταν από την πολυτελή κατανάλωση των ανώτερων στρωμάτων¹⁶³ – ώστε αυτό να μην συνεχίσει να είναι «περιοριστικός παράγοντας για την επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης».¹⁶⁴

της τεχνολογικά εξαρτημένης ελληνικής οικονομίας, και στην εξεύρεση εξωτερικών πηγών κάλυψής τους. (Δημήτριος Σακκάς, «Τα Αναπτυξιακά Προγράμματα της Περιόδου 1947-1966 και η Σχέση τους με τον Ενδεικτικό Προγραμματισμό», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.62)

¹⁶³Το 1964, οι δαπάνες για την εισαγωγή πολυτελών αγαθών και για ταξίδια στο εξωτερικό κινούνταν στα 168,3 εκατομμύρια δολάρια - αντίστοιχα οι μεταβιβάσεις των μεταναστών ήταν 116,4 εκατομμύρια δολάρια. Vassilis J. Filias, «Emigration – Its Causes and Effects», *Essays on Greek Migration*(συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp.32

¹⁶⁴Σάκης Καράγιωργας, «Το Ισοζύγιον Πληρωμών...», ό.π., σελ.247

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Γενικοί Πίνακες Α΄ Μέρους

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.1

Επιλεκτικά χαρακτηριστικά των ελλήνων αποδημησάντων, 1961-70

Χαρακτηριστικά	Αριθμός αποδημησάντων	Αναλογία (%) του συνόλου
Ηλικία και φύλο		
Ανδρες		
0-14	39,642	8.2
15-44	416,068	86.2
45+	27,088	5.6
Όλες οι ηλικίες	482,798	100.0
Γυναίκες		
0-14	36,330	10.4
15-44	284,226	81.8
45+	27,070	7.8
Όλες οι ηλικίες	347,626	100.0
Σύνολο δύο φύλων		
0-14	75,972	9.2
15-44	700,294	84.3
45+	54,158	6.5
Όλες οι ηλικίες	830,424	100.0
Απασχόληση		
Επαγγελματική και διοικητική	10,198	2.1
Αγρότες	174,639	35.9
Μη αγρότες εργάτες	254,153	52.3
Υπόλοιποι	47,303	9.7
Σύνολο οικονομικά ενεργών	486,293	100.0
Ανδρες	398,506	81.9
Γυναίκες	87,787	18.1
Οικογενειακή κατάσταση (1968-70)		
Ανύπαντροι	108,884	46.3
Παντρεμένοι	116,356	49.5
Υπόλοιποι	9,859	4.2
Σύνολο	235,099	100.0
Προορισμός		
Ευρώπη	563,992	67.9
Γερμανία	499,372	60.1
Η.Π.Α., Καναδάς, Αυστραλία	239,388	28.8
Υπόλοιποι	27,044	3.3
Σύνολο	830,424	100.0
Ανδρες	482,798	58.1
Γυναίκες	347,626	41.9

Πηγή: Nicholas P. Glytsos, «Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece», *Economic Development and Cultural Change*, Vol.42, No.1, (Oct.1993), pp.158

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.2

Μηνιαία καταναλωτική δαπάνη(σε δρχ.) κατά λήπτη εμβασμάτων ανά επαγγελματική ομάδα, με ή χωρίς εμβάσματα, στην Ελλάδα, 1971

Καταναλωτική κατηγορία	Αγρότες			Μη αγρότες εργαζόμενοι			Υπόλοιποι εργαζόμενοι			Όλα τα επαγγέλματα		
	Χωρίς εμβάσματα	Με Εμβάσματα	Αύξηση (%)	Χωρίς Εμβάσματα	Με Εμβάσματα	Αύξηση (%)	Χωρίς Εμβάσματα	Με Εμβάσματα	Αύξηση (%)	Χωρίς Εμβάσματα	Με εμβάσματα	Αύξηση (%)
Τρόφιμα	575	941	63.6	676	1.085	60.5	838	1.147	36.9	665	1.050	57.9
Ποτά	44	71	61.4	33	48	45.4	39	52	33.3	33	46	39.4
Καπνός	65	87	33.8	66	94	42.4	80	98	22.5	65	93	43.1
Ένδυση και υπόδηση	130	398	206.1	120	359	119.2	203	418	105.9	114	356	186.0
Ενοίκιο και νερό	33	92	178.8	89	214	140.4	142	230	62.0	86	205	138.4
Θέρμανση και φωτισμός	88	109	23.9	114	144	26.3	125	149	19.2	113	141	24.8
Διαρκή καταναλωτικά αγαθά	62	172	177.4	56	170	203.6	93	196	110.7	53	155	192.4
Τρέχοντα έξοδα νοικοκυριού	57	123	115.8	34	66	94.1	45	72	60.0	33	62	87.9
Υγεία και προσωπική φροντίδα	35	68	94.3	62	135	117.7	87	149	71.3	60	127	111.7
Μεταφορές	51	138	170.6	64	186	190.6	100	214	114.0	62	170	174.2
Επικοινωνίες	11	26	136.4	19	44	131.6	26	50	92.3	19	41	115.8
Ψυχαγωγία	28	91	225.0	36	117	225.0	68	132	94.1	34	108	217.6
Εκπαίδευση	15	35	133.3	21	66	214.3	40	72	80.0	19	62	226.3
Διάφορες υπηρεσίες	46	104	126.1	41	85	107.3	55	99	80.0	39	77	97.4
Σύνολο	1,240	2,455	98.0	1,431	2,813	96.6	1,941	3,078	58.6	1,395	2,663	90,9

Πηγή: Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.145

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.3

Η επίπτωση της καταναλωτικής και επενδυτικής δαπάνης των εμβασμάτων πάνω στην ελληνική παραγωγή, στις εισαγωγές και στην απασχόληση, 1971
(αξίες σε εκατομμύρια δρχ.)

Κατηγορία των πρωτογενούς δαπάνης των εμβασμάτων	Πρωτογενής δαπάνη των εμβασμάτων (1)	Ακαθάριστη παραγωγή (σε όλες τις βιομηχανίες) (2)	Παραγωγή (συμπεριλαμβανομένων των εισαγωγών)			Εισαγωγές				Απασχόληση		
			Πολλαπλασιαστής (3)	Επενδυτικά αγαθά		Συνολικές εισαγωγές		Επενδυτικά αγαθά		Δημιουργία θέσεων εργασίας λόγω εμβασμάτων (11)	Δημιουργία θέσεων εργασίας ανά εκατομμύριο δρχ. εμβασμάτων (12)	
				Σύνολο (4)	% (5)	Σύνολο (6)	Αναλογία πάνω στην πρωτογενή δαπάνη (%) (7)	Αναλογία πάνω στην ακαθάριστη παραγωγή (%) (8)	Σύνολο (9)			Αναλογία των συνολικών εισαγωγών (10)
Κατανάλωση	8,822	15,493	1.8	451	2.9	1,648	18.7	10.6	178	10.8	35,536	4
Επένδυση	4,253	8,099	1.9	3,629	44.8	1,376	32,3	17.0	628	45.6	38,586	9
Στέγαση	3,140	6,340	2.0	2,933	46.3	832	26.5	13.1	141	16.9	22,388**	7
Εκμηχανισμός	498	823	1.7	549	66.7	481	96.6	58.4	461	95.8	3,481***	7
Εμπόριο	557	843	1.5	147	17.4	56	10.0	6.6	26	46.4	12,717****	23
Γεωργία	58	93	1.6	0	0	7	12.1	7.5	0	0	0	0
Γη	1,015	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Σύνολο	14,090	23,592	1.7	4,080	17,3	3,024	21.5	12.8	806	26.6	74,182	5

Σημείωση: στήλη (3) = στήλη(2):στήλη (1)´ στήλη (5) = στήλη (4): στήλη (2)´ στήλη (7)=στήλη (6): στήλη (1)´ στήλη (8) = στήλη (6) : στήλη (2)´ στήλη (10)=στήλη (9) : στήλη (6)
Πηγή: Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.152

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.4
 Μέση μηνιαία καταναλωτική δαπάνη (σε δρχ.), ανά άτομο, κατά κατηγορία δαπάνης, 1974
 (ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδος)

Κατηγορία κατανάλωσης	Κατηγορίες δαπάνης									Όλες οι κατηγορίες
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Τρόφιμα	200.0	358.6	432.3	552.0	661.0	856.6	1,000.2	1,265.1	1,588.1	762.7
Ποτά	6.1	15.6	27.8	42.7	50.9	62.4	76.9	84.2	95.8	54.1
Καπνός	16.8	36.1	47.7	64.3	68.3	79.8	91.1	94.3	124.2	72.3
Ένδυση και υπόδηση	8.9	35.6	64.4	109.1	208.8	287.6	475.5	693.3	1,077.0	293.8
Ενοίκιο και νερό	10.0	16.8	20.6	29.8	44.1	71.9	105.6	313.8	1,021.9	124.1
Θέρμανση και φωτισμός	62.0	72.5	72.8	86.8	93.8	101.9	114.7	124.6	132.8	96.9
Διαρκή καταναλωτικά αγαθά	1.7	13.5	28.8	55.0	87.5	122.4	207.2	326.2	639.5	139.2
Τρέχοντα έξοδα νοικοκυριού	8.4	19.2	33.3	52.6	73.0	94.6	142.7	219.8	293.9	96.6
Υγεία και προσωπική φροντίδα	8.9	15.6	20.6	32.7	43.9	59.5	73.2	123.4	163.0	56.3
Μεταφορές	7.8	13.9	23.9	48.2	63.6	109.7	158.5	279.2	1,178.8	149,9
Επικοινωνίες	1.7	4.9	5.5	10.5	12.2	19.3	30.3	37.7	48.6	18.2
Ψυχαγωγία	0.6	4.5	9.8	21.9	51.2	71.9	103.5	154.2	251.2	66.9
Εκπαίδευση	0.6	2.9	6.9	12.0	24.1	29.3	39.6	55.1	74.4	26.3
Διάφορες υπηρεσίες	12.8	20.9	30.7	40.0	66.2	72.2	126.6	160.4	266.7	80.9
Σύνολο	346.3	630.6	825.1	1,157.6	1,548.6	2,039.1	2,745.6	3,931.8	6,955.9	2,038.2

Πηγή: Nicholas P. Glytsos, «Measuring...»,ό.π.,σελ.162

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.5
*Μέση μηνιαία καταναλωτική δαπάνη (σε δρχ.), ανά άτομο, κατά κατηγορία δαπάνης, 1974
(σύνολο για την Ελλάδα)*

Κατηγορία κατανάλωσης	Κατηγορίες δαπάνης										Όλες οι κατηγορίες
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Τρόφιμα	211.2	384.9	475.9	643.0	766.2	972.3	1,148.3	1,399.2	1,697.8	2,167.0	1,004.7
Ποτά	5.3	13.3	21.6	31.5	38.3	40.4	52.3	61.9	75.9	113.8	45.8
Καπνός	15.8	33.8	46.0	63.1	74.8	88.9	97.4	107.8	122.5	153.9	85.6
Ένδυση και υπόδηση	7.6	34.7	52.5	100.0	175.5	252.6	419.5	624.1	832.2	1,605.5	353.7
Ενοίκιο και νερό	26.5	30.7	51.8	78.8	118.3	185.9	229.9	369.9	491.9	1,164.5	226.7
Θέρμανση και φωτισμός	64.7	85.4	90.3	111.1	120.0	135.2	149.2	161.6	174.3	221.4	135.3
Διαρκή καταναλωτικά αγαθά	0.6	13.8	26.6	47.6	78.3	121.1	196.9	308.5	472.4	1,024.9	182.2
Τρέχοντα έξοδα νοικοκυριού	8.8	15.1	19.1	31.6	40.5	54.6	72.1	105.4	158.2	308.3	69.5
Υγεία και προσωπική φροντίδα	8.2	23.2	33.4	57.1	75.3	108.6	149.6	224.3	303.3	479.8	134.1
Μεταφορές	8.8	18.7	25.9	57.1	82.0	134.1	215.0	431.3	931.4	1,938.0	264.5
Επικοινωνίες	3.5	7.1	9.3	18.1	22.3	34.1	50.3	59.3	72.7	104.5	38.1
Ψυχαγωγία	0.6	5.8	11.1	28.8	56.2	89.2	132.0	206.7	345.3	717.1	125.9
Εκπαίδευση	0.6	3.6	9.4	16.8	31.9	54.3	72.1	109.1	146.6	323.9	65.1
Διάφορες υπηρεσίες	374.0	691.0	901.0	1,321.0	1,732.0	2,330.0	3,084.0	4,308.0	6,023.0	10,677.0	2,818.0

Πηγή: Nicholas P. Glytsos, «Measuring...», ό.π., σελ.163

Γενικοί Πίνακες Β' Μέρους

ΠΙΝΑΚΑΣ Β1

Ετήσιες Εισαγωγές και Εξαγωγές, 1947- 1953
(σε εκατομμύρια δολάρια)

	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Έλλειμμα
1947-48	353,3	95,6	257,7
1948-49	449,2	89,8	359,4
1949-50	420,3	72,9	347,4
1950-51	430,2	94,9	335,3
1951-52	351,9	111,5	240,4
1952-53	230,1	115,8	114,3
1953-54	251,4	137,1	114,3

Πηγή: Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σελ.427

ΠΙΝΑΚΑΣ Β2

Η δανειοδότηση της οικονομίας, 1947-1952
(Τράπεζα της Ελλάδος και Εμπορικές Τράπεζες)

Α) Τέλος του μήνα (σε δισεκατομμύρια δραχμές)							
	Γεωργία	Βιομηχανία	Βιοτεχνία	Εμπόριο	Καπνός	Διάφορα	Σύνολο
Δεκέμβριος 1947	955,6	121,6	-	231	139,9	90,3	1538,4
Δεκέμβριος 1948	964,1	262,4	0	410	285,1	152,3	2.074,2
Δεκέμβριος 1949	1.562,2	366,3	-	840,3	373,4	245,8	3.388
Δεκέμβριος 1950	2.006,6	499,9	17,9	1.227,3	388,5	416	4.556,2
Δεκέμβριος 1951	2.277,5	842,7	34,8	1.385	503,5	525,5	5.569
Δεκέμβριος 1952	2.552,7	913,2	41,9	893,6	445,4	581,3	5.428,1
Β) Ποσοστιαίες μεταβολές ανά εξάμηνο							
	Γεωργία	Βιομηχανία	Βιοτεχνία	Εμπόριο	Καπνός	Διάφορα	Σύνολο
Μάρτιος 1949 – Σεπτέμβριος 1949	+9	+11	-	+44	+77	+39	+25
Σεπτέμβριος 1949 – Μάρτιος 1950	+22	+17	-	+30	-32	+37	+17
Μάρτιος 1950 – Σεπτέμβριος 1950	+13	+18	-	+47	+68	+22	+28
Σεπτέμβριος 1950 – Μάρτιος 1951	+21	+19	-	-	-37	+17	+7
Μάρτιος 1951 – Σεπτέμβριος 1951	-6	+42	+7	+17	+115	+13	+15
Σεπτέμβριος 1951 – Μάρτιος 1952	+27	+2	+19	-7	-45	+7	+4
Μάρτιος 1952 – Σεπτέμβριος 1952	-7	-20	+5	-9	+70	+6	-3

Πηγή: Γιώργος Σταθάκης, ό.π., σελ.428

ΠΙΝΑΚΑΣ Β3
 Το Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Βιομηχανικής Ανάπτυξης, 1948-1952
 (σε χιλιάδες δολάρια)

α) Κατά κáδο	Επενδύσεις	% Κατανομή
1 Δωλιστήρια	11.500	9,3
2. Λιγνίτης	16.780	13,6
3. Εξόρυξη μεταλλευμάτων	10.995	8,9
4. Μεταλλουργία	36.200	29,3
5. Βαριά χημική βιομηχανία	22.260	18
6. Ελαφρά χημική βιομηχανία	2.790	2,3
7. Δομικά υλικά	5.000	4,1
8. Μεταλλικά προϊόντα	10.390	8,4
9. Υφαντουργία	4.890	4
10. Βιομηχανία χαρτιού	400	0,3
11. Έρευνες – μελέτες	2.250	1,8
ΣΥΝΟΛΟ	123.415	100
β) Αναλυτικά κατά μέγεθος επένδυσης		
Χυτοσίδηρος	22.000	17,8
Λιγνίτης Πτολεμαΐδας	14.200	11,5
Λιπάσματα Αζωτούχα	11.300	9,2
Διύλιση Πετρελαίου	10.000	8,1
Μαγνήσιο	7.800	6,3
Σόδα	6.300	5,1
Αλουμίνια	5.000	4,1
Τσιμέντο	5.000	4,1
Βαμβακουργία	4.690	3,8
Θεϊκό οξύ	3.200	2,6
Επισκευές πλοίων	3.000	2,4
Μηχανές Ντήζελ	2.800	2,3
Λιγνίτης – Υπάρχοντα ορυχεία	2.780	2,3
Μόλυβδος – Ψευδάργυρος	2.730	2,2
Μηχανουργία	2.200	1,8
Γεωργικά εργαλεία και μηχανές	1.500	1,2
Αποθήκευση Πετρελαίου	1.500	1,2
Νικέλιο	1.400	1,1
Πυρίτης	1.170	0,9
Βωξίτης	1.070	0,8
Υπόλοιπες επενδύσεις	13.775	11,2
ΣΥΝΟΛΟ	123.415	100

Πηγή: Γιώργος Σταθάκης,ό.π.,σελ.276-277

ΠΙΝΑΚΑΣ Β4
 Ποσοστιαία μεταβολή των χρηματικών μέσων και του εθνικού εισοδήματος στην Ελλάδα, 1956-1961

Έτη	1 Αύξηση μέσων πληρωμής	2 Αύξηση ακαθάριστου εθνικού προϊόντος σε σταθερές τιμές	1-2 Αύξηση μέσων πληρωμής πέραν αύξησης εισοδήματος
1956	12,84	7,00	5,84
1957	18,69	9,09	9,60
1958	9,25	2,75	6,50
1959	16,24	3,77	12,47
1960	18,98	4,29	14,69
1961	14,85	12,36	2,49

(1) Καθαρό εγχώριο προϊόν σε τιμές συντελεστών παραγωγής

(2) Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν σε τιμές συντελεστών παραγωγής

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών,1964,σελ.59

ΠΙΝΑΚΑΣ Β9
 Συγκεντρωτικός πίνακας εγκριθείς κατά δημοσιονομικό έτος οικονομικής βοήθειας, 1944-1962
 (οικονομική και τεχνική βοήθεια)

Δημοσιονομικό έτος	Βοήθεια Νόμου 75	Βοήθεια Σχεδίου Μάρσαλ και Προγράμματος Αμοιβαίας Ασφαλείας			Βοήθεια Νόμου 480 Τίτλος Ι			Σύνολο βοήθειας 1 έως 7 (8)
	Δωρεάν υπέρ Δημοσίου (1)	Δωρεάν υπέρ Δημοσίου (2)	Δωρεάν υπέρ Δημοσίου (3)	Δωρεάν υπέρ Δημοσίου (4)	Δωρεάν υπέρ Δημοσίου (5)	Δάνεια υπέρ ιδιωτών (6)	Υπέρ Αμερικανικής αποστολής (7)	
Οκτ. 1944 – Ιούν. 1947	-	-	-	-	-	-	-	-
1947/48	112,6	50,0	-	-	-	-	-	162,6
1948/49	6,5	223,9	-	-	-	-	-	230,4
1949/50	-	285,7	-	-	-	-	-	285,7
1950/51	-	284,0	-	-	-	-	-	284,0
1951/52	-	179,6	-	-	-	-	-	179,6
1952/53	-	81,2	-	-	-	-	-	81,2
1953/54	-	21,9	-	-	-	-	-	21,9
1954/55	-	24,1	10,0	-	-	-	-	34,1
1955/56(18/μ)	-	37,5	15,0	7,4	26,5	-	12,3	98,7
1957	-	5,7	10,0	-	10,9	2,9	6,0	35,5
1958	-	20,8	-	-	-	-	-	20,8
1959	-	25,6	-	-	3,2	0,9	2,2	31,9
1960	-	20,5	-	-	7,8	2,3	5,5	36,1
1961	-	20,5	-	-	5,1	1,8	3,3	30,7
1962	-	-	-	-	5,0	1,5	4,7	11,2
Σύνολο	119,1	1281,0	35,0	7,4	58,5	9,4	34,0	1544,4

Πηγή: Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σελ.93

ΠΙΝΑΚΑΣ Β10

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας, 1948-1963
(εκ. δραχμές σε σταθερές τιμές του έτους 1970)

Έτος	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής Τομέας				Τριτογενής Τομέας	
			Σύνολο	Ορυχεία	Μεταποίηση	Ηλεκ/σμός, Φωτ/ριο, Νερό		Κατασκευές
1948	58.288	17.211	9851	233	5722	347	3549	31.226
1949	69.982	23.473	11.596	293	7018	418	3867	34.913
1950	74.355	20.683	14.966	424	8732	456	5354	38.706;
1951	80.511	23.475	14.782	592	9281	470	4439	42.254
1952	80.746	22.159	15.121	717	9170	496	4783	43.466
1953	91.291	27.898	17.819	884	10.574	591	5770	45.574
1954	94.123	27.179	19.124	955	11.767	636	5766	47.820
1955	100.533	29.078	21.101	1089	12.891	755	6366	50.354
1956	109.277	29.851	23.860	1237	14.260	871	7492	55.566
1957	115.858	33.738	25.011	1339	15.221	967	7484	57.109
1958	120.481	31.413	27.953	1423	16.554	1033	8943	61.115
1959	125.308	32.947	29.515	1430	16.778	1220	10.087	62.846
1960	129.201	29.683	33.406	1571	18.430	1358	12.047	65.932
1961	143.772	37.836	35.858	1668	19.886	1628	12.676	70.078
1962	144.612	32.888	37.504	1699	20.934	1753	13.118	74.220
1963	159.171	39.594	40.378	1877	22.661	2082	13.758	79.199

Πηγή: Πάνος Καζάκος,ό.π.,σελ.187

ΠΙΝΑΚΑΣ Β11
 Ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών, 1953-1964
 (σε εκατομμύρια δολάρια)

	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Εισαγωγές CIF	236,1	319,6	352,0	440,7	475,1	491,5	454,8	497,1	561,2	608,5	708,4	831,3
Εξαγωγές FOB	134,1	161,0	206,5	209,6	222,8	242,8	212,5	208,6	234,3	242,6	295,9	308,4
Εμπορικό ισοζύγιο	-102,0	-158,6	-145,5	-231,1	-252,3	-248,7	-242,3	-288,5	-326,9	-365,9	-412,5	-522,9
Ποσοστό κάλυψης εισαγωγών από εξαγωγές	57	50	58	47	47	49	47	42	42	40	42	38
<i>Άδηλα:</i>												
Πόροι	107,8	124,2	153,9	102,6	235,7	217,6	237,2	273,2	319,6	379,6	454,3	479,5
Πληρωμές	23,4	30,1	36,0	39,8	49,7	47,7	54,9	65,5	76,1	87,6	99,0	129,3
Ισοζύγιο αδήλων	84,4	94,1	117,9	143,3	186,0	169,9	182,3	207,7	243,5	292,0	355,3	350,2
Ποσοστό κάλυψης εισαγωγών από πλεόνασμα αδήλων	36	29	33	32	39	35	40	42	43	48	50	42
Κίνηση κεφαλαίων(καθαρά)	4,9	18,5	24,1	20,0	29,7	36,8	58,0	48,5	84,6	71,1	75,2	140,2
Ισοζύγιο προ βοήθειας	-12,7	-46,7	-3,5	-67,8	-36,6	-42,0	-2,0	-32,3	+1,2	-2,8	-18,0	-32,5
Αμερικανική βοήθεια	58,6	51,0	58,8	69,6	22,7	22,9	40,2	41,8	36,7	17,8	36,9	33,9
Πολεμικές επανορθώσεις	7,6	7,2	0,9	0,9	0,4	0,2	0,9	0,8	0,9	37,9	5,9	2,3
Τακτοποιητέα στοιχεία	-5,4	-1,5	-2,0	+2,0	-1,5	-1,8	-2,2	+4,2	-12,4	-4,7	53*	-17,0
Ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών	+47,1	+10,7	+55,2	+4,7	-15,0	-20,7	+36,9	+14,5	+26,4	+48,2	+7,9	-11,6
Αγορές και πωλήσεις χρυσού εντός της χώρας, μεταφορές στο ρυθμιστικό απόθεμα	0,6	0,2	0,1	-1,4	3,8	3,5	9,0	1,4	0,6	-28,8	-	-
Μεταβολές συναλλαγματικού αποθέματος (αύξηση: -, μείωση: +)	-48,7	-10,9	-55,3	-3,3	+11,2	+17,2	-45,9	-15,9	-27,0	-19,4	-7,9	+11,6
Μεταβολές στα διαθέσιμα των εμπορικών τραπεζών(αύξηση: -)	-	-	-	-	-	-	-	-	-2,7	-7,4	-27,4	-
Επίσημα αποθέματα σε χρυσό και ξένο συνάλλαγμα(τέλος περιόδου)	120,6	131,5	186,8	190,1	178,9	161,7	207,6	223,5	250,5	269,9	277,9	266,3
Πιστωτικό υπόλοιπο εμπορικών πιστώσεων εξωτερικού(τέλος περιόδου)	7,3	16,1	28,9	53,5	87,3	105,6	101,1	108,9	114,9	146,7	169,9	202,0

*Περιλαμβάνεται και το συνάλλαγμα που εκχωρήθηκε στις εμπορικές τράπεζες για την ενίσχυση του κεφαλαίου κίνησης

Πηγή: Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*, Α' Τόμος, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ.604-605

ΠΙΝΑΚΑΣ Β12
 Κατά τομείς ανάλυση των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, 1949-1957
 (Σε σταθερές τιμές 1954)

Τομείς	1949		1950		1951		1952		1953		1954		1955		1956		1957*	
	Εκατ.	%	Εκατ.	%	Εκατ.	%	Εκατ.	%	Εκατ.	%	Εκατ.	%	Εκατ.	%	Εκατ.	%	Εκατ.	%
Αγροτική Οικονομία	668	11,3	870	10,6	754	10,9	512	7,7	463	7,1	558	7,0	527	6,1	629	6,0	1024	9,5
Μεταλ. Ορυχεία, Αλυκές	10	0,2	88	1,1	334	4,8	191	2,9	103	1,6	95	1,2	70	0,8	144	1,4	193	1,8
Βιομηχανία	851	14,4	1588	19,4	1376	20,0	1298	19,6	883	13,5	812	10,0	975	11,2	1100	10,5	1312	12,1
Ενέργεια κλπ.	205	3,5	298	3,6	996	14,5	611	9,3	805	12,3	917	11,4	882	10,2	1253	12,0	696	6,4
Μεταφορές και Επικοινωνίες	1558	26,5	2135	26,1	1164	17,0	1335	20,2	837	12,7	1801	22,5	1903	22,0	2228	21,3	2767	25,6
Οικισμός	1605	27,3	2062	25,2	1546	22,5	1677	25,3	2264	34,5	3057	38,0	3374	39,0	4073	39,1	4036	37,3
Δημόσια Διοίκηση	401	6,8	457	5,6	52	0,7	318	4,8	331	5,0	219	2,7	195	2,2	193	1,9	200	1,8
Λοιπές Δραστηριότητες	590	10,0	688	8,4	662	9,6	673	10,2	874	13,3	576	7,2	727	8,5	800	7,8	589	5,5
Σύνολο	5888	100,0	8161	100,0	6884	100,0	6615	100,0	6560	100,0	8035	100,0	8653	100,0	10420	100,0	10817	100,0

*Προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία τα Συνθέτοντα την Σημερινή Οικονομία της Ελλάδος», στο Σάκης Καράγιωργας: *Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος(επιμ.), Τόμος ΙΙ, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.28

ΠΙΝΑΚΑΣ Β13

Συνολική χρηματοδότηση της οικονομίας κατά πηγές χρηματοδότης, 1953-1958
(Δάνεια υφιστάμενα στο τέλος της περιόδου, σε εκατ. δρχ.)

Τέλος περιόδου	Γενικό σύνολο	Κεφάλαια εκδοτικού προνομίου	Κεφάλαια Ν.Π.Δ.Δ.	Ίδια διαθέσιμα εμπορικών τραπεζών	Ίδια διαθέσιμα ειδικών λογαριασμών				
					Σύνολο	ΟΧΟΑ	Αγροτική και Κτηματική τράπεζα	Λοιποί ειδικοί λογαριασμοί	Λοιπά διαθέσιμα
1953	8364,9	3796,1	626,4	1290,1	2475,2	2200,7	185,7	88,8	177,1
1954	10594,5	4603,9	574,4	2471,4	2701,8	2172,3	337,7	191,8	242,8
1955	11631,3	4823,6	488,7	2717,0	3210,8	2326,4	573,0	311,4	391,2
1956	14740,5	5045,2	1116,8	3980,9	3975,8	2734,9	840,5	400,4	621,8
1957	18936,0	6239,5	1269,9	6466,3	4246,6	2759,5	981,2	505,9	713,7
1958(Ιουλ)	20573,7	5486,4	1399,4	7688,1	4284,7	2833,3	833,7	617,7	715,1

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.121-122

ΠΙΝΑΚΑΣ Β14

Καταθέσεις σε δραχμές, 1948-1958
(σε εμπορικές τράπεζες και ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς, σε εκατ. δρχ.)

Τέλος περιόδου	Γενικό σύνολο	Ιδιωτών και Νομικών Προσώπων Ιδιωτικού Δικαίου					Δημοσίων οργανισμών				Ειδικές Καταθέσεις Δημοσίου
1948	656,4	267,3	195,0	23,9	1,8	46,6	389,1	73,6	102,9	212,9	-
1949	1144,4	476,6	371,7	40,4	1,6	62,9	667,8	104,9	76,2	486,7	-
1950	1569,0	590,4	459,2	51,3	0,6	79,3	978,6	124,3	53,7	800,6	-
1951	1183,4	901,1	697,3	68,5	6,3	129,0	259,3	134,6	-	124,7	23,0
1952	1343,2	991,7	748,0	82,1	10,2	151,4	315,1	123,0	-	192,1	36,4
1953	2198,3	1579,3	1175,2	141,3	16,6	246,2	581,5	157,9	-	423,6	37,5
1954	3189,5	2249,7	1607,6	297,9	38,4	305,8	605,6	170,0	-	435,6	334,2
1955	4069,2	3102,2	2093,5	522,9	72,1	413,7	684,1	197,5	-	486,6	282,9
1956	5342,9	4318,9	1897,6	1757,5	226,9	436,9	860,0	244,4	34,0	581,6	164,0
1957	9116,1	7676,1	2354,1	4102,4	623,5	596,1	1054,6	320,8	115,3	618,5	385,4
1958(Αυγ)*	10377,0	8651,5	2525,4	4915,1	887,5	623,5	1121,9	472,0	101,7	548,2	603,6

* Προσωρινά Στοιχεία

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ.118-119

ΠΙΝΑΚΑΣ Β15
 Πηγές προσφοράς κεφαλαίων, 1950-1957
 (σε ποσοστά %)

Πηγές προσφοράς κεφαλαίων	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957*
Αποταμίευση ιδιωτικών επιχειρήσεων και εταιρειών	12,6	19,9	22,1	41,7	35,4	53,5	56,2	52,2
Αποσβέσεις	18,4	21,1	28,5	23,4	25,9	21,9	18,7	17,5
Κρατική αποταμίευση	-10,4	-4,0	-5,5	12,7	10,2	10,6	1,5	9,8
Συνολική εγχώρια αποταμίευση	20,6	37,0	45,1	77,8	71,5	86,0	76,4	79,5
Εξωτερικός δανεισμός	7,1	-4,4	18,4	5,7	6,1	-0,1	14,1	19,2
Ξένες δωρεές	72,3	67,6	36,5	16,5	22,4	14,1	8,9	1,3
Συνολική εξωτερική χρηματοδότηση	79,4	63,0	54,9	22,2	28,5	14,0	23,6	20,5
Συνολική εγχώρια και εξωτερική χρηματοδότηση	100	100	100	100	100	100	100	100
Συνολική εγχώρια και εξωτερική χρηματοδότηση (σε εκατ. δρχ.)	6005	6438	5149	7402	7745	9853	13223	15330

*Προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ. 142

ΠΙΝΑΚΑΣ Β16
Απόδοση δημοσίων εσόδων, 1952-1957

Είδος εσόδου	1952-53		1953-54		1954-55		1955-56		1957	
	Σύνολο έτους		Σύνολο έτους		Σύνολο έτους		Σύνολο έτους		Σύνολο έτους	
	Βεβαιω- θέντα	Εισπραχ- θέντα	Βεβαιω- θέντα	Εισπραχ- θέντα	Βεβαιω- θέντα	Εισπραχ- θέντα	Βεβαιω- θέντα	Εισπραχ- θέντα	Βεβαιω- θέντα	Εισπραχ- θέντα
1. ΑΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ	1.750,0	1409,6	2.011,1	1.682,9	2.308,9	1.931,9	3.812,8	3.299,6	3.265,7	2.610,1
α) Φόροι εισοδήματος	921,1	867,6	1.240,1	1.188,6	1.486,4	1.436,4	2.618,6	2.467,6	2.108,3	1.908,5
β) Φόροι επί της περιουσίας	67,2	60,3	119,5	110,1	147,9	138,3	333,7	311,3	225,8	191,4
γ) Φόροι παρελθόντων	592,8	317,3	535,5	278,3	541,0	243,0	646,9	337,0	715,9	319,9
δ) Πρόσθετα και λοιπά	168,9	164,4	116,0	105,9	132,4	114,1	213,5	183,7	215,7	190,3
2. ΕΜΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ	4.257,3	4.199,8	5.674,1	5.514,1	6.663,6	6.417,6	12.315,5	11.974,8	9.689,5	9.100,0
α) Τελων. Δασμοί, φόροι, τέλη και ειδ. εισφορές εισπραχθ. κατά την εισαγωγή ή εξαγωγή	1.753,7	1.751,9	2.327,0	2.314,2	2.637,6	2.610,5	5.170,0	5.164,7	4.075,1	4.042,0
β) Λοιποί έμμεσοι φόροι	2.503,6	2.447,9	3.347,1	3.199,9	4.026,0	3.807,1	7.145,2	6.810,1	5.614,4	5.058,0
3. ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΣΟΔΑ	1.691,8	657,8	1.837,9	835,6	1.900,1	945,0	2.131,7	1.354,0	1.966,4	1.138,1
α) Διάφορα τακτικά έσοδα	474,3	418,3	571,4	532,2	660,7	617,8	1.111,6	1.054,6	887,0	822,0
β) Διάφορα έκτακτα έσοδα	1.217,5	239,5	1.266,5	303,4	1.239,4	327,2	1.020,1	299,4	1.079,4	316,1
4. ΕΣΟΔΑ ΑΠΟ ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΕΠΑΝ/ΣΕΙΣ	0,8	0,8	201,3	201,3	78,3	78,3	6,0	6,0	2,6	2,6
5. ΕΙΔΙΚΑ ΕΣΟΔΑ	41,9	41,9	199,6	194,7	256,2	251,4	283,2	258,8	203,8	157,7

ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ										
6. ΕΣΟΔΑ ΑΠΟ ΔΑΝΕΙΑ	-	-	229,2	229,2	217,3	217,3(β)	(γ)	(γ)	(δ)	(δ)
α) Έσοδα από δανεισμό εσωτερικού	-	-	78,0	78,0	217,3	217,3				
β) Έσοδα από δανεισμό εξωτερικού	-	-	151,2	151,2	-	-				
7. ΕΣΟΔΑ ΑΠΟ ΒΟΗΘΕΙΑ	711,0	711,0	1.506,0	1.506,0	1.712,8	1.712,8	2.450,6	2.450,6	1.430,2	1.430,2
α) Έσοδα από εισφορές μελών ΝΑΤΟ	28,0	28,0	49,2	49,2	391,5	391,5	755,8	755,8	372,1	372,1
β) Έσοδα από την αμερικανική βοήθεια	683,0	683,0	1.456,8	1.456,8	1.321,3	1.321,3	1.650,6	1.650,6	1.058,1	1.058,1
ΣΥΝΟΛΟ	8.452,8	7.020,9	11.659,2	10.163,8	13.137,2	11.554,2	20.999,4	19.343,8	16.558,2	14.438,7

(α) Από 1 Ιουλίου 1955 έως 28 Φεβρουαρίου 1957

(β) Δεν εμφανίστηκαν στον προϋπολογισμό του έτους αυτού τα χρησιμοποιηθέντα κεφάλαια ΝΠΔΔ 468 εκατομμυρίων δρχ. χάρη του προγράμματος των δημοσίων επενδύσεων αυτού του έτους.

(γ) Ομοίως 325 εκατομμυρίων δρχ.

(δ) Ομοίως 288,7 εκατομμυρίων δρχ.

Η διαφορά μεταξύ βεβαιωθέντων και εισπραχθέντων οφείλεται κυρίως στην επιβεβαίωση σε κάθε χρήση, εσόδων και παρελθόντων ετών.

Πηγή: Σάκης Καράγιωργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...»,ό.π.,σελ.154-155

ΠΙΝΑΚΑΣ Β17
 Ανάλυση δαπανών των Δημοσίων Επενδύσεων, 1953-1957
 (Κρατικές, ΔΕΗ και ΟΧΟΑ)
 (σε εκατομμύρια δρχ. και ποσοστά)

	1953-54		1954-55		1955*		1956*		1957*	
	Ποσά	%	Ποσά	%	Ποσά	%	Ποσά	%	Ποσά	%
1)ΓΕΩΡΓΙΑ, ΚΤΗΝ., ΔΑΣΗ, ΑΛΙΕΙΑ	285	21,8	335	22,5	342	26,3	668	32,7	816	29,2
α) Εγγαιοβελτιωτικά	174	13,3	164	11,0	144	11,1	231	11,3	336	12,0
β) Μικρά Κοινοφελή	10	0,8	77	5,2	64	4,9	124	6,2	262	9,4
γ) Κτηνοτροφία, Δάση, Αλιεία	-	-	-	-	-	-	25	1,2	13	0,5
δ) Μηχανήματα διαφ.	48	3,7	13	0,9	9	0,7	9	0,4	38	1,4
ε) Δάνεια ΑΤΕ	49	3,7	55	3,7	65	5,0	226	11,0	113	4,0
στ) Δάνεια ΚΕΔ-ΟΧΟΑ	4	0,3	26	1,7	60	4,6	53	2,6	54	1,9
2)ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, ΕΝΕΡΓΕΙΑ, ΟΡΥΧΕΙΑ	771	58,8	810	54,3	627	48,4	890	43,4	1250	44,7
α) Ενέργεια	724	55,2	677	45,4	435	33,6	364	17,8	682	24,4
β) Γεωργικές Βιομηχανίες	-	-	-	-	-	-	7	0,3	2	0,1
γ) Δυλιστήριο	-	-	57	3,8	57	4,4	82	4,0	492***	17,6
δ) Ορυχεία, Μεταλλεία, Διάφορα	20	1,5	-	-	-	-	21	1,0	-	-
ε) Δαν. ΚΕΔ-ΟΧΟΑ	27	2,1	76	5,1	135	10,4	416**	20,3	74	2,6
3)ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ – ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	151	11,6	212	14,2	204	15,8	320	15,6	523	18,7
α) Οδοί	82	6,3	127	8,5	85	6,6	204	10,0	317	11,2
β) Σιδηρόδρομοι	1	0,1	10	0,7	8	0,6	39	1,9	108	3,9
γ) Αεροπορία	11	0,8	5	0,3	6	0,5	5	0,2	4	0,2
δ) Ναυτιλία	34	2,6	7	0,5	10	0,8	19	0,9	24	0,9
ε) Τηλεπ/νίες Λοιπά	10	0,8	7	0,5	7	0,5	6	0,3	22	0,8
στ) Τουρισμός	10	0,8	25	1,6	37	2,9	37	1,8	44	1,6
ζ) Δαν. ΚΕΔ-ΟΧΟΑ	3	0,2	31	2,1	51	3,9	10	0,5	4	0,1
4)ΔΙΟΙΚΗΣΗ	33	2,5	20	1,3	16	1,2	20	1,0	26	0,9
5) ΕΚΠ/ΣΗ, ΤΕΧΝ. ΒΟΗΘ.	38	2,9	50	3,3	50	3,8	52	2,5	65	2,3
6) ΥΓΕΙΑ, ΠΡΟΝΟΙΑ	32	2,4	63	4,2	59	4,5	99	4,8	118	4,2
α) Δημ. Υγεία, Εξυγ.	20	1,6	22	1,5	21	1,6	30	1,5	36	1,3
β) Στέγαση	9	0,6	35	2,3	29	2,2	61	3,0	71	2,5
γ) Υδρευση	3	0,2	6	0,4	9	0,7	8	0,3	11	0,4
Σύνολο	1310	100,0	1490	100,0	1298	100,0	2049	100,0	2798	100,0

* Ημερολογιακά έτη

** Από τα οποία 323 εκατομμύρια δρχ. για την Πτολεμαίδα

*** Από τα οποία 304 εκατομμύρια δρχ. χορήγηση γραμματίων στον ανάδοχο κατασκευής δυλιστηρίου

Πηγή: Σάκης Καραγιώργας, «Τα Κυριότερα Στοιχεία...», ό.π., σελ. 170-171

ΠΙΝΑΚΑΣ Β5

Ποσοστιαίες μεταβολές προσφοράς χρήματος και εθνικού εισοδήματος, 1951-1963

Έτη	Αύξηση κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων (μέσα επίπεδα)	Αύξηση μέσων πληρωμής	Αύξηση του εθνικού εισοδήματος σε σταθερές τιμές	Αύξηση τραπεζογραμματίων πέραν αύξησης εισοδήματος	Αύξηση μέσων πληρωμής πέραν αυξήσεως εισοδήματος
1951	7,37	18,64	9,42	-2,05	9,22
1952	13,41	12,54	-0,07	13,48	12,61
1953	28,55	30,24	14,56*	13,99	15,68
1954	26,84	31,48	3,77	23,07	27,71
1955	19,91	18,55	7,89	12,02	10,66
1956	29,94	24,37	7,00	22,94	17,37
1957	15,80	12,03	9,09	6,71	2,94
1958	16,49	16,02	2,75	13,74	13,27
1959	7,43	9,48	3,77	3,66	5,71
1960	17,04	20,63	4,29	12,75	16,34
1961	16,45	16,87	12,36	4,09	4,51
1962	19,08	13,95	4,51	14,57	9,44
1963	15,97	14,82	7,77**	8,20	7,05

* Έτος υποτίμησης της δραχμής κατά 50%

** Προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.80

ΠΙΝΑΚΑΣ Β6

Ποσοστά υποχρεωτικών εποχικών καταθέσεων των εμπορικών τραπεζών στην Τράπεζα της Ελλάδος, 1957-1964 (%)

Έτη	Δεκέμβριος	Ιανουάριος	Φεβρουάριος
1957	10	-	-
1958	10	12	14
1959	10	12	14
1960	10	12	14
1961	4	10-12	12
1962	4	6	8
1963	4	6	8
1964	-	8	10

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.90

ΠΙΝΑΚΑΣ Β7

Επιτόκια χρηματοδότης αγροτικού τομέα

Χρονολογία μεταβολής	Καλλιεργητικά δάνεια			Δάνεια επ' ενεχύρω			Δάνεια μέσης και μακράς προθεσμίας			Τόκος Υπερημερίας
	Μεμον. αγρότες	Συν/σμοί	Ενώσεις Συν/μών	Μεμον. αγρότες	Συν/σμοί	Ενώσεις Συν/μών	Μεμον. αγρότες	Συν/σμοί	Ενώσεις Συν/μών	
Ιαν. 1949	9	8	7	10,5	9,5	8,5	9,5	7,5	7,5	12
Ιαν. 1954	7	6,5	6	8,5	7,5	7	7	6	6	12
Μαρ.1957	7	6,5	6	8,5	7,5	7	8	7	7	12
Μαρ.1961	6,5	5,75	5,5	7	6,25	6	7	6	6	9
Ιαν. 1964	5	4,25	4	6	5,25	5	4	3,5	3,5	7

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π.,σελ.106

ΠΙΝΑΚΑΣ Β8

Χρηματοδότηση της Αγροτικής Τράπεζας, 1956-1963

Πηγές	1956		1957		1958		1959		1960		1961		1962		1963	
	Εκατ. δρχ.	%	Εκατ. δρχ.	%	Εκατ. δρχ.	%	Εκατ. δρχ.	%	Εκατ. δρχ.	%	Εκατ. δρχ.	%	Εκατ. δρχ.	%	Εκατ. δρχ.	%
Κεφάλαια Ν.Π.Δ.Δ δια μέσου Τ.Ε	-	-	80	1	378	5	594	8	333	4	1.090	11	1.219	12	1.193	11
Κεφάλαια Δημοσίου	413	9	467	8	476	7	722	9	800	9	651	7	541	5	469	4
Καταθέσεις ταχυδρομικών ταμειυτηρίων	-	-	-	-	-	-	121	1	230	3	206	2	267	3	260	2
Καταθέσεις Ο.Χ.Ο.Α.	68	1	74	1	158	3	123	2	83	1	50	-	31	-	2	-
Καταθέσεις εμπορικών τραπεζών	-	-	-	-	-	-	-	-	400	5	300	3	-	-	-	-
Κεφάλαια από την αμερικανική βοήθεια	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	400	4	800	7
Διαθέσιμα της Α.Τ.Ε.	823	17	919	16	993	14	1.520	19	1.751	20	1.983	21	2.587	27	2.769	25
Κεφάλαια εκδοτικού προνομίου	3.408	73	4.298	74	4.913	71	4.816	61	4.969	58	5.322	56	4.822	49	5.767	51
Σύνολο	4.712	100	5.838	100	6.918	100	7.896	100	8.566	100	9.602	100	9.867	100	11.260	100

Πηγή: Ξενοφών Ε. Ζολώτας, *Νομισματική Ισορροπία...*, ό.π., σελ.105

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αγαπητός, Γεώργιος Ι., *Εξελίξεις και Διαρθρωτικά Προβλήματα της Ελληνικής Οικονομίας (1950-1993)*, Τόμος Α', Αθήνα, «Το Οικονομικό», 1995
- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση (1922 – 1974): Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Βενετία Σταυροπούλου(μτφ.), Αθήνα, Θεμέλιο, 1983
- Αλογοσκούφης, Γιώργος, *Μακροοικονομική Πολιτική και Κυκλικές Διακυμάνσεις στην Ελλάδα: 1951-1980*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1986
- Βαϊτσος, Κωστής, – Γιαννίτσης, Τάσος, «Η Μεταπολεμική Οικονομική Μεγέθυνση», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), Τόμος Α', Αθήνα, «Άματα», 1992, σελ.33-61
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος, *Έκθεσις Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002
- Βεντούρα, Λίνα, *Έλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999
- Βερέμης, Θάνος, –Κολιόπουλος, Γιάννης, *Ελλάς. Η Σύγχρονη Συνέχεια: Από το 1821 Μέχρι Σήμερα*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα, Καστανιώτη, 2002
- Βετσόπουλος, Απόστολος Β., *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Μεταπολεμική Ανασυγκρότηση της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα, Gutenberg, 2007
- Γετίμης, Παναγιώτης, – Οικονόμου, Δημήτρης, «Οικονομικές Διαστάσεις της Οικοδομικής Δραστηριότητας στη Δεκαετία του '50», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.593-598
- Γιαννίτσης, Αναστάσιος, «Το Ξένο Κεφάλαιο στην Ελλάδα», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.), Αθήνα, Παπαζήση, 1978, σελ.193-227
- Γιαννίτσης, Τάσος, *Η Ελληνική Βιομηχανία: Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα, Gutenberg, 1988
- Γιανουλόπουλος, Γιάννης Ν., *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος: Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, Αθήνα, Παπαζήση, 1992
- Γκιούρας, Θανάσης, *Φορολογία και Πολιτική: Πολιτικο-οικονομική Προβληματική και Δημοσιονομική Σκέψη*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2000
- Γλυτσός, Νικόλαος Π., *Θεωρητική και Εμπειρική Ανάλυση της Μεταναστευτικής Κίνησης και της Ροής των Εμβασμάτων Μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1991
- Γράβαρης, Διονύσης Ν., *Η Περίοδος του Περιφερειακού - Αυταρχικού Μονεταρισμού, 1952-1979*, Αδημοσίευτη Εργασία, 2013, σελ.1-30
- Δήμελη, Σ., – Κολλίντζας, Τ., – Χριστοδουλάκης, Ν.Μ., *Οικονομικές Διακυμάνσεις και Ανάπτυξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, ΙΜΟΠ-Α. Σταμούλης, 1997
- Δραγώνας, Κώστας, «Αίτια της Μετανάστευσης του Αγροτικού Πληθυσμού», στο *Η μετανάστευση: Ευλογία ή Κατάρα;* Ηλίας Δημητράς(επιμ.), Αθήνα, «Εποχές», 1965, σελ.44-46

- Δρακάτος, Κωνσταντίνος Γ., *Ο Μεγάλος Κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας (1945-1995)*, Αθήνα, Παπαζήση, 1997
- Ελεφάντης, Άγγελος, «Εθνικοφροσύνη: Η Ιδεολογία του Τρόμου και της Ενοχοποίησης», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.645-654
- Έμκε - Πουλοπούλου, Ήρα, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ, 1986
- Ζολώτας, Ξενοφών Ε., *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, 1964
- -----, *Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος: Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, 1966
- -----, «Η Έκθεσις του κ.Βαρβαρέσου και η Οικονομική Ανάπτυξις», στο Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις Επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σελ.419-443
- Ζυγογιάννης, Γεώργιος, – Λεάνδρος, Νίκος, «Ορισμένα Βασικά Χαρακτηριστικά του ‘Κράτους Πρόνοιας’ στην Ελλάδα Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.171-184
- Θερμός, Ηλίας, «Ο Εμφύλιος και το Διεθνές Σύστημα», στο *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακάς (επιμ.), Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, σελ.257-284
- Θωμαδάκης, Σταύρος, «Αδιέξοδα της Ανασυγκρότησης και Οικονομικοί Θεσμοί του Μεταπολεμικού Κράτους», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.34-40
- Ιατρίδης, Ι. Ο., «Η Βρετανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα, 1945-9», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.), Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σελ.239-265
- Iatrides, John O., «Το Διεθνές Πλαίσιο του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλίδα(επιμ.), Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σελ.31-50
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης Ι., *Η Ελληνική Οικονομία στη «Μακρά Διάρκεια», 1954-2005*, Αθήνα, Πόλις, 2008
- Ιωακείμογλου, Ηλίας, – Μηλιός, Γιάννης, «Το Εξωτερικό Εμπόριο και οι Φάσεις Ανάπτυξης της Ελλάδας(1960-1990)» στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), Τόμος Α΄, Αθήνα, «Άματα», 1992, σελ.63-80
- Καβουριάρης, Ε., «Μερικές Σκέψεις για τις Αιτίες και τις Συνέπειες της Μετανάστευσης», στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος (επιμ.), Αθήνα, Κάλβος, 1974, σελ.24-62
- Καζάκος, Πάνος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001
- Καλαφάτης, Θανάσης, – Πρόντζας, Ευάγγελος, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, Τόμος Τρίτος, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2011

- Καλλιγιάς, Κ., «Αιμορραγία Εργατικού Δυναμικού. Βιολογικός Μαρασμός της Χώρας», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.), Αθήνα, Παπαζήση, 1978, σελ.170-176
- Καλτσόγια, Νίκη, «Η Μεταπολεμική Ελληνική Κοινωνία και η Πορεία της Προς το Θεσμικό – Πολιτικό Εκσυγχρονισμό», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.655-671
- Καλτσόγια – Τουρναβίτη, Νίκη, «Τα Θεσμικά Πλαίσια του Εμφυλίου», στο *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακάς(επιμ.), Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, σελ.55-79
- Καραγιάννη, Στέλλα, – Νικολάου, Αγγελική, «Βιομηχανική Πολιτική στις Πρώτες Μεταπολεμικές Δεκαετίες: Χωρικές και Κλαδικές Διαστάσεις», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.95-114
- Καράγιωργας, Σάκης, «Η Πολιτική Εισοδημάτων στην Ελλάδα», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος(επιμ.), Τόμος Ι, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.231-239
- -----, «Το Ισοζύγιον Πληρωμών: Σοβαρός Περιορισμός για την Πραγματοποίηση Υψηλών Ρυθμών Αναπτύξεως», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), Τόμος Ι, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.240–247
- -----, «Πως Μπορεί να Σταματήσει η Μετανάστευση», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος(επιμ.), Τόμος Ι, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.248-250
- -----, «Ο Ρόλος του Κράτους στην Οικονομική Ανάπτυξη», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος(επιμ.), Τόμος Ι, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.251-262
- -----, «Φορολογική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος(επιμ.), Τόμος Ι, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.278-286
- -----, «Τα Κυριότερα Στοιχεία τα Συνθέτοντα την Σημερινήν Οικονομίαν της Ελλάδος», στο *Σάκης Καράγιωργας: Μελέτες, Άρθρα, Ομιλίες*, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος(επιμ.), Τόμος ΙΙ, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.9-174
- Καραμεσίνη, Μαρία, «Αυταρχικό Μεταπολεμικό Κράτος και Ιδιαιτερότητες Εφαρμογής του Κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική Επέκταση Χωρίς Κοινωνικό Συμβόλαιο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.133-147
- Καραμπελιάς, Γεράσιμος, *Ο Ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων στην Πολιτική Ζωή της Τουρκίας και της Ελλάδας: Συγκριτική Ανάλυση των Μεταπολεμικών Στρατιωτικών Επεμβάσεων 1945-1980*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001
- Κασιμάτη, Κούλα, *Μετανάστευση-Παλιννόστηση: Η Προβληματική της Δεύτερης Γενιάς*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1984
- Κιντής, Ανδρέας Α., *Ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1982

- Κίτσος, Κ., «Οι Ξένες Τράπεζες και πως θα τις Ελέγξουμε», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.), Αθήνα, Παπαζήση, 1978, σελ.247-256
- Close, David H., «Εισαγωγή», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.), Γιάννης Σπανδωτής (μτφ.), Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σελ.15-51
- -----, «Η Ανοικοδόμηση του Κράτους της Δεξιάς», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.), Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.), Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σελ.198-237
- -----, «Η Κληρονομιά», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.), Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.), Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σελ.267-290
- -----, *Ελλάδα, 1945-2004: Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Γιώργος Μερτίκας (μτφ.), Αθήνα, Θύραθεν, 2006
- Close, David H., - Βερέμης, Θάνας, «Ο Στρατιωτικός Αγώνας, 1945-9», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.), Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.), Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σελ. 129-166
- Κατσαμπάνης, Σωτήρης, «Τα Ελληνικά Συνδικάτα στη Μεταπολεμική Περίοδο», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος(επιμ.), Τόμος Α', Αθήνα, «Άματα», 1992, σελ.169-192
- Κιούκας, Δημήτρης Κ., *Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα: Ενσωμάτωση και Πρόσβαση στο Κράτος σε Συγκριτική Προοπτική*, Αθήνα, Εξάντας, 1994
- Κοταρίδης, Νίκος, – Σιδέρης, Νίκος, «Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογικά και Πολιτικά Διακυβεύματα», στο *Ο Εμφύλιος πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλίδας(επιμ.), Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σελ.115-124
- Κουτσουμάρης, Γεώργιος Φ., *Γεωργική Ανάπτυξη και Γεωργική Οικονομική Πολιτική: Η Ελληνική Περίπτωση*, Αθήνα, Παπαζήση, 1987
- Krugman, Paul, - Obstfeld, Maurice, *Διεθνής Οικονομική: Θεωρία και Πολιτική*, Γιάννης Δουφλής – Στέλιος Πανταζίδης(μτφ.), Αθήνα, Κριτική, 1995
- Κωστελέτου, Νικολίνα, «Διεθνές Εμπόριο και Οικονομική Μεγέθυνση: Ελλάδα 1949-67, στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.250-271
- Κωστής, Κώστας Π., *Ο Μύθος του Ξένου Κεφαλαίου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1999
- Λαφιατόγλου, Βασιλική, *Οι Υπερπόντιες Μεταναστεύσεις τη Μεταπολεμική Περίοδο(1952-1972) από την Ελλάδα υπό την Αιγίδα της Διακυβερνητικής Επιτροπής Μεταναστεύσεως εξ Ευρώπης(ΔΕΜΕ)*, Διπλωματική Εργασία – Π.Μ.Σ. «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2009
- Λατίφης, Κώστας, «Το Σημερινό Αδιέξοδο στο Ισοζύγιο Πληρωμών Αποτέλεσμα της Οικονομικής Πολιτικής 1953-1974», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.), Αθήνα, Παπαζήση, 1978, σελ.279-294
- Λημνιός – Σεκέρης, Ιωάννης, *Η Μετανάστευση των Ελλήνων στην Αυστραλία Κατά τις Πρώτες Μεταπολεμικές Δεκαετίες*, Διπλωματική Εργασία – Π.Μ.Σ. «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2013

- Λιοδάκης, Γεώργιος, «Κοινωνικο-θεωρητικές Βάσεις και Πρακτικές Οικονομικού Προγραμματισμού στην Ελλάδα Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994, σελ.77-94
- Μακρυδημήτρης, Αντώνης, «Κυβέρνηση και Διοίκηση: Ο Διοικητικός Μηχανισμός του Κράτους Κατά την Περίοδο της “Ανασυγκρότησης”», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.471-479
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Τόμοι 1(2000) και 2(2001),Αθήνα, Βιβλιόραμα
- Μαρξ, Καρλ, *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Παναγιώτης Μαυρομάτης(μτφ.),Τόμος Α΄, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή,2009
- Ματζουράνης, Γιώργος Ξ., *Έλληνες Εργάτες στη Γερμανία(γκασταρμπάιτερ)*, Αθήνα, Gutenberg,1974
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος, *Μελέτες και Κείμενα για την Περίοδο 1909-1940*, Αθήνα – Κομοτηνή, Σάκκουλα,χ.χ.
- -----, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ(επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης,1988, σελ.9-19
- Meynaud, Jean, – Μερλόπουλος, Π., – Νοταράς, Γ., *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*, Τόμοι Α΄ και Β΄, Αθήνα,Σαββάλας,2002
- Μεσθανέως, Βασιλική, «Η Αντιπολίτευση στην Ελλάδα Κατά την Περίοδο 1949-1963», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.672-680
- Μουζέλης, Νίκος, *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας,1978
- Μουσούρου, Λουκία Μ., *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 2003
- Baerentzen, Lars, – Ιατρίδης, Γιάννης, - Smith, Ole S., *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο*, Αριστέα Παρίση(μτφ.),Αθήνα,Ολκός,1992
- Baerentzen, Lars, – Close, David H., «Η Ήττα του ΕΑΜ από τους Βρετανούς, 1944-5», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950: Μελέτες για την Πόλωση*, Ντέιβιντ Κλόουζ(επιμ.),Γιάννης Σπανδωτής(μτφ.),Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997,σελ.101-128
- Μπαμπανάσης, Στέργιος, «Οι Οικονομικές Πτυχές του Εμφυλίου», στο *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακάς(επιμ.),Αθήνα,Φιλίστωρ,2000,σελ.39-53
- Begg, David, Fischer, Stanley, and Dornbusch, Rudiger, *Εισαγωγή στην Οικονομική*, Στέλιος Πανταζίδης – Νίκος Ρούσσο(μτφ.),Τόμος Β΄, Αθήνα, Κριτική,2006
- Μπενάς, Δ., *Η Εισβολή του Ξένου Κεφαλαίου στην Ελλάδα: Διερεύνηση της Μεταπολεμικής Περιόδου*,(διορθωμένη ανατύπωση Α΄ έκδοσης),Αθήνα, Παπαζήση,1978
- Μπουρνάζος, Στρατής, «Το Κράτος των Εθνικοφρόνων: Αντικομμουνιστικός Λόγος και Πρακτικές», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα:*

Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Τόμος Δ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σελ.9-49

- Μωυσίδης, Αντώνης, *Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα: Παραγωγική και Κοινωνική Διάρθρωση στην Ελληνική Γεωργία(1950-1980)*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η Καχεκτική Δημοκρατία: Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκη, 2001
- -----, «Κομματική και Εκλογική Αποτύπωση του Εμφυλίου, 1950-1952», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ(επιμ.), Τόμος Δ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σελ.327-349
- Νικολινάκος, Μάριος, «Εισαγωγή στο Πρόβλημα της Μετανάστευσης», στο *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οι Εισηγήσεις στο Σεμινάριο του Παρισιού τον Απρίλιο του 1973*, Μάριος Νικολινάκος(επιμ.), Αθήνα, Κάλβος, 1974, σελ.12-24
- -----, «Πρόλογος», στο Ήρα Έμκε - Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ – ΕΔΗΜ, 1986, σελ.11-12
- Ξηρός, Θανάσης Γ., *Κηδεμονευόμενος και Προκρούστειος Κοινοβουλευτισμός: Από το Σύνταγμα του 1952 στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008
- Παντελόγλου, Γρηγόρης, «Η Αποτυχία του Εκδημοκρατισμού του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος στη Μεταπολεμική Περίοδο και η Θεσμοθέτηση των Παρεμβάσεων. Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Περίοδο 1945-1950», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.519-530
- Παπαγαρυφάλου, Παναγιώτης Λ., *Η Διάρθρωση της Αγροτικής Οικονομίας και των Θαλάσσιων Μεταφορών στην Ελλάδα Πριν και Μετά την Επανάσταση του '21*, Αθήνα, 1977
- Παπαθανασίου, Ιωάννα Στ., «ΕΔΑ: Το Μαζικό Κόμμα της Προδικτατορικής Αριστεράς (1963-1967)», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σελ.681-698
- Παπασπηλιόπουλος, Σπ., «Η Ελληνική Οικονομία Πριν και Μετά την Τελευταία Δικτατορία», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος(επιμ.), Αθήνα, Παπαζήση, 1978, σελ.122-133
- Παπαχελάς, Αλέξης, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας: Ο Αμερικανικός Παράγων, 1947-1967*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1997
- Πατινιώτης, Νικήτας, *Εξάρτηση και Μετανάστευση: Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1989
- Πετμεζίδου - Τσουλουβή, Μαρία, *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα, Εξάντας, 1992
- Ριζάς, Σωτήρης, *Η Ελληνική Πολιτική Μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2008
- Ρομπόλης, Σάββας, *Η Μετανάστευση Από και Προς την Ελλάδα: Απολογισμοί και Προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007
- Σακελλαρόπουλος, Θ., «Η Μεταπολεμική Αγροτική Πολιτική και οι Μακροπρόθεσμες Τάσεις Αλλαγής της», στο *Οικονομία και Πολιτική στη*

- Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος(επιμ.), Τόμος Α΄, Αθήνα, «Άματα»,1992,σελ.107-130
- Σακκάς, Δημήτριος, «Τα Αναπτυξιακά Προγράμματα της Περιόδου 1947-1966 και η Σχέση τους με τον Ενδεικτικό Προγραμματισμό», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*,Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.59-76
  - Σκάγιαννης, Παντελής, «Ο Ρόλος των Υποδομών στα Καθεστάτα Συσσώρευσης των Πρώτων Μεταπολεμικών Περιόδων στην Ελλάδα», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.115-132
  - Σταθάκης, Γιώργος, «Η Διαμόρφωση του Μεταπολεμικού Μοντέλου Εκβιομηχάνισης. Η Κρίσιμη Περίοδος 1944-53», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος(επιμ.),Τόμος Α΄, Αθήνα, «Άματα»,1992,σελ.9-32
  - -----, «Η Οικονομική Πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1949-1953: Σταθεροποίηση και Νομισματική Μεταρρύθμιση», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*,Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.41-56
  - -----, «Η Οικονομία Κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο», στο *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλίδας(επιμ.),Αθήνα, Θεμέλιο,2002,σελ.51-74
  - -----, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*,Αθήνα,Βιβλιόραμα,2004
  - Στασινόπουλος, Γ., *Η Ρητορική της Ανάπτυξης: Οικονομικές Ιδέες και Οικονομική Πολιτική την Περίοδο της Ανασυγκρότησης 1944-1952*, Αθήνα, Gutenberg,2010
  - Σφήκας, Θανάσης, «Το Διεθνές Πλαίσιο του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα:Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, ΧρήστοςΧατζηωσήφ(επιμ.), ΤόμοςΔ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα,2009,σελ.239-265
  - Σφήκας, Θανάσης Δ., «Η Αμερικανική Εθνική Ιδεολογία και ο “Ίπτάμενος Δίσκος” του Σχεδίου Μάρσαλ», στο *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης*, Θανάσης Δ. Σφήκας(επιμ.),Αθήνα,Πατάκης,2011,σελ. 49-92
  - Τούντα – Φεργάδη, Αρετή, «Παράμετροι των Διεθνών Διαστάσεων του Εμφυλίου», στο *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακάς(επιμ.),Αθήνα,Φιλίστωρ,2000,σελ.233-255
  - Τσοτσορός, Στάθης, «Ενέργεια και Ανάπτυξη στη Μεταπολεμική Περίοδο(1948-1973)», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*,Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα,1994,σελ.148-167
  - Τσουκαλάς, Κώστας, *Η Ελληνική Τραγωδία: Από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες*, Κ. Ιορδανίδης(μτφ.),Αθήνα, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, 1981
  - Φράγκος, Διονύσιος, «Η Εσωτερική Μετανάστευση Μεταξύ 1966-1971», στο *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Σπ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.),Αθήνα,Παπαζήση,1978,σελ.177-190

- Frazier, Robert, «Η Διένεξη Bevin – Marshall για την Αποχώρηση των Βρετανικών Στρατευμάτων», στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο*, Lars Baerentzen – Γιάννης Ιατρίδης - Ole S. Smith(επιμ.), Αριστέα Παρίση(μτφ.), Αθήνα,Ολκός,1992,σελ.271-283
- Φωτόπουλος, Τάκης, *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: Η Ελληνική Περίπτωση*, Αθήνα, Εξάντας,1985
- Χαραλάμπης, Δημήτρης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η Δομή της Εξουσίας στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας,1985
- Χαρλαύτη, Τζελίνα, «Κράτος και Εφοπλιστές στην Ελλάδα(1945-1975). Μια Άρρηκτη Σχέση», στο *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος(επιμ.),Τόμος Α',Αθήνα,«Άματα»,1992,σελ.131-168
- Χασιώτης, Ι.Κ, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας,1993
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Το Σχέδιο Μάρσαλ και η Διαμόρφωση της Μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης», στο *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης*, Θανάσης Δ. Σφήκας(επιμ.),Αθήνα,Πατάκης,2011, σελ.117-135
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Η Βενιζελογενής Αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η Πολιτική Ανασύνταξη του Αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.),Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης,1988,σελ. 441-458
- -----,«Οικονομική Σταθεροποίηση και Πολιτική Αστάθεια στην Ελλάδα, 1944-1947», στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο*, Lars Baerentzen – Γιάννης Ιατρίδης - Ole S. Smith(επιμ.),Αριστέα Παρίση(μτφ.),Αθήνα,Ολκός,1992,σελ. 29-45
- -----,«Η Περίοδος της Ανασυγκρότησης 1945-1953 ως Στιγμή της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας», στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο(1945-1967)*,Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα,1994,σελ.23-33
- -----,«Η Πολιτική Οικονομία της Ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, Χρήστος Χατζηιωσήφ(επιμ.), Τόμος Δ1,Αθήνα, Βιβλιόραμα,2009,σελ.9-61
- -----,«Σχέδιο Μάρσαλ και Οικονομικός Προγραμματισμός αλά Γαλλικά και αλά Ελληνικά», στο *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης*, Θανάσης Δ. Σφήκας(επιμ.),Αθήνα,Πατάκη,2011,σελ.183-201
- Χουμανίδης, Λ.Θ., *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα, Παπαζήση,1990
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης, *Η Κρίση του 1929 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι: Συμβολή στην Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος,1989
- -----, *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η Ελληνική Οικονομία*,Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις,2008

Ξενογλωσση

- Addy, David Nii, Wijkstrom, Boris, and Thouez, Colleen, «Migrant Remittances – Country of Origin Experiences: Strategies, Policies, Challenges and Concerns», *A Paper Prepared by the International Migration Policy Programme*, October 2003, pp.1-28
- Acosta, Pablo, Calderon, Cesar, Fainzylber, Pablo, and Lopez, J. Humberto, «Do Remittances Lower Poverty Levels in Latin America?», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fajnzylber and J. Humberto Lopez(edit.),The World Bank,2008,pp.87-132
- Acosta, Pablo, Fainzylber, Pablo, and Lopez, J. Humberto, «Remittances and Household Behavior: Evidence for Latin America», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fajnzylber and J. Humberto Lopez(edit.),The World Bank,2008,pp.133-169
- Adams Jr., Richard H., «The Determinants of International Remittances in Developing Countries», *World Development*, Vol.37, No.1, 2009, pp.93-103
- Aggarwal, Reena, Demirguc – Kunt, Asli, and Peria, Maria Soledad Martizez, «Do Workers’ Remittances Promote Financial Development?», *IMF Working Paper/09/153*, July 2009, pp.1-41
- Angelopoulos, A.Th., «The Anatomy of Emigration in Greece», *Essays on Greek Migration(συλλογικό)*, Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp.1-10
- Beijer, G., «Modern Patterns of International Migratory Movements», *Migration*, J.A. Jackson(edit.), Cambridge at the University Press, 1969, pp.11-59
- Berry, R.Albert, and Soligo, Ronald, «Some Welfare Aspects of International Migration», *The Journal of Political Economy*, Vol.77, No.5, Sep. – Oct.1969, pp.778-794
- Berthomieu, Claude, and Tykhonenko, Anna, «Macroeconomic Implications of Remittances in MENA and Mediterranean Countries», *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 11(2009), pp.1-19
- Bjuggren, Per – Olof, Dzansi, James, and Shukur, Ghazi, «Remittances and Investment», *CESIS Electronic Working Paper Series No.216*, February 2010, pp.1-26
- Bracking, Sarah, «Sending Money Home: Are Remittances Always Beneficial to Those Stay Behind?», *Journal of International Development*, J. Int. Dev.15, 2003, pp.633-644
- Brown, Richard P.C., «Interrelationships Between Remittance and Human Capital: Lessons From Pacific Island Remittances Surveys», *G20 Workshop on Demographic Challenges and Migration*, 2005, pp.277-303
- Buch, Claudia M., Kuckulenz, Anja, and Le Manchee, Marie – Helene, «Worker Remittances and Capital Flows», *Kiel Working Paper no.1130*, Jun. 2002, pp.1-41
- Buch, Claudia M., and Kuckulenz, Anja, «Worker Remittances and Capital Flows to Developing Countries», *International Migration*, Vol.48(5), 2010, pp.89-117
- Carrasco, Enrique, and Ro, Jane, «Remittances and Development», *University of Iowa - Center for International Finance and Development*, June 2007, pp.1-10

- Carling, Jorgen, «Interrogating Remittances: Core Questions for Deeper Insight and Better Policies», *Migration and Development Challenge: Perspectives from the South – International Peace Research Institute Working Paper*, July 2006, pp.185-198
- -----, «The Determinants of Migrant Remittances», *Oxford Review of Economic Policy*, Volume 24, Number 3, 2008, pp.582-599
- Chami, Ralph, Fullenkamp, Connel, and Jahjah, Samir, «Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?», *IMF Staff Papers*, Vol.52, No.1, 2005, pp.55-81
- Chaney, Rick, «Macro Implications of Micro Emigrant Remittance Motivations: The Case of Portugal», *Universidade Nova De Lisboa Working Paper No.38*, Oct.1985, pp.1-30
- Chiswick, Barry, and Hatton, Timothy J., «International Migration and the Integration of Labor Markets», *Globalization in Historical Perspective*, Michael D. Bordo, Alan M. Taylor and Jeffrey G. Williamson(edit.), University Chicago Press, 2003, pp.65-120
- De Bruyn, Tom, and Wets, Johan, «Remittances and Development», *Conference Report on Migration and Development - Position Paper Session VA*, March 2006, pp.1-16
- De Haas, Hein, «International Migration, Remittances and Development: Myths and Facts», *Third World Quarterly*, Vol.26, No.8, 2005, pp.1269-1284
- -----, «Remittances, Migration and Social Development: A Conceptual Review of the Literature», *United Nations Research Institute for Social Development - Social Policy and Development Programme Paper Number 34*, October 2007, pp.1-35
- -----, «Migration and Development: A Theoretical Perspective», *International Migration Review*, Volume 44, Number 1 (Spring 2010), pp. 227-264
- Docquier, Frederick, and Rapoport, Hillel, «How Does Skilled Emigration Affect Developing Countries? Facts, Theory and Policy», *G20 Workshop on Demographic Challenges and Migration*, 2005, pp.115-149
- Drinkwater, Stephen, Levine, Paul, and Lotti, Emanuela, «The Labour Market Effects of Remittances», *Hamburg Institute of International Economics - Flowenda Discussion Paper 6*, November 2003, pp.1-43
- Drinkwater, Stephen, Levine, Paul, and Lotti, Emanuela, «Labour Market and Investment Effects of Remittances», *University of Surrey - Discussion Papers in Economics DP19/2006*, pp.1-31
- Egger, Peter H., Ehrlich, Maximilian von, and Nelson, Douglas R., «Migration and Trade», *CESifo Working Paper No. 3467*, May 2011, pp.1-34
- El – Sakka, M.I.T., and McNabb, Robert, «The Macroeconomic Determinants of Emigrant Remittances», *World Development*, Vol.27, No.8, 1999, pp.1493-1502
- Elbadawi, Ibrahim A., and De Rezende Rocha, Robert, «Determinants of Expatriate Workers Remittances in North Africa and Europe», *The World Bank - Policy Research Working Papers Series 1038*, Nov.1992, pp.1-56
- Faini, Ricardo, «Migration and Remittances: The Impact on Countries of Origin», *Migration and Development: Mutual Benefits? Proceedings of the AFD – EUDN Conference*, 2006, pp.185-216

- Fajnzylber, Pablo, and Lopez, J. Humberto, «The Development Impact of Remittances in Latin America», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fajnzylber and J. Humberto Lopez(edit.), The World Bank,2008,pp.1-19
- Filias, Vassilis J., «Emigration – Its Causes and Effects», *Essays on Greek Migration*(συλλογικό),Athens, Social Sciences Centre,1967,pp.11-38
- -----,«The Emigration of Greek Workers to Western Germany and its Consequences», *Essays on Greek Migration*(συλλογικό),Athens, Social Sciences Centre,1967,pp.127-138
- Freris, A. F., *The Greek Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm, London And Syndey,1986
- Giuliano, Paola, and Ruiz – Arranz, Marta, «Remittances, Financial Development and Growth», *Journal of Development Economics*,90,2009, pp.144-152
- Glytsos, Nicholas P., «Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece», *Economic Development and Cultural Change*,Vol.42,No.1,(Oct. 1993),pp.131-168
- -----,«Remitting Behaviour of ‘‘Temporary’’ and ‘‘Permanent’’ Migrants: The Case of Greeks in Germany and Australia», *Labour*,11(3),1997,pp. 409-435
- -----,«A Model of Remittance Determination Applied to Middle East and North Africa Countries», *Centre of Planning and Economic Research No.73*, April 2002,pp.1-37
- -----,«The Role of Migrant Remittances in Development: Evidence From Mediterranean Countries», *International Migration*,Vol.40(1),2002,pp.5-25
- -----,«Changing Roles and Attitudes of Women Staying Behind in Split Households When Men Emigrate: The Story of the Secluded Greek Island of Kythera With Mass Emigration to Australia», *Women’s Studies International Forum*, April 2008,pp.96-103
- Goldring, Luin, «Re-thinking Remittances: Social and Political Dimensions of Individual and Collective Remittances», *Cerlac Working Paper Series*, February 2003,pp.1-26
- Hagen-Zanker, Jessica, and Siegel, Melissa, «The Determinants of Remittances: A Review of the Literature», *Maastricht Graduate School of Governance Working Paper 003*,June 2007,pp.1-26
- Harris, John R. and Todaro, Michael P., «Migration. Unemployment and Development: A Two Sector Analysis», *The American Economic Review*,Vol. 60,No.1,1970,pp.126-142
- Jackson, J.A., «Migration – Editorial Introduction», in *Migration*, J.A. Jackson (edit.),Cambridge at the University Press,1969,pp.1-10
- Issoufou, Salifu, «Impact of Worker Remittances on Developing Countries Growth», *Carroll Round Proceedings*, Amy. M. Osekowsky(edit.),Vol.II, 2007,pp.214-236
- Kapur, Denesh, «Remittances: The New Development Mantra», *Paper Prepared for the G-24 Technical Group Meeting*, August 2003,pp.1-38
- Keely, Charles B., and Nga Tran, Bao, «Remittances from Labor Migration: Evaluations, Performance and Implications», *International Migration Review*, Vol.23,No.3,(Autumn,1989),pp.500-525

- Kindleberger, Charles P., «International Public Goods without International Government», *The American Economic Review*, Vol.76, No.1 (Mar., 1986), pp.1-13
- -----, «Mass Migration, Then and Now», *Foreign Affairs*, XLIII, 1965, pp.647-658
- Knerr, Beatrice, «Economic Crisis and International Labor Migration: Costs and Benefits in Germany», *Migracion y Desarrollo*, No.8, 2007, pp.24-47
- Koc, Ismet, and Onan, Isil, «International Migrant's Remittances and Welfare Status of the Left-Behind Families in Turkey», *International Migration Review*, Vol.38, No.1, (Spring, 2004), pp.78-112
- Lee, Everett S., «A Theory of Migration», *Demography*, Vol.3, No.1 (1966), pp.47-57
- Lianos, Theodore P., «Factors Determinating Migrant Remittances: The Case of Greece», *International Migration Review*, Vol.31, No.1, (Spring, 1997), pp.72-87
- Lopez – Cordova, Ernesto, and Olmedo, Alexandra, «International Remittances and Development: Existing Evidence, Policies and Recommendations», *G20 Workshop on Demographic Challenges and Migration*, 2005, pp.235-275
- Lopez, J. Humberto, Molina, Luis, and Bussolo, Maurizio, «Remittances the Real Exchange Rate and the Dutch Disease Phenomenon», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fajnzylber and J. Humberto Lopez (edit.), The World Bank, 2008, pp.217-252
- Massey, Douglas S., «Economic Development and International Migration in Comparative Perspective», *Population and Development Review*, Vol.14, No.3 (Sep., 1988), pp.383-413
- Massey, Douglas S., Arango, Joaquin, Hugo, Graeme, Kouaouci, Ali, Pellegrino, Adela, and Taylor, J. Edward, «Theories of International Migration: A Review and Appraisal», *Population and Development Review*, Vol.19, No.3 (Sep., 1993), pp.431-466
- McCormick, Barry, and Wahba, Jackline, «Overseas Employment and Remittances to a Dual Economy», *The Economic Journal*, Vol.110, No.463, (April, 2000), pp.509-534
- McLean Petras, Elizabeth, and Kousis, Maria, «Returning Migrant Characteristics and Labour Market Demand in Greece», *International Migration Review*, Vol.22, No.4 (November, 1988), pp.586-608
- Merlopoulos, P., «Emigration in Greece During the Post-war Years», *Essays on Greek Migration* (συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp.39-54
- Miracle, Marvin P., and Berry, Sara S., «Migrant Labour and Economic Development», *Oxford University Papers, New Series*, Vol.22, No.1 (Mar., 1970), pp.86-108
- Niimi, Yoko, and Ozden, Caglar, «Migration and Remittances in Latin America: Patterns and Determinants», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez (edit.), The World Bank, 2008, pp.51-86
- Oronzon, Manuel, «International Financial Flows and Worker Remittances: Best Practices», *Report Prepared for the United Nations Population Division*, 2005, pp.1-36

- Papademetriou, Demetrios G., «European Labor Migration: Consequences for the Countries of the Worker Origin», *International Studies Quarterly*, Vol.22, No.3,(Sep.,1978),pp.377-408
- -----,«Emigration and Return in the Mediterranean Littoral», *Comparative Politics*, Vol.18,No.1,(Oct., 1985),pp.21-39
- -----,«Illusions and Reality in International Migration: Migration and Development in post World War II Greece», *International Migration*, 23:2(1985),pp.211-224
- Peria, Maria Soledad Martinez, Mascano, Yira, and Moizeszowitz, Florencia, «Do Remittances Affect Recipient Countie’s Financial Development?», *Remittances and Development: Lessons From Latin America*, Pablo Fainzylber and J. Humberto Lopez(edit.),The World Bank,2008,pp.171-215
- Poirine, Bernard, «A Theory of Remittances as an Implicit Family Loan Arrangement», *World Development*, Vol.25,No.4,1997,pp.589-611
- Quibria, M. G., «International Migration Remittances and Income Distribution in the Source Country: A Synthesis», *Bulletin of Economic Research*,49(1), 1997,pp.29-46
- Rapoport, Hillel, and Docquier, Frederic, «The Economics of Migrants’ Remittances», *IZA Discussion Paper No.1531*,March 2005,pp.1-81
- Ratha, Dilip, «Worker’s Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance», *The Repository at St. Cloud State University: Department of Economics - Economic Seminar Series Paper 9*,2005,pp.157-175
- Ratha, Dilip, and Mohapatra, Sanket, «Increasing the Macroeconomic Impact of Remittances on Development», *A Paper Prepared for the G8 Outreach Event on Remittances*, Berlin, November 28-30,2007,pp.1-11
- Ravenstein, E.G., «The Laws of Migration», *Journal of the Statistical Society of London*, Vol.48,No.2(Jun.,1885),pp.167-235
- -----,«The Laws of Migration», *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol.52,No.2(Jun.,1889),pp.241-305
- Reimao, Maira Emy, «Money Stamped for Development: An Empirical Study of the Elasticities of Consumption and Savings with Respect to International Remittances», *Carrol Round Proceedings*, Vol.II,2007,pp.137-142
- Requier – Desjardins, Denis, «Migrations, Remittances and Local Development in Southern Countries: Dutch Disease or Residential Economy?», *51st ERSA Congress: New Challenges For European Regions and Urban Areas in a Globalized Regions and Urban Areas in a Globalized World*, August – September 2011,pp.1-15
- Russel, S., «Migrant Remittances and Development», *International Migration*, 30(3-4),1992,pp.267-287
- Saith, Ashwani, «Macro-Economic Issues in International Labour Migration: A Review», *ISS Working Paper Series/General Series No.48*,February 1989, pp.1-54
- Sassen – Koob, Sackia, «The International Circulation of Recourses and Development: The Case of Migrant Labour», *Development and Change*, Vol.9,1978,pp.509-545
- Sayan, Serdar, «Quest Workers’ Remittances and Output Fluctuations in Host and Home Countries: The Case of Remittances from Turkish Workers in Germany and the EU», *Paper Presented at the Fourth Mediterranean Social*

and Political Research Meeting, Florence & Montecatini Terme, 19-23 March 2003, pp.1-25

- Schiff, Maurice, «Migration, Investment and Trade: Substitutes or Complements?», *Migration and Development: Mutual Benefits?: Proceedings of the AFD – EUDN Conference*, 2006, pp.43-70
- Sinning, Mathias, «Determinants of Savings and Remittances: Empirical Evidence from Immigrants to Germany», *Ruhr Economic Papers*, No.23, August 2007, pp.1-30
- Sjaastad, Larry A., «The Costs and Returns of Human Capital Migration», *The Journal of Political Economy*, Vol.70, No.5, (Oct., 1962), pp.80-93
- Solimano, Andres, «Remittances by Emigrants», *World Institute for Development Economies Research Discussion Paper No.89*, December 2003, pp.1-23
- Sorensen, Ninna Nyberg, «The Development Dimension of Migrant Transfers», *Danish Institute for International Studies Working Paper No.16*, 2004, pp.4-41
- Sriskandarajah, Dhananjayan, «Migration and Development», *A Paper Prepared for the Policy Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration*, September 2005, pp.1-36
- Stark, Oded, and Bloom, David E., «The New Economics of Labor Migration», *The American Economic Review*, Vol.75, No.2, May 1985, pp.173-178
- Stark, Oded, and Lucas, Robert E.B., «Migration, Remittances and the Family», *Economic Development and Cultural Change*, Vol.36, No.3, (Apr., 1988), pp.465-481
- Stark, Oded, and Taylor, J. Edward, «Relative Deprivation and International Migration», *Demography*, Vol.26, No.1, February 1989, pp.1-14
- Straubhaar, Thomas, «Migrants' Remittances and Economic Activity», *Intereconomics*, March/April 1985, pp.87-92
- Taylor, J. Edward, Arango, Joaquin, Hugo, Graeme, Kouaouci, Ali, Massey, Douglas S., and Pellegrino, Adela, «International Migration and Community Development», *Population Index*, 62(3), Fall 1996, pp.397-418
- Taylor, J. Edward, Arango, Joaquin, Hugo, Graeme, Kouaouci, Ali, Massey, Douglas S., and Pellegrino, Adela, «International Migration and National Development», *Population Index*, Vol.62, No.2, (Summer, 1996), pp.181-212
- Taylor, J. Edward, «The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process», *International Migration*, Vol.37(1), 1999, pp.63-86
- Todaro, Michael P., «A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries», *The American Economic Review*, Vol.59, No.1 (1969), pp.138-148
- Valaoras, Vassilis, «Greece's Unfavourable Demographic Prospects», *Essays on Greek Migration* (συλλογικό), Athens, Social Sciences Centre, 1967, pp.151-163
- Van Doorn, Judith, «Migration, Remittances and Development», *Labour Education* 4(129), 2002, pp.48-53
- Vargas – Lundius, Rosemary, Lanly, Guillaume, Villareal, Marcela, and Osorio, Martha, «International Migration, Remittances and Rural Development», *IFAD/FAO*, 2008, pp.1-82

- Vargas – Silva, Carlos, and Huang, Peng, «Macroeconomic Determinants of Workers' Remittances: Host vs Home Country's Economic Conditions», *Journal of International Trade and Economic Development*, 15:1, 2005, pp.1-27
- Venturini, Alessandra, *Post Migration in Southern Europe, 1950-2000: An Economic Analysis*, Cambridge University Press, 2004
- Veremis, Thanos, «The Military», in *Political Change in Greece: Before and After of Colonels*, Kevin Featherstone and Dimitrios K. Katsoudas(edit.), Croom Helm, London and Sydney, 1987, σελ.214-229
- Werner, H., «Post – War Labour Migration in Western Europe: An Overview», *International Migration*, 24:3, (1986), pp.543-557
- Wescott, Clay, «Promoting Knowledge Exchange Through Diasporas», *G20 Workshop on Demographic Challenges and Migration*, 2005, pp.305-348